

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

~~978~~ ^{TE 2}
32120

41. 1.

OPERA ACADEMIAE SCIENTIARUM
ET ARTIUM SLAVORUM MERIDIONALIUM

DJELA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 41.

UREDNIK

Akademik ANTUN BARAC

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Dr. MATIJA MURKO

TRAGOM SRPSKO-HRVATSKE
NARODNE EPIKE

Putovanja u godinama 1930-1932

I. knjiga

Z A G R E B

1 9 5 1

+ C^v II 6g 32120

II 32120 4g

095202191

Q 2191/

1952

PREVELI SA ČEŠKOG
JELKA ARNERI i dr. LJUDEVIT JONKE

Uspomeni mog najmlađeg sina

Ing. STANKA (STANISLAVA) MURKA

suradnika na ovom djelu, koji je poginuo u borbi

za Jugoslaviju 1. XI. 1943. u Sloveniji

„Tragom srpsko-hrvatske narodne epike“ životno je djelo svoga pisca. Ono nije samo opis putovanja, što ih je prof. dr. Matija Murko izvršio u godinama 1930., 1931. i 1932., već je u njemu, kao rezultatu dugogodišnjeg rada, zahvaćena cjelokupna problematika predmeta. Gotovo nepregledan niz pitanja, što ih ona izaziva, prof. Murko je u njemu i postavio, a ponajviše i riješio. Po mnoštvu građe, što je sadržava, ono će i u dalekoj budućnosti ostati osnovnim pomagalom za proučavanje naše narodne epike.

Djelo je napisano na češkom jeziku, te je imalo najprije izići u Čehoslovačkoj, u izdanju Slavenškoga instituta u Pragu. S različitih razloga ono dosad tamo nije objavljeno. Izdano u hrvatskom prijevodu, ima ono stoga značaj originala.

Jugoslavenska akademija,
Odjel za filologiju

I have been thinking of you very much lately
and wondering how you are getting on in your
studies. I hope you are making good progress
and that you are enjoying your studies. I am
very glad to hear that you are interested in
the study of the history of the world. I am
also very glad to hear that you are interested
in the study of the history of the United States.
I am sure that you will find that the study
of the history of the world is very interesting
and that the study of the history of the United
States is very interesting. I am sure that you
will find that the study of the history of the
world is very interesting and that the study
of the history of the United States is very
interesting. I am sure that you will find
that the study of the history of the world is
very interesting and that the study of the
history of the United States is very interesting.

Yours truly,
John F. Kennedy

UVOD

Sa srpskim narodnim pjesmama Vuka Karadžića upoznao nas je najprije u II. razredu njemačke realne gimnazije u Ptuju (južna štajerska, danas Jugoslavija) profesor Jos. Žitek. On je na početku pedesetih godina prošloga stoljeća došao s filologom L. Zimom pješke iz Slovenije u Prag, da studira matematiku i fiziku; dugo je bio profesor na srpskoj gimnaziji u Sremskim Karlovcima i u Ptuju, gdje je po potrebi predavao također slovenski jezik. Na bečkom sveučilištu potakli su me Fr. Miklosich, germanisti Richard Heinzel i Erich Schmidt, kasnije i V. Jagić, da naučno ispitujem narodno pjesništvo. Za vrijeme mog boravka u Rusiji (1887—1889) podsticali su moje zanimanje za narodnu poeziju osobito Aleksandar N. Veselovskij u Petrogradu i F. J. Buslajev u Moskvi ličnim dodirima i naučnim radovima, kao i A. N. Pypin i osobno i književnom djelatnošću. Osim toga sam pratio rasprave o ruskim »bylinama« i o ukrajinskim »dumama«, kao i njihova izdanja, i zanimao se također epikom drugih naroda. Kao docent »slavenske filologije s naročitim obzirom na književnu povijest« u Beču (od g. 1897.) posvećivao sam već mnogo pažnje narodnom pjesništvu, a još više kao profesor slavenske filologije u Grazu (od g. 1902.), gdje sam prvi put predavao »o narodnoj poeziji južnih Slavena« u zimskom semestru 1905/1906. Uzeo sam u obzir sve južne Slavenove, budući da su to zahtijevale, i praktične potrebe slušalaca, i moje naučno uvjerenje, da su srpsko-hrvatska i bugarska epika velikim dijelom istovjetne: Kraljević Marko je pače junak svih južnih Slavena, pa i Slovenaca.

Prilikom analize zbirke srpsko-hrvatskih narodnih pjesama s povijesnog gledišta, iznenadile su me zbirke muslimanskih (srpsko-hrvatski domaći izraz mjesto »muhamedanskih«) epskih narodnih pjesama Koste Hörmanna¹ iz Bosne i Hercegovine, i naročito III. i IV. knjiga zbirke Matice Hrvatske s odličnim uvodom njihova redaktora Luke Marjanovića,² koji je poslije Vuka Karadžića pružio najbolje i najpotpunije podatke o pjevačima i njihovim pjesmama. Ove pjesme »Turaka« iz Bosne i Hercegovine

¹ Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini I, II.

² Junačke pjesme (muhamedovske) III, Zagreb 1898, IV, Zagreb 1899.

bile su same po sebi zanimljiva pojava, budući da često opijevaju iste junake i događaje kao i pjesme pravoslavnih i katoličkih kršćana, i to jednim istim krasnim jezikom. Što bismo dali za arapske pjesme, koje bi na sličan način dopunjavale epske francuske i španjolske pjesme, koje prikazuju borbe protiv neznažaca!

Pogled, koje sam stekao do g. 1906. proučavanjem književnih izvora, sažeo sam u ocjeni radova Dr. Milana Ćurčina »Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur« i Camille Lucerne »Die südslavische Ballade von Asan Agas Gattin und ihre Nachbildung durch Goethe«.³ Već samim naslovom »Die serbokroatische Volks poesie« naglasio sam, da narodna pjesma sjedinjuje Srbe i Hrvate u jednu cjelinu, jednako kao i jezik, što je već dobro znao B. Kopitar, koji je od g. 1809. dalje tražio sabirača tog narodnog blaga Srba i Hrvata. On je također poučio Jakoba Grimma, koji je već g. 1824. ubrajaio Hasanaginicu i tri Kačićeve pjesme u »serbokroatische Lieder«,⁴ što se potpuno zaboravilo u životu i u nauci, tako da sam morao u tom pogledu oštro pobijati nazore i nedostatke Milana Ćurčina.⁵ Pomoću Miklosicha, i na temelju teksta Hasanaginice, koji je on izdao, tražio sam domovinu ove glasovite balade već onda na hrvatskom području južne Dalmacije, što sam, na osnovi novih izvora i svojih vlastitih iskustava, opširno obrazložio g. 1932.⁶ i 1937.⁷ Već tada sam se zanimao inačicama Hasanaginice.

Po ugledu na V. Jagića i St. Novakovića vezivao sam starost i razvoj narodne epike s povijesnim događajima, koji nas prenose iz Stare Srbije u južnu Mađarsku i Srijem, u Hrvatsku, sjeverozapadnu Bosnu i Dalmaciju (ovdje sam, spominjući male granične borbe, istaknuo bogatstvo i značaj uskočke i hajdučke epike, što su potvrdila i dopunila moja kasnija putovanja), zatim u Hercegovinu i Crnu Goru, čak do Srpskog ustanka i kasnijih borbi na turskim granicama. Same epske pjesme, rasprava A. Soerensena i djelo A. Jensena o Gunduliću uputili su me na to, da sam pripisivao veliki značaj za razvoj narodne epike zapadnim krajevima, na koje je utjecala visoka kultura Dubrovnika i dalmatinskih gradova. S druge pak strane upozorio sam, da je narodna poezija mnogo djelovala i na dubrovačko-dalmatinsku književnost od samog njezina početka. Na mene su također utjecali radovi o međunarodnim motivima u narodnim pjesmama, osobito djelo

³ Die serbokroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur. Archiv sl. Phil. XXVIII, 351—385.

⁴ Wuk's Stephanowitch' Kleine Serbische Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm. Leipzig und Berlin 1834. Str. XX.

⁵ Archiv sl. Phil. XXVIII, 355—361, 366—369, 374—380, 384—385.

⁶ Domovina Asanaginice. Goethov sbornik. V Praze 1932, str. 252—266.

⁷ Das Original von Goethes »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga« (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre. Brunn-Prag-Leipzig-Wien, Rudolf M. Rohrer 1937, str. 24 sl.

M. Halanskog o Kraljeviću Marku⁸ i opširni referat T. Maretića u »Radu« Jugoslavenske akademije⁹ o njemu.

Iste takve poglede na epsko doba južnih Slavena ukratko sam iznio i u svojoj povijesti južnoslavenskih literatura g. 1908.¹⁰ U »Kultur der Gegenwart« završio sam svoj prikaz riječima: »Für das Studium des Wesens und der Lebensbedingungen der Volks-epik bietet das schönste Beispiel das konservative Epos der bosnischen Mohamedaner«.¹¹ Zbog toga je shvatljivo, što sam otklonio da držim predavanje o njemačko-slavenskim odnosima u kulturnoj sekciji Međunarodnog kongresa historičara u Berlinu g. 1908., već sam izabrao temu »Die Volksepik der bosnischen Mohamedaner«,¹² koje je pobudilo veliku pažnju, osobito prisutnih germanista i romanista. Engleski klasični filolog G. Murray tražio je pismeno obavijest, gdje bi mogao još nešto pročitati o ovom predmetu.

Muslimanska narodna epika ostala je zbog svoje zanimljivosti u središtu moje pažnje. Kada sam g. 1909. krenuo na svoje prvo naučno putovanje u Bosnu i Hercegovinu, da bih, kao jedan od osnivača časopisa »Wörter und Sachen«, proučavao primitivnu kulturu na licu mjesta, potražio sam kod Bihaća i Bećira Islamovića, jednog od glavnih pjevača Matice Hrvatske; radio sam s njim cijelu sedmicu i tražio, da mi pjeva neke pjesme, koje je kazivao u pero prije 20 godina u Zagrebu.¹³ Tako sam prvi put utvrdio, da pjevač mnogo mijenja svoje pjesme, i da na to utječu okolnosti, u kojima pjeva. Ovo upoređivanje tekstova odložio sam nažalost zbog većeg rada o narodnoj epici u Bosni i Hercegovini, koji nisam dospio napisati zbog svjetskog rata.

Zahvaljujući slučaju, koji često odlučuje i u nauci, krenuo sam na putovanja u svrhu sistematskog izučavanja narodne epike na terenu u Bosni i Hercegovini, koja su donijela toliko novih podataka. Za vrijeme mog boravka u Petrogradu preporučio mi je naime A. N. Veselovskij rad o Kronici sedam mudraca (Historia septem sapientium). Bio sam već treći student, koga je on želio predobiti za ovu temu. Zato se veoma obradovao, što sam ga poslušao i marljivo prepisivao mnogobrojne rukopise, te izrazio želju, da izdam tekst ove »povesti o sedmi mudrecach« u petrogradskoj Akademiji. Napisao sam doduše »Die Geschichte von den sieben Weisen bei den Slaven«,¹⁴ ali sam izdanje pomenutog ruskog

⁸ Южно-славянскія сказанія о Кралевици Марку I.—III. Варшава 1893—1895.

⁹ Knj. 132, 1—47.

¹⁰ Geschichte der älteren südslawischen Literaturen, Leipzig C. F. Amelangs Verlag, str. 200—206.

¹¹ Die Kultur der Gegenwart I, 9: Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. Berlin und Leipzig 1908, str. 209—210.

¹² Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1909, str. 13—30.

¹³ Vidi moj spis La poésie pop. épique str. 34—37.

¹⁴ Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Klasse, Band CXXII, Wien, 1890.

teksta morao odložiti zbog drugih hitnih radova (uglavnom zbog Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik, Graz 1897) i drugih dužnosti (profesure u Grazu). Tek g. 1911. spremio sam se na put u Rusiju, da pregledam neke nedavno otkrivene rukopise »Povesti o sedmi mudrecach« i namjeravao tražiti stipendiju Ministarstva vjera i prosvjete, ali ministar Hussarek je uskliknuo, kada sam mu rekao, da želim objaviti ruski tekst u ruskoj Akademiji: »Warum nicht bei der österreichischen?« Nisam vjerovao, da će biti zanimanja za takvu ediciju u Beču, nego sam ostao dalje pri tome, da je bolje, da je ipak izda ruska Akademija. Zbog toga sam odustao od svoje nakane i nastojao, da Balkankommission bečke Akademije dodijeli slavističku putnu stipendiju također jedamput nekome, koji nije lingvista. Na Jagićev prijedlog dobio sam je za godine 1912. i 1913. I ovom prilikom pomišljao sam najprije na epiku bosanskih muslimana, što se i sačuvalo u nazivu prvog izvještaja,¹⁵ ali sam se uskoro uvjerio, da je muslimanska epika potpuno istovetna s kršćanskom, pravoslavnom i katoličkom, i da se razlikuje, ali ne uvijek, samo tendencijom sadržaja, a da ipak kršćani slušaju muslimanske pjesme, i obrnuto. Zato nisam dalje pravio nikakve razlike između pjevača, odnosno njihovih pjesama. G. 1913. nisam mogao zbog kolere pohoditi nakon srednje Bosne istočnu, i tako sam stigao, prije nego što sam namjeravao, u Hercegovinu, tu klasičnu zemlju epskog pjevanja, što mi je veoma koristilo pri proučavanju ondašnjeg stanja epike, uglavnom s biološkog gledišta.¹⁶

Naročito prikladno konstruirani fonograf bečke Akademije znanosti omogućio mi je nova opažanja. Bio je veoma glomazan, morao sam sa sobom voziti i tri sanduka u ukupnoj težini od 73 kg, tako da su se činovnici čudili, što me ne prati neki asistent, da fonografira i fotografira. Ali, zahvaljujući fonografiranju i propisu Akademije, da se svaki tekst mora zapisati prije fonografiranja, dobio sam 2—3, u nekom slučaju čak 4 početka pjesama, koji su pokazali, kako pjevač već poslije nekoliko minuta mijenja tekst. Neki pjevač pjevao je već prvi stih drukčije pri zapisivanju, drukčije kod vježbe, a drukčije kod fonografiranja.¹⁷ Tko bi se inače sjetio, da mu pjevač otpjeva nekoliko puta sam početak pjesme? Tako sam se uvjerio, da su naše štampane epske pjesme bile samo jedamput onako pjevane ili diktirane, i nikad više. Zbog

¹⁵ Bericht über eine Bereisung von Nordwestbosnien und der angrenzenden Gebiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Volksepik der bosnischen Mohammedaner. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Band 173, Abhandlung 3, str. 1—52. Citira se dalje kao Bericht I.

¹⁶ Bericht über eine Reise zum Studium der Volksepik in Bosnien und Herzegowina im J. 1913. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Band 176, Abhandlung 2, str. 1—50. Citira se dalje kao Bericht II.

¹⁷ Bericht I, str. 23.

toga mogao sam već g. 1912. dokazati, da Vuk Karadžić nije zapisao pjesmu »Jakšići kušaju ljube«¹⁸ iz usta nekog mladića, nego ju je preuzeo iz »Satira« hrvatskog pjesnika M. A. Reljkovića¹⁹ i izmijenio prema svojim načelima.²⁰ Istraživačima narodne epike moram zbog toga preporučiti, da se upoznaju također s mojim izvještajima o fonografiranju narodnih pjesama.²¹

G. 1914. htio sam završiti svoja putovanja po jugoistočnoj Bosni i pohoditi također susjedne krajeve Srbije i Crne Gore, kao što sam g. 1912. prešao u Hrvatsku i Dalmaciju. Dobio sam opet stipendiju bečke Akademije kao i preporuke bosansko-hercegovačke, srpske i crnogorske vlade, ali sam na vrijeme bio upozoren, da odgođim put zbog zategnutih međunarodnih odnosa; prema mom putnom rasporedu bio bi me zatekao rat u zapadnoj Srbiji. Tako sam se morao opet ograničiti na knjige kao izvore, te sam u Leipzigu obradio svoje privremene izvještaje i dopunio ih nekim poređenjima s epikom drugih naroda u raspravi »Neues über südslavische Volksepik«.²²

Bečka Akademija željela je poslije sloma Austro-Ugarske, da što prije napišem zamišljeno djelo o narodnoj epici u Bosni i Hercegovini. Toj želji nisam mogao udovoljiti prije nego što završim naučna putovanja, koja sam morao odgoditi zbog novih prilika. Pored toga sam se uvjerio, da prikaz stanja narodne epike samo u Bosni i Hercegovini ne bi bio prikladan, nego da ga moram proširiti na cijelo epsko područje Jugoslavije. Ali putovanje upravo ovim područjem bilo je zbog nesređenih prilika za dulje vremena nemoguće. G. 1924. čak ni Josef Holeček nije dobio dozvolu za putovanje u svoju ljubljenu Crnu Goru, koju je želio pohoditi na poziv prijatelja, poslije svoje sedamdesetgodišnjice. I sam sam pomišljao najprije na Novopazarski Sandžak, koji je bio do g. 1878. u sastavu Bosne. Očekivao sam, da su se tamo najbolje sačuvali prilike, kakve su postojale prije austro-ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini. G. 1924. dobio sam dozvolu, a civilne i vojne vlasti kraljevine SHS bile su mi pri ruci, te sam pohodio samo zapadni dio Sandžaka; moram međutim iskreno priznati, da se ne bih bio usudio na taj put, da sam znao, što me čeka.

¹⁸ Srp. nar. pjesme kn. II, 624—627.

¹⁹ Bericht über phonographische Aufnahmen epischer, meist mohammedanischer Volkslieder im nordwestlichen Bosnien im Sommer 1912. Nr. XXX. der Mitteilungen der Phonogramm-Archivs-Kommission der kais. Akademie der Wissenschaften, Anzeiger 1913, Nr. VIII, str. 58—75 i posebno. Citira se dalje kao Phonogrambericht I.

²⁰ Vidi moju raspravu: Pramen narodni pjesne »Jakšići zkoušejí ženy« ve sbírce Vuka Karadžića. Máchaljiv sborník, str. 329—335.

²¹ Kao Phonogrambericht II citiram dalje Bericht über phonographische Aufnahmen epischer Volkslieder im mittleren Bosnien und in der Herzegowina im Sommer 1913: XXXVII. Mitteilung der Phonogramm-Archivs-Kommission, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Band 179, Abhandlung 1, 1—23.

²² Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik XXII, Band XLIII und XLIV, Heft 6, 273—296.

Kada sam u Plevljima želio obići pastire u planinama, povelu su me kotarski načelnik i neki bivši hajduk,²³ obojica oboružani, na konjima, nabijenih pušaka, do Glibača. Uveče priredio je načelnik, porijeklom Crnogorac, rođen u Srbiji, pjevačko natjecanje, u kome je i sam učestvovao, u kući pastira²⁴; o ponoći raportirao je žandarmerijski narednik, da nas čuva deset ljudi. Na daljnjem putovanju pratili su me kotarski načelnik, kapetan žandarmerije i druge službene osobe, svi na konjima i oboružani.²⁵ Na nekom mjestu pokazali su načelniku 7 grobova Srba, koje su Turci ubili g. 1922., uz ove riječi: »Eto ti naše slobode!« Kada smo u zadruzi Čosovića, čijem je starješini, popu, bilo 88 godina, večerali oko okruglog stola, koji je bio visok približno svega 30 cm, i služili se prstima mjesto viljušaka, viknuo je pred kućom 14-godišnji »najamnik« t. j. najmljeni pastir: »Puška je pukla!« U tren oka je 12 ljudi s načelnikom na čelu skočilo preko stola, uzelo puške i istrčalo napolje. Domaćinov sin umirivao me je riječima: »Ostajte mirni, vas se to ne tiče«. Uzalud su borci tražili neprijatelja, zviždali i davali znakove, dok se nije ustanovilo, da je uzbuna nastala zbog toga, što je neki Turčin nemilosrdno tukao ženu i djecu. Konac je bio smiješan, ali cio događaj je pokazao, zašto ljudi u ovakvim krajevima odlaze na poljske radove oboružani, kao što se išlo u 16. i 17. vijeku na granicama Hrvatske.

Kada sam se htio odvesti »fijakerom« iz Plevlje u Bijelo Polje, javio sam, na traženje vlasti, da želim krenuti u 4 sata ujutro; u 2 sata bile su postavljene žandarmerijske straže s obje strane ceste. Na jednoj strani, u šumi, stajao je oboružani Turčin u šarenim dronjcima, koga bih se bio prepao, da nisam znao, da me i on čuva. Vlada je vrlo pametno učinila, što je ostavila oružje i Turcima, jer bi se inače osjećali zapostavljeni. U kolima je bila uza mene uvijek službena osoba, obično žandar; jednom me je pratio kaplar, pravi ruski knez. Kad god sam išao pješke ili jahao na konju — koga je vodio njegov vlasnik, što je na kraju isto, kao da ideš za kolima, — morala su me pratiti tri žandara, ali ih na stanici nikad nije bilo toliko na raspoloženju. Prošao sam kroz općinu, predsjedniku koje je u srpnju bila spaljena kuća pod hajdučko-romantičnim okolnostima. Prije godinu dana pojavili su se kod predsjednika, koji nije bio kod kuće, »komite« ili »odmetnici«, zatražili pristojnu večeru i zabavljali se dobro sa svojim poglavicom, koji je došao kasnije. Zaprijetili su predsjedniku, koji se vratio kući kasno u noći, da će mu zapaliti kuću, ako bude nešto poduzeo protiv njih, a kao dokaz, da su to bili oni, ležat će pred kućom kapa, koju uzimaju njegovom 14-godišnjem dječaku. Predsjednik je ipak odmah prijavio slučaj žandarima, ali hajduci

²³ La poésie pop. épique str. 61, sl. 53.

²⁴ Ibid. str. 59, sl. 49.

²⁵ Ibid. sl. 52.

su na vrijeme pobjegli preko Lima. Točno poslije godine dana oni su izvršili svoje prijetnje. Tu sam svojim očima vidio, kako žandari vode preko mosta hajduka, bivšeg činovnika, koji je zbog pronevjere utekao u šumu. U strašnoj uspomeni ostalo mi je putovanje iz Bijelog Polja u Berane kozjom stazom nad kanjonom Lima. Kada smo jahali visoko nad rijekom, upitao sam svoje pratiocce, nije li se ovdje već desila kakva nesreća. Dakako, odgovorili su, u rijeku pao je konj natovaren šećerom, koji se je rastopio u Limu, a u Bijelom Polju možemo vidjeti konja, kome je vapno u vodi izgrizlo leđa. Pri povratku pratili su me žandari ugodnim puteljkom kroz šumu, i ja sam zahvaljivao Bogu, što je stvorio bosanske konjiće, koji su maločas tako spretno obilazili najopasnija mjesta. Ukratko, temeljito sam se upoznao s epskim životom. Vrhunac svega bio bi, da me je zarobio Jusuf Mehonjić, koji je još uvijek uznemirivao cijelo Polimlje. Takva pustolovina bila bi veoma neugodna za vlasti, koje bi morale oslobađati čehoslovačkog državljanina, ali bi za mene i nauku bila zanimljiva, jer je Jusuf Mehonjić pripadao harambašama, koji sami pjesmom slave svoja djela. Písaó je dnevnik ćirilicom u desetercima, u kojima je prikazao svoje borbe protiv Srbije, Crne Gore, protiv Austrije za vrijeme okupacije Crne Gore i, na kraju, protiv Jugoslavije. Kad su ga jednom žandari gonili preko Lima, pala mu je torba u vodu, kasnije su je izvukli, i tako je dnevnik dopao Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu.

Poslije takvih doživljaja odgodio sam za neko vrijeme daljnja putovanja. Tada nisam mogao znati, da će pohode kralja Aleksandra Crnoj Gori g. 1925. i bogata odšteta jugoslavenske vlade bivšoj crnogorskoj kraljevskoj porodici popraviti odmah prilike u Crnoj Gori i da će također na drugim mjestima mlada ujedinjena država zavesti brzo red i sigurnost na novim cestama.

Međutim sam g. 1927. iskoristio boravak u Makarskoj u Dalmaciji za izlet preko Vrgorca do Ljubuškoga u Hercegovini i do Imotskoga na dalmatinsko-hercegovačkoj granici, okolicu kojeg sam smatrao domovinom Hasanaginice; našao sam još veoma dobre pjevače u Studencima i Lovreću. Makarsko primorje je zavičaj franjevca Andrije Kačića Miošića, znamenitog nasljedovača epskih narodnih pjesama, čiji je »Razgovor ugodni naroda slovinškoga«, izdan prvi put g. 1756., postao najraširenijom hrvatskom knjigom; bio je poznat također i kod Srba u originalu, kao i u izdanjima ćirilicom.²⁶ Pohodio sam samostan Zaostrog, gdje je Kačić umro, i njegovo rodno mjesto Brist, kamo su me odvezli čamcem bogoslovi, koji su se školovali u samostanu. Ostale su samo ruševine od velike rodne kuće (v. sl.), udaljene 3/4 sata od mora; preci su se udaljivali od mora, da ih ne bi napadali gusari (tal. corsare) i vratili bi se na obalu, pošto su se prilike popravile.

²⁶ A. Kačić ima spomenik u Makarskoj i u Zagrebu.

Blizu Makarske nalazi se Podgora, gdje su mi u župnom uredu pokazali sobu, u kojoj je Mihovil Pavlinović, preporoditelj hrvatskoga naroda u Dalmaciji, zapisivao narodne pjesme iz usta domaćih pjevača, kakvih danas više nema, a koje su mu dovodili iz drugih mjesta. O tim manjim putovanjima nisam ništa objavio, ali sam u svojim kasnijim radovima iskoristio iskustva, koja sam tada stekao.

G. 1928. održao sam tri predavanja o sadašnjem stanju jugoslavenske narodne epike na Sorbonni u Parizu. Tekst predavanja je bio najprije štampan u časopisu *Le Monde Slave*,²⁷ poslije je bio objavljen kao knjiga s dodatkom slika pjevača i drugih epskih osobitosti i zanimljivosti iz Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i razmjerno najviše iz Novopazarskog Sandžaka.²⁸

Na prijelazu iz 1927. u 1928. godinu pružala nam se u Pragu prilika slušati u seminarima njemačkog i češkog sveučilišta, te u društvima, veoma dobrog crnogorskog pjevača. Dr. Gerhard Gesemann, profesor njemačkog sveučilišta u Pragu, koji se kao lektor njemačkog jezika u Beogradu saživio sa srpskim kulturnim životom i posvećivao naročitu pažnju narodnoj poeziji,²⁹ tražio je za *Lautbibliothek* berlinske državne knjižnice, da joj se pošalje istaknuti pjevač iz kraja, u kojem se epika očuvala još u svojoj prvobitnoj čistoći. Učitelj Andrija Luburić, porijeklom iz Nikšića u Crnoj Gori, koji je sabrao za Srpsku akademiju nauka u Beogradu narodne pjesme u opsegu zbirke Vuka Karadžića, preporučio je i doveo u Berlin i Prag, kao najboljeg pjevača, Tanasija Vučića iz crnogorskog plemena Drobnjaka pod Durmitorom. Odavde potječu također otac i djed Vuka Karadžića, koji je objavio njihove pjesme u prvom izdanju Srpskih narodnih pjesama g. 1814. Kod izbora odlučila je također i okolnost, što je T. Vučić dobio na pjevačkom natjecanju u Sarajevu g. 1924. prvu nagradu, a u Beogradu g. 1927. drugu, navodno nepravedno. Ovim natjecanjima i koncertnim turnejama, u kojima je T. Vučić također učestvovao, moglo se mnogo toga prigovoriti (vidi više o tome u XIII. poglavlju), i doista su ona kvarila pjevače. Najbolji poznavalac narodne pjesme Slavena Ludvík Kuba primijetio je odmah: »Gewiss ist aber, dass die dem Auditorium angepasste Produktion einem Malermodell gleich, das, ehe es sich ins Atelier begibt, den Friseur aufsucht.«³⁰

²⁷ *L'état actuel de la poésie populaire épique yougoslave*. *Le Monde Slave* VIème année (tome II), juin 1928, 321—351. Originalni tekst ovih predavanja na češkom jeziku objavio je *Národopisný věstník československý* XXII, 1—19.

²⁸ La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XXe siècle. Travaux publiés par l'Institut d'études slaves X. Paris 1929, 77 str.

²⁹ Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Sr. Karlovec, Srp. kralj. akademija 1925 (Zbornik za istoriju, jezik i književnost, prvo odeljenje kn. XII). (ćir.) — Studien zur südslavischen Volksepik. Reichenberg 1926 (Vidi moju recenziju u časopisu *Euphorion*, 29. Band, 297—303). — Die serbokroatische Literatur. Handbuch der Literaturwissenschaft, Wildpark-Potsdam (1930).

³⁰ Prager Presse 29. XII. 1927, str. 8.

Prikazao sam njegovu ličnost i njegove pjesme,³¹ ali sam već onda vidio u njemu samo pjevača, »der typisch für viele ist, aber in der Tat zu den besten unter ihnen gehört«. Berlinska Vossische Zeitung objavila je, da je T. Vučić danas bez sumnje najistaknutiji narodni pjevač na čitavom slavenskom jugu, a njemački profesori G. Gesemann, G. Becking (muzikolog) i Franz Saran (stručnjak za metriku), te Rus Roman Jakobson temeljili su previše jednostrano svoje nazore o srpsko-hrvatskoj epici isključivo na T. Vučiću. Kasnija moja putovanja potvrdila su moj prvobitni zaključak, da je T. Vučić samo jedan od najboljih pjevača i da su ga uopće precjenjivali.

Na kraju svojih izvještaja u bečkoj Akademiji³² izrazio sam želju, da bi stručnjaci — pomišljao sam osobito na mlade — na isti način proučavali život narodne epike u ostalim jugoslavenskim zemljama, naročito u staroj i novoj Crnoj Gori i u Srbiji, ali mi to nije uspjelo. Moje rasprave su doduše bile primljene s velikom pažnjom u svijetu, ali ne u domovini, što je i pojmljivo zbog balkanskih ratova, ali još i dugo poslije njih. Osim toga, moji su pogledi u nekim krugovima izazivali nezadovoljstvo, jer su mnogo krnjili omiljene romantične i tobože rodoljubne nazore. Tako sam, na kraju krajeva, odlučio produžiti svoja naučna putovanja. To mi je omogućilo povećano nastojanje Karlova sveučilišta i čehoslovačkog Ministarstva školstva i narodne prosvjete oko unapređenja slavističkih studija, a osobito osnutak Slavenskog instituta (Slovanský Ústav 1928.), koji je u prvim godinama mogao dodjeljivati veće stipendije za put i koji je snosio također stvarne troškove fotografiranja i fonografiranja. Zabrinjavalo me i zdravlje, budući da sam bio već u godinama, ali sam ipak pisao 31. III. 1930. prof. A. Beliću, ondašnjem generalnom tajniku Srpske akademije nauka, koja me je kao svog dopisnog člana preporučila jugoslavenskoj vladi: »Nadam se u Boga i sreću junačku«. A stvarno je sreća junaka narodnih pjesama služila također meni, te sam u godinama 1930—1932., u dobi od 69—71 godine života proputovao šire područje i ostao dulje nego ikad do tada. I da rezultati ovih putovanja, koja sam poduzeo poslije boljih priprema i u povoljnijim okolnostima, nisu bili manji, neka posvjedoči ova knjiga.

Glavni je zadatak mog djela u tome, da pruži u granicama mogućnosti vjernu sliku stanja narodne epike na području, koje sam pohodio u godinama 1930—1932. Moji predašnji radovi bili su ponajviše privremeni izvještaji, ali ovdje prvi put predajem potpun materijal, na kojem se osnivaju moji pogledi i zaključci. Možda bi bilo poželjno, da objavim također i materijal s predašnjih putovanja i da dam cjelokupan prikaz srpsko-hrvatske

³¹ Ein montenegrinischer Guslar, Prager Presse 1. I. 1928. str. 5—6. Prijevod skraćenog članka objavilo je beogradsko Vreme 5. I. 1928.

³² Bericht I, 52 i II, 50.

narodne epike u prvoj trećini dvadesetog stoljeća. Ali takav prikaz ne bi bio jedinstven, jer se mnogo toga za tih dvadeset godina promijenilo u Bosni i Hercegovini, tako i u susjednoj Hrvatskoj te u sjevernoj Dalmaciji.³³ Osim toga bi opseg djela bio previše glomazan, i njegov završetak bio bi odložen na vrijeme, s kojim ne mogu računati.

I upoređenja s epikom drugih naroda i općenite primjedbe izostavljam uz neznatne izuzetke. Domaćom literaturom služio sam se samo toliko, koliko je usko povezana s predmetom. To su uglavnom beogradski časopisi »Južnoslovenski filolog«, »Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor« i najviše »Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu«, kao i posebni organ za studij narodne poezije, »Prilozi za proučavanje narodne poezije« (od g. 1934.). Zadnja dva časopisa donose već mnogo studija s terena, i prema tome već kontroliraju i dopunjuju moja zapažanja. »Zbornik za narodni život i običaje« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu donosi materijal o narodnim pjesmama i studije o njima. Narodne pjesme nisu bile obuhvaćene ni u programu »Srpskog etnografskog zbornika« Srpske akademije nauka u Beogradu, ni u antropogeografskim raspravama Cvijićeve škole u odjeljenju »Naselja« niti u odjeljenju »Običaji naroda srpskog«, samo se tamo ponekad nalaze kratki spomeni o epskom pjesništvu.³⁴

Pri rasporedu materijala pridržavam se zemljopisne metode i povijesnih cjelina, u kojima se narodna epika razvijala tokom stoljeća. Imena, naročito mjesta, navodim po mogućnosti u nominativu, da se očuva njihov pravi oblik.

³³ I to sam htio provjeriti barem na nekoliko mjesta, ali mi nije uspjelo da otputujem u zapadnu Bosnu i Hercegovinu ni g. 1931. ni 1932, iako sam namjeravao.

³⁴ Erdeljanović, na pr., u svojoj monografiji »Pleme Kući« (Srp. etn. zb. VIII, 239) samo saopćuje, da se na planinama održavaju »sjednice« uveče u kolibama: tu se priča, peva i gude uz gusle do pozno u noć. (ćir.)

PUTOVANJA U GODINAMA 1930—1932.

Posljednja moja putovanja trajala su mnogo dulje nego sam očekivao. G. 1930. namjeravao sam putovati 6 sedmica, pa i 2 mjeseca, ali sam se zadržao tri i po mjeseca. Obišao sam dio sjeverozapadne Srbije, istočnu Bosnu. odakle sam krenuo preko Sarajeva i Dalmacije u Crnu Goru, koju sam cijelu prokrstario, zatim u Metohiju, Staru Srbiju i istočni dio Novopazarskog Sandžaka. Protiv svoje želje mimoišao sam jugozapadnu Srbiju, južne kotare bivše Bosne i Crnogorsko primorje.

G. 1931. mislio sam, da će mi biti dovoljna dva ili tri tjedna za jugozapadnu Srbiju, ali mi je trebalo šest. Pokazalo se, da je Vuk Karadžić ograničio narodnu epiku na brdske krajeve, dok je Rus P. Rovinski¹ pogrešno tvrdio godina 1868—1869, da su gusle u Srbiji malo poznate. Nije se obistinila izjava Milana Grola na međuparlamentarnoj konferenciji beogradske skupštine i čehoslovačkog parlamenta g. 1927. u Pragu, da gusle, s kojima je htio neki bosanski poslanik upoznati Prag, pripadaju već u muzej. Proputovao sam veći dio Srbije uzduž i poprijeko, da bih sam, na mjestu, utvrdio, u kojoj se mjeri narodna epika još uvijek očuvala. Kao glavni pravac izabrao sam željezničku prugu Kruševac—Užice i pravio ekskurzije nadesno i nalijevo, čak na planinu Zlatibor na bosanskoj granici i na sedlo Javor na granici bivšeg Novopazarskog Sandžaka. Iz Niša sam otišao u dolinu Toplice, na istok u Resavu, na sjever u krajeve duž ceste Arandelovac—Mladenovac.

Iste godine prošao sam i preostali dio jugoistočne Bosne: Višegrad i njegov kotar, Goražde, Foču, Kalinovik i Trnovo kod Sarajeva. Svuda sam proučavao uz pravoslavnu narodnu epiku i konzervativniju muslimansku. Napravio sam najprije ogroman skok iz Srbije u Dalmaciju, i to do Metkovića (zahvaljujući slobodnoj karti na željeznici), da vidim katoličko proštenje o Iljindanu, koje me je isto toliko razočaralo kao i pravoslavne crkvene slave, ali uvjerio sam se, da sjeverno od Metkovića, na međi Dalmacije i Hercegovine, narodna epika snažno živi kod katoličkih Hrvata. Na svom drugom boravku u Dalmaciji proučavao sam cvatuću guslarsku epiku u gorovitim krajevima (»Zagora«), a tu

¹ Crnogorija II, 1, str. 23.

sam prvi put sreo pjevače i pjevačice epskih pjesama bez instrumenta. No posljednji znameniti dalmatinski epski pjevač bio je kipar Ivan Meštrović u Zagrebu.

Drugo putovanje trajalo je ukupno dva i po mjeseca, tako da sam išao tragom narodne epike svega punih šest mjeseci. Preostao mi je još zavičaj I. Meštrovića i drugi dalmatinski krajevi, Dubrovnik s okolinom, Boka Kotorska i Crnogorsko primorje. Poslije iskustava g. 1931. dodao sam još dalmatinske otoke, gdje najviše privlače pažnju pjevačice epskih pjesama. Sva ova mjesta pohodio sam g. 1932. na svom posljednjem putovanju, počevši od 26. kolovoza do početka listopada.

Gledam li danas na sva ta putovanja, moram istaknuti, da sam proputovao i prošao golemo područje i pohodio mnoga mjesta u razmjerno kratkom razdoblju, kao što pokazuje *Itinerarium* (maršruta) puta, koji sam dodao na kraju ovog poglavlja. To bi bilo nemoguće, da sam putovao kolima kao g. 1912—1913. po Bosni i Hercegovini. Nisam se mnogo koristio slobodnom željezničkom kartom, jer je po epskim krajevima Jugoslavije bila vrlo rijetka željeznička mreža, tako da mnogo sedmica nisam uopće viđao željeznicu. Putuje se uglavnom automobilima i autobusima, koji su se svuda začudo razmnožili i omogućuju mnogo brži i lakši pristup u ove patrijarhalne krajeve. Samo ponekad upotrebljavao sam neudobna kola (konjsku zapregu); jednom sam jahao na konju između Šavnika i Žabljaka pod Durmitorom u Crnoj Gori, gdje sam prvi dan poslije osmosatnog jahanja jedva hodao. Jedamput sam jahao na mazgi na otoku Korčuli od Smokvice natrag do mora; iznajmljeni motorni čamac odvezao me je iz grada Korčule i natrag za 400 dinara. Najviša cijena za jednodnevnu vožnju automobilom, od jutra do 23 sata, bila je 550 dinara u Srbiji.

Iz toga slijedi, da je putovanje bilo u stvari veoma skupo. Šoferi su se nerado pridržavali utvrđenih cijena, niti su htjeli da uzimaju kaparu, kako se ne bi vezali i kako bi mogli izabrati putnike u posljednjem trenutku i dizati cijene. Tako smo željeli jedne nedjelje, popodne, iz Novog Pazara pohoditi manastir Sopoćani, ali pravoslavni pop, jedan profesor i ja, ostali smo »kod kuće« zbog pretjeranog zahtjeva šofera; samo profesor Wollman i moj sin Stanislav otišli su pješke. Šofer se za njima vozio pet kilometara, jer nije mogao zamisliti ovakve Evropljane, nadajući se, da će ipak sjesti u njegov auto. Naravno, i naši su pješaci platili svoju odlučnost i istrajnost poderanim cipelama, a prof. Wollman se čak razbolio.

Nesnosne su bile velike vrućine, tako da smo u jednom od hotela u Srbiji — ponose se imenima kao Pariz, London i sl. — polijevali drveni pod vodom, da bi nam bilo lakše. Ali moram i priznati, da su me vrućine u Srbiji g. 1931. oslobodile reumatizma, koji sam htio liječiti u manjim banjama na epskom po-

druću. Izbjegavao sam balkansku kuhinju, koja mi ne prija, kao i vječnu bravetinu, te sam se ograničio na piliće i teleće meso; rastavio sam se doduše sa zelenom salatom već u Beogradu, a dobio sam je opet tek poslije dva tjedna na Javoru, na granici Novopazarskog Sandžaka, na žandarmerijskoj stanici, koja je, po ugledu na austrijsku upravu u Bosni, imala veliki povrtnjak. Uopće uzev, bio sam dobra zdravilja, i sva opasna mjesta na starim i novim cestama svladavali su šoferi, naročito u Crnoj Gori, vješto i poletno. Samo sam se na Korčuli, iako pripada zapadnom kulturnom krugu, jašući na mazgi od Smokvice do mora, tako čvrsto držao balkanskog drvenog sedla, bojeći se, da ne padnem na kamenje ili u trnje, da sam od toga dobio Dupuy-treuevu kontrakturu na lijevoj ruci, koju sam morao operirati poslije pola godine. U najgorem pamćenju ostali su mi zahodi, također u Srbiji, te sam više puta pomišljao na ravnatelja velikog beogradskog osiguravajućeg društva, koji je, prije prvog svjetskog rata, želio biti samo jedan dan ministar unutrašnjih poslova — kako se govorilo »policije« —, »da uredi klosetno pitanje«. Također i u novim hotelima na Kosovu bili su evropski zahodi i turski užasno nečisti, na drugim mjestima su domaći ljudi upotrebljavali evropski zahod kao da je turski i prljali ga. Međutim rado navodim, da nisam morao požaliti, što sam zaboravio ponijeti sa sobom prašak protiv gamadi, i dalmatinski buhač.

Često sam se divio velikom kulturnom napretku, koji je Jugoslavija postigla u kratkom vremenu.² Pažnju zaslužuje sigurnost u krajevima, koji su se nalazili do g. 1912. pod turskom vlašću. U najgorem leglu albansko-turske anarhije, u Đakovici, čuo sam također, da je »država«, a ne Srbija ni Jugoslavija, zavela red svojim političkim, kulturnim i gospodarskim mjerama. Novi strogi red iskusio sam na sebi na crnogorsko-albanskoj granici. U nekom selu, na povratku iz Gusinja, upozorili su me seoski pandur albanske narodnosti, koji je nosio sredovječno odijelo i modernu pušku, a drugdje žandari, da se ne smijem voziti automobilom (osvijetljenim) poslije osam sati uveče ispod albanskih planina; to je bilo onda iz pojmljivih razloga zabranjeno. A nije mi smetalo ni to, što smo se morali na Kosovu često legitimirati. Dva kilometra prije Peći, a ne u samoj Peći, izvršen je pregled

² Vidi moje članke: Die Neuordnung Jugoslaviens (Prager Presse 17. i 24. X. 1930), Im slavischen Süden (Beilage zur Prager Presse Nr. 42, 19. X. 1930), Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft des patriarchalistischen Jugoslaviens (Beilage zur Prager Presse Nr. 45, 9. XI. 1930.) — Naravno, da sam bio veoma nezadovoljan daljim razvojem unutrašnjih prilika u Jugoslaviji. G. 1932. primijetio sam besmisleno i štetno premještanje i otpuštanje ravnatelja i profesora srednjih škola, jer su to tražili interesi režima, koji nije dugo trajao. Kad sam u rujnu stigao u Dubrovnik, našao sam na početku školske godine tri srednje škole bez ravnatelja. Među pogođenima bilo je i zaslužnih ljudi, kojima je nedostajao jedan ili dva mjeseca za penziju ili unapređenje.

prtljage — čini mi se zbog krijumčara duhana — kod kojeg su financijski stražari slušali i takve riječi (i »lupeži«), za koje bi psovači u sjeverozapadnoj Jugoslaviji bili pošteno kažnjeni radi uvrede javne vlasti. Najgrlatiji oponent protiv takvog uređivanja na putu bio je advokatski pripravnik. Viši činovnik nekog ministarstva iz Beograda, koji je bio nedavno prije toga veoma zadovoljan svojim boravkom u Pragu, blago je tumačio stražarima, kako njihov postupak ostavlja ružan utisak na goste iz Praga. Ne uvodi se lako novi poredak!

Prema svom običaju putovao sam uglavnom uz pomoć vlasti. Ministarstva unutrašnjih poslova i narodne prosvjete u Beogradu preporučila su me okružnicama područnim organima, a imao sam i njihove pismene preporuke. Svuda sam se obraćao kotarskim načelnicima i školskim nadzornicima u gradovima, osobito muslimanskim; u seoskim općinama, predsjednicima. U gradovima sa srednjom školom tražio sam najviše profesore slaviste, drugdje učitelje, svećenike i druge ljude. Za mnoge pjevače saznao sam u gostionama, kavanama, na sajmu i kod brijača. Zahvalno se sjećam mnogih vlasti i osoba, koje su mi s razumijevanjem, dobrom voljom, kao i iz ljubavi za stvar, izlazile ususret. Kotarski načelnici i drugi službenici pratili su me po mjestu, kojiput čak po cijelome kotaru, pozivali su, a budimo iskreni, i na silu okupljali pjevače, tako da su me pjevači sami često čekali i na žandarmerijskim stanicama, kojima sam prolazio. Bez ove pomoći ne bih bio mogao u tako kratkom vremenu pohoditi mnoga mjesta i raditi s tolikim pjevačima. Osobito revno pomagali su mi Crnogorci u svojoj zemlji, a i drugdje su pokazivali veliko zanimanje za narodnu pjesmu i njezinu slavu. Izuzeci su bili rijetki. Tako mi se u Novopazarskom Sandžaku izvinjavao neki kotarski načelnik iz istočne, neepske Srbije, »da vodi računa o sumnjivim licima, a ne o pjevačima«, a u Posavini pitao me je začuđeno neki čak školovani predsjednik, musliman, čemu to služi; kad sam mu pobliže objasnio, o čemu se radi, i on mi je išao na ruku. Za osudu bili su na nekim mjestima pokušaji, da zataje pjevače druge vjere, naročito muslimanske. Poneki su čak nastojali uvjeriti me, da »Turci« malo pjevaju, te nisu rado gledali na moje veze s predsjednicima ili drugim službenicima, muslimanima. Ipak se mora računati sa mnogostoljetnim antagonizmom između »Srba« i »Turaka«, koji ne može biti uklonjen za nekoliko decenija, a također i s time, što je baš narodna epika izraz tog antagonizma. Mnogi ljudi ne mogu danas promatrati narodnu epiku nepristrano, s čisto umjetničkog ili naučnog gledišta.

Veoma mi je koristilo, što sam poznao epsko pjevanje s predašnjih putovanja, čemu su se često divili intelektualci, pa i sami pjevači, kada sam ih ispitivao o njihovoj umjetnosti. Uopće su mi također pomagale prijazne riječi pri upoznavanju i radu s pjeva-

ćima, da steknem njihovo povjerenje i da ih raspoložim za razgovor. Često sam se s njima najprije malo zabavljao i tek onda prelazio na rad. Općenito su pjevači sami rado dolazili, dičeći se svojom umjetnošću i natječući se za umjetničku slavu. Vijest, da će biti fotografrani i fonografirani, pravila je čuda, kao i to, da će dobiti svoju sliku i čuti svoj glas. Imalo je to doduše i svojih nezgodnih strana. Kopiranje, često i povećavanje i razošiljanje slika s posvetom pjevačima i raznim osobama, koje su mi bile pri ruci, zahtijevalo je mnogo posla, vremena i novaca, ali su oni ovu nagradu pošteno zaslužili. Gore je bilo s fonografiranjem. Teško sam uspijevao objasniti pjevačima — a i drugim ljudima —, da skupljam njihove pjesme samo u naučne svrhe, za Slavonski institut u Pragu, da njihov glas ne će doći na gramofonske ploče i da ih ne mogu dobiti. Još u Pragu sam primao pisma, u kojima su me pitali, kada ću poslati ploče, a nekolicina pjevača zahtijevala je hiljade (jedan čak i 5.000) dinara za svoje pjevanje, koje će se tobože putem ploča širiti po svijetu.

Glavni izvor za moja istraživanja i informacije bili su sami pjevači, ponajviše veoma bistri ljudi, kakvi uostalom i jesu dobri pjevači, tako da sam upravo uživao razgovarajući s njima. Bolje je bilo, kad su se njih nekoliko najedamput našli preda mnom, budući da su se uzajamno kontrolirali i dopunjavali. U tom pogledu koristila je i prisutna publika, koja se sastojala iz naroda i inteligencije, te je tako stvarala okolinu, na koju su pjevači bili naučeni.

Putovanje ljeti je nezgodno, jer su pjevači zauzeti hitnim poljskim i drugim poslovima. Često su mi govorili: »Dodi k nama na zimu, pa ćemo ti pjevati po čitave dane i noći.«³ Iz pristojnosti nudio sam i naknadu za izgubljeno vrijeme, ali je bilo i slučaja, da su je otklanjali. Veće ili manje gošćenje bilo je prirodno i odgovaralo je mjesnim navikama, prema kojima ljudi časte pjevača cigaretama, kavom, čajem i pićem. Meni su se činila prikladnija jela, pa mi je u Srbiji osam pjevača napravilo račun na 223 dinara; čašćenje bilo je potrebno naročito noću, jer smo na nekim mjestima radili dugo, čak do dva sata ujutru.

Za fotografiranje služio sam se aparatom seminara za slavonsku filologiju Karlova sveučilišta u Pragu, kupljenim g. 1924. posredovanjem sveučilišne katedre za fotokemiju i fotografiju. Ali i najbolji fotografski aparat ništa ne vrijedi, ako želiš ili moraš na brzinu uhvatiti neku grupu, osobu ili događaj, na pr. skupinu muslimanskih žena, koje su pobjegle već kad smo izvlačili stativ fotografskog aparata. Zato sam već o Božiću 1930. kupio svom sinu, koji me je pratio, mali aparat »Leica« (3,6×3,8), koji nam je g. 1931. i 1932. odlično poslužio.

³ Već g. 1845. rekao je neki pjevač bosanskom franjevcu Jukiću: »Dodi ob zimu pa ćemo ti dodijati s pjevanjem.« Milaković, Bibliografija 211.

Pitanje fonografa ili gramofona prouzrokovalo mi je mnogo briga. Želio sam biti na visini suvremene tehnike. Raspitivao sam se za sve moguće sprave na raznim mjestima, naročito u Phonogramm-Archivu bečke Akademije nauka, u fonetskom laboratoriju prof. J. Chlumskoga u Pragu, na Praškom velesajmu, ali sve informacije bile su bez rezultata. Konačno sam saznao od Phonogramm-Archiva berlinskog psihološkog instituta, koji posjeduje veliku zbirku fonografskih snimaka mnogih istraživača, da jedna firma u Berlinu još uvijek izrađuje stare Edisonove fonografe, koje je jedino bilo moguće nositi sa sobom na put. Zato sam početkom travnja 1930. otputovao u Berlin, proučio ondašnji Phonogramm-Archiv i Telefunkenstation na tehničkom fakultetu u Potsdamu, kupio dva Edisonova aparata i naručio valjke za snimanje.

Gramofon, koji bi mogao mnogo bolje poslužiti, osobito zbog jasnoće snimanog teksta pjesama, nije dolazio uopće u obzir, jer ga mnoge tvornice smatraju svojim privrednim monopolom. Osim toga, nisam mogao računati, da ću svuda imati električnu struju. Zbog toga bi se morali pjevači okupljati na jednom ili više mjesta, što bi bilo previše skupo, a moguće samo do neke mjere, te bi išlo na štetu neposrednom proučavanju na licu mjesta i u svakodnevnoj okolini pjevača. Kao dokaz navodim jedan primjer: u nekom mjestu na Kosovu htio je skupljati, nešto prije mene, melodije lirskih pjesama odličan stručnjak iz Beograda, ali je morao otići ništa ne obavivši, jer je stara žena, koju je doveo žandar, odbila da pjeva; a on je bio čak tako nespretn, pa joj je govorio: »Ti moraš!«

Istraživanja su mi bila veoma olakšana time, što su moji sinovi vršili fotografiranje i fonografiranje. Dr. jur. Vladimir Murko, sada profesor financijskih nauka na sveučilištu u Ljubljani, pratio me je prvih šest tjedana (do 1. srpnja 1930.), pošto je prije toga svršio, kao narednik-čak, oficirsku školu u Sarajevu, tako da su mu drugovi iz te škole išli na ruku u krajevima, kojima smo prolazili; sklon naučnom radu, pokazivao je razumijevanje za ovakav posao. Na svim ostalim putovanjima pratio me je stud. tehn. Stanko (Stanislav) Murko, kasnije inženjer arhitekt banovinskog ureda u Ljubljani, koji je bio tehnički veoma spreman, te mi je također koristio svojim poznavanjem povijesti umjetnosti (pohodili smo, tako reći, sve znamenite spomenike srednjovjekovne srpske umjetnosti) i glazbenim obrazovanjem.

Raznovrsni materijal i podatke pružili su mi također bogati etnografski muzeji u Zagrebu, Beogradu i Splitu, krasno etnografsko i kulturno-historijsko odjeljenje sarajevskog muzeja i novi muzej na Cetinju. U etnografskom odjeljenju ljubljanskog mu-

zeja, u kome se nalazi velika zbirka slovenačkih narodnih pjesama s melodijama,⁴ čuo sam fonografske snimke slovenačkih epskih narodnih pjesama, koje su pjevale posljednje stare pjevačice.

Privremeni izvještaj o putu g. 1930.⁵ i o pjevačicama u Dalmaciji g. 1932.⁶ objavio sam na češkom jeziku. Cjelokupan materijal s putovanja g. 1930. i 1931. obradio sam temeljito za raspravu »Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie«,⁷ koja ima stoga istu onakvu dokumentarnu vrijednost kao moji prvi njemački izvještaji u spisima bečke Akademije. Na temelju iskustava s puta pisao sam također i svoje članke u Prager Presse. S opravdanim nepovjerenjem opisao sam modernističke guslare, osobito Milovana Barjaktarovića, koji je sam doputovao u Prag i htio pokazivati svoju umjetnost i dalje po Evropi, što mu nije uspjelo.⁸ Uveo sam i velikog kipara Ivana Meštrovića kao pjevača epskih pjesama⁹ te sam podnio izvještaj o njegovoj Hasanaginici, koju je čuo u mladosti od svoje bake, i objavio ga u zagrebačkoj »Novoj Evropi« o Goetheovu jubileju. G. 1932. pohodio sam i opisao rodno mjesto Ivana Meštrovića u sjevernoj Dalmaciji.¹⁰ Iste sam godine bio toliko sretan, da sam od 84-godišnje Pavle Kuvelić na otoku Šipanu, kod Dubrovnika, čuo, zapisao i fonografirao »Hasanagicu«, koja se od g. 1846., prema izjavi Vuka Karadžića, više ne pjeva u narodu; njezin tekst sam objavio s tumačenjem najprije u Zagrebu,¹¹ a poslije opširno u njemačkoj raspravi o originalu Goetheova »Klaggesanga von der edlen Frauen des Asan-Aga« uporedo s najstarijim splitskim i Meštrovićevim tekstom, da pokažem, kako se za 150 godina promijenila ova čuvena balada, po kojoj se, zahvaljujući Goetheovu prijevodu, svijet prvi put upoznao sa srpsko-hrvatskom

⁴ Vidi moj članak Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami. Etnolog III, i posebno 1—54 (Ljubljana 1929).

⁵ Za národní epikou po Jugoslaviji. Čsl.-jisl. revue I, 111—114, (s 8 sl.) i 154—160 (s 21 sl.).

⁶ Zpěvačky epických písní v Dalmácii. Čsl.-jisl. revue III, 297—301 (s 4 sl.). Ovamo spadaju također članci Im slavischen Süden (Beilage zur Prager Presse 19. X. 1930 i 9. XI. 1930), redakcijski prijevod članaka iz g. 1930. bez slika Auf den Spuren der Volksepik durch Jugoslawien (Slavische Rundschau III, 173—183) i Epensängerinnen in Dalmatien (Slavische Rundschau VII, 36—43).

⁷ Revue des Études slaves XIII, 16—50.

⁸ Moderne jugoslavische Guslaren, Beilage zur Prager Presse 25. XII. 1931. Nr. 52.

⁹ Ivan Meštrović als Rhapsode. Der »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan-Aga« in einer neuen Version. Beilage zur Prager Presse 17. IV. 1932, Nr. 16.

¹⁰ V domově Ivana Meštroviće, Radiožurnal XI, 20. V. 1933; Kod Meštrovića i njegovih, Nova Evropa 15. VIII. 1933, str. 345—350.

¹¹ Asanaginica sa Šipana, Nova Evropa, knjiga XXVIII, 112—119. Prilog Pavle Kuvelić sa Šipana.

epikom.¹² U toj monografiji iznio sam također primjer naučnog obrađivanja važne teme iz narodne epike.

O domovini Hasanaginice napisao sam raspravu prigodom Goetheova jubileja g. 1932.,¹³ dakle prije otkrića novih tekstova, Ivana Meštrovića i moga, što nije bez osobitog interesa.

U članku na srpsko-hrvatskom jeziku preporučio sam osnivanje arhiva crnogorskih narodnih pjesama na Cetinju,¹⁴ progovorio o nekim zadacima proučavanja narodnih pjesama u novom časopisu posvećenom njihovom studiju,¹⁵ napisao članke za zbornike u počast A. Belića¹⁶ i P. Popovića¹⁷ i predgovor zbirici crnogorskih guslarskih pjesama Miceuna M. Pavičevića.¹⁸

Svoje poznavanje narodne epike s putovanja i iz literature iskoristio sam također u predgovoru djelu K. Viskovatog o odjecima poljske povijesti u jugoslavenskoj epici,¹⁹ gdje sam raspravljao o odnosu narodnih pjesama prema političkoj i kulturnoj povijesti. Nešto o tome napisao sam već i u ocjeni spisa André Vaillanta »L'Épopée yougoslave«.²⁰

Moja posljednja putovanja zainteresirala su mjesno stanovništvo i širu javnost. O njima donijele su vijesti velike beogradske novine (na pr. Vreme 30. VII. 1931., Politika 14. VII. 1931., Pravda 24. VII. 1931.) i zagrebački Obzor. Kako su te vijesti djelovale na neke srednjoškolske profesore, dokazuju njihova pisma. Dragomir S. Popović iz Čačka javio je (10. II. 1932.), da je proputovao područje oko Golije (planine moravičkog kotara, t. j. Ivanjica), te žalio, što nisam mogao doći tamo. Pronašao je krasan materijal, naročito mnogo parodija na narodne pjesme. Veoma korisna obavještenja poslali su mi Ante Šimčik, činovnik biblioteke Jugoslavenske akademije u Zagrebu, dr. Antun Grgin iz Arheološkog muzeja u Splitu, Adil Čokić, profesor gimnazije u Tuzli i dr. Petar Bakotić, suplent državne gimnazije u Sinju u Dalmaciji. On opisuje svoje utiske 25. I. 1932. ovako: »Zahvalan sam Vama i sud-

¹² Das Original von Goethes Klaggesang von der edlen Frauen des Asan-Aga (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre. Brunn, Rohrer 1937. 8°. 79 str. i 8 sl. Otisak iz Germanoslavica Jhg III, 354—377, IV, 194—215, 285—309.

¹³ Domovina Asanaginice, Goethův sborník, 252—266.

¹⁴ Arhiva narodnih pjesama crnogorskih, Lovčenski odjek I, br. 1, 5—8.

¹⁵ Nekoliko zadaća u proučavanju narodne epike. Prilozi proučavanju narodne poezije I, 2—5.

¹⁶ Glagol knaditi. Prilog leksikografiji i proučavanju narodne pesme. Beličev zbornik 1937, 225—229.

¹⁷ Za narodnom epikom na Kosovu. Prilozi za književnost XVIII, 565—576 (ćir.).

¹⁸ Guslarske narodne pjesme, Zagreb 1939, str. 8—14.

¹⁹ Konstanty Wiskowatyj, Pogłosy historji polskiej w epice jugosławiańskiej, V Praze 1933 (Práce Slovanského ústavu v Praze sv. XI), uvod str. IX—XX.

²⁰ Byzantion VIII, fasc. 1, 338—347.

bini za ona dva dana, što sam ih proveo u Vašem društvu po našim selima. To je najljepše učenje, ne iz knjiga, nego iz života i pored Vas».

Mnoga pisma, u kojima ljudi zahvaljuju za poslane fotografije, pokazuju, s kakvom se iskrenom radošću sjećaju mog boravka te mojih sinova. Skoro poslije deset godina piše mi učitelj Aleksa Popović iz Starog Kolašina kod Kosovske Mitrovice (12. I. 1940.): »Svi, koji su Vas videli i živi su, sećaju se Vas kao da ste juče bili i pozdravljaju Vas«.

Svoje bilješke pisao sam jezikom pjevača na brzinu, često na koljenima. Mnoge primjedbe i sporedne rečenice stenografirao sam njemački, Gabelsbergerovim sistemom. Bilježnica (12×20,5 cm) iz g. 1930. ima sedam (svega 1066 str.), iz g. 1931. devet (892 str.), a iz g. 1932. četiri (460 str.), svega 2418 str. s dodacima. Služio sam se također kvadratnim listićima, osobito za zapisivanje tekstova. Skupio sam i razne knjižice, naročito pučka izdanja narodnih pjesama (većinu za slavenski seminar Karlova sveučilišta i za Slavensku biblioteku), novine, isječke iz novina, programe »pjevačkih koncerata...« i sl.

O fotografskim i fonografskim snimcima dajem izvještaj u posljednjim poglavljima.

ITINERARIUM

Kako bi se lako mogla pratiti moja putovanja, a i ocijeniti, navodim, kronološkim redom, mjesta, u kojima sam se zadržavao. Tako će postati vidljive praznine, koje mogu drugi istraživači popuniti. Datum iza imena mjesta označuje dane mog boravka ili dan dolaska. Trajanje boravka može se utvrditi prema slijedećem datumu.

1930:

Iz Praga sam oputovao 13. V. i vratio sam se 13. IX. U Zagrebu i Beogradu obavljao sam pripremne radove. Dalje sam pohađao ova mjesta:

Srbija: Šabac 27. V. — Koviljača, Loznica 28. V.

Istočna Bosna: Zvornik 29. V. — Bijeljina 29. V. — Brezovo Polje, Brčko 31. V. — Tuzla 31. V. — Kladanj 1. VI. — Tuzla 2. VI. — Zvornik 3. VI. — Glumina kod Zvornika 4. VI. — Srebrenica 5. VI. — Bratunja 6. VI.

Srbija: Ljubovlja 6. VI.

Istočna Bosna: Drinjača, Vlasenica 7. VI. — Han Pijesak 9. VI. — Sokolac 10. VI. — Sarajevo 12. VI. — Alipašin Most kod Sarajeva 13. VI.

Boka Kotorska: Savina 15. VI.

Crna Gora: Cetinje 17. VI. — Rijeka Crnojevića 18. VI. — Podgorica 18. VI. — Spuž, Danilovgrad 19. VI. — Nikšić 19. VI. uveče. — Gvozd 24. VI. — Previš, Bukovica, Žabljak 25. VI. — Pašina Voda, Mljetičak (gdje je poginuo Smail-aga Čengić) 27. VI. — Šavnik 27. VI. uveče. — Nikšić 29. VI.

Dalmacija: preko Trebinja, Dubrovnik 29. VI. — Korčula 1. VII. — Split 15. VII.

Preko Zagreba krenuo sam u Sloveniju na kratak odmor, 24. VII. bio sam već opet u Dubrovniku.

Crna Gora: Cetinje 25. VII. — Podgorica 29. VII. (u hladu 34° C, na suncu 46° C, radi oboljenja otišao najprije u Kolašin, gdje je alpsko podneblje) — Kolašin 31. VII. (ovdje se meni pridružio prof. Wollman 1. VIII. Na Sinjavinu planinu odvezao se samo moj sin Stanislav) — Drndari, Andrijevića 5. VIII. — Murino, Plav, Gusinje 7. VIII.

Metohija i Stara Srbija: Peć 8. VIII. — Dečani 10. VIII. — Đakovica 11. VIII. uveče — Prizren 12. VIII. — Orahovac 14. VIII. — Uroševac 15. VIII. — Priština 16. VIII. — Laplje Selo, Lipljan, Dobročin, Donja Gušterica, Gračanica 17. VIII. — Kosovska Mitrovica 18. VIII. — Stari Kolašin 20. VIII. — Slatina, Zvečan 21. VIII. — Vučitrn 22. VIII. — Leposavići 23. VIII.

Srbija: Raška 23. VIII.

Novopazarski Sandžak: Novi Pazar 23. VIII. uveče — Osaonica (općina Štitari) 27. VIII. — Sjenica 28. VIII. — Karaula (selo), Milošev do (han), Prijepolje 29. VIII. — Nova Varoš, Banja 31. VIII. — Priboj 1. IX. — Bučje (40 km južno od Priboja prema Plevljima), Sastavci, žandarmerijska stanica Sočice, općina Zabrdje 2. IX. — Sarajevo 3. IX.

1931:

Srbija: Beograd 27. VI. — Kruševac 3. VII. — Trstenik 6. VII. — Kraljevo (prije Karanovac) 7. VII. — Ušće, Studenica 8. VII. — Kraljevo 9. VII. — Čačak, Požega 10. VII. — Trstenik 11. VII. (drugi put na sajmu) — iz Kragujevca u Topolu (Oplenac) 12. VII. — Lužnice (jedno od najnaprednijih sela u Šumadiji, ima 2 1/2 hiljade stanovnika, dalo mnogo inteligencije) 13. VII. — Gruža 14. VII. — Čačak (drugi put) 15. VII. — Ivanjica 16. VII. — općina Javor, sedlo Javor (1506 m) sa žandarmerijskom stanicom 18. VII.

Dalmacija: Metković 19. VII. — Kula Norinska, Nova Sela, Mali Prolog; Humac i Čapljina (u Hercegovini) 21. VII.

Sarajevo: 23. VII.

Srbija: Užice 24. VII. — Čajetina, Zlatibor 26. VII. — Gornji Milanovac 27. VII. — Rudnik 28. VII. — Arandjelovac 29. VII. — Markovac, Stojnik 29. VII. — Mladenovac, Jagodina 30. VII. — Niš 31. VII. — Prokuplje 1. VIII. — Balinovac (crkvena slava) 2. VIII. — Donja Rečica kod Prokuplja 3. VIII. — Kuršumlija 4. VIII. — Svilajnac 5. VIII. — Despotovac, Sedlar 6. VIII. — Bajina Bašta, Rača 8. i 9. VIII.

Bosna: Višegrad, Dobrun, Vardište, Rudo (u Sandžaku), Štrpci 11. VIII. — Rogatica 13. VIII. — Goražde 15. VIII. — Foča 16. VIII. — Ustikolina, Odžak, Rataji 17. VIII. — Kalinovik, Trnovo 18. VIII. — Sarajevo 19. VIII.

Dalmacija: preko Metkovića Korčula 21. VIII. — Smokvica, Blaca 25. VIII. — Split 27. VIII. — Sinj, Otišić 28. VIII. — općina Muć—Zlopolje 29. VIII. — Gornja Poljica, Donji Dolac 30. VIII. — Split 31. VIII.

Zagreb 2. IX. — Bled 10. IX.

1932:

Ljubljana 25. VIII.

Dalmacija: Drniš, Knin 27. VIII. — Drniš (sajam), poslije podne Otavice (rodni dom I. Meštrovića) 28. VIII. — Visovac 29. VIII. — Split, Solin 30. VIII. — Hvar 1. IX. — Stari Grad (na Hvaru) 6. IX. — Bol (na Braču) 8. IX. — Korčula 10. IX. — Dubrovnik 14. IX. — Trsteno 15. IX. — Čilipi 16. IX. — na razaraču »Dubrovnik«, gdje sam upoznao mornara, koji je sastavio pjesmu o tom, kako su išli preuzeti razarač u Englesku i kako su se na njemu vratili u Dalmaciju — Luka Šipanska 17. IX. — Slano 19. IX. — Cavtat 21. IX. — automobilom po Konavlima: Mišanići, Ljuta, Mrcine, Gruda 22. IX.

Boka Kotorska: Kotor 23. IX. — Muo (gen. Mula), zapadno od Kotora 24. IX. — Grbalj, Orahovac, Risan 25. IX. — Kotor 26. IX. — Prčanj (bez datuma u bilježnici).

Crna Gora: Bar 27. IX.

Boka Kotorska: Budva 28.—29. IX. — Kotor.

Zagreb 2. X.

PODRUČJE

SRBIJA

U Šapcu i okolini, gdje se za vrijeme Srpskog ustanka vodila na Mišaru najveća bitka, koju je opjevao Filip Višnjić, danas nema više ni traga narodnoj epici. »Planinu« Cer prošao sam u pratnji starijeg studenta Cvijićeve geografske škole, a da se nisam nigdje zadržao. Tek kasnije sam saznao, da ima još dobrih pjevača u »Pocerini«. U gradu Loznici, gdje neki učitelj isprva nije htio ništa da zna o guslarima, ipak sam u okolini uspio pronaći dva pjevača. U predgrađu Crnagora umro je nedavno posljednji pjevač Vaso Grujičić-Pješivac (iz okoline Nikšića u Crnoj Gori), ali njegov sin, inspektor Narodne banke u Beogradu, još voli da sjedi u kavani i da gusla. Zanimljivo je, da neki kafedžija (vlasnik kavane, koja služi obično također i kao gostiona) nije htio više da drži gusle za goste, nego ih je prodao nekom trgovcu, koji ne zna guslati; ovaj dakle čuva gusle kao simbol, što uopće čine ljudi u svim krajevima. U obližnjem selu Tršiću, odakle je porijeklom Vuk Karadžić i odakle potječu prve narodne pjesme, koje je on objavio (g. 1814.), dobro pjeva neki Stanko, koji ima preko 60 godina, ali se on doselio iz Bađevice (užički kotar). U Podrinju bi se mogao još pronaći poneki pjevač; na pr. u Badovincima (kotar mačvanski), za vrijeme austro-ugarske okupacije, aludirao je uz gusle na okupatore neki pjevač, koji je i mnogo pisao. Brdoviti krajevi, Azbukovica (na Drini) i Rađevina već imaju čuvene pjevače; u mjestu Ljuboviji opazio sam prve gusle u kavani te saznao, da u obližnjem selu Uzovnici živi 5—6 pjevača, dok ono broji dvije stotine punoljetnih »ljudi« (samo se oni broje, žene i djeca se ne broje).

U predratnoj Srbiji se smatralo, da su najbolji pjevači u užičkom kotaru glasoviti, veseli i duhoviti pripovjedači »Ere« (Ero, hipokoristikon za Hercegovce). Ali sam grad Užice i okolina razočarali su me donekle: u gradu našli smo gusle samo u četiri kavane i gostione; iz pete kavane odnio je gusle vlasnikov rođak na planinu Zlatibor, gdje ih još cijene. Spomenuli su mi samo tri privatne kuće, u kojima su se gusle još očuvale. Mještani su mi tumačili, da u gradu ima dosta zabava, koncerata i da im ne treba guslar, koji je samo za manje društvo. U okolici živi u svakom selu još

poneki guslar, kojih je nekad imala svaka kuća. Ali još se mnogo pjeva u »planinskim« krajevima bliže bosanskoj granici, čak skoro u svakoj kući, a najviše u Zaovinama, usred planine Mitrovac. U Čajetini (pod planinom Zlatibor¹) pohvalio se kotarski načelnik na svoj kotar zbog toga, što u njemu ljudi još uvijek rado slušaju gusle. Seljaci iz Rače kod Bajine Bašte naznačili su mi točno granicu epskog pjevanja sjeverno od Užica: od Debelog Brda do granice račanskog (sjedište Bajina Bašta) i valjevskog kotara; preko naselja Debelo Brdo, Počuta, Jablanica, Jovanja; od Valjeva dalje nalaze se gusle u nekim seoskim kavanama, koje posjećuju Užičani, odlazeći na posao ili pri povratku s rada.

I š u m a d i j a, kolijevka obnovljene srpske države, na glasu je po epskom pjevanju. Uprkos tome saznao sam u Kragujevcu, prvoj srpskoj prijestolnici, da u kragujevačkom i gruzanskom kotaru živi samo nekoliko pjevača, no o njima izvjestitelji nisu imali povoljno mišljenje; na pr. u općini Kniću, prema tvrdnji njezina predsjednika, drže gusle 2—3 čovjeka, »što gude starinske pjesme, a nisu ništa«. U naprednom selu Lužnice, 17 km od Kragujevca, pjeva još uvijek imućan naobražen seljak Maksimović, te je u tom pogledu častan izuzetak. U Topoli, gdje je Karađorđe digao ustanak protiv Turaka, ima samo »seoska opština« (po saopćenju općinskog tajnika) pet pjevača, a možda i 7—8; nabrojio je šestoricu, sve mlađe ljude, poimenice. Ovaj primjer pokazuje, da moramo oprezno primati i informacije domaćih kompetentnih ljudi. U gradu Arandelovcu više gusle u 6—7 kavana; zasluge za ovaj veliki broj ima neki kafedžija, koji je došao iz obližnjeg sela Stojnika (na cesti prema Mladenovcu), gdje narodna epika uistinu još cvate (nabrojili su mi tamo 19 pjevača).² On je stavio gusle na raspoloženje svojim gostima te na taj način primorao i druge, da tako učine. U gradu Mladenovcu nalaze se gusle samo u jednoj kavani, vlasnik koje sam »gudi«; a dešava se, da uveče naiđe netko iz sela i uzme gusle u ruku. U selu Janjilu živi 5—6 pjevača, no ima ih i u ostalim selima, ali u Jelencu su pjevači mahom Crnogorci. Zanimljivo je, da ima pjevača još u Kosmaju, udaljenom na 50 km od Beograda; ali ovaj bregoviti kraj je daleko od ceste i željeznica. Idući Valjevu žive pjevači još u Lajkovcu i Bogovađi, idući Beogradu u Sremčici. Prema jugu prostiru se goroviti krajevi oko Rudnika,² poznati iz doba borbi za srpsko oslobođenje,

¹ Cf. Bor. M. Drobnjaković, O guslama i guslarima u Zlatiborskim Rudinama (Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 138—140) i Ljubiša R. Denić, Guslari na Zlatiboru (ibid. 140—141) (ćir.).

² Cf. knjigu Petar Z. Petrović, O narodnim pesmama u Rudničkom Pomoravlju (Beograd, Etnografski muzej 1935) (ćir.) i prikaz o njoj u Ppnp II, 272—273. Dvije trećine stanovništva su dinarskog porijekla (str. 8). Narodna epika je poslije svjetskog rata malo oživjela, ali pisac potvrđuje moju konstataciju, da veliki dio pjesama potječe iz knjiga.

ali su gusle rijetke u gostionama i kavanama kao i u seoskim kućama. U samom Rudniku nema gusala u kavanama, no guslari dolaze na poziv u kuće. Od 216 kuća gusle imaju njih samo 5—6, u predgrađu Zagrađe od 150 kuća 4—5. U Gornjem Milanovcu se gubi epsko pjevanje.

Na željezničkoj pruži Kruševac—Užice, kojom sam se vozio nekoliko puta, namjerio sam se odmah u Kruševcu na učiteljsku konferenciju, na kojoj je predsjednik pozvao prisutne učitelje, da izvijeste o epskom pjevanju u svojim krajevima. Bili su malo u neprilici, te sam vidio, da neke ne zaníma epska pjesma. Iznijeli su, da ima u Bijeloj Vodi pet pjevača, u Stragarima tri stara i dva mlada, u Bovnu (kotar Jaglovo), udaljenom 2½ sata, pjevaju »stariji ljudi«; u općini Makrešanima, udaljenoj 5 km, žive tri pjevača, u Zalogovcu, kotar temnički, udaljenom 17 km, dva. U stvari, to nije mnogo za više kotara. Uvjerio sam se odmah u općini Dedini, udaljenoj 2½ km od Kruševca, da su prilike ipak bolje, jer sam u nedjelju poslije podne našao četiri pjevača, među njima općinskog predsjednika. Ovo je iznenadilo i jako razljutilo kotarskog načelnika, budući da o tome nije ništa znao za vrijeme od dvije i po godine, iako je bio s njim u stalnom dodiru. Odlično sam prošao u Trsteniku, gdje je kotarski načelnik pozvao guslare okružnicom, da dođu u svoje općine na sajmeni dan.

U Čačku, a isto tako i u okolnim selima, nema pjevača, ali dolaze iz kotara Guča i Ivanjica, čak iz Sandžaka. Mještani neobično vole gusle i guslare. U Kraljevu gusle su se nalazile prije u svakoj seoskoj kavani, a bilo ih je i u gradu. Danas više nije tako, ili je to rijetkost; na pr. u gradu nalaze se gusle samo u jednoj kavani. Učitelj, zamjenik predsjednika »Sokola«, koji podupire epsko pjevanje, tvrdio je, da još ima pjevača, ali da »slabo gude«. Čudnovato je, da manastir Žiča, prvobitno sjedište srpskog patrijarha, nema pjevača. Dalje, prema jugu, kod manastira Studenice, nalazimo još gdje gdje gusle, ali mlađi kaluder (jeromonah) nije znao ništa o pjevačima. U seoskim kućama opazio sam začuđene gusle, no nisam znao, pjeva li još tko uz njih, a još manje sam ih slušao. Arhimandrit Viktor ima sam gusle, ali on potječe iz moravičkog kotara (Ivanjica).

Važno je, da u okolini Kraljeva, Čačka, Kragujevca i Gornjeg Milanovca ne pjevaju epske pjesme na svadbama i »slavama« (praznik domaćeg patrona), prilikom kojih se inače najviše pjeva.

Pravi epski kraj je Požega kod Užica, stanovništvo kojeg potječe iz Peći i Kosova ili iz Crne Gore, tako da razlikuju dva načina pjevanja, kosovski i crnogorski (»sa podvikivanjem«). Najviše pjevaju u moravičkom kotaru (nazvanom po rijeci Moravici)

s glavnim gradom Ivanjicom,³ naročito na staroj granici Novopazarskog Sandžaka, odakle dolaze u Ivanjicu također muslimanski pjevači, koje rado sluša i srpsko pravoslavno stanovništvo.

Već više puta je pomenuto, da su pjevači Crnogorci i Hercegovci pripadnici dinarske rase ili bar njihovi potomci. Geograf Jovan Cvijić i njegova škola posvetili su u svojim radovima⁴ mnogo pažnje odnosu između domaćih stanovnika (»starinci«, često sam čuo u Srbiji »meštani«) i doseljenika iz drugih krajeva. U pogledu stanovništva Šumadije, koja je obnovila srpsku državu, utvrdio je M. Drobnjaković⁵ na temelju svojih istraživanja, da je 35.7% stanovnika dinarskog porijekla. Cvijićeve karte »Poreklo stanovnika severne Srbije«,⁶ prikazuje zorno u bojama ovaj razmjer kao i ostale etnografske prilike. Na njoj vidimo, kako je neobično mješovito stanovništvo južne Srbije u topličkom kraju (po istoimenoj rijeci), koji je pripadao kolijevci stare srpske države i odakle su rodnom poznati kosovski junaci Ivan Kosančić i Milan Toplica. Do g. 1878. živjeli su ovdje mnogi Arnauti, koji su se odselili, a na njihova mjesta doselili su se u g. 1881.—1890 Srbi iz Kosova i Metohije, mnogobrojni Crnogorci i drugi dinarci. Ozbiljni i školovani ljudi u Prokuplju (sjedište dobričkog i prokupskog kotara) i u Kuršumliji (turski naziv za Bijelu Crkvu s manastirom sv. Nikole, koji je saziđao Stevan Nemanja za spas svoje duše, dakle srpski »zadužbina«) rekli su mi za starosjedioce (»meštane«),⁷ da ne poznaju gusle, da nemaju lirskih pjesama, da su bez dinarske »mašte«, jednom riječju, da su »najzaostaliji ostaci starih Dardanaca«, što je svakako pretjerano; saznao sam, da postoje čak epski pjevači među domaćim stanovništvom. Neditrnuti tuđim življem ostala je Kuršumlija »u planini«. Pjevaju svuda, osobito na granici bivše Turske (do g. 1912.), gdje su se srpski i turski pjevači sastajali na »karaulama« (stražarnica, vidi sl. 42, 111).

Gdje se nalazi granica epskog pjevanja u istočnoj Srbiji? Na sjeveru ima Palanka navodno »puno« pjevača. U Jagodini i okolini nema domaćih pjevača (kako me je

³ Cf. Mitar S. Vlahović, O guslarima oko Moravice i Skrapeža (opažanja s putovanja g. 1936), Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 101—116. Gusle se nalaze u svim selima, ali dobri pjevači su rijetki (str. 115).

⁴ Jovan Cvijić, Metanastazička kretanja, Srp. etn. zb. knj. XXIV (izd. Srpska kraljevska akademija), prvo odelenje Naselja i poreklo stanovništva knj. XII (Beograd 1922); francuski *Mouvements métanastasiques dans la Péninsule Balcanique, Le monde slave 1917.* — Druge radove donosi odjeljenje »Naselja« spomenutog časopisa.

⁵ *Comptes rendus du IIIe Congrès des géographes et ethnographes slaves en Yougoslavie 1930.* 199—203.

⁶ U djelu citiranom u bilješci 4).

⁷ U mom članku *Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie* (Revue des études slaves XII, str. 18) je riječ »meštani« loše prevedena izrazom »les bourgeois des villes«.

uvjeravao ravnatelj učiteljske škole Dr. Dragoljub Petrović), ovdje su čak crnogorski doseljenici napustili epsko pjevanje. Posljednji pjevač u Mijatovcu, koji je pjevao stare i nove pjesme te sastavio pjesmu o pogibiji općinskog tajnika (delovoda) za vrijeme svjetskog rata, smrtno se kao alkoholičar na cesti. U okolini Paraćina se »retko« pjeva. Prema tome bi se moglo zaključiti, da tu granicu pravi ravnica (Velike) Morave i željeznička pruga od Velike Plane ka Nišu (dalje za Solun i Sofiju). Ali pjevači se drže još u Resavi (s kotarskim mjestima Svilajncem i Despotovcem).⁸ O tome sam čuo na svojim putovanjima, ali domaći intelektualci nisu htjeli ništa znati o pjevačima. Uspio sam ipak, da pronađem u Svilajncu oca i sina, koji su pjevali, pa nekog pjevača u Sedlarima, udaljenim 8 km.; u Gložanima živi još jedan »dobar pevač«. Crkvenac, 4—5 km od Svilajнца, imao je starih pjevača, koji su umrli, posljednji, Milosav umro je prije 30 godina. Ljudi još čuvaju gusle, ali nitko ne gusla. Oko Despotovca navodno nema pjevača ni u »brdskim selima«, ali su mi rekli da u Medvedi živi 23-godišnji Milan Milić, koji zna najbolje »starinske« pjesme, također »ratne« (t. j. nove); on pjeva uveče u kavani. Njegov brat zna također pjevati; njihov otac i djed bili su pjevači. U slavnom resavskom manastiru Manasiji nisam zatekao kod kuće ni jednog od dvojice kaludera, ali bi od njih teško nešto saznao, jer u okolici žive »Vlasi«, t. j. Rumuni.

Nisam otišao na istok od Niša, iako me je mnogo zanimalo pitanje, da li je prekinut lanac narodne epike između Srba i Bugara. U Nišu nisam bar ništa čuo, da se u okolini pjeva. Ravnatelj gimnazije u Prokuplju Dragutin Cvetković, rodom iz Vranja, dakle iz ove prijelazne oblasti, tvrdio je, da su »šopi« istočne Srbije i zapadne Bugarske (Šopluk) najzaostaliји i najsiromašnije mašte, i da su istočni Bugari na višem stepenu. Stvarnost je ipak drukčija. Moj sin Stanislav, koji me je pratio, saznao je tek kasnije od svojih drugova za vrijeme vojnog roka, da se oko Leskovca još uvijek pjeva. G. 1933., dakle poslije mojih putovanja, skupljao je Mitar Vlahović iz Etnografskog muzeja u Beogradu etnografski materijal po istočnoj Srbiji duž Timoka i u okolini Pirota; podnio je izvještaj⁹ o veoma starim pjevačima (93, 90 i 80 godina) kao i o mlađim (32 god.); čuo je, da u Crvenoj Jabuci, tri sata od Rakite, svaka (?) kuća još dandanas drži gusle, ali je ipak utvrdio, da narodna epika ovdje izumire. Ovu vijest poriče Dragomir R. Mirović,¹⁰ koji poznaje sva četiri kotara pirotске oblasti, čudeći se, gdje je M. Vlahović pronašao guslare; ipak sam priznaje, da

⁸ Cf. Rad. Medenica, Epska pesma u Resavi, Ppnp III, 267—286. R. Medenica našao je mnogo više pjevača na drugim mjestima, ali dolazi ipak do zaključka, da je »epska pesma u Resavi izbledela i bez života, uveo i sparušen cvet« (str. 284).

⁹ Ppnp I, 96—106.

¹⁰ Ppnp II, 119—120.

guslari dolaze iz drugih krajeva i da pjevaju epske pjesme, no bez gusala. Mitar Vlahović odgovorio¹¹ je na temelju svojih istraživanja na licu mjesta g. 1933. i 1935., da su u 19. i 20. stoljeću prenosili epske pjesme iz zapadnih krajeva dinarsko-kosovski doseljenici kao i crkva, škola i knjige (pronašao se čak Kačić u manastiru sv. Bogorodice kod Trna); u zasebnom članku o guslama i guslarima pirotskog kraja¹² Vlahović dokazuje i slikama, da su tamo živjeli guslari do g. 1912., uglavnom stari ljudi, ili nabraja već umrle. Iz bugarskih izvora znamo, da se narodna epika sačuvala upravo kod zapadnih, a ne istočnih Bugara. U okolini same Sofije proučavala ju je G. Sykora,¹³ a nekog tamošnjeg pjevača predstavili su nam profesori G. Gesemann i G. Becking čak u Pragu.¹⁴

Tako isto ni iz Srbije, ni s Kosova nisam putovao na jug od Niša, moravsko-varždarskom dolinom do Skoplja i u Makedoniju, zapadnu i istočnu, jer sam se htio u prvom redu ograničiti na dinarski tip narodne epike; bio sam svijestan teškoća oko temeljitijeg izučavanja makedonske epike, koje bi zahtijevalo naročito putovanje. Iz tekstova, koje su objavili Bugari i Srbi, znao sam, da je makedonska epika povezana po sadržaju s dinarskom, osobito kosovskom, ali da se razlikuje po dijalektu i po načinu pjevanja. Osim toga bilo mi je poznato, da profesori G. Gesemann i G. Becking s njemačkog sveučilišta u Pragu pripremaju cijelu ekspediciju u svrhu proučavanja narodne epike u Vardarskoj banovini. Uz učešće naučnih krugova iz Skoplja i Etnografskog muzeja u Beogradu oni su proputovali od 21.—29. svibnja, polazeći iz Skoplja, Skopsku Crnu Goru, Gallčnik, Veles, Prilep, Bitolj, Ohrid, Strugu, Debar, Gostivar, Tetovo i vratili se u Skoplje. Prof. G. Gesemann objavio je kratak izvještaj o ovom putovanju u Glasniku Skopskog naučnog društva (XI, 191—198). Najvažnije je bilo to, da su utvrdili, da je makedonski način pjevanja nešto zajedničko, kolektivno (Gruppengesang), na razliku od dinarskog, guslarskog pjevanja, koje je individualistično¹⁵; obično dva pjevača pjevaju jedan stih, a druga dvojica ga ponavljaju. Izvještaj prof. G. Gesemannova o narodnoj epici u Velesu,¹⁶ koju je izučavao na poticaj prof. G. Gesemann (ovaj se mogao zadržati u Velesu samo 2—3 sata), pokazao je odmah, da nije moguće u roku od osam dana proučiti do u tančine sva zamršena pitanja makedonske epike na

¹¹ Glasnik etn. muz. Beograd X, 100—107.

¹² Glasnik etn. muz. Beograd XI, 142—160.

¹³ Epika u Sopluku (Volksepik in Sofioter Dörfern), Ppnp I, 251, Prager Presse 11. XII. 1932.

¹⁴ Prager Presse 10. III. 1933, str. 7. G. Gesemann, Ein bulgarischer Epen-sänger im Tonfilm, Slav. Rundschau V, 134—155.

¹⁵ Glasnik skop. nauč. društva XI, 197.

¹⁶ Ppnp I, 230—237.

tako velikom području. Ružičić je našao u samom Velesu tri pjevača malograđanskog porijekla, koji su individualisti i improvizatori, u mnogome slični dinarskim. On se je napose zanimao za njihov repertoar, koji je bio kod svakog drukčiji, zapisao je dijalektički vjerno 25 pjesama, od kojih je jednu objavio.¹⁷ Pjevači iz Velesa pjevali su dakako bez ikakva instrumenta drukčijom melodijom i drukčijim ritmom. Upozoravam također na to, da kod kolektivnog pjevanja nisu moguće tako duge pjesme, kakve imamo u drugim štampanim tekstovima. Osim toga našao sam na kolektivno pjevanje i u zapadnoj dinarskoj oblasti.

Prof. G. Gesemann nije objavio obećane »Epische Forschungen« o ovom putovanju. Zato je umjesno zabilježiti i druge prikaze o izučavanju makedonske epike na terenu. Mil. S. Filipović iz Skoplja opisao je stanje narodne epike u okolini Strumice u istočnoj Makedoniji.¹⁸ Varijantu veoma raširene pjesme »Bolen Dojčin« slijepca Vandela Ćiparisa, porijeklom Arumuna iz Ohrida, štampao je H. Polenaković¹⁹ s podacima o pjevaču. Voj. S. Radovanović objavio je mnogo tekstova u svom radu »Marijovci u pesmi, priči i šali« (Skoplje 1932).²⁰ Nije mi bio dostupan članak Đorđa Kiselinovića »Narodne umotvorine« u južnoj Srbiji, t. j. u Novopazarskom Sandžaku, Staroj Srbiji i Makedoniji, koji donosi samo kratak pregled narodne epike; važniji je pregled narodne lirike, koja je u Makedoniji veoma razvijena.²¹

¹⁷ Ppnp I, 233—237.

¹⁸ Ppnp I, 222—229.

¹⁹ Ppnp V, 280—286.

²⁰ Pos. otisak iz Zbornika za etnografiju i folklor južne Srbije i susjednih oblasti, knj. I. Skoplje 1931 (ćir.).

²¹ Spomenica dvadesetgodišnjice oslobođenja Južne Srbije, Skoplje 1937, str. 857, 865 (epika), 865—884 (lirika) (ćir.).

NOVOPAZARSKI SANDŽAK

Bivši Novopazarski Sandžak (Pazar, turski naziv umjesto starog Trgovništva ili Ras),¹ nekada kolijevka srpske države Nemanjića, koji je ostao do g. 1912. pod turskom vlašću, tvori epsku cjelinu. Do g. 1878. bio je Sandžak, administrativno i kulturno, sastavni dio Bosne, preko koga je vodio stari put iz Dubrovnika. Poslije austrijske okupacije Bosne veza između Sandžaka i Bosne veoma je oslabila, ali se zato bolje sačuvao konzervativizam ovog klina između Srbije i Crne Gore. Paša imao je svoje sjedište u posljednje vrijeme u Sjenici, a bili su mu podložni Plevlje, Bijelo Polje, Berane (ta mjesta na zapadu posjetio sam g. 1924.), Rožaj, Novi Pazar, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš. Cio kraj je posve gorovit i bogat stokom. Turci su malo marili za »brda« i ostavljali

¹ Nar. enc. III, 810.

ih »čobanima«, koji su nosili puške već radi toga, da obrane stada od vukova. Velika visoravan Stari Vlah bila je žarište srpskog života sjeverno od Sjenice, oko Moravice do susjedne Srbije sve do Užica. Staro se stanovništvo doduše iselilo krajem 17. i na početku 18. vijeka, a na njegovo mjesto došli su epski dinarci, koji su sačuvali izvjesnu nezavisnost, pojačanu također time, što je veliki dio sjevernog Sandžaka predstavljao miraz majki sultana, kojima su stanovnici izravno nosili »danak« te im se također utjecali. Novopazarski paša počeo je krnjiti te povlastice poslije g. 1832. kao i vladu »oborknezova«.² Pravoslavni pjevači sami su isticali, da u ovim krajevima gusle nisu bile »zabranjene«, nego »tolerirane«.

Znatn broj muslimana dugo je zadržao feudalni način života, a natjecanja njihovih brojnih pjevača s kršćanskima održala su narodnu epiku. Domaćim muslimanskim pjevačima pridružili su poslije 1878. g. »muhađžiri« (izbjeglice) iz Bosne, ali nakon g. 1912. odselili su se i pjevači u Tursku. Važno je, da su »Bošnjaci« iz Sandžaka i Bosne, praćeni svojim pjevačima, s turskom vojskom doprli čak do »Arabistana« i Bagdada i da su se njima veoma ponosili.

U Sandžaku nailazimo prvi put pored srpskih pravoslavnih i muslimanskih pjevača još i na »arnautske« na visoravni Pešteri, zapadno od Novog Pazara i Sjenice. Poslije seobe Srba na prijelazu između 17. i 18. stoljeća skadarske paše³ naselili su ovdje albansko pleme Klimente. Albanski pjevači gude i pjevaju isto kao srpski, ali ih ovi ne razumiju. Našao sam i dvojezične pjevače srpsko-albanske (Salih Ugljanin, Rešo Alihadžić, vidi pogl. V.).

O pjevačima kod turskih feudalaca dobio sam još nešto podataka (vidi osobito o Ćor Huseinu u pogl. V.). U gradu Novom Pazaru nalaze se gusle još u tri kršćanske i u jednoj turskoj kavani, ali je zanimljivo, da je neki »kafedžija«, rodom iz Ivanjice (Stari Vlah), poklonio gusle, koje je naslijedio od oca, dobrom pjevaču još u očinskoj kući. U Novom Pazaru žive 2—3 pjevača, koji još »znaju« (t. j. dobro guditi i pjevati). Općenito se tvrdi, da ima više pjevača u brdskim krajevima, osobito u nekim selima, a ponajviše na sjeverozapadu prema Bosni i Crnoj Gori te na granicama Srbije, u blizini sedla Javora. Za ovaj kraj, kao i za druge, vrijedi, da su muslimani kao konzervativniji živalj sačuvali epiku bolje nego kršćani. Bez sumnje je pretjerano kazati, da svaka kuća u Starom Vlahu ima gusle. Među domaćim i bosanskim pjevačima ne postoji naravno razlika, ali Crnogorci imaju »drugu ariju, otegnutu, i duži glas«.

² Knez-češki kniže; pod turskom vlašću bila je Srbija podijeljena na »knežine«, kojima su stajali na čelu »oborknezi«, za razliku od seoskih »knezova«. Karadžić, Rječnik 289.

³ Nar. enc. III, 420.

Ime Stara Srbija² označavalo je do oslobođenja g. 1912., i kasnije, jezgru sredovječne države Nemanjića. Tamo se prostire Kosovo polje ili kratko, Kosovo, velika kotlina između Šar-planine i Rogozne, gdje se odigrala g. 1389. sudbonosna bitka po Srbe, toliko opjevana u epskim narodnim pjesmama. Najvažnija mjesta su Prizren, Priština i Kosovska Mitrovica i Gračanica sa sačuvanom krasnom manastirskom crkvom. Zapadno od Kosova, odujeljena niskim brdima, nalazi se Metohija s gradom Peći, sjedištem srpske patrijaršije (1346—1777) i s manastirskom crkvom Dečanima, najljepšim spomenikom srednjovjekovne Srbije. Većina starog stanovništva iselila se poslije nesretnog ustanka pristajući uz Austriju, počevši od g. 1690. pod patrijarhom Arsenijem III. u južnu Mađarsku te u Srijem (Hrvatska). Njihovo mjesto zauzeli su dinarci s crnogorskih Brda, Stare Raške, iz Starog Kolašina i drugih krajeva, ali ponajviše Arnauti, koje je Turska favorizirala. Oni su poarautili čak Srbe i prisilili ih, da prime islamsku vjeru, što se desilo i katoličkim Albancima na kraju 18. vijeka. Zbog toga je ovdje sada srpski živalj veoma prorijeđen, te starosjedioci sačinjavaju samo jednu petinu stanovništva.³ Doseljenici su međutim poprimili njihove tradicije, tako da možemo na Kosovu čuti od domaćih pjevača još i danas pjesme o starosrpskim kraljevima, carevima i događajima.

U Staroj Srbiji nisam dakako mogao očekivati, da ću naići na mnogo epskih pjevača. Ruski generalni konzul J. S. Jastrebov, koji je onuda putovao početkom osamdesetih godina prošloga vijeka, navodi, da se pjevaju pjesme uz pratnju gusala (»pod gusli«) samo u selima »Gilanskago okruga«.⁴ Giljane je turski oblik imena Gnjilane, gradića na Gnjilanskoj Reci, lijevom pritoku Južne Morave.⁵ Jastrebov ne spominje, kako su se pjevale »obydenija pjesni« epske sadržine u selima Kosova polja,⁶ niti obraća pažnju na pjesme o Kraljeviću Marku i drugim junacima iz sredačke župe.⁷

¹ Cf. moj članak Za narodnom epikom na Kosovu, Prilozi za književnost XVIII, 565—576.

² Stara Srbija je sporni pojam, jer može označavati i sjevernu Makedoniju oko Skoplja (vidi Jovan Cvijić, Govori i članci I, 126—133) (ćir.). No i Jovan Cvijić (Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje II, Beograd 1931, 145—148 (ćir.)) ograničuje »kosovsko-metohijski varijetet« centralnog balkanskog tipa.

³ Nar. enc. II, 437.

⁴ И. С. Ястребовъ, Обычай и бытъе Турецкихъ Сербовъ. Петербургъ 1886, стр. 282—294.

⁵ Jovan Cvijić, Karta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Nar. enc. I, 719, 744.

⁶ Jastrebov, 232—251.

⁷ Jastrebov, 252—282.

Između srpskih pisaca iznosi Milojko V. Veselinović⁸ u prilogu svoga djela nekoliko svadbenih pjesama, koje mu je pjevala i »kazivala« Jelena Popović iz Gračanice. Ivan Ivanić⁹ navodi kod opisa historijskih mjesta citate iz narodnih pjesama, ali ne spominje srpsku narodnu epiku na Kosovu, nego samo pjesme »poarbanešenih« Srba, koje se odnose na događaje iz srpske prošlosti, a pjevaju se uz gusle ili »lautu«; ova ima oblik gusala, no mnogo je manja i sploštenija.¹⁰ Samo u »dodatku« objavljuje nekoliko narodnih pjesama, među njima dvije epske: »Ropstvo Sibirjanina Janka« i »Ženidbu Janković Stojana« s primjedbom, da su »u drugom obliku« nego kod Vuka Karadžića. Branislav D. Nušić¹¹ spominje, da se »pesme junačke« rado pjevaju uz gusle, koje se nalaze »u pogdekojoj kući«. Također žene, osobito starije, znaju pjevati junačke pjesme. No po gradovima se ove pjesme gube, a pjevaju se samo »sevdalijske« (lirske, orijentalne). Nušić je objavio samo lirske pjesme.

Nije bilo lako pronaći pjevače na Kosovu. Kada sam stigao na Kosovo, najprije u Prizren, iznenadio me je zaista Petar Kostić, koji se je tamo rodio, radio čitave decenije na bogosloviji te bio na kraju (od g. 1901.) tajnik raško-prizrenske metropolije.¹² Govorili su mi, da ću od tog »nacionalnog radnika« najviše saznati o pjevačima. Sâm sam se tome radovao, te sam ga odmah potražio, u pratnji kotarskog načelnika Đurđevića, razumije se, u kavani. Kada sam mu saopćio svoje želje, pogledao me je začuđeno i odgovorio: »Žalim, došli ste uzalud. Nema ničeg, sve je nestalo«. To su potvrdili i prisutni gosti. Nisam im povjerovao — imao sam već neke informacije o pjevačima na Kosovu — već sam otišao odmah i zamolio kotarskog načelnika, da upita žandare, redare, služitelje iz tog kraja, što znaju o pjevačima, a posebno predsjednike općina, koji su imali doći sutra k njemu, jer je »uredovni« dan. Poslije dva dana imao sam pred sobom pet pravoslavnih i jednog muslimanskog pjevača iz sela ispod Šar-planine, gdje se srpstvo najbolje očuvalo.¹³ Petar Kostić bez sumnje nije htio ništa tajiti — to sam doživio i drugdje —, no bio je samo primjer, kako malo grad poznaje selo, a inteligencija narod. Postalo mi je također jasno, zašto Jastrebov ima nepotpuna obavještenja. Kao ruski konzul putovao je u pratnji turskih vojnika i žandara po

⁸ Pogled kroz Kosovo. U Beogradu 1895 (ćir.).

⁹ Na Kosovu. Sa Sara po Kosovu na Zvečan. Beograd 1903. (ćir.).

¹⁰ Ivanić Ivan, Na Kosovu 102—104 (ćir.).

¹¹ Kosovo, I. sveska. U Novom Sadu, izd. Matice srpske 1902, str. 157 (ćir.).

¹² Nar. enc. II, 448.

¹³ Cf. Mitar Vlahović, Sredačka župa, Zbornik naučnog društva u Skoplju, I, naročito str. 46 (ćir.).

islamiziranim gradovima, dolazio malo u dodir s narodom te dobivao pjesme i obavijesti preko nekih povjerenika. Našao sam pjevače još i na drugim mjestima, osobito u okolni Prištine, glavnog kosovskog središta, i oko Kosovske Mitrovice. Najviše se navodno pjeva u podrimskom kotaru, gdje sam posjetio samo Orahovac, ali nisam dospio u sela Kijevo i Drsnik, koja su naročito na glasu zbog svojih pjevača. Većinom bili su pjevači stariji ljudi i pričali su mnogo o svojim umrlim drugovima. Zaista narodna epika u Staroj Srbiji neobično brzo izumire, jer se baš na Kosovu moderna kultura brzo širi; spretna srpska propaganda postarala se već prije g. 1912. za srpske škole, tako da su me mnogi pjevači iznenadili svojom pismenošću.

Zapadno od Kosovske Mitrovice, na desnom brijegu rijeke Ibra, nalazi se gorski lanac Stari Kolašin,¹⁴ koji je doduše pripadao do g. 1905. kotaru Prištini (!), ali je živio »skoro autonomno«, jer su Turci mogli dolaziti samo u pratnji (samo s podvodom)¹⁵ domaćeg čovjeka. Ja sam pohodio Radić-polje, 17 km od Kosovske Mitrovice. Stanovništvo doselilo se davno, a osobito na početku 19. vijeka, iz crnogorskih Brda, najviše iz Kolašina na rijeci Tari, koji se naziva pravilnije također Stari ili Crni Kolašin.¹⁶ Sve ove okolnosti objašnjavaju, zašto je narodna epika ovdje cvjetala i još cvjeta. Odatle bio je porijeklom »starac Miliša«, odlični pjevač Vuka Karadžića.¹⁷

Nisam se mogao baviti zanimljivim pitanjem, pjeva li se još i kako se pjeva u katoličkoj oazi Janjevu, jedinom rudarskom mjestu, koje se očuvalo iz srednjeg vijeka, jer je čitavo stanovništvo otišlo na proštenje u katolički samostan Letnicu u Skopskoj Crnoj Gori. Kolonistima (doseljenicima) iz Crne Gore posvetio sam malo pažnje, jer sam ih dosta čuo i vidio u njihovu zavičaju.

Nepismeni ostali su samo Arnauti iz Stare Srbije, kod kojih se zbog toga dobro očuvala usmena tradicija, tako da kod njih još uvijek »sve pjeva«, te stalno niču nove pjesme. Jedan narednik s Timoka, u Srbiji, pričao mi je, da čim netko učini nekakvu glupost, odmah od njega naprave junaka i ispjevaju pjesmu o tom događaju. Obraćao sam pažnju i albanskoj epici u granicama mogućnosti. Turci, koji su živjeli i još žive po gradovima, ne pjevaju.

¹⁴ Tako govori narod: J. Cvijić, Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije III, 1215 (ćir.) naziva ga Ibarski Kolašin.

¹⁵ Aleksa Popović, učitelj iz Lučke Reke (Kosovska Mitrovica) pisao mi je 12. I. 1940: »Turci su mogli u Kolašin doći, ako iz samog Kolašina nađu nekog čoveka kao vođu, koji ih uvodi. »Podvoda« (nema ni u jednom rječniku) je lice, meštanin, koji uvodi rdave ljude da učine neko zlo njegovom kraju.«

¹⁶ Nar. enc. IV, 458.

¹⁷ Karadžić, Srp. nar. pjesme IV, str. XIII—XVI (ćir.).

Na lijevoj obali Drine došao sam do grada Srebrenice, na desnoj obali Save do Brčkog; otud mogla bi se povući crta preko D. Tuzle i Kladnja na Glasinac i Romaniju planinu pred Sarajevom. Epsko pjevanje, kao posvuda u Bosni i Hercegovini, sačuvali su pomiješani pravoslavni, muslimanski i katolički stanovnici. U bogatoj žitorodnoj Posavini ima doduše malo pjevača, ali pjevači dolaze ovdje u grad muslimanima, osobito begovima, kojih je najjače gnijezdo bila Bijeljina, najviše iz Bosanske Krajine s »ičiteljom« ili s »tamburom« s dvjema žicama, pa također i iz Hercegovine s guslama. Zbog propadanja begova i njihova bogatstva prestalo je također seljakanje pjevača svake godine o ramazan (mjesec posta) i u zimsko doba. U Bijeljini pričali su mi još sami begovi o prošlim zlatnim vremenima. Do Brezova Polja pred Brčkom dolaze pjevači još u kavane. Grad Brčko nema više pjevača, no po selima pjevaju još pripadnici svih triju vjeroispovijesti. Stari pjevači živjeli su još u Tuzli i pjevali uz tamburicu ili uz gusle. Među Tuzlom i Zvornikom pjevaju uz gusle po selima pravoslavni i muslimani (njih ne posjećuju pjevači iz drugih krajeva ni o ramazanu), ali pravoslavni vlasnik kavana-gostione na velikoj putničkoj stanici Kalesiji imao je već šargiju, uz koju pjevaju lirske pjesme njegovi gosti, a i on. U Zvorniku, odakle su pjevači nekad odlazili u druge krajeve, čak do Sarajeva, umro je posljednji g. 1928., no u okolini ima ih još kod muslimana. U Srebrenici nalaze se gusle još u trima kavanama. Muslimanski općinski službenik tvrdio je, da muslimanska sela više ne poznaju gusle, ali pravoslavni redar je odmah uskliknuo: »No već ih imaju Luka, Sućeska, Osmače, Glagovići«, t. j. najbliža okolina. Tako se uopće mišljenja često razilaze. Sigurno je, da se još pjeva svuda oko gradova, kojima možemo dodati Vlasenicu, gdje sam čuo pjevača u pravoslavnoj kavani, i Kladanj, ali najviše u brdskim krajevima, naročito na Glasincu (Sokolac) i na Romaniji planini. Na Glasincu žive još 2—3 stare porodice, ostalo stanovništvo tvore Crnogorci i Hercegovci. Neki starac se još sjeća, kad je tamo bilo samo trideset kuća, danas ih ima oko hiljadu. Među starosjediocima bilo je i muslimana. Oni su se međutim iselili, tako da su od 24 sela ostala samo četiri muslimanska. Po selima živjeli su i begovi, ali su se sklonili u gradove, koji su u Bosni i Hercegovini uglavnom muslimanski. Pjevači sami su me izričito upozoravali na to, da su kršćani služili također kod muslimana, da su im pjevali te primali od njih i muslimanske pjesme. Od muslimanskih mladića iz Bratunje, u okolini Srebrenice, čuo sam izjavu, karakterističnu za propadanje epskog pjevanja: »U muslimanskim brdskim selima ima još starih glupana«. Takav negativan stav prema pjevanju,

¹ O ostaloj Bosni vidi Bericht I. i II.

koje je inače ponos i bojno oružje muslimana i kršćana, iznenađuje na lijevoj obali gornje Drine, gdje sam čuo, da tamo, »srpsko-turski rat nije još završen, nego da dalje traje«. Pod turskom vlašću, t. j. do g. 1878., pjevalo se mnogo u »karaulama« pored Drine, gdje su se sastajali muslimanski pjevači iz raznih krajeva Turske, osobito iz Bosne i Hercegovine; u jednom bataljonu bilo je približno 10—15 pjevača-guslara na hiljadu »momaka«.

Na bosanskom jugu, u gradu Višegradu i u Dobrunu, čuo sam nekoliko muslimanskih pjevača. Stari srpski liječnik iz Hercegovine uvjeravao me je, da su već rijetke pravoslavne kuće, gdje su gusle još »ukras«, ali nitko na njima ne gudi; na jednoj slavi (praznik domaćeg patrona) bilo je dvadeset ljudi (muškaraca!), ali ni jedan nije znao gudjeti. Kotarski načelnik mislio je, da je to zbog toga, jer je tu »narod miran«. Ovo propadanje je neobično na bivšoj tromeđi Bosne, Srbije i Novopazarskog Sandžaka te na rubu Staroga Vlaha. Međutim u Rogatici nema više razlike između brdskih sela i najbliže okoline grada. U Goraždu su gusle stavljenе na raspoloženje pjevačima u nekim kavanama i »birtijama«, u drugim ih nema. Za vrijeme cijelog ramazana pjeva u muslimanskim kavanama i porodicama domaći pjevač ili došljak iz Sarajeva, Plevlje, Foče i Hercegovine. Inače navraćaju i pravoslavni i katolički pjevači te pjevaju pjesme po svom izboru; jednako ih slušaju i muslimani: »Samo da je dobar junak, tu se sluša bez razlike«.²

O pjevanju kod muslimanskih feudalaca saznao sam mnogo u Goraždu, a naročito u Foči i u okolini (Ustikolina, Odžak, Rataji), u zavičaju veoma razgranate porodice begova Čengića, od kojih se jedan — pjevač — već potpuno poseljačio.³ Nalazimo svuda i dobre pravoslavne pjevače. Očuvani su se većim dijelom po selima, također u Kalinoviku, gdje je bio za Austro-Ugarske ljetnji vojni logor. U Trnovu (na putu za Sarajevo), gdje živi još 45% muslimana, ima mnogo pravoslavnih i muslimanskih pjevača; svaka kavana i »birtija«, također muslimanska, drži gusle, a ima ih navodno skoro svaka kuća između Treskavice i Jahorine. Naravno da su u Trnovu, gdje prije nije bilo »Srba«, sada većinom pravoslavni Crnogorci i Hercegovci.

U Sarajevu, koje sam posjetio već g. 1912. i 1913., zabilježio sam onda, da neki pravoslavni seljaci iz okoline još uvijek drže gusle, ali »slabo pjevaju, za sebe«. U blizini kolodvora, u drvenoj kavani, pjevala su uz gusle g. 1931. svaku srijedu 2—3 pjevača. Više ih ima u malim kavanama, gdje se pije turska kava. Obično slušaju muslimani i radnici.

² Cajniče, koje spada još u Bosnu, posjetio sam već g. 1924. Vidi La poésie pop. épique 72—75.

³ Takvog bega Čengića sreo sam već g. 1924. u Plevljima, u Novopazarskom Sandžaku. La poésie pop. épique 54—57.

Više puta bilo je govora o tome, da su mnogi krajevi naseljeni dinarskim Crnogorcima i Hercegovcima. Pod Hercegovinom ne smije se misliti samo na »Mostarski okrug« iz vremena austro-ugarske uprave, nego i na »staru Hercegovinu«, kako to govori narod, na nekadašnju državu Stjepana Kosače, koji je g. 1448. uzeo titulu »herceg« (madž. oblik za njem. Herzog) od sv. Save, odakle je nastalo ime Hercegovina. Na sjeverozapadu pripadali su joj još Duvno i Prozor, dijelovi današnje Crne gore (Banjani, Piva, Drobniak, krajevi oko Nikšića), u Bosni Foča i Goražde te Novopazarski Sandžak zapadno od Lima.¹ Hercegovinu u užem smislu pohodio sam g. 1913. kao klasičnu zemlju epskog pjevanja i ponio odande najzanimljivije podatke o pravoslavnim, katoličkim i muslimanskim pjevačima.² G. 1931. obišao sam, počevši od Metkovića u Dalmaciji, nepoznati mi dio Hercegovine od Humca i Ljubuškog do Čapljine, i ponovo se uvjerio, kako snažno još uvijek živi narodna epika i kod katoličkih Hercegovaca (Hrvata). Ljudi su mi tvrdili, da najbolji pjevači žive u Posušju, da ih ima svuda po selima, u brdima i najviše među pastirima na visokim planinama (na pr. Čvrstnica 2220 m). U Studencima pred Čaplinom (ali i u Studencima u Dalmaciji, zapadno od Imotskog, mnogo se pjeva³) nisu gusle »dole« na cesti, nego »gore«; u Zvirovima nalaze se u svakoj seoskoj kući. Selo Trebižat, na desnom pritoku Neretve, ima također mnogo pjevača. U gradu Ljubuškom nema muslimanskih pjevača, o ramazanu dolaze »sa strane«, ali po okolnim selima žive katolički i muslimanski pjevači. Saznao sam, da su u katoličkom samostanu na Širokom Brijegu (s gimnazijom) franjevci držali još uvijek troje gusle, ali u katoličkoj bogosloviji u Mostaru, gdje su gusle prije visjele nad krevetom svakog pitomca, nestale su poslije sloma g. 1918. Patrijarhalnih franjevac-guslara također nestaje, mladi polažu doktorate na evropskim sveučilištima, a na jednom fratraru na Širokom Brijegu vidio sam mjesto običnih marcijalnih brkova već veoma moderno podšišani trokut.

¹ Jevto Dedijer, Hercegovina (Srp. etn. zb. XII, str. 6) (ćir.).

² Prof. A. Leskien iz Leipziga pisao mi je 17. V. 1915 o mom izvještaju (Bericht II.) slijedeće: »Es ist das Be'ehrendste über die Verhältnisse der Volks-epik, was ich je gelesen habe.«

³ Vidi moj spis Das Original von Goethes Klaggesang, sl. 3 poslije str. 24.

CRNA GORA

Crna Gora najviši je, najbrdovitiji i najmanje pristupačan dio Jugoslavije. Zato je shvatljivo, da se tu najpotpunije sačuvao patrijarhalni život i s njim također i narodna epika. Turisti poznaju obično samo zapadnu, t. zv. staru Crnu Goru, s golim hri-

dinama, gdje se život čini nemoguć, ali istočni dio, Brda, obiluje vodom, prašumama i visokim pašnjacima, s alpskom vegetacijom, gdje se naročito razvilo stočarstvo. Pastiri-nomadi, koji su se doselili sa svojim stadima izdaleka, već su izumrli, njihove »kolibe« pretvaraju se u kuće, »katuni« u sela, što se može jasno vidjeti u Jezerima pod Durmitorom.¹ Preko ljeta izgone se stada u »planine« još na mnogim mjestima, te pastiri tu imaju prilike i vremena da gude uz gusle i da pjevaju. Treba spomenuti, da u pogledu uščuvanosti narodne epike nema razlike između istočne i zapadne Crne Gore, između pastira i seljaka, na koje nailazimo u ravninama rijeke Zete, na Nikšićkom, Grahovskom i Cetinjskom polju. Naravno da sam i tu, u Gvozd, na putu između Nikšića i Šavnika, čuo, da u najbližoj okolini nema pjevača, a da oni žive samo u selima.

I sama povijest Crne Gore objašnjava, da se danas u njoj može najbolje izučavati narodna epika. »Gnijezdo sokolova« nije doduše uživalo uvijek slobodu, kao što tvrdi tradicija i osobito narodna pjesma, nego je bilo od g. 1499.—1684. pod turskom vlašću, ma da s izvjesnom lokalnom i plemenskom autonomijom. Poslije toga su se Crnogorci stalno borili, u većim ili manjim grupama, protiv Turaka i poturica, često u službi mletačke republike, a postigli su priznanje potpune samostalnosti tek na Berlinskom kongresu g. 1878. Ipak je karakteristično, da su se i onda domaće i albanske poturice uspješno odupirale predaji Plava i Gusinja (južno od Andrijevice). Ta mjesta bila su na Berlinskom kongresu dosuđena Crnoj Gori,² ali ih ona nije dobila, nego mjesto njih gradove Bar i Ulcinj na moru. Crna Gora međutim dugo nije bila jedinstvena i moderna država, nego je sačuvala do polovine 19. vijeka »plemensko« uređenje (pleme, rim. gens, grč. φυλή, škot. clan, u latinskim poveljama Hrvatske tribus, genus, generatio, progenies, parentela³), tradicije kojeg traju još do današnjeg dana, a vladike su stvarale državu uz velike poteškoće tek od kraja 18. stoljeća. Posljednji metropolit i knez bio je najveći srpski pjesnik Petar Petrović Njegoš (vladao od 1830—1851). Crnogorska i hercegovačka plemena, od kojih se neka spominju

¹ Marijana Heneberg-Gušić, Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka 3—9.

² Rovinskij, Cernogorija II, 2 (str. 384—406) izvještava, kako je mjesni musliman Osman Abdullah prikazao ovaj događaj prilično objektivno u epskoj pjesmi na srpsko-hrvatskom jeziku.

³ Constantin Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, Bd LVI), I, 27.

⁴ Petar I. je na pr. naredio, da osuđenika ustrijele ljudi iz njegovog plemena, da ne bi došlo do krvne osvete. Cf. G. Gesemann, Der montenegrinische Mensch, kap. V, Vernichtung des Stammes durch den Staat 53—65.

već u 14. vijeku,⁵ živjela su potpuno autonomnim životom, udruživala se u borbama protiv Turaka, koji put i s Turcima protiv drugih plemena, uopće su se borila često među sobom. Na pr. pleme Vasojevići (na jugoistoku predratne Crne Gore) ratovalo je tokom stoljeća, nezavisno od Crne Gore kao cjeline, protiv Bratonožića, Kuća, Rovčana, Moračana, Kolašinaca, Plavogusi-njaca, protiv Novopazarskog Sandžaka, »bez obzira na vjeru i narodnost«, najčešće s Kućima i Bratonožićima.⁶ Zato u Crnoj Gori nalazimo pored epskih pjesama iz stare srpske povijesti i o Srpskom ustanku, pored veoma rasprostranjenih uskočkih i hajdučkih pjesama iz Hrvatske, Bosanske Krajine i Dalmacije, i lokalne i plemenske pjesme, tako da se s pravom kaže, da svako pleme ima svoju epsku tradiciju u stihu i prozi. Podatke o tome iznio je vojvoda Marko Miljanov za svoje pleme Kući,⁷ koje je zanimljivo zbog toga, što jednu petinu njegovih pripadnika tvore katolički Arnauti.⁸ Ovo pleme je neobična geografska i historijska cjelina. S jednako organiziranim katoličkim plemenima (fis) u sjevernoj Albaniji održavali su Crnogorci žive veze, tako da su Albanci mogli preuzeti od njih mnogo pjesama. U Gusinju, na samoj granici, čuo sam pjevača, koji je bio porijeklom iz Albanije. Čak je i brat kipara I. Meštrovića pronašao u Albaniji Kačićev »Razgovor ugodni« za vrijeme prvog svjetskog rata.

Narodnosne prilike u Crnoj Gori nisu bile tako jednostavne kao što su danas. Turci, obično srpske poturice, bili su s vremenom istrijebljeni, na pr. na Cetinju početkom 18. vijeka (događaj opisan u Gorskom vijencu P. P. Njegoša), ili su se iselili, kao iz Kolašina (1863, 1878—1879), iz tvrđave Spuža, koja je brojila do g. 1878., po pričanju domaćih ljudi, 12.000 stanovnika, iz Nikšića i drugih mjesta, dok su samo u Podgorici i na Crnogorskom primorju ostali prorijedeći muslimani. Na taj su način narodne pjesme imale, u borbama između Turaka i Crnogoraca na nestalnim granicama Turske, aktualni značaj sve do g. 1878. i do g. 1912.—1913., te su se pjevale jednim istim jezikom s obje strane.

Crna Gora je jedina zemlja, u kojoj su se feudalni korijeni epskog pjevanja sačuvali i kod kršćana. Knez-kralj Nikola pozivao je pjevače na svoj dvor, cenzurirao epske pjesme i koristio se njima u političke svrhe. Isto tako služile su epske pjesme kod plemena slavljenju vodećih ličnosti, ali su se širile i u narodu i postajale opće narodne.

⁵ Constantin Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I, 32—35.

⁶ M. S. Lalević, Za pesmom po Vasojevićima (Ppnp II, 243) (ćir.).

⁷ Marko Miljanov, Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi, Beograd 1904 (ćir.).

⁸ J. Erdeljanović, Kući pleme u Crnoj Gori (Srp. etn. zb. VIII, 172), (ćir.). 81% Srba, 19% Albanaca.

Predratnoj Crnoj Gori bili su priključeni g. 1878. također malobrojni katolici (18.000).⁹ U srpskom srednjem vijeku i pod mletačkom vladavinom (1441—1517) bio je Bar (lat. Antibarum, tal. Antivari) grad visoke kulture. Barski nadbiskupi imali su titulu »primasa Srbije«. Takve oaze veoma su konzervativne. Zato osobito žalim, što sam u Baru previše kasno saznao (od svog gostioničara!), da tamo postoje katolički pjevači, navodno bolji od pravoslavnih (ovi su se doselili bar velikim dijelom tek poslije oslobođenja od Turaka), i što nije bio kod kuće nadbiskup, koji bi mi najbolje pomogao, da ih pronađem. Upozoravam druge istraživače na zahvalni zadatak.

Koliko je epsko pjevanje rašireno u Crnoj Gori, naročito u nekim središtima, najbolji je dokaz, što sam u Nikšiću vidio i čuo više od 30 pjevača. I ovdje se dakako može primijetiti opadanje narodne epike. Na Cetinju od 29 kavana, koje smo po noći pregledavali, imaju gusle samo 7, više pučke kavane, od kojih su dvije u posljednje vrijeme stavile gusle radi konkurencije. U Rijeci Crnojevića, gradiću na cesti, koja vodi iz Cetinja u Podgoricu, rekli su mi, da ima svega 5—6 pjevača, »5 pjevača ili najviše 2% svega stanovništva«; »vrtjeti« gusle zna još pogdje koji, ali ne zna pjevati.

⁹ Nar. enc. I, 606.

DALMACIJA I BOKA KOTORSKA¹

Dalmacija je zemlja visokih planina duž Jadranskog mora. Nizine uz obalu veoma su uske, a polja leže visoko u gorama kod Imotskog, Sinja, Benkovca, Knina i Petrova Polja kod Drniša. Planinski dio Dalmacije živio je pod Turskom od 15. vijeka (Knin i Skradin pali su već g. 1422.) sve do kraja 17. vijeka. Tvrdavu Imotski osvojili su Mlečici tek g. 1717. Samo obala s utvrđenim gradovima i otocima bila je od početka 15. stoljeća pod vlašću mletačke republike, koja je, kao saveznik Poljske i Austrije poslije pobjede kod Beča (1683.), stekla uz pomoć domaćih Hrvata i Srba također turski dio Dalmacije. G. 1797. i 1813. pripala je Dalmacija s bivšom dubrovačkom republikom i mletačkom Bokom Kotorskom Austriji, koja je vladala Dalmacijom u tome opsegu potpuno u duhu mletačko-talijanskih tradicija sve do posljednje trećine 19. vijeka. Mlečici su iz principa nastojali, da slavenski podanici ostanu »ignorantni«, te nisu dozvoljavali ni biskupima da osnivaju škole. I Austrija je zanemarivala narodno prosvjećivanje; čak su stari hrvatski i srpski političari ostali vjerni socijalnim pogledima talijanskih i poitalijančenih »signora«, te nisu

¹ Boka Kotorska pripada danas Crnoj Gori.

otvarali pučke škole, iako je u tom pogledu Dalmacija bila autonomna,² kao i svaka druga austrijska zemlja, tako da je tek Jugoslavija počela sistematski uklanjati ove griješke i nedostatke.

Sve ove činjenice objašnjavaju, zašto je Dalmacija, a naročito njezin planinski dio Zagora (ne Zagorje, kao što se često piše) tako patrijarhalna, izrazito balkanska zemlja, kao što su susjedna Bosna i Crna Gora. Kao i u njima, sačuvalo se i u Dalmatinskoj Zagori epsko pjevanje uz pratnju gusala, ali i bez njih. Muškarci, naročito u primorskim krajevima, žene pak općenito na obali i na otocima, pjevaju bez instrumenata. Naravno, domaća inteligencija i naučni krugovi nisu bili dovoljno obaviješteni o pravom stanju narodne epike. Kada sam g. 1931. stigao u Metković, rekao mi je ravnatelj građanske škole Jos. Gluščević, koga sam kao daljnjeg rodaka unaprijed zamolio, da mi pripremi teren, da neću ništa naći, budući da je gramofon prodro posvuda, čak i u sela. Moram primijetiti, da je taj ravnatelj imao smisla za etnografiju; kao kotarski školski nadzornik pozvao je okružnicom svoje učitelje, da skupljaju poslovice, priče, riječi, pjesme, narodno vjerovanje, ali nitko nije ništa skupio. Zamolio je učiteljice, da načine modele narodnih nošnja, no samo jedna je poslala »bebe«. Uprkos tome imao sam u Metkoviću i njegovoj dalmatinskoj i hercegovačkoj okolini izvanredan uspjeh,³ te sam na završetku jednodnevne vožnje kroz dalmatinska sela našao u Malom Prologu doslovno na putu četiri pjevača, koji su tucali kamenje za gradnju nove ceste Metković—Ljubuški. Među ovim pjevačima-guslarima bio je dvadesetgodišnji pjesnik Milan Božinović (vidi pogl. V.), kome su »vile kazivale«, kao što su primijetili, pola ozbiljno, pola u šali, njegovi drugovi. Moj sin Stanislav, koji je kao student tehnike promatrao sve kritično, uskliknuo je na tom putu: »Nigdje dosada nisu toliko pjevali, čak ni u Crnoj Gori!« A pravoslavni pjevač Mitar Puhalo iz kotara Stolac u Hercegovini, koji je pjevao na katoličkom proštenju u Metkoviću, u gostioni Laze Popovića, rekao mi je: »Zaljubljeni su Dalmatinci u gusle bolje nego drugi krajevi«.

Boljem poznavanju narodne epike smetao je i pretjerani kult »gusala« i »guslara«, koji je bio pogrešan već radi toga, jer je glavno umjetničko djelo i njegovo izvođenje, ali nikako instrument, koji ga prati. I ja sam se previše zanimao samo za »pjevače uz gusle, guslare« i propitivao se o njima, iako sam mogao znati, da nije moguće svirati uz gusle ili druge instrumente pri jahanju na konju, mazgi i pri raznim poslovima. Moram priznati, da su na mene g. 1931. u Smokvici na Korčuli djelovali kao neko

² To sam već spomenuo u *Revue des Etudes slaves* XIII, str. 19, zahvaljujući informacijama šefa prosvjete Primorske banovine u Splitu Stipčevića.

³ Vidi moju bilježnicu iz g. 1931, III, str. 28—97.

otkriće prvi pjevači bez instrumenta, a osobito pjevačice i recitatorke, iako su bile već poznate iz zbornika »Hrvatske narodne pjesme« Matice Hrvatske. Odlični izvještaji Nikole Andrića, zaslužnog izdavača posljednjih pet knjiga (V.—IX.) Matice Hrvatske iz g. 1908. i 1909. ostali su nezapaženi ili su se čak odbijali. Tako je Andrić osobito upozorio na recitatorke (kazivačice) epskih narodnih pjesama »sa Šipana, otoka Mljeta, iz Osojnika u dubrovačkom primorju, iz Korčule, iz Luke na Šipanu, s Hvara, iz Smokvice na Korčuli, iz Orašca«.⁴ Ovdje su mnogo skrivili nesretni odnosi između Hrvata i Srba, koji su bili međusobno ljubomorni na svoje navodno isključivo narodno blago. Zbog toga pitali su me još g. 1931. u Beogradu na najvišim mjestima,⁵ da li i katolici (Hrvati) pjevaju, a g. 1932. tvrdili su mi u praškom Autoklubu beogradski učesnici ekskurzije jugoslavenskih automobilista u Čehoslovačku, da »Hrvati ne pevaju«.

Za sjevernu Dalmaciju do Zadra i dalje do Kistanja ustanovio sam g. 1912.,⁶ da je tu očuvano epsko pjevanje »naročito jako«. Sadašnji izvještaji potječu iz kraja sjeverno od Knina, iz Drniša, katoličkog samostana VISOVCA na rijeci Krki te iz Šibenika.

Opće je mišljenje, da »pjeva cijela Zagora«. Naročito su mi spomenuli mjesta: Cetina (pravoslavno), Vrlika, Koljane (većim dijelom pravoslavno stanovništvo), Kosori (katoličko), a na lijevoj obali Cetine, gdje se više pjeva, Otok, Vekić, Grab, Tjajavica. Kao centar izabrao sam grad Sinj, odakle sam pohodio pravoslavni Otišić na sjeveru, a na zapadu veliku općinu Muć, koja broji 13.000 stanovnika, među kojima ima oko 300 pravoslavni. Predsjednik i tajnik općine tumačili su mi, da su se prije svjetskog rata gusle nalazile skoro u svakoj desetoj kući i u svim gostionama, ali da su poslije rata nestale. Istočni dio općine ima tri škole i pet učitelja, zapadni dio, u kojem se više pjeva, nema škole. Velika općina Lečevica nad Trogirom na glasu je po tome, što u njoj živi mnogo pjevača, dok ih naprotiv nema u Segetu i drugim obližnjim zagorskim općinama oko Trogira.

Znamenita je velika politička općina Poljica s planinom Mosor (1330 m) između Splita i Omiša, koja broji u 22 sela 12.000 stanovnika, Hrvata rimokatolika, koji su sačuvali crkvenoslovensku službu božju i glagolicu. Poljica bila su autonomna općina od 13. vijeka do g. 1807., kada je Napoleon ukinuo njezinu samostalnost, kao i samostalnost dubrovačke republike. Općina poznata po svom Poljičkom statutu, bila je dakle tokom stoljeća jedna cjelina, što je i sada, ali se njena sela mnogo razlikuju

⁴ Glas Matice Hrv. 1908, str. 157 (citiram slobodno).

⁵ Maršal Dvora i sam kralj Aleksandar nije znao, da jednako kao jezik i narodna pjesma sjedinjuje Hrvate i Srbe.

⁶ Bericht, I, 42.

kako po kulturi tako i po klimi. Donja Poljica kod mora ne znaju za zimu, snijeg se naglo topi, u Srednjim Poljicima drži se po koji dan, a u Gornjim Poljicima po cijeli mjesec.⁷ U Gornjim Poljicima narodna epika živi neobično snažno, tako da sam jedne nedjelje u kolovozu, poslije mise, mogao fotografirati najedamput u Donjem Docu 11 pjevača i jednu čuvenu pjevačicu, što mi se nikad nije desilo na mojim putovanjima. Od starih ljudi umije tamo pjevati više nego jedna trećina, pa i polovina. U Srednjim Poljicima se epika manje drži, kraj mora je nepoznata; tamo s one strane Mosora »imaju druge ideale«.

Tako je u dalmatinskom primorju, sve do Neretve, narodna epika već potpuno izumrla ili izumire, a osobito pjevanje uz gusle. U Splitu sam posjetio doduše tri krčme, jednu blizu katedrale, nekadašnjeg Jupiterova hrama, gdje se pjevalo uz pratnju gusala, ali su pjevači bili mahom Zagorci. U Kaštelima nad Splitom, gdje je Vuk Karadžić slušao guslare kod liječnika Šimetina, svog druga iz Beča, pričali su mi još mnogo o domaćim i tuđim pjevačima; najviše su se održali u Kaštel Novom. Naravno, dosad se malo pažnje obraćalo pjevačima bez gusala te pjevačicama, koji nestaju. Tako pjevaju žene u makarskoj krajini, u Kačićevu zavičaju, kao što sam saznao tek g. 1931. (a ne 1927.!), i Kačićev Razgovor ugodni nalazi se navodno u svakoj kući. Na dugom poluotoku Pelješcu, u Kučištu, Vignju, Orebiću, Trsteniku i Dubi, odakle potječu glasoviti kapetani i mornari, nema epskog pjevanja. Tek pred Stonom nailazimo na pjevače, osobito za Stonom, na pr. u selu Crna Gora,⁸ ali iznenađuje, da su već iščezli pjevači u Janjini, iako se do njezina pristaništa Drača donosi vino na mazgama i magarcima u mješinama kao u Homerovo doba (vidi sl. 102—6).

Malo je neobično, da su susjedni otoci sačuvali epsko pjevanje bolje nego kopno. Tako se poluotoka Pelješca skoro dotiče Korčula, gdje su živjeli ili gdje još žive pjevači uz gusle u Čari, Smokvici, Blatu, Pupnatu i Korčuli, a ne u Veloj Luci; čak su u »odlomku« samoga grada Korčule »pod sv. Antunom« bila još dva guslara, a jedan je držao gusle, ali nije znao više »kantati«. Zanimljiviji bili su pjevači bez instrumenta, a osobito pjevačice u Smokvici. I na Korčuli također čitaju Kačića uveče »u svakoj seoskoj kući«. Otoci Korčula, Mljet i Lastovo (donedavna pod Italijom), gdje žene mnogo pjevaju, ostali su patrijarhalni, jer nisu imali mnogo dodira sa svijetom. Ali sretamo pjevače i pjevačice također i na velikim otocima Braču i Hvaru, koji imaju živu vezu sa Splitom i makarskim primorjem i leže na velikim parobrodarskim linijama Jadranskog mora. Na Braču ima navodno najbolje pjevače Sumartin. U Bolu bilo je prije mnogo

⁷ Nar. enc. III. 557.

⁸ Vojin Vuković (Glasnik etn. muzeja Beograd XIII, 93) potvrdio je međutim, da se je mnogo pjevalo na Pelješcu prije 60—70 godina.

gusala; sada su ih nabrojili 2—3, drugi 7—8, što navodim kao poučan primjer o vjerodostojnosti takvih informacija. Na Hvaru pjevaju stare žene više nego muškarci. Istočni dio otoka (Gdinj, Bogomolje, Sućuraj) sačuvao je pjevanje uz gusle, jer ima jaču vezu s makarskim primorjem, kamo se žene i udaju. Zapadno od Hvara i Brača leži otok Vis (tal. Lissa), o kojem je podnijela slavistkinja praškog njemačkog univerziteta Grete Sykora zanimljiv izvještaj; pisala je o tome, kako se, za svog dugog boravka, raspitivala i postepeno doznavala za domaće pjevače i pjevačice.⁹ Imamo dakle jasan dokaz o tome, kako narodna epika dopire i dandanas čak do najzapadnijeg otoka Jadranskog mora.

U okolini Dubrovnika prije se mnogo pjevalo, ali sada je ovdje epsko pjevanje u velikom opadanju, izuzev gorovite krajeve (brda). U Slanom, između Neretve i Dubrovnika, bilo je više pjevača, osobito žena, no stari su danas izumrli, a mladih nema. Pjeva se još u selima, na pr. u selu Trnovu ima u 28 kuća 2—3 pjevača-guslara, i u drugim selima žive još 1—2 pjevača, mahom stariji, dok mlađi ne pokazuju interesa za tu umjetnost. U Trstenu »sada nitko ne pjeva«, samo su mi nabrojili neolicinu bivših pjevača i pjevačica, ali sam zato našao u kući conta Vito Gozze-Gučetića, jednog od posljednjih dubrovačkih aristokrata, odličnu 78-godišnju pjevačicu, koja je naravno dugo krila svoje umijeće. Uspjeli smo, da je fotografiramo, zahvaljujući nagovaranju ljubaznog domaćina, koji ju je pozvao, da sjedne do njega. Gusle postoje još u brdskim krajevima, dok se u Trstenu još pjeva, no bez instrumenta (sve na glas). U dubrovačkom pristaništu Gružu možemo sresti u gostionama pjevače iz Hercegovine, među kojima ima i muslimana. U samom Dubrovniku imao sam prigodu slušati 85-godišnju pjevačicu, koja je imala gospodski namještene sobe. Južno od Dubrovnika, u Župi, možemo čuti gusle više »u brdu« nego u polju. O velikom polju Konavlima pričali su mi, da se tamo pjeva najviše u cijeloj Dalmaciji i da u čilipima svaka druga kuća drži gusle; ali čilipski učitelj, porijeklom iz istog kraja, Niko Skurić, sam odličan pjevač, uvjeravao me, da u ovom selu, koje ima 800 stanovnika, živi jedva 10 guslara. U Cavtatu kraj mora, rodnom mjestu historičara prava V. Bogišića, izdavača bugarštica i starih pjesama u desetercu, ima dosta starijih guslara, dok mlađih nema. I ovdje su čuveni, kao pjevači »montani« (gorštaci) s hercegovačke granice. U Mihančićima pjevalo se prije u svakoj kući, danas se pjeva samo još u 3% kuća; doduše svaka ima gusle, ali bez struna i bez pjevača. O planinskom selu Mrcinama tvrdio je župnik don Vice Vodopić, da u 150 kuća živi 15—20 pjevača-guslara, ali da osim toga pjevaju muškarci i žene

⁹ Prager Presse 2. X. 1931, str. 7. Napisala je o tome disertaciju, koju dosad nije izdala.

bez instrumenta. U Grudi (kraj mora) objasnio mi je inteligentni predsjednik općine, da od 140 kuća otpada na starosjedioce 110—115 kuća; u prethodnoj generaciji imala je navodno svaka kuća 2—3 gusala, ali danas je to »izašlo iz običaja«. Nema više gusala u svakoj kući, ponegdje bi se mogle pronaći, ali su »bez upotrebe«, stariji »guslači« su izumrli, a mladih nema.

Od otoka, koji se nalaze u blizini Dubrovnika, posjetio sam Šipan, jer sam znao iz zbirke Matice Hrvatske te iz podataka njezina redaktora N. Andrića, da tamo ima mnogo pjevačica, što vrijedi i danas. Ovdje, u Luci Šipanskoj, uspio sam zapisati i fonografirati »Hasanaginicu«, koju mi je pjevala i recitirala 84-godišnja Pavle Kuvelić; tekst ove pjesme objavio je Fortis g. 1774. u knjizi *Viaggio in Dalmazia*. Vuk Karadžić nije uspio pronaći Hasanaginicu u narodu do g. 1846., ali se po njegovoj izjavi u III. knjizi bečkog izdanja »Srpskih narodnih pjesama« od te godine ustalilo mišljenje, da više ne živi u usmenoj narodnoj tradiciji toliko proslavljena pjesma, koja je Goetheovim prijevodom ušla u svjetsku poeziju.¹⁹ Na Šipanu sačuvalo se malo gusala; uglavnom su ih upotrebljavali pjevači, koji su dolazili na rad iz primorskih mjesta i iz Hercegovine.

Boka Kotorska sa svojim divnim fjordovima i visokim planinama graniči s Hercegovinom i s Crnom Gorom, odakle se s vremenom preselilo mnogo stanovnika u brdske krajeve nad Bokom i na njeno primorje s blagom sredozemnom klimom; to objašnjava zajedničke crte u spoljašnosti, u načinu života i u karakteru stanovnika unatoč kulturnim i vjerskim razlikama (pravoslavni čine približno dvije trećine, katolici jednu trećinu stanovništva). Zajednička crta im je naravno jak individualizam, koji su u Boki Kotorskoj formirali osobita priroda i historijski razvoj. Kotor uživao je već i u sredovječnoj srpskoj državi veliku autonomiju; pod turskom vlašću bio je samo sjeverni dio Boke (Hercegnovi) od g. 1483., ali i ovaj je došao g. 1687. pod suverenost mletačke republike, koja je vladala većim dijelom Boke već od g. 1420. Mleci ostavljali su općinama i drugim organizacijama veliku autonomiju, i spretni Bokelji služili su im odlično kao pomorci i vojnici, naročito u borbama protiv Turaka. O ratobornom duhu Bokelja najbolje svjedoči ustanak, koji su g. 1869. podigli u Krivošijama (114 km²!) stanovnici protiv uvođenja sveopće vojne dužnosti u Austro-Ugarskoj; ustanak je okončao nagodbom tek slijedeće godine general Rodić, po rođenju Srbin.

Ni u Boki Kotorskoj nisam lako dobio točne obavijesti o epskom pjevanju. U pravoslavnom manastiru Savini izjavio je

¹⁹ Vidi moj spis *Das Original von Goethes »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga« (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre*. Brünn, Rohrer 1937. Separat iz *Germanoslavica* III, 354—377, IV, 194—215, 285—309.

arhimandrit, da kraj mora sigurno nema guslara, o drugim krajevima znao je malo ili ništa. Tek trgovci iz Hercegnovog, koji su došli u goste, i neki starac iz Savine, poučili su me, da se u selima pjeva različito: »dole« malo, ali prvo selo, Podí, gdje se već mnogo pjeva, leži samo pol sata nad Hercegnovim.

U slavnom Risnu (nom. Risan), gdje je Vuk Karadžić sakupio dragocjeni etnografski materijal, doveli su mi u nedjelju, zbog slabe organizacije, samo jednog guslara, te dvanaestgodišnjeg dječaka. Tome je prisustvovala mnogobrojna publika, što je dokaz, da pjevači uživaju velik ugled, ali da ih je malo. Bolje se održava narodna pjesma u brdima, naročito u Krivošijama, gdje Ledenice imaju tri pjevača, Dragalj jednog (mladih ima 10, što je zanimljivo), Malojev oko tri, Zvečava šest, Unjevine dva do tri, Ubli tri do četiri, Knezlaz Selo tri, Morinj kraj mora dva. Ljudi su imali pravo, kad su mi govorili, da bih mogao ove pjevače posjećivati tri nedjelje jednu za drugom. Podalje uz obalu, u Orahovcu, gdje su se očuvala ruševine »kule« hajduka Baja Pivljanina, mnogo opjevanog junaka, gusle se nalaze navodno u svakoj kući. U katoličkom Perastu, o slavi kojeg svjedoče dijelom napuštene palače bogatih pomorskih »kapetana«, pjevaju muškarci junačke pjesme bez gusala. Historičar grada Perasta, biskup Pavao Butorac, držao je, da u Perastu uopće nema gusala. Ostaje zanimljivo pitanje, kako su se pjevale bugarštice i pjesme u desetercu, koje su zabilježene u dosad nepoznatom zborniku u Perastu, s kraja 17. stoljeća. I u Dobroti, koja se od Kotora proteže uz more u duljini od 7 km i koju nastanjuju većinom katolički starosjedioci, nema gusala, pa zato pjevaju muškarci i žene bez instrumenta na svadbama, uglavnom lirske pjesme u osmercu, ali također i »herojske« u desetercu. Gusle imaju naravno Crnogorci, koji se u posljednje vrijeme sele u ove katoličke i pravoslavne krajeve. I u Kotoru pjevao je lijepo neki nosač iz Crne Gore g. 1932. Slijepe pjevače-prosjake protjerala je iz Kotora već austrijska policija. U svakoj kući u Dobroti drže Gundulićeva »Osmana«, a još žive starice, koje su znale polovicu tog velikog epa napamet, ali ništa ne znaju o njegovu autoru.

U Kotoru tvrdio je prepošt Ant. Milošević, stari gospodin, koji poznaje dobro cijelu okolinu, da su u katoličkim selima već izumrli ljudi, koji su znali pjevati. Ipak sam našao odmah u Mulu (nom. Muo), na zapadnoj obali, odličnog 78-godišnjeg guslara, ribara Anta Dončića, koji me je uvjeravao, da je prije bila malo koja kuća bez gusala.

U gradiću Prčnju, koji ima crkvu, po veličini treću u cijeloj Dalmaciji, pričao mi je župnik Niko Luković, da su muškarci i žene pjevali bez gusala, ali da ih u primorskim krajevima više nema. Međutim ih još ima u brdskim selima kao Lastva Gornja, Krtoli, Luštica. Ovdje smo mogli očekivati, da ćemo naići na

guslare, ali školski nadzornik u Kotoru Nikola Raško, rodom iz Luštice, izjavio je, da nisu uspjeli pronaći za ondašnju sokolsku svečanost o Vidovdanu nijednog guslara.¹¹

Južno od Kotora, u Gornjem Grblju, razvrstali su mještani, većinom »Sokoli«, pjevače na neobičan način: u općini Grbalj s 4200 stanovnika vrijeđe »kao pjevači« 3—4, drugih guslara ima 20, »pravih« ima još 50, a takvih, »koji se bave pjevanjem« 200—250. To znači, da je zanimanje za narodnu epiku još uvijek veliko, ali da ima sve manje dobrih pjevača i guslara. Pored toga moramo u ovoj općini na obali, koja je na višem kulturnom stepenu, uzeti u obzir utjecaj knjiga. To se može zaključiti prema izjavi dvaju starijih intelektualaca iz Kotora, rodom iz Grblja. Dr. Lazarević pričao mi je, da je njegov otac znao skoro svaku junačku pjesmu iz Vuka, umio je čitati te pjevao djeci, dok su bila mlada. Dr. Vukotić je pjevao, kada mu je bilo 10 godina: »Svi smo znali nešto pjesama, a i učili su nas«. Savo Četković, jedan od dvojice prisutnih pjevača iz Grblja, govorio je dosta kritički o propadanju epskog pjevanja, ali je ipak priznao, da su i žene znale pjevati bez instrumenta i da postoji i epsko pjevanje u zboru.

U starom gradu Budvi možemo još čuti epske pjesme, naročito kod okolnih pravoslavnih stanovnika. Zanimljivi bili su podaci o umrlim katoličkim pjevačicama u Budvi.

INOZEMSTVO

Gusle i epske pjesme donose iseljenici s epskog područja u sjevernu Ameriku, očigledno, i u južnu, ali manje. U Buenos Airesu pjevao je Đuro Mantalica (Konavli) pjesmu o svjetskom ratu. Vidio sam i čuo nekoliko pjevača, koji su se poslije duljeg boravka u Americi vratili i pjevali dalje u svom kraju. Naišao sam i na guslara, koji je naučio guslati i pjevati u Americi. Za vrijeme svjetskog rata bili su poslani pjevači u sjevernu Ameriku, da verbuju dobrovoljce za jugoslavensku vojsku, te su imali velik uspjeh. Jugoslavenska divizija u srpskoj vojsci odlično se istakla na Solunskoj fronti.

I muslimanski iseljenici (muhadžiri) iz Bosne, Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka prenijeli su u Tursku epsko pjevanje uz pratnju gusala ili tambure. U Carigradu postoje čak kavane, gdje se drže gusle i gdje se najviše pjeva o Đerđelez Aliji i o Mustajbegu iz Like. U kavanama vise i slike ovih junaka. Poznato je, da su »Bošnjaci« iz Bosne i Sandžaka vodili u turskoj vojsci svoje pjevače čak do Bagdada. Nimalo nas ne čudi, što su u mladoturskoj vojsci, koja je bila kratkog vijeka, pjevali i pravoslavni pjevači iz stare Srbije.

¹¹ Time se ispravljaju literarne bilješke Bor. M. Drobniakovića u Glasniku etn. muzeja Beograd XIII, 142—144.

O POJMU NARODNE EPIKE

Vuk Karadžić nije bio opterećen školskom naobrazbom te je u duhu romantičarske originalnosti stvorio neke netočne pojmove i poglede o narodnoj poeziji, koji se održavaju još i danas, iako se mogu pobijati njegovim vlastitim materijalom. U prvom izdanju Srpskih narodnih pjesama (1814.) štampao je pored »ljubovnih i nježnih pjesama«, koje se pjevaju ženskim glasom, neke, koje se »mužestvenim, poznatim Serbskim glasom, uz gusle pjevaju.«¹ U drugoj knjizi (1815.) već dijeli pjesme na »junačke« i »ženske«.² Njegova definicija u leipziškom izdanju (1823.) glasi: Pjesme junačke, koje pjevaju ljudi uz gusle, ženske, koje pjevaju ne samo žene i djevojke, nego i muškarci, naročito momčad.³ Ovo nazivanje lirskih pjesama ženskim hramlje već kod samog Vuka Karadžića, jer je to jasna *contradictio in adiecto*, koja se ipak stalno upotrebljavala i još upotrebljava. U junačke pjesme ubraja Vuk Karadžić epske pjesme svih vrsta, kao što to pokazuju II.—IV. knjige njegovih Srpskih narodnih pjesama (na pr. u II. knjizi nalaze se »pjesme junačke najstarije«). Naravno da je dioba pjesama na ženske i junačke pravila poteškoće već i samom Vuku Karadžiću. Nije znao, kuda da uvrsti neke pjesme, pa je u III. izdanju prenio nekoliko iz prve knjige (ženske pjesme) u drugu i treću.⁴ Riječ je zapravo o *baladama*⁵ i o *romancama*, na koje je ukazao u Vukovoj zbirci najprije A. Mickiewicz⁶ u svojim pariskim predavanjima. Pjesma »Hajka

¹ Karadžić, Srp. nar. pjesme I, str. X. (ćir.).

² Tamo XV.

³ Tamo XXXV.

⁴ Tamo XXXVII.

⁵ Takva je bila prva srpsko-hrvatska pjesma, »Asanaginica«, koja je, zahvaljujući Goetheovu prijevodu, postala poznata u svijetu. Goethe uvrstio je svoj »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan-aga« kao posljednju u svoje »Balladen«.

⁶ Adam Mickiewicz, *Les Slaves I*, Paris 1866. str. 333: La ballade sur la Noble femme de Hassan-Aga (*Literatura Słowiańska I*, 211). Mickiewicz raširio je previše pojam »romansa«. Kod njega sačinjavaju »cycle de la poésie épique« (*Les Slaves I*, 218) samo kosovske pjesme, sve ostale »junačke« tvore »cycle romanesque« (cykl poezji bohatierskiej-cykl romansowy, *Literatura Słowiańska I*, 135), romans poétiques serbiens, contes serbiens. Kao naročiti primjer »des petits romans«,

Atlagića i Jovan Bećar»,⁷ koju Talvj nije ni htjela prevesti za Goethea, izrazita je novela u stihovima, koja bi se mogla uvrstiti među talijanske srednjovjekovne novele: divna muslimanka (vidi opis njezine odjeće) i kršćanski momak klade se o derdan i konja, tko će prvi početi »vragovati«, ako zajedno provedu noć. Jovan zaspi kao »jagnje glupo«, ali djevojka ne može spavati, probudi Jova, ujutru ga sakrije. Uveče pobjegne s njim, te na majčino pismo odgovori podrugljivo, da bi i ona ostavila oca i pošla za kaura (preziran izraz za kršćana), kad bi znala, kako ljubi »vlaše« (»vlah« je kod muslimana uobičajen izraz za pravoslavnog i katoličkog kršćana). A to treba da bude junačka pjesma! Naravno, da može i novela biti junačka, kao što je već jedan od najstarijih sakupljača narodnih pjesama u Dalmaciji, Stjepan Ivićević, nazvao jednu pjesmu iz cikla kotarskih »novella eroica«. Druge pjesme su stihovane pripovijesti, kao što ih je nazvao Nikola Andrić, jedan od najboljih poznavalaca narodne poezije.⁸ Među mitološkim pjesmama svratila je pažnju samog Jakoba Grimma »Zmija mladoženja«,⁹ koju moramo zvati bajkom. Zanimljivo je, da dalmatinske pjevačice epskih pjesama umiju također pričati gačice.¹⁰ Izvjestan broj pjesama na početku druge knjige Vuka Karadžića spada među legende.¹¹ Sam Vuk Karadžić opširno priča,¹² kako nastaju parodije epskih pjesama, humoristična oponašanja i satirične pjesme o neuspjelim svadbama, o bijegu žena i sličnim zgodama.

Već ove napomene dokazuju, da moramo i kod Srba i Hrvata govoriti samo o narodnoj epici, o epskim narodnim pjesmama. Tako je morao promijeniti i svoje gledište već Jan Máchal, koji je g. 1894. izdao djelo »O bohatýrském epose slovanském«, dok g. 1922. raspravlja u knjizi »Slovanské literatury«,¹³ o »narodnoj epici« slavenskoj, ruskoj i jugoslavenskoj. Rus P. Rovinskij, upotrebio je g. 1905. u svom djelu »Černogorija« »epičeskija pēsni« i

kako su kršćani otimali turske djevojke i žene te obratno, navodi »Zenidbu Stojana Jankovića« (Karadžić, Srp. nar. pjesme III, br. 21) i upozorava, da ima oko 20 sličnih »romansa« u zbirci V. Karadžića (Les Slaves I, 292—297, Literatura Słowiańska I, 185—189) Cf. Krešimir Georgijević, Srpskohrvatska narodna pesma u poljskoj književnosti, Beograd 1936, 112—170 (ćir.).

⁷ Karadžić, Srp. nar. pjesme III, br. 19.

⁸ Glas Mat. Hrv. 1908, str. 166.

⁹ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, br. 11 i 12.

¹⁰ Riječ gačica nema ni kod V. Karadžića (Rječnik) ni u Rječniku jugoslavenske akademije. Miklosich (Etym. Wb. 59) vezuje korijene gada- i gata-, dok ih Berneker (Saw. etym. Wb. 288, 296) odvaja. Zato je pitanje, da li češka pohádka ima vezu sa srpskohrvatskim gačica.

¹¹ Kod Bugara razlikovao je već Arnaudov (Sbor. nar. um. XIII, 104) junačke (junaški) pjesme, balade, novele, legende.

¹² Srp. nar. pjesme I, str. XXXVII—XLVI.

¹³ I, str. 67 i sl.

stavlja »junačke« u zagrađe.¹⁴ Najvažniji noviji istraživač srpsko-hrvatske narodne epike T. Maretić, prevodilac Homerove Odiseje i Ilijade, napisao je monografiju »Naša narodna epika«, ali u tekstu ipak često upotrebljava nazive »ženske«, »junačke«, čak i »žensko-junačke pjesme«,¹⁵ među kojima se teško snalazi. Najviše začuđuje ova uporna zavisnost o Vuku Karadžiću kod Nikole Andrića, zaslužnog redaktora zbirke Matice Hrvatske »Hrvatske narodne pjesme« (od V. knjige g. 1909.). Nikola Andrić, koji je stekao odličnu romanističku naobrazbu u Beču i Parizu i koji je temeljito poznao evropske literature (izdao je nekoliko stotina prijevoda u »Zabavnoj biblioteci«), objavio je u V. knjizi »Ženske pjesme« s podnaslovom »Romance i balade«, te u predgovoru¹⁶ direktno priznaje, da se pjesme, koje je on izabrao, »pokrivaju imenom romanca i balada evropske poezije«. Da bi ostao vjeran Vuku Karadžiću, karakterizira N. Andrić ove naročito krasne pjesme kao »polumuške«, te s pravom ističe, da se pjevaju najviše kod Hrvata u Dalmaciji i na jadranskim otocima. U šestoj knjizi izdao je Andrić kao »ženske pjesme« »Pričalice i lakrdije«. Pričalice su pjesme, koje pričaju i opisuju »ženski događaj bez tragičnog i žalosnog svršetka«. To su dakle pjesme, koje ne možemo uvrstiti među balade i romance i koje zbog svoje prirode ne pripadaju u »junačke«. Bolje nego definicija govore primjeri: Kada udata sestra prepoznaje u kupcu svog rođenog brata, kada se preudata žena vraća svom prvom mužu ili kada Arapkinja oslobodi Zrinovića bana iz ropstva. N. Andrić se ispričava, što je uvrstio pjesmu o djevojci, koja ide mjesto oca u carsku vojsku.¹⁷ To su ipak epske pjesme, i uzaludan je svaki spor o tome, da li su to muške ili ženske pjesme. Andrić sam govori, da ne odlučuje činjenica, je li pjesma zapisana iz usta muškaraca ili žena, jer bilješke dokazuju, da su ih muškarci preuzeli od žena ili žene od muškaraca.¹⁸ O tome sam se lično uvjerio razgovarajući s dalmatinskim pjevačicama, a Vuk Karadžić je sam zapisao »junačke« pjesme od dviju slijepih pjevačica.¹⁹

Međutim je istina, da velikom većinom epske pjesme možemo nazvati junačkima zbog toga, što pjevaju o junacima i njihovim djelima (o junacima, od junaka, o junaštvu). Junaci dakako nisu junaci u smislu modernih romana, koji se vladaju veoma nejunaki; junačka slava može se steći samo u borbama u prvom redu protiv Turaka ili obrnuto. To je već dobro rekao A. Kačić u

¹⁴ Sbornik otd. russkago jazyka i slovesnosti ruske Akademije znanosti, Tom 80, str. 90 i sl. (rus. azb.).

¹⁵ Naša nar. epika 13.

¹⁶ Tamo str. XVI.

¹⁷ Nar. pjesme Mat. Hrv. VI, str. VI.

¹⁸ Nar. pjesme Mat. Hrv. VI, str. VIII.

¹⁹ Srp. nar. pjesme IV, str. XIX, XXIII.

epilogu²⁰ svog »Razgovora«, gdje je, pjevajući o kraljevima i gospodi, htio pokazati svijetu, »ko je junak bio, je li turske glave odsicao, i koliko je koji odsikao«. Čovječnije i poetskije izrazio se dalmatinski pjevač Božo Domnjak u jednom pretpjevu:

Potirajmo pismu od junaka.
Od junaka, od starih zemana,
gdi je koji junak poginuo,
gdi je koje odgojeno zlato.²¹

»Zlato« t. j. lijepa djevojka ili žena, za koju se junak mora boriti.

Takve pjesme zovu pjevači²² i slušaoci »junačke«, no manje obični nazivi su »starinske (sc. pjesme), stare, starije«, na Kosovu »starovremenske«, za razliku od novijih počevši od rusko-turskog rata, koje nazivaju »nove, ratne, od ratova, nove ratne, ratne nove«.

Često se epske pjesme nazivaju guslarske pjesme (njem. Guslarenlieder), što međutim ne vrijedi za sve, jer se pjevaju ne samo uz gusle, već veoma često i uz tamburicu sa dvije žice i uz druge instrumente (vidi pogl. XI.); muškarci u Dalmaciji rijetko pjevaju bez instrumenta a žene isključivo bez gusala. Osim toga muškarci i žene recitiraju (kazivaju, kazuju) također epske pjesme. Vuk Karadžić spominje među svojim pjevačima na prvom mjestu Tešana Podrugovića, koji mu je pjesme samo recitirao (kazivao), a u bilješci usto spominje, da se ženske i junačke pjesme recitiraju (kazuju), kao da ih netko čita iz knjige, pridržavajući se ipak stiha i cezure. Stariji ljudi pjesme više recitiraju nego pjevaju. Mnogo muškaraca i žena možemo lakše nagovoriti, da recitiraju nego da pjevaju.²³

Katkada Srbi i Hrvati pjesme nazivaju i historijske, kao što to čine Rusi i drugi narodi. Ovaj naziv nema podloge u samome narodu, jer su pjevači i slušaoci smatrali, te još uvijek smatraju, da je svaka pjesma istinita, da je »pjesma od istine«, što pjevači često podvlače u svojim pretpjevima. Drugo je pitanje, koliko ovo uvjerenje odgovara istini. Većina ličnosti i događaja može se historijski utvrditi, ali i poznatim osobama pripisuju se svakovrsna djela, izmišljena ili preuzeta od drugih; a za historijska lica vezuju se razni domaći i međunarodni motivi. Najbliže su historijskoj istini novije pjesme, naročito crnogorske, no u njima ima manje poezije, tako da ih je Rus Rovinskij nazvao jednostavno »relacije«.

²⁰ Najposljednji razgovor starca Milovana s bratom štiocem.

²¹ O. Stjepan Grčić, *Sinjske narodne pjesme i pričanja* str. XIV.

²² U Otišću kod Sinja upotrebio je neki pjevač u pretpjevu ovaj stih:
Da junačku pjesmu zapjevamo

²³ Karadžić, *Srp. nar. pjesma* IV, str. XI.

Epska pjesma naziva se danas kod Srba i Hrvata pjesma, pesma, písma, prema narječju. Književni oblik kod Hrvata je pjesma, kod istočnih Srba pesma. Često označuje pjesma samo epsku pjesmu, kod starih dalmatinskih pjevačica isključivo epsku pjesmu, jer u svojoj mladosti nisu ni smjele znati za ljubavne. Stsl. oblik pēsнь, češki píseň, zvuči također u srpskohrvatskom jeziku pjesan, pisan, pesan, te se sačuvao do danas u dem. pjesanca, u riječima pjesnik, pjesnički, pjesniti, ali se inače promijenio u pjesma, pjesam, kao na slovenačkom pesem; od prve polovine 17. vijeka pojavljuju se i u 18. vijeku postaje obična forma pjesma.²⁴ Ne zna se uzrok ove promjene. Miklosich²⁵ konstatira: basma carmen und pjesma cantilena stehen asl. basнь, pēsнь gegenüber. Maretić i Leskien ne spominju to.

Naziv narodna epika najbolje odgovara stvarnosti kod Srba i Hrvata, budući da kod njih ne postoji prstonarodna ili pučka epika. Za češki lid, poljski lud²⁶ upotrebljava se naime u srpsko-hrvatskom jeziku puk (češki pluk!), a kao viši pojam za narod udomačuje se u najnovije doba riječ nacija, no kod Srba i Hrvata nema još velike razlike između naroda i puka, a koliko se tiče narodne epike, ne može biti o tom uopće ni govora. Epske pjevače štitili su i slušali do najnovijeg vremena muslimanski begovi i age. Hilferding, sakupljač i izdavač ruskih bylina, čudio se, kako je katolički biskup Šunjić u Bosni slušao jedan i po sata pjesmu o Ivu Senjaninu, pjevanu strašno monotono, da bi čovjek mogao zaspiti.²⁷ U Mostaru pohodio sam g. 1913. srpskog pravoslavnog mitropolitu Letiću, koji je odlično »guslao«; bosanski i hercegovački franjevci nisu samo skupljali, nego i pjevali, te i dandanas pjevaju epske pjesme. Meni su pjevali i na posljednjim putovanjima advokati, profesori, učitelji i Crnogorci-oficiri.

I za pjevača epskih pjesama udomačio se na cijelom području izraz pjèvâč (gen. pjevâča), pevač i pivač; veoma često se upotrebljava oblik (hipokoristikon) pjevo, pivo. Obje forme te imenice, pjevač i pivo (appellativum) postale su i lične imenice.²⁸ Osobito u bosanskoj Posavini nalazi se Pivač skoro u svakom selu.²⁹ Također u istočnoj Bosni govorili su mi samo

²⁴ Rj A IX, 917—922.

²⁵ Vergleichende Grammatik II, 234.

²⁶ I nova jugoslavenska savezna republika naziva se zvanično: »Federativna narodna republika Jugoslavija«, samo kod Slovena je ljudska. Češki naziv lidová je prijevod po smislu (bilješka iz g. 1947).

²⁷ Zapiski ruskago geografičeskago obščestva XIII, 379—380 (ćir.).

²⁸ Rj A IX, 928, 932.

²⁹ Bericht II, 5.

o pjevu bez imena i prezimena.³⁰ Ako želimo razlikovati epskog pjevača od drugog, dodajemo »uz gusle«. Pored izraza pjevač uz gusle na cijelom su području veoma uobičajeni izrazi guslar i guslač. Od tih izraza, guslar uveden je u toku 19. vijeka u književnost i opći govor, te je veoma značajno za povijest ove riječi, da je Vuk Karadžić i ne navodi u svom »Srpskom rječniku« g. 1852. Prvobitno značila je riječ guslar svakog, tko udara u neki glazbeni instrument,³¹ tako da neki stariji pisac kaže za kralja Davida, da je guslar. U narodu se danas riječ guslar upotrebljava osobito u Srbiji, iako je i ondje guslač svuda poznat; u Ivanjici rekli su mi, da je to u selu uobičajen naziv. U Hercegovini, Dalmaciji i u Boki Kotorskoj govori se većinom ili isključivo³² guslač. Također u Crnoj Gori i u istočnoj Bosni je guslač veoma poznat oblik. Naravno, danas je pod utjecajem književnosti riječ guslar sveopće priznata, tako da su mi pjevači katkad »guslača« zatajili. Na pr. u Sinju, u Dalmaciji, neki je pjevač, financijski respicijent, upotrebljavao riječ guslač, samo kad nije govorio biranim riječima. Neki drugi (u G. Poljicima) priznao je, nakon duga ispitivanja, da se služi izrazom guslač, za koji je bila većina prisutnih. U Bosni je neki šef policije, rodom iz Podgorice u Crnoj Gori, rekao riječ guslač, ali se lecnuo i onda dodao guslar; na pitanje, što je točnije, on je izjavio, da je oboje točno. U Crnoj Gori jedan sakupljač narodnih pjesama poznaje samo guslara, ali u razgovoru mu je ipak izbjeglo guslač.

Za recitiranje upotrebljava Vuk Karadžić samo riječ kazivati, no Rječnik Jugoslavenske Akademije ne donosi imenicu u toj funkciji, ni njegovu, ni nekog drugog pisca.³³ Točan izraz je kazivač, koji navodi Nikóla Andrić o muškim pjevačima dubrovačkog sakupljača B. Glavića.³⁴

Za pjevačice u Dalmaciji čuo sam lično izraze pivačice, pjevačice i kazivačice.³⁵ Riječ kazivačica potvrđuje i N. Andrić.³⁶

³⁰ Vidi str. 113. Već Luka Marjanović (Hrv. nar. pjesme III, str. XX) navodi, da su jednog od njegovih pjevača nazivali naprosto »pivo«.

³¹ Rj A III, 508.

³² Na pr. u Poljicima. Znžo X, 105.

³³ Rj A IV, 921—922.

³⁴ Glas Mat. Hrv. III, 166.

³⁵ Vidi str. 198.

³⁶ Glas Mat. Hrv. III, str. 158 i 166.

PJEVAČI

PREGLEDNI UVOD

Odavna već znamo, da je netočan romantični pojam »das singende Volk«, što se kod Srba i Hrvata prevodi kao narod — pjevač. Također i iskustva s mojih posljednjih putovanja doka-
zuju, da su pjevali samo odabrani pojedinci, koji su bili naročito nadareni. Nisam doduše vidio i čuo sve pjevače u mjestima, koja sam posjetio, ali mogu ipak kazati, da sam ih bar velikim dijelom upoznao. Pored toga dobio sam o mnogima pismene i usmene podatke, a neke sam također crpao iz knjiga. Najbolje govore brojevi.

U Srbiji sam vidio 90 pjevača i dobio obavještenja o još 70, tako da imam u svemu više ili manje potpune podatke o 160 pjevača. U Novopazarskom Sandžaku upoznao sam 34 pjevača, izvještaje imam o 17, to je svega 51. U Staroj Srbiji sreo sam 28 pjevača, imam podatke o 8 živih i 8 umrlih, svega 44. U istočnoj i jugoistočnoj Bosni našao sam 62 pjevača, dobio sam obavještenja o 20 živih i 5 umrlih, svega 87. U Hercegovini upoznao sam ovaj put 9 pjevača, o 8 imam izvještaj, tako da spominjem u svemu 17 pjevača. U Crnoj Gori sreo sam 90 pjevača, pričali su mi o još 33, a jednog pjevača poznajem iz dopisivanja. Zanimljivo je, da sam u samom Nikšiću vidio 28 pjevača i dobio obavijesti o jednom. Svega sam u Crnoj Gori naišao na 124 pjevača. Iz Crne Gore poslao mi je ondašnji prosvjetni inspektor Dušan Vuksan izvještaje svojih učitelja o 96 pjevača, od kojih sam izostavio tri, jer su to bili oni, koje sam osobno upoznao. Osim toga dodao je Vuksan popis i tabelu 97 pjevača, većinom iz zapadne Crne Gore, gdje iznenađuje broj od 38 pjevača u razmjerno malom plemenu Cuca. Imam dakle iz Crne Gore podatke u svemu o 314 pjevača. U Dalmaciji upoznao sam ovaj put 79 pjevača i dobio izvještaje o 32 živih i 12 umrlih, tako da sam skupio u svemu informacije o 123 pjevača. U Boki Kotorskoj vidio sam 14 pjevača.

Ukupno sam na svojim posljednjim putovanjima upoznao 403 pjevača i sabrao podatke o 379 živih i 25 umrlih. Svega dakle raspolazem s podacima o 807 pjevača.

Uz slijedeće karakteristike pjevača napominjem, da sam nastojao upoznati što više njihove prilike i osebine, ali nisam mogao dobiti sve podatke o svakom pojedincu zbog kratkoće vremena i raznih okolnosti, a osobito zbog toga, jer pjevači nisu voljeli da ih se ispituje »kao pred sudom«, kako su i sami govorili. Zato se također ovi statistički podaci ne slažu s ukupnim brojem pjevača.

Što se tiče zanimanja pjevača, nema staleža, koji ne bi bio zastupan. Naravno, veliku većinu predstavljaju stanovnici sela, a uglavnom seljaci. Sami su se nazivali »zemljoradnik, težak, ratar, seljak«, »posjednik« (naročito vinograda), neki već i »ekonom«. Među njima bili su zaista i veleposjednici, bivši muslimanski begovi, danas osiromašeni, posjednici, bogati seljaci (gazda), ali također i siromašni ljudi, pastiri (najviše ovčari), poljodjelski radnici, radnici na cestama. Neki seljaci imaju još i sporedna zanimanja. To su na pr. mlinari, pčelari, rezbari, obrtnici, šumski radnici, jedan crkvenjak, pa i radnici u tvornicama; u primorskim krajevima mornari i ribari. Često su pjevači općinski predsjednici, što je dokaz njihove inteligencije, sposobnosti, a i ugleda, koji uživaju. Mnogi su učestvovali u ratovima kao hrabri vojnici u srpskoj i crnogorskoj vojsci, ali i u austro-ugarskoj. Zajedno s istaknutim intelektualcima, koji su bili zatvoreni za vrijeme prvog svjetskog rata, nalazio se u zatvoru i neki pjevač iz Sinja. U Americi bili su predsjednici i organizatori društava iseljenika iz istog kraja. U Sandžaku, u Staroj Srbiji među pjevačima bilo je i negdašnjih povjerenika srpske vlade. Pozivali su ih također na svadbe na crnogorski dvor, a neki Crnogorac bio je barjaktar na svadbi kralja Aleksandra. O tome, koliko pjevači drže do junačke časti, pokazao je neki Crnogorac, koji je odbio da se fotografira s puškom, jer su ga tada žandari vodili na sud, te nije bio na »slobodi«. Seljačkog porijekla su obično također i žandari, pa neki bivši crnogorski »perjanik«, član tjelesne straže crnogorskih vladara, niži financijski činovnici, šumari, cestari, služitelji i zvaničnici u uredima, školski podvornici, oficiri, osobito crnogorske policije, ustaničke vojvode, općinski tajnici i pisari, činovnici svih vrsti, učiteljski kandidati, učitelji, bogoslovi, pravoslavni i katolički svećenici (među njima se ističu naročito franjevci u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji), đaci srednjih škola, studenti visokih škola, profesori i ravnatelji gimnazija, advokati, jedan inženjer i jedan muzikant. Među obrtnicima, privrednicima i radnicima nalaze se vlasnik broda, graditelj, građevinski majstor, tesar, rezbar, bolničar, vrtlar, trgovac, pekar, mesar, vlasnik kavane, gostioničar, krčmar, konobar, pikolo, krojač, postolar, urar, stolar, rogožar (pletač prostirača), zidar, šofer, mehaničar, kovinarski radnik, tipograf, kočijaš, vozar, splavar, lovac, poljski čuvar i nadničar.

Pjevači pjevaju, da razonode svoju okolinu i sebe. Obično ne primaju nikakvu nagradu, pjevaju za čast, zato ih publika često nudi kavom, čajem, rakijom i drugim pićem. Profesionalaca, kojih je nekad bilo vrlo mnogo među muslimanima, sreo sam u istočnoj i jugoistočnoj Bosni 10, u Crnoj Gori 2, a u Dalmaciji isto tako 2. Dakako, našao sam među pjevačima trojicu, koji nikako nisu htjeli, da ih se smatra profesionalcima. Novo profesionalstvo razvilo se nakon prvog svjetskog rata zbog propagiranja epskog pjevanja, osobito na pjevačkim natjecanjima, ali zanimanje za putujuće pjevače bilo je kratkog vijeka.

Pjevači su ponajviše mještani i starosjedioci, ali ima među njima i takvih, koji su se doselili ili, što je češće, njihovi preci, porijeklo kojih pjevači većinom dobro pamte. Veoma mnogi potječu iz Crne Gore i Hercegovine, koje su zemlje poznate po tom, što su napućile dinarskom rasom i druge krajeve. Tako je u Srbiji bilo 8 pjevača iz Crne Gore (u tri slučaja doselio se djed), 1 iz Hercegovine, u Sandžaku 4 iz Crne Gore, 1 iz Hercegovine, u Staroj Srbiji 5 iz Crne Gore, u istočnoj i jugoistočnoj Bosni 14 iz Crne Gore (od kojih se otac doselio u šest slučajeva, djed u četiri, pradjed u jednom, čukundjed u jednom), iz Hercegovine 5 (od toga jedan djed), u Crnoj Gori bilo ih je 5 iz Hercegovine, u Dalmaciji isto tako 2 iz Hercegovine; u Boki Kotorskoj bili su očevi dvaju pjevača iz Crne Gore. Pored toga sreo sam u Srbiji jednog pjevača, porijeklom iz Bosanske Krajine, 2 iz Peći i nekolicinu iz Sandžaka; u Sandžaku potječu 2 iz Bosne, a 1 iz sjeverne Albanije, u istočnoj i jugoistočnoj Bosni 1 iz Srbije i 1 iz Hrvatske. U Crnoj Gori pored 5 pjevača, rodом iz Hercegovine, otac jednog pjevača bio se doselio iz Sandžaka, a u Dalmaciji jedan se doselio iz Bosne.

Što se tiče godina pjevača, vidio sam u Dalmaciji gušlati dijete, kojem još nisu bile ni tri godine, a u Srbiji upoznao sam pjevača, stara 120 godina. Godine pjevača pokazuje tablica na 63. stranici.

Iz tablice je očigledno, da se najviše pjeva u muževnom dobu od 30—40 godina. Razmjerno visok je također broj pjevača preko 40 godina, što dokazuje, da stariji ljudi njeguju epsko pjevanje, ali ni broj pjevača do 20 godina nije malen, što je opet znak, da narodna epika ponovno oživljava i među omladinom (ali većinom iz knjiga).

Prema vjeroispovijesti bili su u Srbiji svi pjevači pravoslavni (153); 7 muslimana, koje sam zabilježio, rodом su iz Sandžaka. U Novopazarskom Sandžaku zapisao sam 27 pravoslavnih i 18 muslimana, u Staroj Srbiji 21 pravoslavni i 7 muslimana, u istočnoj i jugoistočnoj Bosni 42 pravoslavna, 30 muslimana i 1 katolika, u Hercegovini 14 katolika, 2 pravoslavna i 1 muslimana; u Crnoj Gori bili su pjevači mahom pravoslavni;

među mojim pjevačima bilo je samo 3 muslimana i 1 katolik, od Vuksanovih bio je samo 1 musliman. U Dalmaciji bilo je 119 katolika i 4 pravoslavna, u Boki Kotorskoj 13 pravoslavnih i 1 katolik. No i ovdje spominjem, da kršćani slušaju i muslimanske pjevače i obratno, da muslimanima čak u vrijeme ramazana u kavanama pjevaju katolički i pravoslavni pjevači i da jedni uče od drugih. Između pravoslavnih i katoličkih pjevača nisu postojale nikada pregrade, a nema ih ni danas. Pravoslavni pjevači uče i latinicu, da bi mogli upotrebljavati pjesmarice, štampane latinicom, čak su u katolička Kaštela kod Splita trgovci donosili pjesmarice, štampane ćirilicom. Nekom Srbinu iz Boke Kotorske dali su drugovi za vrijeme svjetskog rata novac, da bi mogao štampati dvije svoje pjesme latinicom.

Godine	Srbija	Sandžak	Stara Srbija	Bosna	Crna Gora			Dalmacija	Boka Kotorska	Svega
					moji	Vuksan I.	Vuksan II.			
do 10	1	—	—	—	—	—	—	2	1	4
do 20	4	—	1	3	6	6	3	4	4	31
do 30	9	5	6	12	14	18	21	6	1	92
do 40	17	2	7	11	10	24	35	5	—	111
do 50	13	3	3	6	12	19	21	7	1	85
do 60	12	3	7	6	6	11	9	8	1	63
do 70	3	7	4	5	4	9	5	4	2	43
do 80	3	3	2	3	5	—	3	5	1	25
do 90	—	2	—	3	1	1	—	—	—	7
do 100	—	—	—	—	2	—	—	1	—	3
preko 100	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
neodređeno	1*	—	—	—	—	—	—	—	—	1
bez podatka	—	—	—	—	—	5	—	—	—	5

* mladić

S obzirom na ulogu usmenog predanja, mogli bismo pretpostaviti, da je bar veći dio pjevača nepismen. Međutim neki statistički brojevi zaista iznenađuju. Spominjem, da pjevače iz krugova inteligencije uglavnom nisam uračunao. U svojim bilješkama za Srbiju nisam našao ni jednog nepismenog pjevača. 7 pjevača dali su neodređene podatke o svom školovanju (školovani). Pet razreda osnovne škole imao je 1 pjevač, četiri razreda 15, tri razreda

2, jedan razred 2. Bilo je 5 samouka. Dva razreda gimnazije imao je 1, a tri razreda isto tako 1. U Sandžaku bilo je 10 pjevača s neodređenim školovanjem (školovani), samouka bilo je 5, nepismenih bilo je 10 (od toga je samo 1 bio pravoslavac). Od 5 muslimana iz Sandžaka, koje sam sreo u Srbiji, znao je samo 1 čitati. U Staroj Srbiji bilo je razmjerno mnogo nepismenih pjevača: 11 pravoslavnih i 7 muslimana, svega 18, »školovanih« bilo je 5, jedan razred osnovne škole je imao 1, tri razreda 1, četiri razreda 9, a 1 je naučio ponešto čitati u vojsci. U istočnoj i jugoistočnoj Bosni bilo je 12 nepismenih pjevača (7 muslimana i 5 pravoslavnih), »školovanih« bilo je 15, djelomično »školovanih« bilo je 3, samouka 22, od kojih su samo 3 umjeli čitati i pisati. Među ovim i drugim samoucima ima više takvih, koji su naučili čitati samo radi toga, da bi mogli učiti pjesme iz pjesmarica. U Hercegovini sam zabilježio, da su bila nepismena 2 katolika, 2 su imala osnovnu školu, 1 musliman bio je samouk. U Crnoj Gori od mojih pjevača bili su nepismeni 1 musliman i 4 pravoslavci, od kojih jedan drži kod pjevanja knjigu, kao da čita; jedan razred osnovne škole imao je 1, dva razreda 1, tri razreda 1; četvororazrednu osnovnu školu završilo je 17, 1 je imao šumarsku školu, 1 žandarmerijsku školu, 2 podoficirsku školu, 2 vojnu akademiju; dva razreda gimnazije imali su 4, tri razreda gimnazije 2, četiri razreda 1, šest razreda 1 (viši oficir), maturu imali su 2. Na učiteljskoj školi školovali su se 3 (od njih 1 nije završilo), samo čitati znalo je 11 pjevača, samouka bilo je 9. Prema izvještajima, koje je dobio prosvjetni inspektor Vuksan od učitelja, bilo je od 96 pjevača 13 nepismenih, 42 je čitalo i pisalo (nema detaljnih podataka), osnovnu školu završilo je 11, jedan razred 1, dva razreda 2, tri razreda 1. Među inteligencijom zabilježeni su 3, koji su završili gimnaziju, 3 bogosloviju, 2 učiteljsku školu, a 1 je bio inženjer. Prema tablici D. Vuksana od 97 pjevača pismeno je 79, samouka je 12, analfabeta 3, bez podataka 3. Začuduje nas broj nepismenih (18) u Dalmaciji i istovremeno objašnjava, zašto se u Dalmaciji toliko sačuvala narodna epika. Samouka bilo je u Dalmaciji 5, između kojih 1 samo čita, dva razreda osnovne škole završio je 1, tri razreda 1, četiri razreda 2, cijelu osnovnu školu 6, šest razreda 7; 13 pjevača je izjavilo, da su pismeni, a da nisu pobliže označili svoje školovanje, dok 5 zna samo čitati. 1 je učio kod popa, 2 su imala dva razreda gimnazije i 2 cijelu gimnaziju. U Boki Kotorskoj bio je 1 analfabet, 5 pjevača imalo je cijelu osnovnu školu, četiri razreda 1, šest razreda 1, čita i piše 1, a jedan je pohađao školu u Carigradu.

Sklonost za epsko pjevanje često se nasljeđuje, te je baština cijele obitelji i većih grupa. Tako su mi pjevači direktno kazali, da cijela obitelj (u 7 slučajeva) pjeva, »svi naši« (1 slučaj), »celo bratstvo« (fratrija — 2 slučaj). Neki

pjevači su naglašavali, da je njihova »kuća guslarska«. Zadruga imala je svoje pjevače upravo isto tako kao i umjetnice za ženske ručne radove. Obično je pjevao otac (108), koji je bio često poznati pjevač (5), katkad je samo guslao, ali nije pjevao (6). Pjevači su često spominjali djeda kao pjevača u obitelji (61), pa čak i pradjeda (4). Oni su se sjećali majke (4, jedna od tih bila je poznata narikača) i babe (2). Veoma često imenovali su stričeve i ujake (58, ali dvojica su istakla, da nisu naučila pjevati od stričeva), braću (35, od toga 15 puta stariji brat), sinove, sinovca (1), bratića (1), unuka (1) i rodbinu uopće (8). Nasuprot tome ima mnogo slučajeva, da u kući nitko nije pjevao (34), no u obitelji su ipak držali bar gusle (5).

Pjevači učili su ne samo u obitelji, ali također i od svoje okoline. Često su govorili o guslarima i pjevačima (142), a imenovali su kao svoje učitelje i poznate pjevače (12), od kojih je i ovdje bio razmjerno veliki dio muslimana (12). Dalje su spominjali seljake (13), susjede (11), goste u kući (3), svećenike (3), pastire (4), stare ljude (13), razne ljude (37), prijatelje (2), pijanice (1), pjevače u kavanama (4); dva pjevača učila su na vojnom roku, neki za turskog vremena kod muslimana na karaulama, jedan pjevač učio je sam. Kao osobitost zabilježio sam u Dalmaciji neku učiteljicu-pjevača. Iznenadili su me pjevači, koji su naučili pjevati s gramofonskih ploča (6); takav slučaj zabilježio sam čak u Staroj Srbiji.

Boravak u inozemstvu uobičajeno ne djeluje negativno na pjevačku umjetnost.¹ Ostaju joj vjerni radnici kod privremenog boravka u Njemačkoj i Italiji, u Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj, u Francuskoj i Australiji, a naročito u Sjevernoj Americi, ali također i u Južnoj, kao u Argentini. Znam za nekog Crnogorca s Primorja, da je uprkos lutanju po svijetu umio bolje pjevati nego itko iz njegova kraja. Neki pjevač rodio se u Americi, odakle je došao kao dječak u Jugoslaviju.

Razmjerno je malo pjevača, koji su naučili pjesme od drugih ljudi, većina prima pjesme od pjevača iz knjiga, osobito iz raznih p(j)esmarica, pa i iz školskih čitanki. Ne smijemo zaboraviti na slučajeve, da pjevačima čitaju pjesme i drugi ljudi. 11 pjevača, najviše mladih, priznalo je, da su preuzeli pjesme isključivo iz knjiga (jedan takav slučaj i u Staroj Srbiji), 9 je primilo iz knjiga samo nove pjesme. Zanimljivo je, da su neki gimnazijalac, pa čak i jedan crnogorski činovnik s maturom, učili pjesme jedino slušajući druge pjevače. Štaviše, sin znamenitog pjevača zna pjesme samo iz knjiga, u drugom slučaju nisu utjecali na pjevača ni otac, ni stričevi, ni susjedi. Jedan je zaboravio očeve pjesme, a drugi ih pjeva drukčije nego otac. Bio je i slučaj,

¹ Time ispravljam svoj izvještaj za sjevernu Dalmaciju. Bericht I, 51.

kad se nije pjevalo na isti način u obitelji, na pr. brat, seljak, pjeva drukčije nego brat, svećenik, i sinovci.

Na pitanje, zbog čega pjevaju, pjevači su mi objašnjavali, da su imali »naročitu volju« (kod muslimana tur. »merak«), da su počeli pjevati »po prirodi« i sami sebi; da ih je na pjevanje potaknuo primjer drugih pjevača, kojih se pjevanje njima sviđelo i kojima su htjeli biti ravni; da ih je poticao ratoborni duh pjesama te njihovo sokoljenje na hrabrost u borbi protiv Turaka; kao i to, što su htjeli upoznati staru povijest. Priznavali su također, da su željeli biti slavni i da onaj, tko pjeva, ima pravo na mjesto u svijetu. Jedan učitelj htio je pjevanjem steći ugled kod seljaka, a nekoliko mladića kod djevojaka. Neki su počeli pjevati radi propagande sokolske misli ili kršćanskog pokreta. Shvatljivo je, da imaju naročitu sklonost, a i vremena za pjevanje pastiri na planinama u svojoj samoći, a dva pjevača navode čak, da pjevaju radi toga, da ne bi zaspali pri poslu.

I ovog puta sam ustanovio, da je pravom pjevaču dovoljno slušati i najdulju pjesmu samo jedamput, da bi je naučio (primiti, primati, naučiti). Samo malo pjevača je priznalo, da mora slušati pjesmu dva puta (6) ili tri puta (3). Neki musliman u jugoistočnoj Bosni mogao je pjesmu, koju je čuo u gostioni, ponoviti poslije pola sata. Izuzetak je musliman u Staroj Srbiji, koji mora slušati pjesmu šest do sedam puta. Čitati se mora pjesma češće, velika većina pjevača sama ističe, da se pjesma lakše uči, kad se sluša. Ipak sam našao deset pjevača, koji su tvrdili, da se lakše uči čitanjem, za to su međutim postojali naročiti razlozi: kod slušanja smeta često buka, naprotiv kod čitanja shvaća se bolje svaka pojedinost, a teška mjesta mogu se ponoviti. Gimnazijalci izbiraju sebi pjesme, te ih poslije uče napamet, tako da se već približavaju deklamaciji.

Čuje li pjevač pjesmu samo jedamput, ne može je zapamtiti od riječi do riječi. Pjevači sami priznaju, da hvataju samo glavni sadržaj pjesme, da je prepjevaju, mjenjaju, dodavaju od svoga i izostavljaju, što im ne odgovara. I to potvrđuje moju staru konstataciju, da su dobri pjevači improvizatori u većoj ili manjoj mjeri i da prema tome mogu pjesmu poljepšati ili također pokvariti.

Često se ističe, da pojedini pjevači bolje guslaju nego što pjevaju. Poneki su čak umjetnici u guslanju, ali loši pjevači. Ima i obrnutih slučajeva. Nailazimo na prave guslare, koji umiju samo guslati, ali također ima i pjevača, koji nisu naučili guslati. Događa se, da se guslar i pjevač udružuju prilikom izvođenja, tako pjeva na pr. kipar Ivan Meštrović. Postoje guslari i pjevači, koji guslaju lijevom rukom. U Bosni sam sreo čak pjevača, koji je izgubio desnu ruku u bici na Plavi i koji gudi protezom. Osobita pojava su pjevači, koji pjevaju bez gusala jednako

kao i uz gusle ili uopće bez gusala, što sretamo često na dalmatinskoj obali i na otocima. U tim krajevima pjevaju i žene epske pjesme bez ikakva instrumenta. Tako sam upoznao ženu, koja je pjevala bolje nego njezin muž i koja ga je čak ispravljala.

Pjevači ne mogu da točno navedu broj pjesama koje umiju, što je shvatljivo samo po sebi, bez obzira na to, da se broj može mijenjati, i da pjevači sami ističu, da zaboravljaju pjesme ili da su ih potpuno zaboravili; na pr. jedan 99-godišnji starac umije sada samo 15—20 pjesama, iako ih je prije znao oko 50. Ima pjevača, koji znaju samo nekoliko pjesama, drugi ih znaju do 20 (5), do 30 (3), do 40 (2), do 50 (4), do 60 (2), do 100 (6), do 200 (2). Prirodnije zvuči, kada pjevači kažu, da imaju pjesama za cio mjesec, pa i za cijelu godinu. Rijetki su pjevači, koji tvrde da znaju 1.200 i 2.000 pjesama.

Obično su pjevači počeli učiti u svojoj mladosti: kao mladić (2), u djetinjstvu (3), dok je bio još malen (5), prije nego što je počeo pohađati školu (1). Guslati učili su naročito od oca još u najranijem djetinjstvu. Kao dijete učio je pjevati također jedan franjevac. Točnije su odredili početak učenja do pete godine 3 pjevača, do desete godine 26, do petnaeste 60, do dvadesete 30, preko dvadesete 16 pjevača. Većina počela je javno pjevati u dobi između 10.—20. godine; jedan je počeo javno pjevati kao 24-godišnji mladić, kada je postao član Sokola.

Pjevači pjevaju uglavnom pjesme, koje poznajemo iz starih i novijih zbirki, koje predstavljaju već cijelu knjižnicu i gdje se opijevaju događaji od najstarijih vremena do najnovijeg doba. Iz ovog ogromnog blaga znaju naravno pojedini pjevači razmjerno samo mali dio, kako smo već utvrdili kod broja pjesama, koje pjevaju. Približno samo 10 pjevača je govorilo, da znaju pjesme iz svih ciklusa ili raznovrsne pjesme. Velika većina pjevača najradije pjeva stare pjesme: 235 mojih pjevača i 86 pjevača Vuksanove statistike. Novim pjesmama — u koje ubrajamo, kao i veći dio pjevača, pjesme počevši od hercegovačko-crnogorskih borba protiv Turaka u godinama 1875—1878 i od rusko-turskog rata — daju prednost 93 pjevača, što je razmjerno ipak mnogo. Treba istaknuti, da nove pjesme uopće ne pjeva 28, uglavnom starijih pjevača; no mnogi pjevači pjevaju stare i nove pjesme prema svom ukusu, ali također iz obzira prema publici, na pr. starijim ljudima stare, mladim nove.

Od najstarijih pjesama najviše se pjevaju proslavljene kosovske pjesme, koje su pjevala 44 moja pjevača i koje je imenovalo i 36 Vuksanovih iz Crne Gore. Moram ipak upozoriti na to, da kosovske pjesme pjevaju naročito Crnogorci, većinom iz knjiga, i da sam se neobično obradovao, kad sam u Staroj Srbiji naišao na pjevače, koji su primili »Smrt majke Jugovića« od drugih pje-

vača. Najviše žive u narodu pjesme uskočko-hajdučke, dakle o uskocima, koji su poslije pada Bosne i Hercegovine pobjegli (uskočili) iz Turske, da bi se na njenim granicama borili u mletačkim i austrijskim službama protiv Turaka, i o hajducima, koji su se opirali u svom kraju turskoj vlasti, a kojima su se i susjedne države služile protiv Turaka; oni su poslije čuvali ustaničke tradicije i u kršćanskim državama. Pjevači sami naravno ne prave ovu razliku. Jednom pjevaču u Srbiji uskoci su i hajduci jedno isto. Poprište uskočko-hajdučkih pjesama su najviše Senj i Lika u Hrvatskoj, Bosanska Krajina i Dalmacija, gdje se osobito ističu borci »ravnih Kotara« u okolini Zadra² i kotarske pjesme o njima.

Počevši od 18. vijeka Crna Gora nastavlja da vodi takve okršaje s Turcima. Zato je razumljivo, da su tamo hajdučko-uskočke pjesme, a pogotovu kotarske pjesme, toliko omiljene. 58 pjevača izjavilo mi je, da pjevaju uskočko-hajdučke pjesme, 18 hajdučke, 18 kotarske, svega 94 pjevača; tome treba dodati još 57 Vuksanovih pjevača iz Crne Gore, sveukupno 151 pjevač. Djelomice možemo ubrojiti ovamo i pjevače, koji pjevaju »crnogorske« pjesme svih vremena: 72 mojih i 57 Vuksanovih, dakle zajedno 129 pjevača. Mnogi pjevači smatraju, da su uskočko-hajdučke, a naročito kotarske pjesme, najbolje; najomiljenija je pjesma pjevača iz krugova inteligencije, uključivši kralja Nikolu i pjevače iz naroda, »Ropstvo Stojana Jankovića« (s motivom muž na svadbi svoje žene: Penelopa!), koju sam zbog toga često fonografirao. Kod fonografiranja izabrala je uopće većina pjevača uskočko-hajdučke i crnogorske pjesme. Hercegovačko-crnogorske pjesme prevladaju i među novijim pjesmama, u kojima se opijevaju događaji počevši od nevesinjskog ustanka u Hercegovini (1875) do prvog svjetskog rata.

Naravno, mnoge od ovih pjesama lokalnog su značaja, jer svako crnogorsko pleme ima pjesme o svojim junacima, a mnogi pjevači ih također najviše i pjevaju. Izuzetak bio je modernistički pjevač, učiteljski kandidat, Milovan Barjaktarović, koji je na svojim turnejama prestao pjevati »plemenske« pjesme, jer je stekao rdava iskustva čak u svom rodnom mjestu prilikom slavljenja junaka iz plemena Vasojevića.

Ova velika prevaga uskočko-hajdučkih i hercegovačko-crnogorskih pjesama ne iznenađuje nas mnogo, uzmemo li u obzir sve dosadašnje štampane zbirke kao i pojedinačno štampane pjesme u novije doba. Već u Srpskim narodnim pjesmama Vuka Karadžića objavljuje treća knjiga uglavnom uskočko-hajdučke pjesme, a četvrta knjiga donosi, osim pjesama o oslobođenju Srbije, jedino pjesme o borbama Crnogoraca. Još više potvrđuju ovu prevagu epske pjesme iz ostavštine

² I g'asoviti literarni historičari zamjenjivali su Kotare, Kotar s Kotorom!

Vuka Karadžića, gdje već polovinu šeste knjige i čitavu sedmu knjigu zauzimaju uskočko-hajdučke pjesme; osma knjiga sadržava pjesme o borbama za oslobođenje i o borbama Crnogoraca, a deveta knjiga jedino pjesme o novim borbama Crnogoraca i Hercegovaca.

Ovoj velikoj grupi pripadaju također muslimanske pjesme, posvećene uglavnom okršajima na tursko-mletačkoj i hrvatskoj granici, te u Mađarskoj. Budući da je glavno po prište borbi hrvatska Lika i Bosanska Krajina, nazivaju se obično »ličke«, a još češće »krajiške« ili »krajine«. Za pjesme o borbama u Slavoniji i Mađarskoj ustalio se u samoj Bosanskoj Krajini naziv »undurske«, ³ koji je slabo poznat pjevačima na jugoistoku, iako i oni najviše pjevaju pjesme o Mustajbegu Ličkom, o Muju i Halilu i t. d. sve do pjesme o »banu iz Janoka«, t. j. iz posljednjeg kršćanskog grada pred Bečom i Slovačkom (mađ. Győr, njem. Raab).

U pregledu pjevača bit će često riječ o pjesmaricama, odakle pjevači crpu svoje pjesme. Mnogim je bila već u školskim knjižnicama dostupna velika zbirka Srpskih narodnih pjesama Vuka Karadžića, osobito druga knjiga, koja sadrži pjesme starijih vremena. Uglavnom, iz Vuka Karadžića, a i drugih zbirki, birane su o pojedinim događajima i osobama pjesme, koje su onda bile preštampane u brojnim i jeftinim narodnim izdanjima. Crnogorskim pjevačima služi većinom kao izvor »Ogledalo srpsko« (1845), zbirka narodnih i vlastitih pjesama velikog pjesnika Petra Petrovića Njegoša i njegovo remek-djelo »Gorski vijenac«, dalje »Junački spomenik« (1864) velikog vojvode Mirka Petrovića o suvremenim borbama Crnogoraca protiv Turaka od g. 1852. Veoma raširena je »Kosovska osveta« (prvo izdanje 1879) o borbama Crnogoraca i Hercegovaca protiv Turaka u godinama 1875—1878 i »Slavenska sloga« (prvo izdanje 1880) o rusko-turskom ratu, djelo crnogorskog narodnog pjesnika Maksima Šobajića. O balkanskom, srpsko-bugarskom i prvom svjetskom ratu izlazile su manje zbirke, kojiput samo pojedine pjesme od raznih narodnih pjesnika. Kod Hrvata je najviše omiljena knjiga, poznata i Srbima, »Razgovor ugodni naroda slovinskoga« od dalmatinskog franjeva Andrije Kačića-Miošića (prvo izdanje 1756), pa »Narodne pjesme bosanske i hercegovačke« (Osijek 1858) Ivana Franja Jukića i Ljubomira Hercegovca (fra Gr. Martić), »Narodna pjesmarica« Matice Dalmatinske (prvo izdanje 1865), u kojoj se pored pjesama iz Vuka Karadžića nalaze i pjesme iz drugih zbirki. Muslimanske pjesme najviše su poznate iz zbirke Koste Hörmanna »Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini« (Sarajevo I, 1888, II, 1889) te iz treće i četvrte knjige Matice Hrvatske

³ Vidi Bericht I, 13.

»Hrvatske narodne pjesme« (Zagreb 1898, 1899). Od pjevača tvrdio mi je jedan, da je čitao sve pjesmarice, drugi nije znao, postoji li u srpskoj književnosti pjesmarica, koju nije pročitao, treći je pročitao 25 pjesmarica, koje je dobio na dar. O pjesmaricama vidi uostalom više u X. poglavlju.

Nema sumnje, da su posljednji ratovi, balkanski i prvi svjetski, oživjeli stare narodne pjesme i stvorili mnogo novih u duhu stare tradicije. Međutim je zanimljivo, da takve nove pjesme odbijaju ne samo neki stariji pjevači, koji ih ne žele ili ne mogu više učiti, već i mlađi pjevači. Neke pjevače nove pjesme uopće ne zanimaju, drugi ih ne mogu upamtiti. Jedan ne pjeva pjesme o balkanskom i svjetskom ratu, jer nije učestvovao u njima, no većina smatra, da nije potrebno pjevati o događajima, koje poznajemo; nekome opet smeta, da se pjesme ne slažu s istinom. Tako otklanja jedan pjevač pjesmu o smrti nadvojvode Franja Ferdinanda (Pogibija Ferdinanda), koju doduše pjeva mnogo pjevača, jer postoje tri redakcije, koje nisu istovetne, pa im zato ne vjeruje. Ljudi ne vole slušati pjesme o ratu, jer su ga upoznali. Pjevači se žale, da ne postoje pjesmarice o svjetskom i balkanskom ratu; jedan ne može knjigu kupiti, drugi je ne može čitati zbog lošeg vida, a treći je bio zatvoren za vrijeme rata. Iz osobite opreznosti ne želi pjevati pjesme o svjetskom ratu neki katolik iz Dalmacije, jer ih još država nije potvrdila. U susjednoj Hercegovini pjevali su seljaci dugo tajne pjesme o vodi Stjepanu Radiću, te su ih čak krili od franjevac. U Staroj Srbiji taje muslimanski Arnauti pjesme o suvremenim događajima, osobito o svojim pobunjenicima i odmetnicima.

Muslimani srpsko-hrvatskog jezika također su u svojoj epici veoma konzervativni, te pjevaju uglavnom već spomenute stare pjesme. Njihove pjesme o novijim događajima su tako reći nepoznate i malo se pjevaju, ali sam ipak saznao, da postoje pjesme o borbama protiv Srbije, a naročito protiv Crnogoraca, također o pobuni protiv Austro-Ugarske g. 1882., pa i o prvom svjetskom ratu. Shvatljivo je, da ovakve pjesme nisu lako dostupne, a meni je smetalo i to, što su me često pratile službene osobe.

Malo poznate su osim toga kršćanske pjesme o domaćim ustanicima i hajducima novoga vremena. Mene samog je na pr. potpuno iznenadilo, da ima pjesama o Bogdanu Lasiću i Luki Mirkoviću, koji su se pobunili g. 1848. protiv svojih dubrovačkih gospodara.

Pjevači nisu samo improvizatori, koji više ili manje dotjeruju pjesme, nego su i pjesnici, koji sastavljaju nove pjesme, obično o nekom događaju ili vezuju nove motive uz poznate epske junake. Zabilježio sam 50 takvih pjevača. Mnogi su ispjevali pjesme o balkanskom i svjetskom ratu prema svojim doživljajima

na raznim frontama, ali također i prema podacima drugih učesnika, osobito oficira, pa i najviših. Jedan pjevač je sastavio pjesme o balkanskom ratu, koje bi ispunile cijelu knjigu. Mnogi pjevači, naročito u Crnoj Gori, štampali su svoje pjesme, drugi ih čuvaju u rukopisima, za koje još nisu našli izdavača, a neki ih samo pamte.

Interes pjevača privlače osim ratova također razni drugi važniji događaji, na pr. svadba kralja Aleksandra, a naročito njegov dolazak u Crnu Goru g. 1925. Danas se međutim sastavljaju samo pjesme o mjesnim manjim događajima, pjesme prigodne, humoristične (najčešće parodije na narodne pjesme) i satirične. Najviše privlače ljubavne pustolovine, neuspjele svadbe i otmice djevojaka i žena. Takve pjesme nisu stranom istraživaču lako dostupne, te shvaćamo, da se njihovi pjesnici skrivaju pod velom anonimnosti, da bi izbjegli neprijatnosti. Tako sam, zahvaljujući posebnim ličnim vezama, saznao u istočnoj Bosni, da su dva pjevača ispjevala veću pjesmu o neuspjeloj otmici neke djevojke, koja se brzo nakon toga udala. Na moje pitanje zaklinjali su se autori, da ne znaju ništa o toj pjesmi, a imali su naročit razlog za to, jer je bio prisutan žandarmerijski narednik, o kojem je pjesma pričala, da je dobio na dar ovna, kad je pomagao spriječiti otmicu.

SRBIJA

Beograd

Kad sam htio da ispitam fonografe, koje sam ponio sobom na put, zamolio sam učitelja Jovana Telebanovića, da mi pjeva; njega su mi preporučili s primjedbom, da je pjevao i na radiju. Došao je s rukopisom lirske pjesme »Vrdanka devojka«, — o djevojci, koja je oduzela zaljubljenom turskom mladiću konja s tovarom; pjevao je na modernistički način. Također mi je iz rukopisa pjevao jedan od humorističkih pretpjeva epskim pjesmama.

Sasvim drukčiji i pravi pjevač bio je Mirko Banjević, student treće godine filozofije, porijeklom iz plemena Pješivaca kod Nikšića u Crnoj Gori (vidi dalje); želio je pjevati »Ropstvo Stojana Jankovića« te me odvratio, da ne tražim knjige »Srpske narodne pjesme« Vuka Karadžića, jer se i onako ne će držati teksta. Neke pjesme je naučio iz zbirke Vuka Karadžića, a neke od seljaka. Počeo je pjevati od svoje 15. godine, zna oko 50 pjesama. Kod ovako naobraženog pjevača naročito je važno priznanje, da pjesmu »prepjeva«, da »zna samo sadržinu«, »da nešto izostavlja, nešto dodaje«. Tako sam imao odmah na početku posljednjih putovanja nov dokaz o tome, da je pravi pjevač do neke mjere improvizator i da pjevajući pjesmu ponovno stvara.

Ljubisav Grujić iz sela Planina, općina Donja Trešnjica, rađevski kotar, seljak (rekao sam za sebe, da je »zemljodjelac« te dodao »i lovac« na vukove, lisice), 60-godišnjak. Naučio je od oca »ariju« (guslanje i pjevanje), a pjesme iz pjesmarica. Pjeva stare pjesme, ali ne će da pjeva o Kraljeviću Marku, jer je saznao iz svjetske povijesti, da je Marko bio »turski udvorica« te pijanica i da nije došao u pomoć caru Lazaru na Kosovo. Grujić je izgubio u ratu dva sina i brata, ali ne žali za njima, jer su »osvetili« Kosovo. Najmilije su mu pjesme o oslobođenju Srbije.

Miloš Ristanović iz sela Vot(ć)njak, jadarski kotar (Loznica). Njegovi su se preci doselili iz Bosanske Krajine (po njemu je i Senj u Krajini), seljak, ima 44 godine, pismen, rezervni oficir. Pjeva »stare, starinske« pjesme iz pjesmarica, također i iz Vukovih djela, navodno se točno pridržava knjige. Nije umio ispričati pjesme, morao ih je pjevati.

Dobrosav Komarčević iz Voćnjaka. Njegov djed se doselio iz Crne Gore. Njemu je 18 godina; otac je držao gusle i od njega je naučio pjevati neke stare pjesme, dok je novu »Boj na Kajmakčalanu« (solunska fronta) naučio iz knjiga.

Usto su mi pričali, da je dobar pjevač Nikola Đurđević iz sela Runjani, grnčarska općina, jadarski kotar, rodом iz Ljubovije. Njegovi preci došli su iz Crne Gore. On sastavlja pjesme (ispeva).

Ljubovija, gravitira k Užicu, sjedište azbukovačkog kotara

Milorad Tomić iz Uzovnice, 5 km južno od Ljubovije pored Drine. Seljak, 42 godine, svršio 4 razreda osnovne škole, latinicu naučio za vrijeme rata. Počeo pjevati od svoje 7. godine, pjesme je učio u mladosti od raznih ljudi, jer je lakše, kad se pjesmu sluša; kasnije je učio iz pjesmarica. Pjeva stare pjesme i nove o svjetskom ratu, sam sastavlja. Za vrijeme svjetskog rata povlačio se preko Albanije i borio se na šolunskoj fronti; u ratu pjevao oficirima.

Božidar Mitrović iz sela Lonjin, seljak (o sebi rekao, da je teža k), samouk, čita knjige, pjeva hajdučke pjesme te pjesme o Srpskom ustanku, o balkanskom i svjetskom ratu.

U njegovom selu pjeva još Živko Slavić, dobar domaćin (gazda), kod kojeg su najčešće sijela; on je mecena pjevača.

¹ Kotari (srezovi) dobivaju svoja imena u Srbiji po rijekama, brdima i krajevima, koji su važni s historičkog i geografskog gledišta.

Velisav Tadić, »kafedžija«, pjeva sebi i drugima, koji se kod njega sastaju.

Predsjednik općine pričao mi je, da »lepo« pjevaju Rajo Petronijević i ratni invalid Nikola Stamanić.

Rača, selo i manastir

U »Zadruzi«, koja se nalazi preko puta škole, sastali su se pjevači i mnogi seljaci.

Milinko Blagojević iz Rače. Seljak, rođen g. 1900., svršio četiri razreda osnovne škole; pjevali su njegov otac i stričevi, od kojih je naučio pjesme, a također i iz pjesmarica. Počeo pjevati s 12 godina, pjeva starinske, uskočke i nove pjesme. Pjesmu »Nahod Momir«² čuo je od oca.

Trif(v)un Blagojević, otac predašnjeg pjevača, krezub, učestvovao u ratu protiv Turaka g. 1876. i protiv Bugara g. 1885. Za fonograffiranje izabrao je pjesmu o srpsko-turskom ratu g. 1876. (Vojsku kupi Milan Obrenović).

Blagoje Radivojević, mladić, počeo je tek da uči.

Damjan Ristić, otišao uvrijeđen (prema objašnjenju učitelja), jer je prisutni poručnik obraćao više pažnje mladom pjevaču nego njemu.

Užice

Po selima ima još tu i tamo guslara, no bilo ih je teško pronaći, jer su radili, kao na pr. Milorad Čević iz sela Vrela. Jedini pjevač među seljacima nije bio iz tog kraja, a dva pjevača bili su intelektualci.

Nedeljko Čutović, iz Pranjana, takovski kotar, okrug Rudnik, dakle iz Šumadije. Njegovi su se preci doselili iz Mokre Gore kod Peći. Njemu su 54 godine (rođen g. 1877.), do g. 1922. bavio se ratarstvom, devet godina je crkvenjak u Užicu. Od djeda, kojeg ne pamti, naslijedio gusle, koje je već kao đak osnovne škole uredio. Otac guslao je rijetko, dok su ostali članovi obitelji (u porodici) umjeli guslati. Najviše je naučio u selu, gdje je živio izvrtni pjevač Jefto Janković, koga su svuda pozivali, tako da ga je slušao po cijele noći. Najviše pjesama naučio je iz raznih pjesmarica, koje se obično zasnivaju na Vukovim djelima. Nove pjesme ne pjeva, iako je bio u ratu i pjevao oficirima, a na solunskoj fronti i vojnicima.

Batrić Marjanović, rodом iz sela Kralje, udaljenog 4 km od Andrijevice, iz plemena Vasojevića u Staroj Zeti (Crna

² Karadžić, Srp. nar. pjesme II, br. 29.

Gora), profesor gimnazije i pisac o Crnoj Gori.³ Rođen g. 1892., njegova kuća bila je »guslarska«; pjesme je slušao, a i naučio, iz pjesmarica. Priznaje, da nešto mijenja i pjeva na modernistički način. Od poznatih guslara sviđa mu se Ušćumlić, ali ne T. Vučić.

Jevrem Čakarević iz Sandžaka, iz sela Šitkovo kod Nove Varoši; u 6. godini preselio se u Užice. Učitelj, naučio pjevati prije 53 godine samo od guslara, kojih je onda bilo dosta, na pr. neki Hercegovac Milisav Klempo iz Požege (u Srbiji) i Jovan Đapović iz Užica. Nema nijednu štampanu pjesmu, znao ih je približno 40—50, sada zna još 15—20 pjesama. Njegovo vladanje, kad je bio pozvat, da pjeva kod kralja Aleksandra Obrenovića, karakteristično je za samosvijest pravoga pjevača. Ađutant tražio je od njega, da skine kapu, što je odlučno odbio riječima: »Prosjak bez kape, a junaci s kapom i pod oružjem, onda je pravi guslar«.

Čajetina, sjedište zlatiborskog kotara, u nedjelju na crkvenoj slavi

Vladimir (Vlajko) Kokorina, seljak iz Čajetine. Njegovi su se preci doselili oko 1838. g. iz Kokorine kod Gacka u Hercegovini. Pjevali su otac, stričevi i cijela obitelj. Učio je pjevati već u djetinjstvu, kada je počeo čitati (približno s 10 godina), mnoge pjesme je slušao, druge je preuzeo iz pjesmarica. Najviše pjeva stare pjesme. Za fonograf pjevao je pjesmu o početku rusko-turskog rata, koju je navodno čuo od oca, ali je priznao, kad sam ga upitao, da je zna iz »Slavenske sioge« M. Šobajića.

U Čajetini su stariji već napustili pjevanje (pobacili), ali ima mladih pjevača: Obrad Pavlović, 28 godina, Rade Aleksandrić, 20 godina, Radisav Pavlović (dječko) i Cvijko Ninčić.

Poslije podne, u Nikojevićima, užički kotar, 7 km od Čajetine, puštena je u promet nova cesta. Pop Milan Smiljanić iz općine Ravni, kotar užički, pozvao je pet pjevača i smjestio ih na kola, da bi ih brojna publika bolje čula, ali je to malo koristilo. Njihov glas nije bio dovoljno snažan za takvo šumno društvo, koje je imalo druge interese, pogotovu kada je domaća duvača glazba završavala »kolo«. Pjevali su slijedeći seljaci, kojih pjesme navodim, jer nisu bile fonografirane.

Bojo Bojović iz Visoke, ariljski kotar, ima oko 40 godina. Pjevao je pjesmu »Propast Srbije 1915.«

Mihajlo Zečević iz sela Sirogojno, zlatiborski kotar, pjevao je pjesmu »Rat sa Bugarima 1913.«

Zarija Ristanović iz sela Rožanstvo, zlatiborski kotar, ima 60 godina. U svojoj improvizaciji, u kojoj je upotrebio pre-

³ Vasojevički glavari. Nekoliko portreta. Podgorica 1929 (ćir.).

dašnje govore, održane prilikom puštanja u promet ceste, zahvaljuje osobito inspektoru, koji »puteve dresira« (trasira!).

Vidosav Dunjić iz Nikojevića, 18-godišnji mladić, pjevao je o devet Jugovića.

Peti pjevač, mladi Sreten, pobjegao je. Dva mladića htjela su pjevati te su molila, da ih fotografiram. Iz publike su se javili još:

Filip Kuburović iz općine Babine kod Prijepolja u Novopazarskom Sandžaku. Ljudi su ga smatrali za Crnogorca. On ima 80 godina, učestvovao je u borbama za oslobođenje g. 1876. (bio je komita javorskog rata). Pjevao je bez gusala i udarao takt štapom.

Zarija Bacetić iz općine Kriva Rijeka (zvanično Reka), zlatiborski kotar. Cipelar, ima 31 godinu, naučio pjesme iz pjesmarica, dobiva od knjižara ratne pjesme. Umije »starinske« pjesme, no radije pjeva nove. Iako je njegov djed bio pjevač, on nije naučio ništa, dok nije dobio pjesmarice. Počeo je pjevati od 16 godina.

U Krivoj Rijeci nalaze se prema pričanju prisutnih seljaka još ovi dobri pjevači: Nikola Pašić, ima 25—27 godina, pjeva i starinske pjesme, i Miloje Trifunović, oko 58 godina, koji navodno dobro pjeva, da bi ga mnogo bolje čuli nego pjevače, koji su bili na kolima.

Kragujevac

Od pjevača iz okoline, veoma su mi hvalili Živojina Jokovića iz sela Beloševac, starca od preko 70 godina, koji je svršio I. razred gimnazije. Pjeva starinske pjesme i daje im »lepi« smisao.

Dragiša Milentijević iz istog sela; njegov otac bio je dobar guslar. On pjeva, ali se više ponosi svojom harmonikom, koju je dobio iz Italije.

Od učitelja, koji se zanimaju narodnom epikom, treba spomenuti Dragišu Mihajlovića iz općine Beloševac, koga su hvalili, da je »muzikalan« i da pjeva »sam kako oseća«; međutim je on tvrdio, da nije slušao nikakva pravog guslara. Smisao tih riječi sam shvatio, kad sam saznao od njegova brata Dimitrija, paroha u Gruži (vidi dalje), da su obojica učila pjevati od ujaka i od majke, i da Dragiša pjeva učiteljima i drugim slušaocima pjesmu o »Starom Vujadinu«,⁴ koga su Turci u Livnu okrutno mučili, da bi izdao svoje drugove-hajduke, ali bez uspjeha. Ovu pjesmu pjevaju najradije na modernistički način i drugi učitelji, koji imaju dobar glas.

⁴ Karadžić, Srp. nar. pjesme III, br. 50.

Kao odličnog pjevača uz gusle hvalili su mi u Kragujevcu i drugdje učitelja Janka Veselinovića, poznatog pisca (1862—1905).

Advokat Aleksa Dimitrijević, rodom iz velike zadruge u Čumiću, kragujevački kotar, koja se je očuvala, pričao mi je, da su njegov otac i djed bili čuveni pjevači i da on zna od njih mnogo inačica narodnih pjesama, koje su bolje nego one Vuka Karadžića.

Na putu iz Kragujevca za Gružu živi u selu Brnjica neki mladić, koji je naučio pjevati od starijih ljudi, a u selu Brestovac jedan pjevač, koji je bio na solunskoj fronti te ispjevao pjesme o svojim ratnim doživljajima.

Lužnice, 17 km od Kragujevca, jedno od najnaprednijih sela u Sumadiji

Svetomir Maksimović, pjevač, kojemu nema ravna, kao što su me uvjeravali u Kragujevcu, bogat seljak (vidi fotografije s njegova imanja, sl. br. 7—1). Ima tri razreda osnovne škole. Djed je volio gusle te poticao i njega da uči guslati. Što se tiče pjesama, naročito ga je podučavao njegov susjed Uroš Madžarević, seljak. Maksimović »primio« je pjesme također od oca, koji je bio pojac u crkvi. Naučio je pjesme i iz knjiga, približno 10—20 pjesama iz Vukovih djela. U mladim godinama »lako je primao« pjesme od drugih ljudi te iz knjiga: uvijek je »hvatao« glavni sadržaj, koji pjesma opijeva, što je početak, a što kraj, jer »nije mogao pratiti svaku reč«. To vrijedi za svakog pravog pjevača. Maksimović »može« sam »izmisliti«; napisao je dugu pjesmu o ratu g. 1912., o kojem mu je pričao neki učesnik, ali ona nije štampana niti se pjeva. Od Uroša Madžarevića čuo je pjesmu »Ustanak na Takovu« pod vodstvom Miloša Obrenovića. U njegovu je kraju povijest dinastije Obrenovića uopće mnogo opjevana, što nije naravno oportuno u sadašnje doba (to je sin izričito podvukao). Svetomir Maksimović čuva vjerno tradiciju epskog pjevanja u svojoj kući i nagovara, po ugledu na svoga djeda, također svoga sina na pjevanje, a svako veče još i unuka, koji je bio g. 1931. čak VI. razreda gimnazije i koji je poslije svršio pravo u Beogradu.

Milentije Maksimović, sin predašnjeg, rođen g. 1887., svršio je četiri razreda osnovne škole, pjesme je naučio slušajući i iz knjiga; mnogo ga traže kao pjevača za svadbe i zabave. Kod kuće pjeva redovito svaki dan, naročito zimi, svojoj djeci, da bi i ona naučila. U ratu je izgubio srednji prst, tako da može gusle »primati« jedino s dva prsta.

Gruža, gradić istoimenog kotara, kome se sjedište nalazi u Kragujevcu

Dimitrije Mihajlović, »sveštenik crkve kamenacke«, udaljene od Gruže jedan sat,⁵ kome su 63 godine, rođen u »finom« selu Žabarima pod Topolom (400—600 kuća), gdje su se po tradiciji pjevale i rado slušale »divne« pjesme. Naučio je pjevati od ujaka i od majke, koja je »pevala« bez gusala, a on je slušao »po prirodi«. Ne sjeća se, kada je počeo pjevati. G. 1891. postao je učitelj i kupio gusle nakon godinu i po dana. Kao svećenik guslao je uvijek kod kuće, ali nije »čuvan«. Budući da je bio predsjednik Crvenog križa i Narodne odbrane, pjevao je više puta po želji »naroda«. Umije starije i novije pjesme. U njegovoj parohiji još su dva pjevača:

Vaso Tosić, star 60 godina, »gusla« veoma dobro, ali nije pjevač.

Tadija Marjanović, ima oko 46 godina, ne gusla, no zna razmjerno dobro kraće junačke pjesme. Teško je naći ovu dvojicu za vrijeme poljskih radova. Obojica također »sastavljaju« pjesme. Seljaci ih više vole nego Jaćimovića (vidi Trstenik), ponose se time, da imaju svog pjevača i »veliĉavaju« ga više nego ikog »sa strane«.

U selu Pajsijevići živjeli su »odlični« pjevači, no danas nema više ni jednog.

Topola, gradić pod Oplencem, jasićki kotar, sjedište Arandelovac

Na godišnjem sajmu, u nedjelju, nije bilo pjevača niti slije-paca. O pjevaĉima iz okoline obavijestio me je tajnik (delovođa) seoske općine, koja ima svoje sjedište također u mjestu. Tri starija pjevaĉa umrla su prije 5—6 godina; mlađi su već školovani te preuzimaju pjesme iz knjiga, ali ne zaostaju za pjevaĉima, koji su dolazili u Topolu, kao Jaćimović (vidi Trstenik), neki pjevaĉ iz Bosne, a drugi iz Like. Ovi mlađi pjevaĉi sastavljaju također nove pjesme.

Na lijećenje u Beograd otputovao je najbolji pjevaĉ Radovan Mijatović, seljak (pred rijeĉ zemljoradnik stavio je delovođa pa u r, što je uobiĉajen izraz u Vojvodini i Hrvatskoj, iz njem. Bauer), kome je oko 30 godina; njegovi pretci bili su pjevaĉi. Pjesme je nauĉio slušajući druge pjevaĉe, sam izrađuje gusle.

Za kratko vrijeme mog boravka doveli su mi:

Milorada Pavlićevića, rođenog g. 1889., koji je svršio ĉetiri razreda osnovne škole. On je slušao stare pjevaĉe, zna »već nešto s gramofonskih ploĉa«. Onako, kao što su stari pjevali, više

⁵ Gostioniĉar i vlasnik kavane (»hotelir«) tumaĉio je ovako: Mi gradimo kavane — stari crkve.

nitko ne pjeva. Pavlićević pjeva od svoje 24. godine, i to starinske pjesme, koje su bolje nego nove. Čuo je neke nove pjesme od slijepaca na sajmovima i od guslara; priznaje, da se pjesma mnogo lakše uči, kad se sluša. Deklamaciju nekog studenta je »preveo« na guslarsku pjesmu.

Drugi bio je Arandel Milovančević, seljak rođen g. 1883.; od oca je naučio »gudetí« i »dosta starinskih« pjesama; pjesme o ratovima slušao je od drugova, stare i nove pjesme čitao u knjigama. Ako »nije shvatio«, onda dodaje svoje. Prošao je sve ratove od g. 1912., bio tri mjeseca u zarobljeništvu, gdje je svako veče »gudeo«.

Arandelovac, sjedište jasički kotara

Kotarski školski nadzornik Jevto Mrav, koji je porijeklom iz Mostara u Hercegovini, pa zbog toga ima izvanredno razumijevanje za epsko pjevanje. Živi u Arandelovcu već od g. 1899. Izvijestio me je, da u gradu nema pjevača, ali da ih još ima po selima, više po brdskim, naročito u pravcu Topole i Rudnika. Imenovao je slijedeća sela: Markovac, Stojnik, Orašac, Kopljare, Misača, Belosavci, Vukosavci, Jelenac.

Najbolji je pjevač prema njegovu mnijenju Bogomir Perišić-Lazar, tajnik (delovoda) općine Orašac, koji se odazvao pozivu, ali opet otišao, kad je čuo, da bi morao pjevati. Kad je nadzornik išao po njega, odgovorio mu je: »Ne bih išao ni kod koga, pa ni kod kralja«. Na kraju se izgovarao žalošću u porodici, što međutim nije razlog, bar nije u drugim krajevima, gdje se pjeva.

Putujući u Mladenovac, izabrao sam selo Stojnik, kojeg pjevače su mi osobito hvalili; no na putu skrenuo mi je pažnju neki seljak, koga sam uzeo u auto, na pjevača u Markovcu, koji je u stvari bio nešto osobito.

Markovac, jasički kotar (Arandelovac)

Milutin Milutinović, seljak, kome je 36 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole; »naučio, primio« od strica. Bio je trubač u vojsci, kaplar u štabu, zarobljenik u Austriji. Pjeva nove ratne pjesme, ali ih ne zna napamet, nego iz knjige, koju drži pred sobom, kao naši pjevači note. Prisutnim susjedima se to mnogo dopadalo (peva vrlo dobro, fino iz knjige). Nije im smetalo ni to, da ima gusle »na pleh« (s limom) mjesto kože (vidi XI. pogl.).

Stojnik, na granici beogradskog okruga, jasički kotar (Arandelovac)

Predsjednik općine Voja Šundić naglasio je, da općina ima odlične pjevače, i to ne uz gusle »na pleh«, kakve imaju prosjaci, a ni slijepce, koji samo prose. Uveče su se ljudi vraćali s poljskih

radova, i tad je predsjednik na brzinu skupio četiri pjevača, s kojima sam radio od 6—8 sati, na kraju već uz petrolejku. Pjevači bili su mahom seljaci.

Miloje Marković, 44 godine; naučio je pjesme od djeda i drugih, pjeva od svoje 10. godine starinske i nove pjesme. Najviše je naučio iz knjiga; umije i sam sastavljati.

Vidoje Simić, kome je 46 godina; kod kuće nitko nije pjevao, naučio je kao pastir (kod ovaca) slušajući druge guslare i zanimao se pjevanjem, kad nije imao drugog posla. Pjeva više starinske nego nove pjesme.

Milovan Šarčević, ima 42 godine. Slušao guslare, naučio iz knjiga kao pastir; pjeva starinske, a ne zna nove pjesme.

Aleksandar Perišić. Sam se nazvao »bekrija« (pijanica). Naučio guslati od pijanica, sam gusla i pjeva (kod kuće ne pjeva, jer žena otvara vrata). Kad se napije, mijenja poslovičnu mjeru »oka⁶ na momka« u »pet oka na momka«. Prilagođuje pjesme prema društvu, starijim ljudima pjeva »starinske«, mladima nove pjesme.

Na kraju je predsjednik izjavio, da ima još 5—6 pjevača, ali ih je imenovao devet: Jovan Petrović, Miloje Aleksić, Svetozar Petrović, Živan Vladović, Ljubomir Radisavljević, Živan Filipić, Mitar Spasojević, Dragomir Filipović, Ljubomir Perišić. Završio je nabranje pjevača riječima: »Još ima«.

Mladenovac, kosmajski kotar

Na tjednom sajmu upoznali su me najprije s bivšim dugogodišnjim radikalnim poslanikom ovog kotara Žujevićem, koji je izgledao kao bjelobradi patrijarh u narodnoj nošnji i koji mi je dao točna obavještenja o epskom pjevanju svog kraja. Žalio se međutim, da selo više nije selo, nego da prolazi svoju evoluciju k »varoši«. Pristav kotarskog ureda (u Srbiji ga još zovu policijski pisar [!]) Radivoje Sibinović pronašao je četiri pjevača:

Ljubomir A. Micić iz sela Jagnjilo, seljak, rođen g. 1892., nije uopće učio od starih pjevača. Pjesme je naučio prvi put u školi, poslije je učio guslati i pjevati kao pastir u društvu pastira. Zna starinske pjesme i iz Vukovih djela, dok ratne ne umije. Osobito rado pjeva hajdučke pjesme (uskoci i hajduci su kod njega jedno isto), zna pjesme od Janoka bana, o turskim junacima iz Like i pjesmu »Kako su Turci opsjedali Beč«, i kako je moskovska kraljica tražila od cara sina Mihajla.⁷ Pjesmu o po-

⁶ 1,280 kg.

⁷ Viskovatyj, Pogłosy str. 133 sl., naročito 146—147.

četku Srpskog ustanka (Ustanak na dahije) ne zna »gramatično ljudski«, nije volio da je sluša. Pjeva i petogodišnjem sinu, koji je već naučio neke pjesme.

Svetislav Tomićević iz sela Granica, općina Kovačevac, seljak, 30 godina, pohađao je školu tri godine. U obitelji se pričalo, da je njegov djed bio pjevač. Učio je iz pjesmarica ratne i nove pjesme. Prije su se pjevale starinske pjesme, dok sada »narod slabije uči«. On ne zna ni jednu pjesmu do kraja. Pjeva, kad je trijezan i raspoložen.

Blagoje Arambašić iz općine Kovačevac, seljak, težak i željezničar (kočničar), 42 godine, naučio je sam pjevati. Pjevao je već za vrijeme rata ratne pjesme, također svoje, ali ne namjerava da ih štampa.

Tihomir Petrović iz Mladenovca, zemljoradnik, težak, 49 godina. U obitelji pjevao je stric. Petrović je počeo pjevati već u školi, pjeva starinske pjesme jedino iz pjesmarica.

Rudnik, sjedište kačerskog kotara

Radomir Jevtić iz sela Zagrađe (udaljeno jedan sat), seljak, rođen g. 1872., ima 59 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole. Njegov otac nije pjevao, već ujak Luka Živanović; Jevtić je učio od njega, od Marka Vučićevića i drugih. Što je čuo od njih, odmah je primio, nešto zna iz knjiga. Iz historijskih pjesmarica pjeva pjesme o caru Dušanu, Milošu Obiliću, caru Lazaru, Kraljeviću Marku, Strahinjiću banu, Jankoviću Stojanu, Smiljaniću Iliji, Ivanu i Tadiji Senjaninu i t. d. Naučio je također od guslara, od kojih odmah prima, što čuje. On je pjevač, koga mnogo pozivaju. Pjeva samo »iz druželjublja«: »Nismo cigani, jesmo Srbi, samo cigani sviraju za novac«.

Kosta Vukajlović iz Rudnika, seljak, kome su 42 godine, svršio je četiri razreda osnovne škole. Njegov djed, porijeklom iz Crne Gore, kojeg ne pamti, bio je pjevač. Mnogo pjesama naučio je od starog guslara Svetozara Nedeljkovića iz Rudnika i od drugih, ali najviše iz pjesmarica. Pročitao je sve pjesmarice, koje postoje. Umije 2000 pjesama, više pjeva starinske i nove, ratne. G. 1913. bio je guslar kod glavnog štaba u Skoplju. Mnogo hvali modernističkog crnogorskog pjevača Perunovića, ističe međutim, da ovaj ne može pjevati »našim tonom, samo crnogorskim«.

Gornji Milanovac, sjedište takovskog kotara

Aleksije Vesković, zvaničnik kotara Gornji Milanovac, rodом iz sela Vrnčani u ljubičkom kotaru, živi u G. Milanovcu od g. 1919. Rođen g. 1883., svršio je osnovnu školu i tri razreda gimnazije. Njegov otac je bio izvrstan pjevač, od njega je učio već

kao »dete« od svoje 10. godine; što je onda naučio, to mu je i ostalo, iz knjiga je malo šta naučio. Nije ni pokušao da nauči guslati, a niti je mogao, jer je imao kratke prste te nije mogao »obuhvatiti vrat«. Osim toga je ljevak. Učestvovao je u svim ratovima od g. 1912—1919 i vidio mnogo toga, o čemu je slušao u narodnim pjesmama, koje mu je otac pjevao. Prije pjevanja i fonografiranja pravio je bilješke, u koje je poslije gledao.

Dušan Mihaljlović iz Brusnice (za gradom), rodom iz ariljskog kotara u užičkom okrugu, seljak, do svoje 30. godine pasao ovce. Ima 39 godina. Njegov otac i stric bili su pjevači, učio je od svoje 12. godine od oca i drugih ljudi, a malo iz pjesmarica. Umio je mnogo pjesama o ratovima, ali zaboravio sve zbog teških prilika (poslije velikih napora).

Antonije Jokić, rodom iz sela Mrčajevci, ljubički kotar (središte Preljina), 50 godina, živi u Gor. Milanovcu tek 5 godina kao bankovni činovnik; njegova djeca rade privremeno na vlastitom imanju kao seljaci. Učio je od pjevača, iz knjiga, nešto iz starih pjesmarica. Najbolje i najlakše čovjek uči pjesme slušajući ih. Prilikom fotografiranja Jokić je spomenuo, da je mogao dovesti još 5—6 pjevača, da je to prije znao.

Zamjenik kotarskog načelnika, Života Veljović, iz sela Grivac, u gružanskom kotaru, znao je guslati već kao dijete. U kući, koja je bila u zadruzi, držali su gusle, na kojima je stric gudio.

Kruševac, sjedište rasinskog kotara

U Kruševcu, slavnom gradu kneza (car u narodnim pjesmama) Lazara, dobio sam obavještenja o epskom pjevanju i pjevačima. Profesori i učitelji su me upozoravali na upliv Crnogoraca na epsko pjevanje i u ovom kraju. Do sela Lazarevac i Pakašnica, u općini Kruševac, doselili su se Crnogorci u g. 1875—1876. U »Balkanu«, gdje se Crnogorci sastaju, više gusle.

Ljubomir Matić, ravnatelj gimnazije u p., iz Velike Drenove, kotar Trstenik, naučio je prije 58 godina mnogo pjesama od djeda po majci te se sjeća, da je onda mnogo starijih i mladih ljudi pjevalo uz gusle i da su »držali« gusle. Kasnije, u gimnaziji, čitao je često pjesme, neke je i slušao. Djedove pjesme zna još dandanas, pričao je veoma dobro, djelomično recitirao pjesmu »Sibinjanin Janka i Sekula dijete«.

Krsta Božović, učitelj u p., u Kruševcu, rodom iz Velike Vrbice (Župa), ima veliku zbirku narodnih pjesama te sâm gusla. Otac mu je bio iz Crne Gore, iz plemena Kuća.

U Rodenicama (Rodenica je stari, napušteni manastir), župski kotar (Aleksandrovac), živi starac Terzić, starosjedilac,

koji pjeva starinske pjesme i na stari način. Djed »ovdje« rođenog pjevača Vladimira Mihajlovića bio je porijeklom Crnogorac. Zanimljiv tip pjevača bio je neki Vukšan, bivši hajduk, osuđen na 20 godina robije, pa pomilovan, koji je postao narednik te pjevao rado u kasarnama.

Dedina, selo i općina, 2 ½ km od Kruševca

Borisav Nikola Mladenović iz Dedine, seljak, 33 godine; učio je guslanje od oca, koji je već pjevao iz knjiga. On je počeo pjevati od svoje 17. godine; ne može zapamtiti pjesme iz knjige, već samo kad ih sluša. Pjeva »starinske« pjesme o starim junacima, nijednu ratnu; nije bio vojnik. Zna 8 pjesama, pjeva jedino u društvu, a nikad sam.

Serafim Veljković iz Dedine, težak, ima 38 godina. Kod kuće nitko nije pjevao; počeo je učiti od osnovne škole, nešto pjesama je naučio slušajući, nešto iz knjiga, a također i iz Vukovih djela, koje je posjedovala škola. Za vrijeme svjetskog rata pjevao je uveče, u društvu, a i po danu, kada je bio slobodan; služio je u bolnici, pjevao bolesnicima, slušali su ga i oficiri. Pjeva stare pjesme, ali ne ratne, mogao bi ih naučiti, no nema vremena, jer već šest godina odlazi rano ujutru na posao u tvornicu municije u Obilićevo. Pjeva bez gusala dok radi, da ne bi zaspao, a u društvu svojim, pogotovu kada popije uobičajenu rakiju. Misli, da zna 30 pjesama, za jedno veče otpjeva i do 10.

Hranislav Živić, predsjednik općine Dedina, slušao je pjesme od starijih ljudi, naučio i iz knjiga, iz Vukovih djela, ali ovaj način je teži i »zamara«.

Radojko Miljković, težak iz Dedine, ima oko 53 godine; pored osnovne škole svršio je i dva razreda gimnazije; sve pjesme naučio je iz knjiga. Dikcija je njegovih pjesama veoma dobra, ne gusla dobro, gudi lijevom rukom.

U Dedini spomenuli su mi još kao pjevače: Stojana Rakića, Svetislava Marinkovića, Obrena Davidovića i Stojana Milisavljevića.

Trstenik, sjedište trsteničkog kotara

Kotarski načelnik Radomir Jojić, potječe iz Arandelovca; u očevoj kavani visjele su gusle, koje su bile na raspoloženje gostima. On čuva gusle, koje je izradio g. 1899. Jovan Vuić iz Bosne (prema natpisu) kao uspomenu na tasta, koji nije bio guslar. Imao je zbog toga izvanredno razumijevanje za moj rad i pitao okružnicom sve općine, da li imaju »narodne guslare, koji pjevaju uz gusle«. Na dan tjednog sajma došlo ih je osam, s kojima sam radio u školi od 9 sati ujutro do 2 sata poslije podne.

Svetislav (skraćeno Tisa) Jaćimović iz sela Stragare, općina Milutovac, zemljoradnik (prisutni učitelj primijetio: zemljoneradnik). Rođen g. 1892., svršio je četiri razreda osnovne i dva razreda produžne škole; naučio je pjesme od ujaka, a ovaj od svojih roditelja. Pjeva kao njegov ujak istom melodijom, samo ima bolji glas. Počeo je pjevati od 12 godina, već u 4. razredu svojim školskim drugovima; stare pjesme naučio je od pjevača i iz knjiga, iz Vukovih djela i raznih pjesmarica. Nove pjesme o borbama s Austro-Ugarskom i o bojevima na solunskoj fronti ispjevao je sam prema podacima Petra Živkovića, ministarskog predsjednika od g. 1929. koji je u god. 1914—1918. bio zapovjednik konjičkog puka i divizije, adutanta i komandanta kraljeve garde,⁸ kao i drugih viših oficira. Pjesma »Proboj solunskog fronta« bila je štampana u 4 hiljade primjeraka i mnogo se pjeva. Jaćimović je glasovit pjevač, koga mnogo traže za razne prigode (vidi pogl. XIII.); učestvovao je na pjevačkim natjecanjima u Sarajevu i drugim gradovima g. 1925., 1927. i 1929. Mnogo je putovao, i s T. Vučićem, priređivao je »koncerte« u Beogradu na sveučilištu, u sokolskim društvima, oficirskim domovima, a najviše u vojsci. Ispjevao je pjesme i o najnovijim događajima, a kod izbora je agitirao u desetercu za demokrate i radikale.

Vladimir R a d i ć iz sela Velika Drenova, ima 21 godinu, po-
hađao četiri razreda osnovne škole; naučio je od Tise, koji je bio
učitelj svima ovim pjevačima. Čitao je nove i stare pjesme; mogao
bi i sam zapjevati o ratu, da je u njemu učestvovao. Odmah ispjeva
pjesme o aktualnim događajima. Vratio se iz vojske iz Ljubljane,
gdje je svako veče pjevao oficirima i vojnicima, pa i Slovencima i
muslimanima; na Bledu je pjevao u gostionama.

Vitomir J o v a n o v i ć, seljak iz Milutovca, 33 godine; svršio
četiri razreda osnovne škole; počeo pjevati s 22 godine; otac je
ponešto gudio, te je od njega naslijedio gusle. Učio je sam; otac je
pjevao starinske pjesme, dok on zna nove i »umetničke«, koje je
sam »spevao«. Na pitanje, pjeva li uvijek jednako, odgovorio je:
»Kojiput dodajem neki stih ili izostavljam stih, koji ne odgovara«. Sam
je naglasio, da nije učio od Tise.

Dimitrije P o s k i ć, seljak iz općine Medveda, kome je 27
godina, svršio je četiri razreda osnovne škole; nešto je slušao od
Tise, više je naučio čitajući knjige. Pjeva stare pjesme i nove,
ratne, pa i o svadbi kralja Aleksandra. Sastavlja sam pjesme o
ratu, o kojem je dobio podatke od učesnika, rezervnih oficira iz
svog sela. Ima mnogo takvih pjesama, koje nisu štampane, i koje
drugi ne pjevaju, jer nije putujući guslar. Sastavio je također
mnogo agitacionih pjesama, najviše za radikalne kandidate, jer je

⁸ Nar. enc. IV, 1344—1345.

njegov otac bio radikal. Smatra, da mu je dobra pjesma o ubijstvu Stjepana Radića u Skupštini, koju je međutim kotarski načelnik zabranio. Nije nju napisao, no zna je napamet. Čitao je pjesme o prijelazu Austrijanaca preko Save, o upadu srpske vojske u Srijem, o padu Srbije g. 1915., o povlačenju preko albanskih planina te dodao štošta svoga.

Ognjan Savić iz sela Lazarevac, općina Milutovac (gdje živi Tisa), seljak. Rođen g. 1904., slušao je već u mladosti Tisu, koji ga je zanimao, a pjeva od svoje 25. godine, kada je pristupio pokretu »Hrišćanska zajednica«. Želio je propagirati njezina načela uz gusle, kad je vidio, da narod ide lošim putevima: žene napuštaju muževe, ponovo se udaju, pobacuju djecu, sin ustaje protiv oca, otac protiv sina, snaha protiv svekrve i t. d. Inače pjeva nove ratne pjesme iz pjesmarica.

Dobrivoj Stanojlović iz Velike Drenove, seljak, rođen g. 1906., svršio je četiri razreda osnovne škole. Pjeva od svoje 14. godine, slušao je i čitao iz knjiga stare pjesme i nove, ratne; smatra, da ih zna stotinu. Učestvovao na pjevačkom natjecanju, kamo ga je poslao predsjednik općine.

Milan Ivanović iz općine Stopanja, rođen g. 1918., svršio je četiri razreda osnovne škole prije dvije godine; naučio od Tise te iz knjiga, zna 15—20 pjesama kao Tisa, čiji je miljenik. Sastavlja pjesme o događajima u selu.

Velimir Đorić iz sela Mijallovac, rođen g. 1878., učestvovao je u svim ratovima; pjeva samo starinske pjesme, dok nove ne pjeva, jer zna, da u ratu nije sve onako, kao što pjesma prikazuje.

Osmom se pjevaču prvih sedam smijalo ne zbog toga, što je pjevao starinske pjesme, nego zato, što se nije znao vladati, na pr. nije pozdravio, kad je ušao.

Kraljevo (prije Karanovac), sjedište žičkog kotara (manastir Ziča)

Vlasti i intelektualci znali su u cijeloj okolini samo za jednog pjevača, Izidora Milosavljevića, o kojem sam neprestano slušao: »On je najbolji, nema drugih«. Neki učitelj priznao je ipak, da po selima žive stariji ljudi, koji pjevaju, ali »prosto«.

Neki kafedžija spomenuo je Davida Perića iz općine Konarevo, bivšeg općinskog pisara, kome je preko 70 godina.

Izidor Milosavljević, po majci Ružinac, iz sela Jačujak adranske općine (Adrani — službeno, ali ja sam čuo i Adrane), seljak, 38 godina, »slabo pismen«, svršio samo prvi razred osnovne škole; njegovi roditelji bili su siromašni, pa ga nisu slali dalje u školu. Pjevanje je učio »više seljački« od djeda i oca. Ima svoj način guslanja, počeo je pjevati već u osnovnoj školi s deset godina, ljudi su ga već od početka rado slušali; usavršavao se, slu-

šajući pjevače, koji pjevaju »na novi način«. Pjevač Tisa iz Trstenika čestitao mu je na uspjelom »koncertu« u Studenici. Učio je također kod kuće, jer ima nekoliko novijih čitanki i pjesmarica, u kojima su ratne pjesme. Umije hiljadu pjesama, mahom sve iz knjiga, od djeda i oca nije naučio ni jednu; od njih su mu ostale samo gusle. Ističe, da pjevanje nije njegova »profesija«, već da je radeći stekao kuću i sve što ima. G. 1931. liječio se od reumatizma u blatnom kupalištu Mataruge, gdje sam ga potražio. I Milosavljević gradio se skromnijim, nego što jeste. Ljudi su pričali, da je to »čovjek svjetski«, koji putuje u Beograd, da vidi i čuje nešto novo u kazalištu i u pjevačkom društvu; bio je svuda, sada »se povukao«; ne ide pjevati, kad ga zovu, jer mu to ne treba s obzirom, da je imućan. Bio je do neke mjere profesionalac i zaradio svoj imetak kao pjevač. Svakog petka, na »pazarni« dan, pjevao je u kavani »Ženeva«, skupljao novac »s tablom« i dobivao od advokata 2—3 »banke«; svi su ga poznavali.

Na putu za manastir Studenicu pričao mi je tajnik općine Ušće, da 5 km odavde živi Kosta Planijević, koji pjeva starinske pjesme. U Studenici hvalili su kao dobrog pjevača Crnogorca Ivana Božovića, koji se nalazi sada u Ljubostinji.

Čačak, sjedište trnavskog kotara

Ljudi su mi govorili o pjevačima iz okoline, dijelom iz vrlo udaljenih sela, što je znak, da oni još uvijek mnogo cijene pjevače. U selu Pritvorica, udaljenom 2 sata od Čačka, živi neki guslar, zemljoradnik-napoličar (pola gazdi — pola njemu). Ima gusle i zna pjesme tako dobro, da njegov gazda Nedeljko Tošević priča, da kad on počne, čak i cigani (t. j. ciganski muzikanti s pjevačima i pjevačicama) moraju da prestanu. Jovan Javorac, koji je bio preko 40 godina učitelj, jedan je od najboljih guslara. Kada pjeva »Staroga Vujadina«, »lete« suze.

Spomenuli su mi još slijedeće pjevače:

Živka Novaković iz općine Mrčajevci, ljubički kotar, sa sjedištem u Preljini, rudnički okrug; Vukosava Savića, seljaka iz Gorevnice istog kotara; Vasilija Todorovića, iz sela Grivac, gružanski kotar; Zahariju Katanića iz sela Bećanj, općina Bresnica, ljubički kotar.

Meni je pjevao samo Milivoj Filipović, učitelj, rodом iz Brezove kod Mučja, moravički kotar (Ivanjica) blizu stare granice. Rođen g. 1871., učio je od oca; gusle su se onda svuda nalazile; stari su mnogo radili u nacionalnom duhu. Kad je bio pozvat kao guslar kralju Aleksandru Obrenoviću, zahtijevali su dvorani, da skine kapu, ali on je odgovorio, jednako kao i učitelj Jevrem Čakarević iz Užica: »Ne, pod kapom«.

Pavle Bogdanović iz sela Sivčina (tri sata od Ivanjice), seljak, rođen g. 1869., samouk, naučio je pisati u vojsci i u državnoj službi (kod policije). Njegov otac je bio pjevač; pjesme je najviše primio od guslara, naročito od Todora Višnjica, vlasnika kavane, kod koga je služio, i od pastira, kad je pasao ovce; iz knjiga je naučio starinske »junačke« pjesme. Postoji doduše dosta novih pjesama, ali ih on ne pjeva; nije ih naučio niti ga one zanimaju. Počeo je pjevati s 15 godina, kada je pasao ovce, uveče, sam za sebe, jer nije bilo drugih pastira. Poslije je pjevao po kavanama i u vojsci, gdje su ga oficiri »častovali«.

Marijan Ristić iz sela Rokci, moravički kotar, seljak, rođen g. 1883., svršio četiri razreda osnovne škole. Pjevali su njegov otac, djed, pradjed i stričevi. U selu nije bilo drugih pjevača; naučio je najviše od oca, koji je bio nepismen, i iz pjesmarica kao i iz starog izdanja Vukovih djela. Između svoje 18. do 20. godine počeo je pjevati pjesme o starim vremenima, koje ljudi najradije slušaju. Ne pjeva i ne zna nove ratne pjesme, koje mlađi pjevaju.

Mića Dimitrijević iz općine Šume (zaselak Svještica), seljak, 60 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole. Počeo je pjevati s 8—10 godina; naučio je najviše od oca, druge pjesme je čitao, pjeva jedino starinske. Iz početka se ustručavao pjevati, tražio je, da su prisutne samo tri osobe; nije zahtijevao, da mu se plati. Žalio se na svoju slabost, uistinu je teško disao, ali je guslao veoma snažno; na kraju je rekao, da pjevaju i drugi, no da njega ljudi najviše vole slušati. Kod fonografiranja hvalio se i time, da je više školovan nego drugi pjevači i da zna pjevati na nekoliko načina. Da mi pjeva, nagovarao ga je i prof. Dragomir Popović raznim razlozima, uglavnom ovim: »Gospodin će o tebi napisati, da si se stidio i da nisi htio pjevati, a to će biti štampano umjesto pohvale«. Ovaj pjevač služi za primjer, kako se čvrsto čuva obiteljska tradicija kod dinaraca: »Porodica je guslarska od starine«, prelazilo je to od starijih na mlađe; jedan od predaka, »sveštenik«, doselio se prije 200 godina iz Crne Gore. Naš pjevač imao je spisak svojih pokojnih predaka (čitulja), koji je izgubio za vrijeme rata.

Ovi znameniti pjevači, pozvati u Ivanjicu, bili su naravno samo dio onih, koje sam mogao pronaći u kotaru Ivanjica te u susjednim sjevernim kotarima Arilje i Guča. Prof. Dragomir Popović iz Čačka spomenuo mi je još 19 pjevača (i dvije pjevačice). To su bili:

Iz moravičkog kotara (Ivanjica) Milutin Radović iz općine Kovilje, koji zna pjesme iz balkanskog i svjetskog rata; Svetislav Vasiljević iz Šarenika (nom. Šarenik); Pavle Đelošević iz općine Kovilje; Milan Jevtović iz općine Prilike,

kome je već skoro 80 godina i koga hvale kao odličnog pjevača; pjevao je u Beogradu kralju; Milosav Damjanović iz Dubrave; Mile Novković iz Lijepojevića, javorska općina; Savo Obrčina iz istog sela; Radun Đoković iz sela Mana, općina Kosovica, veoma dobar pjevač, koji zna preko 100 pjesama.

Iz kotara Arilje Nenad Munitlak iz Preseke (u planinama); Veljko Gudurić iz Arilja, lovac, koji dobro pjeva; Vule Vasiljević iz općine Latvice.

Iz dragačevskog kotara (Guča) Mirko Dukanać iz Dupca (Dubac); Tihomir Soldatović iz općine Lisa, koji pjeva šaljive pjesme i parodije, osobito po ugledu na ženidbe iz narodnih pjesama; Milan Nedović, profesor, rodom iz sela Kotraža, koji pjeva pjesme s klerikalnim tendencijama; Dobrosav Filipović iz općine Kotraža, koji zna i sam sastaviti pjesme, u kojima se ruga svim političarima bez razlike, kako drže govore seljacima, kako ih seljaci napadaju i kako pred njima bježe.

Iz kotara Sjenica, u Novopazarskom Sandžaku, potječu ova dva pjevača muslimana: Small Bikotić, vodeničar, i Omer Iborović, obojica iz Kladnice. Nije mi pošlo za rukom da ustanovim, iz kojeg je kotara rodom Miljko Milutinović sa Prinčeva Brda.

Bio sam obaviješten, da u Kušićima, sjedištu javorske općine, na putu iz Ivanjice na Javor, živi pjevač Risim Vidaković, vlasnik kavane, koji pjeva starinske pjesme; on je međutim bio otišao na liječenje u Vrnjačku Banju. Stari pjevači su izumrli, ali se pojavljuju mladi. Budimir Višnjic iz Kušića, koji je za vrijeme mog putovanja bio u vojsci, pjeva lijepo nove i starinske pjesme odmah, čim ih čuje, i dodaje nešto svoga, da bi pjesme bile bolje i zabavnije. U selu Butkovo žive prema pričanju našeg šofera, koji je rodom otuda, dva mlađa pjevača: Samča Jovanović i Radojko Gavrilović, koji su svršili osnovnu školu, kupuju pjesmarice i pjevaju obično ratne i starinske pjesme; sami nisu učestvovali u ratu, služili su poslije u vojsci; stare pjevače slušali su u društvu i kod kuće.

Javor, žandarmerijska stanica na sedlu, preko kojeg vodi cesta iz Srbije u bivši Novopazarski Sandžak. Na drugoj strani leži muslimansko selo i općina Kladnica, odakle dolaze muslimanski pjevači u Ivanjicu, petkom na sajam. Kad ovi pjevači zapjevaju u kavanama, sluša ih rado i pravoslavna publika.

I ja sam imao prigodu da slušam na Javoru dva muslimanska pjevača iz Sandžaka, koje spominjem već ovdje, jer su mi pjevali zajedno s kršćanskim pjevačima. Small Zoraić bio je čak jedini pjevač za veliko društvo pri gozbi na salašu (bačija) sirara Krivokuće. Na cijelom pograničnom pojasu javorske planine vodile su se uporne borbe između Srba i Turaka, naročito u g.

1876.—1877., o čemu svjedoče spomenici palim srpskim ustanicima blizu žandarmerijske stanice (vidi sl. 22—4).

Milutin R a d o v i ć iz Smiljevca, općina Kovilje, moravički kotar; seljak (dodao je: ekonom), 61 godina, svršio četiri razreda osnovne škole. Njegov otac Todor naučio je pjevanje od buljubaše (vođa ustaničke čete) Mihajla Vojnovića. On sam naučio je pjesme od oca, od Todora Višnjica iz Kušića i Stevana Vučićevića iz Smiljevca, pa i iz pjesmarica. Pjeva kao otac i ostali jednakom »melodijom« starinske pjesme te jednu novu o generalu Zachu i o borbi na Kalipolju, t. j. o Franji Aleksandru Zachu iz Olo mouca (Moravska), koji ima velike zasluge za organizaciju srpske vojske, a koji je 1876. g. zapovijedao zapadnomoravskom divizijom ibarske vojske.

Mile N o v k o v i ć iz sela Lijepojevići,⁹ novovaroški kotar, seljak (dodao: ekonom), rođen g. 1872., izgleda veoma star, samouk, naučio čitati od brata učitelja prije 30 godina, kad im je dolazio na praznike. Na prijedlog domaćih ljudi postao je povjerenik srpske vlade, budući da je bio »najčvrstiji čovjek«; prenosio je preko granice novac, naređenja, oružje (50.000 pušaka), municiju, sve po noći, nešto u štapu ili kruhu. Održavao je veze s učiteljima i popovima; zna, da je srpska vlada izdržavala gimnaziju u Skoplju, Velesu, Bitolju, Plevljima, Prištini i Prizrenu; bio je u zatoru, u Skoplju, jednu godinu i po, i to pod istragom, ali mu nisu mogli ništa dokazati, jer je vješto čuvao tajne. Zato su mu priznali 29 godina službe kao »nacionalnom radniku« te prima 1.500 dinara mjesečno. Ni u njegovoj kući ni kod rodbine nije se pjevalo. On je čitao drugi dio Vukovih djela (stare junačke pjesme). Od novih pjesama poznaje samo pjesmu Na Plijevni (t. j. Plevna) g. 1877. iz rusko-turskog rata, drži pjesmarice o novim ratovima, iz kojih nije učio. Iz tih pjesmarica međutim uče njegova djeca. Jedan sin, pravnik, umije pjevati, a drugi sin, Vojislav, koji je kod kuće, zna čitati, ali ne pjeva uz gusle.

Salih B e š i r o v i ć, musliman, iz sela Dubovo, tutinski kotar u bivšem Sandžaku (od Novog Pazara prema Kosovskoj Mitrovici), žandar-kaplar na Javoru. Čitati i pisati naučio je u vojsci; pjesme nije nikad čitao, naučio ih je kao »dječak« od nepoznatih ljudi; pjeva samo starinske pjesme o borbama u Lici, Bosanskoj Krajini i u Mađarskoj.

Smail Z o r a i ć, seljak i vođeničar iz sela Kladnica, 45 godina, obučen arnautski na stari način, nepismen; pjevati je naučio od oca, djeda i drugih ljudi, a počeo je pjevati između 7. i 8. godine; pjeva »krajišnice«, t. j. pjesme o Bosanskoj Krajini i t. d.

⁹ Tako sam čuo. Službeno je Ljepojevići (Rečnik-imenik 274; Rj A VI, 245).

Vukoman Bojević, tajnik općine Kladnica u bivšem Sandžaku, umije razne pjesme o novim ratovima i o Mustajbegu Ličkom.

U Kladnici žive i ovi pjevači: najbolji je Huso Daglar, seljak, oko 40 godina; Amir Papić, seljak oko 40 godina; Salko Galić i Zeko Galić; čitati zna samo Hazir Čalaković, koji je svršio osnovnu školu. Učio je pjesme samo slušajući starije pjevače, što je shvatljivo, jer ne postoje jeftina izdanja muslimanskih narodnih pjesama, dok su velike zbirke Matice Hrvatske i Koste Hörmanna jedva doprle u Kladnicu. Imenovali su mi još i kršćanskog pjevača, »dječaka« od 18 godina, Meda Tarića, koji odlično pjeva.

Dolina Toplice — Prokuplje, sjedište dobričkog i prokupskog kotara

Sekula Dobrićanin, prota; njegova porodica bila je te je i dandanas guslarska. Osim njega pjevaju i sinovi, od kojih je jedan student filozofije. No obitelj se već modernizira, jer sam u kući tog pjevača čuo prvi put razne epske pjesme s gramofonskih ploča. Karakteristično je i to, što je taj prota pjevao za fonografiranje pored guslarskog pretpjeva i početak »Gorskog vijenca«, remek-djela P. P. Njegoša.

Sinovac Ljubomir Dobrićanin, student filozofije u Skoplju, rodom iz Kosarice, kamo su se doselili njegovi preci g. 1905. iz Morače u Crnoj Gori. Pjeva već kao modernistički pjevač Ušćumlić, koji se je proslavio na pjevačkom natjecanju u Sarajevu.

Stojan Dobrićanin, brat prote Sekule, došao je iz općine Rača u kosaničkom kotaru (Kuršumlija), udaljene 18 km. Pjeva potpuno drukčije nego brat i sinovci, t. j. na stari način.

Sekula nas je poveo na crkvenu slavu u Balinovac, gdje je dugo bio parok. Za svaki slučaj ponio je sa sobom gusle, koje su na ručku kod učitelja Savkovića dobro poslužile ne samo njemu, već i drugim pjevačima.

Balinovac¹⁰

Miloš Martinović, seljak iz Balinovca, samouk, služio je kao graničar na Javoru, 40 godina; doselio se g. 1913. Slušao je i primio najviše pjesama od strica i drugih pjevača, dok iz pjesmarica nije naučio ni jednu. Pjeva starinske pjesme osobito o Srpskom ustanku na početku 19. stoljeća i o boju na Sjenici g. 1809. Kao graničar borio se mnogo protiv Turaka. Čuo je, da postoje pjesme o borbama iz g. 1876.—1877., ali ih ne zna.

¹⁰ Tako se govori. Rečnik-imenik ima Balinovec.

Milan Martinović, sin predašnjeg, ima 35 godina. Pjeva također samo starinske pjesme; nove bi mogao naučiti, no slabo ga zanimaju.

Blagoje Bulajić, zna stare i nove pjesme; pjevao je o srpskoj pobuni u dolini Toplice protiv Austrijanaca i Nijemaca.

Stevan Vučković, učitelj iz Prokuplja, rodом iz Grošnice kod Kragujevca u Šumadiji; pjeva potpuno na stari način, što je neobično za učitelja.

Vladimir Kandić, iz sela Devča, općina Petrovac, dobrički kotar. Preci potječu iz plemena Rovaca u Crnoj Gori; djed se doselio u Sjenicu (Novopazarski Sandžak), odakle je obitelj prešla g. 1906. u Srbiju. Pohadao je školu, a otac ga naučio pjevanju.

Marko Kilibarda, učitelj, otac mu je Hercegovac, a majka Crnogorka, rodio se u Crnoj gori, doveli su ga kao dijete u Srbiju. Slušao je, pored drugih guslara, Ušćumlića, najviše Radojčića i Perunovića, djelomično s gramofonskih ploča. Kod ručka iznenadio je veće društvo (približno 25 osoba) zdravicom u divnom, tečnom desetercu, koju je počeo, po ugledu na crnogorske junačke pjesme, o tome, kako smo se sastali 2. kolovoza 1931. kod našeg domaćina. Nazdravio mi je dijelom kao gostu, hvaleći Masarykovu domovinu, a dijelom kao učenjaku, koji je došao iz Beograda, gdje je dobio »direktivu« za put sa ciljem da izučava narodne pjesme i t. d. Shvatljivo je, da sam želio fonografirati zdravicu, koja je kod ponavljanja imala doduše isti smisao, no inače je bila potpuno drukčija. Samo posljednji stih ostao je nepromijenjen:

Guslar pjeva, a profesor piše.

Osim toga mi je objasnio, da takav pjevač, kao što je on, mora svoju pjesmu zapisati i ponavljati nekoliko puta uz gusle, da bi je zapamtio. Lakše je zapamtiti tuđu pjesmu nego svoju. Kao drugi pjevači-pjesnici mogao bi i on sastaviti ozbiljnu ili šaljivu pjesmu, no za to je potreban neki događaj.

Kuršumlija, sjedište kosaničkog kotara

Radenko Stevanović, rođen na planini Kopaonik, u selu Gornje Ceviće, sada općina blaževska, kopaonički kotar, (sjedište Brus), »meštanin«, sada živi u Grabovnici. Starac je od 120 godina, izgubio je krštenicu. Za vrijeme rata g. 1876. bilo mu je 70 godina; ne vidi, dovela su ga dva čovjeka, držeći ga pod pazuhom, krezub je, ima 95-godišnjeg sina. Pamti kneza Miloša Obrenovića (1815—1839 i 1858—1869), bio je njegov kurir (besar);¹¹ 40 godina bio je povjerenik srpske vlade, prenosio je oružje, bio je član

¹¹ Karadžić, Rječnik ni Rj A nemaju ovaj izraz.

ustaničkih četa, borio se protiv Turaka i ističe: »Dobro smo se bili i pjevali«. Pjesme je zaboravio, ali su štampane. Ovi graničari primali su od vlade rakiju, duhan i 12 dinara mjesečno. Bio je dva puta oženjen i izjavio: »Treći put, ne daj Bože!«

Nikola T i j a n i ć, pisar dvoriške općine, labski kotar (Podujevo), porijeklom iz plemena Pive u Crnoj Gori, doselio se g. 1931., živio prije toga 29 godina u Beogradu. Služio 18 mjeseci u vojsci u Sinju, Dalmaciji, te primijetio, da se tamo veoma mnogo pjeva, ali drukčijom »melodijom«. Naučio je iz pjesmarica kotarske i ličke pjesme; najviše voli kraće, da bi prije završio.

Milan M i l e n k o v i ć iz Mačkovca, seoska općina Kuršumlija, seljak, 32 godine; svršio četiri razreda osnovne škole. Pjevao mu je otac, koji je bio rodom iz Kolašina, slušao je od njega pjesme i učio također i od Vladislava Zdravkovića. Mnogo pjesama je primio iz »običnih« pjesmarica, koje sadržavaju pjesme o Milošu Obiliću, Kraljeviću Marku, o hajducima i uskocima. Pjesme o ratu g. 1876. čitao je u knjigama, ali ga ne zanimaju toliko, da bi ih zapamtio. No ipak zna i voli pjesmu iz posljednjih ratova, »Moravka devojka«.

Marko J o k o v i ć iz sela Visoka, kotar Kuršumlija; seljak, ima 51 godinu. Kod kuće nitko nije pjevao; iako mu je otac bio porijeklom iz Kolašina, nije znao »promaknuti gudalo«. Služio je dugo kao graničar po raznim četama, kakve su postojale prije rata; borili su se protiv Arnauta, pjevali pjesme i divili se mjesnim spomenicima iz doba Nemanjića. Bio je stražar po »karaulama« na austrijskoj, crnogorskoj, albanskoj i bugarskoj granici. Kada je bio već narednik, ubili su mu ženu i troje djece. U ratu je pjevao starješinama; gudi lijevom rukom. Umije već pjesmu, kako je k njima došao vojvoda Pećanac, vođa topličkog ustanka g. 1917.

Života Z u v i ć, pisar općine Rača. Preci su mu se doselili iz Peći prije 40 godina; otac, djed i stric bili su pjevači. Naučio je pjesme od oca, manje od drugih pjevača; iz pjesmarica zna pjesme kotarske i o Srpskom ustanku. Zaboravio je pjesme o borbama na granici. Nabrojio mi je četiri pjevača i dodao, da ima još »masa takovih ljudi«.

Milan J o v a n o v i ć iz općine Dobri do, kosanički kotar, na granici jablaničkog, 39-godišnji seljak. Naučio je pjevati od oca, ponešto iz raznih pjesmarica; zna starinske pjesme, no ne ratne. Ove je slušao, ali ga ne zanimaju. Gudi lijevom rukom.

Puniša S t o ž i n i ć iz sela Degrmen, seljak, 38 godina; pjeva kao otac, koji je bio rodom iz Morače u Crnoj Gori. Čitao je i knjige; počeo je pjevati s 15 godina; od svoje 20. godine nastupa javno. Kad je bio mlađi, znao je više pjesama, onda se zatvarao u sobu i vježbao tako dugo, dok nije naučio neku pjesmu.

Vukoje Todorović, rezervni potporučnik, rođen g. 1858. pod Kopaonikom, 4 sata daleko od Toplice; služio kao podoficir i oficir na granici, učestvovao je u ratu g. 1876. Nije pjevač, ali čita i pamti pjesme; rado sluša pjevače, koji »ozbiljno« i lijepo pjevaju ili gude uz gusle i voli starinske pjesme, iako u njima ima mnogo fantazije, vila i zmajeva, u koje ne vjeruje. Ljudi su mi pričali, da zna napamet cijelu knjigu o ruskom vojškovi Suvorovu.

Resava¹² — Svilajnac, sjedište resavskog kotara

Budimir (Buda) Ivanović, bivši tajnik (delovođa) u Grabovcu, odakle je porijeklom. Rođen 1875. g. Ovdje živi od g. 1923. u penziji, jer je nesposoban za rad (mana na srcu). Svršio je pet razreda osnovne škole, počeo je pjevati prije nego što je svršio peti razred, što je krio dvije godine od oca. Izradio je male gusle, poslije je dobio jedne na dar od trgovca Mike Resavca, a druge od prof. J. Manojlovića iz Užica. Svoje sadašnje naslijedio je od sestrice Stanka Milojevića iz Lukovice (Resava), koji je pao u ratu. »Starinsko« mu se pjevanje ne sviđa, pokušao je razne načine i izabrao jedan kao najbolji. Za vrijeme rata nastupao je na historijsko znamenitim mjestima (Đurđevi Stupovi, manastir sv. Petar Koriški, Malena Banjska na Kosovu) i u vojsci u 11. i 12. puku. Ima tako snažan glas, da ga može čuti cijeli puk, dapače mu je bilo teško pjevati »tihim glasom«, što je izuzetak. »Sastavlja« sam i priznaje, da dodaje ponešto onome, što je naučio od drugih.

Miloš Ivanović, njegov 18-godišnji sin, počeo je učiti pjevanje u Medvedi, kotar Despotovac, od pokojnog Radosava Jovanovića (umro prije dvije godine). Otac smatra, da je slučaj njegova sina »redak«, dodaje, da su se mlađi ljudi u ratovima uvjerali, što znače gusle. Sin pjeva »malo drukčije« nego otac.

Sedlari (službeno Sedlare), 8 km od Svilajнца, resavski kotar

Adam Stanković, iz Sedlara, 28-godišnji seljak, rođen g. 1903., »nije dovoljno pismen«; naučio je pjesme od djeda i drugih pjevača, osobito na planini Ravna Reka (rudnik ugljena), gdje je pjevao neki guslar iz Popovljaka, kotar Despotovac. Pjeva starinske pjesme, koje je slušao ili naučio iz knjiga. Najviše je pjevao, dok je pasao ovce. Gusle je izradio sam.

Dublje, resavski kotar

Mihajlo Donin ml. iz Dublja; naučio je pjesme od djeda i strica, pjeva starinske pjesme i nove o ratovima i to svaki dan, kad nema posla. Ljudi ga rado slušaju.

¹² Mnogo više pjevača nego ja našao je u Resavi Rad. Medenica, Ppnp III, 267—286, IV, 137—145.

Milislav Milić, mladić od 23 godine (ljudi ga zovu još sada »dečko«). Naučio je pjevati od pokojnog Radovana Jovanovića i od djeda; najbolje zna starinske pjesme, a pjeva i ratne uveče u kavani. Njegov brat pjeva također na stari način.

NOVOPAZARSKI SANDŽAK

Leposavići (službeno Leposaviće), deževski kotar, sjedište Novi Pazar

Predsjednik općine pravio se, da je odsutan te je izjavio nekom činovniku iz Novog Pazara, da u općini nema gusala ni pjevača, iako on sam pjeva i drži gusle u kancelariji.

Imenovali su mi slijedeće pjevače: Sakiju (Isakija?) Ča(u)-kovića iz Dobrave (o je ovdje na mjestu), Milutina Đeloševića, koji se nije odazvao, iako stanuje blizu. I sin mjesnog svećenika, bogoslov, zna guslati. Aleksandar Barač, student šumarskog fakulteta u Beogradu, pjeva nove pjesme i lijepo gusla.

Novi Pazar, grad, sjedište deževskog kotara

Đoko (Đorđe) Džabasanović (ljudi ga zovu Džambasanović),¹ rodom sa stare tursko-crnogorske granice kod Plevlje, iz sela Tepca,² živi u Novom Pazaru od g. 1918. Svršio je četiri razreda osnovne škole; u njihovoj zadruzi pjevali su otac (imao tri sina) i stric (imao šest sinova); »starešina« zadruga bio je otac. Naš pjevač naučio je stare pjesme od oca i strica, nove pjesme iz knjiga; ne zna, postoji li u srpskoj literaturi pjesmarica, koju nije još čitao. Prebjegao je u Srbiju, gdje je ostao do balkanskog rata kao srpski državljani; prijavio se kao »četnik« u Makedoniju, boravio tamo g. 1905—1907, poslije su ga imenovali za povjerenika srpske propagande u Prilepu. Za vrijeme ustanka pjevali su i »četničke« pjesme, koje su sastavljali četnici-učitelji.

Salih (Salja) Ugljanin iz sela Ugao u Pešteri,³ gdje žive Albanci, općina Buđevo, kotar Sjenica; porijeklom je iz »latinskog« (katoličkog) fisa (albanski znači pleme) Klimenta,⁴ a majka mu potječe iz Gusinja; otac se doselio u Sandžak. Rodio se u Uglu, pravi je »bošnjak«, govori »bosanski« i arnautski, zna »bošnjačke«

¹ Ć je bolje, jer je ime nastalo od turskog ğambaz, Rj A III, str. 529.

² Istoimeno selo nalazi se u općini Zabljak, kotar Savnik, u Crnoj Gori (Marinković, Rečnik-imenik 463).

³ Vuk Karadžić (Rječnik) i po njemu Rj A (IX, 806) netočno donose riječ Pešter kao masc., iako je fem., isto tako kao uobičajeni oblik Peštera. Nar. enc (III, 420) ima točno Gornja, Donja Peštar.

⁴ Kako je utvrdio A. Schmaus, koji ga je vidio g. 1937. Ppnp V, 274 sl.

pjesme (naziva ih i bosanske). Pričao mi je, da mu je bilo za prvog rata, t. j. tursko-srpskog g. 1876., devet godina. Imao je dakle g. 1930. 63 godine.⁵ Prije tjerao je sam blago u Solun na prodaju, dok je sada samo pomoćnik trgovca stokom. Pjevati je učio između svoje 18. i 30. godine; njegovi učitelji bili su Ćor Huso Kolašinac iz Crne Gore, odličan slijepi pjevač u cijelom Sandžaku, koji je bio također u Bosni, odakle su ga poslali u Beč, da pjeva pred »kraljem« (i carem) Franjom Josipom,⁶ zatim Hamza Ali-bašić (vidi VII. pogl.) iz Suhog Dola u Pešteri i drugi (negdje je još hvatao).⁷ Kad god bi slušao dobrog pjevača, »hvatao« je odmah od njega i pjevao pjesmu drugo veće svome učitelju, da ne bi šta »pobrkao«, isto tako kao u školi. Birao je samo dobre pjevače za učitelje. Nije služio u vojsci, ali pjevao je pod turskom vlašću turskim oficirima, koji su »znali bosanski«, poslije srpskim oficirima. Ovi su mu govorili: »Štogaod razumiješ, štogaod si čuo, tjeraj«.⁸

U Starom Kolašinu pričali su mi, da je »Salih Pešterac« iz Sjenice, koji je dakle prema svemu istovetan s našim Salihom Ugljaninom, »išao« s begovima, »gudeo« i pjevao, t. j. bio u službi begova kao pjevač, što nije spomenuo ni meni, ni A. Schmausu.

Ovaj pjevač bio je veoma zanimljiv stoga, što je pjevao kod kuće i u Novom Pazaru, kad bi se sastali Arnauti s Kosova i Peći, pjesme iz Krajine (bosanske i iz Like) prevedene (obrbe se) na arnautski, ali drukčijim glasom (drugi glas, drukčije gusle): Mi to nismo primijetili, te je prof. Wollman čak tvrdio, da je to »isti glas, ista melodija«. Odluku prepuštam stručnjacima, za koje sam fonografirao pjesmu »Dojčić kapetan iz Sinja oteo ljublu Mujovu« na srpskom i arnautskom jeziku (fonogram 1930—192). Treba spomenuti pjevačevo mišljenje, da nije moguće prevesti na arnautski dugu, trosatnu, muslimansku pjesmu o sultanu Muratu (Bitka na Kosovu).⁹

Tiodor Avrama Luković iz sela Tabalije, općina Gornja Jošanica, kotar Novi Pazar, seljak, rođen g. 1902., samouk (pomalo pismen); pjeva od g. 1918., to znači od svoje 16. godine; naučio je od svog oca, nadaleko poznatog i glasovitog pjevača Avrama Lukovića¹⁰ samo guslati, kako se čini, jer tvrdi da nije primio

⁵ Schmaus mu daje 72 godine (Ppnp V, 131) te misli, da je rođen oko g. 1866. (tamo 274).

⁶ O Ćor Husu vidi članak A. Schmausa (Ppnp V, 131—136). Njegov dak, Osman Komarica iz Peći, upozorio me je, da Huso nije bio slijep od rođenja.

⁷ Prema A. Schmausu (Ppnp V, 275) bio je to još Husbalija iz Dobrog Duba. Tog Uzbaliju s Peštere hvalili su i meni kao veoma dobrog pjevača.

⁸ Pjevači upotrebljavaju često izraze iz pastirskog i stočarskog života; na pr. tjerati u smislu pjevati.

⁹ Više o ovoj pjesmi donosi A. Schmaus (Ppnp V, 102—121).

¹⁰ U Starom Kolašinu (vidi Kosovska Mitrovica), udaljenom pet sati, smatrali su ga za najboljeg pjevača.

pjesme od njega. Može ih navodno samo »pričati«, ali ne pjevati. Uopće ne uspijeva naučiti pjesme, slušajući ih, nego samo kad ih čita. Kad pročita neku pjesmu tri puta, onda je zna. Pričao je veoma dobro, no sve u stihovima. Kod pjesme o Jakšiću Dimitriju ipak je priznao, da je nije naučio iz knjige, nego »malo od oca«.

Dobar pjevač Rešo Alihadžić (vidi: Sjenica) navraća se u Novi Pazar. Još su mi spomenuli slijedeće pjevače: Hasuma Kolašinca iz Kolašina u Crnoj Gori, koji se je već odavna doselio u Novi Pazar, Uzbaliju iz Peštere, Vasa Šoškića iz Vasojevića u Crnoj Gori, rezervnog oficira i ekonomu, Sveta Pokimicu, vlasnika kavane iz Raške u Srbiji. Ovaj pjeva kao Perunović, koga je slušao na Krfu i s gramofonskih ploča.

Osaonica, selo u općini Štitari,¹¹ kotar Novi Pazar

Jerotije Veljović iz Svilanova, općina Štitari, seljak, rođen g. 1873., nepismen, učio je pjesme od djeda i od Todosija Veljovića, seljaka, između svoje 10. i 15. godine, dok je pasao ovce na planini. Ne pjeva istu pjesmu dva puta u mjesecu, što znači, da zna bar jednu za svaki dan. Od njega uče mlađi pjevači samo guslanje, a pjesme iz pjesmarica.

Petar Božović, iz sela Rogatac, seljak, samouk, naučio je čitati od nekog susjeda, jer je to smatrao potrebnim, da bi mogao učiti pjesme. Kod kuće nitko nije pjevao, no otac je volio gusle te mu ih je kupio iz želje, da mu sin postane pjevač. Učio je kod predašnjeg pjevača Jerotija i od drugih starih ljudi. Od Jerotija poprimio je naročito brže pjevanje (da brže tjeram), ali on pjeva »svojom arijom«. Njemu je dovoljno da sluša pjesmu tri puta (to je mnogo), a treba pet puta, da je čita. Kad se kod pjevanja jednom zaustavio, ispričavao se, da je zaboravio. Predsjednik općine je savjetovao, neka nam gusla bez pjevanja, na što su ostali primijetili, da bi onda sasvim drukčije gudio.

Sait Ljajić iz sela Rogatac, musliman, seljak, najviše radi kao mlinar, ima 50 godina, nepismen; u porodici pjeva stariji brat, a on je počeo, kada je bio još malen (rekao je: »iz luda«). Usavršio se s 15 godina, slušajući muslimanske pjevače iz Pazara, Peštere te iz drugih mjesta. Najviše je dolazio u njihovo selo Arif Karalešković i pjevao za vrijeme ramazana po kućama. Gusla lijevom rukom.

Luka Vuković iz Osaonice, umije pjesme i recitirati (pričati), zna napamet još mnogo starih pjesama, koje se uopće ne pjevaju ili samo rijetko.

¹¹ Štitare (Rečnik-imenik 458) ne slaže se s nazivom u samom mjestu.

Sjenica, glavno mjesto istoimenog kotara; za vrijeme turske vladavine sjedište paše. Tamo se nalaze ruševina tvrđave, koje ne imponiraju.

Pjevači bili su pozvani u veliku dvoranu kotarskog ureda, u kojoj je sudio do g. 1912. turski paša. Pošto je bila obnovljena, u njoj se održavaju predavanja i zabave. Bez sumnje, imao sam da zahvalim crnogorskom kotarskom načelniku na velikom broju pjevača.

Šima Džagarija iz sela Miševići, općina Aljinovići, seljak, star 79 godina, nepismen. To međutim nije dokaz, da zna pjesme samo iz usmene predaje, jer mu ih njegov sin čita. U porodici pjevao je stric (amidža). Pjeva od svoje 15. godine. Ovaj najstariji pjevač izabrao je pjesmu »Početak balkanskog rata«.

Rešo Hadžić, koga ljudi nazivaju Alladžić ili Alihadžić. On se pak odlučio za značajnije prezime po ondašnjem ministru rata — Hadžiću. Potječe iz sela Gujiće, seljak je, ima 67 godina, nepismen. Pjevali su otac i ujaci, Hercegovci iz Gacka, od kojih je najviše naučio. Pjesme je samo slušao, počeo je pjevati mlad, s 10 godina. Otac mu je bio imućan (gazda), dolazili su mu gosti i prijatelji, te su im pjevali pjevači, koji nisu išli begovima niti u kavane. Sam je istaknuo, da ne pjeva iz knjiga, kako to radi omladina.

Panto Milenković iz sela Gonje, jedan sat daleko od Sjenice, ima 55 godina, pismen, služio je kao narednik kod žandarmerije.

Sretko Rajković iz Brnjice, općina Štavalj, seljak, ima 45 godina.

Rašid Asotić, musliman iz sela i općine Vapa, seljak, 50 godina, nepismen, sjedi na turski način.

Ilija Vranić iz Čedova, općina Vapa, seljak.

Rajko Petrović, podvornik osnovne škole u Sjenici, ima 28 godina; u porodici su pjevali djed, otac i stric. Naučio je mnogo od njih, više nego iz knjiga.

Dušan Jerinić iz Sjenice, seljak, ima 29 godina, učio je od svoje 12. godine; slušao je najprije nekog vojnika iz Šapca — ovaj vojnik služio je vjerojatno samo vojsku u Šapcu, jer tamo nema pjevača — a kasnije i druge pjevače, najviše na »sijelima« u Sandžaku. Umije pjesme i iz knjiga. Sam je izradio gusle te sastavlja pjesme.

Učitelj građanske škole Tomović je pričao, da je od 1910.—1915. pohađao osnovnu školu u Rovcu kod Berana u Crnoj Gori, gdje su ga otac ili ujak uveče molili, da im čita novine. On ih je čitao glasno, recitirajući ih na isti način, kao što su oni pjevali uz gusle. Tako isto je čitao Simi Džagariji (vidi naprijed) njegov

sin. Ovaj učitelj otišao je g. 1923. iz Skoplja u katolički samostan Letnicu, gdje se stanovništvo iz Janjeva u Staroj Srbiji sastaje na blagdan Velike Gospe (vidi pogl. III.) Uveče, na sijelu, neki su ga zamolili, da im čita pjesme, koje su oni odmah zapamtili i pjevali uz gusle.

Karaula, općina Aljinovići, kotar Sjenica

Mujo Burić, musliman, naučio je pjevati od oca; pjeva samo kod kuće, ne ide drugima.

Prijepolje, sjedište mileševskog kotara (manastir Mileševo)

U ovom kotaru organi vlasti nisu tražili pjevače. Zato sam dobio dragocjene informacije s raznih strana. Tako mi je pričao osamdesetgodišnji Abdaga Bakarević, koji je prije 40 godina držao han, gdje su svraćali muslimanski begovi i age, da je bio najslavniji pjevač u Prijepolju Avdo Kalaba, pjevač, kakva nije bilo nadaleko. Dodao je o njemu: »S vilama je bio; bivalo, sada nema«. Kalaba je sastavio i pjesmu o sebi. Već se izgubilo vjerovanje u divna nadzemaljska bića, koja inspirišu pjesnike kao muze, ali ljudi još vjeruju u »šejtana« (đavo), tako da ni jedan musliman ne bi ušao u kuću, u kojoj se pojavljuje. Općenito se smatra, da su među muslimanskim pjevačima najbolji Kolašinci, t. j. doseljenici iz Kolašina u Crnoj Gori. Svako selo ima navodno svog pjevača, pravoslavnog ili muslimanskog, naročito planinska sela i sela bliže Crnoj Gori, na pr. Babine, Brodarevo i dr. Stariji pjevači primili su pjesme usmenom predajom (po predanju), mlađi iz knjiga, ali većinom su to još stare pjesme, što je shvatljivo na području, gdje je živalj pomiješan s muslimanima.

Od pjevača, koje sam vidio, ni jedan nije bio porijeklom iz Prijepolja.

Ahmed Mušović, rođen u selu Stričina, općina Mojkovac, kotar Bijelo Polje, na granici Crne Gore, doselio se g. 1912. u Bijelo Polje, gdje živi i odakle odlazi kao radnik u Prijepolje. Ni otac ni djed nisu pjevali, te je pjesme slušao od »guslača«; učio je između svoje 10. i 15. godine; ne pjeva po kavanama, jer nema dozvole. Uskraćena mu je bila, kad je na pr. htio otići, kao pjevač, u Višegrad u Bosnu. Pjevao je u mlađim godinama, a poslije, kad je finansijski »propao«, dohvatio se gusala, no nema svojih (stoje 80—120 dinara).

Sreten Kuzelj iz Negbine, zlatiborski kotar, u bivšem okrugu Užice u Srbiji.

Pjevače su pozvali u sokolanu. Neki se nisu rado odazvali, uglavnom zbog toga, jer su se stidjeli. Tajnik Sokola je izjavio, da svi »seljaci« pjevaju, ali ne naročito.

Bećiraga Hadžibegović, posjednik, koji je zbog agrarne reforme izgubio imanje, drži danas trgovinu (dućan); njegov djed bio je Hadžibeg paša. Bećiraga ima 86 godina (prema izvodu iz matičnih knjiga »nufuz-teskera«), za vrijeme javorskog rata dobio je prve sijede vlasi (sijede dlake mu izbile), služio je osam godina u turskoj vojsci, u kojoj je bilo vojnika iz »cijelog svijeta«. Slušao je pjesme po kavanama i od muslimanskih seljaka; pjeva običan repertoar starih muslimanskih pjesama, umije i pjesme iz »Undurovine« (Madžarska). Sahratio je osam sinova, samo je još jedan na životu. Kada je pokopao 28-godišnjeg sina, nije plakao, već se tješio pjevajući pjesme, a još i danas govori: »Bog je dao, Bog je uzeo«. Doživio je visoku starost, iako mnogo pije, na pr. katkad po litru rakije »na dušak«. Preda mnom iskapio je začas dva puta po 2 dcl.

Rade Dulanović iz sela Draževići, seljak, pismen, naučio je pjevati od strica i djeda, kao i od drugih pjevača, zatim čitajući iz knjiga. Počeo je između svoje 12. i 14. godine, pjeva stare i nove pjesme, no poslije g. 1912. nije mu došla do ruku nikakva pjesmarica.

Milan Romandić, koga djeca nazivaju Romanda, ali on svakako misli, da je prezime na -ić bolje. Rođen u selu Draževići, 2 km od Nove Varoši, seljak od 27 godina, pismen. Pjesme je naučio, što iz pjesmarica, što od drugih pjevača; pjeva nove i starinske pjesme, više je zapamtio starinskih, jer su se u školi pjevale uglavnom starinske pjesme. Umije približno 20 pjesama. Novu pjesmu mora slušati dva do tri puta, a čitati nekoliko puta, kada je želi naučiti. Poznaje mnogo novijih pjesama, no nije ih još naučio napamet, ne može ih »tjerati« onako, kako su objavljene u knjigama. Kada neku pjesmu nauči, pjeva je vjerno; ako je ne nauči, onda izostavlja ili dodaje po neki stih.

Rade Jojić iz sela Negbina, zlatiborski kotar u Srbiji, živi u Novoj Varoši tek pet godina; nešto pjesama je slušao, nešto ih je primio iz pjesmarica.

Prema obavještenju Andrije Luburića, sabirača narodnih pjesama, odlično pjeva Milan Borisavljević, 80-godišnji starac, koji je svršio trgovačku akademiju u Grazu.

Priboj, sjedište istoimenog kotara, središte kraja »Stari Vlah«

Šerifaga Hazirović iz sela Kalafati, općina i kotar Priboj, seljak. Ne zna, koliko ima godina. Kad je bio »javorski rat«

(1875—1876), imao je već troje djece. Oženio se sa 16 godina, nepismen je; u porodici nitko nije pjevao, ali su dolazili pjevači u goste (na konak). Najviše je slušao Soka Bešovića i neke manje poznate pjevače. Dok je bio mlad, mogao je zapamtiti pjesmu, kad bi je čuo jedamput, a i danas bi je zapamtio, da je netko jasno pjeva. Pjevao je starinske pjesme, za svako veče u ramazanu ima 2—3 razne, dok novije ne zna. Prije je mnogo pio, ali je prestao, kad je ostario. Njegov susjed je slijedeći pravoslavni pjevač; nema drugoga, ni Srbina ni Turčina. Bez obzira na vjerske razlike, oni su kumovi.

Mirosav Derikonja iz Mažića, općina Priboj, težak, 58 godina. Nije išao u školu, naučio je nešto čitati i pisati kao samouk; kod kuće nitko nije pjevao, slušao je pjesme od drugih ljudi, najviše po »slavama«. Počeo je guslati oko svoje 16. godine, pjeva stare pjesme i poneke novije, gudalo drži lijevom rukom i hvata prstima desne ruke.

Sinan Trbović iz sela Miliješ, musliman, seljak, nepismen, slušao je pjesme od drugih pjevača, ne zna ih mnogo.

Marinko Mijatović iz Dobrilovića, seljak, 40 godina, pismen; čitao je pjesme iz starih pjesmarica, dok nove nije kupovao niti čitao. Neke stare pjesme je slušao; pjesmu zapamti, kad je čuje jedan do dva puta; čita li je, treba mu dva do tri puta. Pjesmu brzo zapamti, kad je pročitao, budući da kod pjevanja ne može, zbog buke, svaku riječ uhvatiti.

Nikola Petrović, žandar, iz Rogatice u Bosni, ne zna nove pjesme.

Kao dobar pjevač poznat je Halil Lugonja, musliman, koji pjeva po pet sati pjesme o Muju, Halilu i t. d.

Bučje, bučevska općina

Predsjednika spomenute općine, Simu Koldžića, koji je sam pjevač, zatekao sam u kotarskom uredu u Priboju. On je u noći otišao preko brda, da skupi pjevače, zbog kojih smo se slijedećeg dana vozili 40 km daleko u planine.

Mihajlo Koldžić, iz sela Krnjača, seljak, 65 godina, zna napisati samo svoje ime, dok prezime ne umije. Ništa nije naučio iz pjesmarica; otac mu je pjevao, a slušao je pjesme i od drugih ljudi.

Jovan Ječmenica iz sela Krnjača, seljak, 66 godina. Kod kuće nitko nije pjevao, slušao je druge pjevače, najviše oca predašnjeg pjevača. Zna čitati samo štampana slova, koja je naučio od svoje djece. U mladosti je slušao pjesmu samo jedamput, te bi je odmah zapamtio, dok je morao pročitati do deset puta, a da

je ipak ne upamti. Za vrijeme svjetskog rata od g. 1914., bio je šest godina, što u vojsci, što u zarobljeništvu. Nije uzeo gusle u ruke, niti je pjevao, pa ni na solunskoj fronti, gdje je čuvao bugarske zarobljenike.

Jovan L a z a r e v i ć iz sela Zastijenje (službeno Zastenje), seljak, pismen, u ratu protiv Austrije g. 1915—1918 bio je komita u Crnoj Gori i u svom kraju. Pjesme o starim junacima nije naučio iz knjiga, već slušajući, dok pjesme o novim junacima zna iz pjesmarica. Za vrijeme borbi protiv Austrije on je s drugovima pjevao noću, kad bi negdje našli gusle. U šumu nosili su puške i bombe, ali nisu gusle.

Dorđe J a n j u š e v i ć¹² iz sela Zastijenje, seljak, ima približno 66 godina, nepismen, pravi gusle.

Simo K o l d ž i ć, predsjednik općine, sin Mihajla Koldžića, pismen; kad je kazao, da ne pije, stariji su ljudi primijetili: »Mi smo na to bili navikli«. Njegov otac i ostali pjevači obilato su pili. On je izgovarao jasno i završetak stiha.

Dušan R a d o v i ć iz sela Krnjača, seljak, 30 godina, pismen, pjeva iz pjesmarica o Kosovskoj bici, kao i pjesme, koje je slušao.

Predsjednik općine je rekao, da postoje još dva naročito dobra mlada pjevača, koji stanuju na kraju općine, tako da ih nije mogao pozvati.

Sastavci, žandarmerijska stanica, općina Sočice, kotar Priboj

Todor R a d o v i ć iz sela Kruševci, kotar Vlasenica u Bosni, žandarmerijski narednik, ima 35 godina; učio je od oca i strica kao i od drugih pjevača, počeo je između svoje 14. i 15. godine. Doselio se u Sandžak g. 1923. On misli, da nema razlike u načinu pjevanja u Bosni i Sandžaku; pri guslanju nasljeđuje modernistu Perunovića.

U općini S o č i c e sačinjavaju muslimani dvije trećine stanovništva, od kojih pjeva samo »po nekoji«, i to samo jedan drugome u društvu. Od poznatih muslimanskih pjevača nisu došli: Osman K a l t a k, seljak, i Sulfan M u r a t o v i ć, koje smatraju najboljima.

U selu i općini Z a b r đ e, sjedište Severin, čekali su nas slijedeći pjevači, koji su se međutim razišli, jer smo zakasnili: Emin B a j r a m o v i ć, 68 godina, musliman, Borisav M a n o v i ć, 65 godina, pravoslavac i Šaban H a d ž o v i ć, musliman, između 75—80 godina. Svi su seljaci; muslimani i pravoslavni pjevaju obično kod kuće.

¹² Još danas možemo čuti riječ Janjuš, koju nema Rj A; tamo je samo Janjuša (IV, 459).

Na zapadu, u Metohiji, ispitivao sam i crnogorske doseljenike, no to nisam radio na Kosovu.

Peć

Osman Komarica iz općine Berane, musliman, živi u Peći od g. 1912., bio je uposlen kod općinske vage, služio pet godina i pet mjeseci u turskoj vojsci, zatim je bio dugo vremena graničar na crnogorsko-turskoj granici. Kod kuće nitko nije pjevao; još u mladosti slušao je starije pjevače, naročito slijepca Ćor Huseina (vidi: Novi Pazar). Počeo je pjevati oko svoje 20. godine, pjeva muslimanima i Srbima krajiške pjesme; sam ne umije sastaviti pjesmu i ne poznaje nikog, tko bi to znao. Nije htio piti, kad je vidio, da ja pišem, ali inače se ne odriče pića, kako su mi govorili. Iako je tvrdio, da ne zna nove pjesme o odmetnicima, ipak ih pjeva.

Drago Vasović iz Istoka, općina Trepča, kotar Andrijevice, u Crnoj Gori, doseljenik, stolar i seljak; pohađao je osnovnu školu jednu godinu, poslije je učio od mlađe braće, koja su išla u školu. Njegov je djed bio odličan pjevač, ali ga on nije slušao; u njegovu kraju se neobično mnogo pjevalo, najviše je naučio od bliskog srodnika Radoja Vasovića, koji je bio jedan od najboljih pjevača. Pjeva od g. 1911., dakle od svoje 14. godine. Učestvovao je u ratu protiv Turaka g. 1912. i u kasnijim ratovima; pjeva crnogorske, kotarske, srpske i bugarske pjesme, od kojih je novije, oslobođilačke, naučio iz pjesmarica. Nasljeđuje Ušćumlića, koga je slušao s gramofonskih ploča.

Dečani, manastir

Ivan Račić iz Vasojevića, Slatina, kotar Andrijevice, seljak, doselio se g. 1918., svršio je četiri razreda osnovne škole. Kod kuće se nije pjevalo, slušao je pjesme od drugih, zaboravio je već mnogo starinskih. Iz pjesmarica pjeva kosovske pjesme, a naročito novije crnogorske, kao i one o bugarskom i svjetskom ratu.

Veko Vuković iz Danilovgrada, pleme Bjelopavlići u Crnoj Gori, živi ondje od g. 1918., naučio je pjesme nešto slušajući, nešto iz knjiga.

Radivoje Milić, Crnogorac iz Orahova, pleme Kuči, kotar Podgorica u Crnoj Gori, nastanjen ondje od svoje 15. godine, čak osmog razreda gimnazije. Otac je odličan guslar, ali nije pjevao. Gimnazijalac je tvrdio, da je pjesme samo slušao, ali je ipak priznao, da je 2—3 naučio iz knjiga.

¹ Zapadni dio s Peći i Kosovskom Mitrovicom pripadali su Zetskoj banovini, Vučitrn, Moravskoj, ostali krajevi i mjesta Vardarskoj.

U selu Kruševci živi veoma dobar pjevač Vukašin Todorović, koji međutim zbog bolesti nije htio pjevati.

Đakovica

Mađun Fazlija, musliman, seljak iz Morine, općina Ponoševac, kotar Đakovica. Od njegovih su pjevali djed i ujak, slušao je pjevače i u drugim mjestima; bio je i u Skadru. Nepismen, pjeva od svoje 10. godine. Kad počne pjevati neku pjesmu, ne može je završiti do prekosutra. Kod fonografiranja pjevao je uz tamburu s dvije žice. Sastavio je pjesme za žene, dok junačkih nije.

Prizren, sjedište šarplaninskog kotara

Ognjen Bajkić iz sela Mušnikovo, općina gornjoselska, seljak, radi u selu udaljenom četiri sata, a usto ima kuću u gradu; 35 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole. Otac ga je učio pjevati, kad mu je bilo 6—7 godina, t. j. kad je počeo pohađati školu, čemu su se prisutni čudili. Učio je samo od oca, a poslije je, u svijetu, slušao pjesme i od drugih. Dovoljno mu je bilo čuti pjesmu samo jedamput; čitao ih je već u školi i kasnije iz pjesmarica; pjevao je najviše starinske pjesme. Znao je samo jednu pjesmu o Srpskom ustanku, koju je napola zaboravio. G. 1910. krenuo je u Ameriku, radio je u tvornici u Indianopolisu, gdje je svake večeri pjevao svojim zemljacima; vratio se kao dobrovoljac g. 1917. Pjevao je uglavnom o rusko-turskom ratu, o balkanskom g. 1912. i bugarskom g. 1913., dok o svjetskom ratu ne zna ni jednu pjesmu. Rekao je: »Što mi to treba, kad sam se sam borio«. On ne voli nove pjesme, starije su bolje; uopće misli, da je u starija vremena bilo bolje nego danas, kada više znamo, ali zato i više trpimo. Zaboravio je mnogo pjesama u Americi, smatra, da ih zna još 12—15, no dobro je primijetio, da nije posve siguran. Svakako ih umije više.

Kao mnogo boljeg pjevača hvalili su njegova oca, koji se tada nalazio u Skoplju.

Milutin Vučković, predsjednik općine gornjoselske, seljak od 60 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole u Prizrenu. Pjevali su otac i stric, od oca kao i od drugih pjevača slušao je uglavnom starinske pjesme, koje i pjeva, a ne zna one o balkanskom ratu i svjetskom ratu. To je za mlade ljude.

Đorđe Stojković iz općine Ljubižda, seljak od 55 godina, pohađao četiri godine osnovnu školu, koju su seljaci sami podigli. Kod kuće nitko nije pjevao, slušao je druge pjevače, neke je pjesme naučio iz knjiga, no mnogo ih je zaboravio.

Blagoje Janković iz sela i općine Ljubižda, seljak od 32 godine, ima četiri razreda osnovne škole. Od svoje 10. godine počeo

je učiti pjesme od starih seljaka. I otac mu je pjevao; njegove je pjesme već zaboravio. Sada je počeo iznova te uči nove ratne pjesme, od kojih je neke slušao, dok druge zna iz knjige. Umije i mjesnu pjesmu o Nešiću Koji, glasovitom komiti na Babuni; postoje i druge slične, no ni jednu ne zna dokraja.

Todor Vukanović, tajnik (delovođa) općine Oče Zagradске (tako je službeno, ja sam međutim čuo Očezagradске), rođen g. 1903., te mu je 28 godina. Završio je osnovnu školu i položio ispit za tajnika, ima 10 godina prakse. Rođen je u brdskom selu Lokvica, gdje mu još živi rodbina, dok se on nastanio u Prizrenu. Pjevao mu je otac, a i djed, kako se govorilo. Pjevanje se prema tome prenosilo s koljena na koljeno. Počeo je od svoje 10. godine, slušao je pjesme, a dosta ih je i čitao. Prirodno je, da kod pjevanja nešto dodaje ili izostavlja; pjeva starinske pjesme. Za vrijeme ratova dobio je knjigu »Balkanski rat 1912«, ali o svjetskom ratu zna samo jednu pjesmu, koju je slušao.

Jusa Osmanović, »musliman srpski« iz sela Lokvice (službeno Lokvica). Star 70 godina, naučio je od starih ljudi, ponajviše od nekih susjeda, ne zna čitati; pjeva srpski stare pjesme o Krajini.

Orahovac, sjedište podrinskog kotara

Behtula Štavički iz Orahovca, musliman, seljak, 55 godina, nepismen; kod kuće nitko nije pjevao. Naučio je od »prijatelja« (može značiti srodnika i prijatelja) Derviša Miriša. Morao je slušati »naše seljanske« pjesme šest do sedam puta (!), da ih nauči. Pjevao je nejasno, s velikim pauzama, no s puno osjećaja. Tvrdio je, da ne zna pjesmu o tome, kako su ginuli junaci, ali poslije duga nagovaranja otpjevao je ipak veoma melodično pjesmu o Kraljeviću Marku i Musi Kesedžiji. Za fonografiranje izabrao je pjesmu o junaku Dan Retimlju iz sela Retimlja. Vjerovatno nije htio početka priznati, da zna pjesme o odmetnicima, jer su bile prisutne službene osobe.

Hamza Liman Bidak (nadimak), iz Orahovca, asurdžija (plete rogoze), musliman, ima oko 40 godina, nepismen. Naučio je najviše od brata i drugih, počeo je pjevati s 15 godina, pjeva stare junačke pjesme, čok nove ne zna, što objašnjava time, da nije išao po svijetu. Kada malo više popije, prisjeća se starih pjesama te može cijelu noć sjediti i ponavljati ih.

Petar Dedić, učitelj, slušao je i naučio pjesme u općinama Kijevo i Dolac u svom kotaru stoga, da drugima imponira, no ne zna guslati. Za fonograf pjevao je neku »Kosovsku refleksiju«, malo lirsku, kao što je sâm primijetio, u stvari običnu lirsku pjesmu, koju nije nigdje pročitao.

U selu Zrze, kotar Orahovac, živi odličan muslimanski pjevač.

U selu Popovljani, općina dvoranska, kotar podgorski, sa sjedištem Suh(v)a Reka, pjeva Staja Nišić junačke pjesme, najnovije i stare, uz gusle.

Uroševac, sjedište nerodimskog kotara

Marko Pop Đokić, porijeklom navodno iz Prizrena, odakle potječu svi kolonisti tog kraja, no selo Domanek, u komaranskoj općini, koje mi je imenovao kao svoj zavičaj, pripada u gračanički kotar, kojeg je sjedište u Prištini. Ima između 50—60 godina, pjeva bez gusala srpski, arnautski i turski (?) o tome, kako su se Srbi borili protiv Turaka i Arnauta; pjesme o Kosovu ne pjeva.

Ilija Božović, urar, on i sin su pjevači; doselili su se iz Prištine.

Arsa Korković, pandur iz Nerodimlja, pjeva kod kuće uz gusle stare pjesme, koje je naučio od djeda.

Priština, sjedište gračaničkog kotara — Laplje selo

Japa Joksimović nije htio doći u općinu na poziv predsjednika, pa ni samog kotarskog načelnika, koji se tamo savjetovao s općinarima. Ljudi su govorili, da se stidi, da se drži po strani (osamoti se) i da radi »danas u nedjelju«. Nekad je bilo 10 starih pjevača, a sad je Joksimović jedini.

Lipljan

Petko Kostić nije htio doći. Pjeva na stari način kosovske pjesme, o Kraljeviću Marku, sve iz knjiga; o novim ratovima ne pjeva.

Vasa (Vasilije) Perić, težak, star 76 godina, rođen u istom selu, nije pohađao školu. Učio je od oca, djeda i starih ljudi, koje je slušao na »slavama« i zabavama. Čuo je od drugih pjevača »Majku Jugovića«.

Dobrotin

Zaka (Zafir) Čurčić, kmet ili knez (prvi funkcionar iza predsjednika općine), seljak od 28 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole još za turskog doba. Otac mu je dobro guslao, ali nije pjevao. Ustručavao se pjevati te se izgovarao; da je jako zaposlen i da nema vremena. Ljudi su međutim primijetili, da bi se on stidio, kad ne bi lijepo pjevao. On je rekao, da se ovdje pjevaju »starovremenske« pjesme, da su ih neki pjevači slušali, drugi ih naučili iz knjiga, a da se o novim ratovima »slabo« pjeva.

Maksim Stojanović, seljak, star 68 godina, nepismen; pjesme je samo slušao, otac mu je veoma dobro pjevao. Pjeva od svoje 10.—15. godine, i to starinske pjesme; nauči pjesmu odmah, čim je čuje. Njegov sin također dobro pjeva.

Vukadin Spasić, seljak, rođen g. 1901., ima 30 godina, svršio tri razreda osnovne škole. Stariji mu brat bio je pjevač. Naučio je, kako slušajući seljake, tako i iz knjiga. Počeo je s 8 godina, a od svoje 10. godine pjeva javno pred ljudima. Najviše je pjesama slušao od starih ljudi te ih je odmah primio; malo je čitao. »Majku Jugovića« slušao je najviše od starih pjevača.

Donja Gušterica

Slavko Vučić, seljak, star 80 godina (»tako su mi rekli majka i otac«). Otac i stariji brat pjevali su, naučio je pjesme od njih i od ujaka Stevana Šubare, koji je bio najbolji pjevač u Gušterici. Nepismen je, pjesme je samo slušao, ni jednu nije naučio iz knjiga. Počeo je pjevati između svoje 15. i 16. godine, pjeva starinske pjesme, ne zna pjesme o Srpskom ustanku, niti crnogorske, pa ni uskočke, jer mnoge je zaboravio. Rekao je: »Kada sam bio momak, žanjem, vičem i pjevam junačke pjesme« — razumije se bez gusala.

Nabrojio mi je osam »vrsnika«, od kojih sedam mrtvih. Marko Šubarić, Steva Šubarić, Stola Sojević, Zaka Vučić, Trajko Mira (drugi su ga zvali Mirić), Zafir Pavić, Kosta Lazić. Živi još Živa Šubarić. Dodao je, da su još nekolicina živi, među njima je Blago Maksimović.

Gračanica

Stajko Artonović iz Gračanice; nedaleko od pravoslavne crkve, seljak, 52 godine, nepismen, otac mu nije pjevao, slušao je pjesme od djeda i drugih ljudi, pjeva starinske.

Kosovska Mitrovica, sjedište istoimenog kotara, dok ga pjevači pod Zvečanom (vidi dalje) nazivaju zvečanskim

Stari Kolašin je narodno i historijsko ime za veće područje. Boravio sam u Zubinom Potoku, općina Radić Poljska.

Jev(f)to Ljutić »Dilber« (turski, znači lijep). Dilberom, čak i Dilberagom prozvale su tog pjevača lijepu ženu i djevojku, koje s njim vole plesati i šaliti se i koje mu donose darove. Folkloristički pripovjedač Grigorije (Gliša) Božović, rodом iz Kolašina, vjerno ga je prikazao u pripovijesti »Dilberaga Ljutić.« J. Ljutić nazvao se ratar, ali ljudi nisu imali osobito mišljenje o njegovoj

² Uzgredni spisi str. 62—69.

marljivosti. Ima 55 godina (drugi govore, da mu je više), nepismen je, neoženjen, jer je previše birao, što ovako objašnjava: »Kitu okićenu hoću, Ritu neuglednu ne ću, a Kita me ne će«. Kod kuće mu nitko nije pjevao, naučio je po kavanama, na zabavama i svadbama. Pjesme je samo slušao i to samo jedamput. Umije ih oko 20—30, čini se međutim, da ih zna i više. Najmilija mu je pjesma »Ženidba Smiljanića Ilije sa sestrom Buljubaše Muja«. Ne zna pjesme o kosovskim junacima ni o Srpskom ustanku. U našem društvu neprestano je htio da pije.

Ljubomir Košanin, seljak, rođen g. 1906., ima 24 godine, svršio je četiri razreda osnovne škole, oženjen. Pjevali su mu djed i otac, slušao je i druge pjevače; dovoljno mu je bilo čuti pjesmu samo jedamput, a i danas bi to mogao. Naučio je pjesme i iz knjiga, no više slušajući. Ističe, da pjeva potpuno onako, kako je slušao. Počeo je pjevati od svoje 12. godine, umije 500—600 pjesama, također i one iz druge knjige Srpskih narodnih pjesama Vuka Karadžića. Sam je sastavio nekoliko pjesama, među njima jednu, u kojoj je opisao, kako je služio vojni rok. Uglavnom zna starinske pjesme.

Nikola Božović, 65 godina, nepismen, pjeva epske pjesme tek od svoje 40. godine (!), prije je kao pastir (bio je za stokom) pjevao samo »ljubavne«. Starinske pjesme slušao je od brata popa; živjeli su u velikoj zadruzi. Pratio je brata po parohiji, tom prilikom su ljudi molili brata, da pjeva. On je stric pisca Grigorija Božovića.

Nešo Đurović, seljak, koji ima skoro 70 godina, nepismen, učio je pjevati kao »čobanin za stokom«, slušajući druge, a uveče je sam tražio pjevače. Otac i susjedi su također pjevali.

Milentije Popović, seljak iz Čitluka, rođen g. 1902., ima 28 godina. Svršio je osnovnu školu, slušao je djeda, oca i druge guslare, dok je iz knjiga malo naučio. Zna mnogo pjesama. Kad mu je bilo 23 godine, sastavio je pjesmu o tome, kako su Kolašinci napali nekog zločinca.

Jero(tije) Đorđević, otpjevao je za fonografiranje lirsku pjesmu na kolašinski seoski način, pri čemu je prstom začepio uho.

Najbolji guslar iz Kolašina bio je Nasta Kompir iz bratstva Vlada Popovića, popa u Kosovskoj Mitrovici, gdje su pjevali djed, otac, brat i sestrić.

Slatina, općina u kotaru Kosovska Mitrovica

Miloš Đurić, ratar iz sela Vuča, ne zna, kad se rodio, ima oko 40 godina, nepismen. U zadruzi pjevali su stariji, najviše je naučio od nekog bratučeda. Primio je starinske pjesme, no mnogo ih je zaboravio zbog naporna rada. Pjeva samo zimi, kada su duge noći, te svuda naokolo leži snijeg.

Petar Milenković iz Kamenice, seljak, oko 40 godina, nepismen. Slušao je oca, djeda i druge ljude, osobito kad je došao netko u goste (upotrebio je tursku riječ »musafir«); zapamtio je po neku pjesmu, koja mu se svidjela. Počeo je pjevati u svojoj 14. godini.

Pavle Radovanović iz sela Seoce, nepismen, pjeva od 15. godine.

Radovan Radičević iz Slatine, seljak, svršio četiri razreda osnovne škole, ima 20 godina; pjeva od svoje 18. godine, sve pjesme je slušao, nema ni jedne pjesmarice, a pjesmu »Boj na Kumanovu« naučio je od nekog seljaka. Pjesme o najnovijim događajima ne zna, ne postoje navodno pjesme o odmetnicima. Poučno je bilo, kad je rekao, da ne zna pjevati o Srpskom ustanku, no kad sam mu spomenuo »Boj na Mišaru«, pitao je, kako pjesma počinje. Kad mu je prisutni žandarmerijski narednik prišapnuo: »Poletjela dva vrana gavrana«, pokazalo se, da zna dobro cijelu pjesmu. Pjeva starinske pjesme, no ima već novije crnogorske gusle.

Zvečanska općina, kotar Kosovska Mitrovica

Dobrosav Fičović Molović iz sela Rudare, općina soko-
lička, seljak od 38 godina. Počeo je pjevati kao dječak (od malena), kad nije imao ni 10 godina. Slušao je stare pjesme od strica i drugih pjevača, ali ih je više čitao iz knjiga.

Vučitrn, sjedište istoimenog kotara

Jako Vučinić, seljak, ima 32 godine, Crnogorac iz Nikšića, ovdje živi od g. 1926., pismen. Pravio je poučna upoređenja crnogorskog pjevanja sa srpskim i arnautskim na Kosovu (vidi na drugim mjestima). Tvrdio je, da pjevači na Kosovu imitiraju Crnogorce, da Crnogorci međutim nikada ništa od njih ne preuzimaju; napomenuo je također, da mjesni pjevači pjevaju i o svojoj pobjedi. Tako je slušao »Majku Jugovića« i sve kosovske pjesme od drugih pjevača te dodao: »I mi pjevamo kosovske pjesme, ali iz knjiga«.

Cvetko Miladinović, ratar iz sela Svinjare, star 60 godina, nepismen. Pjevali su mu otac i stričevi u zadruzi (sada su se podijelili), gdje se lakše učilo pjevanje; počeo je oko svoje 18. godine, kad je već »bio na ženidbu«. Pjesme je samo slušao, no nitko mu ih nije čitao. Poznaje stare pjesme, ali ne i one o novim ratovima, za koje je već previše star (već preturio godine).

Milan Radivojević iz sela Svinjare, seljak, ima 31 godinu, naučio je »malo« čitati i pisati u vojsci. Pjevati je naučio od predašnjeg »starca« Cvetka Miladinovića i od drugih Srba; umije samo četiri do pet pjesama, između kojih i pjesmu »Majka Jugovića«.

Pjevao je pjesmu o balkanskom ratu, koju je čuo od nekog Mitra (koji je već mrtav) iz Resnika, općina Čičavički, kotar Vučitrn. Ne zna, odakle ju je taj pjevač naučio, jer štampana glasi sasvim drukčije.

Arnautski pjevali su uz tamburu (ovdje čivtelija):

Isa Imer, želi biti Imerović, iz Bajgore, općina Šalja. Seljak, ima 45 godina (najprije je rekao: 50). Stidio se pjevati i govorio: »Stidim se kod kuće, kako ne bih pred vama«. Kod fonografiranja pjevao je pjesmu o Zenelbegu iz Peći.

Jetula Amitović iz sela Kovačica. Pjevao je mjesnu pjesmu o tome, kako su Asimiji ubili brata i kako je ona tražila osvetnika. Lil je voljan, da ga osveti, ako se Asimija uda za njega, a ona mu odgovara, da ga voli kao brata i da ga stoga ne može uzeti. Na kraju ipak pristaje, da se zaruči, ali zahtijeva 10.000 dinara krvnine.

ISTOCNA I JUGOISTOCNA BOSNA

Bijeljina, sjedište kotara

Dr. Vladimir Stanišić, advokat; njegov otac, porijeklom iz Vinića kod Danilov grada u Crnoj Gori, bio je učitelj u Srebrenici u Bosni, gdje se i rodio naš pjevač. Gimnaziju je učio u Sarajevu, sveučilište u Zagrebu. Naučio je pjevati od narodnih pjevača, ali ponajviše zna sevdalinke (muslimanske ljubavne pjesme), od kojih je izabrao jednu za fonografiranje. On je bio prvi, koji me je upozorio na veliki značaj i ljepotu uskočkih pjesama. Po njegovu su mišljenju među junačkim pjesmama najbolje uskočke, a zatim dolaze kosovske. Najviše mu se sviđaju pjesme »Ropstvo Stojana Jankovića«, »Četiri uskoka« i »Ženidba od Zadra Todora«.

Suljo Vretenarević, musliman, vlasnik kavane u Bijeljini, ima 43 godine, ne zna čitati, naučio je od »svirača« uglavnom lirsko-epske pjesme, tako zvane »ravne«, i želio pjevati o Himzibegu, koji je poginuo kod Bijeljine u srpsko-turskom ratu g. 1876.

Alija Škulić, musliman, rodom iz Nevesinja u Hercegovini, zato ga zovu Hero (Hercegovac). Došao je u Bijeljину prije 40 godina, pjevao je kod begova, nikad u kavanama, kasnije je potpuno napustio pjevanje. Umro je 1925. ili 1926.

Mujo Havić iz Bijeljine, musliman, pjevao je uz gusle, za vrijeme ramazana, po cijele noći; neka pjesma bi trajala jedan i po do dva sata. Umro je.

Đoko Samardžić iz Nevesinja u Hercegovini, starac od 83 godine, koji je živio preko 40 godina u Mostaru; došao je u Bijeljину prije sedam godina. Pjesme je upamtio kao »dijete«, pjeva od 15. godine.

¹ Vidi Bericht I, 35.

U okolini Bijeljine u Dazdarevu, preko puta Rače, živi mjesni pravoslavni pjevač, a u Turskoj Trnovi dobar muslimanski pjevač, koji može pjevati svakog dana u mjesecu drugu pjesmu; svega ih zna 52.

Brčko, sjedište kotara

Uroš Elaković, u općini zauzima položaj »varoškog kneza«; svršio je trgovačku školu, »voda« je Sokola i član odbora Narodne odbrane. Predsjednik općine, kome se svidio njegov glas, potakao ga je na to, da nauči pjevati uz gusle; za agitaciju obaju društava bili su naime potrebni guslari, a seljaci nisu bili za to prikladni, jer su se ustručavali, te nisu htjeli pjevati pred širom publikom. Tako su Elaković i neki drugi naučili pjevati napamet iz pjesmarica, što je bilo veoma teško, budući da čovjek »u Hercegovini se rađa, spava i umire s guslama«. Gusle treba prilagoditi glasu, a pjevač nema šaptača. Shvatljivo je, da je muslimanski predsjednik općine karakterizirao pjevanje, koje smo fonografirali, kao »školsko, iz knjiga«.

Tuzla, sjedište kotara

Suljo Grdalić iz Tuzle, musliman, čiji se djed doselio iz Podgorice u Crnoj Gori; vrtlar, umije malo čitati, naučio je pjevati između svoje 7. i 8. godine od djeda i drugih ljudi, koji su čitali knjige, no njemu nije bilo potrebno čitati. Pjeva isključivo »krajisničke« pjesme, kod kuće i mještanima za vrijeme ramazana. Putovao je i u Sarajevo, te pjevao u hanovima, gdje su ga po običaju častili, a primao je i novac za pjevanje u ramazanu. Kod bega Fazlipašića, u Sarajevu, pjevao je 10—12 dana, poslije večere od ponoći do dva sata ujutru. Slušali su ga begovi ukućani i težaci. Od bega je dobio za 10—12 dana 1500 dinara, dok su ostali troškovi za njegov boravak stajali bega dvaput toliko. Danas je »siromaština« uništila pjevanje, no u selima, gdje nema »muzike«, zovu guslare još uvijek na sve proslave.

Zanimljivo je, da tog muslimanskog pjevača nitko nije dobro razumio, ni muslimanski direktor gimnazije, a ni muslimanski vjeroučitelj. Možda je pjevač zadržao neko stilizirano pjevanje iz Bosanske Krajine, koje je mjesna muslimanska inteligencija teško razumijevala već onda, kad sam bio u tom kraju za vrijeme svog putovanja g. 1912.²

Od istaknutih muslimanskih pjevača u Tuzli umro je g. 1925. ili 1926. Smaić iz sela Bašigovci, starac od 80 godina, koji je pjevao uz tamburu s dvije žice, a g. 1927. Abid Medić, trgovac stokom. Danas mogli bismo još pronaći siromašne ljude, koji

² Bericht I, str. 21 i str. 14, bilj.

pjevaju u nekim kavanama za novac. Tako pjeva Tajinaga T a - n o v i ć, koji se doselio iz Hercegovine (Trebinje), po kavanama za vrijeme ramazana, ali ne ide više begovima. U jednoj istoj kavani pjevaju uz ramazan i katolički i pravoslavni pjevači.

U Tuzli pjeva i pravoslavni arhimandrit Bilbija, koji je rodom iz Grahova u Bosni. U okolnim selima pjevaju još pravoslavni pjevači, uz gusle, i muslimanski, uz tamburu. U Čakloviću, na putu Siminhan—Zvornik, tri su poznata pjevača, od kojih se jedan zove Pele mi š. I ovdje ima dosta crnogorskih i hercegovačkih doseljenika.

Na putu iz Tuzle u Zvornik, dugom 56 km, pjevao je konduker (glasnik) autobusa Ilija Č e t k o v i ć, porijeklom iz Podgorice u Crnoj Gori, bosanske muslimanske sevdalinke i druge ljubavne pjesme, pa i crnogorske i makedonske, te je želio, da fonografiramo njegovo pjevanje. Zbog njegova krasnog i jakog tenora, neki je Nijemac htio da mu omogući školovanje.

Zvornik, sjedište kotara, nekadanja tvrđava, koja se često spominje u narodnim pjesmama, naročito u muslimanskim

U Zvornik dolazili su profesionalni pjevači. Od domaćih pjevao je u kavanama i živio od toga sada već pokojni Alija G r a h i ć iz Zvornika, musliman.

M u s t a f a iz Puračića, kotar Tuzla, musliman, pjevao je tri i po sata pjesmu o tome, kako je Hrnjica Halil išao na Maltu, da oslobodi svoju dragu. G. 1928. došao je u Zvornik za vrijeme ramazana, pa se ovdje zadržao dulje, čak dva i po mjeseca. Zanimljivo je, da je u ramazanu, muslimanskom mjesecu posta, dolazio u Zvornik također pravoslavni gostioničar (handžija) Pero iz Dubnice, koja se nalazi na pola puta Zvornik—Tuzla. On ima 50 godina; njega su predstavili oficiri caru Franji Josipu; još danas je navodno najbolji pjevač (nema boljeg) u Drinskoj banovini. Čak i Hrvat-katolik Ivo iz Like, poluinvalid, pjeva ovdje i u okolini za novac ličke pjesme; on je na Vidovdan (28. VI.) pjevao cijelu pjesmu u spomen kosovske bitke.

Važniji su pjevači splavari (ladari) na Drini, koji pjevaju i bez gusala, kad im nisu pri ruci. Za najboljeg smatraju Paju (?) Petronijevića iz Bajine Bašte u Srbiji, koji ima 39 godina.

Glumina kod Zvornika

Husein (Huso) K a r i ć Kordun, musliman; njegov se djed doselio iz Kolašina u Crnoj Gori u Vlasnicu, selo Zabukovik, gdje se rodio Husein. Husein sam govori, da ima 100 godina, dok ostali tvrde, da ima čak između 110 i 120 godina. U stvari ima 89 godina, jer se sjeća, da mu je bilo 35 godina, kad je pao Himzibeg u ratu

protiv Srbije (1876). Oženio se, posvadio s ocem i otišao u vojsku. Bio je dvanaest godina graničar duž Drine sve do austrijske okupacije. Dobio je penziju 150 groša, t. j. 12 austrijskih zlatnika mjesečno, a poslije sloma Austrije još dvije godine po 6 dinara, dok ih se na koncu nije sam odrekao zbog pristojbi. Pjevanje uz gusle naučio je u svijetu, koje je upotpunio služeći poslije na karaulama, u kojima su se nalazili pjevači iz cijele Bosne i Hercegovine pa i Crne Gore, i to u jednoj četi po 18 pjevača. Arapa i Osmanlija nije bilo među njima. On je svijestan Hrvat (sve što hrvatski govori; činovnici bili Hrvati kao on), što je rijetko tako daleko na istoku. Granice su čuvali od odmetnika (komite su hodali) i od krijumčara duhanom i rakijom. Pića i jela (dosta žderati) bilo je dosta, plaća mu je iznosila 4 dukata (250 groša) mjesečno, sve je bilo »carevo« (car t. j. sultan). Za vrijeme dopusta posjećivao je ženu; ostali su mu sin i četiri unuka. Pjeva obično starije muslimanske pjesme; preda mnom otkinuo je granu, kojom je prevlačio preko čibuka. Pjeva kod kuće sebi, porodici, susjedima i gostima, ali ne ide po kavanama te ne želi, da ga stavljamo u isti red s profesionalima (to je u nas ništa). Pričao je veoma živo, često u stihovima, i htio recitirati uvijek cijelu pjesmu.

Srebrenica, sjedište kotara

Radovan Il(j)ić iz sela Čičevac, težak od 50 godina, nije pohađao školu; naučio je sam čitati, a pjevati od starijih pjevača, naročito od Tana Mičića, seljaka, kome je bilo 60 godina. Upamtio je odmah, što je jedamput čuo. Izjavljuje, da je jedini pjevač u čitavom selu, iako priznaje, da pjeva i njegov mlađi brat. Pjeva starinske pjesme kao i one o ratu 1914—1918. Kad je bio zarobljen u Rusiji, otišao je kao dobrovoljac iz Odeze u Dobrudžu, a poslije preko Murmanska na solunsku frontu. Nije odobravao, kad su Rusi dovikivali: »Brosajte vintovki, idem domoj, ne nada (!) vojna«. U diviziji u Dobrudži bilo je trideset pjevača iz Bosne, Hercegovine i Like. Sastavio je pjesmu o borbama u Dobrudži.³

Petko Mijatović iz sela Čičevac, rođen u Podravnom, udaljenom sat i po od Srebrenice, težak od 30 godina, nije išao u školu i ne zna čitati. Pjevati je učio od oca i starijih pjevača, a pjevao je i njegov djed Mijat; počeo je od svoje 15. godine, dovoljno mu je da čuje pjesmu dva puta. Pjeva kod kuće sebi te kod susjeda; tuđih ljudi »plaši se«. U svjetskom ratu izgubio je na Piavi desnu ruku, pa je dobio protezu; drugu, bolju, dali su mu u Beogradu. Uprkos tome pjeva i dalje, ali je zaboravio mnogo pjesama; danas ih zna samo desetak.

³ Početak pjesme objavio sam u *Revue des études slaves* XIII, str. 35—36.

Andrija Mitrović, rodom iz sela Liješanj (7 km od Drinjače). Djed mu potječe iz Bjelopavlića u Crnoj Gori. Seljak je, rođen g. 1859., star 72 godine; naučio je pjevati od Hercegovaca i iz pjesmarica, štampanih u Novom Sadu; počeo je pjevati u 15. godini. Dok je bio mlađi, pročitao bi pjesmu tri puta, slušao bi je tri do četiri puta, pa bi je znao. Prve pjesme naučio je u pastirskim kolibama, kad još nije umio čitati. Pjeva starije, te crnogorske i novije, na pr., kako je Rusija oslobodila Bugarsku. Išao je po selima kao pjevač, primali su ga također u Sarajevu i Mostaru, posjećivao je Tuzlu, gdje su ga rado slušali i katolici. Otkad je prestao piti rakiju, zdravlje mu se popravilo.

Nisu došli Stanko Đurić, koji pjeva nove pjesme, ni Krsto Bojić iz okoline Drinjače. Pored njih ima još i drugih pjevača.

Kladanj, sjedište kotara

Ranko Vukajlović, zna iz pjesmarica pjesme o svjetskom ratu i o Srpskom ustanku. Izgubio je jednu pjesmaricu i zato »nije mogao sve uvrstiti u mozak«.

Timotije Savić, sin mjesnog svećenika, izgovarao je jasno stihove i zna navodno najviše pjesama. I njegov otac, prota Mihajlo Savić, pjeva uz gusle.

Mladići, koji su došli na »rekrutaciju«, baš kad sam stigao u Kladanj, nisu najprije htjeli priznati, da pjevaju, ali kad su saznali, da će biti fotografirani, bilo ih je najedamput mnogo. Nisu znali mnogo pjesama, a neki su čak pobjegli, kad sam ih počeo ispitivati o njihovim pjevačkim sposobnostima.

Milorad Stanišić, težak, ima 21 godinu, ne zna čitati, naučio je pjevati od seljaka i od strica; počeo je sa svojom 15. godinom; umije 5—6 pjesama, no nije ih sve primio usmenom predajom, jer je stric znao čitati i pjevao iz pjesmarica, te je tako naučio pjesme od njega.

Lazo Kraljević, težak od 20 godina; naučio je sam malo čitati, slušao je pjesme od mjesnih i drugih pjevača, jednu zna iz knjige; počeo je pjevati s 18. godina.

Petko Miletić, težak od 21 godine, naučio je u školi čitati i pisati; pjesme je slušao i čitao u pjesmaricama, pjeva stare pjesme, najviše o Milošu Obiliću i Kraljeviću Marku, no ne pjeva o novim ratovima.

Lazar (Laza) Škiljević iz sela Vranovići, seljak od 21 godine, nepismen je.

Vojko Kucalović, mladić od 21 godine, zna pet pjesama.

Dva brata, A l e k s i ć Laza, 25 godina, i Milan, 33 godine, iz sela Kovačići. Milan je naučio pjevati od oca, a Laza ponajviše za vrijeme vojnog roka g. 1926. u Nevesinju (Hercegovina); zna najbolje pjesmu o Principu (atentatoru na Franju Ferdinandu). Obojica pjevaju i stare pjesme, koje su primili što od raznih pjevača, što iz pjesmarica. U njihovu selu živi do 20 pjevača.

Janko P o p o v i ć iz Trnice, općina Šeković, kotar Vlasenica, ima 42 godine. Umije najviše novije pjesme, ali i stare. Bio je u ratu, naučio je pjesme o Rusiji, Italiji i štampanu pjesmu o Franju Ferdinandu.

Najbolji muslimanski pjevač, Mujo S a m a r d ž i ć, baš je onda služio u vojsci.

Avdo M a š i ć iz Kladnja, musliman, težak, 28 godina, naučio je sevdalinke od starijih pjevača, pjeva mnoge »ravne« pjesme uz šargiju i junačke uz gusle. I drugi pjevači znaju »ravne« i sevdalinke, dok »mladarija« ne umije pjesme o Mustajbegu, t. j. krajiške.

Ibrahim H e r i ć, zvani prosto »pjevo« (hipokoristikon za pjevača), musliman, trgovac stokom (tjera volove), pjeva svagdje, kamo dođe.

Osobito je na glasu muslimanski pjevač Nazif L u c a iz Olova, udaljenog 4 sata od Kladnja, »majstor«, koji gradi zidane i drvene kuće. Dolazio je svake godine za ramazan u Kladanj, a g. 1930. bio je pozvat u Sarajevo.

O jednom od ovih dvaju »pjeva« ili o nekom trećem priča se, da »drži liniju« Tuzla—Sarajevo za vrijeme od dvadesetak dana, da se zaustavlja na putu i da uvijek nosi sa sobom gusle kao štap.

Vlasenica, sjedište kotara

Kosta R u n d i ć iz Knežine, težak, 52 godine, naučio je sam čitati s 20 godina; u kući su držali gusle. »Preuzeo« je svoju umjetnost od krojača Janka Babinića; počeo je pjevati od svoje 15. godine. Stare pjesme, koje je naučio od drugih ljudi, zaboravio je, nove je čitao. G. 1913. dobio je iz Srbije 25 pjesmarica i sve ih je pročitao. Ipak najviše pjeva stare pjesme, ni jednu o balkanskom ratu, međutim pjeva o Principu i Franju Ferdinandu, o prijelazu preko Drine i o borbama na Piavi. Ove iste pjesme pjeva i muslimanima. G. 1929. učestvovao je u pjevačkom natjecanju u Sarajevu.

Ibrahim (Ibro) V r a b a c iz Knežine, musliman, težak, star 78 godina; kao mladić služio je kod bega šahinpašića na Glasincu kod Sokolca, kome su pjevači dolazili odasvud na dva do tri dana, bolji pak na duže vrijeme. Sa svojim gospodárom odlazio je drugim begovima i begovim prijateljima, koji su također držali pjevače. Od tih pjevača ostao mu je u uspomeni Fejzić Fejzija iz okoline

Goražda i Dianja Bego »barjaktar« Dedage Čengića (sina Smailage Čengića, koga je opjevao Ivan Mažuranić), rodом iz sela Ocko kod Goražda. Vrabac je čak dospio u Uskoplje u Hercegovini. Tako je postao pravi »begovski pjevač«, koji je na putovanjima učio od drugih, ali i njima pjevao, već od svoje 19. godine. Pjeva o bojevima u Bosanskoj Krajini, u hrvatskoj Lici i oko Senja, pa i o borbama u Madžarskoj. Za fonografiranje izabrao je meni nepoznatu pjesmu o Azginu Marijanu, katoliku, kako je sam istaknuo. Nije se dao fotografirati s guslama drugog pjevača, na kojima je bio urezan križ. On nas je iznenadio svojom visokom moralnom sviješću. Kad sam mu ponudio nagradu od 10 dinara, jer je došao izdaleka i morao prenoćiti u Vlasenici, pogledao me je i rekao: »Jeste li naučenjaci ili trgovci? Ako ste naučenjak, ne ću uzeti ništa od vas, jer je to meni haram (grijev). Ako vi širite nauku u svijetu, naša je dužnost, da vam pomognemo, koliko možemo.« Kad se izjutra oprštao s mojim sinom, plaćući je rekao: »Pozdravi mi starog profesora, ja i on smo sunce na zalazu, a ti si mlad, ti možeš, kamo god hoćeš«. Pošto je čuo svoje pjevanje iz fonografa, obratio mi se ovim riječima: »Da si mi to pokazao prije pedeset godina, bio bih te ubio«.

Bogdan Cvijetić iz Babljaka, kotar Rogatica, težak, 19 godina; naučio je sam čitati, a pjevati kao pastir kod ovaca, od Miloša Marjanovića, starijeg čobanina. Pjevao je sam sebi stare pjesme, dok je čuvao ovce, a drugima, kada se ukazala prilika, pa i šumskim radnicima. Umije nekoliko novih pjesama iz pjesmarica.

Komljen Belaković iz općine Sokolac, kotar Rogatica, rođen 1884., vozi »robu« između Vlasenice i Sarajeva (nazvao sebe »kolar«, što nije običan smisao te riječi, koja inače označuje obrtnika). Naučio je sam čitati ćirilicu, počeo je pjevati s 15 godina; od oca je preuzeo samo »ariju i guslanje«, a pjesme iz pjesmarica. Ne može naučiti, što drugi pjevaju, pamti samo ono, što pročita. Pjeva razne pjesme, najviše o ustanku Karađorđa i Miloša, dok o novim ratovima ne pjeva.

Kiril Božić iz Vacetine, kotar Vlasenica, lugar; u njegovu selu nije bilo škole, zato ga je otac upisao u školu u Zvorniku, gdje učitelj po cijele sateve nije dolazio na obuku, te je Kiril umirivao nemirne učenike, čitajući im pjesme. Učitelj je uzeo nekog Hercegovca (Hero, Ero) uz plaću od tri krune, da bi Kirila naučio »guslanju«; kako je pričao, učitelj ga je ispravljaio, svirajući na klaviru. Neki međutim nisu htjeli u to vjerovati, te su tvrdili općenito za pjevača, da se želi istaknuti izmišljenim i pripremljenim govorom. Pjesme je naučio iz pjesmarica; kao dobrovoljac bio je u Odesi i Dobrudži, poslije na solunskoj fronti.

Nedjeljko Perović iz Vlasenice, rođen u kraju Mironja kod Han Pijeska; otac mu potječe iz plemena Cuce u Crnoj Gori. Težak je, ima 43 godine, naučio je pjevati od oca i iz pjesmarica još u djetinjstvu; počeo je pjevati između svoje 13. i 14. godine. Zna više od 100 pjesama, pjeva uglavnom iz knjiga stare i nove pjesme.

Han Pijesak, općina u kotaru Vlasenica

Jovan Mitrović iz Japage, četvrt sata od Han Pijeska, otac mu je porijeklom iz plemena Piva u Crnoj Gori, težak, star 70 godina, naučio je čitati iz bukvara, kad mu je bilo 25 godina, da bi mogao čitati pjesmarice. Kad je u mladosti čuo neku pjesmu jedamput, odmah ju je zapamtio. Učio je naročito kao pastir kod ovaca »u kolibama«, gdje je bilo malo pjevača, ali zato mnogo slušalaca. Potrošio je za »pjesmarice istorije« 84,70 zlatnika, što je uistinu mnogo. Pjeva starinske pjesme, o junacima, hajducima, najradije o Srpskom ustanku te o ustanku g. 1875.; ne umije nove pjesme od g. 1914. Bio je u zatvoru za vrijeme cijelog rata.

Vidak Dragić iz mjesta Malopolje (jedan i po sata od Han Pijeska), težak (na selu radim), 59 godina, bio 16 godina lugar; naučio je čitati g. 1891., rado je slušao, kako drugi pjevaju. Otac mu je davao pjesmarice, a sam je počeo pjevati oko svoje 15. godine. Otac potječe iz Bijele kod Drobnjaka u Crnoj Gori; ljudi mu daju 100 godina, a sin 90.

Drago Dragić, sin Vidakov, iz Malopolja, seljak, 38 godina, naučio je čitati već prije rata, a pjevati od oca, najviše pak od drugih »guslača« i iz knjiga. Pjeva starinske i nove pjesme. Sam je sastavio pjesmu o prijelazu preko Drine kod Vlasenice g. 1914., ali nije štampana.

Nikola Mitrović, čiji se otac doselio iz Pive u Crnoj Gori; seljak od 53 godine, slušao je pjesme od starijih crnogorskih i mjesnih pjevača, koji su pjevali iz pjesmarica. I on je čitao pjesmarice, pjeva starinske pjesme, nove ne zna, jer ga ne zanimaju.

Ilija Pečenica iz mjesta Mahalji, težak, 40 godina, ne zna čitati; slušao je pjesme, ne umije ih mnogo, oko pet do šest; rijetko pjeva. Katkad prođe i pola godine, a da ne zapjeva.

Boško Glasević iz sela Hasač, težak, 30 godina, čita veoma slabo, naučio je samo za svoju potrebu, pjesme je slušao od starijih pjevača; pjeva stare, a ne zna ni jednu novu.

Predsjednik općine izjavio je, da bi bio mogao okupiti do dvadeset pjevača, da je bio prije obaviješten.

Na putu iz Vlasenice u Sokolac, u mjestu Žlijebovi, pjevao je u kavani, na treći dan Duhova, neki pjevač, čiji se djed doselio ovamo iz Pive u Crnoj Gori.

Glasinac, kraško polje sjeveroistočno od Sarajeva, raskršnica putova iz Sarajeva, Vlasenice i Rogatice; glavno mjesto i općina je Sokolac, kotar Rogatica

Dragić Staničić Vasika iz sela Baltići; djed mu potječe iz Brda u Crnoj Gori. Seljak, rođen 1883., naučio je čitati ćirilicu. Pjevali su mu djed, otac i stric; naučio je od oca između svoje 10. i 12. godine, od 16 godina počeo je javno pjevati. On je sebe nazvao »srpski pjevač« (za razliku od muslimanskog), sam je izrađivao gusle. Služio je vojsku zajedno s Česima (umiye još nekoliko čeških riječi). Za vrijeme rata bio je u Srbiji, na Karpatima, u ruskom dijelu Poljske, u Italiji; kad je dezertirao, bio je godinu dana komita, pa je uhvaćen i ponovo vraćen u vojsku. U vojsci je pjevao »kako je Austriji milo«, danas pjeva »kako je Srbima milo« i tumači to riječima: »Nužda zakon mijenja«. Priča uopće veoma brzo i duhovito. Pjevao je i muslimanima u Višegradu, Rogatici kao i u Sarajevu, kod špira Srbijanca. Nešto sam sastavlja. Neke pjesme je slušao, druge je naučio iz knjiga.

Marko Paučić, rođen u Brejakovićima, živi u Sokolcu; otac mu i djed potječu iz Vasojevića u Crnoj Gori. Seljak (radim na zemlji) i gaterista (režem daske). Naučio je pjevati od djeda, kad je imao 12 godina; između svoje 18. i 20. godine počeo je pjevati mještanima po kavanama i t. d. Pjeva isključivo stare pjesme, dok o balkanskom ratu ne pjeva. Upozorio me je sam na to, da pjeva drukčije za gospodu (fonogram 1930-35), drukčije za seljake (fonogram 1930-36) i usto još i po seljačku (fonogram 1930-37).

U Sarajevu sam saznao, da glasoviti pjevač, koga sam čuo g. 1913., tesarski majstor Ahmed Hero, pravim imenom Imamović,⁴ musliman, još pjeva po kavanama za vrijeme ramazana. Tako isto pjevao je g. 1934. za vrijeme ramazana Zulfo Krehov,⁵ moj pjevač iz g. 1913.⁶ Pravoslavni pjevač Relja Mrkolja iz Rajlovca kod Sarajeva, rođen g. 1877., bio je predmet proučavanja prof. R. Trautmanna, velikog poznavaoца ruskih bylina. On je Relji posvetio cijeli feuilleton,⁷ budući da se mnogo radovao, što se upoznao s njim.

Višegrad, sjedište kotara

Halil Aljušević, musliman, kočijaš (kiridžija), ima jednog konja; siromah, koji nema ni gusle, jer ih je prodao. Kod kuće je pjevao stariji brat, od koga je nešto naučio, a nešto od Muja Hreljića, seljaka, koji je posjećivao s drugima kavane i gostione u gradu. Halil ne pjeva po kavanama, već samo sebi i susjedima, te odlazi pjevati, kad ga zovu za vrijeme ramazana i bajrama.

⁴ La poésie pop. épique 40, sl. 13.

⁵ Milan Karanović, O ramazanskim guslarima u Sarajevu (Ppnp II, 87—92).

⁶ La poésie populaire épique 40, sl. 14.

⁷ Prager Presse 4. XI. 1931.

Avdija Oprašić iz sela Oprašić, kotar Rogatica, blizu granice višegradskog kotara, doselio se u Višegrad već prije 30 godina, musliman, nepismen. Naučio je pjevati kao kočijaš (hodeći po kiridžiluku). Kad se doselio u Višegrad, već je znao pjevati; u njegovoj porodici pjevao je bratić (amidžić). Vozeći se u Zvornik, Sarajevo, Foču i Čajniče, slušao je mnogo dobrih pjevača Hercegovaca, ali je od njih malo naučio. Pjeva starinske pjesme. Ljudi su mi skrenuli pažnju na to, da on radi naporno od jutra do mraka, vozeći pijesak, no naveče pjeva sam sebi.

Dervo Dervišević, musliman, pjeva veoma dobro mnogo starih pjesama, dok ne zna lijepo guslati, pa mu stoga gudi Avdija Oprašić.

Kršćanski pjevač »čiča Jovan« branio se, da nije guslar, što su i prisutni potvrdili, no zato zna pričati, te ga ljudi pozivaju, da ispriča pjesme »sve slobodno«; zovu ga na Božić i zato, da »proriče« iz plečke pečenog ovna.,

Još su u mjestu 3—4 muslimanska pjevača, koji su se doselili iz Crne Gore i Sandžaka, a ima i nekoliko starijih, koji su služili u karaulama duž Drine.

Proputovao sam važnija mjesta višegradskog kotara.

Dobrun

Arif Hajdarović, musliman iz Dobruna, poljoprivredni radnik, siromah, koji nema ni svoje gusle. Star je 70 godina; bilo mu je 18 godina, kad je Austrija okupirala Bosnu i Hercegovinu (došla Austrija). Još prije godinu dana odnio je 100 kg žita u mlin. Pjevače je slušao u svratištu (han) svog oca. Čim bi netko dovršio pjesmu, odmah ju je mogao ponoviti poslije nepuna pola sata. U očevu hanu, na granici, visjele su gusle, koje bi sa »čiviluka« na zidu skinuo svaki pjevač sam. Nedaleko hana nalazila se kasarna, a naš se pjevač žalio na to, da Arnauti i »Arapi« nisu slušali pjesme, budući da »kao volovi ne znaju bosanski«. Za vrijeme svjetskog rata bio je evakuiran te je kao izbjeglica (muhadžir) dospio u Kladušu, na bosansko-hrvatskoj granici, gdje su ga istovjerci veoma razočarali, jer su se vladali prema njima, kao da su Srbi (držali nas kao Srbe). Kao pjevač doživio je još veće razočaranje, kad je primijetio, da vodene cijevi nisu od zlata, kao što to stoji u krajiškim pjesmama, zatim da polje kod Bihaća nije dugo 12 sati, već samo jedan sat, a kad je vidio ondašnje kule, bacio je gusle, jer još i danas ističe u svom pretpjevu, da pieva »pjesmu od istine«. Kad ga je kotarski načelnik zadirkivao, odgovarao je mirno i mudro kao filozof.

Obren Davidović, pravoslavac, seljak, rodом iz Čelebića, kotar Foča; njegovi su se preci doselili u Dobrun. Pjevali su mu pradjed, djed i otac, od kojih je najviše naučio, ali i od drugih

pjevača, pa i iz starih pjesmarica; »krajišničke« pjesme zna iz Karadžića, a neke pjesme iz »Kosovske osvete« M. Šobajića; pjeva o rusko-turskom ratu i nove ratne. Kupio je knjižicu o sarajevskom atentatu. Zanimljivo je bilo, da nije umio pjevati pjesmu o veoma omiljenom hajduku Mijat Harambaši, iako mu je bila poznata, rekavši, da bi je morao ponovno pročitati.

Vardište

Radivoje R a k o v i ć iz Rakovića, općina Bijelo Brdo, dolazi često u Višegrad. Nismo mu posvetili mnogo pažnje, jer mu je kotarski načelnik prigovarao, što se bez prava ponosi time, da je bio na solunskoj fronti.

Među gostima u gostioni prijavio se Stevan P u š o n j a, Crnogorac iz Petrovića, iz plemena Čeva, no već njegov pradjed se doselio prije 120—140 godina u Rogaticu, općina Sokolovići. Steva je seljak i šumski radnik, 5 1/2 godina bio je lugar. Neke pjesme naučio je slušajući, a neke iz knjiga; voli stare, ne pjeva nove: »Zašto da pjevam nove pjesme o događajima, koje svi znamo?« Za vrijeme rata g. 1915. bio je zarobljen od Srba, uvršten u srpsku vojsku, pa g. 1916. zarobljen od Austrijanaca. Pjevao je uz gusle u Berlinu, Plznu i u Pragu, pri čemu bi neki Crnogorac prevodio pjesme. G. 1927., dok je pjevajući radio, fonografirao ga je Nijemac, Studienrat Dr. H. Koken, Holzminden.

Rudo

Vaso Ilić iz Zlatara, općina Rudo, seljak, svršio tri razreda osnovne škole; pjevali su mu otac i stariji brat, naučio je od njih i od raznih pjevača te iz pjesmarica, ali uglavnom od pjevača.

Šaban H a d ž o v i ć iz Ruda obavijestio me je o starim i novim pjesmama.

Strpci

U pilanu popa Koste Popovića pozvali su tri pjevača, koji nisu došli, jer je bilo već kasno. Spomenuli su mi, da postoje ovi pjevači:

Asan M u n l o iz Kamenice, na drugoj obali Drine, pjeva kod kuće i dolazi, kad ga pozovu.

Mujo Z u l i č i ć iz mjesta Šetihovo, seljak, obilazio je sela u kotaru, kad su ga pozivali. Umro je g. 1930.

U selu Sokolovići, nazvanom po Mehmed-paši Sokoloviću, nema više pjevača. U Rogatici saznao sam, da je tamo pjevao u kavani g. 1925. najbolji pjevač tog kraja Jakov T o m i ć.

Borisav Ristić iz sela Dobromèrovići, težak, rođen g. 1900., neškoloivan, naučio je čitati ćirilicu i latinicu. Pjevali su mu djed, otac i stariji brat; učio je najprije od njih kod kuće, a zatim od svoje 20. godine učio je kroz 6 mjeseci po sijelima, te su ga nakon toga pozivali kao pjevača na zabave. G. 1927. učestvovao je na guslarskom natjecanju u Sarajevu, g. 1929. u Skoplju i u Sarajevu; u Skoplju je dobio četvrtu nagradu. Poslije je sudjelovao na »turneji« po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Pjeva stare i nove pjesme, najviše stare iz pjesmarica, a nove zato, jer su »zanimljive«. Ipak ne želi pjevati pjesmu o smrti nadvojvode Franja Ferdinanda, budući da postoje tri redakcije (od tri ruke), koje se nikako ne slažu, te im zato ne vjeruje. Na natjecanjima i putovanjima slušao je pjevače iz Hercegovine i Crne Gore, pri čemu bi primali pjesme jedan od drugoga. On se neobično približio slavnom Ušćumliću, iako ga nije čuo u Sarajevu lično, nego s gramofonskih ploča, s kojih su učili i drugi guslari. Najprije se stidio javno pjevati, ali se toga oslobodio, kad su se »gospoda« počela zanimati za gusle. Nije mu se međutim svidjelo, kad je pjevao uz druge pjevače na putovanju po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, gdje su sokolska i druga društva priređivala pjevačke večeri i matinee. Svaki pjevač nastupao bi dva puta, ali nije mogao otpjevati cijelu pjesmu, jer su epske pjesme duge. Ovakav način pjevanja bio je našem pjevaču »dosadan«. On je izuzetak među pjevačima zbog toga, jer ne pije ni kavu, ni rakiju, a i ne puši. Voli zato »fino« jesti.

Nikola Kojić iz sela Drobnici, općina Rogatica, čiji pradjed potječe iz Crne Gore. Nazvao je sam sebe težakom (seljaci su govorili o sebi, da su zemljoradnici), rođen g. 1896., nije pohađao školu, naučio je čitati u austrijskoj i srpskoj vojsci; ime i prezime umije napisati »srpski« (ćirilicom). Djed i otac su mu bili pjevači, ali od oca nije mnogo naučio, najviše je »prihvatio« kao vojnik. U 22. dalmatinskom puku pjevao je oficirima, među kojima su bili Jevrejin Altarac iz Sarajeva i Česi Doležal i Kuba, a u srpskoj vojsci potpukovniku, zapovjedniku puka; na talijanskoj fronti bio dva puta ranjen. Starinske pjesme naučio je od drugih pjevača, nove ratne iz knjiga; pjeva i muslimanima. Dok mu je otac živio, bavio se mnogo pjevanjem, ali kad se oženio g. 1920., zaokupile su ga brige. Imao je sedmero djece, od kojih je živo četvoro; radi u rudniku, da prehrani sebe i svoju porodicu. G. 1916., kao zarobljenik, radio je u ruskom dijelu Poljske kod nekog poljskog seljaka; kad je ovaj jednom cijepao drva, zatražio je od njega veliku cjepanicu, napravio gusle te izvukao konju dlake iz repa za gudio. A kad je počeo gudjeti, htjeli su Poljaci zaplesati, no on je uskliknuo: »Sjedite!«

Milinko Milinković, (njegov se djed, porijeklom iz Hercegovine, zvao Milinko, prije su se nazivali Živkovići), rođen u Zivaljevini, općina Rogatica, zemljoradnik, ima 68 godina. U vrijeme okupacije (kad je Švaba došao) bilo mu je 15 godina, nepismen je. Pjevali su njegov djed, otac i stric, od kojih je naučio pjevati, kao i od drugih pjevača. Kad bi na sijelima čuo pjesmu, odmah bi je znao i otpjevati. Pjeva starinske pjesme; nove ne umije, ne može ih upamtiti. G. 1927. učestvovao je na guslarskom natjecanju u Beogradu, gdje je dobio treću nagradu od 1000 dinara, a g. 1929. u Sarajevu i u Skoplju, gdje je pjevao i nove ratne pjesme. Dok su mi drugi pjevači pjevali za fonografiranje, pokušao je nekoliko puta prisiliti nas, da slušamo njegovu »zdravicu«. Kako mu nismo obraćali pažnju, izrazio je svoje negodovanje riječima: »Zar je preča pjesma od zdravice, gdje se Bog spominje?«

Šerif Hajdarović, musliman iz sela Strmac, općina Rogatica, udaljenog jedan i po sata od Rogatice, »u brdima«, gdje žive pomiješani muslimani i pravoslavni. Težak, nije pohađao školu niti je naučio čitati. Kod kuće mu nitko nije pjevao. Pjesme je slušao, primio ih je također iz pjesmarica, jer ima školovanih ljudi (naučenjaci), koji iz pjesmarica čitaju pjevačima. I njemu su u selu čitala djeca i odrasli. Najviše je naučio kao zarobljenik u Gaëti, u Italiji, od Crnogoraca, koji su došli tamo s (kraljem) Nikolom. Svaki Crnogorac pjeva i gudi uz gusle, to je kod njih »u prirodi«; i general Zimonjić sa Cetinja pjevao je i gudio. Šerif pjeva starinske, uglavnom »krajiške« pjesme. Kad je bio u Sarajevu u nekom hanu, odveli su ga u neku knjižaru, gdje je pjevao 10 pjesama po 30 do 40 »riječi« (vjerojatno stihova) za gramofon, ali nije znao, za koju firmu.

Ibro (Ibrahim) Mušović iz sela Vragolovi, općina Rogatica, musliman, zemljoradnik, ima 53 godine, nije pohađao školu niti zna čitati. U kuću im je dolazio stogodišnji starac i pjevao »krajišničke« pjesme; slušao je i druge muslimanske i pravoslavne »čiće« (od Turaka i Srba). Od svoje 20. godine počeo je pjevati u selu, a u gradu gospodi u kavani, hotelu, gostionu, kad bi ga pozvali. Susjedi dolaze njemu u kuću, da im pjeva; uveče pjeva sam sebi. Zanimljivo je spomenuti, da prati lovce i da im pjeva.

Goražde (govori se i Goražda, ali to je iz turskog vremena⁸), sjedište kotara

Arsó Stojanović, pravoslavac, iz sela Popov dô, četvrt sata od Goražda, težak; otac ga kao jedinca nije htio dati u školu, ali je naučio čitati od sestre, kad mu je bilo 15 godina. Otac mu je bio pjevač, a on je počeo pjevati između svoje 17. i 18. godine. Za vrijeme rata »zabacio« je pjevanje na nekih pet do šest godina,

⁸ Tako je objasnio Dr. G. Ružičić.

jer je živio u Čajniču na okupiranom području (preko Drine bili su Crnogorci), a u logorima nisu mogli pjevati. Kao »momak« u Čajniču nije ni pomišljao na djevojke. Naučio je pjevati od oca i drugih pjevača, ponešto iz pjesmarica, odakle je primio nove pjesme. Pjeva uglavnom starinske pjesme i misli, da ih zna dobro svega 10, što sigurno nije točno, jer je znao za veći broj junaka i događaja iz starih pjesama.

Huso (Huseinbeg!) Čengić iz Goražda, musliman, težak (ima polje, žito, voće), kome je oko 40 godina, ne zna točno, kada se rodio. Svršio je tursku školu (mekteb), zna ćirilicu i latinicu. Njegov stariji brat je pjevao, od njega je i naučio pjevanje, ali i od »dosta ljudi svukuda«, po kavanama i kao gost po muslimanskim kućama. Od pjevača ostali su mu u pameti Rašidbeg Herenda, Murat Paraćak, Hilmo Žiga, a bilo ih je još više. Počeo je učiti u 15. godini, od svoje 20. godine pjevao je sebi, ljudima (t. j. muškarcima) i ženama u porodici, za vrijeme ramazana u kavanama i kućama; pjeva starinske, uglavnom krajišničke pjesme, koje je nazvao »krajine«. Ne umije pjesme o novim događajima, na pr. o balkanskom ratu, no zna, da postoje pjesme o pograničnim »čarkanjima«, kao što je borba Borišića Smaila s Crnogorcima, koja se vodila prije nekih četrdeset godina. Sjeća se mnogih bogatih begova, koji su gostili pjevače, naročito za vrijeme ramazana. Nije odlazio pjevati u druge krajeve, jedino ga je pozvao stric Rustenbeg Čengić u selo Bošinj, kotar Čajniče, na jednu noć, da zabavlja goste. Danas ljudi već nerado slušaju ratne pjesme; ovo tumači time, što su okusili rat (svaki ratove ogrizao, pa ne voli čuti). Za najboljeg pjevača smatra Ušćumlića, podvornika kod suda u Plevljima, u bivšem Sandžaku. Huso Čengić pjevao mi je g. 1924. u Boljanićima, u Sandžaku, na granici Bosne.⁹

Rageb Turulja iz Goražda, musliman, težak (ima sam polje), rođen g. 1903., svršio je osnovnu školu. Kod kuće mu nitko nije pjevao, naučio je pjevanje od Fezije Fežića, Osmana Žige (imenovao ga Žigo i Žiga) i drugih na sijelima i u kavanama. Ne pjeva iz pjesmarica, ali bi umio, da ih dobije. Svoju umjetnost pokazuje za vrijeme ramazana najviše po kavanama ili odlazi prijateljima na poziv te prima novac i gošćenje. Begovi stavljali su na njegova konja razne darove, pa i odijelo, nisu škrtarili novcem.

Salko Sudić iz Goražda, musliman, »dunder (tesar) i pjevač i težak i čelar«, 40 godina, svršio tri razreda osnovne škole i turski mekteb. Njegov otac bio je pjevač. Salko mogao je odmah primiti pjesmu, čim bi je čuo (mogao sam pobrati odmah), kao u Čajniču i u Goraždu, po kavanama i u seoskim kućama. Učio je između

⁹ Vidi La poésie populaire épique str. 72, sl. 78.

svoje 15. i 20. godine; od 20. godine pjeva za vrijeme ramazana u kavanama, na putu, kad je gost (na konaku), a pozivaju ga u kavane i kuće, najviše po selima. Zvali su ga također begovi Duzmizbeg Čeljo, Avdibeg Sijerčić i t. d., koji su bili pažljivi (imali pažnju prema meni), razgovarali i pjevali s njim te ga darivali novcem i vezenim maramama. Pjeva »starinske krajišnice«, a nikakve nove pjesme, nikad iz knjiga, iako je svršio školu, već samo ono, što je primio od drugih pjevača. Ističe, da pjeva točno ono, što čuje (pošto čuo, poto i prodao).

Risto K a r a d ž i ć, pravoslavac iz okoline Goražda, pripadnik ove općine. Pjeva nove i starinske pjesme iz pjesmarica.

Školski podvornik i drugi ljudi su mi kazali, da su veoma dobri pjevači: Savo J o v a n o v i ć, koji pjeva isključivo nove ratne pjesme tako dirljivo, da ljudi plaču; u ratu je dobio četiri odlikovanja (ordena), i Điko T e r z i ć iz Jabuke, udaljene jedan sat od Goražda, koji pjeva također ratne pjesme.

F o č a, sjedište kotara

Smail-beg Č e n g i ć Ratajac, rođen u Ratajima (on je rekao: u Rataju) u maloj kuli g. 1876. Nazvao je sebe veleposjednikom, što je zaista i bio do agrarne reforme, a sada »drži han«. Svršio je tursku školu u Sarajevu. Za vrijeme svjetskog rata služio je u austro-ugarskoj vojsci kao imam (svećenik), uglavnom u Albaniji. Djed i otac mu nisu pjevali; slušao je stare pjevače, najviše Omera Hasanbegovića, koji je pjevao njegovu ocu i dolazio mu kao gost (na konak), na jednu sedmicu, na deset dana, u lov na divljač i na pecanje riba, te na sijela. Naučio je sve pjesme od drugih ljudi, dok ih mlađi pjevači uče iz knjiga. Pjevao je prije, dok je bio mlad, od svoje 25.—40. godine, ali nikad nije tražio, kome će pjevati, već su k njemu dolazili, da ga čuju. Već godinu dana nije imao gusala u rukama, te sam ga morao dugo moliti, da bi mi zapjevao, što je b'lo naročito uživanje za mene, jer se fina, begovska kultura očitovala i u njegovu pjevanju (vidi fonogram 1931—72). Nije se dao fotografirati, a nikada u životu nije bio fotografiran, budući da to zabranjuje njegova vjera, »jer nema našega sveca (t. j. Muhameda) nigdje na slici«. Ne pije alkoholna pića, pa ni sodu. Pamti dobro tradicije svog visoko feudalnog roda u Ratajima, gdje je Bećir-paša, — koji je poginuo sa dva sina u bici »pod Ozijom« u Rusiji, u ratu protiv Katarine Velike, — sagradio visoku kulu od jedanaest katova. Priča dalje zanimljivo o svom stricu Smail-agi Čengiću, junaku epa Ivana Mažuranića, o čijoj je pogibiji ispjevao pjesmu njegov barjaktar Ahmed Bauk (pjesmu čuva sin Džemal), zatim o sinu mu Dedagi Čengiću, te o drugim rodacima. I od njega sam čuo, da su Hajdar-beg Čengić i Ali-paša otišli poslije okupacije Bosne i Hercegovine u Carigrad,

gdje su održavali svaki petak selamluk. Kod Hajdar-bega ušćuvala se bosanska nošnja kao i pjevanje uz gusle, uz tamburu pa i uz violinu na »debelu strunu« (ćemane). Od Smail-bega Čengića sam saznao, da ima mnogo muslimanskih pjesama o borbama protiv Crnogoraca i čak o pobuni protiv Austro-Ugarske g. 1882.

Dušan J o k o v i ć, pravoslavac iz općine Dragočava, njegov je otac bio porijeklom iz Crne Gore; zemljoradnik, 38 godina. Otac mu je pjevao iz pjesmarica starinske i nove ratne pjesme. Joković je »spjevao« pjesme o tome, što je doživio u ratu, naročito na talijanskoj fronti od Soče do Piave, gdje je bio uvijek među prvim u »šturbataljonu«. Nije ih zapisao, nego ih nosi u glavi. Drugi pjevači, među kojima Jovo Dosić iz Dragočave, preuzeli su pjesme od njega.

Risto Elčić iz općine Foča, gostioničar, prije je bio težak; pjeva lirske i junačke pjesme samo iz pjesmarice. Čudnovato je, da ga ljudi hvale kao najboljeg pjevača (prvi pjevač), iako ne zna ni jednu cijelu pjesmu, jer ih je zaboravio. Svakako se njima sviđa njegov glas i način pjevanja.

Ustikolina, kotar Foča

Adem-beg Čengić, musliman, drži kavanu, pored toga je zemljoradnik, veoma siromašan; zatekao sam ga na poljskom radu. »Misli«, da ima 63 godine; prestao je da pjeva prije 15 godina, kad je »ostario«. Pjevao je starinske pjesme, dok je novije »slabo« znao; drži gusle u svojoj kavani, ali nije mogao uz njih pjevati, jer nemaju strune, tako da je morao pozajmiti druge. Pričao je, kako se najprije neobično uplašio, kad je pao u crnogorsko zarobljeništvo, ali poslije se ugodno sjećao tog dvomjesečnog boravka. Major Rajo Laban iz Dečana (Polimlje), zamolio ga je u Foči, da mu zapjeva, što hoće. Pjevao mu je sve starinske pjesme, koje je znao, kasnije je ponavljao (povratio, obnovio), pjesme, koje je major izabrao. Bilo mu je dobro »uz rakiju i meso«, a major je sam zapjevao: »Vrijeme kule gradi niz Primorje, vrijeme razgrađuje«.

Jednog pjevača iz okoline Foče upoznao sam pod Durmitorom. To je bio pratilac antropogeografa Dr. Branimira Gušića (docenta za bolesti uha na zagrebačkom sveučilištu) i njegove žene, Omeraga Č a m p a r a iz Tjentišta, kotar Foča, musliman. Zna čitati, dobro piše. Njegov otac je pjevao, on je počeo od svoje 17. godine, primio je pjesme od drugih pjevača, dok je iz knjiga naučio samo nekoliko novijih.

Ilija Simović je prema podacima A. Luburića odličan pravoslavni pjevač u tom kraju.

Miloš N i n k o v i ć. Njegovi preci su se doselili prije sto godina iz Trebinja u Hercegovinu. Ima 30 godina, nije pohađao školu, ali zna dobro pisati; naučio je pjevati kod kuće, gdje je pjevao njegov otac i neki žandar. Ninković pjeva na sijelima starinske i nove pjesme, koje je naučio iz pjesmarica, pa i šaljive. Prošao je sve ratove, borio se i na talijanskoj fronti.

Kalinovik, ispostava kotara Foča

Predsjednik ispostave Kulundžić pjeva iz pjesmarica, naročito iz »Kosovske osvete«.

Milan Š k r b a r iz općine Kalinovik (spomenuo je, da općina ima 4.293 stanovnika), težak, rođen g. 1896., nepismen. Njegov otac bio je dobar pjevač. On je učio pjevanje, kada je išao trbuhom za kruhom po Bosni, Hercegovini i Albaniji, a kasnije u vojsci. Kao njegov otac, tako i on pjeva obično stare pjesme, koje je slušao od drugih; nove ne zna, jer ih nije umio pročitati iz pjesmarica.

Trifko K a l a j d ž i ć iz sela Vihovići, općina Kalinovik, težak, rođen g. 1872., čita slabo, i to samo štampana slova. Mnogo je putovao, slušao je stare pjevače, od kojih spominje Marka i Mitra Mandića, te Vasu Gojanovića i modernistu Petra Perunovića na svadbi kralja Aleksandra u Beogradu. Od Perunovića nije mogao međutim preuzeti pjevanje. Govori u stihovima, sam sastavlja pjesme, ali ih nije dao štampati, niti ih je zapisao; u njima prikazuje neobično težak život vojnika, proklinje Vuka Brankovića, te napada austrijsku vladu. Učestvovao je na pjevačkom natjecanju u Sarajevu, onda kad je pobijedio Ušćumlić (g. 1924?), koga su drugi pjevači uzimali za uzor. Pjevao je zdravicu generalu Smiljaniću, koji se s njim rukovao; ovu zdravicu izabrao je također za fonografiranje (fonogram 1931—76).

Vaso L a l o v i ć iz sela Vihovići, općina Kalinovik; preci (pradjed i čukundjed) bili su mu porijeklom iz Crne Gore. Rođen g. 1880., 52 godine, nije pohađao školu, naučio je sam malo čitati. Kod kuće mu nitko nije pjevao, naučio je od drugih pjevača, od kojih spominje kao bolje: kuma Jova Nišića, strica (amidžu) Mitra Lalovća, Gavra Kokića, Vasa Gojanovića (ovaj je bio i učitelj predašnjeg pjevača), koga su smatrali prvim među njima. Pjeva starinske pjesme, ne zna novije, ali čita ipak malo »Kosovsku osvetu« i druge pjesmarice. Njegovi prijatelji pjevaju, dok ima pića (dok je mokro), a on sam govori: »Suho grlo ne može ni viknuti«.

Meša A h m e d h o d ž i ć, musliman iz sela Vrhovina, općina Kalinovik, udaljenog 18 km; težak, ne zna čitati. Tražeći posao

po Sarajevu i Hercegovini, slušao je pjevati najviše Crnogorce. Zna »svake« pjesme, kršćanske i turske, u mjesecu ramazanu i u drugo vrijeme pjeva u gostionama (han, birtija!), kavanama, na sijelima, na muslimanskim i kršćanskim zabavama. Pjevao je i »gospodi« kao Ali-begu Čengiću i Smail-begu Čengiću u Foči, koji ga je gostio cijeli tjedan, te mu nije dopuštao, da ode. Priča, da su mu drugi u Sarajevu čitali pjesme. Pjeva i pjesme o posljednjim ratovima, ali se ravna prema publici, t. j. pazi, da li je muslimanska ili kršćanska. Kaže, da se može lako okrenuti pjesma (lako je prevrnuti) i Kraljević Marko »može pobijediti i biti pobijeđen«; njemu je samo stalo, da ne dobije batina (nek me ne udaraju). Očividno bio je to čovjek otrgnut od svog korijena (franc. *déraciné*), te se ne čudimo njegovoj tvrdnji, da može, ako želite, pjevati na sedam načina (znam ja, ako hoćete, na sedam).

Trnovo, kotar Sarajevo

Đorđe Vlaški iz Trnova, selo Tošići, rođen g. 1862., težak, nije pohađao školu, naučio je malo čitati i pisati između svoje 30. i 40. godine. Njegov otac je pjevao, on je naučio od pjevača Pera Ninkovića i Laze Gojanovića; pjeva starinske pjesme, ne zna nove, jer ne može čitati zbog slaba vida. Dok je bio mlad, bilo mu je dovoljno da čuje pjesmu samo jedamput, pa bi je odmah »primio«. Učestvovao je na natjecanju u Sarajevu i bio nagrađen knjigom.

Vlado Aškrić iz Trnova, težak, nije pohađao školu, zna čitati. Njegov djed, porijeklom iz Hercegovine, kao i otac, bili su pjevači, te je naučio od njih, a i od drugih. On i susjedi slušali su i muslimane, kojih ima 45% u općini, a muslimani slušaju »i nas«; nekadašnji antagonizam izgubio je svoju oštricu. »Mi sfječemo Turke, a oni Srbe, mi se sve smijemo, kada smo zajedno«. Bio je na natjecanju u Sarajevu, pa dobio knjigu.

Vaso Vitković iz Trnova, težak, 17 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole. Otac, koji je bio dobar pjevač, rodom je iz Trnova, dok se cjelokupno stanovništvo doselilo iz Hercegovine i Crne Gore. Pjesme je zapamtio od drugih pjevača, pjeva starinske i nove; učestvovao je g. 1924. na natjecanju u Sarajevu, gdje je dobio kao nagradu veliki ep Laze Dimitrijevića »Kosovo«, odakle uči pjevati stare pjesme. Na moje pitanje odgovorio je, da bi mogao sam nešto sastaviti (ponješto bi znao ispjevati).

Nikola Aksentić iz Trnova, težak, 24 godine, svršio osnovnu školu; kod kuće mu nitko nije pjevao, ali su držali gusle. Naučio je najviše od Đorđa Vlaškoga (vidi naprijed), pa i od drugih, osim toga iz knjiga, iz »narodnih« pjesmarica. Ima više mladih pjevača, kao što je on.

HERCEGOVINA

G. 1913.¹ putovao sam isključivo po Hercegovini, dok sam g. 1931. obišao samo malen dio, na dalmatinskoj granici kod Metkovića. Ljudi su mi mnogo pričali o pjevačima, neke sam i vidio.

Humac, franjevački samostan kod kotarskog grada Ljubuški

Markulin (Marko) Bandur iz Hardomilje, katolik, težak, rođen 1877., ne zna čitati. Pjevali su mu otac i brat, koji su rano umrli (ja ostao nejak); naučio je pjesme od »guslača« i iz Kačića, odakle su mu drugi čitali. Kao i mnogi katolici, u ovom i u drugim krajevima, nosio je i on fes, pa je netko iz publike primijetio: »Zgodan je kao hajduk s fesom«.

Čapljina, kotar Stolac

Željko Pijevac iz Čapljine, težak, bio je u gostioni, ali nije htio pjevati.

Dok su u kavani »Zagreb« tražili gusle, javio se Marko Jelčić, koji pjeva u nedjelju u gostionama ljubavne pjesme, no »slabo o junacima«.

Stanko Brkić priča, da njegov 99-godišnji otac, koji je nepismen, pjeva još danas, te zna veoma dobro oko 50 pjesama. Četovao je protiv Turaka i ispjevao pjesmu »Šarac Mahmudaga i Marković Stjepan« (u pjesmi je bilo Stipan).

Niko Brkić, pomoćnik u kavani, pjeva; njegov brat, Mirko Brkić, odličan je pjevač.

Domanovići, kotar Stolac

Osman Lizde, musliman iz Domanovića, seljak, samouk, pjeva za vrijeme ramazana po kavanama starinske pjesme, a nove iz knjiga; slušaju ga i pravoslavni i katolici. G. 1929. sudjelovao je na pjevačkom natjecanju u Sarajevu. Ovaj musliman propagira sokolsko društvo u desetercu, na pr.:

Jer se širi sokolska ideja,
Prihvatila svaka provincija,
Naša cijela gorska Slovenija.

Stjepan Zelenković iz Domanovića, pravoslavac, učestvovao je na pjevačkom natjecanju u Sarajevu g. 1929. i u Skoplju.

O katoličkom proštenju došao je u Metković Mitar Puhalo iz sela Oplićići,² pravoslavac, 56 godina, svršio tri razreda osnovne

¹ Vidi moj spis Bericht über eine Reise zum Studium der Volksepik in Bosnien und Herzegowina im J. 1913. (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 176. Band, 2. Abhandlung).

² Tako sam zabilježio. Rečnik-imenik (str. 323) ima Oplićići, Rj A (IX, 70) Oplićići.

škole. Naučio je pjevati od starijih pjevača kao i iz knjiga; pjeva o novim ratovima, zna toliko pjesama, koliko ima dana u godini.

Od mnogih katoličkih pjevača, koje su mi spomenuli, navodim slijedeće iz kotara Ljubuški: u selu Hardomilje, općina Humac, živi pjevač »prve vrste« Dane Boras (k?) i Ante Grbavac, koji su bili u to vrijeme sa svojim stadom »u planini«. Ističem, da nema ni jednog prikaza pastirskog života u planinama katoličke Hercegovine, u kojima nisam ni ja bio, iako sam se više puta spremao, da posjetim pastire tih krajeva. Osim prve dvojice nalaze se u općini Humac još ovi pjevači: Jakov Milas i Božo Đedić. U selu Radišići živi Ivan Marić, u Crnom selu Martin Mucić i Barbarić. U Crvenom Grmu ima mnogo »guslača«, ali nisu »sigurni«. Petar Petrušić, 80-godišnji župnik u penziji, u samostanu Humac, primijetio je na to: »Ima ih dvije stotine, koji znaju guslati«.

U cijelom Posušju, čuvenom zbog svojih odličnih pjevača, smatrao se onda najboljim Ivan Kovač, koji je dobio g. 1929. prvu nagradu na pjevačkom natjecanju u Sarajevu. U Rakitnu³ nastao je cio ciklus pjesama o Stjepanu Radiću, vodi hrvatske seljačke stranke, koje su se tajno pjevale po privatnim kućama.

U Gružu kod Dubrovnika pjevao je u gostioni Jova Lečića, gdje se skupljaju hercegovački pjevači, Pero Imer, katolik iz sela Dračevo, općina Andrun, kotar Stolac, kome su 33 godine; svršio je osnovnu školu. U svom repertoaru ima stare pjesme, o Kraljeviću Marku, kotarske i t. d., po jednu pjesmu za svaki dan u godini. Veoma dobro pjeva šaljive pjesme, umije i sam pjesmu »izmisliti, ispjevati«, na pr. o tome, kako mu je pobjegla žena (početak: Iz kuće mi pobježe lisica) prije dvije i po godine, kako je prodao dvije kuće i treću »oborio«, da žena ne može u njoj živjeti. Pitanje je, da li je sve bila istina, ali neki prisutni musliman iz Hercegovine mnogo ga je zbog toga korio. Pero Imer sastavio je međutim i ozbiljnu pjesmu o smrti Stjepana Radića, koju je često pjevao i hrvatskom narodnom poslaniku iz Hercegovine N. Preki, koji je bio neko vrijeme ministar. Po svršetku pjesme, za koju je bio bogato nagrađivan, svi su prisutni plakali.

³ Oblik Rakitna (mjesto Rakitno), koji donosi Vl. Marinković (Rečnik-imenik), nije uopće poznat.

CRNA GORA

Cetinje, nekad prijestolnica Crne Gore

Lakić Pajović iz plemena Vasojevića, živi na Cetinju već 56 godina, star 71 godinu, kočijaš pokojnog kralja Nikole, samouk, naučio je slova, da bi mogao čitati pjesmarice. Učio je pjevati već kao dječak, slušajući djedove, stričeve i starije pjevače, ali je više »primio« iz knjiga, odakle su mu i drugi čitali. Lakše je učio

pjesme, kad ih je slušao; počeo je pjevati između svoje 13. i 14. godine, pjevao je seljacima, kasnije kralju Nikoli, ministrima, vojvodama, i to stare pjesme, kosovske, o Kraljeviću Marku, pa kotarske i krajiške, ali naročito crnogorske, štampane i neštampane. Sad nema više volje da uči nove pjesme, no kod kuće pjeva djeci i unucima, da »primaju«; oni sami ga nagovaraju: »Ajde dedo, da pjevaš«.

Labud Simović s Cetinja, pekar, 26 godina; pjevali su mu otac, stričevi i čitavo »bratstvo« Simovića iz plemena Cuca. Naučio je i od drugih guslara te iz knjiga. Lakše prima, kada sluša pjesme. Pjeva starinske, uglavnom crnogorske pjesme.

Marko (Muho) Asović s Cetinja, ali je rođen u Spužu. Njegov je otac bio Turčin, kao što sam saznao od njegova učitelja Stanka Mitrovića (vidi: Podgorica), i majka mu je bila Turkinja, no nosila je uvijek crnogorsku nošnju. Marko je kršten u pravoslavnoj crkvi. Ima 36 godina, živi već 29 godina na Cetinju,¹ po zvanju je kovač. Učio je pjevati na Cetinju od starih guslara već od svoje 6. godine, umije i čitati pjesmarice; od 17 godina pjeva po kavanama i kućama; učestvovao je na pjevačkom natjecanju u Beogradu g. 1927. i u Skoplju g. 1929., gdje je dobio četvrtu nagradu. Njegove pjesme bile su snimljene u Beogradu na gramofonske ploče. Pjeva stare i nove pjesme, »Smrt majke Jugovića« zna iz školske čitanke. Od novih pjeva doduše pjesmu o dolasku kralja Aleksandra g. 1925. u Crnu Goru, dok o balkanskom i svjetskom ratu ne pjeva; umije samo pjesmu o ultimatumu Srbiji.

Petar Petrović, policijski činovnik iz Dubrovnika, nalazio se onda na oporavku na Cetinju; rođen u Farmacima, općina Lješkopoljska, kotar Podgorica. Ima 40 godina, svršio je osnovnu i podoficirsku školu. Njegov ujak bio je dobar pjevač; počeo je učiti od malena, s 15 godina pjeva već javno. Otišao je u Ameriku, gdje se oženio u Kaliforniji. G. 1914. pjevao je u Americi u srpsko-hrvatskim kolonijama, vratio se u domovinu sa svojom obitelji i dva brata, koja su kasnije poginula u svjetskom ratu. Služio je kao dobrovoljac u lješanskom bataljonu. Poslije rata želio je, kao i drugi pjevači, da se istakne u javnosti. Udruženje Crnogoraca namjeravalo je da ga pošalje u Englesku, te mu izdalo svjedočanstvo, da je pjevao g. 1929. »na opšte zadovoljstvo« u Beogradu. Pjevao je najviše crnogorske pjesme iz »Gorskog vijenca«, »Srpskog ogledala«, »Junačkog spomenika«, »Kosovske osvete« i o rusko-japanskom ratu. Nije pjevao o balkanskom i svjetskom ratu, jer u Americi nisu postojale takve pjesmarice. Navodno je malo pjesama, koje nije slušao ili učio. Primjećuje odmah, ako neki guslar ne pjeva »tačno«.

¹ Govori se jedino na Cetinje, na Cetinju. Rj A I, 775.

Na Cetinju sam se previše oslanjao na privatnu pomoć, tek kasnije sam saznao od pjevača Labuda Simovića, da se tamo još mnogo pjeva. Spomenuo je ove pjevače: Filipa Perunovića, činovnika banovinskog ureda, koji mi je dao opširne informacije o svom bratu pjevaču Petru Perunoviću, zatim Nikolu Đukanoviću, financijskog inspektora iz plemena Čeva (Čevljanin), Jakova Nikolića, Čevljanina, bivšeg policijskog pisara, Marka i Iva Lazova Martinovića, seljake iz sela Bajice kod Cetinja, Milutina Popovića, učitelja iz sela Donji Kraj, općina Cetinje, i Jova Stojanovića, banovinskog činovnika.

Naveli su mi još Lazu Stankovića iz plemena Čeklića.

Najbolji pjevači kralja Nikole, koji je sam dobro pjevao i guslao, bili su u godinama 1896—1899 Pero Begov Ivanović, iz plemena Kuća, Niko Filipović, barjaktar iz Dobrskog Sela, općina Cetinje, Stojan Radovanović iz Zagarače (na granici Čeva), Stanko Mitrović, koji mi je dao gornja obavještenja.

Prema mišljenju Pera Petkovića bili su najbolji pjevači za vrijeme kralja Nikole pop Milo Jovović, koji je poginuo kod Nikšića (ima pjesma o njemu), Pero Begov (podudara se s izjavom St. Mitrovića) te pop Risto Vukčević iz Lješanske nahije.

Podgorica, do g. 1879. pod turskom vlašću, sjedište kotara

Mirko Bošković iz Kolašina, pikolo u hotelu »Imperial«, 14 godina, otišao iz Kolašina g. 1929., nema ni oca ni majku, svršio je četiri razreda osnovne škole. Pjevali su mu djed, otac »i svi naši«. Počeo je učiti između svoje 10. do 11. godine, slušajući i čitajući pjesme, najviše one, koje je pjevao njegov djed. Zna ukupno 10—12 najraširenijih pjesama, stvarno ih umije više; uglavnom ga zanimaju nove, na pr. pjesma o posjeti kralja Aleksandra Crnoj Gori g. 1925.

Stevan M. Radusinović iz Podgorice, ima 23 godine, građevinar, pored osnovne škole svršio je i dva razreda gimnazije. Otac, djed i ujak bili su mu pjevači; od njih je učio kao i od nekih drugih; počeo je pjevati od svoje 8. godine, pred publikom od 9. godine. Rijetko pjeva na sijelima, po kavanama, jer ima posla; pjeva većinom stare crnogorske pjesme, koje je primio od pjevača, dok je nove naučio iz knjiga.

Radoje Mirković iz Nikšićke župe, tek godinu dana činovnik financijske direkcije u Podgorici, 35 godina, svršio tri razreda gimnazije. Kod kuće mu nitko nije pjevao, izuzev ujaka; slušao je pjesme na sijelima, učio ih zatim iz knjiga. Počeo je pjevati ukućanima od svoje 12. godine, a javno između 15. i 20. godine; voli stare pjesme, kotarske, kosovske i neke odlomke iz »Gorskog vijenca«.

Velimir Lazović, učitelj iz Podgorice, iz plemena Kuća, rođen g. 1900., svršio učiteljsku školu u Danilovgradu. Slušao je oca i druge pjevače, počeo se baviti pjevanjem, kad mu je bilo 20 godina; pjeva stare i nove pjesme, ali sigurno ih ne zna mnogo.

Janko Dragičević, zvančnik kotarskog ureda, ima 35 godina, iz Podgorice; pjevao je polako, monotono, bez izraza, no razumljivo. Publika je bila pristrana govoreći, da ništa ne vrijedi.

Radovan Petrović iz plemena Kuća, mašinista. Kod kuće nitko nije pjevao, slušao je guslare. Pjeva drugima i po kavanama tek pola godine, najviše nove pjesme, koje je naučio iz knjiga crnogorskih »narodnih pjesnika« Radovana Trebješkog, Mićuna Pavićevića i drugih.

Stojan Đurišić, učitelj iz Podgorice, Lešnjanin, (na pola puta iz Podgorice u Cetinje), pjevao je iz »Srpskog ogledala« »Boj na Trnini« g. 1776. tako kao što se pjeva u selu.

Novak Ivanović, bivši pisar² političke uprave, iz plemena Kuća, 29 godina, položio je maturu u Podgorici. Njegov je otac pjevao mnoge pjesme, budući da je imao osobit dar pamćenja, ali nije znao guslati. Pjevao je i stariji brat, koga su za vrijeme njegove bolesti posjećivali susjedi, među njima i pjevači, tako da ih je Novak slušao, kad bi odjeven legao (iz haljina); imao je za to, kao i drugi pjevači, »naročitu volju«. Pjesme je samo slušao, nije primio ni jednu iz knjiga, iako je školovan. Pjeva uopće samo u intimnom društvu. Došao je k nama u kavanu-gostionu na poziv Dr. Veljka Petrovića, sekretara Velikog suda u Podgorici. Pjeva stare kosovske i kotarske pjesme te novije pjesme svog plemena Kuća i druge crnogorske; najnovije pjesme o balkanskom ratu malo poznaje. Misli, da su kotarske pjesme najbolje.

Stanko Mitrović sa Cetinja, od g. 1895. služio je u crnogorskoj žandarmeriji, umirovljen je g. 1922. U Podgorici živi tek godinu dana, na glasu je kao pjevač. Rođen g. 1875. u selu Markovina kod Cetinja, iz plemena Čeva, samouk. Naučio je pjevati u susjednoj kući od strica, kome je stalno zalazio, kao i od drugih pjevača, zatim je uzimao u ruke pjesmarice, odakle je čitao i pjevao; počeo je od svoje 14. godine. Drži da zna 1.200 pjesama. Čitao je također »istorije«, ali ne poznaje Kačića. G. 1923. otišao je u Rim i u Francusku, pa pjevao u Parizu, gdje su Francuzi rado slušali pjesme o borbama protiv Turaka, pisali o njemu te objavili fotografiju »srpskog narodnog guslara« u »L'Humanité«. Vratio se g. 1927.

Đordije Vukotić iz plemena Pipera, u Podgorici živi od g. 1895., svršio je osnovnu školu, počeo tamo pjevati od svoje 9. go-

² Pisar znači u Crnoj Gori, a naročito u Srbiji, upravnog činovnika u smislu pripravnika.

dine kao đak na proslavi sv. Save. Kod kuće nitko nije pjevao, učio je od starijih ljudi u selu. Pjesme, koje sluša od drugih, slabo pamti, uči doslovce iz knjiga, da bi »se znao snaći«, ako što zaboravi. Koji put promijeni samo riječ ili red riječi.

Simo Krstović iz Zete, podrespicijent finansijske kontrole.

Vukalica Marković, težak, iz Zete, živi u Podgorici.

Nije došao ni pop iz Kuča, koji veoma dobro pjeva,³ pa ni neki musliman.

Spuž, do g. 1878. turska tvrđava, danas općina kotara Danilovgrad

Blago Radetić iz Spuža, iz plemena Pipera, zemljoradnik, radi sve poslove, pa ima od toga krute prste; 53 godine, zna čitati štampana slova. Djed i otac (svećenici) bili su pjevači kao i rođaci; počeo je pjevati između 12. i 13. godine, u javnosti sa 16 godina. Starije pjesme naučio je slušajući, a nove čitajući; stare smatra boljima. Voli pjesme o ratovima, zna ih u svemu 30—40.

Dušan Nikolin Vukićević iz Novog Sela kod Spuža, đak četvrtog razreda gimnazije u Danilovgradu, rođen g. 1913. »Volju« za pjevanje imao je već od svoje 10. godine, počeo je pjevati pred drugima, kad mu je bilo 15 godina. Njegov otac nije dobro pjevao. Dušan zna priličan broj pjesama iz svih ciklusa, bira takve, koje mu se sviđaju; nove pjesme pročita dva puta, te ih uči doslovce kao za deklamaciju, dok stare uči u glavnim potezima, pa nešto izostavlja ili dodaje. Pjeva stare i nove pjesme prema želji publike; u nove ubraja pjesme od 1912. g.

Danilovgrad, sjedište kotara

Saopćili su mi, da su tu samo dva dobra pjevača. Prvi je Era ković, koji živi u mjestu udaljenom jedan i po sata, te nije mogao doći, jer je bio zauzet.

Veoma je dobar pjevač Đurišić, koji stanuje u blizini, ali se ovaj dan, kad sam stigao, nalazio na sajmu u Podgorici. Neki muslimanski intelektualac nije htio pjevati, jer je bio u žalosti.

Nikšić, sjedište kotara, mali grad u crnogorskoj Hercegovini

koji je pripao g. 1877. Crnoj Gori. U srednjem vijeku zvao se Onogošt. Poslije odlaska Turaka naselili su se u gradu Hercegovci, Bokelji i Zatarjani (kraj iza Tare).

Veliki broj pjevača objašnjava se time, što je Nikšić zaista centar epskog pjevanja. Njih su potražili mještani i sakupljač narodnih pjesama Andrija Luburić, učitelj, zatim predsjednik

³ G. Sykora ne spominje ga u svom izvještaju »O narodnim pevačima u Kućima i Crnogorskom Primorju« (Ppnp II, 261).

općine i profesori gimnazije. Neki pjevači su se sami prijavili, kad su čuli, da će biti fotografirani i fonografirani. Primjećujem, da nisam uzeo podatke o svim prisutnim pjevačima, jer nisu mogli (na pr. stari Andrija Vujačić iz Nikšića: »nemam grla«) ili nisu htjeli pjevati. Iz samog Nikšića potjecao je neznatan broj pjevača, većina ih je bila iz obližnjih mjesta i udaljenih krajeva.

Nikšić

Danilo Šobajić, predsjednik općine, koga smatraju za dobrog guslara. Njegov stric je bio Maksim Šobajić, pjesnik i izdavač narodnih pjesmarica »Kosovska osveta« i »Slavenska sloga« (vidi pogl. X.). Zanimljivo je, da se nećaku sviđa više »Slavenska sloga«, gdje se prikazuje rusko-turski rat, nego »Kosovska osveta«, koja opijeva novije borbe Crnogoraca i Hercegovaca za oslobođenje.

Milan Mandić, općinski stražar; njegov se otac doselio iz Gacka u Hercegovinu g. 1882. Svršio je osnovnu školu. Pradjed, djed i otac bili su pjevači, Milan je počeo pjevati između svoje 7. i 8. godine, kad su ga zvali u kavane kao »miloga dečka«. Stare i nove pjesme slušao je i učio iz pjesmarica.

Đorđe Šabović; njegov otac, porijeklom iz Plevlja u Sandžaku, nije pjevao. Po zanimanju je mesar, svršio je osnovnu školu. Pjevati je počeo učiti s 18 godina od drugih ljudi; nove pjesme je čitao u pjesmaricama.

Rade Stefanović iz Nikšića, otac mu je rodom iz Nevesinja u Hercegovini. Potporučnik u p., rođen g. 1887. Učio je pjevati od oca i stričeva, malo pjeva, nešto je primio iz knjiga.

U Srebrenici u Bosni upozorili su me na Radovana Đukanovića iz okoline Nikšića (mjesto Miloče? Milovići?), starca od 92 godine, koji još »jako« pjeva i zna navodno 2000 pjesama.

Nisam zabilježio podatke o pjevačima Veljku Šakotiću i stud. fil. Banoviću, iako sam ih fotografirao.

Zupa Nikšićka, pleme istočno od Nikšića

Boško Korač, zemljoradnik, 49 godina, pismen, bivši predsjednik župske općine. Naučio je pjevati od ujaka, dok otac i djed nisu pjevali; slušao je seljake, dovoljno mu je čuti pjesmu samo jedamput, da je odmah zapamti. Pjesmu o pogibiji Vuka Lopušine pročitao je samo jedamput, pa ju je znao. Počeo je pjevati oko svoje 11. godine.

Obračur Batović iz sela Bršno, seljak, 40 godina, pismen, iako je školu pohađao samo jednu godinu. Kod kuće nitko nije pjevao, slušao je pjesme od drugih seljaka i starijih ljudi, dok je čuvao ovce. Pjeva pjesme iz knjiga kao i vlastite.

Pješivci, pleme, koje broji približno 750 kuća i 3.700 stanovnika⁴

Miloš Nikčević, općinski stražar u Nikšiću, rođen g. 1890., pismen; počeo je pjevati u svojoj 21. godini, zna stare i nove pjesme, najviše iz pjesmarica.

Andrija Roganović, zemljoradnik, ima 41 godinu, svršio je osnovnu školu, počeo pjevati, kad mu je bilo 15 godina.

Zaviša Jovanov Nikčević, seljak, star 72 godine, svršio je četiri razreda osnovne škole u Nikšiću, borio se g. 1875.—1878. kao i u balkanskom i svjetskom ratu. Kod kuće imali su uvijek gusle; otac je držao kraj ceste kavanu, u koju su dolazili pjevači iz Pive i Drobnjaka. Počeo je pjevati s 15 godina, zna toliko pjesama, koliko ima dana u godini. (Ljudi su govorili, da ih umije više od hiljade). Kod pjevanja mu je smetalo, što ima kratak dah i malo zuba.

Vidak Zavišin Nikčević, sin predašnjeg.

Blažo Nikčević iz sela Stubica (Pješivci izgovarao je Plješivci, s umetnutim l), seljak, 35 godina, svršio četiri razreda osnovne škole. Kod kuće su pjevali otac, rođaci i susjedi; počeo je pjevati između svoje 15. i 20. godine. Pjesme je slušao i čitao iz knjiga; poneku pjesmu sam »izvede«.

Dimitrije Lakšević iz sela Zagora, seljak, državni cestar, ima 25 godina, svršio osnovnu školu. Njegov otac, dva strica i susjedi pjevali su, ali on je naučio pjesme jedino iz knjiga.

Jovica Vučinić, seljak, star 72 godine; pjevali su mu otac i stričevi. Počeo je pjevati, kad mu je bilo dvadeset godina, naučio je i od drugih pjevača, a najviše iz knjiga. Umije pjesme iz »Kosovske osvete«, dok o novim ratovima ne pjeva.

Marko Nikčević iz sela Stubica (i on je govorio Plješivci), seljak, 25 godina, svršio je četiri razreda osnovne škole. Pjevali su njegov otac i stričevi, počeo je od svoje 18. godine, uči uglavnom iz knjiga.

Opština Trebješka, općina nazvana po vrhu (glavici) Trebjesa kod Nikšića. Pripadnik općine naziva se Trebješanin

Milivoje Kontić iz sela Straševina, 25 godina, svršio je dva razreda osnovne škole. Pjevali su njegov otac i stric Ilija Kontić, koji je bio poznati guslar. Počeo je pjevati g. 1926., kad je imao 21 godinu, jer mu se svidjelo, kako stari guslari pjevaju. Umije nove i vlastite pjesme, sam sebe naziva »narodnim guslarom, pjesnikom«. Prije nego što je zapjevao, ispio je dva jaja, nije htio rakije. G. 1928. odslužio je vojni rok, u Dubrovniku pjevao je oficirima i »dobro prošao«.

⁴ Nar. enc. III, 480.

Četko Janković, seljak, 25 godina, ima tri razreda osnovne škole. Ni otac ni stric nisu pjevali; slušao je druge pjevače, počeo je s 15 godina, učio je iz knjiga, naročito iz »Srpskog ogledala«. O Kotarima, o kojima se tako mnogo pjeva u Crnoj Gori, samo je čuo od drugih pjevača, no on više voli crnogorske pjesme te pjesme o balkanskom i svjetskom ratu.

Petar Bošković iz sela Straševina, svršio je drugi razred gimnazije, otac mu je seljak. Rođen je g. 1917., ima 13 godina; kod kuće nitko nije pjevao, ali su držali gusle, kojima su se služili gosti i susjedi. Počeo je pjevati od svoje 6. godine, od 7. išao je u školu, slušao je pjevače, poslije učio pjesme iz knjiga. Čuo je pjesme o uskocima, dok je pjesme o srpskim junacima iz vremena oslobođenja čitao. U zanatskom domu pjevao je na dan sv. Save, a u gimnaziji dačkom udruženju uskočko-hajdučke pjesme (Ropstvo Stojana Jankovića, Mali Radojica). Zna 15—20 pjesama, među njima i novu o pogibiji Franja Ferdinanda. U školi ima veoma dobre ocjene, ali učitelj pjevanja, Rus Horizontov, tuži se na njega, da nema sluha za obično pjevanje, da ne umije čak ni skale, iako pjeva ili recitira pjesme uz gusle. Dobro gusla, ali pjeva previše brzo, tako da su ga delegat ministarstva prosvjete i drugi ljudi upozoravali, da pjeva sporije i glasnije; uprkos tome prelazio je neprestano na brži tempo, ali je ipak označavao stavke, ističući neke stihove ili mijenjajući glas. U svemu ostavljao je ipak utisak djeteta.

Krstac, selo kod Nikšića

Miljan⁵ Banović, seljak, samouk, zna dobro čitati i pisati; ima prema podacima A. Luburića fenomenalno pamćenje. Pročitao je mnogo pjesmarica i zapamtio točno tekst pjesama (tekstualno). Umije i mnoge pjesme drugih guslara, koje nisu štampane, najviše od svog oca Šunde; djed i pradij bili su također pjevači. A. Luburić hvali njegov jezik i stil. Pjeva »prilično«, ali u guslanju je pravi umjetnik.

Iz plemena Drobnjaka:

Jovo Jošanović, 52 godine, živi 11 godina u Nikšiću, samouk. Slušao je stare pjevače i Tanasija Vučića, te čitao pjesmarice. Pratio je sve događaje počevši od g. 1914., uglavnom pjeva iz »Srpskog ogledala« i nove pjesme o balkanskom ratu. Pjesmu o smrti Smail-age Čengića čuo je najprije od Nedjeljka Kekića, no takvih i sličnih pjesama je više, među kojima i pjesma »Udar Ded-age Čengića na uskoke 1847.«.

⁵ Andrija Luburić, koji je zapisao od njega 12 pjesama i 3 odlomka, te ga prikazao kao jednog od najboljih pjevača, piše Milan. (Zapisi III, 96). Oba oblika su obična (Rj A VI, 704).

Rade Jošanović, brat predašnjeg, stolar (tišler!), 45 godina, naučio je čitati i pisati zbog svog zanata. Počeo pjevati od svoje 16. godine; kod kuće držali su uvijek gusle. Pjesme je naučio uglavnom slušajući, neke je primio iz knjiga.

Rade Aleksić, unuk Mirka Aleksića, koji je »posijekao« sabljom Smail-agu Čengića, bivši policijski činovnik, ima 36 godina, gusla lijevom rukom.

Nikola Poleksić (došao na sajam), seljak, svršio četiri razreda osnovne škole. Pjevao mu je otac, koji je znao dosta starih pjesama, pa i stričevi. Slušao je neke stare pjesme, dok je većinu naučio iz pjesmarica.

Iz plemena Pive:

Četko Golubović iz sela Orah, težak, trubač, rođen g. 1848., star 82 godine, prošao je sve ratove od g. 1875.—1878. Guslao je svako veče u vojsci; onda je otpadalo na dva bataljona sa 1200 vojnika preko 300 guslara, dok bi ih danas bilo samo 50. Pored epskih »voli ženske pjesme«.

Iz plemena Banjana:

Petar Krsto Koprivica, bolničar banovinske bolnice u Nikšiću, rođen g. 1885. Otac, djed, pradjed i stričevi bili su pjevači. Počeo je pjevati s 14 godina, pjeva kao Banjanin na svoj način (imam svoj način), zna malo starijih pjesma, više pjeva nove. Bio je veoma dobro odjeven, imao je zlatan lanac i mnogo zlatnih zuba.

Iz plemena Cucu:

Miloš Roganović, potpukovnik, potomak kneza Rogana iz Gorskog vijenca, rođen g. 1881.; preselio se u Nikšić prije nekoliko godina. Počeo je pjevati od svoje 13. godine, jer je vidio, da je onome, tko pjeva, otvoren svijet.

Iz plemena Čeva (Čevljanin):

Mašan Ilijin Đukanović, seljak, rođen g. 1877., nepismen. Pjevali su njegov otac, stric i rođaci; počeo je pjevati između svoje 10. i 12. godine, sve pjesme je naučio slušajući; bilo mu je dovoljno, da ih čuje jedamput ili dva puta. Pjeva stare crnogorske pjesme.

Grahovo, crnogorsko od g. 1858

Milko Bulajić, učitelj u Grahovu — nisam zabilježio, odakle je — rođen je g. 1889. Otac i ujaci prilično su dobro pjevali; on je počeo nastupati od svoje 10. godine kao dak osnovne škole na školskim zabavama. Pjesme je primio od pjevača te iz pjesmarica; među novije pjesme ubraja one počevši od g. 1875.—1878., ne umije pjesme o kasnijim ratovima. Njegovom »žanru« najviše odgovara pjesma o početku Srpskog ustanka (Buna na dahije). Za fono-

grafiranje izabrao je međutim »Plać sestre Batrićeve« iz Gorskog vijenca Petra P. Njegoša (fonogram 1930-67). Drugi pjevači i poznavaoци narodne epike obilježili su kao »kuriozitet«, da ovu »tužbalicu« pjeva uz gusle, koju inače pjevaju samo žene (vidi pogl. VI.) bez instrumenta.

Navesinje u Hercegovini

Sava Zurovac,⁶ vojni penzioner, bio je barjaktar u nevesinjskom ustanku g. 1875., dok je u ustanku g. 1881.—1882. bio harambaša. Nepismen je, počeo je pjevati između svoje 10. i 15. godine. Učio je od pjevača iz Gacka, Nevesinja, Mostara i Konjica u Hercegovini. Pjeva pjesme svih ciklusa.

Savnik, gradić, sjedište kotara na području plemena Drobnjaka

Petko Vuković iz Dobrih sela, težak, 43 godine, naučio je od drugih čitati i pisati. Djed, otac i starija braća bili su pjevači; njegov otac, dobar pjevač, držao ga je kod pjevanja na krilu. Počeo je pjevati od svoje 12. godine, više je učio pjesme slušajući nego iz knjiga; neke novije primio je iz »Srpskog ogledala«, svega ih umije pedesetak. U ratu je bio »četni pjevač«, t. j. pjevač u četi od 150—200 ljudi, u kojoj je bilo 10 pjevača, ali jedan od njih ipak »najljepše zna«. Bio je naš pratilac te se brinuo o konjima, kad smo jahali u Žabljak i natrag.

Nikola Jovanov Ružić, čiji su se preci (starinom) zvali Kujundžić, iz sela Previš, kapetan I. klase, komandir drobnjačkog bataljona u crnogorskoj miliciji (njegov otac bio je također komandir drobnjačkog uskočkog bataljona). Rođen g. 1871., svršio šest razreda gimnazije, dvije godine podoficirske i tri godine oficirske škole na Cetinju. Učestvovao je u balkanskom i svjetskom ratu — nazvao ga evropskim —, u kojem je bio ranjen; za vrijeme okupacije spasio mu je češki liječnik nogu, tako da je nisu morali amputirati (1916). G. 1918. bio je kao zarobljenik u Jemnici u Moravskoj, o čemu priča s oduševljenjem, gotovo u stihovima. U Previšu, gdje sam ga posjetio u novo sagrađenoj kući, pokazivao mi je odlikovanja i medalje svog oca i svoje, kao i talisman (amajlija) s čudotvornom ikonom Bogorodice, koju su nosili otac i on u ratu. Kao komandir nalazio se uvijek u prvim redovima, nikad se nije krio, opisao je živo boj na Mojkovcu na sam Božić g. 1915. Kad sam bio kod njega u posjeti prije podne, pio je kavu, rakiju i držao »zdravice«.

Arsenije Jovanov Ružić, mlađi brat predašnjeg, poručnik u p. (u Bukovici, kamo smo stigli zajedno jašući na konjima, nazvao ga je neki stanovnik juzbašom — kapetanom), inače

⁶ Njegova rodaka Jovana Zurovca, bivšeg hajduka, sreo sam g. 1913. u Mostaru. Vidi La poésie populaire épique str. 42, sl. 19.

zemljoradnik i posjednik. Jedan od njegovih sinova je inženjer u Beogradu, drugi je oficir u Sarajevu. Guslao je veoma tiho te pjevao divnim poetskim jezikom; naročito živo je slikao Vilu.⁷

Mihajlo Ružić, najstariji brat predašnje dvojice pjevača iz Previša, zemljoradnik, ima 78 godina. On se još više približio seoskom načinu pjevanja nego njegova braća.

Marko Mihajlov Ružić, sin predašnjeg pjevača iz Previša, seljak i šofer, svršio dva razreda gimnazije. Mladić od 21 godine, pjeva na isti način kao i njegov otac, ali ne umije dobro guslati.

Andrija Ružić, sin Arsenija Ružića, 21 godina, seljak, vratio se iz vojske.

Prema izjavi A. Luburića dobro pjeva u Šavniku pop Žugić, koga međutim nisam sreo.

Nemam bilježaka o pjevačima-učiteljima Živku Pekiću i Jovanu Poleksiću, koje sam fotografirao. Obojica su bez razloga imala loše mišljenje o pjevačima iz porodice Ružića.

Dok smo jahali u Bukovicu, sreli smo na putu oko 200 ljudi, koji su radili na »kuluku«; naravno, pri tome su se više svađali nego radili. Objasnili su mi, da je od ovih 200 ljudi jedna trećina, ili bar jedna četvrtina pjevača. U kavani u Bukovici od 12 gostiju ni jedan nije znao pjevati, samo je jedan umio guslati, ali mnogi su kritizirali pjevače. Ni Tanasije Vučić nije prorok u svom zavičaju, navodno je Mašan Ušćumlić u Plevljima bolji.

Zabljak, općina u kotaru Šavnik, na granici Sandžaka

Žandarmerijski narednik javio mi je, da je jedan od najboljih pjevača, Milosav Radović iz Pive, kod njega u zatvoru. Pet muškaraca, među njima većina bivše komite, udružili su se te pismeno zatražili od Nikole Stevovića, bogatog »kmeta« (zamjenik starješine) iz sela Podgora, 5000 dinara. Sastavljač pisma mu je obećao svoju pomoć riječima: »Ne boj se ništa, ja sam ti sablja o pojasu«. Uхватili su četvoricu, dok je peti pobjegao. Ljudi su počeli odmah govoriti, da je pismo bilo podmetnuto, da je to podvala, te su Radović i njegova družina bili oslobođeni zbog nedostatka dokaza. Nakon nekoliko dana upoznao sam tog pjevača u šumi, na cesti, dok su ga žandari vodili na sud u Nikšić.

Milosav Radović iz Borkovića (Piva), ima 42 godine, naučio je u školi čitati i pisati. Otac, djed i brat bili su pjevači, te su kod kuće držali gusle. Počeo je pjevati kao dječak između svoje 10. i 15. godine; pjeva stare pjesme, naročito crnogorske, kotarske i one o Srpskom ustanku, te novije, na pr. o nadvojvodi Ferdinandu, dok druge ne zna. Složio je svoje vlastite »pripjevke« uz pjesme;

⁷ Vidi moj članak u Revue des études slaves XII, str. 44.

ne bi mogao sam »sastaviti« pjesmu. Knez-kralj Nikola posjetio je g. 1875. u Pivi njegova djeda, koji je ispjevao o tome pjesmu; ovu je knez odobrio. Počinje ovako:

Sastali se od Pive uskoci,
U Crkvici, u pustu planinu.

Milosav je odbio, da ga fotografiramo s puškom, jer nije na slobodi, ali je ipak pristao po nagovoru zapovjednika straže, Slovenca.

Milan Ž u g i ć, zemljoradnik iz Jezera, selo Novaković, rođen g. 1900. Nitko od njegovih nije pjevao, počeo je pjevati kao pastir (čoban) od svoje 13. godine, slušao je i starije ljude na sijelima. Pjesme je preuzeo iz knjiga, ali ne sve, naročito ne kotarske. Nove pjesme kao »Dolazak kralja Aleksandra u Crnu Goru« je teže upamtiti nego stare, jer su u srokovima (radi stikova). Sakupljači Šaulić i Luburić nisu zabilježili od njega pjesme.

Milutin Š i b a l i ć iz Žabljaka, star 98 godina, rođak predsjednika općine, bio je barjaktar na svadbi kralja Aleksandra. Novica Šaulić zapisao je najviše pjesama od njega.⁸ Gušić ga je meni spomenuo kao najboljeg pjevača u Žabljaku. Pjeva najbolje kotarske pjesme, te divno slika tursku djevojku.

Radovan O b r a d o v i ć iz Podgore, sela blizu Žabljaka, pismen je; pjeva stare pjesme, nekoliko novih, sve predratne (t. j. prije svjetskog i balkanskog rata).

Milovan A r d e s i l i ć iz Pašine Vode, umije oko 100 pjesama, ali ne gudi; iako ne zna čitati, drži knjigu pred sobom, kao da čita (takva pjevača sam slušao i u samostanu Visovac u Dalmaciji). Pjeva, kao da usto gusla i ćurlika (zgrokne) kao vila. Dva mlada učitelja pričala su mi, da on zna oko 200 pjesama, no seljaci tvrde, da ih zna 300. Putuje po cijeloj Jugoslaviji, bio je i u Americi.

Jakov S t i j e p o v i ć iz Pašine Vode, zna čitati i pisati. Pjesme je naučio dijelom slušajući, dijelom iz knjiga; može čitati samo štampane pjesme, nipošto pisane.

Stevan B a d n j a n i n iz Podgore, star 70 godina, ispjevao je nekoliko pjesama, koje želi izdati.

Kao dobri pjevači bili su mi još imenovani:

Obrad Milić, stolar u Žabljaku, radi u Sandžaku, pismen; slušao je druge pjevače te je primio iz knjiga starinske i nove pjesme; većinom pjeva starinske.

Miro K a r a d ž i ć, trgovac u Žabljaku, pjeva starinske i nove pjesme, a najviše uskočke; pjesmu nauči, makar je čuje samo jedamput.

Rašo J a k š i ć, seljak, mladić od 25 godina, pjeva uglavnom stare pjesme.

⁸ Srpske nar. pjesme I, 1 (Beograd 1929) (ćir.).

Dušan Vuković, stolar, iz Motičkog Gaja kod Žabljaka.

Jagoš Durković, krojač (šnajder), dobro gusla, ali ne pjeva.

Živan Novosel, seljak, »spjevava« pjesme.

Pujo Dacić, iz sela Vrela, općina Žabljak, i njegov sin Novak Dacić, koji umije sve očeve pjesme.

U Pašinoj Vodi upoznao sam pjevača iz roda Vuka Karadžića.

Rašo Mijov Karadžić; njegovi su se preci doselili prije 80 godina iz Petnice u Pašinu Vodu. Star 76 godina, srednjeg rasta, plećat, te podsjeća na Vuka Karadžića. Imućan je, gazda, koji posjeduje 300 ovaca. Bio je tri dana u svatovima (u svatove) prije-stolonasljednika Danila na Cetinju. Guslao je naročito u mladim godinama, kad »mu je djevojka bila mila«. Govori veoma slikovito; pitao me je na pr. za ženu, a kad sam mu rekao, da je mnogo mlađa od mene, uskliknuo je: »Starome vuku mlado jagnje«.

Boško Karadžić iz Pašine Vode umije da »ispjeva« šaljive pjesme o događajima na svadbama.

Kolašin, gradić na rijeci Tari, koji je g. 1878. pripao Crnoj Gori. Turci su se iselili djelomično već g. 1863., a na njihovo mjesto došli su pripadnici susjednih plemena (Moračari, Rovčani i dr.)

Bogić Bakić iz sela Ravni, Donja Morača, zemljoradnik, rođen g. 1911., ima 18 godina. Svršio četiri razreda osnovne škole. Kao dječak nasljedovao je oca te počeo najprije guslati, poslije pjevati, i to od svoje 12. godine. Sve pjesme zna iz knjiga, nekoliko ih je preuzeo od oca. Stare pjesme ga ne zanimaju.

Stevan Radosinović (vidi: Podgorica).

Drago Drljević iz sela Ravni, Donja Morača, oficir u p., rođen g. 1866.; svršio je osnovnu školu. Kod kuće nitko nije pjevao, naučio je kao dječak kod ovaca od drugih ljudi, pjeva stare pjesme, osobito crnogorske i kotarske. Najviše voli ratne, »gdje se liva krv«. »Spjevao, sastavio« je sam »pripjevke« i »svršetke« pjesama.

Milovan Radović iz sela Plana, Lipovska općina, majstor kamenorezac i zidar, rođen g. 1876., samouk; braća i susjedi su ga podučavali. Počeo je pjevati u svojoj 12. godini, usavršio je pjevanje slušajući stare pjevače, naročito pokojnog Radovana Šabova Božića, Vukašina Živka Četkovića i druge; neke je pjesme preuzeo iz pjesmarice. Čuo je preko pedeset pjesama i više od stotine pročitao, mahom o ratovima Crne Gore, Srbije, o rusko-turskom i evropskom ratu. Sam sastavlja; jedna njegova pjesma »Crnogorski Prirodnjak« je štampana g. 1908. u Americi u Oaklandu, Calif.

Druge pjesme ostale su u rukopisu. Sam sebe naziva »narodnim pjesnikom«.

Antonije Četković, profesionalni pjevač, ništa ne radi (tako govore o njemu), invalid, koji je izgubio nogu na Bardanjolu, kod Skadra. Prije je bio seljak; pamti sve ratove, koje je vodio knez-kralj Nikola počevši od g. 1861., spominje Bar, Ulcinj, Spuž i t. d. Sve je čuo i vidio na svoje oči; pjeva crnogorske pjesme iz »Srpskog ogledala«, »Gorskog vijenca«, »Kosovske osvete«, iz »Balkanske carice« kneza-kralja Nikole kao i pjesme o balkanskom i svjetskom ratu. Sam sebe naziva »pjesnikom srpskog naroda i oslobođenja«.

Božidar Janković iz sela Ravni, Donja Morača, 13 godina, rođen otprilike g. 1916. ili 1917. a njemu se čini g. 1912. Zanimljivo je, da mladić, koji je svršio četiri razreda osnovne škole, ne zna godinu svog rođenja. Počeo je pjevati u svojoj 10. godini, naučio je najviše od oca i od drugih seljaka; pjeva pjesme, koje je slušao ili naučio iz pjesmarica. Iz knjiga preuzeo je više pjesama, uglavnom starije; novije ne zna, jer je siromašan (siroče), pa ih ne može kupiti. Pjevao je tako tiho, da ga nismo htjeli fonografirati, što ga je uvelike zaboljelo; kod fonografiranja »se osokolio« te je pjevao naročito dobro, tako da su prisutni izjavili, da je najbolji.

Mašan Dulović, seljak iz sela Trnovica, općina Gornja Morača, svršio je četiri razreda osnovne i dva razreda žandarmijske škole. Rođen g. 1905. Počeo je pjevati od svoje 7. godine, ali se toga točno ne sjeća. Od njegovih nitko nije pjevao; naučio je od drugih pjevača iz svog kao i iz susjednih sela starinske i nove pjesme, neke ipak iz pjesmarica. Pjeva uglavnom iz Njegoševih djela. Zna i pjesmu o pogibiji Franja Ferdinanda te novije štampane pjesme crnogorskih pjesnika do dolaska kralja Aleksandra u Crnu Goru (g. 1925.).

Dobro pjevaju još Mato Bakić, Ivan Drljević i dr.

Kao što vidimo, došla je samo nekolicina od 11 pozvatih pjevača, što je razumljivo s obzirom na dalek put, koji su morali prijeći. Božidar Janković pješačio je pet sati. Jedan od pjevača primijetio je, da ni polovina nije bila obaviještena, jer bi inače svi rado došli.

Radovan Radović, pješadijski pukovnik u p., pričao je zanimljivo o bici na Mojkovcu i o crnogorskom ratovanju, koje je opisao u »Ratniku«. Ne voli ni jednu od novih pjesama, jer svaka pristrano opijeva svog junaka, pojedina plemena ili svoje istaknute ljude. Pjesma »Boj na Glasincu« pjeva i o njemu, iako, tamo uopće nije bio.

Andrijevića, sjedište kotara, mali grad u dolini Lima, razvija se od g. 1877., nakon priključenja Crnoj Gori. Stanovnici potječu većinom iz Vasojevića, najjačeg crnogorskog plemena, koje i danas administrativno pripada kotarima Andrijevića i Berane⁹

Miladin Milačić, rodnom Kuč. Rođen u selu Kralje, udaljenom 4 km od Andrijevice. Zemljoradnik i služitelj okružnog suda. Naučio je malo čitati; počeo je pjevati između svoje 8. i 9. godine, najprije je učio od starijeg brata i od pastira, a zimi na sijelima. Umiye samo malo pjesama, oko 10, jer nije pismen, ali jer je i zaposlen, te ne stiže da ih sluša. Zanimaju ga samo pjesme o tome, kako su se stari borili, kako su sjekli glave.

Dušan Dedić iz Andrijevice, krojač, ima 23 godine, svršio je osnovnu školu i dva razreda gimnazije u Beogradu. Počeo je pjevati tek prije pola godine, iako je volio gusle (imao sam volju za gusle), koje su držali kod kuće. Otac, djed i stričevi bili su pjevači, koje je rado slušao već od svoje 12. godine. Razlog, što je tako kasno postao pjevač, leži u tome, što je želio upoznati staru povijest (starevine naših), pa je stoga slušao pjesme. Učio je malo svirati po notama u zanatskoj školi. Dosad je naučio 10 do 12 pjesama, možda i više, ali ne savršeno; znao bi ih još, da »je bez posla«.

Arso Arsenijević, vlasnik kavane i bivši predsjednik općine; ima 64 godine, ne zna datum svog rođenja, jer se to onda nije pisalo. Otac je lijepo guslao, no nije pjevao, dok je stariji brat bio pjevač. Arso bi slušao pjesmu samo jedamput, te bi je odmah primio; naučio je kod kuće iz pjesmarica čitati i pisati. Počeo je već u djetinjstvu, u svojoj 10. godini, guslati i pjevati. Prije navršetka svoje 15. godine pjevao je već pred ljudima, te umio preko 50 pjesama, koje je sada već zaboravio. Pjevao je uglavnom crnogorske pjesme, pa i kosovske, kotarske, o Srpskom ustanku i o rusko-turskom ratu. Ne zna nove pjesme o balkanskom i svjetskom ratu. Međutim sam sastavlja, te je poslao na dvor u Beograd pjesme o posjeti kralja Aleksandra Crnoj Gori g. 1925., četiri čestitke prigodom rođenja trećeg sina i kraljeva rođendana g. 1930., na čemu su mu zahvalili; uputio je još dvije čestitke kralju, što je »uništio« ustav i preuzeo vlast u svoje ruke.

Kao veoma dobar pjevač poznat je i Jevrem Lekić, težak, pismen, koji pjeva stare i nove pjesme.¹⁰

⁹ Berane posjetio sam već g. 1924. Vidi *La poésie populaire épique*, str. 66—69, sl. 68 i 69.

¹⁰ O drugim živim i umrlim pjevačima piše M. S. Lašević, *Za pesmom po Vasojevićima* (Ppnp II, 243—260, naročito str. 256—260).

Ljubomir Šoškić, narednik u bivškoj crnogorskoj vojsci, rođen g. 1885., pismen, svršio je podoficirsku školu. Kod kuće pjevali su stric i djed, a on je počeo, kad mu je bilo 15 godina; slušao je stare i nove pjesme, i one, koje nisu štampane; neke je primio iz pjesmarica. Umije 3—5 pjesama o svjetskom ratu, ukupno zna »na stotine«; mnogo je zaboravio, jer radi na polju.

Rade Zogović, zemljoradnik, težak, iz sela Murino, ima 41 godinu, svršio je osnovnu školu. Otac i djed, koga ne pamti, pjevali su, zatim stric i susjedi, od kojih je kao i iz knjiga primio stare i nove pjesme; zna ih stotinu, sada ih je nešto »izgubio«, jer radi na polju, no zimi ih se opet prisjeća.

Tek u Peći čuo sam za Bogdana Zogovića, iz sela Masnica, općina polimska, seljaka, bivšeg vodnika narodne vojske, koji veoma lijepo pjeva uz gusle, ali koji sada nema više toliko poleta, jer je opterećen porodicom. »Sastavio, ispjevao« je toliko pjesama o balkanskom ratu, da bi ispunile cijelu knjižicu. Ništa nije objavio.

Plav, malo crnogorsko mjesto u kotaru Andrijevića, s muslimanskom većinom, koje je poslije balkanskog rata pripalo Crnoj Gori

Amza Šamanović, musliman iz Plava, seljak, 35 godina, nepismen. Otac i djed su pjevali, naučio je guslati od oca još u ranom djetinjstvu (na koljenu) i od susjeda. Mora dvaput slušati pjesmu, da bi je upamtio. Pjeva srpski starinske i novije pjesme, ličke i kotarske, dok ne zna crnogorske o ratu g. 1912.

Bojo Guberinić, pravoslavac, težak, rođen u selu Seoce, općina Andrijevića, preselio se u Plav prije sedam godina, nepismen je. Njegov otac, stričevi i susjedi bili su pjevači. Pjevanje mu se svidjelo, budući da »hrabri« ljude u borbi protiv Turaka te da djeluje i na lijepe djevojke, koje se ne bi udale za mladiće, da nisu junaci. Obično pjeva starinske pjesme. Učestvovao je u ratovima, no ratne pjesme ga ne zanimaju. Sam bi mogao ispjevati nešto, što je vidio, na pr. svađe susjeda, satirične pjesme, što je međutim opasno.

Radosav Vučetić iz Velike (na turskoj granici), koja je g. 1878. pripala Crnoj Gori. Kapetan I. kl. u p., 40 godina, svršio je oficirsku školu na Cetinju, počeo je pjevati kao »dečko« prije nego što je pošao u školu. Pjevao je pjesmu »Mučki napad Bugara na Srbe«, koju je sastavio Radule Novičević iz Plava, te je nastao spor oko toga, da li je pjesma štampana, kao što su neki tvrdili. U narodu živi znatan broj još neobjavljenih pjesama; tako ima u Velikoj mnogo lokalnih, jer su se tamo vodile neprekidno borbe protiv Turaka sve do oslobođenja.

Vidak B a k i ć, Vasojević iz općine Kralje, šumar, koji zbog službe živi u Plavu, svršio je osnovnu i šumarsku školu. Pjeva od svoje 16. godine, slušao je pjesme već kao dijete te čeznuo za tim, da pjeva kao stariji ljudi, želeći, da se ne bi izgubili srpski običaji, jer su gusle podsticale na hrabrost.

Gusinje, grad s muslimanskom većinom, na albanskoj granici, kotar Andrijevića

Mazo K a s t r a t, musliman s planine Zabelj, dobro pjeva, ali se ispričavao, da je promukao.

Nika V u č e l i ć iz Vasojevića, iz sela Cecune, kotar Andrijevića, kapetan u p. Pjevali su otac (i djedovi) te stričevi; kao dijete slušao je od oca junačke pjesme, koje su ga ispunjavale ratničkim duhom. Počeo je pjevati, kad mu je bilo 12 godina; više je naučio slušajući nego iz pjesmarica. Umije kotarske pjesme, o Srpskom ustanku, crnogorske, o Kraljeviću Marku i Milošu Obiliću, ali najviše voli stare pjesme o ustancima u Srbiji i Crnoj Gori; novije »još nismo naučili«. Zna »puno« pjesama, sada ih je počeo zaboravljati, jer je mnogo zauzet drugim poslom, naročito oko školovanja svoje djece.

Dragiša B a b o v i ć iz sela Đulići, kotar Andrijevića, doselio se u Gusinje g. 1919.; težak, svršio četiri razreda osnovne škole. Djed i otac bili su pjevači; već od djetinjstva zavolio je pjevanje, kojim se počeo baviti oko svoje 17. godine, dok s 24 godine pjeva u javnosti. Polovinu pjesama primio je slušajući, a drugu je naučio iz pjesmarica Vuka Karadžića i »Srpskog ogledala«. Imao je zbirku »Kosovska osveta«, iz koje međutim nije mnogo preuzeo, jedva poznaje poneku pjesmu o balkanskom ratu.

Nikol Nikeč D o d a, Arnaut, katolik, iz plemena Nikeč u Albaniji. Doselio se u Gusinje prije 12 godina. Kod kuće se mnogo pjevalo, naučio je od strica i drugih, umije preko 20 pjesama, pjeva i u Gusinju. Fonografirali smo od njega na albanskom jeziku poznatu pjesmu »Kraljević Marko i Musa Kesedžija«.

Blažo V l a h o v i ć, preglednik financijske kontrole, rodom iz Rovca (Kolašin), ima 55 godina. Otac i djed, koga je još slušao, bili su pjevači; pjeva već 40 godina, t. j. od svoje 15. godine. Starinske pjesme je slušao, a novije, počevši od g. 1876. do danas, primio je iz pjesmarica.

Đoka Đ u k i ć, težak i zidar, porijeklom iz Bratonožića. U Gusinju ga smatraju odličnim pjevačem.

Bar, u Crnogorskom primorju, pripao je Crnoj Gori g. 1878.

Sulija Š a r a n o v i ć, advokat, iz plemena Bjelopavlića. Pjeva po knjigama, te mora pročitati pjesmu dva puta, ako je želi naučiti; da je slušao od guslara, brže bi je zapamtio. Pazi osobito

na čist izgovor, tako da ne guta posljednju riječ. U pjesmama se pridržava starog naglasaka, na pr.: Batrića, velimo. Ovaj posljednji crnogorski pjevač intelektualac¹¹ bio je veoma simpatičan zbog toga, što se saživio s narodnom pjesmom, koja ga zaista raduje.

Hajdar Peročević, musliman iz sela Mikulići (dva sata od Bara), težak. Otac i djed i pradjed pjevali su, a naročito je Suljo Peročević bio »silni« pjevač. Hajdar je samouk, zna čitati, ali je preuzeo malo pjesama iz knjiga. Pjevao je dok je bio mlad, sada ima drugog posla. Za fonografranje izabrao je pjesmu o pogibiji Mahmud-paše od Skadra, što je dokaz, da su se o ovom događaju sačuvali i muslimanske pjesme. Zaboravio je pjesme o turskim junacima iz Like i Krajine (Mustajbeg, Halil, Tale i t. d.), te misli, da sada treba ovakve pjesme učiti iz knjiga.

U Budvi bio je neki stražar, pjevač iz Ulcinja, što dokazuje, da se narodna epika sačuvala i u najjužnijem primorskom gradu Jugoslavije.

Kao veoma dobra pjevača na granici Jugoslavije i Albanije spomenuli su mi, dok sam još bio u Kolašinu, Milovana Minićevića, s primjedbom, da je u Primorju već potpuno drukčiji »škipetarski« (albanski) mentalitet.¹²

Iz Crne Gore potječu također Petar Perunović, koji je htio da bude svijestan obnovitelj epskog pjevanja, te dva pjevača, koje smo slušali i u Pragu, Barjaktarović i Vučić.

Petar Perunović,¹³ iz plemena Pješivaca kod Nikšića, koje broji oko 500 »familija«, a »bratstvo« Perunović oko 100 porodica. Njegovi preci bili su crnogorski »knezi, vojvode, serdari, kapetani, popi i barjaktari«. Prema njegovoj izjavi pjevali su svi uz gusle. Učio je pjevati (tako priča brat) osobito od strica i oca; njegova majka, porijeklom iz Nikolića, iz plemena Čeva, bila je »tužilica na glasu«. Pjevao je već u osnovnoj školi (po bratu kao učenik 4. razreda) drugovima i svojim suplemenicima. G. 1900. otišao je u Srbiju, i to u Šabac,¹⁴ gdje mu je bio nastavnik muzike Čeh Tölinger, kome je pjevao i uz gusle. No glazbenici začudo nisu nikako

¹¹ Upozoravam na to, da je Saranović Crnogorac pravoslavne vjere, iako ima tursko ime, što nije jedini primjer. Vidi moju bilješku u djelu *Das Original von Goethes »Klaggesang«* str. 75, koja se odnosi na 26. stih Meštrovićeve verzije Hasanaginice.

¹² Više pjevača nego ja srela je u Crnogorskom primorju do Budve g. 1934. G. Sykora (Ppnp II, 261—262).

¹³ Imam nekoliko pisama od njega, među kojima naročito opširno pismo od 12. III. 1933. iz Francuske, gdje prikazuje svoj život i izlaže svoje namjere. Njegov brat Filip Perunović (bljeznica iz g. 1930, br. IV, str. 170—184), na Cetinju, pričao mi je mnogo o njemu. Nisam mogao doći do prikaza »Guslar Perunović i njegova pjesma« (Split 1920).

¹⁴ Živio je kako priča brat, kod stričeva, te svršio 5. i 6. razred srednje škole. Poslije se razbolio.

bili oduševljeni guslama, iako one pripadaju među najstarije instrumente, te su, prema Perunovićevu mišljenju, majka violine. Našeg su pjevača naročito zanimali guslari, koji su u prošlosti stvorili hajduke za borbu protiv Turaka i poticali narod na ustanak. Perunović je počeo pjevati i guslati pred širom publikom g. 1908. u Valjevu (dok je brat tvrdio, da je to bilo u Kruševcu cara Lazara), a 24. IX. 1908. (prema bratu na Vidovdan)¹⁵ proslavio se u Beogradu pred spomenikom kneza Mihajla, gdje je otpjevao pred 50.000 (?) ljudi pjesmu, u kojoj je negodovao protiv aneksije Bosne i Hercegovine. Od toga doba bio je »priznati jugoslavenski historijski guslar« u vrijeme mira kao i za vrijeme svih kasnijih ratova. Pjevao je pred kraljem Petrom I., kraljem Nikolom i kraljem Aleksandrom, te g. 1909. pred Masarykom, u Gornjem Milanovcu u Srbiji. Prije turskog rata pjevao je u školama, kasarnama, po selima i u gradovima predratne Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Stare Srbije. Na Cetinju nazvao ga je kralj Nikola g. 1910. »slavujem od Budoša«, prema planini s područja njegova plemena, i najboljim guslarom na Balkanu.¹⁶ Kralj Nikola imao je kao pjesnik i pisac razumijevanja za narodnu epiku, a osim toga je poznavao i volio gusle, te je sam veoma dobro pjevao i guslao. Od svih muzičara najviše je oduševio Perunovića pokojni Josip Marinković, kompozitor marša »Hej trubaču s bojne Drine«. Ovaj mu je savjetovao g. 1910., da napusti muzičku školu kompozitora St. Mokranjca, poznatog po svojim »Rukovetima«, u Beogradu i da se upiše u učiteljsku školu. Tako ne će loše utjecati moderna notna glazba na njegov guslarski genij, što bi bila velika šteta za narod (naciju), jer ima jedinstvenu sposobnost, da postane narodni bard. Perunović ga je poslušao i završio »pored guslanja« učiteljsku školu s odličnim uspjehom. Nije nikad b'o učitelj (prema izjavi brata), jedino je poučavao g. 1924.—1925. u Kaliforniji. On je pjevao Marinkoviću, koji je pripremao operu Gorski vijenac, više od trideset puta sve crnogorske »natpeve i pripeve«, »tužbalice« i svadbene pjesme.

G. 1910. nastupio je na Sokolskom sletu u Sofiji, u Plevni i u drugim gradovima. Naročito su ga zavoljeli Česi, jer je spominjao i Žišku. G. 1912. pjevao je u Pragu, na Vidovdan, kod otkrivanja spomenika Palackomu. Kad je otpjevao, položio je na spomenik umjesto vijenca gusle s riječima, da su ga poslale vile s Koma

¹⁵ O'je bratove pogreške veoma su karakteristične za stvaranje kulta cara Lazara i Kosovske bitke.

¹⁶ Brat je još pričao, da je kralj Nikola htio obnoviti za Petra Perunovića titulu kapetana plemena Pješivaca, ali da je on to odbio, budući da je imao naprednije ideje nego Daković (Marko, vođa crnogorske omladine). To može biti istina, no ne s'aže se potpuno s kasnijim priznanjem kralja Nikole, koji je Perunoviću darovao g. 1908. skupocjeno crnogorsko »serdarsko« odijelo, prvobitno namijenjeno višim dostojanstvenicima.

(visoka planina na jugoistoku Crne Gore) i s Lovćena, da »metne« gusle na spomenik Palackoga, jer su to one, koje viju vijence velikim ljudima i junacima. To je napravio spontano, bez prethodnog pitanja i odobrenja, te je bio »beskrajno lepo« primljen od Pražana. Odveli su ga u »Representační dům«, gdje su mu predali lovorov vijenac, te priredili guslarsko veče kod »vojvode« Josefa Holečka, koji mu je poklonio svoje prijevode narodnih pjesama. Novi poštovaoci povelili su ga u Závíst, da upozna češko selo i na Hradčane, da se divi starinama. Revolverom, koji mu je darovao neki školski ravnatelj, uz blagoslov, da se bori protiv Turaka, ubio je zaista jednog Turčina u borbi kod Novog Pazara g. 1912.

Pjevač junačkih pjesama pokazao se stvarno kao junak u balkanskom, bugarskom i svjetskom ratu, u kojima je učestvovao kao dobrovoljac. Prije svake bitke i okršaja pjevao je junačke pjesme, da »osokoli« vojsku. Na dugim marševima, na pr. preko Albanije, pjevao je uz gusle, jašući na konju, što nije ni lako ni obično. Na Gučevu g. 1914., gdje je zaslužio oficirski čin, bio je ranjen, a krhotine šrapnela raznijele su vršak gusala. Gusle, koje nosi uvijek sa sobom, nalazile su se najprije na dvoru kralja Nikole, koji ih je poklonio Jaši Nenadoviću, srpskom poslaniku u Carigradu (1907—1914),¹⁷ a Jašin stric Dobrivoje darovao ih je Perunoviću g. 1908., nakon što ga je čuo pjevati u Beogradu; uz to je rekao:

Dobre gusle, a u bolje ruke,
Eto ti ih, pa sijeci Turke.

Na Krfu i na solunskoj fronti pokazao je Perunović, kako snažno mogu utjecati gusle na vojnike. 5. travnja 1916. odlikovao ga je regent Aleksandar redom sv. Save pred cijelom vojskom. Najveći uspjeh u buđenju nacionalne svijesti imao je od 20. lipnja 1916. do 20. svibnja 1919. u sjevernoj Americi, gdje je pomoću gusala skupio do 10000 dobrovoljaca,¹⁸ te oduševio narod, da je darovao za »sirotinju« preko jedan milion dolara. Poslije rata vratio se u Jugoslaviju, završio učiteljsku školu te putovao tri godine kao guslar po Jugoslaviji, šireći misao narodnog i državnog jedinstva. Razočaran u svojim nadama — kao što pričaju brat i drugi ljudi — oputovao je g. 1924. u Ameriku, prokrstaro svih 48 država S. A. D., te Kanadu i Aljašku, osnivao škole i podučavao tamošnju omladinu u srpsko-hrvatskom jeziku. Radi širenja narodne prosvjete ispjevao je pjesme za četiri gramofonske ploče, na svaku ploču po dvije, te

¹⁷ Nar. enc. III, 50.

¹⁸ Prema onome, što govori njegov brat, oko 30000! Bili su to mahom Ličani, Crnogorci, Hercegovci i Dalmatinci.

pripremio još četiri. Na ovim pločama¹⁹ bila je samo jedna junačka pjesma o početku oslobođenja Srbije (Ustanak na dahije), zatim jedna ljubavna pjesma iz zbirke Vuka Karadžića, s mnogim izmjenama, narodne šaljive pjesme, pjevačeve patriotske pjesme o borbama za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavije, »Patriotske pjesme Jugoslavenima« i »Patriotski poklic i savjet Srbima, Hrvatima i Slovencima«, dalje pjesma »Postanak Crne Gore« od pjesnika Branka Radičevića i »Tužbalica« iz Njegoševa Gorskog vijenca, koju je priredio za gusle i posvetio uspomeni svoje majke. U pismu, koje mi je uputio, spominje, da je snimio na gramofonske ploče i svoje pjesme o geniju Nikole Tesle i o kralju Aleksandru, zatim pjesmu o Starom Vujadinu i mudre izreke iz Gorskog vijenca. No ni u Americi²⁰ se nisu ispunile njegove nade, iako ga je podupirao naročiti komitet, te su se za njega starali učenjaci Dr. Paja Radosavljević i Nikola Tesla, kome je pjevao »Boj na Kumanovu«, »Starog Vujadina« i nekoliko drugih pjesama. Guslar, koji je dobio kapetanski čin, a koji nije uredio pitanje svoje penzije, ostao je »puki siromah« i u Americi, ali je uprkos tome sačuvao svoje veselo raspoloženje, te nalazi sreću i nagradu u veličini svoje domovine. Poslije osmogodišnjeg uspješnog rada na narodnom prosvjećivanju vratio se »iz carstva dolara bez dolara« u zavičaj. Posljednje veliko slavlje kao guslar doživio je u Parizu, gdje je l'Institut des études slaves, pod predsjedništvom prof. Emila Hamanta, priredio 10. veljače 1933. več, posvećeno »La poésie populaire yougoslave«. Tada je Perunović pjevao »Smrt majke Jugovića«, »Omera i Mejrimu«, te svoj dugi »Pozdrav Francuskoj« od 24 kitice po šest deseteraca.²¹ Njegovo putovanje u Prag, do kojeg mu je bilo mnogo stalo, nije se ostvarilo, a u Jugoslaviji se u međuvremenu preživio pretjerani kult gusala, koji su razni pjevači i institucije zloupotrebljavali.

Tako je »narodni jugoslavenski guslar Perun«, kako se on nazivao i potpisivao, mogao u miru pisati svoje djelo »Gusle i guslari«, koje je pripremao, ali dosad nije objavio.

¹⁹ Natpis glasi: Srpske gusle. Pjeva Narodni Guslar Petar Perunovich-Perun, Recorded by Marsh, laboratories inc. Chicago. III. 4571: Patriotske pjesme Jugoslavenima. No 4572: Narodne šaljive pjesme. No 4573: Omer i Mejrima. Ljubavna narodna pjesma. No 4574: Ustanak na dahije. Srpska junačka pjesma. No 5668: Vojevanje za oslobođenje i ujedinjenje jugoslavensko. No 5669: Patriotski poklic i savjet Srbima, Hrvatima i Slovencima. No: 5570: Postanak Crne Gore. Pjesma od Branka Radičevića. No 5671: Tužbalica sestre Batričeve (!) od Njegoša (!), za spomen svoje majke Savice, crnogorske Tuzilice (!). Izvodi uz gusle narodni guslar.

²⁰ Neki je pjevač u Budvi primijetio: »Otišao u Ameriku nadajući se potpori svojih zemljaka, ali slabo prošao, ljudi nemaju mnogo novaca«.

²¹ Vidi Journal des Débats 14. II. 1933, br. 44 i Jugoslovenske pariske novine 14. III. 1933, br. 27 sa slikom Petra Perunovića i tekstom njegovog »Pozdrava Francuskoj«.

Prema tumačenju njegova brata, Petar Perunović imao je namjeru, da preporodi i obnovi narodnu pjesmu, da je na taj način spasi. Svoju reformu i moderniziranje epskog i lirskog pjevanja provodio je tako, da je narodne pjesme umjereno prilagodio evropskoj muzici, iako su ga prijatelji od tog odvrćali. No nije radikalno dirao u narodnu tradiciju. Kad sam ga upozorio na to, da se slavenski i njemački učenjaci u Pragu zanimaju jedino za »starinsko pjevanje«, odgovorio mi je u pismu od 12. III. 1933: »Što se toga tiče, mogu vam sa garancijom reći, da znam sva naša jugoslavenska gudenja i pjevanja od najstarijih vremena. Iz tih skovao sam svoje pjevanje, kojim se izražavam u pjesmama bolje nego stari guslari, koji su gutali slogove i jednoglasno nabrajali deseterce bez naglasaka. Znam sve načine pjevanja, pa sam uzeo ono, čime sam pjesmu najbolje oživljavao, te budio osjećaje i duha kod slušalaca«.

Njegov sljedbenik Milovan Barjaktarović (vidi dalje), objašnjavao mi je, da je Perunović htio unijeti u narodne pjesme nešto novo, da bi bile »prilagodnije« i »pristupačnije«; najprije je ukinuo prenošenje posljednjeg sloga u stihu na slijedeći, a budući da su gusle monotone, nastojao je da izbjegne ovu monotonost, i to u želji, da bi pjesme bile ugodnije narodnom uhu, te na višem muzičkom stupnju.

Nema sumnje, da su svi poslijeratni modernisti, ali ne svi pjevači, nasljedovali više ili manje Perunovića, i da su naročito učitelji dobili od njega poticaj za modernističko pjevanje epskih pjesama, kao što su »Stari Vujadin« i odlomci iz Gorskog vijenca, pogotovu tužbalica sestre Batrićeve. Perunovićev modernizam pojačao je i sveopću težnju za potpunim jasnim izgovorom čak i posljednjeg sloga u stihu.

Shvatljivo je, da Perunovićeva reforma pjevanja i njegove patriotske pjesme nisu naišle na odobravanje i pohvalu naučnih i literarnih krugova, osobito u Beogradu, koji je gledao kritički i na druge suvremene »narodne pjesnike« uglavnom crnogorske. Ipak mi je etnolog prof. Tih. Đorđević priznao na Cetinju, da je bio ganut do suza, kad je u Vojvodini slušao, kako Perunović pjeva epske narodne pjesme; to se može djelomično objasniti njihovim sadržajem, koji je poznat slušaocima. Perunovićeve vlastite pjesme, koliko znam, simpatične su po svom jugoslavenskom rodoljublju, koje propagira narodno jedinstvo i snošljivost, zatim po tome, što šire vjernost slavenskoj misli te propovijedaju slavenski ethos i ljubav za cijelo čovječanstvo. Kao primjer navodim završetak njegovog pisma: »U današnje vrijeme teško je ostati čovjekom i dobrim kršćaninom, za čime sam težio cijeloga života i za čim ću težiti sve do smrti; jer, postoji li nešto idealnijeg od pravog kršćanstva ili je netko požrtvorniji za čovječanstvo od

Slavena?« Njegove pjesme nisu na pjesničkoj visini, ne odlikuju se ni originalnošću ni dubokim mislima, pa i jezik im je tradicionalan. Njegova pjesnička poruka, koju mi je uputio 11. III. 1933., svršava se ovim stihovima, koji su, protivno duhu narodnih pjesama, sputani vezanim srokom a ipak pripadaju među bolje.

Pozdravite Vašu Otadžbinu,
Cehoslavsku republiku si nu,
I njegova slavnoga vladara,
Masaryka boljega od cara,
I njegove sive sokolove,
Cehosavske slavne vitezove.²²
Od men' pozdrav, a od Boga zdravlje,
A u Pragu da činimo slavlje.

Kao primjer za njegovu propagandističku poeziju navodim i početak pjesme, koju je otpjevao pred spomenikom Palackoga prigodom Sokolskog sleta g. 1912. (iz pisma od 12. III. 1933):

Oj, Palacki, s'avo roda moga,
ponosnoga roda slovenskoga,
ded se vini duhom u visine,
blizu Boga Pravde i Istine,
pa probudi Tirša i Fingera (Fügner!)
i s'avnoga Žiška velikoga,²³
Komenskoga i s njim Borovskoga,
i Jan Husa sveca slovenskoga,
neka siđu na praškim poljima,
među svojim sivim sokolima,
soko ima i sokolicama,
što igraju igre svakojake,
kako momci tako i devojke,
odigraše i boj maratonski,
kao pravi junaci špartanski,
nadigraše Grke i Rimljane!
Što je Olim(p) prema zlatnom Pragu,
u kom igra milion (!) sokola
.....

Tanasije Vučić.²⁴

O Božiću 1927. bio sam radostan, što sam u Pragu mogao pozdraviti odličnog epskog pjevača. Gerhard Gesemann, profesor njemačkog sveučilišta, odličan poznavalac jugoslavenske epike, pripremao je o njoj raspravu za Vasmerov »Grundriss der slavischen Philologie« u Berlinu, te je htio dovesti dobra pjevača kako za svoje izučavanje tako i za fonogramski arhiv Lautbibliothek berlinske sveučilišne knjižnice; taj arhiv imao je mnogo bolji aparat nego što ga je imala bečka Akademija, s kojim sam pravio

²² Podsjeća na A. Kačića, koga dobro poznaje i citira u pismu.

²³ Ovaj stih je u rukopisu umetnut.

²⁴ Vidi moj članak Ein montenegrinischer Guslar, Prager Presse 1. I. 1923, str. 4—6.

prve snimke na svojim putovanjima po Bosni i Hercegovini g. 1912. i 1913. Prof. Gesemann zamolio je učitelja Andriju Luburića, koji je rodom iz Nikšića, a živi kao penzioner u Beogradu, inače poznatog sakupljača narodnih pjesama i drugog etnografskog materijala, da mu pronađe najboljeg guslara, po mogućnosti iz etnički najčistijeg srpskog područja. Andrija Luburić izabrao je Tanasija Vučića, koji je na pjevačkom natjecanju u Sarajevu g. 1924. dobio prvu nagradu, a u Beogradu g. 1927. drugu, navodno nepravedno. Čini se, da je kod ove ocjene odlučio bolji glas Laze Radaka iz Nikšića. Izbor Luburićev bio je i zbog toga sretan, jer Vučić potječe iz starog i slavnog plemena Drobnjaka u istočnoj Crnoj Gori, odakle su porijeklom djed i otac Vuka Karadžića. Iz tog su plemena prve srpske narodne pjesme, koje je Vuk Karadžić objavio g. 1814. i 1815. u Beču. T. Vučić se poslije svog boravka u Berlinu zadržao dulje i u Pragu, gdje smo ga mogli slušati početkom g. 1928. u slavenskom seminaru njemačkog sveučilišta, u Uraniji, u slavenskom seminaru Karlova sveučilišta, u Uměleckoj (umjetničkoj) Besedi, na nekim srednjim školama, u čehoslovačko-jugoslavenskoj Ligi i u »Jugoslavenskom Kolu«. Predsjednik republike T. G. Masaryk primio je T. Vučića, s kojim se fotografirao; tom prilikom je Vučić pokazao svoju umjetnost predsjedniku i nekim ličnostima.

(A) Tanasije Vučić, rođen 15. veljače 1883. u selu Bijeli, kotar šavnik, u seoskoj porodici, koja se prema tradiciji navodno doselila poslije bitke na Kosovu na područje plemena Drobnjaka, kome je dala mnogo istaknutih ljudi. Njegov djed Jovan bio je glasovit pjevač; otac se bavio neko vrijeme trgovinom u Nikšiću, ali se vratio u svoje selo, kad je našem pjevaču bilo 3—4 godine. Njegova majka Savka bila je kćerka Raška Petkovića iz Nikšićke Župe, koji je bio također glasoviti pjevač i narodni liječnik. Tako je Vučić naučio već na koljenu svojih djedova guslati i pjevati, pa i u drugim kućama, u kojima su još živjele gusle. U 10. godini pjeva već u rodnoj kući pred gostima, u početku stidljivo, a od svoje 15. godine već svuda javno. Bio je toliko na glasu, da su ga pozvali i na dvor kneza-kralja Nikole. U posljednjim ratovima pjevao je po štabovima i u vojsci razne epske pjesme, naravno najviše o starim i novim junacima. U njegovoj općini svi su ga mnogo štovali, tako da je bio izabran za predsjednika.

Vučić je naučio u mladim godinama čitati i pisati od ljudi iz svoje okoline i latinicu, te je čitao sve, »samo da je na našem jeziku«. Zato pjesme nije samo slušao, nego ih je primao i iz štampanih zbirki, naročito iz novijih crnogorskih, koje su izlazile već pod imenom svojih pjesnika. Isto kao i drugim pjevačima bilo mu je dovoljno da čuje ili čita pjesme samo jedamput, pogotovu u mladosti, i već ih je umio pjevati. Pjesme je birao prema svom ukusu te ih naučio preko 200, no zaboravio je razne pojedinosti

iz mnogih pjesama, tako da je u vrijeme svog boravka u Pragu znao preko 80 pjesama. Takvi podaci imaju međutim relativnu vrijednost, jer pjevač može kad god to zaželi naučiti novu pjesmu iz knjiga ili ponoviti staru. Najnovija pjesma, koju je umio, bila je pjesma pjevača Radovana Bećirovića o posjeti kralja Aleksandra Crnoj Gori g. 1925. Kao pravi pjevač bio je i dobar improvizator, koji je pjesme prema potrebi i nahodjenju mijenjao.²⁵ Njegovim prigodnim improvizacijama u Pragu nisam pridavao neku osobitu važnost, budući da i drugi pjevači improviziraju pretpjeve, ali sam saznao tek iz njegovog nekrologa,²⁶ da je ispjevao slijedeće pjesme: »Rat Srba s česarem« (t. j. bečkim), »Bosanski veleizdajnički proces«, »Ban Smiljanić«, »U Splitu«, »O guslama«, »Crna Gora«, »Miodragu Tomiću«, »Moji dani u tuđini«, »Put u Berlin«, »O Tomi Masaryku u Pragu« i dr.

Zanimljivo je bilo, da je Vučić prije no što je počeo pjevati »Smrt majke Jugovića« u slavenskom seminaru Karlova sveučilišta, zatražio i pogledao njezin tekst u zbirci Vuka Karadžića.

Vučić je pjevao stare pjesme, ali i on je umio više crnogorske, a osim toga još i pjesme o balkanskom i svjetskom ratu. Od starih pjesama voli, jednako kao mnogi drugi pjevači, uskočko-hajdučke pjesme iz Hrvatskog Primorja, Like, Bosanske Krajine, a naročito iz Kotara. Velika odlika Vučićeva bila je u tome, što je pjevao narodne pjesme zaista na stari način, uobičajen u njegovu plemenu. Nije mario mnogo za muzikalnost, ali je uspio unijeti svoj duh u guslanje te recitacijsko pjevanje uz gusle prilagoditi sadržaju, ubrzati ili usporiti; osim toga on je svoje osjećaje izražavao mimikom i pokretima tijela. Ruski profesor I. I. Lapšin, dobar poznavalac umjetnosti, izrazio je čak mišljenje, da je naš pjevač morao promatrati glumce u kazalištu. To je moguće, ali Crnogorac bistra oka i obdaren bogatom maštom ima u svom kraju dovoljno prilike da sreta mnoštvo ljudi raznih godina i profesija, koji su mu slični. Vučić nije imponirao samo svojom crnogorskom nošnjom, nego se držao upravo dostojanstveno, kako je to već svojstveno Crnogorcima, Hercegovcima i Dalmatincima; ovom dostojanstvu Hercegovaca divio se već u 17. vijeku dubrovački aristokratski pjesnik Đono Palmotić. Pri tome ne smijemo zaboraviti, da dobar pjevač ne nadmašuje svoju okolinu samo svojom umjetnošću.

Iz nekrologa Anice Šaulić, koja je dobro poznavala Vučića i njegovo pleme, dodajem njegovoj karakteristici, da je čeznuo za slavom kao i svaki njegov zemljak, ali da je ipak govorio: »Svakako

²⁵ Posjedujem takve inačice nekih pjesama, koje su zapisale, ukoliko je bilo moguće, doc. Dr. Stránská i Dr. Vida Ljacká.

²⁶ Ppnp IV., 326—328.

ima guslara dosta kao ja«. Bilo je borbeno, ali i naivan, i dobar kao dijete.²⁷

Na T. Vučića nije blagotvorno utjecala slava, koju je stekao na pjevačkim natjecanjima u Sarajevu i Beogradu, prilikom boravka u Berlinu, gdje su fonografirali njegove pjesme na »zlatnim pločama«, te u Pragu, gdje su mu posvetili veliku pažnju. Postao je profesionalac kao i drugi pjevači, što ne odgovara shvaćanju narodne pjesme kod kršćana; putovao je po cijeloj Jugoslaviji, sam ili u društvu s drugim pjevačima, priređivao »turneje« i koncerte, i tako postao tuđ svome zavičaju; i on se — inače vitki dinarac — ugojio živeći buržujskim životom. Prilikom nesretnog pada ozlijedio se, te tako prerano umro 29. lipnja 1931., dakle na početku svojih pedesetih godina, dok je njegov otac Nedeljko živio preko 90 godina, a njegov djed Stevan preko 100 godina. Doživio je također razočaranje kao pjevač, budući da je u nekim mjestima, kad bi se pojavio prviput, bio interesantan, ali bi interes već kod drugog nastupa opao. Štaviše, u Podgorici mu je bio osujećen koncert; konkurenti su sebe smatrali boljim pjevačima, a publika je birala svoje miljenike prema svom ukusu i raspoloženju. Na pr. neki učitelj mi je govorio o sebi, da je bez sumnje bolji pjevač od Vučića; drugi učitelj Dalmatinac, koji je sam učestvovao na pjevačkom natjecanju s dobrim uspjehom, kao i učitelj iz crnogorskog Danilovgrada izjavili su, da ne razumiju Vučićovo pjevanje; sudac u Baru držao je boljim Vučića, a advokat Ušćumlića i t. d.

Milovan Barjaktarović²⁸

Poslije Vučića htjeli su i drugi pjevači pokazati svoju umjetnost u Pragu, da bi time podigli svoj ugled u domovini. Među kandidatima činio mi se najzgodniji Ilija Vuković²⁹ iz Gacka u Hercegovini, koje je naročito na glasu zbog svojih pjevača. Tako je trebao doći u Prag poslije Crnogorca i istaknuti narodni pjevač Hercegovac. Dok je Čehoslovačko-jugoslavenska Liga, koja je bila najpozvanija da posreduje kod ovih turneja, vodila pregovore o dolasku I. Vukovića, javio se iznenada iz Bratislave Milovan Barjaktarović. On je u Sloveniji pobudio veliku pažnju svojim drečavo crvenim plakatima, koje je poslao i u Prag. U njima je javljao, da kani putovati u Austriju, Čehoslovačku, Poljsku, Njemačku i Francusku, te je tvrdio o sebi, da je »najbolji i nenadmašivi narodni guslar«.

²⁷ Ppnp ibd.

²⁸ Vidi moj članak *Moderne jugoslavische Guslaren*, *Prager Presse*, 25. XII. 1931, *Beilage* 52.

²⁹ Imao je preporuke Centralnog presbira Predsjedništva vlade kraljevine Jugoslavije.

To ga naravno nije preporučivalo, kao ni to, što je bio intelektualac i modernista. Nisam se plašio njegova modernizma kao drugi stručnjaci, jer sam primijetio već na svojim putovanjima manje ili veće zalete u modernizam, a načelno nisam bio protiv toga, da se pjevanje prilagodi novome shvaćanju, isto kao što ne branimo kazališnim režiserima i opernim dirigentima, da prikazuju najveća umjetnička djela u novom duhu. Osim toga uvjeravao me je Barjaktarović, da zna pjevati i na stari način, tako da je moglo biti veoma zanimljivo upoređivanje starog i modernog načina pjevanja jednog istog pjevača. Slavenski institut omogućio je dakle Barjaktaroviću boravak od jednog tjedna u Pragu, koji su iskoristili razni češki i njemački stručnjaci.

Milovan Barjaktarović rođen je g. 1907. kao seljački sin u Beranima, u bivšem Novopazarskom Sandžaku, u kraju, koji je g. 1912. pripao Crnoj Gori. Njegovi su roditelji međutim porijeklom iz Meduna, iz starog i slavnog crnogorskog plemena Kuća kod Podgorice, u blizini albanske granice. Tako je i on naslijedio crnogorski protuturski junački duh i epsko pjevanje, koje je naučio već između svoje 10. i 12. godine od stričeva i drugih starijih rođaka, i to na način, uobičajen kod Kuća. Osnovnu školu pohađao je u svom rodnom mjestu, četiri razreda gimnazije u Peći, starom sjedištu srpskog patrijarha, i u Beogradu, gdje se izdržavao služeći u nekoj porodici; potom je svršio četiri godine učiteljske škole u Prilepu u Makedoniji i u Subotici, na mađarskoj granici. Morao je promijeniti školu zbog svoje nediscipliniranosti, zbog koje nije ni svršio preparandiju, iako su mu tamo izlazili toliko u susret, da ga nastavnik glazbe nije ni ocijenio iz sviranja na violinu, nego iz guslanja. Ovaj izuzetak je također dokaz, da na njegov crnogorski mentalitet nisu imale utjecaja ni škola ni okolina, kao što bi se to moglo činiti. U drugom razredu gimnazije u Peći slušao je obnovitelja epskog pjevanja Petra Perunovića, te mu je od tog vremena jedina želja bila da postane takav pjevač. U Subotici mu se pružila prilika da putuje, pjeva i drži predavanja o postanku gusala i o širenju narodnih pjesama po vojničkim garnizonima u Vojvodini, a zatim po cijeloj Jugoslaviji. Nastupao je u školama i na zabavama građanstva i raznih udruženja, te je zaključio, da mu crnogorska nošnja i gusle otvaraju razne evropske zemlje. U tome se naravno prevario, jer njegov put iz Praga u Varšavu nije bio po volji ni onakvu ljubitelju narodne pjesme, kao što je to bio poslanik Branko Lazarević. Otišao je u Berlin na svoju ruku, ali ga je ondašnje jugoslavensko poslanstvo vratilo.

Razni naučni krugovi u Pragu, gdje je Barjaktarović mogao računati, da će mu se najviše izići u susret, rado su ga slušali, kako pjeva stare i nove pjesme. To su bili literarni historičari, filolozi, poznavaoци metrike, historičari muzike, praktični muzi-

čari kao i etnografi u »Deutsche Gesellschaft für slavistische Forschung« njemačkog sveučilišta, koje se uglavnom bavilo uporednim izučavanjem narodne epike, zatim oni u Slavenskom institutu, u slavenskom seminaru Karlova sveučilišta, gdje su bili prisutni i studenti njemačkog sveučilišta, i na kraju stručnjaci na konzervatoriju. Zamolili smo ga, da pjeva na modernistički način kao i na tradicionalan, pri čemu je sasvim dobro pokazao, kako pjevači gutaju posljednji slog u stihu ili ga prenašaju na slijedeći. Činjenica, da njegovo guslanje i pjevanje uz gusle počivaju na starim temeljima, bila je očigledna, budući da slušaoci najvišeg razreda konzervatorija, koji su bili pripremili papir, nisu ni uz pomoć profesora mogli nimalo fiksirati Barjaktarovićevo pjevanje.

Barjaktarović preuzeo je svoje pjesme iz knjiga. Pročita ih dva ili tri puta, te ih nauči. Kad je slušao pjesmu od drugih pjevača, dovoljno mu je bilo, da je čuje jedamput. Pjesmu »Meho Orgašić i Miloš Pocerac« slušao je od starih pjevača, ali ju je kasnije našao i kod Vuka Karadžića,³⁰ pod naslovom »Miloš Stojićević i Meho Orugdžijć« (u tekstu stih 30. i drugdje: »Iz Pocerja Pocerac Milošu«). Kao što vidimo iz naslova ove pjesme, i Barjaktarović preinačuje, ali ne u tolikoj mjeri, kao što to rade pravi narodni pjevači. Zabilježio sam mjesta, gdje je promijenio tekst pjesme »Smrt majke Jugovića« u IX. bilježnici iz g. 1931. (str. 45).

I on se pridržava narodnih tradicija i pjeva kosovske, kotarske, uskočke i hajdučke pjesme. Njegova najomiljenija pjesma je »Ropstvo Janković Stojana«. Međutim u jednoj se stvari Barjaktarović potpuno razlikuje od narodnih pjevača. Ostavio je pjevanje »plemenskih« pjesama te pjeva samo »opće nacionalne«. Ovaj napredak prouzrokovala su trpka iskustva putujućeg pjevača. Želio je na pr. u svom rodnom mjestu, Beranima, ugoditi mnogobrojnoj publici lokalnom pjesmom o tome, kako je Avra Čemović, brigadir vasojevičkog odreda, krenuo g. 1912. u Rožaj, Peć i Đakovicu. Mnogima se pjesma svidjela, te su već bili pripremili dar od 100 dinara, no kad je pjevač spominjao i druge učesnike, među njima i nekog Čukića, uzeli su stodinarku sa stola, te se zatim razvila čitava diskusija.

Slušaoci u Pragu zamijetili su, da Barjaktarović svoje pjevanje više modulira i razvlači, da izgovara potpuno i jasno sve slogove i da kod toga pjeva polaganije i tiše nego narodni pjevači. Uprkos tome mogli smo mu izdati svjedočanstvo, da je veoma dobar pjevač, da je njegovo izvođenje jasno i razumljivo i da je njegovo pjevanje na stari i na novi način poučno. Ali je bilo karakteristično, da se stari način pjevanja više svidio: u slavenskom seminaru se o tom pitanju štoviše i glasalo, te je stari način dobio

³⁰ Srp. nar. pjesme IV, str. 210, br. 32.

veliku većinu. Pjevač je time bio veoma iznenađen i mislio, da se slušaoci u to ne razumiju, na što su mu odgovorili neki Jugoslaveni, koji su u domovini svršili sveučilište, da se u to naprotiv veoma dobro razumiju. Barjaktarović nije mogao više prodrijeti u širu javnost. Praška radiostanica nije htjela emitirati njegovo pjevanje, kao što je to bio slučaj u Beogradu ili Zagrebu, a posebno veče, priređeno u njegovu čast u Jugoslavenskom kolu u Pragu, na koje su došli poznavaoци Jugoslavije, te srpskohrvatskog jezika iz Čehoslovačko-jugoslavenske Lige, bilo je osrednje posjećeno. Tako se i ovdje pokazalo, da gusle nisu izvozni artikali.

JOS NEKI PJEVACI IZ CRNE GORE

G. 1924. zamolio me je Dušan Vuksan, prosvjetni inspektor u Crnoj Gori, kasnije ravnatelj muzeja, da pošaljem članak za prvi broj novog časopisa »Lovčenski odjek«, koji je bio posvećen izučavanju Crne Gore i kasnije dobio današnje ime »Zapisi«. Napisao sam članak,¹ u kojem sam preporučio osnivanje arhiva crnogorskih narodnih pjesama, da bi se sačuvala narodne tradicije kao i materijali za njihovo istraživanje, poglavito o životu narodne pjesme. Tražio sam od D. Vuksana, da mi pribavi podatke o svim boljim crnogorskim guslarima i pjevačima. Prosvjetni inspektor poslao je upitnik učiteljima osnovnih škola i primio dosta odgovora krajem 1924. te početkom g. 1925.

Kao svaka slična akcija, ostala je i ova nepotpuna i nedovršena. Zato nisam insistirao, da bi se ona nastavila, nego sam pomišljao, da poduzmem sam putovanja radi istraživanja narodne epike. Ovdje upotrebljavam prvi put materijal, koji mi je poslao Vuksan, budući da dopunjuje moj prikaz crnogorskih pjevača iz krajeva, koje sam posjetio, a još više iz nekih, u koje nisam dospio. U svrhu lakšeg upoređenja navodim kratke izvatke po mjestima, koja sam obišao, i to po abecednom redu školskih općina, koje su mi poslale izvještaje. Naročitu važnost pripisujem podacima o repertoaru crnogorskih epskih pjevača.

Kotar Cetinje — Bata, općina Cucka

Rista Andrin Zvicer, seljak, »pjeva narodne pjesme kao i kosovske«.

Cetinje

Izvestitelj javlja, da na Cetinju nema nijednog »istaknutog« pjevača, da postoje samo trojica osrednjih.

A. Muhović, trgovac stokom, 35 godina, pismen, pjeva crnogorske pjesme o borbama protiv Turaka.

¹ Lovčenski odjek I, str. 5—7.

Lakić Pajević, posjednik, 60 godina, iz Vasojevića, nepismen, pjeva crnogorske pjesme o borbama protiv Turaka.

Podatke o toj dvojici pjevača zabilježio je Dušan Vuksan. Posljednji pjevač L. Pajević ima isto prezime kao bivši kočijaš kralja Nikole, koga sam ispitivao, ali nije to ista osoba ili su podaci o njemu netočni.

Crnojavića Rijeka

Izvjestitelj javlja, da tamo nema takvih guslara.

Dobrsko selo

Mato A. Jablan, težak, 67 godina, bio na radu u Turskoj; pjeva stare i nove crnogorske pjesme, hajdučke i uskočke.

Petar I. Vujović, đak IV. razreda gimnazije, 18 godina, pjeva najviše pjesme hajdučke, uskočke, crnogorske najnovijeg vremena te neke iz ciklusa Crnojevića.

Osim toga pjevaju još, no ne tako »lijepo«:

Stevan L. Sredanović, težak, 85 godina, nepismen, pjeva uskočke i crnogorske pjesme starijeg vremena; iz svakog ciklusa zna priličan broj pjesama.

Mišo I. Kavaja, težak, 63 godine, svršio je osnovnu školu, pjeva crnogorske pjesme starijeg doba i pjesme iz kosovskog i uskočkog ciklusa.

Špiro P. Vukić, seljak, 35 godina, svršio je osnovnu školu, pjeva pjesme o novijim crnogorskim bojevima, zatim hajdučke, uskočke i pjesme iz kosovskog ciklusa.

Jovan M. Kavaja, seljak, 36 godina, svršio osnovnu školu. Pjeva uglavnom uskočke i hajdučke pjesme kao i crnogorske iz novijeg i najnovijeg doba.

Dodoši

Milo A. Dajković, lovac, 40 godina, svršio četiri razreda osnovne škole, pjeva crnogorske pjesme a naročito one o rusko-japanskom ratu.

Petar F. Šofranac, seljak, ima oko 52 godine, pismen, pjeva najviše iz Srpskog ogledala.

Donji Ceklin

Prema izvještaju nema tamo guslarskih profesionalaca, samo takvih pjevača, koji znaju zapjevati uz gusle po neku pjesmu.

Gornje Bjelice

Boško D. Vuković, iz Prediša, bavi se stočarstvom i zemljoradnjom, 50 godina, nepismen, pjeva stare crnogorske pjesme.

Dordije Drašković iz sela Dide, bavi se stočarstvom i zemljoradnjom, 40 godina, pismen, pjeva crnogorske pjesme starijeg i novijeg doba.

Šogo B. Vuković iz Prediša, stočar i zemljoradnik, 70 godina, nepismen, pjeva crnogorske pjesme starijeg vremena.

Radoje Z. Popivoda, iz Lješeva Stuba, stočar i zemljoradnik, 40 godina, nepismen, pjeva crnogorske pjesme.

Lazar J. Abramović iz Prediša, zemljoradnik i stočar, 30 godina, pjeva stare i nove crnogorske pjesme.

Lipovo

Tamo živi nekoliko dobrih pjevača, među kojima se naročito ističe poznati pjevač Aleksa Popović, svećenik. Rođen g. 1858. u Gornjoj Morači (u hercegovačkoj Crnoj Gori, kotar Kolašin), završio je osnovnu školu u svom kraju te bogosloviju u manastiru na Cetinju; bio je posvećen g. 1887. Pjeva kosovske pjesme i pjesme starih i novih vremena i junaka, zatim sve crnogorske i hajdučke.

Njeguši

U ovom mjestu ima nekoliko guslara više ili manje lokalnog značaja.

Njeguško Podvršje

Božo Nikov Čavor iz sela Koložunja smatra se veoma dobrim guslarom. On je slijep od rođenja, nepismen, 38 godina, izdržava ga mlađi brat. Ima odlično pamćenje, kad čuje pjesmu jedamput ili dva puta, može je odmah ponoviti. Naučio je slušajući preko 100 pjesama, i to kosovskih, uskočko-hajdučkih, crnogorskih starih i novih, o Srpskom ustanku g. 1804—1815 te o hercegovačkom ustanku.

Očinići, općina Cetinjska

Petar B. Zuber iz sela Uganja, seljak, 25 godina, pismen, iako nije pohađao školu, pjeva crnogorske pjesme starih i novih vremena, hajdučke i kosovske.

Mitar B. Zuber iz sela Uganja, seljak, svršio dva razreda osnovne škole, pismen, pjeva »naše narodne pjesme«.

Plija V. Batrićević iz sela Očinići, seljak, 64 godine, pismen, a da školu nije pohađao, pjeva kosovske i hajdučke pjesme.

Marko L. Batrićević, seljak, 30 godina, pismen, iako nije išao u školu; pjeva crnogorske pjesme starih i novih vremena, hajdučke i uskočke.

Niko D. Jovanović iz sela Bjeloši, seljak, 16 godina, svršio osnovnu školu; pjeva »naše nacionalne pjesme«.

Releza, općina Gornjolješka

Svi pjevači, kojih je osam, mahom su seljaci te pjevaju »junačke pjesme«.

Risto Stojanović iz sela Orasi, 50 godina, pismen.

Marko Čičarević iz sela Štitari, 55 godina, pismen.

Savo Đurović iz sela Orasi, 65 godina, pismen.

Nikola Radunović iz sela Proganovići, 55 godina, nepismen.

Luka Radunović iz sela Proganovići, 45 godina, pismen.

Novak Radunović iz sela Proganovići, 40 godina, pismen.

Marko Dumović iz Releze, nepismen.

Ilija Vukićević iz sela Čepotići, 50 godina, nepismen.

Kotar Podgorica — Blizna, općina Piperska

Mijajlo Jovanov Popavić iz Blizne, oficir u p., rođen g. 1860., pismen, pjeva crnogorske pjesme starih vremena te hajdučke.

Miloš Tićov Đurović, težak, rođen g. 1873., pismen, pjeva kosovske i nove crnogorske pjesme.

Jagoš Mihaилоvić (Mihanović?), iz Rijeke, težak, rođen g. 1880., pismen, pjeva crnogorske i kosovske pjesme.

Đorđije Popović, svećenik, rođen g. 1892., pjeva crnogorske pjesme novog vremena, kosovske i hajdučke.

Nikola Radišević iz Blizne, težak, rođen g. 1884., pismen, pjeva crnogorske pjesme starog doba.

Puniša Popović, težak iz Blizne, rođen g. 1880., nepismen, pjeva hajdučke, kosovske i stare crnogorske pjesme.

Drezga

Pavić B. Boljević iz sela Stijena, težak, 55 godina, pismen, pjeva kosovske i hajdučke pjesme.

Milan R. Božović iz Stijené, đak gimnazije u Podgorici, 16 godina, pjeva novije i stare pjesme.

Radule J. Marković, pripravnik učiteljske škole, 22 godine, pjeva pjesme iz balkanskog i evropskog (svjetskog) rata.

Radovan Marković, inženjer, 30 godina, pjeva pjesme iz balkanskog i evropskog rata.

Petar M. Stojanović, težak, 23 godine, pismen, pjeva pjesme iz balkanskog i evropskog rata.

Durkovići, općina Piperska

Marko Dragićević iz sela Potpeće, seljak, 52 godine, pismen, pjeva crnogorske pjesme.

Milutin Đukić iz Zavale, težak, 46 godina, pismen, pjeva hajdučke pjesme.

Pavle Vuković iz sela Potpeće, težak, 44 godine, nepismen, pjeva hajdučke pjesme.

Dordije Vukotić iz sela Potpeće, seljak, 27 godina, pismen, pjeva crnogorske pjesme.

Gornja Draževina

Ilija T. Vukčević iz sela Podstrana, općina Donjolješanska, seljak, predsjednik općine, rođen g. 1894. Svršio osnovnu školu, učestvovao u ratovima od g. 1912. do 1920.; pjeva crnogorske pjesme iz Kosovske osvete i neke hajdučke pjesme.

Stevan Đ. Vukčević iz Podstrane, nadničar kod većih posjednika, rođen g. 1895. Svršio osnovnu školu, učestvovao u ratovima od g. 1914. do 1920.; pjeva crnogorske pjesme novijeg vremena te pjesme o Kraljeviću Marku i Milošu Obiliću.

Marko St. Vukčević iz sela Farmaci (gen. Farmaka), seljak, koji ima veći posjed, rođen g. 1872., pismen; bio u dva navrata, tražeći posao, u Americi, gdje je bio također poznat kao dobar guslar. Vratio se g. 1912. kao dobrovoljac. Pjeva razne pjesme, koje čuje u narodu.

Jovan B. Vukčević iz Popratnice, seljak, koji ima malo zemlje, rođen g. 1894., svršio osnovnu školu. Učestvovao u ratovima od g. 1914. do g. 1920. Pjeva crnogorske pjesme starog i novog vremena, kosovske i hajdučke.

Mihajlo F. Vukčević iz sela Šteci (gen. Šteka), općina Lješopoljska, seljak s malim posjedom; rođen g. 1890., svršio osnovnu školu. Prošao ratove od g. 1912 do 1920.; g. 1919. dobio čin rezervnog potporučnika crnogorske artiljerije. Pjeva o vojvodama Srpskog ustanka.

Savo J. Vujović iz sela Kornet, općina Donjolješanska, obrtnik, rođen g. 1891., pismen, učestvovao u ratovima od g. 1912. do 1920. Pjeva crnogorske i hajdučke pjesme.

Krusi

Prema izvještaju postoje tri guslara, koji se ubrajaju među prve u okrug; no kao što ćemo vidjeti, kod kuće živi samo jedan od njih.

Radoje P. Četković, kapetan pješadije I. klase, sada služi u Skoplju, 35 godina; pjeva stare i nove crnogorske pjesme.

Jovan P. Četković, učitelj u Nikšiću, 32 godine, pjeva kosovske i crnogorske pjesme.

Đuro P. Četković, seljak iz Bera, 25 godina, pjeva starije i novije crnogorske pjesme.

Momče

Mitar V. Palević, zidar i seljak, 50 godina, prošao ratove od g. 1912. do 1918., pjeva pjesme starih vremena.

Milovan M. Rašović, težak, ima oko 33 godine, svršio osnovnu školu. Učestvovao u ratovima do g. 1915., poslije je bio jedan od najhrabrijih »četnika« u Crnoj Gori. Pjeva pjesme starih vremena, naročito hajdučke.

Niko R. Vujošević, težak, 20 godina, pismen, pjeva pjesme starih i novih vremena.

Ponari

Savo I. Kovarić, seljak, rođen g. 1864., vodnik u crnogorskoj vojsci; u selu bio je uvijek cijenjen (štiman) kao »prvak« i »pametan« čovjek. Pjeva starinske, hajdučke, kosovske i crnogorske pjesme.

Simo N. Vukadinović, radnik, rođen g. 1869., pismen, radio dulje vremena u Americi, gdje je bio predsjednik srpskog društva. Pjeva starinske, hajdučke, kosovske i crnogorske pjesme.

Milo I. Šikmanović, rođen g. 1875., pismen, vodnik u crnogorskoj vojsci, radio 10 godina u Americi, gdje je bio predsjednik Saveza udruženih Srba. Pjeva starinske, hajdučke, crnogorske i kosovske pjesme.

Stravče

Izjestitelj smatra, da su gusle u drugim srpskim krajevima nestale i da ih još ima jedino u zabačenim naseljima Crne Gore.

Marko Lazović, rezervni pješadijski oficir, rođen g. 1898. iz odlične porodice. Svršio osnovnu školu u svom zavičaju, gimnaziju u Beogradu, koji je napustio g. 1912. Učestvovao je kao četnik-dobrovoljac u turskom i bugarskom ratu te u »albanskoj godini« za vrijeme svjetskog rata, bio je ranjen te prešao preko Crne Gore i Albanije na Krf. Na solunskoj fronti bio unaprijeđen za oficira. Za vrijeme revolucije u Crnoj Gori bio je komandir okružne žandarmerije u Podgorici, poslije sekretar Ministarstva socijalne politike u Beogradu. Napustio je službu te se povukao u svoj rodni kraj. Počeo je pjevati od djetinjstva, na beogradskim gimnazijama pjevao je na dan sv. Save; zna hajdučke, kosovske i crnogorske stare i nove pjesme.

Dordija I. Preljević, rođen g. 1900.; za vrijeme okupacije Crne Gore bio je sa trojicom braće komita te je bio proganjan. Poslije svršetka rata vratio se na zgarište svoje kuće, koju je brzo obnovio. Svršio je osnovnu školu, pjeva veoma rado od svoje 16. godine, tako da ljudi očekuju, da će postati dobar guslar.

Marko Preljević, svršio je osnovnu školu; bio proganjan za vrijeme okupacije. Njegov otac, jedan od najboljih guslara u plemenu Kuća, pjevao je na dvoru na Cetinju. Marko je učio od oca već kao dijete, ali ga nije još stigao. Zna hajdučke, kosovske i crnogorske pjesme.

Mjesto škole je nečitko na štambilju.

Radovan Manojlović, seljak iz sela Kržanja (općina Gornjokučka), rođen g. 1876. Svršio samo prvi razred osnovne škole, pismen, učestvovao u ratovima. Pjeva kosovske pjesme, stare i nove crnogorske i hajdučke.

Pero Milković iz sela Bezijevo, seljak, rođen g. 1892., ima dva razreda osnovne škole, zna čitati i pisati za vlastitu potrebu. Kad mu je bilo 22 godine, otišao je kao radnik u Njemačku i Italiju, gdje je ostao tri godine. Prošao je sve ratove kao hrabar borac. Pjeva kosovske te crnogorske stare i nove pjesme.

Veliša Nikoč(g?)ević, stolar (tišler) iz sela Orahovo, rođen g. 1875., svršio tri razreda osnovne škole, zna čitati, koliko mu je potrebno u njegovu zvanju. Otišao u Aziju, gdje je ostao do balkanskog rata. Prošao kroz ratove kao »hrabar borac«. Pjeva kosovske, stare i nove crnogorske kao i hajdučke pjesme.

Kotar Danilovgrad — Gostilj

Vidak Filipović, 28 godina.

Jagoš Minić, 40 godina.

Krsto Filipović, 35 godina.

Jov'ca Žarić, 42 godine.

Miloš Milošević, 41 godina.

Đorđija Marić, 24 godine.

Dragiša Filipović, 16 godina, đak III. razreda gimnazije u Danilovgradu.

Đorđija Filipović, 49 godina.

Osim Dragiše Filipovića svi su pjevači rodом iz Gostilja, mahom težaci, pismeni, te pjevaju pjesme svih ciklusa, a najviše kosovske, crnogorske, o Kraljev'cu Marku, hajdučke, uskočke i novije pjesme o balkanskom i svjetskom ratu. Mještani smatraju, da su najbolji pjevači Jagoš Minić, Đorđija i Dragutin Filipović.

Komani

Radovan Radulović, svećenik, 30 godina, rodом iz Komana, pjeva nove pjesme.

Radovan Đuranović, težak, jednako kao i svi slijedeći pjevači, rodом iz Bandića, 40 godina, pismen, pjeva nove pjesme.

Vidak Radulović iz Komana, 22 godine, pismen, pjeva nove pjesme.

Boško Radulović iz Komana, 30 godina, pismen, pjeva nove pjesme.

Krsto Radulović iz Komana, 40 godina, pismen, pjeva stare pjesme.

Savo Radulović iz Komana, 50 godina, nepismen, pjeva stare pjesme.

Tomica Radulović iz Komana, 30 godina, pismen, pjeva nove pjesme.

Drago Pejović iz Komana, 70 godina, nepismen, pjeva stare pjesme.

Stevan Sekulić iz Bandića, 30 godina, pismen, pjeva stare i nove pjesme.

Đuro Sekulić iz Bandića, 30 godina, pismen, pjeva stare i nove pjesme.

Ivan Sekulić iz Bandića, 35 godina, pismen, pjeva stare i nove pjesme.

Radovana Đuranovića smatraju najboljim guslarom.

Novo Selo

Marko Vuksanov Kalezić iz sela Begovina, općina Kosovo Luška, na glasu je po tome, kako pjeva pjesmu »Pogibija Ferdinanda i Gavrilo Princip«.

Savo Jankov Nikolić iz sela Plana, općina Spuž.

Slatina

U ovom mjestu živi više guslara. Izvjestitelj misli, da su najbolji slijedeći pjevači:

Puniša R. Brajović iz Podâ, općina Jelenjačka.

Radosav R. Kovačević iz sela Dolovi, općina Komani.

Radovan J. Mišković iz sela Kriva Ploča.

Svi su seljaci, Brajović radi također kao stolar, građevni preduzimač za kuće, škole, putove, mostove i t. d. Svima je oko 45 do 50 godina, pismeni su, ni jedan nije svršio cijelu osnovnu školu, samo jedan ili dva razreda. Pjevaju kosovske, crnogorske starog i novog vremena te hajdučke pjesme.

Šavnik

U izvještaju školske općine kotara Šavnik (Drobnjak) nalaze se podaci o dvojici pjevača, o kojima je bilo već govora. Tanasije Vučić, koji tada još nije bio na glasu, spomenut je kao »najodličniji« guslar tog kraja. O Petku Vukoviću se navodi, da je i on »omiljen« guslar. U ovom izvještaju ima nekoliko važnijih podataka, koji se ne podudaraju s mojima. Prema izvještaju rodio se T. Vučić 9. VII. 1879., dok je on meni označio kao datum

svog rođenja 15. II. 1883. Izvještaj kaže, da je Vučić svršio školu u Šavniku, dok je on meni tvrdio, da je samouk. Manjeg značaja je bilješka, da je počeo pjevati od svoje 10. godine, a meni je rekao, od svoje 12. Navodim podatke o njegovu repertoaru radi upoređenja s mojima, s kojim se uglavnom slažu: pjeva kosovske, hajdučke, crnogorske starijeg i novijeg doba te uskočke pjesme.

Komarnica

Mileta D. Kasalica iz Komarnice, rođen g. 1889. Pismen, počeo pjevati od svoje 18. godine kao pastir ovaca. Pjeva »sve naše pjesme« crnogorske i hercegovačke, uskočke i hajdučke te nove pjesme o balkanskom i evropskom ratu. Uči (shvaća) brzo iz pjesmarica i dobro pjeva.

Šaban M. Andesilić iz Komarnice, rođen g. 1885., njegov pokojni otac Marijan Andesilić bio je odličan pjevač; sin ga nasljeđuje, te se može smatrati, da pripada u najbolje današnje pjevače. Budući da se pleme Drobunjaka nalazilo dugo pod turskom vlašću, Šaban pjeva najradije o pobjedama svog plemena nad Turcima: »Smrt Smail-age Čengića«, »Čardak Aleksića«, »Kula Karadžića«, »Čardak bega Gorišića« i t. d. Pjeva odlično i ostale crnogorske, hercegovačke, uskočke i hajdučke pjesme, a naročito kotarske.

Andrijeвица

Okružnom inspektoratu Andrijevice poslao je jedini izvještaj, a to o sebi, pjevač Ljubomir R. Šoškić iz školske općine Polimlje; s njim sam se sreo u Murinu. Čudno je, da navodi kao godinu rođenja 1883., dok je meni rekao 1885. Moja bilješka je potpuno jasna. U svom izvještaju tvrdi, da zna do 30 kosovskih pjesama (broj je ispravljan, pisan nejasno te nevjerovatan), po 20 crnogorskih starog i novog vremena, 5 pjesama o tuđim državama, kao o Rusiji.

Bar

U školskoj općini Zupci, koju sastavljaju sela Zupci, Sustaš i Tudemili, živi poznati guslar, koga svuda pozivaju i koji je bio i kod kralja Nikole na Cetinju. To je Istref M. Mustić iz Tudemila, musliman Srbin, rođen g. 1871. U mlađim godinama radio je u Carigradu, učestvovao u balkanskom i evropskom ratu kao crnogorski barjaktar te dobio nekoliko odlikovanja. Pjeva starije i novije srpske pjesme, na pr. kosovske, uskočke, hajdučke, crnogorske, o rusko-turskom i rusko-japanskom ratu. Najviše pjesama zna i najradije pjeva o bojevima Crnogoraca protiv Turaka.

Crnica, kotar između Paštrovića i Skadarskog jezera

Podgor, odakle sam dobio izvještaj, jedno je od sedam plemena ovog kotara u staroj Crnoj Gori.

Nikola S. Vukmanović iz plemena Podgora, rođen tamo g. 1866., seljak, naučio je sam bez škole čitati i pisati. G. 1907. otišao u Ameriku radi zaposlenja te se vratio g. 1910; učestvovao je kao vojnik u balkanskom i svjetskom ratu. Pjeva stare crnogorske i hajdučke pjesme.

Jovan Nikov Vujačić iz plemena Podgora, 38 godina, svršio osnovnu školu u Podgoru. Kad mu je bilo 14 godina, otišao u Srbiju, Bugarsku, Grčku i Tursku radi zaposlenja i vratio se u Crnu Goru nakon objave balkanskog rata g. 1912. G. 1913. otišao opet u Ameriku, da traži posao, odakle se vratio kao dobrovoljac za vrijeme svjetskog rata g. 1914. G. 1923. otišao u Francusku, poslije u Australiju, da nađe posla. Uprkos ovome lutanju po svijetu zna više pjesama nego ikoji guslar njegova kraja. Pjeva sve pjesme.

Osim ove dvojice ima još drugih pjevača-guslara, koji znaju samo neznatan broj pjesama.

*

Dušan Vuksan poslao mi je također kratak pregled (u tablicama) 97 pjevača iz cijele Crne Gore, koji su većim dijelom porijeklom iz zapadnih krajeva Crne Gore. Kao mjesto rođenja navodi se Cetinje za 6 pjevača, okolina Cetinja: Bajice 7, Bjelice 2, Bokovo 1, Brda bjelopoljska 1, Ceklin 5, Čeklići 4, Dobrsko selo 2, Donji Kraj 1, Drobunjaci 2, Njeguši 1, Orasi 2, Rijeka Crnojevića 1. Strugari (Ceklin) 1, Zagarač 1, Župa Dobrska 1. Iznenađuje velik broj pjevača iz plemena Cuca, koje broji 800 kuća² i u kojem živi prema popisu 38 pjevača. Zapadnoj Crnoj Gori pripadaju također Lješanska Nahija s 2 pjevača, Pješivci 1, Rijeka 1, Jabuke Grahovske 1, Rudine 1. U istočnoj Crnoj Gori ima Kolašin 8, Lijeva Rijeka (kotar Andrijevića) 1, u sjevernoj Crnoj Gori Šavnik 1 pjevača. Mjesto rođenja nije zabilježeno kod dvojice pjevača.

Po zanimanju su pjevači velikom većinom seljaci, svega 73. Od obrtnika zastupani su: 3 zidara, 1 žičar, 1 pekar, 1 mesar, 1 tipograf, 1 stolar. Kao radnik je označen 1, kao muzikant 1. Osim toga ima i 1 »kcmandır«, 1 komitski vojvoda iz predratnog vremena, 1 član kneževе garde (perjanik), 1 žandarmerijski narednik, 2 žandarma, 1 pandur. Iz krugova inteligencije je 6 bogoslova i 1 učitelj.

Iznenađuje broj crnogorskih pjevača, koji su g. 1924. bili pismeni. Bilo je 79 pismenih, kojima treba pribrojiti još 12 samouka; dakle svega 91 pjevač mogao je čitati pjesmarice. Samo 3 bila su nepismena, za dvojicu nisu bili navedeni podaci.

Po godinama imamo 3 pjevača do 20 godina (dva osamnaestogodišnja i jedan dvadesetogodišnji), 21 pjevač od 21 do 30 godina,

² Nar. enc. I, 404.

35 pjevača od 31 do 40 godina, 21 pjevač od 41 do 50 godina, 9 pjevača od 51 do 60 godina, 5 pjevača od 61 do 70 godina, 3 pjevača od 71 do 80 godina. Iz toga izlazi, da su pjevači od 30 do 50 godina u velikoj većini, jer ih ima svega 77.

Veoma poučni su podaci o epskim pjesmama, koje ovih 97 pjevača obično pjeva. 57 pjevača ima u svom repertoaru kotarske pjesme te crnogorske iz Junačkog spomenika i Srpskog ogledala,³ 29 pjevača pjeva pored toga i kosovske pjesme, tako da broj pjevača kotarskih i crnogorskih pjesama iznosi 86. 7 pjevača pjeva uglavnom kosovske pjesme, 3 pjevaju razne, kod jednog ništa nije navedeno.

DALMACIJA I BOKA KOTORSKA

Slijedeći podaci o pjevačima u Dalmaciji i Boki Kotorskoj potječu uglavnom iz g. 1931. i 1932., ali ne pružaju potpunu sliku o stanju epike ovog područja, budući da sam ondje vršio istraživanja već u godinama 1909., 1912. i 1927. Moje putovanje g. 1932. dopunilo je u stvari pređašnja putovanja, jer sam osobito htio proučiti pjevače i pjevačice bez instrumenata na obali i na otocima, o kojima sam dobio podrobnija obavještenja tek g. 1931. U Dalmaciji su pjevači katolici; koliko neki pjevač to nije, navest ću.

Knin, sjedište kotara

Posjetio sam ovaj grad zbog toga, da vidim u mjesnom muzeju hrvatskih starina početničke rezbarske i pjesničke radove kipara Ivana Meštrovića. Osnivač je tog muzeja, fra Vjekoslav, zapravo Lujo Marun, i pored svoje učenosti tip starog franjevca, koji je »nećutljiv« za neki koncert, ali koji pada u ekstazu (estazu), kad čuje gusle ili diple; neobično voli pjesmu, t. j. epsku pjesmu, naročito »krvavu«, te mi je odmah izrecitirao uobičajen pretpjev:

Davor gusle, davor davorijo,
Da pjevamo da se vese'imo,
Da pjevamo pjesme od junaka,
Od junaka, krvavih megdana,
Gdje je koji junak poginuo,
Ko li tanku kulu sagradio...

U franjevačkom samostanu živio je u penziji stari pjevač:

Fra Ivan Menđušić, porijeklom iz Pokrovnika, općina Drniš, rođen g. 1872. Svršio je osnovnu školu u Šibeniku, franjevačku gimnaziju u Sinju, a bogosloviju u Makarskoj. Bio je 24 godine župnik u Vrlici, gdje sam ga čuo pjevati g. 1909., što me je

³ Ovim izvorima crnogorskih pjesama pripada svakako i »Kosovska osveta« o borbama Crnogoraca i Hercegovaca protiv Turaka u g. 1875—1878 te »Slovenska s'oga« o rusko-turskom ratu, ali je moguće, da se iz njih stvarno manje pjeva.

onda izvanredno začudilo. Njegovi su kod kuće držali gusle; stariji brat Marko bio je također pjevač, a on sam počeo je pjevati već »kao dte«.

Smatra se, da su dobri pjevači iz redova franjevac a još slije-
deći: fra (izostavljam kod ostalih) Vatroslav Malić u Visovcu,
Šimun Slavica isto tamo, Ivan Ivandić, župnik u Studen-
cima u makarskom primorju, Jako Milinović, sinovac bivšeg
barskog nadbiskupa Milinovića, koji živi kao penzioner u samo-
stanu Imotskom, Vjekoslav Jurenović, župnik u Miljevcima,
rodom iz Promine. Moji informatori su naglasili, da ih ima još više.
Od pokojnih spominjali su naročito Mija Ivandića, bivšeg
župnika u Potravlju kod Sinja, rođenog u Žeravici blizu Imotskog,
Andela Frankića, rodom iz Lovreća u makarskom primorju,
Anta Staničića i Petra Čulića iz Novih Sela nad Metkovićem.

Drniš, stanica brzog vlaka na pruzi Ogulin—Split, gradić u
kotaru Knin, središte Petrova Polja, gdje živi oko 14.000 stanov-
nika, većim dijelom Hrvata katolika (66%) pored znatne manjine
doseljenih pravoslavnih Srba. Drniš se nalazio od g. 1520. do 1686.
pod turskom vlašću, o čemu svjedoče danas napola porušena lijepa
i masivna »munara« (minaret) i sačuvani temelji druge, zatim
katolička crkva sv. Anta, koja je odmah poslije oslobođenja pre-
tvorena iz turske džamije tako, što su joj skladno dozidali prednji
i zadnji dio te podigli nešto podalje toranj, po ugledu na tali-
janske campanile (vidi sl. 94—1). U kraju s tako burnom prošlošću
sačuvale su se naravno epske pjesme o borbama protiv Turaka to
više, što je bila blizu bosanska granica, na kojoj se hajdukovalo
protiv Turaka i poslije oslobođenja. Tako su djed i pradjed Ivana
Meštrovića bili uskoci i hajduci.

Glavni pjevač tog kraja bio je veliki kipar Ivan Meštrović,
koga sam na završetku svog putovanja g. 1931. ispitivao u Zagrebu
jednako kao i druge pjevače te dobivao iste odgovore. Na svom
zadnjem putovanju zadržao sam se najprije u njegovoj rodnoj kući
u Otavicama, 8 km istočno od Drniša, na dan pravoslavnog
praznika Uznesenja, 28. kolovoza 1932., tako da sam mogao prije
podne na sajmu promatrati jedre, žilave i bistre ljude. Sadašnju
kuću sagradio je Meštrović prije 30 godina u domaćem stilu, ali
širu i višu; na prvom katu nalazi se velika blagovaonica. U njoj je
napravljeno po starom običaju i ognjište, ali jagnje za brojne goste
nisu pekli ovdje, nego u dvorištu na dugom drvenom ražnju. Uz
dobro crno dalmatinsko vino razvila se brzo prava domaća zabava,
pri kojoj se razgovaralo i pjevalo. Liječnik iz Drniša Dr. F. Marušić
(njegove realističke priče objavila je Matica Hrvatska g. 1908.)
pokušao je improvizirati epske pjesme. Važnije je međutim bilo,
što je on, i ovoga puta, kako je radio i prije, počeo guslati, i što je
njegov prijatelj Meštrović usto zapjevao, lijepom dikcijom,

neobično brzo i sigurno, »Ropstvo Stojana Jankovića«, divnu epsku pjesmu s motivom Homerove Penelope. Tako pjeva Meštrović, kad je raspoložen, u krugu svojih prijatelja po cijele sate iz svog bogatog repertoara narodne epike. Prisutan je bio i narodni guslar Ilija Reljanović (vidi dalje), rodom iz Otavica, koji je pred nama improvizirao veoma dobar pretpjev o našem sastanku te pjevao svoju pjesmu o nevjernoj ženi kao i poznate junačke pjesme. Jednu takvu pjesmu pjevali su zajedno on i ondašnji župnik fra Lujo Plepel, folkloristički beletrista i izdavač pobožnih pjesama za narod, s karakterističnim dalmatinskim »ojkanjem«. Zatim smo slušali i pjesme uz gajde; naročito zanimljiva bila je lirska pjesma, koju je pjevala Meštrovićeva sestra Toša s nekom drugom ženom. Mladić pita lijepu djevojku, zašto je zakasnila i zašto je tako blijeda:

»Al si suncu dvore mela,
al misecu kosu plela?«
»Nit sam suncu dvore mela,
nit misecu kose plela,
već sam stala pa g'edala,
kako vila s gromom igra.
Vila j' groma nadigra'a
sa dvimam trimam jabučicam
i s dvim žutim narančicam...

Fonogram ove pjesme nalazi se u Slavenskom institutu (u Pragu) pod br. 1932-2.

Tako su Meštrovićeви ljudi usko povezani s prirodom.

Uveče smo se odvezli na obližnji brijeg, na kome je Meštrović podigao obiteljski mauzolej. Na bakrenim vratima nalaze se liveni reljefi članova porodice, s lijeve strane muški, s desne strane ženski. Unutrašnjost nije bila još sasvim dovršena; nad oltarom visjelo je Meštrovićevo najnovije Kristovo raspeće, a uglove krase četiri evanđelista, glave kojih zamjenjuju njihovi simboli.

Otavice će u historiji umjetnosti biti uvijek na glasu. Dosad su ljudi putovali u Cavtat kod Dubrovnika, da razgledaju Meštrovićev mauzolej porodice Račić, dok će se ubuduće diviti i mauzoleju u Otavicama. Takve spomenike gradili su sebi inače samo kraljevi i kneževi, ali ovdje ga je digao kralj duha i stvari za sebe i svoj narod, iz kojeg je potekao.

Ivan Meštrović¹ rodio se 15. VIII. 1883. slučajno u Vrpolju u Slavoniji, gdje su radili njegovi roditelji kao nadničari o žetvi

¹ Vidi moj članak Ivan Meštrović als Rhapsode, Prager Presse 17. IV. 1932. Beilage Nr. 16, Na jihu — v domovč Ivana Meštrovića, Radiojournal XI, 20. V. 1933. str. 4—5. Kod Meštrovića i njegovih. Ivan Meštrović kao pjevač epskih narodnih pjesama, Nova Evropa o pedesetom rođendanu I. Meštrovića, Zagreb 15. VIII. 1933. str. 25—30. — Isti broj donosi pored toga i članak M. Čurčina povodom pedeset-godišnjice, zatim članak Dr. Fr. Marušića o Meštrovićevim roditeljima i rodnoj kući, pa članak fra L. Plepela o Petrovom polju i t. d.

na posjedima biskupa Strossmayera. Meštrović je ipak cijelim svojim bićem sin svoga kraja pod Svilajom planinom, te cjelokupne Dalmatinske Zagore, koja je uz Crnu Goru i Hercegovinu najsiromašnija oblast Jugoslavije; ovdje živi, slično kao tamo, patrijarhalni narod s dobrim i lošim osobinama, koje najbolje prikazuje Dinko Šimunović u svojim pripovijestima. Meštrovićevi preci Gavrilovići-Meštrovići (Ivan Meštrović potpisivao se ispočetka također Gavrilović-Meštrović, poslije je kao demokrata pojednostavio svoje prezime) doselili su se iz Bosne, s kojom su uvijek održavali veze. Meštrovićev otac Mate bio je »majstor svih zanata«, tesao je, gradio i radio te odgojio tako tri sina i tri kćerke; mnogo je utjecao na svog najstarijeg sina u njegovim mladim godinama. Kućni prijatelj, liječnik Dr. Marušić, karakterizirao je Meštrovićevu majku kao svijetlu pojavu, uravnoteženu, požrtvovnu, jednostavnu i otmjenu, istinoljubivu i pametnu, koja čak trpi, kada mlađi ne održavaju stara prijateljstva. Kad joj se jedamput Dr. Marušić za vrijeme rata žalio na teške životne prilike, odgovorila mu je: »To su ti sada, kume, sve ratni ljudi, ne vrijede ništa kao ni ratni novac«.

Kao većina pjevača naučio je i Meštrović pjesme od svojih najbližih, od djeda i babe s očeve strane te od »komšija«. Njegov djed, seljak, nepismen, bio je još »u ortakluku« s hajducima. Brzo je došao Meštrović i do pisanih i štampanih pjesama. U selu Otavicama znao je čitati samo njegov otac, koji je naučio od ujaka, a ovaj opet u »Istriji«, t. j. kaznioni u Kopru, koja je bila poznata širom Dalmacije pod imenom Istrija. U selu nalazilo se mnogo pjesama u rukopisima sličnim onima, u kojima je Fortis u 18. stoljeću pronašao svoju Hasanaginicu. U rukopisima bilo je i odlomaka Staroga Zavjeta. Otac je imao kalendar te bi kupio poneku knjigu, kad je naučio osmogodišnjeg sina čitati. Među knjigama nalazila se i veoma raširena pjesmarica Matice Dalmatinske, u kojoj su bile štampane brojne pjesme Vuka Karadžića, tako da se Meštrović čudio, kad je u toj pjesmarici nalazio mnoge pjesme, koje je već poznavao; upoređujući ih, usavršavao se u čitanju. Rano mu je dospio u ruke i Kačićev Razgovor. Pjesme je naučio »recitirajući«. Njegovi drugovi pastiri, s kojima je čuvao ovce na planini Svilaji i uveče sijelio, znali su pjevati uz gusle. On međutim nije naučio guslanje, jer je napustio prije vremena svoj zavičaj, ali je naprotiv bolje zapamtio tekstove. Kao pastir počeo je rezati u kamenu i u drvu te sastavljati pjesme po ugledu na narodne. Njegovi rezbarski pokušaji čuvaju se u muzeju u Kninu, jednako kao i dio njegovih epskih i lirskih pjesničkih prvenaca; njihov prijepis predao je fra L. Marun Milanu Čurčinu, koji ih je objavio u Novoj Evropi (1. VII. 1924.). Na njima se jasno očituje utjecaj narodnih pjesama, a još više, po duhu i formi, utjecaj A. Kačića i narodnog pjesnika Jurja Kapića, rodом iz Poljica, kao što je navedeno u

Novoj Evropi. Pjesničke pokušaje pisao je u školsku pisanku nespretno, s pravopisnim griješkama, imitirajući u mnogome štampana slova; deseterce pisao je prekidajući ih nepravilno, vezivao je mnoge riječi i označivao dužine samoglasnika, ponavljajući ih kao što se to radi u starim tekstovima. Kao primjer navodim početak pjesme o boju Hrvata protiv Turaka kod Siska, iz druge strane pisanke:

Točno:

Vojsku kupi deli Hasan
paša Kada li je Saakupijo
biše a'aj bezi Vojsku
pribRojiše (veliko R) ima vojske
trideset hiljada Sve po
izbor ljuti janjičara
Vojskom Vada (!) Hasane vezire
otidoše doli na Hrvate
Sisak biju nikda nepristaju...

Vojsku kupi deli Hasanpaša,
Kada li je sakupio biše,
A'aj bezi vojsku pribrojiše²
Ima vojske trideset hiljada,
Sve po izbor !jutih janjičara,
Vojskom vlada Hasane vezire,
Otidoše doli na Hrvate,
Sisak biju, nikda nepristaju²

Slične rukopise Meštrovićevih prvih pjesama ima Galerija umjetnosti u Splitu i skladatelj A. Dobronić u Zagrebu.

Meštrović nije naučio guslanje možda i zbog toga, jer su muškarci oko Drniša pjevali, i uz gusle, ali i bez njih, isto kao i u mnogim krajevima Dalmacije, a njegova baba, od koje je primio najveći broj pjesama, pjevala ih je recitirajući ili ih je samo »kazivala« kao sve žene u Dalmaciji. Od babe je naučio, kad mu je b'lo 8 godina (kod Čurčina između 8. i 9. godine) i »Hasanaginicu«, koju je ona pjevala mlađem bratu kao uspavanku.

Meštrović zna oko 50 do 60 epskih pjesama. Kao svi Dalmatinci, Hercegovci i Crnogorci, i on najviše voli uskočko-hajdučke pjesme. Kad sam ga pitao, koji su njegovi najomiljeniji junaci, odgovorio je kao i svi ostali pjevači: Ivo Senjanin, Stojan Janković, Nakić (manje poznati oslobodilac Drniša) i drugi iz Kotara i sa Cetine; s turske strane Mustajbeg Lički, Mujo i Halil Hrnjica, Budalina Tale, Tanković Osman i dr. Ima i mjesnih hajduka; tako se naročito mnogo pjevalo o Šimiću (vidi pogl. VIII.) iz okoline Ljubuškog na hercegovačko-dalmatinskoj granici. Potpuno u duhu narodnih pjevača razlikovao je i Meštrović epsku dugu »pismu« od »popivke« od kratke polujunačke pjesme, koju pjevaju žene. Čisto ženske, lirske pjesme, u kojima ima mnogo simbolike, nisu lako dostupne s obzirom na to, što seljaci nemaju povjerenja u gospodu, kad dolaze da ih slušaju.

Tako su narodne pjesme, uz one, koje su stvorili Kačić i drugi po ugledu na njih, bile glavni kulturni temelji, s kojima je Ivan Meštrović kao kiparski naučnik otišao u Split i na bečku Akademiju likovnih umjetnosti. Ovu duhovnu baštinu dopunio je Ivan Meštrović čitajući velike zbirke narodnih pjesama Vuka Karadžića,

² Dijalektički mjesto prebrojiše, ne prestaju.

Matice Hrvatske i drugih. Tako je oblikovao u duhu narodne epike, s kojom se saživio, svoj vidovdanski ili kosovski hram, Kraljevića Marka i druge junake. Meštrovićevo narodno i umjetničko shvaćanje srpske tradicije nije nailazilo ispočetka na razumijevanje³ i bilo je odbijano s nacionalnog gledišta na srpskoj i hrvatskoj strani.

Vuk Karadžić nije mogao pronaći u narodu glasovitu baladu o Hasanaginici, prvu srpsku-hrvatsku narodnu pjesmu, koja je postala dio svjetske literature i koju je objavio A. Fortis u svom djelu »Viaggio in Dalmazia« (1774); zato ju je štampao g. 1846. sa svojim jezičnim i drugim promjenama u definitivnoj redakciji u bečkom (III.) izdanju svojih Srpskih narodnih pjesama. Od tog se vremena ustalilo mišljenje, da se »Hasanaginica«, kao i mnoge druge pjesme, izgubila u narodu. Uoči stogodišnjice Goetheove smrti radio je Ivan Meštrović na njegovu poprsju. Njegov prijatelj Dr. Milan Ćurčin, koji je svoju literarnu djelatnost počeo disertacijom »Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur« (1905), nagovarao je Meštrovića, da se oduži Goetheu za njegove zasluge za srpsku literaturu i na taj način, što bi napisao »Hasanaginicu« onako, kako ju je slušao u djetinjstvu od svoje babe. On je to učinio i tako nas je iznenadio Goetheov broj Nove Evrope⁴ s Meštrovićevim tekstom »Hasanaginice«. Ali ni s ovim doprinosom poznavanju srpsko-hrvatske narodne poezije Meštrović nije imao sreću. U štampi, a još više u privatnim izjavama, tvrdilo se, da Meštrović nikako nije mogao tako dugo pamtiti⁵ pjesmu, i da je njegov tekst literarnog porijekla.⁶ Poznavao, a još više diletanti narodne poezije ne uzimaju u obzir, da danas uopće ne bi više mogao postojati ni jedan narodni pjevač, kad bi to njihovo tvrđenje bilo točno. Ove sam sumnje raspršio, kad sam na svom posljednjem putovanju imao sreću, da na otoku Šipanu nađem Pavlu Kuvelić (vidi dalje, pogl. VI.), koja mi je pjevala i recitala »Hasanaginicu«, tako da sam je mogao zapisati i fonografirati. Tekstovi I. Meštrovića i Pavle Kuvelić pored najstarijeg, koji je izdao Fr. Miklosich iz splitskog rukopisa, objavljeni su uz njemački prijevod u mom djelu »Das Original von Goethes »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan aga« (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre«, u kojem raspravljam o tim pitanjima, kao i o prigovorima Meštrovićeve tekstu.⁷

Ilija (H) Reljanović iz Otavica, katolik, seljak, ima 48 godina, samouk, bio je na radu u Slavoniji, odakle se vratio u svoj

³ Nova Evropa o pedesetom rođendanu I. Meštrovića 3—4.

⁴ XXV, br. 3—4, ožujak 1932.

⁵ Pavle Popović rekao mi je čak u Dubrovniku g. 1932: »Nikad nije mogao zapamtiti«.

⁶ Ppnp I, 135—136.

⁷ Brünn-Prag-Leipzig-Wien, Rudolf M. Rohrer 1937, naročito na str. 43.

zavičaj pješačeci punih pet dana, jer je čeznuo za svojim krajem. Pjesme, koje bi mu se svidjele (što mi se svidi), primao je od seljaka i pastira. Dok je bio mlad, bilo je dovoljno, da pjesmu čuje samo jedamput, a i danas bi je tako lako naučio, da ima vremena i »da nije u brizi«. Neke pjesme preuzeo je iz knjiga. U Slavoniji pjevao je »drugim glasom«, budući da tamo ne razumiju naše »pjevanje«.

Visovac, katolički samostan

Fra Vatroslav Malčić, rodом iz Imotskog; njegov otac potječe iz Livna, a djed iz Jajca (od istog su roda bili navodno i bosanski kraljevi). Svršio je gimnaziju u Sinju. Slušao je pjevače i pjevao sam po župnim uredima, gdje su ga posjećivali seljaci nakon mise. Kada je bio župnik u Kijevu, dolazio mu je 70-godišnji stric, krojač iz Imotskog, koji je mogao pjevati tri sata bez prekida, »uz mali odušak«. Od tog strica, koji je još poznao sakupljača narodnih pjesama Jukića, i on je pjesme naučio, osobito pjesmu »Propast bosanskog kraljevstva«, koju nije znao O. Mendišić u Kninu. Nije ni htio pjevati bez gusala, te se uopće izgovarao time, da je dosad pjevao samo po župnim uredima.

Fra Šimun Slavica iz sela Lozovac, općina Šibenik, župni ured Konjevrat, oko 8 km od mora, pjevao je — po mišljenju svoje braće — »baš kao seljak« i znao mnogo kotarskih pjesama. Za fonografriranje pjevao je, bez gusala, o Kraljeviću Marku. Gvardijan Pavao Perišić otpjevao je zajedno s njim epsku pjesmu s otkanjem, a poslije mi je pročitao pjesmu o Mijatu Tomiću iz Jukićeve zbirke na način, kao što je običavao kod kuće čitati Kačića.

Mate Sonko iz Visovca, ne zna čitati; pjevao je bez gusala iz Kačića, držeći knjigu pred sobom, kako bi se hrabrio. Iako je bolovao od sipnje, pjevao je veoma dobro »Ženidbu Smiljanica Ilije«.

Split — Kaštel Novi

U Splitu pričao mi je mnogo Dr. Ante Grgin, kustos arheološkog muzeja, o dvojici umrlih pjevača iz svog rodnog mjesta Kaštel Novog kod Splita, te mi je 5. XII. 1931. poslao kratke podatke o njima.

Visko Čičmir (kao obično u Dalmaciji, navedeno je ime pokojnog oca: pok. Jure), vulgo »Pape«, rođen u Kaštelu Novom g. 1821., gdje je umro g. 1910. Bio je iz seljačke porodice, ali je otišao zbog loših imovinskih prilika kao mladić iz kuće i postao kočijaš u Šibeniku. U slobodnom vremenu pjevao je uz gusle tako dobro, »da su ga sve gospode iz susjednih prozora slušale«. Poslije je otišao u Zadar i bio kočijaš u službi porodice Borelli na »dili-

žansi«, koja je saobraćala između Zadra i Skradina. I tada je u slobodnom vremenu pjevao uz gusle. Budući da je bio nepismen, znao je sve pjesme napamet. Kad se oženio, vratio se u svoje mjesto te guslao i pjevao za dugih večeri, »kazivao« često »gačice« i pričao zanimljivo o svojim doživljajima kao kočijaš (o hajducima, vukodlacima i sablastima i t. d.). Osljepio je na nekoliko godina pred smrt, ali je i dalje guslao, pjevao i pričao. Što se tiče »gačica« — »priča«, Dr. Grgin ga je jednom upitao, još kao gimnazijalac, koliko ih zna, a on mu je odgovorio, da je pažljivo slušao svoje unuke, kad su čitale priče iz nekog zagrebačkog izdanja (L. Hartman, Najljepše priče), da ih je onda točno zapamtio, ali malo »preinačio«, pa pričao kasnije kao svoje. Njegove gusle s dvije strune bile su zvučne, bogato ukrašene rezbarenim konjima, pticama i glavama raznih životinja. Gusle je poslije njegove smrti spalila unuka, budući da nije znala njihovu vrijednost. Čičmir nosio je sa sobom ručnik, slagao ga i »prevrtao« kao knjigu, nije mogao bez toga pjevati (bez toga ne bi znao, izgubio bi se). Nadimak »Pape« dobio je zbog toga, jer je poslije povratka u svoj kraj izigravao gospodina, pa ga je njegova porodica morala oslovljavati na gospodski način »pape«, mjesto »ćaća« ili »ćale«, kako je to uobičajeno kod seljaka. Dr. Grgin mi je još pričao, da je Čičmir pjevao Vuku Karadžiću, što nije isključeno.

Pave Žanić, pok. Anta, vulgo »Pavlič«,⁸ rođen u Kaštelu Novom g. 1825., umro g. 1901. Pjevao je mnoge »lipe« pjesme napamet. Zimi išao je kao i Čičmir po kućama, pa pjevao »uz komin, uz vatru« te na svadbama i raznim sijelima. Ni njegove gusle se nisu sačuvala.

Vrijedno je spomenuti činjenicu, koju navodi Dr. Grgin, da je i on prije 30 godina, dakle oko g. 1902., čitao kao dak, osim pjesmarica Matice Dalmatinske, također i pjesmarice štampane ćirilicom, koje su donosili trgovci iz Karlovca i Dubrovnika.

Gornja Poljica — Donji Dolac

Ambroz Radić iz Donjeg Dolca, težak, koji izrađuje i svijeće; ima 38 godina, svršio je 6 razreda osnovne škole. Njegov otac bio je pjevač; Ambroz je učio od starijih ljudi i iz knjiga, pjeva uglavnom starinske pjesme, a i novije, dok ne zna pjesme o posljednjim ratovima (ni štampane). U novije pjesme ubraja »domaće«, najviše »od dvojaka«, kako je koja nekog mladića ostavila ili bila odvedena ili oteta (umaknuće, otmica).

Marko Pavlov Banić, svršio je osnovnu školu; jedan od njegovih učitelja pjevanja bio je Luka Simović. Marko čita pjesmaricu Matice Dalmatinske i bosansko-hercegovačke pjesmarice. I sam

⁸ Pavlič s naglaskom na posljednjem slogu, koji je dug i izgovara se otegnuto.

sastavlja pjesme, ali ne pjeva o mladićima, nego protiv djevojaka. Jedan njegov pretpjev (napiv) išao je od usta do usta.

Milan S m a j i ć, rođen g. 1904., samouk, slušao je pjesme i čita »pismare« (Kačića i dr.); pjeva stare i nove pjesme te umije i sam sastavljati.

Osim ovih pjevača i Jele Markić, koja odskače nad svima, bili su još prisutni:

Mato B a n i ć, svršio je osnovnu školu. Pjesme je slušao i čitao iz pjesmarica, naročito iz Kačića.

Mate J a k u l, težak, svršio osnovnu školu. Pjeva iz Kačića i »seljačke«.

Marko M a r k i ć, pjeva uglavnom »po predaji«, ali također iz pjesmarica Matice Dalmatinske.

Ivan R a d i ć, Ante S m a j i ć, Ivan S u š i ć, šimun B r a o - v i ć, Ivan V r g o ć, mahom seljaci i katolici, koji održavaju slavonsko crkveno bogoslužje. Nisam ih mogao ispitivati, jer nisam imao vremena, a oni su sami rekli: »Nema ništa novoga čuti«.

Sinj, sjedište kotara s državnom i franjevačkom gimnazijom

Ante B a r a ć, »policaj«.

Toma (Tomislav) J u r e l a, financijski respicijent u p., pohađao je, ali nije završio šestorazrednu osnovnu školu, zna više jezika. Njegov otac je bio pjevač. Slušao je stare junačke pjesme, zna nove ratne, neke je sam sastavio. Ne pjeva iz knjiga, ali bi mogao iz Kačića. Od 1875.—1878. bio je četnik u Bosni. Za vrijeme svjetskog rata bio je u zatvoru u Mariboru, zajedno s intelektualcima, među kojima su se nalazili Dr. Tartaglia, kasnije ban, pisac i poslanik Dr. Tresić Pavičić, poslanik Dr. Smodlaka.

Božo Š i m a c, seljak; otac Jure bio je pjevač. Slušao je pjesme od drugih pjevača, a neke je naučio iz Kačića, Pavlinovića (pjesmarica Matice Dalmatinske) i Jukića. Gudi lijevom rukom (lijevak), jer je povrijedio desnu, kad mu je bilo 20 godina.

Božo L a š t r e, mesar.

Jozo B a r a ć, brat Anta Barača, krčmar, nije pohađao školu (sam sebe nazvao nepismen), ali umije čitati, budući da je naučio pjesme slušajući i iz knjiga. Pjevali su otac i braća, slušao je također i druge guslare.

Petar E f e n d i ć, seljak iz Obrovca.

Ivan Ž u l j e v i ć, drvodjelac, financijski stražar u p.; naučio je pjesme dijelom slušajući, dijelom iz knjiga. Zapjevao je također jednu pjesmu protiv žena, ali je odmah dodao: »Ne ide k guslam ova budalaština«.

Ante K n e z iz sela Rože, težak, nepismen, slušao je pjesme od drugih pjevača; umije neku pjesmu, koja traje čitav sat.

Jakov K u k u z iz sela Brnaze, udaljenog 5—6 km od Sinja, koga su prisutni osobito lijepo dočekali i pohvalili; pjevao je iz »lebra« (t. j. libra), t. j. Kačića o tome, kako su Turci udarili na Sinj i o junačkim djelima Boža Vučkovića. Ovakve su lokalne pjesme ovdje veoma omiljene.

Stipe M i l u n, posjednik iz Sinja, pismen.

Fra Mirko Č o v i ć, iz franjevačkog samostana u Sinju, pričao mi je za vrijeme svog boravka u Pragu, da o. Šimun Jelinčić, iz sela Glavice, pola sata daleko od Sinja, u samostanu pjeva uz gusle lijepo i »tužno« iz zbirki narodnih pjesama. Đači, koji dolaze iz Dalmatinske Zagore u prvi razred franjevačke gimnazije, često donose sa sobom gusle i dipile.

Otišić, općina Vrlika, kotar Sinj

Sa slijedećim pjevačima, koji su bili mahom pravoslavni, radio sam uveče i noću, na praznik Uznesenja Bogorodice.

Nikola Z a g o r a c iz Otišića, rođen g. 1881., nepismen. Njegov otac pjevao je drukčije; počeo je pjevati od svoje 6. godine.

Todor J o l č i ć iz Otišića, pismen, počeo je pjevati, kad mu je bilo 6 godina. Pjeva lirske pjesme »prirodne starinske«, pa i nove, iz pjesmarica.

Miloš K r i v o š i j a (sada Krivošijić), gostioničar; pjeva uskočko-hajdučke te crnogorske pjesme iz g. 1912. »od kralja Nikole«. ⁹ Za fonografiranje izabrao je »Početak balkanskog rata« iz knjige dalmatinskog pučkog pjesnika Jurja Kapića. ¹⁰

M u ć, velika zagorska općina splitskog kotara

Nikola B o r o z a n iz sela Ramljane, težak, nepismen; izrađuje gusle kao i druge rezbarije.

Jakov P l a z i b a t iz sela Postinje Donje, voli da sastavlja pjesme; za vrijeme rata opisivao je ratne doživljaje, a danas stvara prigodne i druge pjesme o suvremenim događajima.

Ivan D o m a z e t iz Zelova, koje se nalazi na granici općine, pjeva starinske pjesme; »pravi rezbarije«.

Zlopolje

Ovdje sam posjetio župnika Stjepana Grčića, koji je izdao zbirke narodnih pjesama; našao sam samo jednog pjevača:

Božo (Bojan) D o m n j a k, koji je kao grnčar prodavao svoje rukotvorine po čitavoj Dalmaciji i poznao Liku u Hrvatskoj,

⁹ Sto znači o kralju Nikoli.

¹⁰ Zanimljivo je, da Srbin pjeva štampanu pjesmu najnovijeg hrvatskog pučkog pjesnika.

Glamoč, Livno i t. d. u Bosni. Tako je obišao mjesta, poznata iz narodnih pjesama, na pr. i kulu Stojana Jankovića, gdje se jednom kod Dr. Desnice zadržao osam dana i pjevao nekome Niku Odžakoviću. Za vrijeme rata kazivao je pjesme za duhan, namirnice i novac. O njemu je Grčić rekao, da je lukav i da je oženio 50 mladića, što je mnogo značilo za njega, jer je mogao pjevati na svadbama. Umije pričati o svemu, sastavlja također pjesme, na pr. o tome, kako su se potukli Potravljani i Zelovo; uglavnom sastavlja šaljive pjesme. Nisam ga mogao posjetiti, jer mu je žena bila bolesna, a on zauzet poslom; kod kuće uopće ne pjeva.

Metković, sjedište kotara

Ivan pok. Martina Taslak iz Vida kod Metkovića, općina Opuzen, nadničar, težak, ne posjeduje kuću. Rođen g. 1881., kako sam kaže, nije pohađao uopće školu; naučio je pjevati od ujaka i drugih pjevača. Prošao je, kao što priča, mnogo svijeta, ali je u stvari obišao samo jedan dio Dalmacije, i to do kotara Imotskog, i dio Hercegovine, do Ljubuškog i Mostara. Počeo je pjevati, kad mu je bilo 12 godina. Hvastao se, da može — ako želimo — pjevati na dvanaest načina (na dvanaest modova), što je pretjerano i neozbiljno. Pjeva uistinu pjesme svih ciklusa, počevši od najstarijih, no ipak najviše uskočko-hajdučke, kao i mnoge pjesme iz Kačića, koje mu bilo tko pročitao. Pjeva o novijem hercegovačko-dalmatinskom hajduku Šimiću, dok pjesme o svjetskom ratu izbjegava, budući da ih »država nije još potvrdila«; time hoće da kaže, da nisu još štampane, jer sve, što izlazi iz štampe, bez sumnje je potvrdilo »Njegovo Veličanstvo«. On je toliko obazriv, da bi se mogao slobodno kretati (hvali žandare, da mu nikad ne smetaju i da ga rado slušaju) i da bi dobio putnicu, koju je zatražio. Osim toga je živio u blizini Crne Gore, gdje su se epske narodne pjesme uistinu cenzurirale i »potvrđivale«. Pjeva o velikim praznicima, na zabavama, naročito na svadbama, na koje ga pozivaju i na 50 km daleko. U tim prigodama ne pjeva samo svadbene i junačke pjesme, već i »šaljive i posrdne«. Prima za to sitne darove, poneki daju po dinar, drugi opet ništa; rakiju ne podnosi, niti mu je stalo do vina, jer »pijana glava ne nosi barjak«. Umije također sastaviti (sklepati) pjesmu iz svoje glave i kontaminirati razne pjesme (sadržiti, smlatiti, sastaviti). O Vuku Brankoviću govori, da su ga odnijeli davli, jer je izdao kralja. Ivana ili Tadiju Senjanina naziva i ovaj udaljeni katolik, Hrvat, Senjković, a Muja Hrnjicu — Rnić. Taslak ne vidi dobro već od g. 1907., kad ga je udario neki »vijor« i kad je obolio na očima; na desno oko malo vidi, na lijevo ne vidi ništa. Zato ga prati »mala žena«, koja mu »valja«. Kao što je napola slijep, tako je i napola prosjak, te je sabirao o katoličkom proštenju u Metkoviću sitne darove u svom šeširu. Idući od sela do sela ponaša se obazrivo i ne ulazi u kuću, gdje je

bolesnik, čak i kad ga pozovu. Bolesnik je obično nervozan i ne voli gusle, a naš pjevač ne želi da ga uznemiruje svojim guslanjem ni da ga »vrijeđa«. Pričao je još, da zna talijanski, što bi bilo zanimljivo, no župnik iz Vida, don Serafin Puratić, tvrdio je, da to nije istina. Isti župnik me je upozorio na to, da u Vidu živi dobar pjevač Mate Vidović.

Kula Norinska kod Metkovića

Mijo Jerković s nadimkom Lazar (svaki ima sličnu »privku« ili »prizivak«), nadničar težak, radi u kamenolomu, 50 godina, naučio je čitati zajedno s drugom djecom kod popa. Kod kuće nitko nije pjevao, naučio je pjesme od drugih pjevača, starijih ljudi, iz okoline (imenovao dvojicu), a također iz pjesmarica. Počeo je pjevati između svoje 10. do 12. godine, zna pjesme o Kraljeviću Marku i druge stare, pa i pjesme iz pjesmarice Matice Dalmatinske. Zanimljivo je, da ne može pjevati iz Kačića (zanovetljivo mi je, ne morem da pjevam). Pjeva, kad su ljudi dokoni, a on slobodan, naročito zimi, u svojoj kući i kod drugih, »kod vatre i bukare«. Vinom se mora »grlo pokvasiti«, no umjereno: »Dobro je piće, ali malo, koliko treba«.

Nova Sela, općina Opuzen, kotar Metković

Ante Talajić zna stare pjesme, o starim junacima, ali ga nisam zatekao kod kuće.

Domaći ljudi spomenuli su mi kao pjevače Josa, Ivana i Petra Grgića i Matu Šiljega; svi oni znaju razne pjesme, imaju gusle, no bez struna (nema strunje), koje obično stavljaju zimi. U kući Mata Grgića visjele su gusle »na gredi«, koje nitko nije popravio od Božića. Sva tri sina uče epske pjesme. Joso Grgić Matić, 20 godina, svrš'o je osnovnu školu, »čita« pjesme pjevajući iz Kačića, kao što je naučio od strica (v. fonogram 1931—27). Mlađi brat, 11-godišnji Dragomir, »čita« bolje, ali se zastidio i čak pobjegao, kad mu je školski nadzornik iz Metkovića, koji me je pratio, ponudio novac. Morali smo fonografirati u otvorenoj kući. Rekli su mi, »da bi bila hiljada (!) guslača«, da sam došao u zimu pred Božić. U kući se nalazilo staro izdanje Kačića, bez početnih i završnih listova, velikog formata (28,5×20,5 cm). U Novim Sela ima mnogo pjesmarica, koje međutim ljudi ne žele pokazati. Ima i jedna štampana liječnička knjiga herbar (likarica), koju ne bi ljudi dali ni za tri stotine hiljada dinara.

Stipan Belić, gostioničar, ima Kačića, pjeva i umije čitati. Čitao je stihove bez cezura, primijetivši, da bi ih morao »razdiliti«, kad bi pjevao uz gusle. Dok je bio mlad, naučio je od starijih ljudi pjevati i »čitati« na taj način.

Slijedeće pjevače zatekao sam, dok su radili na cesti Metković—Ljubuški, koju je gradilo poduzeće Pružinović. U prostorijski gostionice, koja je imala samo jedan prozor naguralo se oko 30 ljudi.

Milan Božinović iz mjesta Proložac kod Imotskog, slušao je pjesme od raznih seljaka, ali najviše ih je naučio iz Kačića te iz »narodne bosanske pjesmarice«. Ratne pjesme ne poznaje. Pred djevojkama pjeva rado šaljive pjesme, ali zna i stare. Prisutni su odali, da je sastavio pjesme o svojoj mladosti, o kojima su neki govorili, da su mu ih »vile kazivale«, čemu su se drugi smijali. Umije 20—25 pjesama, a počeo je pjevati između svoje 15. i 20. godine.

Ante Vladimir iz Otrić-Struge kod Metkovića, 22 godine, svršio četiri razreda osnovne škole. Stric mu je bio pjevač, učio je od njega, rođaka i drugih pjevača kao i iz knjiga (libara). Zna stare pjesme, koje ljudi vole slušati, umije i šaljive. Ne posjeduje pjesmaricu novih ratnih pjesama.

Ivan Kurun iz Otrić-Struge kod Metkovića, 50 godina, samouk. Naučio je pjesme slušajući kao i iz knjiga. Ustručavao se pjevati, no ljudi su ga nagovarali i prisiljavali.

Nikola Kostićević iz Malog Prologa, ima 45 godina, samouk.

Otoci srednje Dalmacije

Hvar — Hvar, grad

Mate Miličić, pok. Grge, zato ima nadimak Grgurić, iz Brusja, udaljenog 6 km, vinogradar, rođen g. 1862., svršio je šest razreda osnovne i građanske škole. U njegovoj porodici nitko nije pjevao, ali je učio od svakog, tko je bio stariji (što stari pivaju, to mladi primaju). Počeo je pjevati od svoje 12. godine, čitao je također pjesme, naročito iz Kačića, iz pjesmarice Matice Dalmatinske (ali ne iz bosansko-hercegovačke), iz štampane pjesme »Boj kod Visa« pa iz »Pučkog l'sta«. Zna mnogo pjesama, za svaki dan u mjesecu po jednu, dok ljudi govore o njemu, da zna toliko pjesama, koliko ima dana u godini. On priznaje, da neke žene i djevojke znaju više pjesama nego on. Spominje, da od svoje 12. do 32. godine nije mislio ni na što drugo nego na to, kako bi što bolje pjevao i što bolje »zvzdukao« i tako se dopao lijepim djevojkama, koje su bile očarane njegovim glasom. U crkvi pjeva hrvatski epistolu i evanđelje, koje navodno zna i na latinskom bolje nego prisutni kanonik. Služio je četiri godine u ratnoj mornarici i postao artiljerijski vodnik. Putovao je s prijestolonasljednikom Rudolfom i Stefanijom u Jeruzalem.

Stipan Miličić pok. Mate (Cripo), vinogradar i bačvar iz Brusja, 56 godina, svršio osnovnu i građansku školu. U porodici su svi pjevali, kako muškarci tako i žene. Stipan je počeo pjevati između svoje 10. i 12. godine, ali se zanimao za pjevanje već kao dijete slušajući dosta pjesama starih ljudi. Obično pjeva iz Kačića, umije uopće iste pjesme kao i predašnji pjevač Mate Miličić.

Starigrad

Fabjan (Fobe) Sanseonović Kapelon, što je karakterističan izgovor mjesto Kapelan. Dobio je ovaj nadimak zbog toga, jer se oženio sestrom nekog kapelana. Sam sebe nazvao težakom, što znači radnika, koji obrađuje zemlju i vinograd, ali pored toga je i ribar. Ima 66 godina. Dok je bio mlad, pjevao je s drugima sve junačke pjesme iz Kačića, naročito kad su lovili ribu (sardele), da ne bi zaspali. Nisu pjevali udvoje, nego jedan po jedan; on je uvijek pjevao sam, jer je imao lijep glas.

Šimun Budrović, težak, ribar, 76 godina, pjeva sada iste pjesme, koje je pjevao, dok je išao na ribanje. Budrović poslužio je prof. A. Leskienu¹¹ kod dijalektoloških studija. Leskien sklanjao je s njim dugo imenicu voda, zanimljivu radi naglaska, ali je to Budroviću dodijalo te je uskliknuo: »Dospijmo već s tom vodom a počnimo s vinom«.

Kao pjevače spomenuli su mi još:

Anta Franetovića iz Jelaške i Josipa Makijanića, oca župnika Ivana Makijanića iz sela Svirče, rezbara, koji je izradio »Posljednju večeru« i koji posjeduje gusle. Neki Tadić, porijeklom iz Krajine, ima također gusle.

Zadnjih godina umrli su slijedeći pjevači:

Miko Kovačević Krepo, Zorze Bojanić, Miho Glava, postolar, i Ivan Skarp, zvan Care.

Brač

Bol s nižom dominikanskom gimnazijom.

Pravdan Katić Gušte, talij. Giusto, radnik, ribar, 33 godine, svršio šest razreda osnovne škole. Učio je pjesme već kao đak (1906—1913) iz čitanki, poslije mu je otac kupio Kačića, zatim je čitao pjesmaricu Matice Dalmatinske i druge knjige. Imao je štampanu knjigu o hajduku Andriji Šimiću; neke pjesme naučio je slušajući, a najviše od starog Luke Breškovića, kome je preko 60 godina. Umije po neku pjesmu doslovce. Obično pjeva bez instrumenta, ali »u gostioni« i uz gusle. Kad je izvan kuće, naročito za vrijeme ribanja pjeva sam, a u društvu iz knjige. Kad mi je pjevao uz gusle, pokazivao mu je Dinko Marinković tekst iz

¹¹ Archiv sl. Phil. V.

pjesmarice Matice Dalmatinske, držeći knjigu u ruci, pa su pjevali zajedno »Ženidbu Ivana Senjanina«, kod čega je i guslar gledao povremeno u knjigu. Kad je na moru, pjeva da prikrati vrijeme i radi toga, da ne zaspi od umora, jer radi neprekidno dan i noć. Otkada se njegova žena razboljela od tuberkuloze, nije više učio nove pjesme. Neke pjesme je prepisao. Umije pjesme o svjetskom ratu i o smrti Ferdinanda. Njegov pretpjev o vinu bio je nešto naročito.

Ante Barhanović iz Murvice, općina Nin, kotar Biograd na moru, doseljenik; rođen g. 1873., nepismen. Naučio je pjevati od nekih starih ljudi; dovoljno mu je da čuje pjesme samo jedamput, da ih nauči. Zna mnogo starinskih pjesama. Često pjeva na taj način, da meće ruku na uho, da mu bolje zvuči. Ima gusle, koje je kupio od nekog težaka iz Muća u Dalmatinskoj Zagori, koji je došao na berbu. Pjeva sam sebi, kad prolazi poljem ili kad ide »u goru« (može značiti na brdo ili u šumu), da »si dade kurajzu«. Kako je siromašan, pjeva i kad je gladan, ili kad se skupi društvo, koje ga rado sluša te ga časti vinom. Za vrijeme rata pjevao je oficirima 16. dalmatinskog puka, među kojima je bilo Jugoslavena i Čeha, a oni su slali mjesto njega druge na stražu. Kaže, da mlađi pjevači, kojih ima tu i tamo, pjevaju jedino iz knjiga, često iz Kačića i pjesmarica Matice Dalmatinske, i da ima i takvih, koji znaju pjesme napamet.

Dinko Šimić pjeva uz gusle tako, da mu drugi »svira«. Naučio je pjesme od pokojnog oca, koji je slušao staroga Ivana Vodanovića, radnika iz istog kraja; ovaj ih je naučio od Primoraca i Zagoraca, koji su dolazili na rad kod seljaka.

Ivan Bezerić iz Bola, težak, ribar, lugar, pomaže i u samostanu kao mesar. Ima preko 50 godina, nije pohađao školu niti je naučio čitati. Pjesme je slušao, dok su drugi pjevali uz gusle ili bez gusala, te ih je naučio napamet. Neke je primio iz raznih knjiga, koje su mu drugi čitali, na pr. o Kraljeviću Marku, iz pjesmarice Matice Dalmatinske, a najviše iz Kačića. I njegovi sinovi, koji su pismeni, pjevaju. Kad sam ga zamolio, da mi zapjeva, počeo se po glavi izgovarajući se, da je već zaboravio. Ipak je počeo, pri čemu ga je ispravljala njegova žena Vica, koja je znala bolje. Kad mi je ona pjevala, pobjegao je iz umjetničke ljubomore.

Vis

O ostacima narodne epike na tom otoku podnijela je izvještaj njemačka slavistkinja iz Praga G(rete) Sykora.¹² Saznala je nakon duga ispitivanja, da tamo još pjevaju naročito žene, ali i muškarci uz gusle, a i bez gusala. Svi pjevači i pjevačice imali su preko 50

¹² Prager Presse 2. X. 1931, feuilleton.

godina, samo sin jednog pjevača, koji je naučio pjesme i koji ih pjeva, ima 19 godina. U Komiži živjela su dva pjevača, od kojih je jedan imao gusle, ali je drugi pjevač guslao, dok je on samo pjevao. Sela bi se morala još proučiti, a to zimi, jer su ljeti ljudi na radu.

Korčula — Korčula grad

Jozo Lendić, pok. Ivana, rodom iz sela Raščani, kotar Imotski, u pravcu Biokova, rođen g. 1861., doselio se u Korčulu g. 1881.; nepismen. Otac mu je bio seljak; on je upropastio cio imetak, jer je dangubio, idući po krčmama i pjevajući pjesme »po seljačku«. Naš pjevač ga nije slušao, ali ga je zato slušao stariji brat Ilija, koji je služio »kod frataru i žandara« i naučio čitati od učitelja u Gracu; pjevao je iz knjiga, kojih je imao mnogo. Od njega je i Jozo zapamtio pjesme, nije ih međutim primio od pjevača, koji su znali pjesme po predaji i kojih je bilo u njegovu selu oko desetak. Brat Ilija posjedovao je i Kačića, odakle mu je čitao, kad ga je posjetio u Korčuli. G. 1889. otišao je u Buenos Aires, gdje je živio pet godina; tamo nije pjevao. Dok je bio mlad, znao je dosta pjesama, sada ih zna manje. Rado recitira (pripovidam) pa i pieva. Mjesto izraza »pivati«, uobičajenog u Imotskom, upotrebljava neobičan izraz »pismu kazivati, kantati«. Kantati označava inače moderno pjevanje u gradu.

Marin Belić, pok. Joza, u predgrađu (odlomak) grada, zvanom pod sv. Antunom; otac mu je rodom iz Žrnova. Pjeva bez gusala, ali istim »tonom« kao da pjeva uz gusle. Ima Kačićev Razgovor. Pjevao je najviše o Kraljeviću Marku i drugim junacima.

Prije 30 do 40 godina pjevali su tamo još M. Batistić i Jakov Matulović.

Račišće, selo na Korčuli

Ovdje živi »posljednji guslar« Ivo Matić Dudaš, o kojem su govorili, da »ide naokolo« s guslama.

Uz gusle pjeva još Botica Šanje, vlasnik broda.

Smokvica na Korčuli

Posljednji pjevač »pod guslom« bio je pokojni Jakov Salečić, muž pjevačice Mare Salečić (vidi dalje, pogl. VI, str. 199), koja međutim nije znala njegove pjesme. Slušao ga je njegov sin Petar Salečić, težak, koji je pismen i poznaje »novo pjevanje«, t. j. pjevanje na način, kako su pjevale žene u osamdesetim godinama prošloga stoljeća, kad je omladina počela učiti čitati. Svi pjevači, pa i Petar Salečić, imaju Kačića i Filipovićevo zagrebačko izdanje zbirke pjesama o Kraljeviću Marku.

Spomenuli su mi još »guslača« Todora Didovića, 66 godina, koga nisam mogao posjetiti, jer je bio u dubokoj žalosti.

Blaca

Ivan Zanetić Tado pjeva uz gusle.

Blato na Korčuli

Prof. Dr. Milovan Gavazzi iz Zagreba obavijestio me je, da Ivan Miletić-Popovac, seljak, koji ima oko 45 godina, pjeva junačke pjesme kao i jednu pjesmu o mjesnom hajduku Vidu Marušiću. Pjesme je naučio od starijih pjevača. Njegov fonogram nalazi se u zagrebačkom etnografskom muzeju (br. 72).

Dubrovnik, kotar

Na razaraču »Dubrovnik« nalazio se pjevač Janko Milosavić, mornar, iz Gacka u Hercegovini. Svršio je četiri razreda osnovne škole i dva razreda gimnazije. Njegov otac, koji je bio pjevač, počinio je samoubistvo u Americi. Majka mu je umrla, tako da ga je odgojio ujak, koji je »fino« pjevao uz gusle stare i nove pjesme, od kojih je neke naučio iz knjiga. Naš pjevač slušao je i druge guslare te počeo pjevati u svojoj 18. godini, kad je stupio u Sokolsko društvo. G. 1932. otputovao je u Englesku s komisijom, koja je imala preuzeti razarač. Opjevao je ovo putovanje u dugoj pjesmi, koja počinje vijećanjem kod kralja Aleksandra o gradnji razarača, pa zatim opisuje put preko Ljubljane, Austrije, Njemačke, preko kanala La Manche, Londona u Škotsku, gdje je u Greenowe sagrađen razarač. Ovdje je razarač dignuo prvi put jugoslavensku ratnu zastavu, te zaplovio engleskim morem, prošao Gibraltar i stigao u Boku Kotorsku. Na putu je Milosavić po danu radio, a po noći pisao svoju pjesmu. Mogao bi nam je otpjevati, no pjevaju je već i drugi. U duhu narodnog jedinstva sastavio je također pjesmu u osmercu, koja počinje ovako: »Veseli se, Jadrane naš...« Teško je vjerovati, da bi neki pjevač mogao naučiti cijelu pjesmu, dugu pedeset stranica, punu tuđih imena, kao što su na pr. imena vojskovođa i mjesta iz rusko-japanskog rata; ali je moguće, da su neke odlomke ove pjesme usvojili pjevači. Kao primjer navodim početak (poslije kratkog pretpjeva) pjesme, kako pjevač zamišlja vijećanje kod kralja Aleksandra:

Sabor čini Aleksandar Kralju,
U divnome Beogradu gradu,
Svu je svoju postrojio gardu,
Poglavice svoje ljude bistre,
Vojskovođe i mlade ministre,
Starešine raznije port-ve'ja,
Što su stupci državnijeh želja,
I Varnavu stara patrijarha,
Resulemu prorokova s'ugu,
I biskupa i gospodu drugu.

Ivo Đurjan iz Trnove, težak, rođen g. 1861., ima 71 godinu, nije pohađao školu niti zna čitati. Otac i tri strica (posljednji Nikola umro g. 1916.) pjevali su uz gusle, dok Ivo pjeva bez njih. Naučio je od oca, stričeva i drugih ljudi; počeo je pjevati u svojoj 15. godini. Najviše pjeva »putem« idući preko gore, naročito kad ide iza ponoći u Trsteno na moru, da ne bi zadrijemao i da tjera strah. U Trnovi ima još drugih pjevača, ali uz gusle pjevaju samo još dvojica, i to stariji ljudi, mlađi pjevaju uglavnom lirske pjesme, koje su naučili u gradu.

Ivo Milić, težak, ribar iz Slanog, prisjednik općine; daje dojam inteligentnog čovjeka. Rođen g. 1896., svršio je šest razreda osnovne škole. Proputovao je cijelu Dalmaciju, a mnogo je sam učio. Baba, otac i majka, ukratko cio rod, pjevao je, i ta sklonost je prelazila s koljena na koljeno. Većinom znaju svadbene pjesme, zdravice i druge obredne pjesme, ali i starije junačke, dijelom po usmenoj predaji, dijelom iz knjiga. Po njegovu pričanju zapisao sam pjesmu »Nikola oslobađa babu Sibinjanin Janka«, koja ima 493 stiha te je zanimljiva kao dokaz, kako su se duge pjesme s motivom iz Budima i uopće iz Mađarske, raširile daleko na jug, pa čak i na dubrovački teritorij.

Trsteno

Kao pjevače, koji »jako lijepo« pjevaju, spomenuli su mi Luku Tripića, koji umije uglavnom nove pjesme, i Antuna Miljasa, zvanog Čerezi.

Čibača u Župi Dubrovačkoj

Nikola Mišić, posjednik, 65 godina, pismen. Pjesme je slušao od oca. Ima gusle, koje nisu ispravne, jer ih nitko ne upotrebljava. Nije htio pjevati, jer mu je umrla sestra prije godinu dana, ali ga je sin ipak nagovorio. Od oca je čuo i zapisao mnogo o hercegovačkom ustanku. Porodica je uništila za vrijeme rata dnevnik, koji je pisao počevši od g. 1897., od straha, budući da je bio talac.

Miho Kisić iz sela Makoše, težak, oko 30 godina. Pjeva pjesme, koje je naučio od svojih predaka, oca i djeda; oni su bili seljaci, ali su se obogatili trgujući po cijeloj Hercegovini.

Ljudi su mi govorili, da žive još i ovi pjevači: Vlaho Milosavić, težak iz odlomka Bujići, Miše Klaić iz Baletića, koji ima oko 80 godina, i Ivo Maslač. Nikola Mišić je pričao o svom pokojnom susjedu Peru Simatoviću, da je dirljivo (dirno) pjevao narodne pjesme uz gusle.

Konavli, Konavle, plodno polje, koje se proteže od Cavtata do Sutorine

Cavtat

Pero Lujčić iz sela Kuna, općina Cavtat (uz brdo, zato se broji među »montane«), seljak, 37 godina, živi u Cavtatu od svoje 12. godine; nepismen je, jer prije nije postojala škola, ali i sada je daleko. Njegov djed, otac i braća bili su pjevači, jedan je primao od drugoga. Pero je počeo pjevati već kao »dijete«, obično je slušao seljake. Pjeva starinske pjesme, ali ne iz knjiga; zna, da ih ljudi pjevaju i iz Kačića. Ne umije ništa iz kosovskog ciklusa (od Kosova), poznaje pjesme o mjesnim junacima. Nove ratne pjesme se malo pjevaju.

Ivo Lujčić, brat predašnjeg pjevača, seljak, 23 godine, nije pohađao školu. Naučio je pjevati od djeda, strica (dundo) i nećaka (neput).

Mihanići

Miho Miljas, trgovac i posjednik, ima 73 godine.

Ivo Dimnić iz susjednog sela Pridvorja, težak, seoski glavar, pismen. Naučio je pjesme od oca i drugih pjevača, a neke iz knjiga.

Pero Šiša iz Mihanića, težak, 26 godina, svršio je osnovnu školu. Pjesme je primio od drugih pjevača te iz knjiga; umije sastavljati pjesme (izventati, stvarati).

Đuro Mantolica iz Drvenika, težak, 40 godina, svršio šest razreda osnovne škole. Naučio je pjevati od oca i iz knjiga. Imao je pjesmarice štampane latinicom i ćirilicom i nazvao Kačića, bosansku pjesmaricu i pjesmaricu Matice Dalmatinske »narodne«. Pjesmama je dosta »priložio« te ih »iskitio«. Zna sam sastaviti pjesme i pjeva, kako se borio na svim frontama za vrijeme rata. Od g. 1926. do 1931. živio je u Južnoj Americi, pjevao je mnogo u Buenos Airesu, pa i jugoslavenskom poslaniku Stražnickom.

Pero Šutalo, rodom iz Čapljine u Hercegovini, u Mihanićima na radu; rođen g. 1907., ima 25 godina, nepismen. Ovdje pjeva drukčije, jer u Hercegovini postoji drugo narječje, koje se ponešto razlikuje od ovog.

Ljuta

Ivo Pišta, posjednik, mlinar i trgovac. Od g. 1896. do g. 1910. živio je u Kaliforniji, gdje je također pjevao.

Čilipi

Niko Skurić, učitelj u p., rođen g. 1879. u Čilipima, gdje je počeo raditi kao učitelj još prije 30 godina. Njegov otac je guslao, ali nije znao pjevati, te je pozivao nekog seljaka, da pjeva

uz njegovo guslanje. Naš pjevač naučio je guslati od oca, a pjevati od susjeda, seljaka Glige Skurića. Već od djetinjstva slušao je rado Hercegovce i Crnogorce te svakog, tko bi im dolazio. Neke pjesme primio je od drugih ljudi, neke iz knjiga, ne zna ih »puno«. Tokom vremena stvorio je »nekako« svoju melodiju, ne podražavajući nikome, no ovu je ipak mijenjao svake godine. Na natjecanju u Sarajevu g. 1927. primijetili su novinari, da njegovo pjevanje »odskake« od drugih. Najradije pjeva sam sebi, kad nema nikog u blizini; u noći, dok žena spava, zatvara se u svoju sobu te se predaje svojim osjećajima. Zato je shvatljivo, da ne cijeni putujuće pjevače. Od poznatih pjevača više mu se svidio Radak nego Vučić, čak smatra, da je i Jaćimović bio bolji.

Stijepo Lukov Novak, seljak, ima 51 godinu, umije čitati i ćirilicu; pjeva pjesme jedino iz knjiga, uz gusle, a i bez njih.

Niko Vezilić, ima deset godina, čak četvrtog razreda, sin seljaka. Slušao je pjevače iz svog kraja kao i Hercegovce; pjesme je naučio iz školske čitanke i drugih knjiga. Umije čak pjesmu »Pogibija Ferdinanda«, koju mu je darovao neki Crnogorac. Pjeva uz gusle, a i bez njih.

Jozo Zovko iz sela Hanžića, općina Čerin kod Mostara u Hercegovini, 16 godina, svršio dva razreda osnovne škole. Počeo je pjevati, kad mu je bilo 13 godina; neke pjesme je slušao, no većinu je primio iz knjiga.

Ivo Basor iz sela Dunave, rođen u Americi, odakle je došao kao »dijete«. Izrađuje gusle.

Mrcine

Stijepo Perak, seljak (nazvao se domaćin), nepismen. Pjesme je slušao od drugih. Pieva stare pjesme kao i o mjesnim ustanicima (Bogdan Lasić, Luka Mirković).

Đuro Fiorović, iz Mrcina, težak, bez škole, naučio je pjevati od nekog seljaka.

Ivo Demović, težak, 21 godina, naučio je pjesme iz knjiga, počevši od školskih čitanki.

U Mrcinama veoma dobro pjeva »mali Čučak«, dvanaestgodišnji dječak. Preda mnom su posadili na sto sinčića Stijepa Peraka, koji je imao nešto manje od tri godine, dali mu u ruke dječie gusle, na koje ga je naučio guslati njegov djed; mali je uzeo gudalo i zagudio.

Šipan, otok — Luka Šipanska

Frano Đuka iz Luke, težak, višest u klaštrenju maslina i voćaka, 62 godine, svršio šest razreda osnovne škole. Kod kuće se malo pjevalo, više je naučio od susjeda, a najviše od pjevačice

Anice Begin; počeo je pjevati u svojoj 15. godini. Nije služio vojsku; putovao je po Dalmaciji do Senjske Rijeke. Pjesme je primio od guslara, a neke iz knjiga, od kojih je spomenuo Kačića, zbirku Matice Hrvatske i Matice Dalmatinske (nije imao bosansku, ali je slušao pjesme iz te zbirke od drugih). Umije pjevati uz gusle, njegove su se gusle međutim davno pokvarile (razmetale se), tako da pjeva bez njih. Zna mnogo pjesama, a na moje pitanje, da li zna toliko, koliko ima dana u godini, odgovorio je: »Da ima godina još više dana, mogao bih pjevati svakog dana novu pjesmu«. Ne poznaje ni jednu pjesmu o svjetskom ratu.

BOKA KOTORSKA

Ako nije drukčije spomenuto, pjevači su pravoslavni.

Risan

Blažo Pekov Radojčić iz sela Dragalj u Krivošijama, 25 km od Risna, seljak, 19 godina, svršio je osnovnu školu. Učio je pjevati od oca i drugih seljaka. Pjesme je većim dijelom naučio slušajući, neke opet iz knjiga, uglavnom iz Srpskog ogledala; zna malo starih pjesama. Čuo je za pjesme o ustanku u Krivošijama, ali ih ne umije, što je čudnovato, kao i to, da ne poznaje Kosovsku osvetu, koja sadržava pjesme o borbama Crnogoraca i Hercegovaca protiv Turaka. Pjeva pjesme o srpsko-bugarskom ratu, o solunskoj fronti, o pogibiji Ferdinanda i o smrti kralja Petra. U svom repertoaru ima zanimljivu pjesmu o tome, kako je serdar Čelović pozvao kapetana pješadije (razumije se austrijskog) na dvoboj (mejdan). Prisutni su se izražavali nepovoljno o ovom pjevaču; neki stariji čovjek je rekao, da ga ne može slušati, drugi je pak primijetio, da ne pjeva na uobičajen način.

Ilja Savov Odalović iz Zvečave, rođen g. 1920., ima 12 godina, svršio je šest razreda osnovne škole. Učio je kod predašnjeg pjevača Radojčića, pjesme je primio iz knjiga. Zna pjesme Mirka Lakićevića iz istog sela o lokalnim događajima te pjesmu o krivošijskom ustanku.

Veselin Katarić iz Risna, šofer, pismen. Naučio je pjevati od »drugova« i seljaka, od štampanih pjesama spomenuo je samo pjesmu o pogibiji Ferdinanda, pokazalo se međutim, da zna i pjesme iz Srpskog ogledala i Kosovske osvete. Slušao je također pjesmu o dolasku kralja Aleksandra u Crnu Goru. Od starijih pjesama zna nekoliko o Kraljeviću Marku. Poznaje pjesme o Stojanu Jankoviću, ali ne umije ni jednu do kraja.

Orahovac

Petar Daković (njegovi su se preci doselili iz Crne Gore, ne zna, u kojoj generaciji) težak i mornar; rođen g. 1869., bez

škole. Učio je pjevati najviše od djeda pa od oca i drugih ljudi. Obično je bilo dovoljno da čuje pjesmu jedamput, ako nije bila dobro »složena«, morao ju je slušati tri puta. Zaboravio je starinske, umije svega još 30 do 40 pjesama, možda i više; pjeva sebi dok radi.

Petar Radanović iz Gornjeg Orahovca (mislí, da potječe iz Grahova u Crnoj Gori, s kojim ne podržava međutim nikakve veze), težak, rođen g. 1886., svršio četiri razreda osnovne škole. Pjesme je slušao ili učio iz knjiga. Sastavio je pjesmu o svjetskom ratu, o tome kako su bili pozvati u vojsku. U vojsci mu nije bilo dopušteno pjevati, ali su mu neki drugovi, iako je Srbin, dali novac, da može štampati dvije svoje pjesme latinicom u Splitu.

Stevan Četković iz Gornjeg Orahovca, težak i mornar, rođen g. 1903., svršio je osnovnu školu. Učio je pjevati od starijih ljudi i svojih ukućana.

Marko Četković, žandar u p., mnogo je isticao, da je Bokelj.

Mirko Lalošević, seljak, 15 godina. Naučio je pjesme slušajući oca, djeda i starije ljude, a neke iz knjiga.

Kotor

Saznao sam, da pjeva u nekoj kavani (kod Millća), dijete, kome su dvije i po godine, uz dječje gusle, što je još veće čudo od djeteta u Mrcinama, s obzirom na godine i na pjevanje.

Muo, gen. Mula

Ante Dončić, katolik, ribar, star 78 godina, pjeva uz gusle. Naučio je u djetinjstvu pjevati od starijih ljudi starinske pjesme, osobito uskočko-hajdučke. Ispjevao je pjesmu o krivošijskom ustanku g. 1869., i to tek za vrijeme drugog ustanka protiv Austro-Ugarske g. 1882. U pretpjevu govori veoma lijepo i pjesnički o bivšoj slozi između Srba i Hrvata u Boki Kotorskoj. Pjesma počinje ovako:

Vojsku kupi Wagner generale
Od prostrane zemlje Ungarije,
Da pokupi Boku u vojništvo
Kanda mu je pokupiti ne će
Ne da Boka otvoriti oko
A kamoli izdati vojnika.
Kupi vojske šesdeset hiljada.
Eto Wagner Boki od Kotora
U krvavu Risnu na Gabelu.
Pod Gabelom vojsku iskreao,
Ovo brate, što je pokraj mora
Po oba i do grada Kotora,
Tuna nema golema junaka
Niti znade, gde je puška šuplja

Do sokola Tripkovića Vuka (Dobroćanin),
 Da imaše za plećima druga,
 Čaše Vuče zametnuti kavgu,
 No Wagneru loša sreća bila,
 E ga vide soko ptica siva
 S Golog vrha visoke planine,
 Na Wagnera oči iskolači
 I ovako riječ progovara:
 O Wagnere, kukavice crna,
 Gdje si tvoju silu opremio
 A na moju šaku sokolova?
 Kunem ti se, božju vjeru davam,
 Dok je mene i na mene glave,
 Ne ćeš pasat preko Lupoglave...¹³

Ispjevao je također pjesmu o tome, kako je kralj Nikola predao Lovćen. Kad ju je počeo recitirati, protestirao je neki Crnogorac oštro protiv toga, pa se pomirio tek onda, kad je opazio, da ne bilježim pjesmu; na kraju je rekao: »Mi ćemo umrijeti, ali ne će oni, koje pjesma pjeva, pa ne će ni Nikola umrijeti« (dodaj: jer ga pjesma pjeva). Dončić žaleći pričao je, da staro pjevanje nestaje i iznio svoje negodovanje riječima: »Po starinsku još pjeva guslar, kokot i magarac, a drugo sve moderno«, kod toga mi se ispričao učtivo: »da prostite, gospodine«.

Gornji Grblj

Savo Četković iz Gornjeg Grblja, iz sela Bratešić, rođen g. 1903., svršio pet razreda osnovne škole. Djed i stric, koje ne pamti, bili su pjevači. Već kao mali »dečko« učio je od domaćih »seljana« te počeo pjevati između svoje 13. i 14. godine. Za vrijeme rata slušao je Crnogorce, neke pjesme primio je iz knjiga. Zna starinske, junačke pjesme, dok nove ne umije, iako je slušao i čitao pjesmu »Pogibija Ferdinanda« i »Početak rata Austrije sa Srbijom«.

Stevo Mršula iz Gornjeg Grblja iz sela Nalježići, seljak, 53 godine, svršio osnovnu školu. Djed i stričevi bili su pjevači, ali on nije učio od njih, nego sam i od seljaka, koje bi slušao. Počeo je pjevati, kad mu je bilo 15 godina; pjesme zna većim dijelom iz knjiga, poneke je i čuo. Od pjesmarica poznaje »Kosovsku osvetu« i »Junački spomenik«. Od kotarskih junaka poznaje Cmiljanića i Jankovića, dok ne zna Iva Senjanina. Ne pjeva nove pjesme, jer je ostario, te se malo bavi pjevanjem.

Budva

Joko Mašov Radonić iz obližnjeg sela Majine, zidar, 61 godina. Pohađao je osnovnu školu dvije godine u Carigradu, gdje

¹³ Diktirao mi je ovaj duži početak pjesme. Nisam zabilježio, da li je pismen.

je njegov otac bio zaposlen kod Orijentalne željeznice. Umije govoriti grčki i turski, talijanski i engleski. Kad mu je bilo 10 godina, vratio se opet u svoj rodni kraj, poslije je proveo 14 godina u Americi. Učio je pjevati od stričeva, pjesme je slušao ili primio iz knjiga. Zna stare i nove pjesme, naročito crnogorske, hercegovačke, kotarske, uopće uskočke; pjesme o balkanskom i svjetskom ratu jedva poznaje. Naš pjevač i pokojni Boreta pjevali su na Cetinju pred kraljem Nikolom, gdje je bilo »divno«, jer je Nikola uočio, da on ima »duha i osjećaja«. Pamti veoma dobro poznati veliki brijest pred kraljevskim dvorom.

Marko Ivov G i g o v i ć iz sela Majine, težak, svršio osnovnu školu. Učio pjevati od stričeva i suseljana, slušao je stare i nove pjesme o junacima, naučio ih je ipak većinom iz knjiga.

Simo M i l i ć iz sela Majine, dugo se ustručavao da pjeva, izgovarao se na svoj slabi glas i držao gusle među koljenima. On je bolji pjevač, jer je učestvovao na pjevačkom natjecanju u Sarajevu g. 1927. zajedno sa Skurićem (vidi Čilipi str. 184) i Ušćumlićem, od koga je »učio«.

Rade G i g o v i ć iz sela Majine, pjeva poskočnice u grupama i u »oru«.

PJEVAČICE

UVOD

Vuk S. Karadžić objavio je u svojoj klasičnoj zbirci nekoliko pjesama dviju slijepih pjevačica,¹ što je bio izuzetak s obzirom na njihov tjelesni nedostatak, dok se inače o pjevačicama epskih pjesama znalo malo ili ništa. P. Rovinskij zabilježio je u svojoj monografiji² o Crnoj Gori, gdje se naročito njegovala narodna epika, da žene nikad ne guslaju niti pjevaju uz gusle. To bi moglo biti u cjelini točno za veći dio epskog područja na istoku, ali zbirka narodnih pjesama Matice Hrvatske pokazuje već u 1. i 2. knjizi poznavaoću narodne epike, da postoje mnoge pjevačice u zapadnim, uglavnom hrvatskim krajevima. Već u prvoj knjizi,³ gdje su objavljene legende i prave junačke pjesme, nalazimo između 82 potpuna teksta 19 pjesama od žena i djevojaka u Hercegovini (br. 20), Dalmaciji (br. 29, 34, 61, 65), iz okoline Dubrovnika (br. 35, 40, 63, 77, 80), s otoka Šipana kod Dubrovnika (br. 21, 32, 45, 55, 56, 59, 64, 73, 74). Iznenađuje još više, da druga knjiga,⁴ koja donosi jedino pjesme o Kraljeviću Marku, sadrži od 72 potpuna teksta isto tako 19 pjesama od pjevačica iz Dalmacije (br. 23, 28, 38, 39, 50, 54), iz samog Dubrovnika (br. 71), iz okoline Dubrovnika (br. 3, 24, 61, 66) i s otoka Šipana (br. 14, 19, 20, 27, 29, 46, 52, 70). Napominjem, da bi bio broj viši od jedne četvrtine, da su zabilježeni pjevači i pjevačice u starijim zbirkama, koje je Matica Hrvatska koristila, budući da su ih počeli razlikovati tek poslije g. 1887., kada je Matica Hrvatska u svom proglasu o skupljanju narodnih pjesama zahtijevala, da sakupljači zapišu, gdje se koja pjesma pjeva i tko im je pjesmu »kazivao«.⁵ Pjesme, koje su žene pjevale, nisu neke kraće balade nego veoma duge pjesme, koje imaju čak do preko 500 stihova (knjiga I., br. 55, 56, 59); u drugoj knjizi ima pjesma br. 70 486, a broj 20 648 stihova.

¹ Srp. nar. pjesme IV, str. XIX i XXII.

² Crnogorija II — 1, str. 767.

³ Nar. pjesme Mat. Hrv. I (Zagreb 1896).

⁴ Nar. pjesme Mat. Hrv., Junačke pjesme II (Zagreb 1897).

⁵ Nar. pjesme Mat. Hrv. I, str. XI.

Jedna pjesma u prvoj knjizi br. 45 sadrži štaviše 987 deseteraca. Ova zapažanja novim su dokazom, da su se »junačke« pjesme pogrešno pripisivale samo muškarcima.

Dr. Nikola Andrić prikazao je g. 1908. i 1909. u »Glasu Matice Hrvatske« sakupljače najvažnijih zbirki Matičinih i upozorio ovom prigodom, da su žene recitirale (kazivale ženske) najveći dio najsadržajnijih i najboljih pjesama, koje su one primile uglavnom od starih žena, a i od muškaraca. Žene uopće lakše uče i duže održavaju narodnu tradiciju, tako da su sačuvalе pored narodne nošnje i ostatke starih pjesama.⁶ I kod susjednih Slovenaca žene su bile posljednje pjevačice narodnih pjesama, ali i onih, koje su bez sumnje sastavili muškarci.⁷

Etnografska i literarno-historijska nauka poklanjala je svemu tome malo pažnje. Pretjerani kult guslara skrivio je, da sam i ja bio donekle iznenađen, kad sam g. 1931. naišao na prve pjevače bez instrumenta, a naročito pjevačice u Dalmaciji, kojima sam uglavnom posvetio svoje posljednje putovanje g. 1932. Došao sam zaista u zadnji čas, jer su odlične pjevačice bile već veoma stare (do 85 godina), a mnoge su već bile mrtve.

Ima dakako velika razlika između istoka i zapada epskog područja. Tako u Srbiji nisam vidio ni jednu pjevačicu, pričali su mi o 4, a čitao sam o 8 pjevačica. Prema podacima, koji su objavljeni, čini se, da su pjevačice više poznate jedino u okolini Pirota u istočnoj Srbiji, a inače da su izuzeci. Jedna ovakva žena živjela je s hajducima, pušila lulu i radila muške poslove. Druga pjevačica pjevala je samo djeci, dok pred mužem nije. Treća pak je pjevala profesoru gimnazije tek onda, kad ju je opio. U Sandžaku pjevale su dvije muslimanske žene javno uz gusle, ali druge pjevačice ne bi to nipošto učinile. Izvijestili su me, da u Bosni pjeva jedino neka muslimanka iz viših krugova. U Crnoj Gori slušao sam 2 pjevačice, pričali su mi o 1, a znam za 4 iz literature. Pjevačicama, koje sam sreo, bilo je 14 odnosno 17 godina, a pored sve emancipacije, koja se širi, one predstavljaju ipak izuzetke. Jedna od tih dviju pjevačica vladala se kao muškarac.

U Dalmaciji, u Boki Kotorskoj i u Crnogorskom primorju stanje je sasvim drukčije. Na dalmatinskom kopnu vidio sam 7 pjevačica, čuo o 6 te čitao o 6 pjevačica. Na otocima upoznao sam 8 pjevačica, dobio sam izvještaje o 14, a iz literature bilježim 3, pored toga su mi još pričali o mnogim drugim. Neka pjevačica sa šipana navela ih je 6 i dodala, da ih poznaje još jedamput toliko. Prema zvanju bile su pjevačice najviše seljanke, pa pastirice, neke su se nazvale domačice, jedna je bila glavna kuharica u restoranu, druga kućna pomoćnica kod dubrovačkog aristokrata.

⁶ Glas Mat. Hrv. 1908, str. 157.

⁷ Vidi moj članak u ČZN XXXII, 304—306.

Neke od njih stanovale su u većim mjestima, među njima se nalazi i jedna otmjena gospoda, udovica činovnika grada Dubrovnika, majka advokata i dramskog pisca. Druga pjevačica, majka nekog kanonika, bila je kćerka brodovlasnika. Među već pokojnim pjevačicama bile su gospođe iz viših krugova i talijanskih prezimena (Baluki, Belavita, Kalafato, Kurti).

Dalmatinske pjevačice bile su mahom katolikinje, imale su uglavnom preko 60 pa do 85 godina. Jednoj pjevačici bilo je 55 godina, drugoj 38, trećoj 35, a samo jednoj, poluslijepoj djevojci oko 25 godina. Iz toga slijedi, da pjevačice u Dalmaciji — kako ćemo vidjeti — i dalje prema jugu zaista izumiru, za razliku od muškaraca, jer mladići još uče pjesme, što nije slučaj kod djevojaka. Tako na pr. ni jedna kćerka od pjevačica, koje sam upoznao, nije naslijedila umjetnost svoje majke. Prema tome nije istina, da žene uvijek čuvaju bolje i epsku tradiciju nego muškarci, kao što se tvrdi.

Usmeno predanje pjesama moglo se održati tako dugo kod žena, budući da ne samo seljanke, već i žene iz građanskih i patricijskih porodica nisu znale čitati i pisati, a čak nisu ni smjele da to uče. Čuo sam na svoje uši mišljenje, da bi žene s perom u ruci mogle unesrečiti sebe i svoje obitelji, jer bi pisale ljubavna pisma (knjige amorose) i jedna protiv druge. Roditelji su se bojali, da im kćerke ne pišu ljubavna pisma — tako mi je objasnio pravoslavni svećenik u Boki Kotorskoj — budući da su ih željeli udavati po svojoj volji. Sve je u vezi sa socijalnim položajem jugoslavenske žene uopće.⁸ U tom pogledu nije bilo velike razlike između pravoslavnih i muslimana s jedne strane i katolika s druge strane. Tako mi je pričao V. Jagić, da ni on ni Daničić nisu sreli žene u obiteljima, koje su posjećivali u katoličkom Dubrovniku, za vrijeme svog dugog boravka 1868. U susjednim Konavlima pak bio je — prema riječima pjevača učitelja Skurića iz Čilipa — još krajem prošloga stoljeća »škandal«, kad bi »ženska« javno razgovarala s muškarcem. Do konca 19. vijeka protivili su se ljudi mješovitim školama, štaviše ni u crkvi nisu žene i djevojke pjevale onda, kad su naše pjevačice bile mlade, jer je to bila povlastica muškaraca (kao što mi je pričala pjevačica Jela Dorotić na Hvaru). U gradovima bile su prilike još gore nego na selu: na Hvaru išli su na pr. samo muškarci za sprovodom žene (kao kod Turaka), dok po selima prate lijes muškarci i žene.

Zabilježio sam, da je bilo između pjevačica šest nepismenih, dvije su umjele samo čitati, jedna je pohađala osnovnu školu godinu dana, jedna bila je samouk, nekoliko ih je naučilo čitati od braće.

⁸ Vidi moj članak O postaveni jihoslovanské ženy, Čsl.-jisl. revue V, 206—210.

Već Vuku Karadžiću recitirale (kazivale) su žene i epske pjesme. To je bilo i ostalo izuzetak. Za dalmatinske žene je međutim značajno, da pjevaju i recitiraju epske pjesme bez instrumenta. Rjeđi su slučajevi, da ih samo recitiraju. Uz gusle pjevaju žene izuzetno samo u planinskim krajevima na hercegovačkoj granici. Za ovu umjetnost čuo sam izraze pivati, pjevati, kazivati, pa i pripovijdati.⁹ Izrazi »pivati« i »kazivati«, koje upotrebljavaju osobito na Hvaru, podsjećaju na njemačku formulu »singen und sagen«, te su zanimljiv doprinos njenom objašnjenju. Žene, koje to znaju, zovu se dakle pivačice, pjevačice i kazivačice. Treba upozoriti na to, da pjevaju žene i u grupama, uvijek dvije po dvije, ili žena s muškarcem, ili jedna žena sa zborom, tako da pjevanje u grupama (Gruppengesang) nije osobitost samo Makedonije, gdje su ga otkrili profesori G. Gesemann i G. Becking.¹⁰

Pjevačice učile su uglavnom slušajući pjesme od svojih majki, tetaka, drugarica i drugih pjevačica, no manje od otaca i drugih starijih muškaraca. Pjevačice znaju pjesme također i djelomično iz knjiga, najviše iz Kačića, odakle su im čitala braća. Kao pjevači tako su i pjevačice naučile pjesme odmah, čim bi ih čule, te su ujedno i improvizatorke, koje mijenjaju pjesme prilikom svakog pjevanja.

I žene počinju pjevati u mladosti, pa su spominjale 8., 12. i 14. godinu. Broj pjesama bio je prema izjavama pjevačica i okoline velik. Pjevačice su izjavljivale, da umiju mnogo i mnogo pjesama, jedna ih pjeva navodno »bogzna koliko«; pjevačica Hasanaginice odmahнула je kod mog pitanja o broju pjesama rukom, te se nasmiješila. Neki pjevač pričaо је о svojoj babi, da je znala preko 100 pjesama, a o drugoj se pjevačici tvrdilo, da ih zna preko 360.

Pjevačice u svojim mladim godinama nisu smjele pjevati ljubavne pjesme, za koje nije postojalo ime na našem jeziku; imenovali su ih versi, versinje, a pjevanje versat, u versima pjevati (Hvar). I za žene značila je pisma, pjesma samo epsku pjesmu (starinska, starija, junačka, o junacima, od junaka, o junaštvu). Žene su pjevale često iste pjesme kao muškarci, no ipak i svoje specijalne pjesme, uglavnom o ženidbama, te balade i romance o ženskim sudbinama. Takve pjesme potječu često iz viših muslimanskih krugova, s kojima su se žene družile, ili iz harema, gdje su služile. Najbolji primjer ovakve pjesme je balada o Hasanaginici. R. Tomašić, sakupljač narodnih pjesama na Korčuli, izjavio je doslovno, da žene pjevaju najviše »o bego-

⁹ Tako je na dalmatinskom poluotoku Pelješcu Mare Simunković pjesme »isripovijedala«. — Glasnik etn. muz. Beograd XIII, str. 94.

¹⁰ Vidi Glasnik skop. nauč. društva XI, 191—198.

vima». Nikola Andrić potvrđuje, da se u zbirci Balda M. Glavića s otoka Šipana nalaze mnoge turske balade.¹¹

Muškarci pjevaju, da rasonode svoju okolinu i sebe, uglavnom, kad su dokoni, zimi, na sijelima i zabavama, o praznicima, rjeđe kod različitih poslova. Žene pjevaju pak najviše kod svakog posla u kući i izvan kuće. Među njima nema profesionalki niti primaju ikakvu nagradu, pjevaju samo za zabavu i čast. Jedino su mi žene na Šipanu pričale, da su kao djeca uzimale kod kuće kruh te ga nosile duševno bolesnoj pjevačici, da bi im pjevala pjesme. Naročitu nagradu dobivala je gospođa Katić u Dubrovniku, kojoj je sluškinja obećavala, da će raditi dva puta više, ako joj gospođa bude pjevala. Izuzetak bila je mlada pjevačica, koja je od mene zahtijevala za pjevanje i fonograffranje pjesme o Kraljeviću Marku 100 dinara, jer je bez sumnje smatrala, da ću zaraditi na pločama. Iz istih razloga tražili su neki pjevači od mene mnogo veće sume.

U Boki Kotorskoj nisam sreo l'čno ni jednu pjevačicu, ali su mi pričali o jedanaest. Najzanimljivije podatke dobio sam o umrlima, jer se do g. 1880. mnogo pjevalo. Tako su pjevale ovdje žene iz naroda i gospođe u gradovima iz pravoslavnih i katoličkih porodica. Zapadno od Kotora, na obali, pjevačice su izumrle, ali žive još u brdskim selima. Južno od Kotora nalaze se pjevačice u bivšim velikim samostalnim pravoslavnim općinama Grbalj i Paštrovići. Katolički grad Budva ponosio se glasovitim pjevačicama. I na Crnogorskom primorju sve do Bara pjevačice su se sačuvala. U Boki pjevaju žene bez gusala i recitiraju. U ovim primorskim krajevima postoji više nego drugdje pjevanje u grupama. Tako je jedna pjevačica počela pjevati, a druge su prihvaćale. Dok igraju »kolo«, pjeva se tako, da muškarci počinju, a žene ponavljaju. U okolici Bara pjevaju uvijek dvije pjevačice bez gusala na taj način, da jedna odgovara drugoj.

SRBIJA

Gruža

Pjevač svećenik Dīmītrije Mihajlović pričao je, da je u svom rodnom mjestu Žabarima pod Topolom učio pjesme i od svoje majke, koja je pjevala sve pjesme bez gusala, ali »na guslarsku ariju«. Sin ju je svako veče »terao«, da pjeva »Malog Radojicu« i slične pjesme.

Ivanjica

Milica Bojanović iz Ivanjice, udovica vlasnika kavane, koji je poginuo za vrijeme rata. Slušala je pjevati »u selu« i počela »rano« pjevati samo svojoj djeci, ne drugima, pa ni svom mužu.

¹¹ Glas Mat. Hrv. III, 136.

Kata Odsokolić iz Lise, dragačevski kotar, »preuzela« je pjevanje uz gusle od susjeda, koji su pjevali; pjevala je mom informatoru, profesoru gimnazije, »kad ju je opio«.

Kriva R(ij)eka, zlatiborski kotar

Jelenka Bacetić, 21 godina, pjeva mnogo i »sílno«, naučila je od svog rođaka Zarije Bacetića, koga je slušala i od koga je dobila pjesmarice.

CRNA GORA

Podgorica

Miluša Jovanović iz plemena Pipera, rođena g. 1916., svršila je osnovnu školu. Kod kuće nitko nije pjevao, slušala je stare ljude u selu i počela pjevati g. 1929., kad joj je bilo 13 godina. Uzela je gusle »od komedije« i zagudila. Prisutni mještani su dodali: »Nama se to dopalo, zavoljeli smo to, iako početka nije bilo dobro. Stvorili smo joj volju da se usavrši«. Pjevala je iz najnovije crnogorske zbirke Radovana Trebješkog »Pjesme borbe, ropstva i slobode«. Ne može zapamtiti pjesme, koje je slušala od starijih ljudi, dok kotarske pjesme zna iz Vuka Karadžića.

Nikšić

Andrina (Anda) Mijušković, kćerka svećenika, sestra kapetana Radovana Mijuškovića iz Kličeva, udata u župu, u Dragovu Luku; pjeva »izvršno« junačke pjesme, da »je milina slušati«.

Kraljske Bare, pleme Vasojevića, kotar Andrijevića

Darinka Radunović. Njezina majka, udovica svećenika Obrena Radunovića, drži han u Drndarima; otac pjevačice poginuo je »ludo«, kako su mi pričali u Andrijevići, kad je poslije sloma pucao na odmetnika dobrovoljca, koji mu se onda obratio riječima: »Čekaj pope, da se pucamo!« — i ubio ga. Majka je govorila tako, da je geograf Jovan Cvijić bio ogorčen. Darinka se rodila g. 1913. pa nije imala još ni 17 godina. Svršila je četiri razreda osnovne škole. Kako o ljetnom raspustu nije imala nikakva posla, počela je pjevati od svoje 13. godine najprije ukućanima, poslije gostima na njihovu želju. Pjesme nije slušala, već ih je učila iz knjiga; pjeva uglavnom starije i novije pjesme. Gusle drži lijevom rukom, gudi i pjeva veoma energično kao muškarac, ponešto nejasno i prômuklim glasom (zamuklo grlo), jer je predašnje noći bila na zabavi u Andrijevići. Govore o njoj, da »se drži kao muško«. Svojoj majci kaže: »Ja ću se oženiti«.

DALMACIJA I BOKA KOTORSKA

Okolina Drniša i Knina

Bruno Marčić, koji je bio g. 1932. ravnatelj gimnazije u Kotoru, rodom iz Raba, čuo je, kako u tom kraju žene pjevaju narodne pjesme »u dva glasa«: jedna pjeva sopran, a druga alt.

Gornja Poljica — Donji Dolac

Jele Markić, seljanka, nepismena, slušala je pjesme, kad su ih ljudi pjevali uz gusle ili čitali. Pjeva bez gusala, sama ili s nekim pjevačem, koji ima »tanak« i »slični« glas. Takvih žena kao što je ona, ima dosta, a prije ih je bilo još više. Njezin sin bio je šofer, koji je u nedjelju popodne upravljao autobusom za Sinj na konjske utrke. Kako se Jele prije podne mnogo istakla među jedanaestoricom pjevača i bila naročito pohvaljena, produžila je poslije podne pjevati od veselja stare pjesme za vrijeme cijelog puta, što se nije osobito sviđalo financijskim stražarima i sličnoj gospodi, koji su joj se podsmjehivali. Bila su to dva različita svijeta: majka je pjevala na stari način junačke pjesme, a sin je šofirao.

Sinj

Ovdje, u brdovitoj Dalmaciji, žene ne pjevaju. Izuzetak je Iva Vuković, koja pjeva bez gusala kao muškarac; nepismena je, naučila je kao čobanica.

Tučepi

U makarskom primorju starije žene recitiraju.

Pelješac

Pričali su mi, da je pjevačica Mare Bjelovučić znala mnogo pjesama. Njezin sin, etnograf Dr. Nikola Zvonimir Bjelovučić, objavio je g. 1910. u Dubrovniku »Pjesme iz Pelješca«, gdje su objavljene njezine epske pjesme¹ kao i pjesme drugih pjevačica.

Slano

Baka pjevača Iva Milića znala je preko 100 pjesama. Prije je bilo više pjevača, naročito žena, ali stari su već izumrli, a mladih nema. Malo žena pjeva još u brdskim selima.

Mare Pupovac, rođena Belić, kućna pomoćnica kod conta Vita Gozze-Gučetića, jednog od posljednjih dubrovačkih aristokrata; u njegovoj se kući među umjetničkim djelima i uspomenama nalazi i slika lorda Byrona, koji je tamo boravio kao gost. Mare, kojoj je 78 godina, dugo je tajila svoju umjetnost i nije se dala fotografirati, dok je domaćin nije natjerao da sjedne do

¹ Tamo str. 47—57.

njega. Kad je jednom dobila svoju fotografiju od nekog stranca, htjela ju je poderati, ali je snimak conte Gozze zadržao za sebe. »U moje dane nisu znali trojica čitati i pisati«, ali žena, koje su pjevale, bilo je »koliko hoćeš«. Kad bi na pr. došao neki muškarac, nije mogao otići, jer su one neprestano pjevale. Ona je spomenula, da Mare Beloš zna »lijepe« pjesme. Drugi su potvrdili, da žene u selu i okolici pjevaju junačke pjesme pri poslu.

Dubrovnik

Nina Marica K a t i ć, stara 85 godina, majka advokata i dramskog pisca Dr. Ernesta Katića. Otac i muž bili su činovnici dubrovačke općine, djed i drugi preci — pomorci. Imala je lijep gospodski stan. Pjesme je naučila od svoje majke, Dubrovčanke, koja ih je mnogo znala i primila od neke stare »služavke«. Pjesmu »Mladi Marjan« recitirala je izrazito, jedamput se ispravila; katkad je razmišljala o nekoj riječi; bolje je pjevala, kad se nije zaustavljala. Dok je čuvala djecu i pjevala, govorila bi joj služavka; »Radit ću ti duplo, samo mi, gospodo, zapjevaj«. Nije ni htjela čuti o tome, da je fotografiramo, željela je da ne odam njene godine. Navodim, što je govorila o starim vremenima, koja su navodno bila mnogo bolja: »Sada ima puno učenja, ali znanja malo; bilo je više srca, danas nemaju osjećaja; bila je strogost, ali i ljubav i poštovanje«. Ona i sin su pričali, kako su dubrovačke gospode znale napamet čitavog Gundulićevog Osmana, iako nisu umjele čitati.

Čibača

Marija M a t i ć e v i ć, domaćica, ima oko 38 godina, učila je čitati i pisati samo godinu dana, ne čita baš najbolje. U obitelji nisu pjevali ni majka ni otac, jedino neka tetka; ona je učila od raznih pievačica i u svojoj kući prije nego se udala. Imala je i pjesmarice, Kačića i druge, među kojima su bile i takve, koje su donijeli iz Amerike, no više ih nema. Kao pjevačicu pozivali su je i u Dubrovnik; zahtijevala je od mene 100 dinara za pjesmu o Kraljeviću Marku, što sam odbio.

Kao druge pjevačice imenovali su mi Maru M a t i ć e v i ć, kojoj je 35 godina, i Jelu K o l i ć, te su dodali, da ih možda još ima. Sigurno pjevaju žene u brdskom selu B r g a t.

Cavtat

Marija B o b a n, glavna kuharica u restoranu »Balkan«, rodnom iz Mlina kod Dubrovnika; nije pohađala školu, ali vjerojatno umije čitati, jer zna cijelog Kačića. Nauči svaku pjesmu, koju čuje od pjevača; može je samo »pričati« (recitirati), a ne i »pjevati«. Neke žene pievaju »putem«.

I u obližnjoj G r u d i starije žene pjevaju junačke pjesme, noću, kad idu na trg.

Pajka (Pave) Pujić iz dobre »vlasteoske kuće« (bili kao plemići), rođena Klaić »nepuća« (nećaka) Dr. Miha Klaića, znamenitog hrvatskog narodnog poslanika u carevinskom vijeću u Beču; iako nije pohađala školu, naučila je čitati i pisati. Pjesme je primila od pokojnog rođaka Vuka iz Cavtata. Pjevala je bez gusala, ispravljala se, a prisutni su pravili primjedbe.

Neka žena je pobjegla; druga nipošto nije pristala da pjeva. U ovom kraju žene pjevaju uz gusle i bez gusala, po »predanju«; pjesme su naučile od starijih žena i muškaraca, a neke iz knjiga.

Otok Hvar — Hvar, grad

Jela Dorotić, majka kanonika, rodnom s otoka Visa, gdje je otac imao brod, koji je saobraćao između Mletaka i Dubrovnika. Zna čitati, ali ne pisati, jer u njenom djetinjstvu nije postojala škola. Otac je naučio čitati neku rođakinju, no nije htio dati ženi pero u ruke, budući da žena s perom može »upropastiti« sebe i obitelj. Pjesme je naučila od majke, koja ih je uveče »pripovidala pri kominu« te ih je odmah znala »govoriti« (t. j. recitirati). Pjesmu o Ivu Senjaninu primila je od tetke. Njena starija sestra znala je mnogo pjesama. Majka im je bila veoma stroga, tako da kćerke nisu smjele pjevati pjesme »od ljubavi«. Njezin brat umio je »dobro čitati« Kačića i Gundulićeva Osmana, te joj je krpeći mreže recitirao, »pripovidaao« pjesme. Nije vidjela gusle, pjesme recitira (pripovida, tako bismo rekli, pismu). Počela je pjevati od svoje 14. godine. Bilo je više žena, koje su dobro pjevale, pa je i ona naučila pjesme od svojih drugarica. Kod berbe je na pr. neka starica »sikla« grožđe i pritom pjevala, dok ju je naša pjevačica slušala, slažući grožđe u čabar. Zna »puno, puno« pjesama, no pjevala je najviše do udaje, jer njezinu mužu nije bilo po volji, kad su je ljudi hvalili, te joj pače nije dopuštao pjevati, kad je zibala dijete. Izjavila je, da bi se i danas našle žene, koje pjevaju o Ivu Senjaninu, na pr. Marija Šurjak, stara 85 godina, koja sve pamti. Ovdašnji pjevač Mate Miličić potvrdio je, da ima žena i djevojaka, koje znaju više pjesama nego on.

Sima Dujmović iz Hvara »pastirica«, i danas ide za bestijama«, stara 75 godina, nepismena; pjesme je naučila od majke i drugih, pjevala je uglavnom pri raznim poslovima stare pjesme (na pr. Ivo Senjanin, Sibirjanin Janko), ponajviše pjesme o ženidbama, koje muškarci nisu pjevali. Govorila je u mjesnom čakavskom dijalektu te se nije dala prekidati. U pet porodaja dobila je sedam kćeri, od kojih su dvije umrle, dok od pet živih nijedna ne pjeva. Takvih žena, kao što je ona, bilo je više; starija od nje je Anica Kovačević.

U Dolu na Hvaru znala je pjesme majka učitelja Posinkovića, koja ih je više recitirala u »običnom dolskom desetercu«. Epske pjesme ovih žena potječu većinom iz Kačića.

U Starom Gradu na Hvaru umjela je stare pjesme Mare (po mjesnom izgovoru More) Degetuša. Općenito se smatra, da su stare žene na Hvaru bolje sačuvalе pjevanje nego muškarci. Mih. Škarpā, učitelj u p. i brat izdavača »Poslovica«, naglasio je, da su stare žene očuvalе jezik, običaje, a naročito narodne pjesme.

Otok Brač — Bol

Marija Cvitanović iz Bola, žena »težaka«, nije znala točno, koliko ima, godina (oko 75 godina); braća su joj čitala pjesme iz Kačića, a slušala ih je i od drugih ljudi. U Americi imala je petero braće, jednog sina i dvije kćerke. Kad sam htio da je fotografiram, pobjegla je, a nije je uspio nagovoriti ni ravnatelj mjesne gimnazije dominikanac Dr. Rabadan. O fonografu se izrazila: »Koji su ga javli (đavli) izmislili?«

Vica Bezerić iz Bola; slušala je pjesme od oca, majke i starih ljudi i odmah bi ih zapamtila; pjevala ih je, dok je radila i umije ih »Bogzna koliko«. Ona kao i tri starije sestre nisu pohađale školu, koju su međutim polazila dva brata i dvije mlađe sestre. Ona mi je rekla, da se pjesme »o junacima« mogu »pivati i kazivati« i da se žene, vješte ovoj umjetnosti zovu »pivačice, kazivačice«. Duge epske pjesme pjevala je u samostanu, za stolom, zapanjujućom brzinom, a kod kuće recitirala (kazivala) u jednoj minuti 35 stihova, tako da smo ih ja i moj sin, student tehnike, jedva mogli brojiti. Upozorila nas je na to, da zna pričati osim pjesama i »gačice«. Bila je neumorna kao Sima Dujmović na Hvaru. Za njezine mladosti nisu se smjele pjevati »ružne«, t. j. ljubavne pjesme, jer fratri takvim pjevačicama nisu davali oprost od grijeha. Sada je sve malo drukčije, ali ona je još uvijek uvjerena, da, što više žene umiju čitati, to više ima i grijeha, budući da jedna piše protiv druge (jedna kontra drugoj piše). Djevojke u Bolu vole slušati pjesme, ali ih više ne uče. Takvih žena, kao što je Vica Bezerić, ima u Bolu još 2—3. U blizini samostana živi stara pjevačica Šeravola.

Otok Sipan — Luka Sipanska

Pavle Kuvelić, s nadimkom Gigica,² domaćica, stara 84 godine; njezina majka doživjela je 94 godine. Ovdje je mnogo žena, koje imaju preko 80 godina. Učila je pjesme od svakoga, najviše od starice Marije Baluk, muž koje je bio »vlastelin, iz gospodskih krugova«. Od te starice, koja je znala mnogo pjesama kao i od drugih, učila je već od svoje osme godine. Pjesme je primila i iz

² Gigica je nadimak visokih žena. — Rj. A III, 132.

knjiga, jer je naučila čitati od braće, koja su pohađala školu kod župnika. Bio sam veoma iznenađen, kad mi je pjevala i recitirala, pa i za fonograf, baladu o Hasanaginici. S obzirom na to, da neki kritičar³ sumnja, da je tekst Pavle Kuvelić iz knjižnog izvora, ističem, da je Pavle Kuvelić na moje pitanje točno odgovorila, da je čula Hasanaginicu od glasovite pjevačice Kate Kalafato, o kojoj su me ljudi u Slanom uvjeravali, da je znala 360 pjesama. Osim toga potvrdili su Vlaho Fortunić, učitelj u p., rodnom iz Luke Šipanske, i drugi prisutni pjevači, da mnogo pjevačica zna Hasanaginicu. Pavle Kuvelić rekla mi je, da u Luci Šipanskoj žive još ove pjevačice: Danica Vranjac, Ane Rosić (rođ. Škula), Metilda Brajević (udata Dobud), Mare Vilić, Mare Andrijašević, Ane Drijenčević. Dodala je, da bi mogli naći »još toliko«.

Danica Vranjac, iz Luke Šipanske, domaćica, ima 55 godina, nepismena, naučila je pjesme od majke i od drugih.

Ravnatelj pomorske akademije Cvjetković pričao mi je, da je njegova baba, Marija Cvjetković, rođena Palunko iz Sudurada na Šipanu, znala »čitavu masu« pjesama, koje je zapisao Vice Palunko i predao rukopis Matici Hrvatskoj u Zagrebu.

O znamenitoj pjevačici Anici Begin, rođenoj Kalafatović, koja nije znala čitati, ali je imala odlično pamćenje te doživjela preko 80 godina, čuo sam, da je umjela »pričati priče«.

Zanimljivo je i obavještenje, da su u Luku Šipansku dolazile žene iz stonskog primorja na berbu maslina i da su pritom pjevale stare epske pjesme.

Otok Korčula — Smokvica

Mare Salečić, udovica, koja ima 79 godina. Njezin muž posljednji je gudio uz gusle u Smokvici, ona međutim ne zna njegove pjesme. Naučila ih je od majke osobito uveče »u komina«, i od drugih žena; počela je pjevati između svoje 12. i 14. godine.

Frana Banićević - Lucić, starica od 80 godina, težakinja, nije čitala pjesme, samo ih je slušala, najviše ih je naučila, kad je išla »u pašu«. Dok mi je recitirala pjesmu o Strahinjiću banu, koja počinje »Pije vino Stroinića bane u Kruševcu gradu bijelome...« bio je učitelj Roko Tomašić, rodom iz Smokvice na Korčuli, koji je prije zapisao od nje pored drugih i ovaj tekst, veoma neprijatno iznenađen, budući da se njezina recitacija nije podudarala s tekstom, koji je on zabilježio. Kako je brzo recitirala, nije mogao upoređivati recitaciju i svoj tekst, ali je primijetio, da »premetava« te dodao, da je otpjevala više manje sve. Tako sam

³ Ppnp V, 303.

imao i kod ove pjevačice očigledan primjer, da je improvizatorica. Pričali su mi već prije nego što sam je upoznao, da ta 80-godišnja starica, svuda kamo dolazi, skače i pleše i da se voli šaliti. Zato se nisam začudio, što je plesala, kad se je pojavila predi mnom, i što se je neprestano okretala.

Učitelj R. Tomašić izjavio mi je, da je slušao pjesme samo od starih žena, među kojima ima mnogo originalnih pjevačica, koje brzo pjevaju, tako da on nije mogao zapisati deseterce. Osim toga one mijenjaju pjesme, te ih je on zabilježio u više »redakcija«. Žene su mu pjevale 10—15 pjesama, počinjale su, ali ih nisu mogle nastaviti. Uglavnom recitiraju i pjevaju pjesme »o begovima«, t. j. iz viših muslimanskih krugova. Mlađa bila je jedino djevojka Banićević-Lucić, Antunova kćerka, koja ima 25 godina; no ona slabo vidi, pa je zovu slijepa.

Blato

Žene pjevaju za vrijeme žetve »starinske« pjesme.

Lastovo

Na ovom otoku ima mnogo žena, kojih su pjesme bile približene za Maticu Hrvatsku. Budući da je taj otok bio pao pod talijansku vlast, možemo očekivati, da su žene u toj kulturnoj izolaciji bolje sačuvala i čuvaju pjevanje epskih pjesama.

Morinje

Abiturijent kotorske gimnazije Seferović iz Risna saopćio mi je, da je njegova baba, stara oko 80 godina, znala bezbroj pjesama napamet, koje mu je recitirala (kaživala), dok je bio dijete. Nije pohađala školu, naučila je pisati i čitati od rodaka, tako da pjesme nije samo slušala nego i čitala. Umjela je i pjesmu o smrti vladike Rade, t. j. pjesnika Petra Petrovića Njegoša, te je željela da je unuk zapiše prije njene smrti. Takvih žena bilo je malo.

Orahovac

Epske pjesme se pjevaju i za vrijeme plesa. Kao pjevačice spomenuli su mi majku i babu Dr. Dakovića, kao i Sofiju Vukotić.

Perast

U ovom katoličkom mjestu pjevale su starije žene, a danas više ne pjevaju.

Kotor

U kući gospođe Stefanović, rođene u Kotoru, živjela je stara dadilja, koja je pjevala epske pjesme, uglavnom o senjskim junacima, i koja je lijepo naricala.

Jana Vučković, majka kanonika, znala je mnogo pjesama; ona je počela pjevati, a druge žene su, kao zbor, prihvaćale te ponavljale cijelu rečenicu, monotono, kao u Crnoj Gori.

Muo kod Kotora

Žene su pjevale bez gusala kao i muškarci. Ovi su počinjali, a one su prihvaćale. Dok su igrali kolo, pjevali su pjesme kao na pr. »Kad se ženi od Zadra Todore«. Žene pjevaju same, kad rade.

Prčanj

Pjevačice u primorskim krajevima izumrle su, ali ih ima još u brdskim selima. I gospođe su znale pjevati i recitirati na hiljade stihova, na pr. Antonija Belavita, baba ravnatelja Lazara, koja je umrla krajem prošloga vijeka. Župnik Niko Luković sjećao se pored drugih pjevačica i Rahele Lučić, koja je umrla oko g. 1907.

Gornji Grbalj

Pjeva još »puno« žena, i to bez instrumenta. Žene su do g. 1870., dok još nije bilo škola, poučavale naročito djecu o prošlosti svojih djedova, kazivajući im pjesme.

Budva

Majka trgovca Zana Vučkovića i pokojnog kanonika Marka Vučkovića, umrla g. 1907., stara 73 godine, nepismena, znala je starinske junačke pjesme, koje je primila od starijih ljudi; pjesme su se prenosile s koljena na koljeno. Stare žene su mnogo pjevale prije 50 godina, dakle do g. 1880. Među njima bila je Isidora Kurtić, žena lučkog peljara, i stara Budvanka Ott. Ovo posljednje ime zapisano je u matičnim knjigama iz 18. vijeka kao Oth, a g. 1823. spominje se Anastazija, kćerka Andrije Otha, udata za Petra Negri. To je, kao što vidimo, stara građanska porodica u Budvi, no primjedba »Albanese« u matičnim knjigama dokazuje, da potječe s juga, što može biti već okolina samog Bara (tal. Antivari; Hoti su albansko pleme na granici, sjeverno od Skadarskog jezera. — Obavještenje mjesnog župnika Anta Mušure, rođenog u Budvi).

Bar

U gradu nema više žena, koje pjevaju narodne junačke pjesme; u okolini međutim pjevaju bez gusala uvijek dvije i dvije, i to na taj način, da jedne »odgovaraju« drugima.

Budući da su pjevačice epskih pjesama, bile a i danas su, malo poznate navodim, što je objavljeno o njima u posljednje vrijeme.

DODATAK O PJEVACICAMA

SRBIJA

Kata Milivojević Ajdučica iz Cerova na Moravici pjevala je dobro uz gusle. Vidimo već iz nadimka, da se družila s hajducima, s kojima je bila i uhvaćena. Pušila je lulu kao muškarci i obavljala sve muške poslove.¹

Oko Pirota u istočnoj Srbiji našao je Mitar S. Vlahović sedam pjevačica uz gusle, kojima je bilo 40 do 55 godina. Ističe, da su pjevačice rijetke, ali da njihov broj nije ipak tako malen.² Upozoravam, da u susjednoj Bugarskoj (u Eleni) žene pjevaju više junačke pjesme nego muškarci.³ Spomenutom Vlahoviću tvrdili su u istočnoj Srbiji (Rakita), da su žene pjevale više nego muškarci i to pored »pesnopoiki«, t. j. junačkih pjesama bez gusala, još i druge pjesme, uvijek dvije i dvije (dve zapevaju, a dve otpevaju).⁴

NOVOPAZARSKI SANDZAK

U Pešteri bile su poznate jedino dvije žene, koje se nisu ustručavale pjevati uz gusle ni pred najozbiljnim skupom muškaraca. A ima više žena, koje znaju veći broj pjesama, ali nipošto ne bi javno pjevale.⁵

CRNA GORA

Istraživač narodne epike Vasojevića M. S. Lalević spominje kao izuzetak dvije već pokojne pjevačice te imenuje dvije žive, među njima i Daru Radunović, koju sam i ja vidio. Druga, Novka Milana Đukića, 40 godina, obavlja mnoge muške poslove i pjeva prilično dobro uz gusle.⁶

BOSNA

Sarajevo

Atija, kćerka Suljage Musakadića, rođena u Sarajevu, udata za Sulfagu Cicu, dakle žena iz viših muslimanskih krugova, pjevala je Safvetbegu Bašagiću znamenitu pjesmu o Srpskom ustanku g. 1804, i to s turskog gledišta.⁷

DALMACIJA

Zaostrog

Stjepan Banović objavio je u svojoj raspravi o subjektivnim osobinama pjevača također neke epske pjesme svoje majke i triju

¹ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 107.

² Glasnik etn. muz. Beograd XI, 155—156.

³ M. Arnaudov, Sbornik nar. um. XXVII, 8.

⁴ Ppnp I, 104.

⁵ Ppnp II, 113.

⁶ Ppnp II, 260.

⁷ Znžo XXIX, sv. 2, 201—204.

već pokojnih rodica;⁸ na drugom mjestu⁹ pjesmu o tome, kako su oslijepili Đurđeve (t. j. Đurđa Brankovića) sinove, koju mu je pjevala Manda Andrijašević; ona ju je naučila od pastira.

Isti autor čuo je i zapisao u Drveniku pjesmu o Ivu Senjaninu od Mare Kostanić, 65-godišnje starice.¹⁰

Pelješac

Od pjevačica, koje je našao ovdje Vojin Vuković, zaslužuje najviše pažnje Mare Šimunković, koju naziva gospođom; stara je 78 godina, živi u Kućištu. Naučila je pjesme slušajući; bilo joj je dovoljno da ih čuje jedamput. Pjesma, koju je Vuković od nje zapisao, prije se mnogo pjevala, te ide u ciklus muslimanskih pjesama. Zanimljiva je lokalna pjesma, u kojoj se opisuje putovanje prve dalmatinske lađe »Ariel« g. 1848. u Kinu. Prije 65 godina naučila je od nekog fratra danas već zaboravljenu pjesmu o makarskoj viteškoj igri »alka«.¹¹

Hvar

Momir Veljković našao je u selu Vrisnik nekoliko pjevačica, koje čuvaju »starinu«. Spominje Anticu Bojanić, staru oko 68 godina, koja zna čitati, ali ne pisati; pjeva najradije dok pase ovce. Druga je Lukra Bojanić, stara oko 75 godina, no ona već teško recitira pjesme, a Mandi Rubinić je 78 godina.¹²

Vis

Gr. Sykora¹³ našla je i ovdje mnogo žena, koje su joj pjevale i pričale (die mir sangen und erzählten) epske pjesme s mnogo osjećaja, te je ustanovila, da one sadrže mjesta rijetke ljepote, koja nije zamijetila u drugim narodnim pjesmama.

DODATAK O NARIKAČAMA

Vuk Karadžić je zabilježio, da se sačuvalo u cijelom narodu, t. j. kod Srba i Hrvata, naricanje nad umrlima, u kojem žene iz porodice ili okoline pokojnika izražavaju svoja čuvstva; u nekim se pak krajevima žene pozivaju naročito u tu svrhu. Ovakve pjesme objavio je Vuk najprije u I. knjizi bečkog izdanja Srpskih narodnih pjesama i u »Kovčežiću« (u Beču 1849.). Najviše tekstova s popratnim bilješkama skupio je u djelu »Život

⁸ Znžo XXV, 202—211.

⁹ Znžo XXVI, 47—48.

¹⁰ Znžo XXVI, 75—76.

¹¹ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 94—97.

¹² Ppnp IV, 278—287.

¹³ Prager Presse 2. X. 1931, str. 7.

i običaji naroda srpskog», koje je izašlo poslije njegove smrti, g. 1867. Pjesme iz ovog djela bile su ponovo štampane, no ne sve, u 5. knjizi beogradskog izdanja Srpskih narodnih pjesama. Vuk Karadžić zove takvo pjevanje tužiti, naricati,¹ samu pjesmu tužbalica, tužaljka a pjevačicu narikača i pokajnica. U Rječnik Jugoslavenske Akademije (sv. VII.) ušli su još izrazi naričuša i narikuša.² Novica Šaulić izdao je g. 1929. cijelu zbirku takvih pjesama, uglavnom iz okoline Durmitora u Crnoj Gori.³ Obrad Cicmil napisao je o tim pjesmama članak, u kojem je pjevačice istih nazvao tužilice.⁴ Taj izraz upotrebljava i češka spisateljica Anna Urbanová,⁵ koja prevodi sa srpsko-hrvatskog; ona je savjesno proučavala pjevanje ovih žena u Žablaku pod Durmitorom te ga prikazala; prevela je i jednu »tužbalicu« iz Šaulićeve zbirke. Tatomir Vukanović⁶ pisao je o tužbalicama crnogorskih kolonista na Kosovu, navodeći mnogo primjera.

Kad sam se na svojim putovanjima raspitivao o pjevačicama, upozorili su me na »narikače« (kao kod Karadžića) u Kaštelima; u Zaostrogu u Dalmaciji čuo sam izraz »nabrajati«, a u Račišću na Korčuli »naricati«. U Pupnatu, na istom otoku, moj izvijestilac nazvao je te pjevačice naricaljke dodajući da se na licu mjesta taj naziv ne upotrebljava. U Kotoru su mi pričali o nekoj staroj dadilji, koja je znala krasno pjevati epske pjesme i također lijepo naricati. Školski nadzornik Kirinčić u Korčuli saopćio mi je, da je na Krku u svojoj mladosti slušao narikače.

G. 1930. pružila mi se prilika slušati u Nikšiću u kući nekog krojača više narikača kod odra njegova četrnaestgodišnjeg sina; među njima se isticala jedna krasnom dikcijom, kojom je izražavala svoje osjećaje. Nisam mogao ništa zabilježiti, da ne narušim ozbiljnost obreda. Slično je bilo, kad sam slučajno naišao na odličnu narikaču na groblju prilikom nekog pomena, kome je prisustvovalo više ljudi (vidi sl. 79—14). Zaslugom mjesnih intelektualaca, osobito profesora Lubarde, uspjelo mi je dovesti u gimnaziju tu narikaču, a tako isto i njegovu majku, te ih nagovoriti, da »tuže« preda mnom i da fonografiram njihovo pjevanje. Ovdje sam prvi put čuo, da se pjevačice nazivaju tužbalice, što inače označava njihove pjesme. Potvrdu ovog naziva našao sam kod bokeljskog pripovjedača Stjepana M. Ljubiše: »Tužbalice i pokajnice nariču i plaču«.⁷

¹ Vidi njegov Srpski Rječnik s. v.

² O kasnijoj literaturi vidi moju bilješku u Slavii III, str. 75—76.

³ Srpske narodne tužbaice, knj. I, sv. I, Beograd 1929 (ćir.).

⁴ Ppnp I, 125—130.

⁵ Sirým světem XII, 7—10.

⁶ Ppnp, II, 93—109.

⁷ Citira Rj A VII, 583 pod geslom naricati.

Joka S. Lubarda iz Ceklina (u staroj Crnoj Gori), udata za zemljoradnika u Ljubotinju, 50 godina, nepismena, »tuži« na sprovodima članova porodice, a prilikom smrti poznatih »kod kuće«, kamo je »ne mole i mole«. Preda mnom je oplakivala svog sina, podnarednika u vojsci, koga je izgubila prije dvije godine. Prisutan sin, profesor, izašao je iz sobe poslije pjevanja, a prije fonografiranja, te me upozorio, da se oba teksta nikako ne će slagati, jer pjevačica uvijek improvizira. To je isto zabilježio već Vuk Karadžić: »Što danas jedna pokajnica smisli i namjesti, ono se sutra zaboravi«.⁸

Ljeposava Glušica iz Straševine, općina Nikšić, 33 godine, udovica, koje je muž bio policijski činovnik, nepismena. Ona je odlično naricala na groblju, ali se u gimnaziji dugo branila, govoreći: »Što zaboga!« Na kraju je ipak »tužila uopšte« i to Vladimira, sina nekog svećenika, zatim je spominjala porodicu Golovića i nekoliko crnogorskih prvaka te završila, kako je kralj Nikola napustio domovinu, kojom prilikom je sunce potamnijelo, pa opet zasijalo, kad je došao kralj Aleksandar. Njezina prijateljica, bez koje nije htjela doći u gimnaziju, kazala mi je, da ta narikača može mnogo bolje tužiti i »spustiti« glas; ona je na pr. »tako žalosno« pjevala povodom smrti jednog daka u Straševini, da je učinila dubok utisak na prisutne. Dok je Ljeposava naricala, počela je plakati njezina pratilica, koja se bila malo udaljila. Pri naricanju držala se pjevačica podjednako ozbiljno, samo na svršetku je najednom poškočila. Ova udovica, kojoj su 33 godine, opirala se fotografiranju riječima: »koga mogu zanimati stare žene«.

Obje pjevačice pjevale su u osmercu veoma jasno i razumljivo, što izuzetno vrijedi i za fonografske snimke (1930—104 i 105, 106 i 107).

⁸ Kovčević str. 99.

SLIJEPI PJEVAČI I PJEVAČICE

Vuk Karadžić imao je razmjerno mnogo slijepih među svojim pjevačima i pjevačicama: Crnogorca Đura Milutinovića,¹ Gaju Balaća iz Like u Hrvatskoj,² Živanu,³ nastanjenu u Zemunu, porijeklom odnekud iz Srbije, koja je putovala čak po Bugarskoj, zatim Stepanju iz Jadra u Srbiji.⁴ Slijep je bio također jedan od najboljih Vukovih pjevača Filip Višnjić, koji je g. 1809. prešao iz zborničkog kotara u Bosni u Srbiju, živio kao Tirtej u srpskoj vojsci te g. 1813., poslije nesretnog završetka Srpskog ustanka, prebjegao u Srijem; tamo je kao pjevač dobro živio, imao svoga konja i »čisto se bio pogospodio«.⁵ Vuk je dopuštao, da je sam Filip Višnjić spjevao sve nove pjesme o Karađorđevu dobu, t. j. o prvom Srpskom ustanku, koje su se veoma rasprostranile u narodu te do danas pripadaju u najomiljenije pjesme. Nema nikakve sumnje, da je Filip Višnjić zaista sastavio te pjesme, koje su bile objavljene pod njegovim imenom povodom stogodišnjice njegove smrti (1834).⁶ Miloš Savković napisao je tom prilikom, da Filip Višnjić kao pjesnik ide u isti red s Njegošem i Prešernom i da nadmašuje Mažuranića, Preradovića, Đuru Jakšića i sve ostale.⁷ On ga smatra i velikim reformatorom u razvoju narodne pjesme. Treba spomenuti da je Višnjić, koji je oslijepio u svojoj 8. godini od boginja, bio donekle obrazovan. Pored toga bio je objavljen i »Zbornik u slavu Filipa Višnjića i narodne pesme«.⁸ Tim povodom je prof. Gerhard Gesemann, stručnjak za srpsko-hrvatsku narodnu poeziju, u svečanom govoru ispričao život i rad tog istaknutog pjevača i pjesnika.⁹ Poznavalac zapadnih motiva u srpsko-hrvatskoj narodnoj epici, N. Banašević, smatra međutim, da Miloš

¹ Srp. nar. pjesme IV, str. XVII.

² Tamo str. XVIII.

³ Tamo str. XIX.

⁴ Tamo str. XXII.

⁵ Tamo str. XI—XIII.

⁶ Pesme Filipa Višnjića u redakciji i s predgovorom Božidara Tomića, Beograd, 1935 (ćir.).

⁷ Ppnp I, 87.

⁸ Beograd 1935, str. 123 (ćir.).

⁹ Auf einen toten Sänger, Slav. Rundschau VI, 149—173.

Savković precjenjuje »možda previše umetnost i dubinu misli pevača i pesnika prvog ustanka«. ¹⁰

Sjajan lik slijepca Filipa Višnjica, tvrdnja Vuka Karadžića, da junačke pjesme »raznose« najviše slijepci, putnici i hajduci. ¹¹ zatim legenda o slijepom Homeru, ¹² slijepi pjevač Demodok u njegovoj Odiseji (pjevanje VIII. st. 62—83) te slijepi Macphersonov bard ¹³ Ossian u vrijeme romantizma uzrokom su, da se je sve više ustaljivalo mišljenje, da su slijepci glavni pjevači epskih pjesama. Tako je A. Mickiewicz loše shvatio Vukovo saopćenje i nagadao, da su slijepac i pjevač sinonimi. ¹⁴ U naučnoj literaturi izvjestio je A. Leskien klasičnog filologa E. Bethea, da među srpskim narodnim pjevačima ima toliko slijepaca, tako da se govori o »Blindenlieder«. ¹⁵ Vrhunac tog kulta slijepaca predstavlja navodi takvog stručnjaka srpsko-hrvatskog jezika i literature, kakav je Milan Rešetar: »Der in der Regel (!) blinde Guslar, der deswegen auch einfach der Blinde (»slijepac«) genannt wird... wie auch Heldenlieder (»slijepačke pjesme«). ¹⁶

Stvarnost je bila i jeste pogotovu danas sasvim drukčija. Sam Vuk Karadžić iznosi, da slijepci u Srijemu, Slavoniji i u »turskoj Posavini« (t. j. u sjeverozapadnoj Srbiji) ne uživaju ugled. Kad je g. 1814. objavio prvi sveščić narodnih pjesama, bojao se, da mu neki Srbin ne prigovori, kako je mogao doći na misao da izda »slijepačke pjesme«. ¹⁷ Doživio je čak i to, da su djevojke odbile da mu pjevaju, s obrazloženjem, da nisu »slepice«.

Čak je i Vuk potvrdio, da su slijepci razgovarali među sobom svojim »gegavačkim« jezikom, da ih ljudi ne bi razumjeli i da »gegavac« znači slijepca, osobito u Slavoniji. ¹⁸ To je bilo zaista čudno društvo sa svojim tajnim jezikom, koji se njemački naziva Gaunersprache. Vuk navodi sam više riječi ovog slijepačkog jezika, kojim se uglavnom govorilo u Slavoniji i turskoj Posavini.

¹⁰ Pri'lozi za književnost XV, 230 (ćir.).

¹¹ Srp. nar. pjesme I, str. XLVIII.

¹² Dokaze o tome, da ja Homer bio slijep, vidi kod Pauly-Wissowa, Reallexikon des klassischen Altertums VIII, 2200; vidi zatim u članku Stellen die Homerbüsten einen Blinden dar? Forschungen und Fortschritte, Jhg. XI, Nr. 11, 10. IV. 1935. Za mene je isključeno, da bi Homer mogao tako zorno opisati izradu štita, da je nije sam vidio.

¹³ Zanimljivo je, da staronordijske literature ne znaju slijepce pjevače. — Dr. Andreas Heusler, Die altgermanische Dichtung, Handbuch der Literaturwissenschaft, hgb. O. Walzel, str. 114.

¹⁴ K. Georgijević, Srpskohrvatska narodna pesma u poljskoj književnosti. Beograd 1936, str. 160 (ćir.).

¹⁵ Erich Bethe, Homer I, str. 5.

¹⁶ Da'malien und das österreichische Küstenland, Vorträge... hgb. von Prof. Dr. Ed. Brückner... Wien und Leipzig 1911, Prof. Milan R. von Rešetar, Das Volkslied im Süden der Monarchie str. 201—209.

¹⁷ Srp. nar. pjesme I, str. XI.

¹⁸ Karadžić, Rječnik s. v.

Jedan od ondašnjih prevodilaca srpskih narodnih pjesama, Evžen Wesely,¹⁹ gimnazijski profesor u Vinkovcima, rodom iz Moravske, piše, da »se u Srijemu, Slavoniji i Bačkoj smatra pjevanje uz gusle kao nešto prosto«, da su gusle violina slijepaca, a pjesme pjevane uz gusle — slijepačke pjesme (Lieder der Blinden). Wesely spominje također slijepe pjevače (Blinde Bettler), koji tvore međusobno ceh (Zunft) kao njemački Meistersingeri.²⁰ Središte gdje su se skupljali ovi srijemski prosjaci bio je Ireg, točno Irig, sa svojom slijepačkom akademijom (vidi dalje). Katolički svećenik Ilija Okrugić-Srijemac, omiljen kod Hrvata i Srba, objavio je g. 1864. komediju o toj akademiji »Saćurica i šubara«, u kojoj slijepe prosjake ne prikazuje smiješnima nego ogavnima.²¹ Karakteristično je također, što o njima pr. ča Ivan Kukuljević²²: slijepčev vodič ne smije biti prisutan, dok slijepac pjeva, niti ga smije drugi slijepac slušati; tek onda, kad slijepac sasvim onemoća, pristaje, da nekom preda svoje pjesme. Od novijih pisaca priča folkloristički pripovjedač Gl. Božović²³ o makedonskim bogaljima, koji imaju posebni bogaljsko-slijepački jezik, da su laž i podla gramzivost pokretna sila njihova »odvratnog« života.

Muzikolog Fr. Ks. Kuhač²⁴ potvrdio je, da su slavonski slijepci uglavnom prosjaci i ukazao prvi na to, da je nekad, prije nego što su počeli cijepiti djecu protiv boginja, bilo mnogo više slijepaca. Onda možemo razumjeti, zašto je među starijim slijepcima bilo i

¹⁹ Serbische Hochzeitslieder, Pest 1826, str. 19.

²⁰ Ovo upoređenje nije toliko neločno, kao što se čini. U Ukrajini postojali su zaista profesionalni pjevači (kobzari, lyrnici) kozačkih epskih pjesama (dumy), koji su bili organizovani po ugedu na obrtničke cehove (bractvo) pod zaštitom crkvenih vlasti. Njihov centar nalazio se u gradiću Mena, gdje su imali u crkvi svoju »ikonu«, pred kojom je uvijek bilo zapaljeno kandilo. U Meni sastajali su se članovi »bractva«, da rješavaju o zajedničkim poslovima. Osim toga su se sastajali i na sajmovima i crkvenim savama. Svakom članu bilo je određeno područje, u kojem je smio zaradivati. Na sastancima sudili su krivcima, primali nove članove te davali članovima dozvolu, da uzimaju učenike. Ovdje je pred izabranom braćom uručivao učitelj »majster« ili »pan otec« na svečan način »vyzvik«, t. j. svjedodžbu, da dak, koji je obično svršio trogodišnji kurz, može nastupati kao samostalni pjevač. — Filaret Kolessa, Ukrainski narodni dumy, L'viv 1920, str. 62. (ćir.).

Upozoravam naročito na pjevače ukrajinskih duma, koji su od velikog značaja za uporedno izučavanje jugoslavenske epike i zbog toga, što je ustanovljeno, da su jugoslavenski guslari bili dobro poznati u Ukrajini i u Poljskoj, i da su ostavili za sobom tragove kod Ukrajinaca. Naravno nije isključen ni utjecaj ukrajinskih pjevača na srpske.

O bogatoj literaturi tog predmeta obavještava najbolje Paul Diels Die Duma, das epische Volkslied der Keirussen, Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde Band XXXIV, Breslau 1934. Najviše i svesrano bavio se svim pitanjima, kao i ritmom melodija ukrajinskih narodnih pjesama, Filaret Kolessa, koji je iznio svoje mišljenje u raspravi Das ukrainische Volkslied, sein melodischer und rhythmischer Aufbau, Monatsschrift für den Orient, Wien, 1916, VII, str. 218—233.

²¹ F. Wolman Srbochrvatské drama 124.

²² Pjesme, Zagreb 1847, str. 177.

²³ Pripovetke str. 3 (ćir.).

²⁴ Rad jsl. Ak. XXXVIII.

pravih pjevača. Vladimír Karakašević ponavlja doduše u svojoj raspravi »Gusle i guslari«²⁵ ustaljeno mišljenje, da su pravi guslari uglavnom slijepci, no donosi mnogo podataka o pjevačima-prosjacima, među kojima se nalazi mnogo cigana, koji su sami sebe oslijepili.²⁶ Prema njegovu saopćenju svaki slijepac ima vodiča (jedno dete), kljuse i kola te prima u obilatoj mjeri raznovrsne darove.

Nakon gornjih izlaganja ne smijemo se čuditi, što na svojim posljednjim putovanjima nisam sreo ni jednog slijepog pjevača, koji ne bi ujedno bio i prosjak, i što sam među pravim pjevačima našao samo jednog poluslijepca i nekog starca, koji je oslijepio prije kratkog vremena; osim toga imam usmene i pismene podatke o nekolicini pravih pjevača-slijepaca.

Tako sam saznao u Srbiji, da o sajmovima, a koji put i na crkvenim slavama u Kragujevcu,²⁷ Čačku, Kraljevu, Požegi, Čajetini, Arandelovcu, Stojniku, Mladenovcu, Despotovcu i Svilajncu pjevaju jedino slijepci, ponekad i drugi bogalji uz gusle, na kojima kožu zamjenjuje lim. U Kraljevu pjevali su slijepci uz takve gusle neku lošu pjesmu o događajima 1915. g. Kad sam na sajmu upitao nekog srpskog mladića, da li su svi slijepci cigani, što zaista i jesu većim dijelom, odgovorio mi je posprdno: »Ima među njima i Srba«. Na istom mjestu naišao sam na djevojčicu, za koju su ljudi govorili, da su je cigani oslijepili, no ona je izgubila vid od boginja. Tamo je neki bogalj, bivši vojnik bez ruke, pjevao i prosio, te su mi ljudi rekli, da ima više takvih slučajeva. U Čačku pjevaju cigani, pa i neki Srbi, uz gusle razne pjesme o svjetskom ratu, ali ne dovrše ni jednu. U Čajetini prosio je slijepac uz harmoniku, pjevajući u osmercu:

Ne dremajte, braćo lepa (!)
Već darujte mene slepa.

Zanimljiva bila je obavijest, koju sam dobio od kotarskog načelnika Radovana Jojića iz Trstenika, da na sajmovima sretamo slijepe cigane, Srbe i sljepice, koji su izgubili vid od boginja, a da se neki sami oslijepljuju, da bi mogli prosjačiti.²⁸ Pored narodnih pjesama

²⁵ Letopis Mat. srp. knj. 195 i 204.

²⁶ Letopis Mat. srp. knj. 195, str. 126.

²⁷ Prof. Mašan Bulatović, rodom iz Kolašina, koji u Crnoj Gori nije vidio ni jednog pjevača slijepca, napisao je ipak »na brzu ruku« članak »Slepi u književnosti« za »Glasnik slepih« u Zemunu 1928, a da nije istaknuo, da je on protiv toga, da slijepi pjevaju epske pjesme.

²⁸ I kod Ukrajinaca imamo dokaza, da se pjevači sami oslijepljuju ili da su oslijepili. Tako se zove u Galiciji »did« (poljski dziad) obično slijepac, koji pjeva o sajmovima pobožne i svjetske pjesme, za što je bogato nagrađivan. Njegovo zvanje prelazi s kojenom na kojeno, tako da se najstariji sin daje oslijepiti. Vlasti su počele u posljednje vrijeme proganjati ovaj običaj, koji je toliko duboko ukorijenjen, da se tek polako gubi. — A. Vasilevskij, Sovremennaja Galicija, S. Peterburg 1900, str. 52. (ćir.).

oni pjevaju i legende o svecima. Ravnatelj škole u Svilajncu tumačio mi je, da narod gleda s prezirom na slijepce i da on sumnja, da bi oni mogli utjecati na narod.

Mališa Milenković iz sela Veliševac, općina Babajić, kolu-barski kotar, slijep je od rođenja. Naučio je pjevati iz pjesmarica g. 1928. i 1929. u zavodu slijepih u Zemunu, gdje su željeli, da mu na taj način dadu kruh u ruke. To je nešto neobično, budući da sam čuo već g. 1912. u Dalmaciji, da je primarius bolnice u Zadru nekom bolesniku, kome su amputirali nogu, htio darovati gusle; ovaj ih je međutim odbio, jer nije želio izgledati kao prosjak. Ravnatelj zavoda slijepih u Zagrebu, St. Horvat, odgovorio mi je u pismu od 9. XI. 1912. na moj upit, da neki bivši pitomci, koji inače uče praviti četke i košare, odlaze u slijepe pjevače, jer ne žele raditi svoj zanat, i pri tome tvrde da su naučili pjevati u zavodu.

U Sandžaku u Priboju prose na proštenju (sabor) samo slijepci uz gusle. U Novom Pazaru pričao mi je pjevač Đorđe Džabasanović, da su slijepci, koji su izgubili vid od raznih bolesti i u borbama, nosili poruke »od vojvode do vojvode, od hajduka do hajduka«. On i prisutni intelektualci govorili su mi međutim, da među pjevačima ima i bogalja, i da cigani krađu djecu, koju oslijepljuju ili sakate, tako da im utegnu ruke i noge te ih kasnije iskorišćavaju za prosjačenje. Zato bismo mogli naći u Srbiji više dokaza — vidi prednju izjavu kotarskog načelnika R. Jojića u Trsteniku, rodnom iz Arandelovca — čak i u sudskim spisima.

Slijepci dolaze poslije rata u Bijeljinu, Tuzlu i Sokolac u Bosni najviše iz Srbije. U Vlasenici vidio sam u nedjelju na sajmu dva slijepca iz Srbije, Milorada Živkovića s guslama, a Milana Đurića s harmonikom; oni su pjevali zajedno pjesmu o austro-ugarsko-srpskom ratu, u kojoj sam čuo i slijedeće stihove:

Ide Svaba kao bez pameti,
Celi Balkan hoće zauzeti.

Oni su držali pred sobom dekret kralja Aleksandra kao dokaz, da su ratni invalidi. U lošoj pjesmi u osmercu, koju su sami »ispevali« o svojoj sljepačkoj sudbini, ističu, da su »dva Srbina«; radi sroka upotrebili su nepravilan gramatički oblik: »svima — oba smo bez očima (!)«. Kotarski načelnik Pavle Đurović, porijeklom Crnogorac, uzrujavao se slušajući ih, jer poznaje pravu narodnu pjesmu, te me je zamolio, da pišem ministru narodne prosvjete, da on zabrani takvo zloupotrebljavanje narodne pjesme.²⁹ Sličnu

²⁹ I ja sam pomišljao na to, da bi trebalo zabraniti sličnu profanaciju narodne pjesme (kao što kod Slovenaca prosjaci profaniraju Očenaš), kad sam g. 1927. sreo na Plitvičkim jezerima tri slijepa prosjaka, podaleko jednog od drugog, koji su promrmlijaši nekoliko stihova narodne pjesme, kad su čuli, da se netko približava. Među njima nalazio se 23-godišnji mladić, koji je izgubio vid u Americi od eksplozije mine; pošto se vratio u domovinu, naučio je nekoliko narodnih pjesama, da

tužbu sam čuo u Zvorniku, kamo su dolazili slijepci prosjaci iz »gornjih krajeva i Romanije«, t. j. iz istočne Bosne. Rad. Medenica vidio je g. 1937. u Sarajevu dva slijepa guslara, prava profesionalna pjevača, jednoga iz Like i jednog ciganina, koji putuju po Jugoslaviji.³⁰

Za Hercegovinu su mi kazali da tamo uopće nema pjevača slijepaca. Mnogi vojnici, koji su oslijepili u ratu, ipak se nisu dali »na guslanje«. V. Vlahović³¹ spominje, da su u Mostaru živjeli i slijepci-prosjaci iz gornje Hercegovine (Gacko, Nevesinje, Stolac), koji su izgubili vid uglavnom od boginja. Neki pravnik pričao mi je, da je vidio jednog slijepca iz crnogorskog plemena Banjana u Kotoru; oslijepio je kao odrastao čovjek. Austrijska policija je već bila protjerala slijepce iz Kotora i Budve. U Splitu pojavio se još g. 1931. kod spomenika Grgura Ninskog neki slijepac, koji je dobro pjevao pred velikim skupom mještana i stranaca, dok ga nije stražar upozorio, da je guslarima dopušteno pjevati samo na periferiji.³² U makarskom primorju u Dalmaciji pričali su mi kako se slijepci umiju pretvarati. U Imotskom sam čuo, da tamo prosi neki 35-godišnji slijepac iz Trilja. I na otoku Krku pjevaju još uvijek slijepci i bogalji na sajmovima, naročito legende o sv. Lovrincu, pa i razne junačke pjesme, no završavaju: »daruj, daruj«. Posljednji slovenački slijepac iz Bele Krajine obilazio je sve sajmove i proštenja od Metlike do Karlovca.³³

Od pravih slijepih pjevača sreo sam jedino u Metkoviću poluslijepog Ivana Taslaka (vidi str. 175), a u Čilipima (Konavli kod Dubrovnika) Đura Šabadina, rođenog g. 1856., koji je g. 1930. imao 74 godine. Šabadin izgubio je vid prije 11 godina u lovu na prepelice, nakon što se vratio iz Amerike, gdje je radio 34 godine u rudnicima Kalifornije. Nije pohađao školu, slušao je majku, dok je pjevala »uz stativo«, i brata, koji je pjevao uz gusle. On međutim ne gusla, nego pjeva »putnički«, bilo da ide putem ili da sjedi kod kuće. Slušao je također i druge pjevače, koji su pjevali uz gusle ili bez njih, te narodne pjesme, koje su mu čitali iz knjiga, naročito iz Kačića. Počeo je pjevati između svoje 18. i 19. godine »starinske pjesme«, kojih ne zna mnogo (brate, ko će to sve skupiti). Kad je u Americi pjevao svojim drugovima, govorili su Amerikanci o njemu, da je poludio, dok im nije »pop Lujo« objasnio, da pjeva »naše starinske« pjesme. Kod kuće pjeva odmah izjutra, prije nego što popije kavu, kadgod još u krevetu, da »rastjera brigu«, a najviše, da sam sebe razveseli. Drugim ljudima

može prosi. Ipak mislim, da je takva zabrana neumjesna prije nego što socijalno staranje osigura opstanak takvim nesrećnicima.

³⁰ Ppnp IV, 287—300.

³¹ Ppnp I, 119.

³² Novo Doba 30. VII. 1931, str. 5.

³³ Vidi o njemu članak Dr. N. Zupanića, Etnolog VIII, 100—110.

pjeva samo onda, kad mu dolaze, ali ne pjeva u drugim kućama, jer tamo ne može da pljune.

U gornjoj Dalmaciji su me obavijestili, da će slijepci doći na sajam prilikom pravoslavnog praznika Uznesenja (hrv. oblik Velika Gospojina), ali sam poslije duga traženja našao samo jednu katolikinju. To je bila Jakica Ceronja, 37-godišnja udovica pokojnog Anta iz Promine,³⁴ koja je do svoje 16. godine, kad se udala, vidjela. Pjesme je slušala, zna ih »dost«, »neki desetak«.³⁵

Treba spomenuti još neke slijepce pjevače, o kojima su mi pričali. U Srbiji živi dobar pjevač Stojan iz Lazarice, koji je oslijepio od boginja, dalje neki Sreten u Arandelovcu, koji je izgubio vid također od boginja; on odlazi na sajmove u krajeve preko Save i Dunava.

U Bosni živi u Bijeljini pjevač Pera, rodом iz Gračanice, star oko 60 godina, koji je oslijepio od boginja prije 40 godina; poglavito pjeva starinske pjesme uz gusle.

U Crnoj Gori je kralj Nikola pozivao k sebi često slijepca Iva Bojčina Jovičevića, koji je bio »gospodin« i nije pjevao na »pazaru«. L. Kuba slušao je u Plevljima nekog Andriju, rodом iz Drobnjaka u Crnoj Gori, koji nije bio običan pjevač, nego je čuvao svoje dostojanstvo i primao darove više kao pomoć.

U Sinju u Dalmaciji čuo je g. 1928. Ante Šimčik, onda činovnik knjižnice Jugoslavenske Akademije u Zagrebu, nekog 34-godišnjeg pjevača, koga je pratila 8-godišnja djevojčica. On je izgubio vid u borbi na Soči; pjevao je dobro junačke i šaljive pjesme.

Iz literature poznat je kao veoma dobar pjevač Gusto Agaćić sa Šipana, katolik; Matica Hrvatska ima mnogo njegovih pjesama iz dubrovačke okolicе, te ih je dosta i objavila.³⁶

I među muslimanima imamo krasan primjer slijepog pjevača, koji podsjeća na najbolje pjevače feudalnog doba. To je Ćor Huso Husović, muslimanski profesionalac, koga je pronašao A. Šmaus g. 1936. u Novopazarskom Sandžaku.³⁷ Ovaj »Turčin« iz Kolašina u Crnoj Gori nije se rodio slijep, kako se to čini Šmausu. Na to me je izričito upozorio pjevač Osman Komarica, koji je slušao Ćor Huseina Kolašinca. Inače Šmaus opisuje potpuno točno ovog izvanrednog slijepog pjevača. Razlikovao se u svemu od običnih slijepaca, bio je »gospodске rase«, impozantan, a »gospodski važno i dostojanstveno« ponašanje je bilo u skladu s odijelom. Bio je bogato odjeven, za pojasom imao je jatagan i dva pištolja sa srebrnim drškom; gusle nije nikad nosio sa sobom, budući da ih je mogao naći u svakom hanu ili kući. Vodio ga je oboružani

³⁴ Cf. Bericht I, 49. Tamo je netočan oblik Promin mjesto Promina (planina).

³⁵ Rj A II, 349, 2.

³⁶ N. Andrić, Glas Mat. Hrv. 1908, str. 166.

³⁷ Ppnp V, 131—136.

»momak«, rođak. Njegov dolazak bio je događaj, te su ga svuda primali kao gosta. Nikad nije išao prositi od kuće do kuće. Poslije večere pjevao bi po 5—6 sati, znao je toliko pjesama, koliko ima dana u godini; pjevao je poznate muslimanske pjesme o krajišnicima pa i o borbama kolašinskih Turaka protiv Crnogoraca. Primaio je uglavnom novčanu nagradu.

I novija etnografska literatura potvrđuje ova moja opažanja. Za Pomoravlje oko Rudnika u Srbiji iznosi P. Petrović³⁸ da su slijepci bez značaja i da se znatno razlikuju od narodnih guslara. U okolini Pirota slijepci prose, dok pravi guslar gusla »za veselje«. ³⁹ U Srijemu su se održali slijepci-prosjaci do najnovijeg doba, no stručnjaci nemaju o njima dobro mišljenje. Pera Dimitrov, posljednji slijepi pjevač iz Iriga, čije se gusle čuvaju u čitaonici u Irigu, učio je još sa šest drugova guslanje kod Marka Abeka u Slankamenu, koji nije bio slijep, ali je držao pravu školu za mlade slijepce.⁴⁰ I slijepci u Makedoniji, naročito u Bitolju, također su prosjaci (pitači).⁴¹

Dr. Walter Wünsch prikazao je način guslanja i recitiranja dvojice srednjobalkanskih epskih pjevača-prosjaka iz Skoplja.⁴² Ovakve slijepce, koji pjevaju u osmercu i desetercu, nalazimo štaviše i kod hrvatskih kajkavaca.⁴³ Ukratko, slijepe pjevače epskih pjesama sretamo svuda, gdje je narodna epika već izumrla ili izumire, što je primijetio već i Hilferding, kad je izrazio mišljenje, da u Bosni ne postoje uopće slijepci, kao na pr. u Srbiji ili Dalmaciji; tu ih nema, budući da pjesme svatko zna i pjeva ih.⁴⁴

Zagonetna je t. zv. »slepačka akademija« u Irigu u Srijemu, u istočnom dijelu bivše Slavonije. O njoj postoje razni mjesni podaci i aluzije,⁴⁵ naročito kod slavonskog pjesnika I. Okrugića i u raspravi V. Karakaševića »Gusle i guslari«,⁴⁶ gdje se spominje posebna škola pjevanja i guslanja u Irigu, koja se održala do g. 1780., iako je turske i kasnije austrijske vlasti nisu rado gledale. Među učenicima bilo je i slijepaca. Zato se kasnije ova škola zvala »slepačka akademija«. Pozivajući se na uspomene pisca Milovana Vidakovića, Pavle Popović⁴⁷ držao je, iako poznaje iz Okrugićeve komedije nesimpatičnog slijepca Panteliju, da je zaista djelovala

³⁸ O narodnim psalmama u Rudničkom Pomoravlju. Beograd 1935, str. 28—30 (ćir.).

³⁹ M. S. Vlahović, Glasnik etn. muz. Beograd XI, 156—158.

⁴⁰ A. Šmaus - M. S. Vlahović, Glasnik etn. muz. Beograd VII.

⁴¹ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, str. 87.

⁴² Ppnp IV, 300—302, slike na str. 328.

⁴³ Znžo XXIII, 20—38.

⁴⁴ Записки Имп. Русс. Географ. Общества XIII (1859), 547.

⁴⁵ I kod pjesnika L. Mušickog »Eho harfe Šišatovačke«, Spomenik srp. Ak. XIX, 59 (ćir.).

⁴⁶ Letopis Mat. srp., knj. 204, str. 236.

⁴⁷ Godišnjica N. Čupića XXXVII, str. 327 sl. (ćir.).

još oko 1795. u Irigu škola »za nastavu muzike i pesama«, koju su pohađali i slijepci, učeći pjevati uz gusle junačke, pobožne i šaljive pjesme. Drugi srpski poznavaoци kulturne povijesti Srijema i cijele Vojvodine su naprotiv mišljenja, da takva škola uopće nije postojala. Zamolio sam dr. Nikolu Radojčića, profesora jugoslavenske povijesti na sveučilištu u Ljubljani, da se pozabavi ovim pitanjem: njemu su saopćili historičar Dimitrije Ruvarac iz Karlovaca i 80-godišnji prota Vasa Nikolajević iz Iriga, da ništa ne znaju o »tamošnjoj slepačkoj akademiji«. Tako je došao Dim. Ruvarac do zaključka, da nije nikad postojala (ja držim, da je nikad nije ni bilo). Čini se, da ima slično gledište i profesor Radojčić,⁴⁸ koji me je upozorio, da su aluzije na ovu akademiju uvijek ironičke (posmešne), na pr. »učen, kao da je svršio Irišku slepačku akademiju«. Slično se uopće ismijavaju Irigu i susjednim gradovima, tako da se pored Iriške slepačke akademije spominje i Iriški sud, Rumsko blato, Pakrački dekret i t. d. U najboljem slučaju pojedinci su učili u Irigu pjesme od raznih pjevača, na što se već onda gledalo s omalovažavanjem.

Naziv »slepačka akademija« bio je doduše podrugljiv, ali nema sumnje, da je postojala u Irigu neka škola za pjevače, a naročito za slijepce, kao što to dokazuju slične škole iz kasnijeg vremena u Razlogu u istočnoj, te u Bitolju u jugozapadnoj Makedoniji.⁴⁹ Spominje se također Prilep u Makedoniji kao i Albanija. O pjevačkoj školi u selu Dob'rsko (kod Razloga) nas najbolje izvještava A. P. Stoilov.⁵⁰ Na temelju raznih podataka dolazi Stoilov do zaključka, da je u prošlosti djelovala u selu Dob'rsko pjevačka (pěvčeska) škola, u kojoj su se pjevači-guslari, a najviše bogalji vježbali u pjevanju, da bi izazvali sućut kod ljudi, koji bi ih bijedne darivali. Ugledajući se na stare pjesme, sastavljali su nove o događajima, koji su ih se naročito dojmili. Nema sumnje, da je baš ta škola najviše raširila po Makedoniji pjesme iz ciklusa Kraljevića Marka. G. 1933. posjetila je G. Sykora⁵¹ selo Dob'rsko, no nije našla više ni traga pjevačkim školama ovdje niti bilo gdje u Bugarskoj.

Na temelju svih tih podataka došao sam do uvjerenja, da je i u Irigu postojala pjevačka škola, naročito za slijepce; nije dakako bila organizirana niti je imala svoju zgradu, nego su se pjevači skupljali kod pojedinih učitelja, kakav je bio na pr. još Marko Abek u Slankamenu. Najbolje je riješio pitanje ove akademije Vasa J. Isailović⁵² upozorivši na svjedočanstvo nekog

⁴⁸ Pismo od 25. XII. 1932.

⁴⁹ M. Drinov, Archiv sl. Phil. VII, str. 112, upozorava na makedonsku pjesmu, u kojoj se spominje »Sängerschule« u Bitolju. Naročito zanimljive podatke objavljuje V. Jordanov, Krali Marko.

⁵⁰ »Отечество«, Селмично списание, III. година, София, 18. јуниј 1916. год. Pokojnom Stoilovu zahvaljujem za prijepis članka, do kojeg inače ne bih došao.

⁵¹ Pdp I, 94.

⁵² Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu, knj. II, str. 95—96. (ćir.).

Nijemca iz g. 1826. i nekog Mađara iz g. 1830., koji spominju, da je gradić Irig bio glavno sjedište svih srijemskih guslara. To mjesto bilo je zbog sajмова i zbog blizine fruškogorskih manastira u isto vrijeme i gospodarsko središte, u kome su pjevači-guslari mogli boraviti i prehranjivati se dulje vremena. U starije vrijeme je u Irigu stalno živjelo nekoliko slijepih guslara, kojima su daci dolazili. Koliko se Jovan Grujić sjeća, škola se nalazila u nekom vinskom podrumu (lagum), koji je bio iskopan u brdu. U tom podrumu stanovao je i slijepac Pantelija (vidi Okrugić), koji je primao slijepce iz Srijema, Bačke i Banata kao i iz drugih krajeva. Učio ih je guslati i pjevati, a Irig s okolnim selima hranio je dake i učitelja.

Legenda, prema kojoj su pjevači, barem u većini, smatrani slijepcima i prema kojoj ne postoji razlika između prosjaka i pravih guslara, najveća je dakle laž, ali se održala, a još se dalje drži i poslije mojih publikacija o narodnoj epici. Tako tvrdi g. 1930. stručni jugoslavenski vojni organ⁵³ u prigodnom članku »Vidovdan i Kosovo«: »Ti slepi guslari bili su stalno živa istorija, oni su iz sela u selo išli, iz doma u dom, a kroz duga stoleća uzdržavali uspomenu na tužnu ali slavnu prošlost«. Kad je g. 1932. bila posvećena nova crkva u Samodreži, sazidana na temeljima stare (vidi sl. 53—1), morao je nastupiti i slijepi guslar, koga su sigurno s mukom pronašli, budući da na cijelom Kosovu nisam sreo ni jednog slijepog pjevača niti čuo za takva.

Ova legenda djelovala je nepovoljno i na umjetnost. Najprije bila je nesretno napravljena slika slijepog pjevača Filipa Višnjića po ugledu na neku umjetničku grupu; njezinu sličnost potvrdili su ljudi, koji su ga poznavali.⁵⁴ To je slijepi, pognuti i tužni starac, gologlav, obješenih brkova, a tako nije mogao izgledati pjevač, koji je sokolio učesnike prvog Srpskog ustanka. Ne znam, na osnovu čega sam zabilježio, da je Višnjićevu sliku u »Znamenitim Srbima« naslikao neki Danilovatz u Beču. Služio se u tu svrhu romantičarskim klišeom za antičke slijepce. Kad sam prije mnogo godina, na predstavi »Edipa na Kolonu« u praškom Vinogradskom kazalištu, ugledao svećenika Teiresia, uplašio sam ga se, iako nisam sujevjeran, jer mi se pričinilo da vidim pred sobom Filipa Višnjića. Njegova slika nije u duhu narodnih junaka, koje prikazuju uvijek kao zdrave i snažne. Gologlavost nije uopće uobičajena na Balkanu, pa čak ni kod kršćana. Znamo, da pjevači nisu htjeli pjevati bez kape na glavi ni kralju Aleksandru Obrenoviću, već samo »pod kapom i s oružjem«. Brojne slike pjevača u ovom djelu mogu uvjeriti svakoga, da su narodni pjevači samo izuzetno gologlavi. Takvu zidnu sliku pored mnogih drugih slika istaknutih Srba ima

⁵³ Vojnički glasnik XI, 169.

⁵⁴ Znameniti Srbi, str. 13—14 (ćir.).

Slovanská knihovna u Pragu; u hodniku sinjske gimnazije primijetio sam među slikama jednu, koja očigledno prikazuje Višnjića, ali ne slijepa.⁵⁵

Tako ne odgovara narodnom duhu ni slijepi guslar na spomeniku kosovskim junacima u Kruševcu, gdje je Đorđe Jovanović stvorio inače uzvišenog, junačkog pjevača, koji se zagledao u daljinu; a nije ni u tom duhu »Slepac guslar« od Milovanovića na ploči spomenika u manastiru Rači u Srbiji iz g. 1926. Pa ni »Slepý guslar« Jaroslava Čermáka nije u skladu s hercegovačko-crnogorskim shvaćanjem. To je »slijepi starac ogrnut crvenim plaštem s kapuljačom, za njim stoji mlada djevojka u hercegovačkoj nošnji, s desnom rukom na njegovu ramenu.«⁵⁶ U zaostavštini Vlaha Bukovca slika slijepog guslara u pratnji djevojke tako me je razočarala, da je nisam htio reproducirati u ovom djelu. Ni slijepi guslar zagrebačkog slikara Račkoga u »Zborniku junačkih epskih narodnih pesama« (ćir.), koji je izdalo Narodno delo g. 1930. u Zagrebu, nije uopće u skladu sa sadržajem zbornika.

Lijepa književnost također nije točno shvatila, tko su pravi pjevači. Izuzetak čini Petar Petrović Njegoš, koji izjavljuje u svom Gorskom vijencu:

Pjesna dobra spava u slijepca,
Pogled smeta misli i jeziku.

(Stih 2369—2370)

Slijepac se može više koncentrirati; no Njegoš ovdje ne misli samo na slijepca pjevača, nego dokazuje na 80-godišnjem igumanu Stevanu, da njegova velika mudrost izvire od toga, što je vidio mnogo u svijetu, i što od časa, otkad je oslijepio, može reći:

Ja sam više u carstvu duhovah (stih 2253 sl.).

Umjesno je govoriti i o sposobnosti unutrašnjeg gledanja, kojim se odlikuju slijepi pjesnici (Homer, Ossian), čak i Goethe je navodno želio da bude slijep.⁵⁷ Slijepci su obdareni većom intuicijom [(v. Maeterlinckove drame »Slijepci« i »Uljez« (L'Intruse)]. No o svemu tome nalazimo malo kod srpsko-hrvatskih pisaca, koji obično prikazuju tradicionalnog slijepog guslara, kako opijeva slavu junaka slično Homerovu Demodoku.

⁵⁵ Nije ispravno g'edište Momira Veljkovića (Knjiž. sever IV, 389), da Višnjićeva slika nije portret, nego simbol narodnog guslara, idealizacija »našeg« seljaka i da je čak bolja i duhovnija od Homerove.

⁵⁶ Katalog jubilejne izložbe Jaroslava Čermáka 1878—1928 u Obecnem domu u Pragu, str. 40, br. 137. Slika se nalazila kod porodice Czartoryjskih u Poljskoj te je izgorjela za vrijeme rata. Na izložbi je pokazana reprodukcija u bojama, koja se dijeli a članovima Umčlecke Besede g. 1897, zatim crtež perom (br. 76) dviju studija za sliku »Slijepi guslar. — Hercegovka napaja konja«.

⁵⁷ J. V. Sedlák, Naše řeč XIV, 71.

Navodim samo nekoliko primjera. Petar Preradović glorificira u pjesmi »Slijepac Marko«⁵⁸ pjevača-prosjaka, koji prestaje pjevati, budući da ga narod ne dariva. Čudnovato je, da i u pjesmama u počast A. Kačića-Miošića nastupaju pored jugoslavenskih vladara i junaka također i slijepi:

Tuj se dalo siedijeh staraca,
Sve na glasu narodnih slipeca.
Štono hode za slavom i kruhom
Štap u ruci, gusle pod pazuhom.⁵⁹

Slijepci su čak sjeli usred »kola« i

poskočnicu pjesmu zaigrali.⁶⁰

U pjesmi »Djed i unuk«⁶¹ vodi mladi unuk slijepog djeda, guslara. Djed mu predaje na brežuljku nove gusle, na kojima će pjevati nove pjesme, i to ne epske, nego lirske.

U alegoričnom igrokazu »Markova sablja« iz g. 1872. dramatičara Jovana Đorđevića pojavljuje se vila, uspavljuje Marka, pak tješi narod dovodeći mu guslara; njega »osljepljuje, da bi mogao čitati tajanstvenu knjigu vječnosti«. No njegove gusle ostaju nijeme, a nakon dosadnih deklamacija vile vraća se guslaru vid.⁶² Kako vidimo, pjesnik nije znao, što da učini sa slijepim guslarom. I u drami J. Subotića »San na javi« nastupa na završetku slijepi guslar, koji podiže duh naroda, što tuguje zbog pogibije kneza Mihajla Obrenovića.⁶³

Od najnovijih pjesnika Ivo Vojnović dovodi slijepog guslara u trećem pjevanju svoje drame »Smrt majke Jugovića«, kojoj je kasnije dodao kao epilog četvrto pjevanje, apoteozu »Guslara«, koja dostiže vrhunac u izreci:

prosjak
slijepac
vječni guslar
ja...⁶³

Pjesniku, koji je suprotno srpskom shvaćanju dopustio, da se Damjan vrati s Kosova, možemo dopustiti i druge slobode, ali prosjak slijepac nikako nije »Vječni guslar«!

⁵⁸ Pjesnička djela 121.

⁵⁹ Tamo 215, 217.

⁶⁰ Tamo 95—99.

⁶¹ F. Wollman. Srbocharvátské drama str. 323.

⁶² I'd. str. 170.

⁶³ Smrt majke Jugovića, Zagreb 1919, str. 105.

EPSKE PJESME

Od slavenskih naroda nisu stvorili narodni ep ni Srbi ni Hrvati, iako su sačuvali najbogatiju i dosad veoma živu narodnu epiku. I kod njih nalazimo jedino epske pjesme, koje mirno, objektivno, naširoko i na tipičan način u duhu naroda pričaju o raznim zbivanjima. Na pitanje, da li bi mogli sastaviti novu pjesmu, sami pjevači odgovaraju, da to umiju ili bi mogli učiniti, kad bi se desio neki »događaj«. Epske se pjesme ne pjevaju samo uz gusle ili druge instrumente, nego veoma često i bez njih, ili se recitiraju (kazivaju). Stih epskih pjesama obično je deseterac (s deset slogova) sa cezurom poslije četvrtog sloga. Takve pjesme pjevaju pojedini pjevači ili pjevačice, a i razne skupine, što je manje poznato. U posljednje vrijeme otkrili su profesori G. Gesemann i G. Becking u Makedoniji grupno pjevanje (Gruppen-gesang), te ovo kolektivno pjevanje stavljaju nasuprot individualnom, koje je svojstveno dinarskim pjevačima.¹ Individualno pjevanje poznato je međutim i u Makedoniji, dok je kolektivno veoma rašireno na zapadnoj periferiji, u Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i u Crnoj Gori, kao što ćemo dalje vidjeti. No bit će svrsishodno da progovorimo najprije o opće poznatom individualnom pjevanju.

Bilo je već spomenuto, da današnji izraz pjesma u južnom, ili bolje, u jugozapadnom narječju i u književnom jeziku Hrvata i jednog dijela Srba, pjesma u ekavskom, istočnom narječju i u književnom jeziku većine Srba, a pisma u ikavskom narječju zapadnih krajeva, znači često i poglavito epsku pjesmu uopće. U Dalmaciji pjevačice nisu nekad smjele pjevati ljubavne pjesme, za koje su upotrebljavali talijanske izraze. Na Hvaru je žena pjevala pismu i na berbi; u predašnje se vrijeme uopće pjevalo, nije bilo »ružnih« riječi, onda je postojala »pisma«. U Čilipima, u Konavlima objasnio je pjevač, učitelj Skurić, da su »narodne pjesme« sve one, koje nisu »ljubavne«. Među ovim pjesmama ima raznih vrsti epike, no one uglavnom pjevaju o podvizima junaka, koji su se odlikovali u manjim ili većim borbama protiv Turaka. Takva se

¹ Glasnik skop. nauč. društva XI, str. 193, 195, 196 (ćir.).

pjesma zove junačka, o starih junacih, o junacima, od junaka, za junake, o junaštvu, od junaštva. Zato se većinom govori o junačkim pjesmama, koje je već Fortis nazvao »canti eroici«, a Nijemci »Heldenlieder«. I ovakve pjesme imaju međutim često karakter balada i romanca,² te je Dragutin Subotić³ točno primijetio, da i kosovske pjesme imaju čisto baladni karakter.

Na Kosovu i u Makedoniji starije se epske narodne pjesme zovu kraljske,⁴ kraljske⁵ i kraljevske; ovaj naziv nije znao neki pjevač u Lipljanu, koji je međutim pjevao pjesme »od kraljeva«, na pr. »Car Stjepan slavu slavio«, što dokazuje, da se izraz »kraljevske« pjesme ne odnosi jedino na pjesme o Kraljeviću Marku (kralimarkovski pesni, kotar Strumica).⁶ Pored toga nazivaju se i starske,⁷ dukatinske pesni (kotar Strumica), t. j. koje potječu iz Dukadina u Staroj Srbiji,⁸ pa staro-vremenske (Bitolj,⁹ Strumica), koji je naziv poznat i u istočnoj Srbiji,¹⁰ na Kosovu i u Slatini.

Stare pjesme »dugog stiha«, bugarštice, vidio sam u nepoznatom rukopisu u Perastu; u Orahovcu na Kosovu¹¹ našao sam, da postoje ovakve lirsko-epske pjesme, dok su mi u Mrcinama u Dalmaciji spominjali četrnaesterce i petnaesterce. U Starom Gradu na Hvaru govorili su mi, da neki mladić improvizira »bugaršticu«, da se kod njih očuvala stara tradicija, jer su se njihovi preci doselili iz Bosne. »Bugarštine« su se bez sumnje održale u Čićariji u Istri, gdje su još stariji muškarci pjevali bez instrumenta »poluepske« pjesme junačkog sadržaja.¹² U Ogulinu u Hrvatskoj sačuvala su se »bugarske« žalopojke kod pogrebnih obreda.¹³ U

² Tako je kanonik Juraj Dulčić nazvao pjesme iz Brusja na Hvaru i okoline, gdje ih je skupljao 26 godina kao župnik.

³ Jugoslav Popular Ballads, Cambridge 1932.

⁴ Zbornik za etnografiju i folklor južne Srbije (knj. I, str. 67 sl.) donosi epske pjesme pod nazivom »kraljske i starske pesne«. Spomenica 20-godišnjice oslobođenja Južne Srbije 860. RjA nema ni jedan primjer te riječi za pjesmu.

⁵ Jovan Cvijić, Balkansko poluostrvo II, str. 140. Na Kosovu sam i ja čuo taj naziv kao i »kraljevske«.

⁶ Ppnp I, 224.

⁷ Spomenica 20-godišnjice oslobođenja Južne Srbije 860—861. (ćir.). G. Gesemann, Glasnik skop. nauč. društva XI. 191—198. — Kratak izvještaj daje Gesemann u članku Neue Forschungen zur südslavischen Volksepik, Forschungen und Fortschritte XVIII, 292—294.

⁸ Rj A II, 881.

⁹ Glasnik Etn. muz. Beograd XIII, 87.

¹⁰ M. Vlahović, Ppnp I, 103.

¹¹ Nisam mogao saznati o tome ništa bliže, budući da je učitelj, kome sam to spomenuo, bio uvrijeđen, da on — »nacionalni radnik« — širi bugarstvo.

¹² To je potvrdio univ. prof. Dr. Milovan Gavazzi u Zagrebu.

¹³ Glasnik Etn. muz. Beograd VI.

Senju je prof. M. Budimir čuo slijepca iz planinskog zaleđa, kako je prosio:

Darujte me, braćo moja,
koji boga vjerujete
i bugarski razumjete.¹⁴

U Smokvici na Korčuli zabilježio sam izraze »zabugari, zabugario«. Čudnovato je, da netočnu i nemoguću etimologiju N. Petrovskog riječi bugarštica iz lat. vulgaris, vulgare, talij. volgare ponavljaju još Kravcov¹⁵ i Lalević.¹⁶ Spominjem ukratko, da ovaj termin tumače točno V. Jagić, I. Šišmanov¹⁷ i M. Miletić¹⁸ s etničkog gledišta, t. j. pjesma iz bugarskog kraja, kao što je prvo karakterizira P. Hektorović, zapisavši »bugarščinu... srpskim načinom«,¹⁹ koju mu je pjevao hvarski ribar Nikola, što jasno svjedoči, da pjesma potječe iz jugoistočnih bugarsko-srpskih krajeva.

Upozoravam još, da su bugarštice bile poznate u 17. stoljeću u okolici Subotice²⁰ i da se nalaze i u Erlangenskom rukopisu, kao što je to dokazao A. Šmaus nasuprot mišljenju Drag. Kostića.²¹ Iako je M. S. Lalević ubrajao bugarštice više u umjetne pjesme, ipak priznaje, da su nastale u narodu, u srednjim građanskim slojevima, ali da se nisu širile usmenom predajom (?).²²

Pjevači i njihovi slušaoci jasno razlikuju stare i nove pjesme. Stare pjesme se na cijelom području obično zovu starinske, te se označavaju kao pjesme »o starini, od starine, od starih godina, od starih junaka«, a po sadržaju kao pjesme »od junaka, od vjeridbe, ženidbe, ratova«. Čuo sam također izraze »narodne starinske«, »prestare« i »starije« pjesme. Takve starinske pjesme prelaze usmenom predajom, i nitko ne zna, tko ih je složio; jedan ih prima od drugog, a obično ih pjevaju stari ljudi. Na gozbama, poslije podne i uveče, pjevaju na Hvaru ljubavne romance u osmercu, koje nazivaju i »starinske«.

Nove pjesme karakteriziraju se kao ratne (nove ratne, nove o ratu), »gdje se liva krv, kad su glave letale, kad su sekli glave«. Nove se pjesme stvaraju i pjevaju također »po starinski« i prilagođuju se starim, opće poznatim narodnim pjesmama, koje služe kao šablona. U novije doba se takve pjesme zovu č e t n i č k e,

¹⁴ Ppnp II, 18.

¹⁵ Сербский эпос str. 59.

¹⁶ Ppnp II, 12.

¹⁷ Sbornik nar. um. XVI—XVII, str. 706.

¹⁸ B'g. pregled I, 322 sl.

¹⁹ Hektorović, Ribanje st. 518—519 (Stari pisci hrv. VI).

²⁰ Ppnp III, 258.

²¹ Ppnp III, 211—221.

²² Ppnp IV, 174 sl.

naročito u Makedoniji, gdje su djelovali »četnici«, ²³ t. j. ustanici, kao i dobrovoljačke; ovakve nove pjesme pjevaju i katolici u Dalmaciji i Hercegovini.

Pojam novih pjesama ne tumači se jednako. U Crnoj Gori sam čuo, da se starima smatraju pjesme do kneza-kralja Nikole (preuzeo vlast g. 1860.). Spomenuli su mi također među novim pjesmama i one o boju na Grahovu, dakle iz g. 1858., pa čak i neke starije o tamošnjim bojevima iz g. 1852—1853, te iz g. 1836.²⁴ S druge pak strane izjavio je neki pjevač-pjesnik, da nove pjesme počinju tek s balkanskim ratom, t. j. g. 1912. Ipak za veliku većinu pjevača i slušalaca počinju nove pjesme s borbama Hercegovaca i Crnogoraca protiv Turaka u godinama 1875—1878, srpsko-turskim i rusko-turskim ratom te okupacijom Bosne i Hercegovine, o kojoj imamo pjesme sa srpskog, s »turskog«, pa i s austrijskog gledišta; među nove ubrajaju se i veoma brojne pjesme o balkanskim ratovima g. 1912—1913, o sarajevskom atentatu na Franju Ferdinanda,²⁵ o prvom svjetskom ratu i kasnijim događajima, na pr. o ženidbi kralja Aleksandra, o njegovu manifestu 6. siječnja 1929., o njegovu dolasku u Crnu Goru g. 1925. i o njegovoj pogibiji u Marselju g. 1934.²⁶ Za velik dio ovih pjesama značajno je, da su objavljene u knjigama, brošurama i dopisnicama, tako da se šire više štampom nego usmenom predajom.

Posebno treba spomenuti muslimanske pjesme, poznate već iz prve publikacije Vuka Karadžića, koje su poslije bile veoma zanemarivane i takoreći nanovo otkrivene nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Najprije se njima zanimao poznati etnograf, iako ne uvijek po dobru, Dr. Friedrich S. Krauss, uz potporu Antropološkog društva u Beču, obećavajući veliku zbirku ovih pjesama, ali je objavio samo pojedine pjesme.²⁷ Prvu je zbirku izdao Kosta Hörmann, ondašnji savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu,²⁸ kome su sakupljali pjesme muslimanski i kršćanski intelektualci, činovnici, učitelji i učiteljice. Njegov rad je nastavio Luka Marjanović, koji se već u mladosti pokazao odličnim sabi-

²³ Izraz »četnik« je poznat jedino iz Rječnika Vuka Karadžića te iz narodnih pjesama, dok se riječ »četa« u smislu veće ili manje skupine naoružanih ljudi, pa i takvih, koji napadaju druge, da im nešto oduzmu, nalazi i u starijoj literaturi. Rj A II, 6 Ib, bb.

²⁴ Nar. enc. I, 771.

²⁵ L'attentat de Sarajevo chanté par les guslars yougoslaves. Le Monde Slave XIII, tome II, 162—205.

²⁶ René Telletier, La légende populaire du roi Alexandre chantée par les guslars yougoslaves. Le Monde Slave XII, tome II, 1—40.

²⁷ Od tih ima trajnu vrijednost publikacija Smailagić Meho (Pjesan naših muhamedovaca. U Dubrovniku 1886), u kojoj je Krauss objavio pjesmu dobrog pjevača s opširnim komentarom.

²⁸ Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, knj. I.—II., Sarajevo 1888—1889.

račem narodnih pjesama na hrvatsko-bosanskoj granici²⁹; kao profesor crkvenog prava na zagrebačkom sveučilištu on je pomoću svojih prijatelja, uglavnom muslimana, uspio g. 1887. i 1888. dobiti za Maticu Hrvatsku dvanaest boljih muslimanskih pjevača iz Bosanske Krajine, t. j. iz sjeverozapadne Bosne. Pod vodstvom i kontrolom samog Luke Marjanovića, pouzdani ljudi su zapisivali iz usta ovih pjevača, dijelom u Zagrebu, dijelom na licu mjesta, epske kao i neke druge pjesme. Iz bogatog materijala, koji je Marjanović skupio, Matica Hrvatska je izdala u dvjema opsežnim knjigama samo 50 pjesama, koje su bile probране prema estetskom i sadržajnom mjerilu, a i prema obimu.³⁰ Značajan doprinos bio je uvod Luke Marjanovića,³¹ u kome je, poslije Vuka Karadžića, pružio najbolje podatke o pjevačima i pjesmama. Muslimanske pjesme opijevaju velikim dijelom iste događaje i lica kao i kršćanske, dakako sa stanovišta bosanskih »Turaka«, t. j. hrvatskih i srpskih poturica; pravih Turaka došlo je naime veoma malo na sjeverozapadni Balkan, a njihova okolina brzo ih slavizirala. Od svih poznatih literatura to je jedini primjer, gdje imamo pjesme na istom jeziku i u istoj formi od obiju zaraćenih strana. Ne postoje ni arapski pandani, koji odgovaraju francuskim i španjolskim epskim pjesmama, kao ni takvi, koji bi odgovarali bizantskom epu Digenis Akritas.³²

Umjetničku vrijednost muslimanskih pjesama uočio je znameniti poštovalac i prevodilac narodne epike Josef Holeček, koji se divio bogatstvu i ljepoti »mohamedanskih pjesama«, njihovu opisu žena, konja, megdana i t. d. Holeček je preveo i objavio razmjerno znatan izbor tih pjesama.³³ I prvi se izdavač jugoslavenskih popijevaka Fr. Ks. Kuhač³⁴ izrazio pohvalno o muslimanskim pjesmama, jer da nisu tako fantastične kao arapske ili turske, već, u granicama mogućnosti, realistične. Jedino im smetaju brojne turske i arapske riječi.

Veliku većinu muslimanskih pjesama sačinjavaju krajišničke, krajiške (sc. pjesme) i krajišnice.³⁵ Krajina³⁶

²⁹ Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju u Gornjoj Hrvatskoj, Krajini i u Turskoj Hrvatskoj. Sv. I. U Zagrebu 1864.

³⁰ Hrvatske narodne pjesme, Junačke pjesme (muhamedovske), knj. III.—IV., Zagreb 1898, 1899. Njemački prijevod ovih muslimanskih pjesama pripremio je sam Luka Marjanović — korespondirao je o tome sa mnom g. 1912. — ali ga nije objavio.

³¹ Tamo, knj. III, str. VII.—LVI.

³² Vidi češko izdanje »Byzantské epos Bazilios Digenis Akritas«, V Praze, Česká akademie 1938.

³³ Národní epika bosenských Mohamedánů, I—II, Praha 1917, 1920. (Sborník světové poesie sv. 126 i 133).

³⁴ Wiss. Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina VI, 565.

³⁵ Hoćemo jednu krajišnicu, stavite jednu krajišnicu (pred gramofonom), ispjevaj mi krajišnicu.

³⁶ Budući da su se u pograničnom kraju često vodile borbe, može Krajina značiti i rat, borba, vojska. Od toga je nastao glagol krajiniti, t. j. boriti se. Rj A V, 445.

se naziva granični pojas neke zemlje, kakvih ima kod južnih Slavena više. Ovdje dolaze u obzir Krajina u Hrvatskoj; uglavnom Lika, gdje ličkim junacima na Udbini zapovijeda Mustajbeg Lički, zatim Krajina u sjeverozapadnoj Bosni, gdje su glavni junaci Mujo i Halil Hrnjica iz Kladuše (u nekim pjesmama iz Udbine u Lici!) i cijeli niz drugih junaka, među kojima i Budalina Tale ili Tale Ličanin iz Orašca. Pjesme, koje opijevaju borbe ličkih junaka, nazivaju se također i ličke, a pjesme o događajima u Slavoniji i u Mađarskoj za vrijeme turske vladavine u *undurske* (Undurovina — Mađarska).³⁷ U njima se najviše spominju Osijek, Kaniža, Temišvar, Budim, a najčešće Janok ili Janjok, t. j. Đur, Mađ. Győr, njem. Raab, posljednje uporište habsburške države protiv Turske.³⁸ Budući da pjevači zaboravljaju naziv undurske pjesme, to i njih ubrajaju u krajiške; shvatljivo je, da ih muslimani zovu i *bošnjake*, kako su ih primali najviše iz sjeverozapadne Bosne. Sve pjesme ove vrste, koje potječu iz 16. i 17. stoljeća, preuzeli su muslimani, a često i kršćani, na cijelom srpsko-hrvatskom području, pa čak i Albanci u Albaniji³⁹ iz sjevernih brdskih plemena i u Staroj Srbiji; ovdje Srbi nazivaju Albance Arnauti, a ovi sami sebe Škipetari. Takve stare pjesme se kod Albanaca pjevaju uz *gusle* (alb. *lauta*), a zovu se *krajine*, *krajsnica*, *krejšnice*. Oblik *krejšnice* nalazimo i kod Srba na Kosovu.⁴⁰ Mujo i Alil živjeli su također u tradiciji cigana u Ulcinju.⁴¹

Epske pjesme poznajemo dakle iz dosadašnjih kršćanskih i muslimanskih zbirki, ali se malo pažnje posvećivalo pitanju, kako se pjesme pjevaju i recitiraju. Kult gusala i guslara skrivio je, da se zaboravljalo na pjevanje muškaraca bez instrumenta (vidi pogl. XI) kao i na to, da žene pjevaju pjesme uopće bez instrumenta ili da ih recitiraju. Već je Vuk Karadžić iznio,⁴² da je jedan od njegovih najboljih pjevača Tešan Podrugović umio veoma lijepo guslati, ali da nije znao ili htio pjevati, nego je pjesme recitirao (kazivao) »kao iz knjige«; Vuk je ujedno istaknuo, da su takvi ljudi najpodesniji pri zapisivanju pjesama, budući da paze na red događaja i misli. Nasuprot tome ima mnogo pjevača, koji pjevaju, a da kod toga ni na što ne misle, i koji ne znaju recitirati (kazivati). Na iste poteškoće nailazili su poslije njega svi zapisivači. Moja iskustva potvrđuju, da je pjesma odmah manje razumljiva, pjevali se uz neki instrument. Zapisivači su mi se žalili, da ne mogu pisati, kad pjevač pjeva, te da ima mnogo

³⁷ Neki pjevač tumačio mi je ovako: Do Save Bosna, preko Save Undurovina.

³⁸ Od g. 1594.—1598. nalazio se u turskim rukama; pošto je bio ponovno osvojen od kršćana, tamo su se naselili Srbi iz Bačke. Nar. enc. I, 635.

³⁹ M. Lambertz, *Die Volkspoesie der Albaner*, Sarajevo 1917, str. 4.

⁴⁰ G. E'ezović, *Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta*, sv. I, 326 (ćir.).

⁴¹ Tih. Đorđević, *Naš narodni život* VIII, 2—17, 18—26.

⁴² *Srp. nar. pjesme* I, str. XLVII—XLVIII.

guslara, koji ne umiju kazati ni dva stiha, nego ih moraju pjevati. Neškolorani ljudi ne znaju uopće diktirati. Tako je neki pjevač učitelju Jevremu Čakareviću pjevao pjesmu, koju je on odmah upamtio i zapisao, a pjevač ju je kasnije popravljao. Izdavač brojnih zbirki narodnih pjesama fra Stjepan Grčić⁴³ priopćio je, da nije moguće zapisivati »po pjevanju«; pjevač mu je katkad pjevao samo po jedan stih bez gusala, a on ga je za njim bilježio. Etnograf Mitar Vlahović⁴⁴ spominje, da pjevači nisu uspijevali da točno recitiraju (kazuju) pjesme, kad ih nisu pjevali uz gusle ili bez njih, tako da mnoge pjesme nije mogao zapisati. I toliko iskusan sakupljač, kao što je L. Kuba, tvrdi,⁴⁵ da nije moguće zapisati potpuno i točno guslarevo pjevanje; on navodi također, da bi se pjevač našao u neprilici, kad bi ga zaustavili i molili, da nešto ponovi. I ja sam ustanovio već g. 1912., da se ne može tražiti od pjevača, da ponovi bilo koji dio pjesme, a niti mu objasniti, što bi trebao ponoviti. Već onda sam zapisao, da je pjevač sličan stroju (verglec), koji mora pjesmu odsvirati do kraja i biti opet navijen, da bismo mogli iznova slušati neki dio, s tom razlikom međutim, da pjevač ne će ponoviti doslovno.⁴⁶ Sve ovo je veoma poučno, kad ispituje vjerodostojnost naših tekstova. Kod zapisivanja teksta Hasanaginice od Pavle Kuvelić pomogao sam si na taj način, da sam jedan stih zapisivao ja, a sin drugi.

Od dalekosežnog je značaja zapažanje L. Kube,⁴⁷ koji je jednom čuo lijepe stihove i zamolio pjevača, da ih još jedamput otpjeva, na što ih je pjevač jednostavno ponovio »kazujući«. Kad je Kuba opet izrazio svoju želju, prisutni su primijetili: »Ta pjeva«. Ovo je dokaz, da ljudi dobro ne razlikuju pjevani stih od govorenog i da za to ne postoji poseban izraz.⁴⁸ Mnogo je truda stajalo L. Kubu, dok je objasnio ljudima ovu razliku i tako je došao do upoređenja guslara s krasnom pojavom Richarda Wagnera i njegovom reakcijom na modernu glazbu.⁴⁹ Guslar naravno nije sljedbenik Wagnerov, ali bi po mišljenju L. Kube to postao, da je elastičniji. Tako isto klasični filolog E. Bethe⁵⁰ ne sumnja, da se je recitacijski ep razvio iz pjevane pjesme, »Liedstil zum epischen Stil«, i da razlika između srednjonjemačkog »singen und sagen« nije bila tako velika, kao što mislimo. Pritom ne smijemo zabo-

⁴³ Sinjske nar. pjesme i pričanja. Split 1929. Uvod V—VI. I pjevač i zapisivač umorili su se diktiranjem, tako da je pjesma pri kraju bila lošija.

⁴⁴ Ppnp I, 104.

⁴⁵ Znžo IV, 24.

⁴⁶ Phonogramm-Bericht I, 7.

⁴⁷ Znžo IV, 19, bilješka.

⁴⁸ U bilješci (Bericht II, 5) upozorio sam na to, da je u Bosni (Fojnica) više uobičajen izraz »pjevaju« mjesto »pričaju, kazuju«, a da naprotiv u Glasincu, u istočnoj Bosni, i u Hercegovini upotrebljavaju riječ »kazati« za epsko pjevanje.

⁴⁹ Znžo IV, 20.

⁵⁰ Homer, Bd. I, Leipzig 1914, str. 23—36.

raviti, da sam pjevač, kad brže pjeva, prelazi u recitaciju. O muslimanskim pjevačima u sjeverozapadnoj Bosni znamo, da oni kod stotoga stiha pjesme počinju tako brzo pjevati, zapravo recitirati, da ni stenograf ne bi stigao zapisati.⁵¹

Pjevanje bez instrumenta ima neke osobitosti. Putnik i jahač na putovanjima, pastir kod ovaca i radnik kod rada pjevaju u sav glas [iz(a) glasa, na glas, njem. »das Singen aus voller Kehle«], što se naziva putničko pjevanje, također kiridžijsko ili kiridžinsko od kiridžija, što u starije doba ne označava vozara, nego kiridžiju (njem. Säumer), ili bolje, prema Rječniku Jugoslavenske akademije,⁵² čovjeka, koji iznajmljuje svoje konje, da bi se na njima jahalo ili prenosilo, dok ih on prati. Takav pjevač turi prst u uho ili na nj položi dlan, da bi mu pjevanje jače odzvanjalo (tako mi vrlo zvoni). Svaka se epska pjesma⁵³ može pjevati »putnički«, ali se tako najviše pjevaju pjesme iz ciklusa Kraljevića Marka, uskočke i hajdučke.

Putnik može pjevati i tiho, za sebe (ispod glasa), što rade i ribari, da ne poplaše ribu.

Pjesme iz Kačića pjevaju se na isti način kao i druge junačke pjesme, pri čemu pjevač poslije svake kitice od četiri stiha podigne glas (otegne, podvikne). No Kačićeve pjesme mogu se pjevati i bez instrumenta na način evanđelja (kao da kantate tamo u crikvi), a i čitati iz knjige s nekim »naglasom«. Čini se, da je to »accentus« gregorijanskog pjevanja, t. j. čista recitacija uglavnom s jednakim tonom, u kojoj se kod interpunkcije diže ili spušta glas; ovamo idu epistolae, lekcije, evanđelja i t. d. Prava melodija je »concentus«.⁵⁴ S druge je strane poučno crkveno pjevanje u bosanskom katoličkom samostanu Kreševu, gdje je melodija bila u formi recitativa, kao što su se pjevale junačke pjesme bez pratnje gusala, ali se taj običaj izgubio.⁵⁵

Što se tiče individualnog epskog pjevanja bez instrumenta u Makedoniji, smatra G. Ružičić,⁵⁶ da u Velesu postoji druga melodija i ritam, da tamošnje pjevanje obiluje muzičkim elementima iz lirskih popjevaka, da je njegova skala tonova bogatija nego kod dinarskog pjevanja, a ritam komplikovaniji i življi. Sve to se podudara s mojim zapažanjem, da epske pjesme u Staroj Srbiji kao i u nekim mjestima u Srbiji sadržavaju više lirskih elemenata.

⁵¹ Nar. pjesme Matice Hrvatske III, str. XVI.

⁵² Sv. V, 4.

⁵³ Vidi fonograme 1931 — 84, 1931 — 95, 1932 — 14 i 1932 — 40.

⁵⁴ A. Dožonić, Znžo XX, 21—22. Cf. i B. Siro'a, Problemi našeg muzičkog folklora, Znžo XXVII, 193—231.

⁵⁵ Sv. Cecilija XXVI, 106.

⁵⁶ Ppnp I, 231.

Svaki pjevač uz gusle počinje predigrom (Risan, G. Grbalj, L. Kuba),⁵⁷ obično sporom i veoma dugom, koju modulira, pa je produžuje čak i nakon što smo ga podsjetili, da bi već mogao početi pjevati.

Iza predigre slijedi pretpjev, koji pjevači i slušaoci nazivaju obično pripjev, prijev (Rudnik), pripjevak i pretpjev, pretpjev (Čilipi, Gornji Grbalj), pretspjev, pripjevka (Rogatica), napiv (Gornja Poljica) i uvod (Pelješac),⁵⁸ početak (Trnovo).⁵⁹ Takve pretpjeve sakupljači i izdavači narodnih pjesama rijetko kada zapisuju i objavljuju.⁶⁰ Najviše je pretpjeva, kraćih i duljih, ozbiljnih i šaljivih, izdao jedan od najnovijih sabirača, Crnogorac Novica Šaulić.⁶¹

Svaki pjevač zna jedan ili nekoliko pretpjeva, koje može lako i po volji mijenjati prema raspoloženju i potrebi (okrenut svaki na svoju ruku) ili ga sam improvizirati. Tanasije Vučić pozdravio je na pr. u Pragu u Jugoslavenskom Kolu i u Čehoslovačko-jugoslavenskoj Ligi u pretpjevima goste Čehe i Jugoslavena, spominjući Masaryka, Beneša i Tyrša. Kad sam bio sa sinom na terenu, pjevači su nas često slavili. Ovi pretpjevi mogu biti veoma stari ili bar čuvaju veoma stare elemente, no ima i pretpjeva, koje pjevači preuzimaju od novijih pjesnika, kao Zmaja Jovana Jovanovića i kneza Nikole,⁶² te od suvremenih narodnih pjevača. Pretpjev o pogibiji Franja Ferdinanda od Stanoja Begovića bio je štampan u Americi, pretpjev Crnogorca Radovana Bećirovića Trebješkog u knjižici »Borba, ropstvo i oslobođenje«, a pretpjev Vuka Adžića iz Vasojevića objavljen je g. 1914. Štampan je i muslimanski pretpjev iz okolice Novog Pazara. Pretpjev glasovitog pjevača Ušćumlića snimljen je na gramofonske ploče. I ja sam fonografirao nekoliko pretpjeva iz raznih krajeva: 1930-19 (Srebrenica u Bosni), 1930-28 (muslimanskog pjevača u Vlasenici), 1930-65 (Nikšić), 1930-124 (pripjevak Crnoj Gori), 1930-172 (Stari Kolašin), 1931-49 (Balinovac) i 1931-51 (Prokuplje, pripjev i početak Gorskog vijenca).

⁵⁷ Objavio je predigru guslara u Trilju u Dalmaciji, koju je zapisao u notama, Znžo, IV, 22.

⁵⁸ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 95. Vojin Vuković, koji je prikazao pjevanje na poluotoku Pelješcu, donosi nekoliko »uvoda« pjesmama, ali ovaj izraz potječe vjerovatno od njega.

⁵⁹ T. Maretić naziva pretpjev zapjev, navodi nekoliko primjera (Naša nar. epika 70-72), muslimanski samo jedan (str. 75).

⁶⁰ Na pr. J. Čakarević, Srpske narodne pjesme i šaljivi pripjevi, U Užicu 1931. str. 89-91 (ćir.), Nar. pjesme Mat. Hrv., knj. IX, str. 83. — Prvi put objavio je takve muslimanske i kršćanske pretpjeve, koje naziva popjev, pripjev, napjesna, naklapalica i kasalica, F. S. Krauss, Smalagić Meho, str. 70-78.

⁶¹ Srpske narodne pjesme kn. I, sv. I, Beograd 1929, str. XXXIV- XLVIII (ćir.).

⁶² U pretpjevu pjesme »Boj na Glasincu« spominje pjevač Karadžića, Višnjica, Branka Lazarevića i Zmaja Jovana Jovanovića.

Možda se pretpjev nalazi i kod drugih fonografiranih pjesama prije njihova početka, na pr. fonogram 1930-158 (iz Prizrena). Noviji su pretpjevi već složeni u desetercu sa srokom kao i u osmercu.

Kako se u početku samih pjesama često spominje vila, da nekog zove, tako je jedan crnogorski pjevač otpočeo pjesmu, zamolivši vilu, da mu da gusle; inače se invokacija obraća samom instrumentu: gusle moje, gusle javorove, gusle od javora, drvo od javora, srpske gusle, gusle mile, koje su rušile minarete i gradile stare manastire,

Vaše strune rušiše munare,
Podigoše manastire stare,

gusle »srpskog pjevača«, koje su »sačuvale našu slavu, slavu srpsku« i samo »Srpstvo«. U Rogaticí apostrofirao je neki srpski pjevač gusle kao svoj oltar:

Gusle moje, moj sveli oltaru.

Kod hrvatskih pjevača zabilježio sam ovakva apostrofiranja: »Tanke gusle moje, da pivaño pisme od istine, što je za družine« (Blaca na Korčuli); i u Sinju sam čuo veoma čestu karakteristiku »pisme od istine... za družine«, a na Hvaru »gusle moje, udarajte lipo«.

Kako epske pjesme uglavnom služe plemenitoj domaćoj zabavi, shvatljivo je, što se u njima često spominje domaćin. Mnogi pretpjevi odaju međutim, da su pjesme bile namijenjene »družinama«, ⁶³ t. j. borbenim četama hajduka i uskoka, obično od 30 članova, koje je predvodio harambaša. Pjevač se često obraća braći i družini (braćo i družina, braćo moja i družino draga). Iz družine postali su drugovi (braćo i drugovi), vojnici (za ratnike) pa čak i »gospoda«. Pjevač se često klanja i vladarima, ali ne »caru«, t. j. sultanu, niti »ćesaru«, t. j. bečkom caru, nego knezovima i kraljevima srpskim i crnogorskim. Malko je zakasnio neki musliman, kad je poželio »veselimo se u našoj carevini«, t. j. u Turskoj.

U novije se vrijeme već pojavljuje suvremeni nacionalizam:

Poslušajte Srbi sokolovi,
Slovenskoga roda vitezovi.

U Baru, na južnom kraju Jugoslavije, čuo sam: »Oj Srbi, Hrvati, Slovenci, držite se sloge«. Ističe se i slavenska misao: »Svi Sloveni izgubiše... divi se Slovenstvo«. U Boki Kotorskoj, gdje zajedno žive Srbi i Hrvati, pjeva se još u ruskom obliku o »slavjanskim« junacima.

Skoro u svim pretpjevima poziva se društvo, da se veseli; uprkos tome pjevao je neki pjevač tiho, žalosno, veoma polako, iako je i on najprije uskliknuo: »Hej, da se veselimo«. Radost treba da

⁶³ Rj A II, 815 ee.

izazove »pjesma od istine«, u istinitost koje vjeruju pjevači i slušaoci. Katkad međutim izbijaju i sumnje. Neki pjevač naročito ističe, da ne laže (istina je, ne ću da vam lažem), drugi se pak izgovara, da pjeva, što je slušao od nevaljalca, goreg nego što je on sam (Kako sam čuo od drugoga od laščine,⁶⁴ od sebe gorega — G. Poljica), a treći upravo ističe:

Niti lažem, nit' istinu kažem,
Oni laže, koji meni kaže.

Pjevači upozoravaju zatim, da hoće pjevati o junacima i djevojkama (pjesma od junaka i djevojaka, za junake... za djevojke), o tome, kako je neki junak poginuo ili se oženio, o podvizima starih junaka (što su stari činili junaci) i o starim vremenima (što je bilo u stare godine, od starine). Za stara vremena upotrebljavaju se često turski izrazi, *v a k a t* i *z e m a n* (o starom vaktu i zemanu, od starog vakta, što je negda u zemanu bilo); često se spominje to, što je nekad bilo (što je prije bilo, sad se spominjalo). Neki pjevači ukazali su i na srpsku historiju od »pet vjekova« i broje čak 520 godina od bitke na Kosovu. Drugi žele o njoj pjevati (od Kosova cara Lazara do današnjeg dana da pjevamo). Sasvim moderan bio je neki musliman iz Mostara, koji je u pretpjevu propagirao sokolstvo, koje se mora podići na viši stupanj.

Malo se pažnje poklanjalo činjenici, da se i kod Srba i Hrvata pjevaju zajedno ozbiljne epske pjesme uz šaljive i satiričke, što pjevači iznose i u pretpjevima, u kojima navode neobične stvari, »čuda«, na pr. vino pije slijepac s nijemim, služi mu djevojka bez glave, mlada ljuba ni jednoga zuba, poljem trče dva pečena zeca, netko »dovati pušku... loše gađa, dobro pogađa«. Neki pjevač spominje okovanu patku, zeca u svilenim hlačama i t. d. Često se govori, što je teško ili dobro, na pr.:

Teško vuku, koga tice hrane,
I junaku, koga žene brane.

Tako isto je teško junaku, koji ne pije vino, vuku, koji ne jede meso, mladiću, koji ne ljubi djevojku, ogrlici na nečistom vratu i puški u strašljivoj ruci. Pretpjev ozbiljnoj pjesmi o Kraljeviću Marku i Andriji završio je pjevač na Pelješcu riječima:

Da vam kažem što bi dobro bilo:
Staru didu lulu zapa'iti,
M'adu momku č'ru poljubiti,
Krvoniji sa'lju okrvav't
A pijancu čašu ispijati.⁶⁵

U Starom Kolašinu svi prisutni su se smijali slušajući pretpjev pjesmi »Ženidba Smiljanić Il'je«, pa i prilikom fonografiranja.

⁶⁴ Ri A V, 919 i 909 b.

⁶⁵ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 96.

Samu pjesmu pjevač teško počinje, dok ne nađe pravi glas (dok uhvati grlo).

Dokaz da najnovije pjesme nasljeđuju stare, pruža početak pjesme o ratu Austrije protiv Srbije, gdje se slanje note iz Beča u Beograd ovako opisuje:

Knjigu piše od Beča cesare
Te je šalje gradu Beogradu.

U drugoj se pjesmi šalje »knjiga« iz Beča u Berlin »na koljeno Viljemu«. U oba primjera pomišlja se na svitak papira (a ne knjigu) poput starih turskih pisama, koja su se zaista pisala i čitala na koljenima (vidi sl. 70—5). Franjevac Grga Martić, glasoviti oponašatelj narodnih pjesama (hrvatski Homer), pisao je bez stola, koji sam uzalud tražio u njegovoj sobi, sačuvanoj u samostanu Kreševu u Bosni.

Poslije svakog deseterca pjevač malo gudi, čime hvata — kako ljudi govore — dah, pa i misli za slijedeći stih. To ujedno objašnjava, zašto je svaki stih ne samo ritmička, nego obično i sintaktička cjelina.

Pjesme nemaju, kao što znamo, kitica, te mogu trajati veoma dugo, po cijele sate, pa i noći. Shvatljivo je, da su i najizdržljivijem pjevaču potrebne stanke, za koje sam čuo riječi od mor (Metković), od morio se, počinutak, pristanak (i - ě). Takav otpjevani dio pjesme zove se obično jedan dušak,⁶⁶ pa i komad, odlomak, preduši (t. j. da odahne). Pjevač upozorava, da je završio takav dio time, što podigne glas: podvikne, podvikuje, koje značenje ne navode rječnici.⁶⁷ Doduše, tako podižu glas osobito pjevači u Crnoj Gori i u drugim krajevima važnim za narodnu pjesmu, dok se u Dalmaciji ovako obilježuje kraj Kačićevih kitica od četiri stiha. Za vrijeme odmora pitaju slušaoci pjevača, kako se pjesma završava, na što im on ne odgovara. Poslije odmora nastavlja ovako:

Gde li bismo, gde li ostadosmo,
Gde li malu pisnu ostavismo?

Pjevači dodaju svojim pjesmama i završetak, koji se zove dočetak, svršetak, završetak ili kraj, a također i pripjevak⁶⁸ ili pripev kao na početku.⁶⁹ Ovi završeci često su

⁶⁶ Već Mikaljin rječnik donosi dušak od pitja — amystis', popiti sve u jedan dušak — amystim bibere. Kasnije se ovaj izraz upotrebljava adverbijalno na (jedan) dušak, u (jedan) dušak, pogotovo kad se govori o piću. Rj A II, 901.

⁶⁷ Cf. Rj A X, s. v. podvikivati, podviknuti.

⁶⁸ U Hercegovini čuo sam g. 1913. izraz natpjevak. Bericht II, 25 bilj.

⁶⁹ T. Maretić naziva stereotipne završetke dopjevak te navodi više primjera (Naša nar. epika 72—74, iz muslimanskih pjesama 75). Budući da T. Maretić stavlja pod navodnike termine dopjevak, koji ne donosi Rj A, i zapjevak

veoma kratki, u zbirci Jukića-Martića imamo na pr. u sedam pjesama:

Onda bilo, kad no se činilo.

Kao primjer navodim pripjevak iz Zaostroga u Dalmaciji, gdje je sahranjen Andrija Kačić Miošić:

Ove pisme sada nema više:
Davno bilo, moja braćo draga,
Davno bilo, sad se spominjalo,
Kano Jurjev u godini dane —
A mi da smo zdravo i veselo.⁷⁰

Stojan Rubić objavio je više završetaka iz Duvna u jugozapadnoj Bosni, na pr. od jednog stiha

Davno bi'o, sad se spominjalo,⁷¹

ili od dva stiha

Davno bilo, sad se spominjalo,
A mi da smo zdravo i veselo!⁷²

Karakterističan je ovaj kratak završetak:

Davno bilo, brate, na krajini,
Davno bilo, sad se spominjalo,
Kano dobar junak u družini.
A ja ne znam, je l' istina bila,
Ja sam čuo od slipca iz Poljica,
Slipac piva, te se tako 'rani,
Al' i 'vali dila od junaka
Tankim glasom i lakim guslicam.⁷³

Kao što vidimo, ovaj pjevač ne jamči, da je pjesma istinita, dok drugi posve baca odgovornost na svoj izvor:

A ja čuo od slipca iz Poljica,
je l' istina, sigurno ne znamem,
ako laže, i ja polagujem.⁷⁴

A pjevač iz okolice Splita izražava na kraju ovu želju:

Bog vam dao od gvožđa opanke,
ne razdrli oruč ni kopajuć,
već u kuli pribrajajuć blago

za pretpjev, to ne potječu od njega, nego su kovanice nekog, koji se nije starao saznati, kako narod naziva ove dijelove pjesme. Takve muslimanske i kršćanske završetke pod imenom priklapuša, naklapuša, dopjesna objavio je već F. S. Krauss (Smailagić Meho, str. 153—160).

⁷⁰ Znžo XXV, 215. Sličan završetak je u nekoj uskočkoj pjesmi Vuka Karadžića (Srp. nar. pjesme III, 162).

⁷¹ Znžo IV, 277.

⁷² Znžo IV, 285.

⁷³ Znžo IV, 284.

⁷⁴ Znžo IV, 278.

te dalje priča kao u bajkama, da je bio na »piru«, gdje je jeo i pio. Na epilogu crkvenih »prikazanja« na Hvaru⁷⁵ podsjeća završetak pjesme iz Kupresa u Bosni, gdje se izražava čežnja za seljačkim blagostanjem:

Davno bilo, sad se spominjalo!
A mi, braćo, zdravo i veselo!
Rodila nam bilica pšenica,
janjile se biljarice ovce,
rikale nam krave i volovi,
hrzali nam konji i kobile,
pčele nam se tri puta rojile,
rodilo nam lozovina-vino!⁷⁶

Poslije ovakvog završetka može slijediti još guslanje kao u predigri.

Glavni sadržaj epskih pjesama su borbe protiv Turaka, koje u stvari tvore epsko doba svih južnih Slavena.⁷⁷ Iako u bogatoj epici Srba i Hrvata nalazimo tek malo osoba i događaja iz vremena prije dolaska Turaka, ipak priče i pjesme ističu prve srpske vladare iz dinastije Nemanjića i lenske knezove, koji su uništili Dušanovo carstvo.⁷⁸ Vrhunac predstavljaju krasne i dirljive pjesme o bici na Kosovu (g. 1389.), iz kojih je tokom stoljeća nastao kosovski mit s knezom Lazarom, koga pjesme obično nazivaju carem, što ne odgovara historijskoj istini. Među lenskim knezovima, koji su već bili postali turski vazali, nalazi se centralna pojava velikog dijela svih narodnih pjesama Kraljević Marko, koji je poginuo u bici na Rovinama g. 1394. boreći se u sultanovoj vojsci protiv vlaškog (rumunjskog) vojvode. Uprkos tome postao je najpopularnijim junakom svih južnih Slavena, na koga su Srbi i Hrvati prenijeli sve dobre i loše strane svog narodnog karaktera. Iz Srbije kneza Lazara, sa sjedištem u Kruševcu, bojišta su se prenosila dalje na sjever, poslije propasti ostatka srpske vazalske države (g. 1459.) u južnu Mađarsku i Srijem u istočnoj Slavoniji, gdje s posljednjim Brankovićima završava povijest srednjovjekovne Srbije, i gdje već znatnu ulogu igraju mađarska gospoda, kao Sibinjanin Janko (Hunyadi János), vojvoda sedmogradski. On je poslije smrti kralja Vladislava kod Varne (g. 1444.) postao gubernator Mađarske, kome su Turci nanijeli težak poraz u drugoj bici na Kosovu g. 1448., kojasečesto stapa s prvom. Očuvale su se i pjesme o ostacima srpske države pod Crnojevićima u Zeti (u Crnoj Gori) krajem 15. vijeka.

⁷⁵ Stari pisci hrv. XX, 106, 137, 218.

⁷⁶ Nar. pjesme Mat. Hrv. IX, 91.

⁷⁷ M. Murko, Geschichte der älteren südslavischen Literaturen 200—206. — Tada sam već iznio svoje mišljenje o starosti epskih narodnih pjesama. Sva moja kasnija iskustva potvrđuju moje uvjerenje, da su glavne pjesme o Nemanjićima i Kosovu nastale u njihovo doba.

⁷⁸ O historijskim osobama epskih pjesama obavještava lijepo i pregledno T. Maretić, Naša nar. epika 109—190.

Brojne pjesme o albanskom junaku Skenderbegu iz 15. stoljeća potječu bez sumnje iz Kačića, barem svojim velikim dijelom, što se vidi po imenu, kojim ga se obično naziva: Jure, Đuro Kastriotić.

Time se i završava kršćansko feudalno doba u narodnoj epici Srba, a na mjesto srpske, bosanske, hercegovačke i hrvatske aristokracije pojavljuju se turski begovi i age. U borbama protiv Turaka javljaju se na cijelom području glasoviti hajduci,⁷⁹ a nakon pada Bosne g. 1463. i Hercegovine g. 1482. uskoci, koji su prebjegli iz Turske u hrvatske zemlje, naročito u Dalmaciju, gdje su se borili na austrijskoj i mletačkoj strani. Glavna poprišta ovih okršaja su Senj i Lika u Hrvatskoj, Kotari kod Zadra u Dalmaciji i sjeverozapadna Bosna. Na svojim pohodima prodirali su uskoci i dalje, imamo na pr. poznatu pjesmu »od Valone grada«, a u muslimanskim pjesmama spominju se Krf (Čorfes), Malta i Kreta (Kandija). Od 17. stoljeća učestvuju u borbama južna Dalmacija i Crna Gora, koja se zaista oslobađa od Turaka na početku 18. vijeka (formalno g. 1878.), i živi neprestano se boreći protiv njih. Crna Gora imala je pored svojih hajduka i svoje uskoke, i to ne samo kršćane, koji su »uskočili« na njeno područje iz turskih krajeva, nego i muslimanske uskoke,⁸⁰ kojima je učinjena neka nepravda, te su iz osvete »uskakali« u najbliža crnogorska plemena.⁸¹

Žene rijetko odlaze u hajduke. U Višegradu u Bosni čuo sam na pr. pjesmu o tome, kako je ljepotica Fata odbjegli preko Banja Luke u Oslam planinu hajducima, jer je neki mladić tvrdio, da ju je obljubio. U Bučju (Sandžak) poznata je pjesma »Junaštvo Damjanke djevojke«, koja je poslije pogibije svog oca Damjana, čobanina kod ovaca, uzela njegovo oružje i pobjegla u planinu, gdje je ubila Kovačina Ramu, koga su htjeli živa uhvatiti.

Na početku 19. stoljeća oslobađa se Srbija pod vodstvom Karađorđa⁸² (Crni Đorđe 1804—1813) i Miloša Obrenovića (takovski ustanak g. 1815.).

⁷⁹ Vuk Karadžić (Rječnik 826) prevodi der Strassenräuber, latro, no dodaje u zagradama: »in diesem Lande weniger abscheulich und näher dem Heldenthume.« Po E. Bernekeru (Slaw. etym. Wb. I, 375) srp. hrv. hajduk, bug. hajduk, hajdut, hajdutin znači razbojnika i potječe od madž. hajdú, kako su se najprije zvali piešaci-najamnici u službi na granici protiv Turaka. Kod Grka zovu se hajduci klefti.

⁸⁰ Kao primjer poturčenog uskoka imenovali su mi Babića Jašara. U Srp. nar. pjesmama Vuka Karadžića (VIII, str. 102—103) zove se Babić Jašar »Turčin«, a zaista je mogao imati muslimanske pretke.

⁸¹ Stihovi iz ove crnogorske pjesme dokazuju, da su hajduke i uskoke smatrali za jedno:

Daj nam vojsku, ako Boga znadeš!
Da udrimo na uskoke š njome,
da hajdučko sjeme razrušimo.

(Karadžić, Srp. nar. pjesme VIII, 350).

⁸² Pjevači zamjenjuju često tursko ime oslobodioca i osnivača narodne dinastije narodnim: Crni Đoka i samo Đoko.

Prema ovoj historijskoj pozadini Srbi dijele narodne pjesme u devet glavnih ciklusa: ciklus Nemanjića, kosovski, Kraljevića Marka, Brankovića, Crnojevića, hajdučki, uskočki, oslobođenja Crne Gore i oslobođenja Srbije.⁸³ Tako se, prema P. Popoviću, završava sjajno krug narodne poezije u Srbiji i u istočnim srpskim krajevima, gdje je i nastala u svojoj starijoj formi.⁸⁴

Ovaj prikaz srpske i hrvatske epike nije naravno potpun ni što se tiče starijeg doba, koje poznaje također pjesme iz hrvatske povijesti; osim toga on posvećuje veoma malo ili nikako pažnju mnogobrojnim muslimanskim pjesmama, koje počinju već s dolaskom sultana Murata i njegovom pogibijom na Kosovu. Muslimanske pjesme o Đerdelez Aliji tvore pandane pjesmama o Kraljeviću Marku, a »krajiske« pjesme uskočko-hajdučkim. U muslimanskim pjesmama prikazuju se i bojevi Turaka uglavnom iz Bosne, u Mađarskoj u 16. i 17. vijeku kao i borbe protiv Rusije u 18. vijeku. Tako se u istočnoj Bosni (Srebrenica) spominje »gospa Jelisavada«, carica Jelisaveta, koja je ratovala s Turcima, dok u Nikšiću u Crnoj Gori znaju pjesmu o tome, kako »knjigu piše Otmanović care«⁸⁵ u Rusiju, želeći uhvatiti »Katerinu mladu«. O pohodu Turaka na Beč g. 1683. pjevali su mi u Vlasenici u istočnoj Bosni i u Stojniku u Srbiji pjesmu, u kojoj se opisuje, kako je bečka carica molila moskovsku kraljicu, da joj pošalje sina Mijaila. U ovoj pjesmi napravili su srpski pravoslavni pjevači od poljskog kralja Jana Sobjeskog moskovskog kralja ili kraljicu, ali su zadržali i mnogo aluzija na pokušaje, da se sin Jana Sobjeskog oženi s carskom princezom.⁸⁶ Pjevač u Vlasenici nazvao je Poljsku »zemlju lejansku«, te je rekao, da je pjesmu naučio iz Novosadske Pesmarice. Važno je, da je ovu pjesmu zapisao već Luka Marjanović i da je sada objavljena u najnovijoj knjizi zbirke Matice Hrvatske.⁸⁷ U glavnom sjedištu Čengića u Ratajima kod Foče još je u živu sjećanju predanje o pogibiji Bećir-paše Čengića u bici »pod Ozijom«, t. j. kod Očakova u Besarabiji, kao i o sudbini njegovih dvaju sinova u Rusiji.⁸⁸ Pjevači⁸⁹ spominju i borbe Austrijanaca

⁸³ P. Popović, Pregled srpske književnosti, Beograd 1909, 92—139. Pred historijske cikluse stavlja P. Popović nehistorijski ciklus, koji sadržava pjesme o nadprirodnim bićima, legende, te balade i romance o nehistorijskim osobama. — Branko Drechsler-Vodnik (Izabrane narodne pjesme I, Junačke, U Zagrebu 1908, str. 20) dijele ovako: ciklus »pretkosovski, kosovski, Marka Kraljevića, despota Brankovića, braće Jakšića, junaka Ugričića, hajdučko-uskočki.«

⁸⁴ P. Popović, Pregled srpske književnosti 139.

⁸⁵ To može biti pjesma Vuka Karadžića (Srp. nar. pjesme VII, 489—499).

⁸⁶ Viskovatij, Pogłosy 126—138, naročito 133.

⁸⁷ Nar. pjesme Mat. Hrv. IX, 15—22.

⁸⁸ Pjesme o tome objavio je Karadžić (Srp. nar. pjesme III, 539—544; VII, 484—489). Hörmann (Nar. pjesme muh. II, 608—611) ima bilješke o Čengićima, ali ne donosi nikakvu pjesmu ili napomenu o ovom događaju.

⁸⁹ Pjesmu o osvojenju Temešvara iz turskih ruku g. 1716. objavio je Karadžić (Srp. nar. pjesme VIII, 139—140).

protiv Turaka u 18. stoljeću, kad je Austrija zavládala većim dijelom Srbije. Na to doba se odnosi i pjesma, zapisana blizu Metkovića u Hercegovini,⁹⁰ kako su ban Tukulja (Tököly)⁹¹ i Kumregeneral istjerali Alipašu iz Osijeka, kao i pjesme, kako su tvrđavu Zvornik osvajali Petar i Filip-general, o kojima sam često slušao pjevati.⁹²

O Napoleonu se pjeva u Dalmaciji i Crnoj Gori, na historiju kojih je on snažno utjecao. U Srbiji u Čajetini čuo sam pjesmu o njegovu pohodu na Rusiju,⁹³ a u Novom Pazaru o rusko-turskom ratu g. 1827. U pjesmi se spominje i pomorska bitka protiv Engleza između Brača i Hvara g. 1813. Borbe Crnogoraca i Hercegovaca protiv Turaka trajale su kroz cio 19. vijek, o kojima su obje strane, pored brojnih loših pjesama, dale i veoma dobre, na pr. o smrti Smail-age Čengića; one se međutim ne slažu u tome, tko ga je ubio. Prema jednim ubica je Jakov Grahovljanin, prema drugim Novica Cerović, dok treći tvrde, da je to bio Mirko Aleksić. Spominje se čitav niz crnogorskih dostojanstvenika, kao i mnogo popova i narodnih junaka, koji su poginuli u okršajima protiv pograničnih Turaka, uglavnom iz Hercegovine, Nikšića, Podgorice, Spuža, Kolašina i Plevlje (tur. Taslidža). Pjeva se također o katastrofalnom napadaju Sulejmana-paše na Crnu Goru g. 1876.

Uz pjesme o oslobođenju Srbije treba spomenuti, da je u njima opjevan, pored prvog Ustanka pod Karađorđem, o kojem postoje i turske pjesme,⁹⁴ još i uspjeli takovski ustanak g. 1815. pod vodstvom

⁹⁰ Glas Mat. Hrv. 1909, 141.

⁹¹ Često spominjani Rakocija-ban i Tukulja-ban također su protivnici krajiških Turaka. Vidi na pr. Zarobljenje Rakocija bana na Mrkalju (Hörmann, Nar. pjesme muh. II, 413—425; Tukulja-ban u stihu 418). Mrkalje nalazi se u okrugu Bihaća kao i Tuzle u Bosni. (RJA VII, 63). Ova dva mađarska junaka često se spominju u ciklusu krajiško-ličkih pjesama.

⁹² Pjesme o njima objavio je Hörmann (Nar. pjesme muh. I, 188 i 196).

⁹³ Početak pjesme nekog školovanijeg pjevača-pjesnika glasi:

Prebije'la vila klikovala
Svrh Urala visoke planine,
Jasnim glasom oblak probijaše,
Aleksandra cara dozivaše:
Od Rusije slavni gospodaru
A još dični mili pobratime,
Gde si danas, nigde vas ne bilo,
Ili čuješ il ništa ne mariš,
Gde se nova sila podignula
Od Trojanskog do današnjeg doba.
Na vas ide sila Bu(o)naparta,
Sto počinu čudo u svijetu
I pokori toliko naroda
I toliko moćnih vladaoa.

Pjesmu o »Bunaparti« i bečkom caru objavio je Karađžić (Srp. nar. pjesme VIII, 171—177).

⁹⁴ Dr. Bašagić zapisao je ovakvu pjesmu od neke muslimanke u Sarajevu. Znžo XXIX, 2, 201—204.

Miloša Obrenovića. Na ove se posljednje pjesme međutim nitko ne osvrće,⁹⁵ a nije ni poželjno da se pjevaju,⁹⁶ iako ima krajeva, u kojima je tradicija Obrenovića još i danas veoma živa. Zanimljivo je, da se pjesma o ubijstvu Mihajla Obrenovića (1868) sačuvala i u Sjenici u Novopazarskom Sandžaku.

Uglavnom su se održale pjesme o raznim povijesnim događajima, koji su se zbili na jugoslavenskom području. U rukopisnim zbirkama Matice Hrvatske nalaze se na primjer pjesme o banu Jelačiću,⁹⁷ o »krajišnicima« g. 1848. i o austrijskim ratovima protiv Italije (Vojevanje generala Gepera na Taliju 1852). Zatim se opijevaju bitka kod Visa (tal. Lissa) g. 1866., razni događaji u Bosni pod turskom vlašću,⁹⁸ ustanak u Krivošijama g. 1869. protiv uvođenja opće vojne obaveze u Austriji i t. d. Pjevače jugoslavenskih epskih pjesama privlačili su i drugi ratovi, kao prusko (njemačko)-francuski 1870—1871, o kome postoji duga epska pjesma, zatim tursko-grčki rat (1897) i rusko-japanski. Rusko-turski rat g. 1877—1878, koji donekle ide u povijest južnih Slavena, opjevan je i u zborniku »Kosovska osveta« (posljednje tri pjesme) kao i u naročitom zborniku »Slavenska sloga« Crnogorca M. Šobajića.

⁹⁵ Vuk Karadžić (Srp. nar. pjesme IV) objavio je jednu (str. 315—326) kao i odlomke pjesme »Boj na Čačku« (str. 326—332).

⁹⁶ Tvrdili su mi čak, da su ove pjesme zabranjene, što nisam mogao provjeriti.

⁹⁷ Bila je objavljena i veća zbirka o Jelačiću: Pokret godine 1848—1849. Narodna spěvanja od Zalovana i njegova brata Bošnjaka. U Carigradu 1851. 8°. Str. 126. Zalovan je bosanski franjevac Martin Nedić (Đuro Surmin, Povijest književnosti hrvatske i srpske str. 184; Nar. enc. III, 41), ali prema bilješci na str. 104 potječu od njega jedino sedmo i osmo pjevanje na kraju. Glavna zasluga za doista pjesnički prikaz događaja u duhu narodnih pjesama — tipičan naziv je Narodne pjesme u pokretu — pripada dakle nepoznatom »bratu Bošnjaku«, sigurno također franjevcu. Pjevanje opisuje cijelu Jelačićevu djelatnost te je zanimljiv dokument o tome, kako je bila shvaćana u narodnim krugovima. Među članovima Hrvatskog sabora slika se Kukuljević ovako (str. 32):

Oštra uma, duboka razuma,
Znanac naših slavenskih starinah:
Sve što piše za sèrdce se prima.
On zatrubi, zlatni Prag odjeknu.
Sve-slovenski otvori se Sabor,
I srodni se poznaše ogranci.
Zloba, sumnja razbi ga, razpèrha.

Kao što vidimo, točno je prikazan Kukuljevićev poticaj, da se sazove slavenski kongres.

⁹⁸ Nekoliko primjera: Novi vezir u Travniku Abdar-Rahman-paša zatražio je sedam poglavica iz Sarajeva, koje je pogubio (Glasnik zem. muz. za Bosnu i Hercegovinu XXXIX, str. 178). Iz pjesama o Ali-paši Rizvanbegoviću spomenuli su mi pjesmu o tome, kako ga je sultan postavio za »kapidži bašu« nad svim pašama i vezirima, tako da je mogao poći kod sultana, a da se ne najavi. O Omer-paši, koji je uništio bosanske feudalce, objavio je Vuk Karadžić dvije veoma duge pjesme o upadu u Crnu Goru (Srp. nar. pjesme VIII, 468—563 i 563—579).

Narodna epik oživjela je neočekivano, nasljedujući stare narodne pjesme, za vrijeme balkanskih ratova (1912—1913) i prvog svjetskog rata. Imamo bezbrojne pjesme, uglavnom štampane, koje se šire i usmenom predajom,⁹⁹ o balkanskom savezu (Sastaše se balkanske države ili: Svadiše se balkanski kraljevi sa sultanom carom od Stambula), o bici na Kumanovu i pjesmu o bici kod Bitolja, ispjevanu po ugledu na Višnjića, zatim pjesmu o boju kod Novog Pazara. Bugarsko-srpski rat neki pjevač osuđuje kao bratoubilački u pretpjevu, koji ovako počinje:

Bregalnico, naša sestro mila,
a što si se tako zamutila?

jer ide »brat na brata rođenog«. Postoje i pjesme o borbama Crnogoraca protiv Bugara. Vrijedi spomenuti, da se u knjizi dalmatinskog narodnog pjevača Jurja Kapića pjeva o početku balkanskog rata.

Crnogorska i hercegovačka plemena pamte veoma dobro svoju povijest, koju ne samo što opijevaju, već o njoj i »pričaju«, ponekad čak do kosovskog i pretkovskog vremena, u čemu ima naravno mnogo mašte. Najbolji primjer povezanosti pjesme i priče znamenite su uspomene Marka Miljanova, vojvode crnogorskog plemena Kuća,¹⁰⁰ kod koga se priče i pjesme često izmjenjuju i dopunjavaju. Inače upozoravam na veliko djelo Rusa P. Rovinskog »Černogorija«, koji iznosi mnogo iz povijesti pojedinih plemena, citirajući i pjesme. O velikom plemenu Vasojevića nalazimo naročito opsežan materijal kod Rovinskoga, na kojeg nedostatke ukazuju M. Lalević u spomenutom, naučno obrazloženom članku, kao i R. V. Vešović u svojoj monografiji.¹⁰¹ U duhu crnogorskog tradicionalizma, koji nije uvijek kritičan, napisao je Andrija Luburić, sakupljač narodnih pjesama, monografiju o plemenu Drobnjaka,¹⁰² iz kog potječu Vuk Karadžić, Jovan Cvijić i pjevač Tanasije Vučić,¹⁰³ koga je Luburić preporučio prof. G. Gesemannu. Luburić iznosi predanja cijelog plemena, njegovih bratstava i pojedinih porodica, uz ulomke pjesama, a na kraju¹⁰⁴ objavljuje i cijele pjesme o nekim događajima i ljudima ovog plemena, počevši od g. 1675., datirajući svaku pjesmu, od kojih posljednja potječe iz g. 1806. Karakteristično je, da se svojim porijeklom iz plemena Drobnjaka ponosio i veliki učenjak Jovan Cvijić,

⁹⁹ Jedan pjevač je izjavio, da je primio pjesmu o balkanskom ratu od oca, a i je na moje pitanje ipak priznao, da ju je naučio iz Kosovske osvete.

¹⁰⁰ Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi, Beograd 1909 (ćir.).

¹⁰¹ Pleme Vasojevići, Sarajevo 1935. Nije mi bila dostupna.

¹⁰² Drobnjaci, pleme u Hercegovini. Poreklo, prošlost i etnička uloga u našem narodu. Beograd 1930 (ćir.).

¹⁰³ Up. obavještenja o njegovoj porodici kod A. Luburića (Drobnjaci, pleme u Hercegovini 153—154; o Karadžićima str. 156—165).

¹⁰⁴ Drobnjaci, pleme u Hercegovini 279—336.

koji je Ľuburiću davao podatke o prošlosti svog roda skoro do svoje smrti, ali nije uspio da ih u cijelosti iznese.¹⁰⁵

Iz svojih bilježaka navodim, da se u Novoj Varoši pjevaju crnogorske pjesme, većim dijelom drobnjačke, budući da su se tamo doselile mnoge porodice iz Drobnjaka i Morače. U plemenu Čevu bio je najistaknutiji stari junak Draško Popović, zatim Simo Vujović, Kozjošija, koji je osujetio, da Crnogorci predadu Lovćen Francuzima; Turo Gavrilov hajdukovao je na mnogim mjestima te bojevaio protiv Turaka. U novije vrijeme proćuo se u tom plemenu narodni pjesnik Zeković, koji je opijevao plemenske junake po zasluži, dok neke zaslužne ljude nije uopće spominjao, a neke opet, koji to nisu zavrjedili, slavio prema visini nagrade, zbog čega je nastala velika polemika.

O svjetskom ratu pjevači su pjevali i spominjali pjesme o sarajevskom atentatu, često pod nazivom »Pogibija Franja Ferdinanda«. Neki se pjevać žalio u mom prisustvu na to, da pjesmarice donose pjesme o smrti Ferdinanda u tri verzije (u tri ruke), koje se ne podudaraju, tako da se ne može vjerovati u njihov sadržaj. Zatim slijede pjesme o austrijskom ultimatumu Srbiji i odgovori na njega. U ultimatumu se traži od kralja Petra, da se odreće Bosne, Dalmacije, Srijema, Banata i Hrvatske, te da zabrani sva patriotska i sokolska društva, knjige i novine. I »švapska nota Srbiji« prikazuje se na vulgaran i žurnalistički način. U nekoj vasjevićkoj pjesmi »Pohod Vilema i Franja na Srbiju«, koju je sastavio i objavio Vuksan Nikolić, carinarnik u Skoplju, nazivaju se bečki političari na stari način »Latini« (gospoda latinska na Ballplatzu, dvoru latinskome), što ipak u prvom redu oznaćava Talijane, a potom katolike i zapadnjake uopće.¹⁰⁶ Slično se govori o »švapskom« napadu na Drinu i Savu g. 1914., a naroćite pjesme su posvećene boju na Gućevu i bici na Ceru, koju pjesmu ljudi smatraju najboljom. Pjesma »Propast Srbije« i pjesme o povlaćenju preko Albanije prikazuju srpsku tragediju g. 1915.; pjesme o solunskoj fronti,¹⁰⁷ osobito o bici na Kajmakčalanu, i o pohodu srpske vojske na Sarajevo g. 1918. pjevaju o uskrснуću Srbije. Zatim postoje pjesme o borbama kod Vlasenice (1914) i na Glasińcu u Bosni, o boju na Rugovu kod Peći u Staroj Srbiji, o bojovima na Sienici 1912 (z Sandžaka se šalje list »na ruke« srpskom kralju), na Javoru¹⁰⁸ kod Novog Pazara i na Iljinbrdu u Sandžaku.

¹⁰⁵ Tamo, Predgovor.

¹⁰⁶ Ri A V. 920—921.

¹⁰⁷ Često se pieva pjesma »Proboj so'unske fronte«.

¹⁰⁸ Na Javoru, u Kladnici, nastale su naroćite muslimanske pjesme, na pr. pjesma o početku rata, koja poćinje ovako:

Kad se Crnjo areće učini (pripremi),

Šćaše Crnjo Drinu pregaziti.

Ima mnogo kršćanskih pjesama s Javora iz g. 1876; među njima pjesma »od Zacha generala«, Čeha u službi srpske vojske, prikazuje boj na Kalipolju.

Ima i mnogo pjesama o borbama u Crnoj Gori, naročito za Skadar, te o zauzeću Bardanjola, koji se uzdiže pred njim. Pjesma o boju na Bardanjolu od poznatog crnogorskog narodnog pjesnika, pisca i sakupljača crnogorskih anegdota i ostalog folklora, Mićuna Pavićevića, štampana je »na karti« i mnogo se pjeva. Poznata je i pjesma o tome, kako je crnogorska omladina željela ujedinjenje sa Srbijom i Jugoslavijom. Da se ovo ujedinjenje nije ostvarilo bez velikih žrtava, dokazuju spomenici borbama za ujedinjenje na Cetinju, na raznim grobljima, naročito u Nikšiću, pa i uz ceste. U nekim pjesmama opisuju se borbe jugoslavenskih dobrovoljaca u Dobrudži u Rumunjskoj, koji su se organizirali u Odesi.

Ove se pjesme razlikuju od starijih uglavnom po tome, što ne prikazuju djela pojedinih osoba, nego cijeli tok borbi i bitaka, spominjući svakog zapovjednika od generala do potporučnika. I pojedinci su dakako u ovim pjesmama iznosili svoje lične doživljaje i utiske sa raznih fronti, na pr. Đuro Mantalica, koji je bio na svima. Neki musliman opisao je u pjesmi svoja putovanja po Rusiji. Takve epske pjesme od učesnika i suvremenika objavljavao je u g. 1912—1915 »Mali žurnal« u Beogradu. Pjesme o svjetskom ratu pjevale su se i u zapadnim krajevima, na pr. na otoku Braču u Dalmaciji.

I u novije doba, prije ratova i za vrijeme ratova, nalazimo u okupiranim područjima uskoke i hajduke, koji su se međutim zvali četnici, jer su zapovijedali i borili se u četama, kačaci,¹⁰⁹ što na turskom znači uskok, pa komite,¹¹⁰ iz turskog komitadži; ova je riječ prvobitno označavala člana komiteta, dok se djelovanje tih novih junaka jednostavno naziva »komitovanje«. Među njima slavi se najviše vojvoda Kosta Pećanac,¹¹¹ vođa ustanka protiv Bugara, Austrijanaca i Nijemaca g. 1917. u dolini Toplice. Na turskoj strani veoma je zanimljiv Jusuf Mehonjić,¹¹² koji se borio protiv Srbije i Crne Gore, protiv Austrije, pa još i protiv Jugoslavije, i koji je o tim borbama pisao dnevnik u desetercu.

Srpsko-hrvatski izraz odmetnik (odmetnuti se) mjesto kačak upotrebljava se obično za arnautske odmetnike u Staroj Srbiji. Neki žandarmerijski narednik tumačio mi je: čim neki Arnaut učini glupost, odmah ga naprave junakom i spjevaju o tom pjesmu.

¹⁰⁹ Ovu riječ ne donosi RJA.

¹¹⁰ Nema također u RJA. — O najnovijim ovakvim hajducima i komitama, o kojima se pjevaju pjesme albanski i srpski u Makedoniji i Staroj Srbiji, kratko obavještava D. Kiselinović u Spomenici 20-godišnjice oslobođenja Južne Srbije, str. 865 (čir.).

¹¹¹ Toplički ustanak 1917. Niš 1927. — Toplički ustanak u narodnim pesmama. Sastavio Sava Vukomanović, prepisao Dragutin V. Risančević. Izdanje Četničkog udruženja Kuršumlja (1932).

¹¹² Vidi u mom članku Prager Presse 25. I. 1925.

Na tursko-dalmatinskoj granici, koja je dala glasovite hajduke Mihovila ili Mijata Tomića i starca Vujadina,¹¹³ bio je u novije vrijeme veoma poznat katolik Hrvat Andrija Šimić, rođen g. 1825. u selu Alagovac, općina Ružići, kotar Ljubuški, koji je hajdukovao sa još trideset drugova (pored Šimića glavni su bili Bašić, Sekulović, Lončarić), među kojima je bilo i pravoslavaca i katolika. On je, kao što se često dešavalo, robio i ubijao bogate dalmatinske trgovce i dijelio sirotinji (pljačkao bogate, siromasima davao). Tako je dospio u kaznionu u Koprivnicu, iz koje je pušten g. 1898. ili 1897. na temelju amnestije, nakon 31 godine. Kad se on, legendarni junak mnogih narodnih pjesama, štampanih i u knjižicama,¹¹⁴ pojavio kao mali i slabašni starac, ljudi su se silno razočarali. Umro je vjerojatno g. 1903.¹¹⁵

Bilo je više ne toliko poznatih hajduka, o kojima su se također pjevale pjesme, ali one su se s vremenom većim dijelom izgubile. U Imotskom u Dalmaciji nabrojio mi je veterinar Branimir Bulić, prema bilješkama svog oca, općinskog tajnika, dvadesetak imena mjesnih hajduka. Poneku pjesmu o mjesnim hajducima znao je i Ivan Meštrović.

U okolici Dubrovnika pjevalo se o socijalnoj buni protiv dubrovačke vlastele. Bogdan (Božo) Lasić (čuo sam i Lašić), koji je bio kmet Nika Pucića, poznatog pjesnika, i njegovog brata Orsata Pozze, prvi je odbio da plati »dohodak«, te je organizirao cijelu pobunu (rebeliju) i morao zbog svojih hajdučkih djela pobjeći u Hercegovinu, gdje su ga izdali i ubili (1849).¹¹⁶ Kad su mu izrezali srce, težilo je 7 litara (t. j. oko 2 kg). Kao i druge slične junake, njega je mogla usmrtniti jedino puška srebrnim pucetima s »dolame«. ¹¹⁷

U istoj dubrovačkoj okolici poznata je lokalna pjesma o tome, kako je Jozo Paljetak iz Grude trgovao sa dva Turčina iz Trebinja, koji su ga htjeli ubiti, ali ih je on pretekao.

Tradicije uskočko-hajdučkih i krajiških pjesama najviše su očuvale crnogorske pjesme, koje su njima i najbliže. Dakako, crnogorske pjesme ne pjevaju jedino o neprestanim borbama i okršajima sa susjednim Turcima, nego i o bojevima među

¹¹³ V. Karadžić, *Srp. nar. pjesme* III, 344: »Stari Vujadin«.

¹¹⁴ Vidio sam takvu oštećenu knjižicu bez naslovnog lista, na kome se nalazila slika hajduka Šimića; na kraju nedostajalo je nekoliko listova, zadnja strana bila je 56. Govorili su mi i o knjižici »Andrija Šimić traži pravicu« od 16 stranica.

¹¹⁵ Ove podatke sam dobio u katoličkom samostanu u Ljubuškom; štošta se ne podudara s time, što sam čuo na drugim mjestima. Clancić o njemu, s fotografijom, objavila je zagrebačka »Prosvjeta« 1902, 195 i 200. Nisam mogao doći do njega.

¹¹⁶ Pjesma »Smrt Bogdana Lasića Konavljana« nalazi se u Glavićevoj zbirci Matice Hrvatske (*Glas Mat. Hrv.* III, 116).

¹¹⁷ Prema Karadžićevu Rječniku str. 135: »das serbische lange Unterkleid, worüber der Gürtel kommt.«

samim Crnogorcima,¹¹⁸ koji su zadržali plemensko uređenje do polovine 19. vijeka, a stvarno i duže. Tako svako pleme u Crnoj Gori još i danas ima svoje epske pjesme, koje prikazuju borbe pojedinih plemena i veličaju junačke podvige plemenskih glavara, pa i običnih Crnogoraca. Kod svih Crnogoraca najviše je značila osobna čast i junaštvo, tako da je samo onaj, tko je zaista odgo-varao ovih zahtjevima, mogao učestvovati na »javnom skupu i zboru«, ženiti se i udati kćerku. Žene nisu cijenile kukavice, te su govorile takvu muškarcu: »Daj mi nož, evo ti kuđelje«. Crnogorac se borio za svoj ponos, a najveća mu je slava bila, ako ga je pjesma pjevala. Dugo je to uopće bilo jedino odlikovanje. Kad je »gospodar« (knez)¹¹⁹ uveo odličja, odlikovani je bio dostojan, da pjesma o njemu pjeva; no i tada je bilo Crnogorcima mnogo milije, da ih slavi pjesma, nego da prime odlikovanje. Crnogorci pamte još danas, u kojim se pjesmama opijevaju njihovi djedovi i očevi. Stoga je shvatljivo, da su ove pjesme veoma brojne, te sačinjavaju veći dio IV. knjige Srpskih narodnih pjesama Vuka Karadžića i ispunjavaju s dodacima cijelu VIII. knjigu kao i IX., pored hercegovačkih. O tim pjesmama već se dugo zna, da su vrlo blizu historijskoj istini, ali da su malo poetične, tako da ih je najbolji poznavalac Crne Gore Rus P. Rovinski nazvao »relacijama«, a ja u svom izvještaju o Hercegovini novinarskim člancima.¹²⁰ U novije vrijeme M. Lalević tvrdi u svom prikazu o pjesmama Vasojevića,¹²¹ najvećeg crnogorskog plemena na jugoistoku, da one opisuju borbe Vasojevića protiv susjednih plemena i Turaka često »do detalja tačno« i da su vasojevičke i ostale crnogorske pjesme »stihovana historija«. Točno primjećuje, da je takva historija sastavljena »s umetničkim znanjem i veštinom«, što zavisi naravno od pjesnika i pjevača.

Ove epske pjesme imaju i svoje loše strane. U njima se ispoljava krajnji crnogorski partikularizam, tako da se jedno pleme borilo protiv Turaka, dok su druga plemena ostajala mirna. Pojedinci su organizirali otmicu djevojke u svom ili drugom plemenu, pri čemu su učestvovali i Turci. Crnogorsku državu i srpsku nacionalnu misao Crnogorci su prigrlili tek kasnije, a veće bitke opijevaju se poslije Grahova (1858). Dotada se uglavnom samo brojilo, koliko je turskih glava tko posjekao, što se nije svidalo ni takvu poštovaocu Crne Gore kakav je bio Josef Holeček.¹²² Među

¹¹⁸ Primjere takvih pjesama objavio je Karadžić (Srp. nar. pjesme IV, 110 i VIII, 78).

¹¹⁹ Jedan pjevač je prišao, da je knez Danilo odredio poslije bitke na Grahovu g. 1858., da može dobiti odlikovanje samo onaj, tko je nekome odsjekao glavu ili bio ranjen.

¹²⁰ B-richt II, 42.

¹²¹ Ppnp II, 250.

¹²² Na pr.: »Ne zanima me junaštvo, ako je samo koljaštvo.« Junácké kresby černohorské I, V Praze 1884., u predgovoru.

samim Crnogorcima padalo je prema načelima krvne osvete za jednu glavu pedeset glava iz susjednih plemena, tako da je vladika Petar I. prokleo Crnogorce, koji su primjenjivali krvnu osvetu, dok je Nikola osvetnike čak vješao. Kao u uskočko-hajdučkim pjesmama, tako i u crnogorskim igra veliku ulogu plijen (šćar), koji je bio često jedini cilj. Stoga je shvatljivo, zašto legendarna Crna Gora srpskih i drugih slavenskih romantičara nije mogla postati srpski i jugoslavenski Pijemont, nego je to bila moderna srpska država sa svojom vojskom, u kojoj su naravno živjele i njegovale se stare junačke tradicije.

Što se tiče historijske vjerodostojnosti crnogorskih pjesama, ovdje ću samo navesti, da su pjesme zloupotrebljavali plemenski glavari i sam knez. Tako su pjesme izazivale svade među plemenima, naročito među crnogorskim i hercegovačkim. Pjesme su čak osuđivali i spaljivali narodni sudovi, što sam čuo već g. 1913.¹²³ pa i na posljednjim putovanjima; za vrijeme svjetskog rata one su postale predmet tužbi kod suda, a među pjevačima-pjesnicima našlo se i prostih ucjenjivača.

Osim plemenskih razlika između Crnogoraca i Hercegovaca ne zapažamo nikakve druge. Ne postoji razlika između pravoslavnih i katoličkih kršćana, koji su jedni i drugi bili bespravna »raja«, te su uzajamno preuzimali pjesme. Ni među Turcima i kršćanima nisu tako velike razlike, kao što bismo očekivali. Muslimani slušaju s pažnjom kršćanske pjesme, a kršćani muslimanske. I na posljednjim putovanjima sam čuo, da pjevač može pjevati pjesmu, koju želi, samo da je u njoj dobar junak; »to se sluša bez razlike«. Glavno da je »junak, kake vjere bio«. Tako je i poznati crnogorski vojvoda Marko Miljanov rekao¹²⁴: »... a ma ćemo negodit' Turcima, oni će ne (nas) u pjesmama opjevati!« Kršćani i muslimani pjevaju pjesme o istim osobama, ali drugog sadržaja. Kod izbora pjevači se ravnaju prema publici; uzimaju u obzir njene osjećaje i umiju također pjesme »okrenuti«. U tako mješovitom mjestu, kao što je Trnovo, gdje živi 45% muslimana, ljudi uzajamno slušaju pjesme te su mi rekli: »Mi sijećemo Turke, a oni Srbe, mi se uvijek smijemo, ali dok smo zajedno, ne želimo vrijeđati, te biramo »zajedničke« pjesme«. Srpski oficiri, među njima i neki pukovnik, govorili su muslimanskim pjevačima: »Što god razumlješ, što si čuo, tjeraj!« Zato nije nimalo neobično, kao što se čini, da su turski begovi, dolazeći u sela, pozivali pravoslavne pjevače, da im pjevaju o turskim junacima.¹²⁵

Poslije oslobođenja od turske vlasti i postanka Jugoslavije izgubila je narodna epika glavnu podlogu za stvaranje novih pje-

¹²³ Bericht II, 43.

¹²⁴ Kuči 193.

¹²⁵ Takva katoličkog pjevača iz Bosne sreo sam g. 1912. u Bosni. Vidi La poésie pop. épique str. 38 i 39, sl. 9.

sama. Preostaju ipak događaji iz svakodnevnoga, pa i javnoga života.¹²⁶ Prilikom izbora agitira se u desetercu, u kojem se sastavljaju i programi stranaka.¹²⁷ Najzanimljiviji je primjer novog junaka Stjepan Radić, koga su slavili u pjesmama u njegovu časopisu »Dom« seljaci iz Hercegovine, Dalmacije, Hrvatske, Srijema i Banata. Naročito se njegov kult gojio u katoličkom dijelu Hercegovine, gdje su o njemu i njegovoj smrti nastale razne pjesme, često potajno, tako da tvore cio ciklus. Štaviše, jednu su takvu pjesmu ispjevali i u trsteničkom kotaru u Srbiji, ali je bila zabranjena. U Kraljevu u Srbiji iznenadila me je pjesma o Slovencu Gortanu, koga su Talijani strijeljali poslije prvog svjetskog rata.

Često su mi pjevači i slušaoci spominjali, da pjesma, koja se pjevala, ili o kojoj se govorilo, nije štampana ili da je malo poznata. Tako mi je advokat Vojislav Kurtović iz Prijepolja u Sandžaku saopćio, da u kraju idući Javoru postoji »masa« pjesama, koje su dosad nepoznate i neobjavljene. U Kragujevcu je pak advokat Aleksa Dimitrijević, rodom iz velike zadruge u Čumiću, koja se do danas održala, znao mnogo inačica boljih nego što ih ima Vuk Karadžić. Neki pjevač nije znao, od koga je primio pjesmu, našto su prisutni primijetili, da je štampana, ali da glasi sasvim drugačije. Tako Vuk Karadžić nije objavio ni u II. ni u VI. knjizi Srpskih narodnih pjesama »Ženidbu kralja Milutina«, »Boj cara Dušana i kralja Lajoša (Ljudevita Madžarskog)« te »Boj na Marici« (1371), koji je za sudbonosni dolazak Turaka na Balkan¹²⁸ historijski važniji od same Kosovske bitke. Tako isto Vuk Karadžić nije izdao u II. i VI. knjizi pjesmu o tome, kako je Kraljević Marko išao na »mejdan« s banom Svilajinom, dok je nalazimo u nekoj pjesmarici o Kraljeviću Marku, u koju je po svoj prilici prenijeta iz neke druge zbirke. Nepoznata pjesma, u kojoj je Miloš Obilić oslobodio vilu od delibaše Ibra, pripada kasnijem dobu već po imenu turskog junaka. U neobjavljenoj pjesmi »Jadovanje Jerino« Jerina je simpatična, a ne »prokleta«. Fra Vatroslavu Maliću pjevao je stric, 70-godišnji krojač iz Imotskoga, nepoznatu pjesmu, koja je trajala tri sata, i to »Propast bosanskoga kraljevstva«. U Slanom kod Dubrovnika zabilježio sam nepoznatu pjesmu o tome, kako Nikola oslobađa iz Azaka¹²⁹ oca (babu) Sibirjanina Janka, strica (dajđu) Sima Vitkovića i dvoje djece Boturićeve. Zanimljiva bi mogla biti pjesma »od Valone grada«, kako su senjski uskoci napali Valonu u Albaniji, kao i pjesma »Mujo i Čiro

¹²⁶ Pjesme o raznim prigodama zovu se prigodne.

¹²⁷ Tako sam vidio u Dalmaciji prilično obimnu knjigu, koja je sadržavala program »pučke« stranke.

¹²⁸ Konst. Jireček svršava ovom bitkom prvi svezak svoje Geschichte der Serben, jer je njom započela turska vlast nad južnim Slavenima.

¹²⁹ Prema Rja (I, 126) Azov.

od Đirita kod Krita«. Neobična je pjesma, kako je Halil (Hrnjica) izbavio kraljevića Mitra i popa Milovana od »Mletaka grada«, te pjesma, u kojoj se »od Janoka ban« ženio u latinskog kralja Mihajila.

Nisu mi poznati junaci »od Karlovca ban i Uzak Radovan« ni krajiški junaci Todorović Luka, Dojčić kapetan iz Senja, koji je odveo Mujovu ženu iz Kladuše, te Božo Mirković iz Kotara. U manastiru Dečanima čitao nam je arhimandrit L. Ninković stariju muslimansku pjesmu iz Hercegovine, koja nije dosad objavljena, na žalost svih slušalaca. Ljudi su mi hvalili kao krasnu, dosad neštampanu pjesmu »Od Jajca kadija«, u kojoj žena kadije prima hajduka Todora, da kod nje prezimi. Turci to saznaju, tuku kadu i zahtijevaju, da oda, gdje ga je sakrila, ali ona ne će. Ovdje imamo primjer, da u nekim prilikama može biti i »u Turčina vjera tvrda«. U Mrcinama, južno od Dubrovnika, čuo sam pjesmu, kako je Vladačić išao tražiti nevjestu u tursku Udbinu, a u Gornjem Grblju »Ženidbu Rade Ljepačića«, koji je htio oteti već udatu ženu, ali mu to nije pošlo za rukom. U pjesmi »Bijelić Jovan i Crni Arapin«, glavni junak ima devet sinova, koje mu je Arapin pogubio te njegove snahe odveo u ropstvo; ali mu se u visokoj starosti (108 godina) rodi opet sin, koji sa šesnaest godina odlazi u arapsku zemlju, ubija Arapina i oslobađa snahe. Nije objavljena ni »Ženidba Mitra Đurđevića«, koju je pjevač Svetislav Jaćimović čuo od nekog starca. Pjevač u Gornjem Milanovcu slušao je od svog oca pjesmu, koju poslije nigdje nije našao, kako su tri harambaše, Cvetko Vlasanović, Pivljanin Bajo i Karapandža Pajo hajdukovali u Crnoj Gori i oteli djevojku, sestru bega Ljubovića, junaka mnogih pjesama. Nepoznate ostaju naročito pjesme dalmatinskih žena, od kojih sam zabilježio nekoliko početaka.¹³⁰ Nina Katić iz Dubrovnika recitirala je krasnu pjesmu, kako je mladi Marjan, inače junak hajdučkih pjesama, bolovao devet godina, a njegova ga vjerenica čekala. Kad je ipak imala poći za drugoga i prolazila pored njegova dvora, obukao je Marjan najljepše odijelo; no na rastanku mu je puklo srce. Na Hvaru sam zabilježio od Jele Dorotić pjesmu: »Jela Boškovića izbavi muža iz sužanjstva Smail-age« (vidi u Prilozima). Mnoge takve pjesme, koje uglavnom opijevaju ženidbe i sudbine žena, potječu iz turske sredine ili je barem dodiruju, kao glasovita balada »Hasanaginica«. Na otoku šipanu, gdje sam tu baladu ponovo otkrio, postoji uopće više sličnih pjesama, koje su karakteristične i za ostali dubrovački kraj.

To je samo nekoliko primjera od onih, koje sam sâm zabilježio. Velik broj pjesama ostaje sasvim nepoznat; druge se čuvaju u raznim rukopisnim zbirkama (vidi dalje), odakle se

¹³⁰ Navodim 13 početaka pjesama samo od Vice Bezerić iz Bola na Braču. Čsl.-jsl. revue III, 300—301.

štampanju samo izabrane, kao što pokazuju Hrvatske narodne pjesme u izdanju Matice Hrvatske. O obimu novog štampanog materijala svjedoče »Srpske narodne pjesme« Novice Šaulića, koji je dosad izdao jedino prvi svezak prve knjige (Beograd 1929) s 917 stranica.

Malo se pažnje posvećuje parodijama epskih pjesama i sličnim šaljivim i satiričkim pjesmama, iako je već Vuk Karadžić karakterizirao osobito parodistička nasljedovanja¹³¹ ženidbi i pjesme o smiješnim događajima, navodeći i primjere u predgovoru.¹³² Kao primjer navodim parodiju pjevača Tihomira Soldatovića »iz Lise«, koju mi je diktirao Dragomir Popović, profesor gimnazije u Čačku:

Kad se ženi Ciro od Morave,
On diže barjak od ponjave.
Pa pokupi kitu i svatove¹³³
Mehandžije i vodeničare,
Dučandžije i sve bađavadžije,
Koji ne žale ići i dangubiti,
Svi su čosi i goli trbusi,
Dva pješice, treći konja nema.
A kad su se tako opremili,
Otidoše lijepoj djevojci;
Lijepo ih tamo dočekaše,
Za praznu ih sofru namjestiše.
'Ljeba nema, sira ne donijeli
A rakije ni vidjeli nisu.
A kad su se tako počastili,
Povedoše lijepu djevojku.
Progovara lijepa djevojka:
»Pričekajte, kito i svatovi,
Da s' pozdravim rodu na pohodu
Da ja prodrem rodu na podu
Mome babu u bure rakije
Mome bratu u kupusnu kacu
Mojoj majci u njenu čabricu
A sestrici u njenu viticu.« i t. d.

Narod doduše ne cijeni¹³⁴ ovakve šaljive pjesme, ali ih voli i vrlo rado sluša, naročito društvo starijih muškaraca i žena, »kad se malo više raspoloži«. I pjevači često poslije ozbiljne pjesme zapjevaju poneku šaljivu. U novije vrijeme pjevači na turnejama otpjevaju poslije nekoliko ozbiljnih pjesama redovito i jednu veselu. U Dalmaciji nazivaju ovakvu pjesmu obično satira, šatira

¹³¹ Prof. Dragomir Popović pisao mi je 10. V. 1932. iz Čačka, da je našao oko Golfie planine puno epskog materijala, naročito mnogo parodija, od kojih je neke zabilježio. Jedna je veoma uspješna parodija prikazivanja ženskog odijela u muslimanskim pjesmama.

¹³² Srp. nar. pjesme I, str. XXXVII—XLV.

¹³³ Hendijadis za kićeni svatovi.

¹³⁴ Ako se na svadbama neka šaljiva pjesma ne dopada, onda ljudi kažu: »Pjevaj junačku«.

(Brač) i šatara (Split). Sadržaj takvih pjesama tvore uglavnom ljubavne spletke među djevojkama i mladićima ili drugi događaji, koji zanimaju javnost. U Hercegovini nastala je na pr. pjesma povodom građenja kanala, koji nije dovršen, pa je ostao »suh kanal«. Drugdje politički zatvorenici sastavljaju i pjevaju satiričke pjesme; u nekim se ismjehuju političari, koji drže govore narodu te bježe, kad ih seljaci napadnu. U Poljicima u Dalmaciji postoji lokalni izraz porugušica za pjesme na pr. takvog sadržaja: kad djevojka učini nešto, što nije u redu, kad momak napusti djevojku, kad se desi neko ubistvo ili krađa, ili kad se izvrgava ruglu neko pleme. Zbog takvih pjesama može doći čak do nereda i proliivanja krvi.¹³⁵ Kod Vasojevića u Crnoj Gori bile su takve »sprdalice« o svađama, razmiricama i tučama zabranjene g. 1912., a pjesnici i pjevači kažnjeni.¹³⁶

Od golemog bogatstva epskih narodnih pjesama znaju pjevači samo dio, koji je u mnogim slučajevima razmjerno mali. U V. poglavlju o pjevačima zabilježio sam kod većine, kakve pjesme pjevaju, da li stare i nove, da li jedino stare ili pak samo nove, koje cikluse starih i novih pjesama, ili koje su pjesme najomiljenije, naročito u Crnoj Gori. Moram upozoriti, da nije lako doznati potpuni repertoar pojedinih pjevača, budući da ga ni oni sami ne znaju točno, te priznaju, da su mnoge pjesme zaboravili ili da neke ne umiju dobro, tako da bi ih morali ponovo slušati ili čitati. Dalje je teško ispitivati pjevače, koje pjesme pjevaju; naslove mogu doduše znati iz knjiga, ali stariji i mladi pjevači, koji su naučili pjesme slušajući, jedino mogu ispričati sadržaj ili odmah žele pjesmu recitirati ili pjevati. Zato je najbolje da ih se pita, o kojim junacima ili događajima pjevaju. Na taj način sačuvala su se uspomene na epske pjesme kod starijih dubrovačko-dalmatinskih pjesnika, naročito u Gundulićevu »Osmanu«,¹³⁷ pa i kod novijih, pogotovu u nacionalnom remek-djelu P. P. Njegoša »Gorski vijenac«. U njemu se u stihovima 2655—2662 spominju Dušan, Obilić, Kastrioti Đura, Zrinović, Ivan (Senjanin), Milan (Toplica), Strahinić, Relja Krilati, Crnovići (Crnojevići) Ivo i Uroš, Cmiljanić, Vojvoda Momčilo, Janković, devet Jugovića i Novak. »Gorski vijenac« ne bi pružao vjernu sliku crnogorskog života, da u njemu nema i muslimanskih junaka; to su Gergelez Alija (st. 1783), koga je Kraljević Marko udario među lopatice (st. 1804), Alija (Bojičić?), koji je rastjerao djevojke u Kotarima (st. 1832), Tale sa svojom »drenovačom« (st. 1837). Osim toga Njegoš navodi kršćanske junake zajedno s muslimanskim: Miloš, Marko, Mujo i Alija (t. j. Halil, stih 1890). Ni ovakvo ispitivanje pjevača nije uvijek uspješno. Kad sam pitao nekog mladića,

¹³⁵ Znžo X, 185.

¹³⁶ Ppnp III, 287.

¹³⁷ Rasprava o tome bila bi zahvalni zadatak.

da li zna pjesme o Srpskom ustanku, na pr. »Boj na Mišaru«, odgovorio mi je negativno, ali se odmah sjetio pjesme, kad mu je prisutni narednik spomenuo prvi stih: »Polećela dva vrana gavrana«. ¹³⁸

Noviji istraživači navode obično repertoar svojih pjevača, no ja bih morao previše često ponavljati ista imena junaka i ciklusa pjesama. Izabirem zato samo nekoliko primjera. Pavle Bogdanović iz okolice Ivanjice u Srbiji spomenuo je Obilića, Kraljevića Marka, cara Dušana, Toplicu Milana, Jankovića Stojana (o pogibiji; pjesmu o njegovu ropstvu ne zna dobro), Starinu Novaka i Grujicu dijete, Mijata harambašu, Senjanina Iva (2—3 pjesme), Komnena barjaktara, Muja i Halila (znao, ali zaboravio), Zadrana Todora, Iva iz Kotara (kad se ženio), od Janoka bana, Strahinjića bana, Zmaja Ognjen Vuka, Đerđe Zeza Aliju (ne zna, ali je slušao). Kupio je također pjesme o boju na Kumanovu, kod Bitolja i kod Bujanovca, naučio dvije od njih, ali ih je zaboravio. Pod Zvečanom, kod Kosovske Mitrovice, imenovao je pjevač Dobrosav Fičović Molović, koji je naučio pjesme slušajući, ali i iz knjiga; slijedeće junake i događaje: Obilića, Marka, Relju, Muja i Halila, Starinu Novaka (zaboravio), Maksima Senjanina, Osmana Tankovića, popa Milutina, pašu od Plevlje, pjesme od Zagorja (jugoistočna Bosna); slušao je i crnogorske pjesme. Arso Stojanović kod Goražda u jugoist. Bosni pjeva starinske pjesme, o Kraljeviću Marku, Milošu Obiliću, Toplici Milanu, Večeri cara Lazara, o Srpskom ustanku, o hajducima, kako su na pr. opljačkali bega Ljubovića u Hercegovini, o Stojanu Jankoviću, koga je djevojka izbacila iz ropstva (ne zna Ropstvo s motivom Penelope), o Muju i Halilu, kako su išli u Kotare, da oslobode djevojku; slušao je, ali ne pamti pjesmu o Todoru iz Zadra te pjesmu o Mustajbegu. Ne zna za Cmiljanića Iliju, Iva Senjanina, Mijata harambašu, Starinu Novaka ni crnogorske pjesme. Crnogorac Barjaktarović, koji je svršio učiteljsku školu, pjeva kosovske, kotarske, uskočke i hajdučke pjesme; na svojim turnejama po Jugoslaviji pjevao je u školama po želji ravnatelja i učitelja, pred publikom po svom izboru, a koji put na opći zahtjev i nove pjesme (Dolazak kralja Aleksandra u Crnu Goru, Moravka devojka, Ženidba kralja Aleksandra, Povlačenje preko Albanije, Smrt na Krfu, Solunski front). U Jugoslovenskom kolu u Pragu pjevao je »Majku Jugovića«, »Starca Vujadina«, »Moravku devojku«, »Dolazak kralja Aleksandra u Crnu Goru« kao i šaljive pjesme. Danica Vranjac na otoku Šipanu pjevala je pjesme o ovim junacima: Iliji Cmiljaniću, Hrnji od Udbine (!), Bojičiću Aliji, Ivu Senjaninu, Muju i Aliji (na drugom mjestu spominje Gojenog Alila), Čemen-agi, Turčinu Vlah-Aliji i Trgovcu Omeru, o dilber Anđeliji, sestri Cmiljanića, koju je

¹³⁸ Karadžić, Srp. nar. pjesme IV, 186.

oteo Hrnjo od Udbine. U Čilipima kod Dubrovnika pjevao je Đuro Šabadin pjesme »starinske, o junacima, vjeridbama, ženidbama, ratovima« i spomenuo cijeli niz junaka, Kraljevića Marka, Zrino-
 vića Nikolu, Iva Senjanina, Kobilić-Obilić Miloša (nije znao, kako se zove; stariji oblik Kobilić uzeo je vjerojatno iz Kačića), Skender-
 bega Kastriotića, Muja, Halila, Mustajbega, Budalinu Tala, srpskog
 cara Lazara, dva brata Jakšića; na kraju je primijetio: »Brate, tko
 to može sve skupiti!« U Cavtatu, u Konavlima kod Dubrovnika,
 imenovao mi je neki pjevač Kraljevića Marka, Miloša Obilića, No-
 vakovića Gruju, bega Ljubovića, Sibirjanina Janka (ubio »Go-
 jenog Alila«!) i barjaktara Nikolu, koji se oženio kćerkom »od
 Odaka bana«; znao je i pjesmu, kako se »nejaki« Marjan¹³⁹ ženio
 u Janoka bana, pa Budalinu Tala i pašu od Bioća (Bihać), koji je
 uhvatio Senjanina Ivana, no nije znao za Mustajbega. Tamo su
 poznati i lokalni junaci Lasić Božo i Paljetak Jozo. U Boki Ko-
 torskoj, koja graniči s Crnom Gorom, umio je šofer u Risnu,
 Veselin Katarić, jedino pjesme o okršajima Crnogoraca s Turcima,
 pjesme iz Srpskog ogledala i Kosovske osvete, kao i najnovije,
 na pr. »Propast Crne Gore« i »Dolazak kralja Aleksandra u Crnu
 Goru«; pjesme o Kraljeviću Marku i Stojanu Jankoviću znao je
 djelomično. Veoma bogat i šaren bio je repertoar svjetskog putnika
 Joka M. Radonića iz Budve, koji je imenovao svoje pjesme ovim
 redom: pjesme kosovske, o ustanku i ratu g. 1876—1878, poneku
 o balkanskom i svjetskom ratu, najviše iz Srpskog ogledala, Ju-
 načkog spomenika vojvode Mirka, iz Kosovske osvete i Slavonske
 sloge M. Šobajića, pjesme od Kotara, Senja, Like i Grbave (umjesto
 Krbave) te Krajine. Umije mnogo pjesama o borbama protiv
 Turaka, koje su uopće najraširenije; kad se počeo razvijati, pjevao
 je najprije pjesme o Kotarima, Senju i Udbini. Veoma bogat bio
 je također repertoar katolika Anta Dončića u Mulu kod Kotora,
 koji poznaje vojvode Marka Kraljevića, Sibirjanina Janka, Sekulu,
 Iva Senjanina, Tomićića (Tomić) Mijata, Iliju Cmiljanića, ser-
 dara Stojana Jankovića, Vuka Mandušića, Osmana Tankovića,
 Rama Kovačinu, Budalinu Tala, od Budima, od Janoka bana; zna
 razne pjesme o Kaniži, Osijeku i t. d.) od Zadra Todoru te satiričnu
 pjesmu o mornaru, koju su sastavili (izveli) njegovi drugovi na
 nekom brodu. Sam je ispjevao pjesmu o ustanku u Krivošijama
 g. 1869., o ustanku protiv Austrije g. 1882. i pjesmu o tome, kako
 je Nikola izdao Lovćen, koju međutim nije smio pjevati; zna
 naravno i novije crnogorske pjesme.

Jedinstveniji je repertoar muslimanskih pje-
 vača, koji su pjevali svuda o Đerdelez Aliji, o Muju i Halilu, o
 Mustajbegu Ličkom, o banu od Janoka i o drugim junacima iz Like,
 Krajine i Mađarske. Oni malo poznaju pjesme o borbama protiv

¹³⁹ Ime, koje se mnogo susreće; piše se često Marijan (RJA VI, 474, 481).

Crnogoraca, koje se ustručavaju pjevati još i danas, te pjesme o balkanskom i svjetskom ratu, o kojima su mi u Peći govorili, da su jedino za mlade ljude. Postoje i pjesme o međusobnim bojevima muslimanskih feudalaca. Muslimanski pjevači znaju kršćanske junake samo kao protivnike Turaka. Osman Komarica izjavio je u Peći, da pjeva krajiške pjesme, a kao »naši junaci« su mu poznati Mujo i Halil Hrnja, Nekić Husein, Mustajbeg Ličanin ili od Like, prvi junak u Bosni Gol Alija, koji je živio 12 godina u Goliji planini, Hamzabeg od Odaka grada, Budalina Tale, dilber-Andelija, sestra Zadrana bana, koju je zarobio Mujo, sestra Bojičića Alije i Jovan kapetan. Zanimljivo je, da nije znao, gdje je to »Undurovina«, iako je od pjesama iz te zemlje dobro poznao bana od Janoka i Janu od Janoka. Avdo Mašić iz Kladnja u istočnoj Bosni spomenuo je Hrnjicu Halila, Mustajbega Ličkog, Budalinu Tala, Tankovića Osmana, Blaževića Omera, Šarca Mehmed-aga, Bosnića Novljanina, Đerđelez Aliju, Vrhovca Aliju i Sorguća Omerbega od Kaniže (?).¹⁴⁰ U Dobrunu u jugoistočnoj Bosni znao je Arif Hajdarović za Đerđelez Aliju, Muja i Halila, ali i Vuka Brankovića i Kraljevića Marka. Sinan Hodžić, 50-godišnji seljak iz okolice Novog Pazara, izjavio je muslimanskom istraživaču V. Muratoviću, da umije oko 100 pjesama, od kojih smatra da su najbolje¹⁴¹: »Mujović Halil i kralj od Primorja, Lički Mustajbeg i Bečki Česare, Osjek Osmanaga i morski Đenerale, Serdar Mujo i od Zadra Bane, Travnički vezir i bečki kralj, Filip Madžarine i Mujović Halil, Kotaranin Janko i Bojičić Alija, Đulagić Ibro i Mrkonjić Vule, Čejvan Dedo i Bulatić Ibro, Atoklija Bane i Mujović Halil, Car od Stambola i serdar Mujo i Blagojević Omere, beg Ljubović i bečki Česare, Akša kapetane i Čejvan-aga Dedo, Bojičić Ahmed i Šaban beg«.¹⁴² Čudnovato je, da taj pjevač upotrebljava imena Mujo i Mujović, što rade i drugi pjevači u ovom kraju.

Zanimljivija je i važnija raširenost i omiljenost epskih pjesama, njihovih ciklusa i skupina. O kosovskim pjesmama, koje su najviše proslavile srpsku narodnu poeziju i koje i danas imaju najveći kulturno-historijski i moralno-odgojni značaj, bila su iznesena razna mišljenja. Hilferding,¹⁴³ koji je u prošlom vijeku putovao preko Kosova, tvrdi, da su mu, kad se raspitivao za pjesme o Urošu, Vukašinu, Milošu i Lazaru, uvijek odgovarali, da su te pjesme nepoznate, i da mora poći u Crnu Goru ili u Primorje, ako želi slušati pjesme o Lazaru. Po njegovu mišljenju poezija očigledno nije mogla da obradi događaje na mjestu, gdje su se zbili. Ova tvrdnja ne podudara se s drugim opažanjima, a Hilfer-

¹⁴⁰ Nar. pjesme Mat. Hrv. IV, 571 sl. donose pjesmu Sorguč Omerbeg i ban Janjočki.

¹⁴¹ Naslove pjesama ostavio sam u originalu.

¹⁴² Ppnp II, 111.

¹⁴³ Zapiski Imp. Russkago Geografičeskago Obščestva knj. XIII, 226.

ding, jednako kao i Jastrebov, uopće nije valjano proučio srpski narodni život na Kosovu.¹⁴⁴ Žalosno je, što sam čuo u Starom Kolašinu, da se tamo veoma rijetko pjeva o Kosovu; u Bučju (Novi Pazar) izjavili su mi, da Srbi, iako vole junačke pjesme, u kojima se pjeva o njihovim pobjedama, »slabo« znaju kosovske, te da »nepismen« čovjek ne može znati takve pjesme.¹⁴⁵ I najnoviji izdavač srpskih narodnih pjesama Novica Šaulić iznosi, da nigdje nije mogao pronaći kosovsku tradiciju u cijelosti.¹⁴⁶ Ipak sam u Lipljanu na Kosovu saznao od 76-godišnjeg Vasa Perića, koji nije pohađao školu, da pjeva o kraljevima, na pr. o tome, kako je car Štefan »slavu slavio« i da je slušao »Jugovićku« od drugih ljudi. Maksim Stojanović, 68-godišnji starac bez škole, iz Dobrotina, slušao je pjesme o Milošu Obiliću, starom Jug Bogdanu i devet Jugovića; 30-godišnji Vukadin Spasić iz Dobrotina, koji je svršio tri razreda osnovne škole, izjavio je, da zna doduše neke pjesme iz knjiga, ali da je »majku Jugovića najviše čuo od starih ljudi«. To potvrđuju i »kralске« pjesme u Makedoniji, u kojima se sačuvala tradicija o srpskim kraljevima.¹⁴⁷ Cijele kosovske pjesme i njihovi odlomci u zbirci Vuka Karadžića služe kao dokaz, da su se u starije vrijeme uopće više pjevale. Novica Šaulić ima ipak pravo, kad tvrdi, da se kosovska tradicija nije nigdje potpuno očuvala. Prema mojim opažanjima, na cijelom području, pa i kod Hrvata, najviše je poznat Miloš Obilić. Ne smijemo previše polagati na izjave nekih pjevača, kao na pr. Nikole Kojića u Rogatici, koji je čuo »Smrt majke Jugovića« pa i »Kosovsku djevojku« prvi put od pjevača na pjevačkom natjecanju, što znači iz knjiga, jer on nije znao ni za Ivu Senjanina ni za Mijata harambašu, dok je zaboravio Starinu Novaka, koji je ustvari junak istočne Bosne. Zanimljivo je bilo obrazloženje pjevača Milinkovića, također iz Rogatice, da ne može pjevati kosovske pjesme, jer bi morao plakati, što su Srbi izgubili »carstvo«. To naravno ne utječe na mlađe pjevače, koji su naučili kosovske pjesme iz knjiga, osobito majku Jugovića iz školskih čitanki.

Veoma raširene, a nekim pjevačima i najmilije, jesu pjesme o Kraljeviću Marku, koje međutim već često prelaze u hajdučke pjesme. To vrijedi već za prvu, kod Hektorovića zabilježenu pjesmu o Kraljeviću Marku i bratu Andrijašu, koga je Marko smrtno ranio, budući da se nisu mogli nagoditi, kako da među se podijele

¹⁴⁴ Vidi str. 38, 39.

¹⁴⁵ Slaže se s time, što sam čuo g. 1913. u Sarajevu od nekog srpskog pjevača iz okolice Bericht II, 36.

¹⁴⁶ Knjiž. sever IV, 315.

¹⁴⁷ П. Драгановъ, Македонско-славянскій сборникъ, С. Петербургъ, 1894. str. VII.—X. (ćir.). Spomenica 20-godišnjice oslobođenja Južne Srbije 858—864 (ćir.). Novije tekstove objavio je Vojislav S. Radovanović, Marijovci u pesmi, priči i šali. Zbornik za etnografiju i folklor Južne Srbije I, str. 65—261, pos. izdanje str. 1—167 (ćir.).

trećeg otetog konja.¹⁴⁸ Među najraširenije i najomiljenije pjesme idu uskočko-hajdučke pjesme.¹⁴⁹ Vuk Karadžić upozorio je već na to, da najviše junačkih pjesama o primorskim junacima i uskocima potječe iz 16. i 17. vijeka. To potvrđuju također pjesme, koje je on sam objavio, a još više one, koje su izišle u dodacima i raznim kasnijim zbirkama, na pr. u Jukić-Martičevoj.¹⁵⁰ Takve pjesme prevladaju i u rukopisnim zbirkama Matice Hrvatske; zbirku Balda Melkova Glavića¹⁵¹ sačinjavaju na pr. do dvije trećine uskočko-hajdučke pjesme, u zborniku Ljubidraga iz Dubrovnika¹⁵² većinom su kotarske i ličke pjesme, dok zbirka N. Tommasea¹⁵³ sadrži uglavnom pjesme o svadbama, uskočke, kotarske, te one iz Turske krajine. Ovdje iznosim ocjene samih pjevača i nekih intelektualaca. Kod fonografiranja birali su pjevači najviše kotarske pjesme, naročito »Ropstvo Stojana Jankovića«, tako da smo ja i neki slušaoci zahtijevali drugu pjesmu. Zatim su mi govorili, da je senjski ciklus najbolji i da su kotarske, uskočke i uskočko-hajdučke pjesme najomiljenije i najbolje. I crnogorski pjevač Novak Ivanović, koji je položio maturu, tvrdio je, da su najbolje kotarske pjesme, da su najbolje »izvedene«, »jedna epopeja«. Dr. Vladimir Stanišić, advokat u Bijeljini, porijeklom Crnogorac, ali odrastao u Bosni, izjavio mi je, da su uskočke pjesme najbolje, naročito »Ropstvo Janković Stojana«, »Četiri uskoka«, »Ženidba od Zadra Todora«,¹⁵⁴ a poslije je tek spomenuo kosovske. Srbin iz Mostara, MUDr. Čupina, sada u Višegradu u Bosni, davao je prednost uskočkim pjesmama, koje su i »u narodu« najraširenije. Kiparu Ivanu Meštroviću najviše su se svidale hajdučko-uskočke pjesme, koje seljaci nazivaju »junačko-hajdučke«. Učiteljski kandidat Crnogorac Barjaktarović smatra, da su najbolje kotarske pjesme; njih je najčešće pjevao njegov stric, osobito »Ropstvo Stojana Jankovića«, s kojim je Barjaktarović doživio velike uspjehe i u Beogradu. Ova pjesma bila je najdraža knezu-kralju Nikoli Crnogorskom, bivšem jugoslavenskom poslaniku u Pragu Dr. Grisogonu i nekom pjevaču-trgovcu u Bosanskoj Krajini. Profesor S. Cerović u Nikšiću sudi, da su kotarske pjesme najbolje radi lirskih mjesta, opisa i osjećaja. U Žablaku pod Durmitorom veličali su kotarske pjesme, jer divno opisuju tursku djevojku. U Starom Kolašinu bila je pjevaču Dilber Ljutiću »najzgodnija« pjesma »Ženidba Smiljanić Ilje«, a prof. Nikoliću u Kruševcu »Senjković (t. j. Senjanin) Ivan i aga od Ribnika« (sin ide umjesto oca na mejdan). U

¹⁴⁸ Stari pisci hrv. VI, 17.

¹⁴⁹ Srp. nar. pjesme I, str. LI.

¹⁵⁰ Matica Hrvatska izdala je neznatan izbor uskočko-hajdučkih pjesama u osmoj i devetoj knjizi Hrvatskih narodnih pjesama.

¹⁵¹ Glas Mat. Hrv. III, 156.

¹⁵² Prema mojim bilješkama.

¹⁵³ Glas Mat. Hrv. IV, 19.

¹⁵⁴ Karadžić, Srp. nar. pjesme III, 162, 322, 142.

G. Poljicima izjavio je pjevač M. Smaić o nekoj kotarskoj pjesmi (Ženidba Mijata Pivića¹⁵⁵), da vrijedi 100.000 dinara i da je svi Francuzi ne bi mogli izmisliti. U Gruži u Srbiji naveo je svećenik-pjevač Dim. Mihajlović, da se najviše cijene ove pjesme: »Smrt majke Jugovića«, »Ropstvo Jankovića Stojana« te legenda »Bog nikom dužan ne ostaje«.¹⁵⁶

Mogao bih nanizati još više potvrda, da su pjesme o Senju, Udbini i Kotarima u cijeloj Crnoj Gori, pa i u Crnogorskom primorju najomiljenije i da su se u prošlosti još više cijenile, dok se nisu pojavili Srpsko ogledalo pjesnika P. P. Njegoša i Junački spomenik vojvode Mirka. Važno je, da i Bunjevci u Subotici opijevaju pored Hercega Stipana najviše Senjanina Iva te druge uskočke i primorske junake, što dokazuje, da su ove pjesme bile najraširenije u 16. i 17. vijeku u hercegovačko-dalmatinskim krajevima, od Neretve do Splita,¹⁵⁷ odakle su se ovi katolici doselili u južnu Mađarsku, istovremeno kad i Srbi.

Vuku Karadžiću bilo je već poznato, da o Hrvatu Ivu Senjaninu pjeva cjelokupan narod,¹⁵⁸ pri čemu je naravno u prvom redu mislio na Srbe. Potpuno je netočno, kad se danas tvrdi, da se slava Iva Senjanina raširila »malo u ekavske krajeve, dakle nešto dalje nego junaštvo Mijata Tomića«.¹⁵⁹ O Ivu Senjaninu pjeva se svuda, u Srbiji i u Staroj Srbiji, a pjesma o Mijatu Tomiću, hrvatskom hajduku katoliku s bosansko-dalmatinske granice, koji je posvuda jednako poznat, ne samo kod hrvatskog naroda Bosne, Hercegovine i Dalmacije,¹⁶⁰ bila je prva, koju sam čuo u Dedini kod Kruševca u Srbiji. U Kruševcu me je također iznenadila neobična pjesma, koja je počinjala ovako:

Lepe ti su rumene ružice
u bijelu dvoru Lazarovu.

Neki slušaoci intelektualci upozorili su me, da je to Kačićeva pjesma.¹⁶¹ Danas se zna, da svuda, pa i kod Srba, pjevaju pjesme iz Kačića, naročito u Srijemu, Dalmaciji, Hercegovini, Crnoj Gori, Metohiji,¹⁶² u Sandžaku,¹⁶³ a čak i u Makedoniji,¹⁶⁴ ali vrhunac

¹⁵⁵ Jukić-Martić, Nar. pjesme I. 341.

¹⁵⁶ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 14.

¹⁵⁷ Nar. enc. I. 336.

¹⁵⁸ Srp. nar. pjesme III. 167, bilj.

¹⁵⁹ Nastavni vjesnik XL. 103.

¹⁶⁰ Andrić, Nar. pjesme Mat. Hrv. VIII. 13; ovdje se raspravlja o karakteru tog hrvatskog hajduka, a u bilješci se navodi literatura o njemu.

¹⁶¹ Pisma od Miloša Kobića i Vuka Brankovića.

¹⁶² Tih. Đorđević, Naš narodni život IX, 148—157.

¹⁶³ Prof. Stevanović iz Čačka upozorio me je, da je njegova majka porijeklom iz Nove Varoši, nepismena, znala među mnogim pjesmama i dvije iz Kačića. To su bile pjesma o kralju Vladimiru (Vladimir i Kosara) i »Sanak snila Vojislava«, u originalu kod Kačića (str. 112—113) »Sanak snila Vojisava kraljica«.

¹⁶⁴ »Nova revija«, organ dalmatinskih franjevac, donijela je prije g. 1932. članak, koji mi nije bio dostupan, tako da ne znam, na kakav materijal se autor poziva.

predstavlja Kačićeva pjesma o događaju na dvoru srpskog kneza Lazara u Kruševcu, koju sam čuo baš u Kruševcu. Moja su posljednja putovanja još više učvrstila moje uvjerenje, da Hrvate i Srbe spaja kako jezik tako i epska narodna pjesma.

Kao dokaz, da je Kačić bio poznat i u Makedoniji, spominjem slijedeće: Već odavna pamtim odnekud, da je P. Draganov (Македонско-славянскій сборникъ съ приложеніемъ словаря. Вып. I. - С. - Петербургъ 1894. Записки императорскаго русскаго географическаго общества по отдѣленію этнографіи. Т. XXII, вып I.) bivši učitelj bugarske gimnazije u Solunu, s kojim sam se upoznao u Petrogradu g. 1887. ili 1888., objavio među narodnim pjesmama iz Makedonije i pjesme o Skenderbegu, porijeklo kojih moramo tražiti kod Kačića. Njegov zbornik donosi zaista na str. 102—122 osam pjesama o Georgiju Kastriotu-Skenderbegu, koje potječu sve iz Kačićeve pjesmarice »Razgovor ugodni naroda slovinskoga«: pjesma br. 56 Dražanova zbornika nalazi se u Kačića na str. 114 (5. izd., Hartman, Zagreb), br. 57 na str. 146, br. 58 na str. 171, br. 59 na str. 164, br. 60 na str. 156, br. 61 na str. 143, a br. 62 na str. 159. Kao primjer, koliko je neobično vjerno sačuvan original, navodim početak prve pjesme (br. 56) iz debarskog Gallčnika u sjeverozapadnoj Makedoniji.

Draganov tekst:

Телалъ виче отъ утра до мрака,
У биелу граду Цариграду:
— »Кототъ има отъ стола царева,
»Да се сутра на дивани нађе.
Катъ е сутра утро освануо(!),
Скупице се на диванъ господа,
Младъ* паше, аге и спа'ије.
Тихо имъ е царъ бесѣдио:
— »Послуйте, аге и спа'ије!

»Бой кѣе биему крала отъ Эпира(!),
»Бой кѣе биему и придобиемо га,
»Даде мени полъ кралева свoga,
»И четири утутио сина,
»Иошть мени даваше 'арача
»Да му свѣтле на не оти'еми круно,
»Какъ ли умрѣ Эпира (!) краля,
»Дозваом се и нѣгова сина,
»По имену Ђорѣе Кастриоти,
»Кога носамъ (!) милувао лѣпо,
»Даво само круну (!) отъ Эпиру(!),
»Кой ус бабо издоржао,
»За кралу е и да арачъ дае
»Како му е бабо давао...«

Kačićev tekst:

Telar više od jutra do mraka
u bielu gradu Carigradu:
»Ko je godir od stola careva,
Da se sjutra na divanu nagje.«
Kad je sjutra jutro osvanulo,
Skupiše se na divan gospoda;
Mlade paše, age i spahije,
Tiho im je care besidio:
»Poslušajte, paše i kadije
I ostale age i spahije!
Bojak bismo s kraljem od Epira,
Bojak bismo i pridobismo ga.
Dade meni po kraljevstva svoga
I četiri u tutiju sina,
I još meni davaše harače,
Da mu svitle ne otimljem krune.
Kad li umri od Epira kralju,
Dozvao sam ja njegova sina,
Po imenu Juru Kastriota,
Koga no sam lipo milovao.
Davah njemu krunu od Epira,
Koji mu je babo uzdržao,
Da kraljuje i da harač daje,
Kako mu je i čako davao.

Tekst se tako potpuno podudara s originalom, da sumnjičim da ka četvrtog razreda solunske gimnazije, Hr. Ognjenova, da je

prepisao za svog učitelja Kačića ili neki manji rukopisni zbornik Kačićevih pjesama o Skenderbegu.

Shvatljivo je, da Crnogorci toliko vole uskočko-hajdučke pjesme, jer su nastajale u istim prilikama. U Crnoj Gori se »četovalo« protiv Turaka na granicama jednako kao u 16. i 17. stoljeću u Hrvatskoj i Dalmaciji.¹⁶⁵ Ovu povezanost uočio je veoma dobro već Novica Šaulić¹⁶⁶ tvrdeći, da su junačke pjesme, najviše »četničke«, počele nicati u bojevima za slobodu i među odmetnicima, budući da one sokole hajduke. Navodno su hajduci bili većinom (?) i pjevači, po ugledu na stare pjesme i junake, tako da se na taj način očuvala slava Kotarana i Udbinjana, a time i Turaka.

Zaista su hajduci sami često pjevali i sastavljali junačke pjesme,¹⁶⁷ ali kao što su u starije doba feudalni krugovi držali svoje pjevače, tako su ih imali i njihovi nasljednici iz naroda, uskoci i hajduci, a kasnije i vojvode Srpskog ustanka. Hajduk Veljko vodio je kao »veseljak« stalno sa sobom pjevača guslara,¹⁶⁸ a na »dvoru« vojvode Čupića nalazio se uvijek rapsod ili dvorski pjesnik.¹⁶⁹ Na osnovu prvog primjera iznosi Drag. Kostić mišljenje, da su takvi dvorski pjevači postojali i u feudalno pretkosovsko doba u Srbiji i Makedoniji, te da su se slično razvijali i pjevači u Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje se prema Soerensenu u primorskim krajevima rascvjetala epska pjesma u desetercu. I ja se priklanjam tome nazoru, da Kraljević Marko, koji je bio turski vazal, nije imao samo svoje pjevače, nego ih je nalazio i u svojoj okolini, slično kao inače sasvim beznačajni Mustajbeg iz Like, o kome je narodna pjesma mnogo pjevala cijelih 150 godina.

Kao dokaz, koliko se razlikuju ukusi, neka posluži izjava pjevača Petra Petkovića, da su serdaru Vukotiću (1826—1890), svekru kneza Nikole, bile najmilije pjesme o rusko-turskom ratu, koje mu je Petković pjevao.

Kad smo govorili o omiljenosti uskočko-hajdučkih pjesama, vidjeli smo, da pjevači i slušaoci imaju svoje mjerilo o vrijednosti epskih pjesama. Najviše cijene starinske pjesme zbog sadržaja i ljepote, kao i stoga, jer vjeruju, da su one istinite.¹⁷⁰ Stare narodne pjesme predstavljale su i narodnu povijest, koja je podržavala nadu Srba, pogotovu onih pod turskom vlašću, u bolju budućnost, a za Crnogorce one su bile škola, ukratko

¹⁶⁵ Kao dokaz iz povijesti navodim Zlatović S.: Kronaka o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662—1686). Starine XXI.

¹⁶⁶ Knjiž. sever IV, 312—313.

¹⁶⁷ Vidi primjere u pogl. XVIII.

¹⁶⁸ JF XXII, 45.

¹⁶⁹ Božidar Tomić, Zbornik u slavu Filipa Višnjica i narodne pesme str. 14. 85 (ćir.).

¹⁷⁰ Neki pjevač izjavio mi je, da mijenja jedino nove pjesme prema potrebi, dok stare navodno »gotovo stoje na svojem mestu«.

sve. Novim pjesmama, kojim mladi ljudi i učesnici u ratovima (ratnici) daju prednost, zamjerava se, da nisu dobro »sastavljene« (nije dobro ispevano, dobro izvedeno) te da nisu istinite. Tako mi je u Kolašinu u Crnoj Gori izjavio Radovan Radović, peš. pukovnik u p.: »Nove pjesme ništa ne vrijede, svatko opijeva svoje vlastito pleme, svoje istaknute ljude«. Nove pjesme uopće se ne svidaju mnogima, koji su učestvovali u ratovima, budući da su upoznali rat i znaju, da nije sve onako, kao što se pjeva. Drugi su kritizirali pristranost novih pjesama, pa i crnogorskih, od kojih se najviše zahtijeva »tačnost«, čak i na uštrb pjesničke ljepote, i o kojima se tvrdi, da služe kao kronika ili reportaža.¹⁷¹ U istočnoj Bosni izrazio se neki pravoslavni profesor, da bi zabranio moderne ratne pjesme, jer kvare ukus. Shvatljivo je, da u velikom mnoštvu novih pjesama ima dosta loših, ali bez sumnje i dobrih, čak i odličnih. Tako se s pravom hvali pjesma »San Feti pašinice« iz prvog balkanskog rata.¹⁷² Iz drugog balkanskog rata hvalili su mi »Slom Germano-Bugara, Bitka na Bregalnici«, a nad svima »silnu pesmu« »Propast Bugarske«. Ljudi smatraju, da je od pjesama o prvom svjetskom ratu najbolja »Bitka na Ceru«.¹⁷³ S pravom se ističe, da nove ratne pjesme mogu biti lijepe i zanimljive za publiku na pr. kad opisuju moderno naoružanje. U toku vremena mogu se neke od njih pjevanjem izbrusiti i postati svojina cijeloga naroda.

Pjevači tvrde često, da pjesmu pjevaju, kao što su je slušali, a pogotovu onako, kako je štampana, dakle bez promjena, u što se vjerovalo i u naučnim krugovima. Da to nije točno, svjedoče i moja posljednja zapažanja. Pjevač Svetomir Maksimović u Lužnici kod Kragujevca dobro mi je objasnio: »Hvatao sam glavni sadržaj, da bih znao, što se u toj pesmi dogodilo, što je početak, što je svrha, ali nisam mogao upamtiti svaku reč«. Ni to nije sve. Pjevači sami ukazuju na to, da mijenjaju pjesmu, da izostavljaju pojedine stihove i mjesta, koja im ne odgovaraju, da dodaju i dopunjuju, da bi pjesmu poljepšali, okitili ili napravili šaljivijom. Pjevači se za to služe izrazima: izmijenim, dodam, dodajem, pri-turim, dopunim, sam priložim, gradim, izo-stavim, odbacim. Osobit izraz za mijenjanje pjesme je sknaditi (Kalinovik), koji se u Hercegovini obično upotre-bljava, kad se stvara nova pjesma.¹⁷⁴ Slušaoci dobro zamjećuju, da pjevači »razvode«, da na svoj način »skrpe«, kako bi nekom nešto »prišili«. Oni također govore, da netko pjesmu »razvlači«, a netko

¹⁷¹ Kao primjer ovakve pjesme navodi S. Matić pjesmu »O smrti Guše Buljubaše« iz Vuka Karadžića (Srp. nar. pjesme IV, 487). Pnp I, 162.

¹⁷² Štampana u knjižici »Boj kod Kumanova« (Skupio i za narod uredio Hadži Dero Jović. Beograd 1913, str. 20—25), (ćir.). Objavljujem je kao dokument među Prilozima.

¹⁷³ Nije mi bila pristupačna zbog današnjih prilika.

¹⁷⁴ M. Murko, Glagol knaditi, Beličev zbornik 225—229.

da je pjeva brže; to zavisi od raspoloženja samog pjevača ili publike. Pjevač može da »prebacuje« pjesmu, kako mu to »natura nameće«, može je »iskriti«, a naročito voli da kiti momka, djevojku, konja i — dodajmo — oružje. Pravi pjevač mora mijenjati, to je njegov »nam«¹⁷⁵ (ime i ponos). U Dalmaciji sam čuo, da malo bistriji pjevač umije sklanjati pjesme,¹⁷⁶ t. j. dodati. I takve se promjene također ocjenjuju kritički. U jugoistočnoj Bosni rekli su mi, da su Bosanci, Hercegovci i Crnogorci preuzeli »krajišničke« pjesme, svatko po svojoj volji, kako ih je tko trebao, i da one sadrže malo istine. Neki franjevac u Dalmaciji točno me je upozorio na to, da pjevači tako mijenjaju pjesme, da ih se teško može zapisivati. Od velikog je značenja mišljenje, da pjevanje »čisti« pjesmu kroz desetljeća, da je »pročišćava«, »preobražava«, »brusi« (izbrusila se je), dok ne postane savršena.

Na ovom mjestu možemo spomenuti — prema svemu, što je bilo izloženo, — da i izdavači mijenjaju pjesme. Tako je priznao učitelj Bubalo, poznat pod pseudonimom Kordunaš, da je neke pjesme slijepog pjevača Rada Rapajića, koje je čuo po raznim selima Like i Krbave u različitim verzijama, »sabrao u jednu cjelinu i iskitio«, kako mu se najviše svidjelo. Priznao je i za druge pjesme, da ih je sam »ponešto na svoj šeper nabio«.¹⁷⁷ Na temelju svojih opažanja mogu dodati, da je ovaj izdavač i inače nepouzdan.

Poučan primjer mijenjanja pjesme pružaju nam imena. Tako je glasoviti uskočki grad u Hrvatskoj Senj postao pod Zvečanom u Staroj Srbiji — Sejan (u Sejanu mjestu), a Maksim Senjanin — Sejanin. U Novom Pazaru promijenio je neki musliman Senj u Osenj. Toliko opjevani Ivo — Ivan Senjanin naziva se često Ivo Senjković ili Senković. Dobro je primijetio već T. Maretić,¹⁷⁸ da su to razni oblici istog imena. Naročito je zanimljivo, da se u jednoj istoj pjesmi »Ženidba Ivana Senjkovića«¹⁷⁹ nalaze razni oblici; ime Senjković Ivan pojavljuje se u 1., 12., 115. i 149. stihu, a Senjanin Ivan u 35., 68., 108. i 128. stihu. Već u Metkoviću u Dalmaciji čuo sam formu Senjković Ivan, Tadija i Juro, tako da nema ni najmanje sumnje, da je junak pjesme »Ivo Senković i aga od Ribnika«¹⁸⁰ također Ivo Senjanin. Aga od Ribnika iz iste pjesme mijenja se često u agu od Ribnjaka. Kosančić Ivan naziva se Kosovac¹⁸¹ (neki pravoslavni pjevač kod Novog Pazara sam se ispravio — Kosančić), Toplica — Milan od Toplice, musliman Kovačina Ramo — od Kovača Ramo, Mrljavčević Gojko (Zidanje Skadra) — Mrljavčin, Smiljanić veoma često — Cmiljanić, što je i inače obična

¹⁷⁵ Tur. riječ iz pers. name, t. j. ime. RJA VII, 427.

¹⁷⁶ Karadžić, Rječnik 708. Najbliže tome je prvi izraz beugen, flecto.

¹⁷⁷ Ppnp II, 81.

¹⁷⁸ Naša nar. epika 167.

¹⁷⁹ Jukić-Martić, Nar. pjesme 153.

¹⁸⁰ Karadžić, Srp. nar. pjesme III, 378.

¹⁸¹ Spominje već T. Maretić, Naša nar. epika 17.

fonetička promjena s u c¹⁸²; Sibirjanin Janko postaje Sibirjić Janko; Mujo i Halil Hrnjica od Udbine, točnije od Kladuše, zovu se u Gračanici na Kosovu Mujo od Kraguja, Mujo od Kragujeva i Halija delija, iz čega je nastao kod muslimana oko N. Pazara Mujović Halil.¹⁸³ Janok (od Janoka ban) isto je ime kao Janjok, iako ih odvaja Rječnik Jugoslavenske akademije,¹⁸⁴ kao i Kaniža pored Kanidža. Slavna ravnica Kotari (često Kotari ravni) kod Zadra, koja je poprište događaja tolikih pjesama, naziva se nerijetko Kotar grad ili samo Kotar, naročito u istočnoj Srbiji. Kad pjevač ne zna točno ime, pomaže se neodređenom zamjenicom »neka k a v«. Tako je u »Ženidbi Jakšića Mitra« djevojka »odgojila lice« za Jakšića Dimitrija »iz nekog Stojnog Biograda«.¹⁸⁵ U istoj pjesmi je Jakšić Dimitrije zaslužio djevojku »u bijelu gradu Dubrovniku«, kod dubrovačkog kralja, ali je pjevač kod fonografiranja pjevao »u neka k v o g dubrovačkog kralja«. Prema pričanju Danice Vranjac na šipanu obećali su dilber-Andeliju, sestru Cmiljanićevu, »u Mlijetke za nekoga dužda mletačkoga«. I na posljednjim putovanjima mogao sam zapaziti, kako pjevač ispravlja ime svog junaka:

Ali ne da Zukan Barjaktare,
hoću reći od Rosna Ivane,

što je ipak razlika.¹⁸⁶ Ne možemo se stoga čuditi, što pjevači toliko puta prenose na drugog junaka djela i motive iz neke pjesme i što uzimaju i izmišljenu osobu.¹⁸⁷

Tako pjevači u svojoj mašti stvaraju nove pjesme o poznatim junacima, na pr. Toplica Milan oženio se sa sultanovom kćerkom u Stambulu, a krajišnik Mujo pretvarao se, da je slijep i nosio gusle, za koje muslimani u Krajini ne znaju. Na sličan način nastaju različite pjesme o istoj osobi i događaju. O svadbi Stojana Jankovića pjeva se u tri verzije, a Kraljević Marko u nekoj pjesmi oslobađa svog brata Andriju na Udbini (!). U drugoj ga je pjesmi osvetio, ubivši trideset Turaka i krčmaricu djevojku, koja je huškala Turke i pokušala zavesti Kraljevića Marka. Njega pjesma često prenosi iz Makedonije u Primorje i uopće ga dovodi u vezu s raznim drugim junacima, zbog čega se pojavljuju čudni a n a - h r o n i z m i. Tako postaje Kraljević Marko, koji je umro g. 1394., »pobratim« Zmaja Ognjen Vuka (rod. oko g. 1440),¹⁸⁸ zatim suvre-

¹⁸² RJA I, 817.

¹⁸³ Ppnp II, 111.

¹⁸⁴ RJA IV, 454 i 458.

¹⁸⁵ Cf. RJA I, 319 dd.

¹⁸⁶ Cf. Bericht II, 26.

¹⁸⁷ Primjere, na koje najčešće nailazimo, naveo je Drag. Kostić, Srp. knj. glasnik XLV, 452—457.

¹⁸⁸ Maretić, Naša nar. epika 115.

menik vojvode Sibinjanina Janka (živio oko 1387—1456),¹⁸⁹ a jednom, zarobljen od Turaka, šalje po sokolu pismo hajduku Starini Novaku iz druge polovine 16. vijeka, koji dolazi s mladim (dijete) Marjanom i oslobađa Marka. Postoji i pjesma, kako je Marko Kraljević ubio Senjanina Iva, koji je živio polovinom 16. vijeka.¹⁹⁰ U drugoj pjesmi s Kraljevićem Markom piju vino u Karlovcu u Hrvatskoj Filip Madžarin (umro g. 1426.) i Zmaj despot Vuk.¹⁹¹ Često se u pjesmama spominje Visoki Stef(v)an, t. j. Stevan Lazarević, sin kneza Lazara (vladao kao turski vazal od g. 1389. do 1427.), kako dolazi iz Rusije.¹⁹² Makedonski vojvoda Momčilo iz polovine 14. vijeka ubio je Muja (Hrnjicu), dok je Mujo sam pobijedio tri veoma poznata hajduka Starinu Novaka, Deli Radivoja i Grujicu; tom prilikom se pobijeđeni Starina Novak na Udbini u Hrvatskoj okrenuo i bacio pogled na Romaniju u istočnoj Bosni. U nekoj pjesmi je Sibinjanin Janko ubio Mujova brata »Gojenog Alila«. S »bečkim ćesarem«, kome muslimani iz Mađarske odvođe kćerku, udružio se u nekoj muslimanskoj pjesmi iz Novog Pazara i hercegovački beg Ljubović, a u drugoj pjesmi iz istog kraja Kotaranin (t. j. iz Kotara) Janko i travnički vezir pomažu bečkom kralju. Spominje se i Senjanin Ivo kao pobratim kasnijeg hajduka Tomića Mihovila.

Nastaju i čudne kontaminacije. Tako se kod Novog Pazara pjeva, po ugledu na srpske narodne pjesme, tri sata duga pjesma o Muratu na Kosovu, u kojoj car Lazar šalje pisma s pozivom da dođu na Kosovo, ne samo Jug Bogdanu i Milošu Obiliću, već i Jakši kapetanu iz Skoplja, »Duki iz Dukašina« i Visokom Stefanu, a zet Toplica Milan beg bio je »iz ravne Šumadije«! Na kršćanskoj pak strani kod Vasojevića u Crnoj Gori pjeva se »prekrojena« i kombinirana pjesma »Velika pljesma kosovska«, koja se ne može sravniti s dosad poznatim odlomcima.¹⁹³

Češće se već spominjalo, da se osobe i zbivanja prenose i na druga mjesta. Zanimljiv primjer takve lokalizacije čuo sam u Bolu na Braču, gdje se u pjesmi sedmogradske-madžarski junak Sibinjanin Janko ženi u Trogiru u Dalmaciji s »Trogirkom djevojkom«. Starina Novak, bugarski hajduk iz 16. vijeka,¹⁹⁴ koji djeluje uglavnom u istočnim srpskim krajevima, naročito u istočnoj Bosni, prelazi kao Novak Debelić i u Crnu Goru. Interesantan primjer lokalizacije u domaćem kraju dao je Blagojević Milinko u Rači, koji mi je pričao i pjevao lokalnu priču o mjestu Kremna, koje leži u općini zlatiborskog kotara (Čajetina), no u blizini Užica; zadnja

¹⁸⁹ Tamo 168.

¹⁹⁰ Tamo 167.

¹⁹¹ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 338.

¹⁹² Maretić, Naša nar. epika 178.

¹⁹³ Ppnp II, 250.

¹⁹⁴ Maretić, Naša nar. epika 169—170.

pošta i telegraf za Kremna nalaze se tamo.¹⁹⁵ U Kremnima su Turci zarobili brata i sestru, odveli u Udbinu pa u Budim, gdje su ih prodali bogatim trgovcima iz Azije. Moj pjevač je pjevao i pričao, zaustavljajući se nekoliko puta i mijenjajući ponešto sadržaj: Banović Lazar i sestra Janoka bježali su iz Budima u svoju domovinu, došli do bijeloga Sarajeva, u Mokro i na Šargan planinu, gdje sestra nije mogla produžiti put. Morala je počinuti na planini, pod kojom su plandovala ovce. Poslije su stigli »velikim poljem kremenskim« »do banove prebijeke kule«. Ban nije bio kod kuće, otišao je na Šargan planinu, no njegova žena, koja nije u početku dopustila putnicima da pjevaju, budući da se u kući žali već devet godina »za dvije djece mlade«, prepoznaje ih kasnije po pjevanju. Neki prisutni intelektualac i ja bili smo mišljenja, da je ova pjesma kompilacija raznih elemenata narodnih pjesama, ali da se uglavnom osniva na krajiško-madžarskoj pjesmi »Kremenski sužnji.«¹⁹⁶ U toj pjesmi zauzeli su Turci Kremna,¹⁹⁷ ubili njegova kralja i odveli troje djece: sedmogodišnjeg Marjana, mladu sestru Ivicu i Ivana u svilenim pelenama. Turci su darovali djecu »caru od Udbine«, gdje su ostala devet godina. U desetoj godini htjeli su ih poturčiti, ali su oni pobjegli natrag u Kremna. Na putu ih je krčmarica Janja spasila od sultana i njegove vojske, a na kremenskom polju saznala su od žetelica, da tamo već devet godina djevojka ne pjeva, puška ne puca, a momak ne svira na tamburi, otkad se tamo desila nesreća. Kraljica prima bjegunce, ali također zbog žalosti ne dopušta ni mladom Marjanu, da udara na svojoj biserom ukrašenoj tamburi, koja je dosad visjela nedirnuta na zidu; Marjan ipak zasvira i zapjeva o njihovoj sudbini. Kraljica ih prepoznaje po pjesmi, i sve se završava slavljem, koje je trajalo tri tjedna. Kao što vidimo, već u ovoj pjesmi ima mnogo fantastičnog i izmišljenog, a još više u njezinoj preradi za Kremna kod Užica, gdje uopće nije bilo bana.

Srpsko-hrvatske epske pjesme poznate su po tome, što opširno opisuju događaje i stoga *d u g o t r a j u*; razlozi za to uglavnom leže u njihovoj funkciji. I sastanci i svetkovine kršćanskih seljaka, na kojima se zabavljaju u prvom redu stariji ljudi pjevanjem i slušanjem epskih pjesama, produžuju se za vrijeme dugih zimskih noći do jutarnjih sati, čak do zore. U Sinju u Dalmaciji, gdje se pjeva veoma brzo, pjesma »Tadija Senjanin« traje tri sata, a u Gornjim Poljcima najdulja pjesma »Senjanin Đure« neprekidno dva i po sata, dok ni jedna junačka pjesma ne traje manje od pola sata. Pjevač iz Imotskoga u Dalmaciji pjevao je »Propast bosanskog kraljevstva« tri sata, pjesma »Ivo Crnojević« pjeva se u Mrcinama

¹⁹⁵ Marinković, Rečnik-imenik 243.

¹⁹⁶ Jukić-Martić, Nar. pjesme 413. Preštampana u knjizi Zbornik junačkih epskih narodnih pesama (Beograd, Narodno delo 1930), 471—477.

¹⁹⁷ Na sjeverozapadu postoje Kremna, selo u okrugu Banja Luka. RJA V, 504.

jedan i po do dva sata. Na otoku Hvaru mogao je Ante Radić iz Bogomolja pjevati bez »oduška« 1400 stihova, a njegova najdulja pjesma »Moro Troglavica« broji 1434 stiha. U Stojniku u Srbiji pjeva se pjesma »Od Janoka bana« »po dugačku« tri četvrt sata.

Shvatljivo je, da pjesme muslimana dugo traju, budući da oni u ramazanu, mjesecu posta, koji pada u razno doba godišne, probde cijelu noć uz jelo, piće i zabavu. Tako se u Novopazarskom Sandžaku muslimanske pjesme pjevaju po četiri, tri i dva sata, a samo jedna traje pet sati. Kontaminirana pjesma o Muratu na Kosovu traje tri sata. U Priboju neki dobar pjevač pjeva po pet sati neprekidno o Muju i Halilu. U Tuzli u Bosni pjeva se tri i po sata o tome, kako je Halil išao na Maltu da oslobodi svoju djevojku. U Mostaru pjeva neki pjevač »ženidbu Hrnjice Halila« gotovo tri sata, dok je može recitirati (kazivati) za jedan sat. Ovog puta mi nisu govorili, da se može neka pjesma protegnuti na nekoliko noći.¹⁰⁸

Nove pjesme nisu tako duge. Najdulja je navodno pjesma o ubistvu Franja Ferdinanda. No među njima postoje i duge pjesme, na pr. o rusko-japanskom ratu, tako da se ne pjeva cijela pjesma, već samo uvod i početak. Na drugom mjestu sam čuo, da se najduža pjesma o rusko-japanskom ratu, koja broji 32 štampana lista, pjeva jedan i po sata. U Zvečanskoj općini na Kosovu navodno se pjeva do zore pjesma iz svjetskog rata o »Crnom Švabu«. Od lokalnih pjesama ona o Jozi Paljetku iz Grude kod Dubrovnika traje jedan i po sata.

¹⁰⁸ Na tri dana: Bericht II, 18.

KOLEKTIVNO PJEVANJE (U GRUPAMA)

Geograf Jovan Cvijić,¹ koji je pokazao veliko razumijevanje i za etnografiju, podijelio je Hrvate i Srbe na dva tipa: dinarski (zapadni) i moravsko-varždarski (istočni). Zatim se generaliziralo, da su Dinarci dali epos, a Moravovardarci liriku.² Sam Cvijić karakterizirao je također makedonski način pjevanja, u kojem jedna grupa, obično od dva pjevača, počinje i otpjeva prvi stih; prvi pjevač »vodi«, dok drugi »vleče« ili »drži samo glas«. Prva grupa ponavlja obično prvi stih, a poslije tog ponavljanja preuzima druga grupa od dva pjevača taj isti stih i ponavlja ga obično dva puta; može biti i treća grupa, koja isti stih po-

¹ Poglavitno u djelu Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje II (Beograd 1931, ćir.). Moramo upotrebljavati njegov francuski prijevod »La Péninsule balcanique« (Paris 1918), budući da se osniva na srpskom konceptu samog Cvijića te donosi dopune i ispravke Jovana Erdeljanovića.

² Đorđe Kiselinović, Spomenica dvadesetgodišnjice oslobođenja Južne Srbije 857.

navlja na jednaki način. Uglavnom ovako pjevaju stariji muškarci, žene rjeđe. Na temelju toga profesori su G. Gesemann i G. Becking³ ustanovili veliku razliku između makedonskog, skupnog, kolektivnog i dinarskog, guslarskog, individualnog načina pjevanja. Već smo spomenuli, da i u Makedoniji sretamo individualno pjevanje, a da je epsko pjevanje u grupama veoma rašireno na drugoj, zapadnoj periferiji u Hrvatskom Primorju, Dalmaciji, Dubrovniku, Boki Kotorskoj, Crnogorskom primorju kao i u ostaloj Crnoj Gori, gdje uglavnom žive dinarci.

Takvo pjevanje osobito je uobičajeno pri igranju kola, koje se u Boki Kotorskoj, Crnogorskom primorju i u nekim krajevima Crne Gore zove *oro*, a u drugim crnogorskim krajevima i u istočnoj Srbiji, naročito u gradovima, *horo* (iz grč. *chorós*)⁴; zatim se ovako pjeva na svadbama i drugim gozbama, o velikim svetkovinama i krsnim slavama, koje slave i katolici. U Slanom kod Dubrovnika spomenuli su mi pjevanje »na festama«, nad grobom i na »karminah«⁵ (sjećanje na mrtve u određene dane); skupno se pjeva i pri narodnim igrama, kao što su na pr. »kumpanija« na Korčuli, svibanjska svečanost na Hvaru (pisma pod *mož*,⁶ od tal. *maggio*), »radovanje«⁷ na Šipanu, i uz neke radove, kao prenošenje mošta (gonili *mast*, stsl. *mьstъ*, češ. *mest*; Bol na Braču); tako pjevaju i ribari i žetelice. Pjevaju li dva pjevača »na izmjenu«, onda jedan »predvodi«, a drugi »prihvati« (Imotski, Sinj, Krajina). Kad se pjeva uz najprimitivnije »ojkanje«,⁸ jedan opet »vodi«, dok drugi »treska« (najbolje od-

³ G. Gesemann, Glasnik skop. nauč. društva XI, 191—198.

⁴ RJA III, 651. Riječ se nalazi jedino u Rječniku Karadžića i u novijoj, uglavnom folklorističnoj, literaturi; svakako je to stara strana riječ, preuzeta iz grčkog, koja je prešla zajedno s drugim grčkim kulturnim elementima na slavenski jug, naročito na jadransko primorje.

⁵ Potvrdu imam iz Zupe kod Dubrovnika.

⁶ Jedna takva pjesma sa Hvara, koju sam fonografirao (fonogram 1932—7), počinje:

Divno se je kolo zametnulo,
u gorici pod jelom zelenom,
svaka mlada uza svoga draga,
a samo ne Jugovića Kate.

Drugarice je pitaju, zašto ne pleše. Tada joj pristupa Bungarin Ive, zamolivši je, da sa njim zapleše; upita je, da li bi se htjela udati za njega. Majka se protivi tome, da joj se kćerka uda za »Bungara«, budući da su joj braća »paše i venziri«, ali ona s njim pobjegne u petak, na turski svetac. Navodim ovu pjesmu kao novi dokaz, kako su se pjesme s istoka prenosile na dalmatinske otoke. Zanimljiva je također nazalizacija imena Bugarin u Bungarin, što dokazuje, da je ime bilo malo poznato. Pjesmu objavljujem u Prilozima.

⁷ Ovaj običaj paljenja vatre uoči sv. Vida, Ivana i Petra opisuje Nikola Andrić. Glas Mat. Hrv. IV, 119.

⁸ Vidi raspravu Antuna Dobronića »Ojkanje«, Prilog za proučavanje geneze naše pučke popijevke, Znžo XX, 1—25. »Ojkanje« fonografirao sam g. 1932. (fonogram 1932—1 do 3).

govara njem. schmettern); na Hvaru prvi pjeva, a drugi podigra, ili jedan pjeva,⁹ a drugi odgovara iste stihove uvijek samo jednakim glasom. Često pjevaju dva para, a i veće grupe. Tako pjevaju u G. Grblju jedan stih za drugim dva pjevača, a ako ih ima više, onda ponavljaju drugi parovi, jedan par dva stiha, drugi par jedan stih i po; prvi vodi, drugi ponavlja istim tonom. Jedan pjevač na svadbi pjeva »iz glasa« zdravicu kumu, barjaktaru, starom svatu i na kraju puca kroz prozor; drugi pjevač puca, pa makar bila samo dvojica. Potpuno isti način slavljenja opisuje neka muslimanska krajiška pjesma:

Tu svatovsku pismu zapivaše:
Dva pjavaju, a dva otpjavaju,
po četiri o ganj obaraju.¹⁰

U Bolu na Braču drugi par ponavlja stih; može biti i osam do deset parova, koji pjevaju istu pjesmu; ona može trajati i po cio sat, te se zato dijeli. U Cavtatu na svadbi pjevaju dvije grupe (skupa)¹¹ duge starinske zdravice, koje još malo tko umije; od mladih nitko. U kolo ulaze jedino djevojke i žene, od kojih jedna »kolo vodi«,¹² ili grupe muškaraca i žena,¹³ koje se zamjenjuju u pjevanju. Tako nalazimo muške i ženske glasove na dvoru Ivanbega u drami »Balkanska carica« od kneza Nikole,¹⁴ koji je ispjevao kola za sva crnogorska plemena. U narodnom kolu počinju muški glasovi, ženski ponavljaju isto, no u Balkanskoj carici ženski ponavljaju samo polovinu prvog i cio drugi stih. U Dobroti kod Kotora, naprotiv, žene počinju svadbena kolo, dok muškarci ponavljaju. U Budvi »v oru«, gdje je obično jedna grupa muškaraca i jedna grupa žena, jedni pjevaju, dok drugi skaču; ako ih ima više, onda druga grupa »ponavlja ono, što prva začinje«. U mješovitom kolu onaj, tko »vodi kolo«, pjeva sam, njegov »zamjenik« ili cijelo »društvo« ponavlja iste riječi.

Kad se na Hvaru ribari vraćaju zadovoljni lovom, onda »onaj na krmi« zapjeva prvi stih, a ostali ponavljaju jedan za drugim taj stih istim tonom.¹⁵ Na Šipanu su četiri ribara ponavljala isti stih, što lijepo zvuči za tihih noći.

⁹ Ne postoji riječ za onoga tko vodi.

¹⁰ Nar. pjesme Mat. Hrv. IV, 366, stih 1852—1854.

¹¹ U Mrčinama kod Dubrovnika čuo sam: dvije grupe.

¹² Od muslimanskih krajiških pjesama kolo opisuje pjesma »Zenidba Hrnjice Halila sa Jelom Smiljanića«, Nar. pjesme Mat. Hrv. IV, 347, naročito stih 1086:

Kolo s' vodi, a pisma s' izvodi.

¹³ Kao što sam čuo, u Orahovcu na Kosovu samo muškarci igraju kolo.

¹⁴ II. izdanje. U Novom Sadu 1894, str. 74 sl.

¹⁵ A. Murat dodao je zbirci, koju je skupio za Maticu Hrvatsku, i melodije. Glas Mat. Hrv. IV, 121.

Žene u Smokvici na Korčuli k a n t a j u po dvije pri žetvi, na putu i na paši. Ako pjevaju dvije ili više, onda kažu: »Homo (hajdemo) z a k a n t a t po starinsku«, a žetelice su uveče »dokantale« kod kuće. Kao što vidimo, za cijelu Dalmaciju ne vrijedi ono, što je čuo L. Kuba: »U gradovima se k a n t a, a u selu p j e v a«. ¹⁶ Ako u Bolu na Braču pjevaju dvije ili više pjevačica, onda može jedna pjevati višim glasom, a druga nižim (vjerojatno u terci). To podsjeća na dva Hektorovićeve ribara iz 16. vijeka, od kojih je pjevao »jedan niže držeć, drugi više pojuć«. ¹⁷

Svjedočanstvo iz Bola na Braču, da čitavo društvo ponavlja stihove pjevača, koji vodi kolo, podsjeća na izvještaj iz g. 1547., da je u Splitu stari sljepi vojnik, praćen svojom kćerkom, pjevao pjesmu o Kraljeviću Marku, koju su svi prisutni pjevali, budući da su svi znali ovu pjesmu (canzone). ¹⁸ Ovamo možda ide i saopćenje učitelja Hasana Ljubunčića, rođenog u Livnu, da u Livnu, a naročito u Duvnu, jedan pjevač pjeva omiljenu hajdučku pjesmu »Starac Vujadin«, koga drugi »prate«, dodajući na kraju stiha posljednje slogove, na pr.:

Crne oči, da vas Bog ubijo
bijo. ¹⁹

Izjestilac istakao je potpuno točno, da pjesma potječe iz Livna i Duvna, gdje se o hajduku Vujadinu i mnogo priča. Primjer pjevanja u dvoje uz ponavljanje cijelog ili pola stiha pruža nam već u 16. stoljeću Petar Hektorović u »Ribanju«, gdje dva ribara pjevaju pjesmu (pisam začinjući), veslajući oko Hvara:

Jedan niže držeć, drugi više pojuć:
I kliče devojka, pokliče devojka,
Još kliče devojka, mlada mi tere gizdava,
Mlada tere gizdava, sa brig bela devojka Dunaja:
Stani se, Sišmane, stani se, Sišmane,
Stani se, Sišmane, tere mi razbiraj glasove i t. d. ²⁰

Nema ni najmanje sumnje, da u svim slučajevima i žene i djevojke zaista pjevaju epske pjesme, u kojima se spominju više i manje poznati junaci i njihova djela. Pjesme dakako nisu tako duge, pjevaju se obično u osmercu, rijetko i u desetercu, na pr. u

¹⁶ Znžo III, 4.

¹⁷ Stari pisci hrv. VI, str. 22, stih 697.

¹⁸ S. Ljubić, Rad jsl. Ak. XL, 141.

¹⁹ i je veoma dugo i jako naglašeno. Kod Karadžića, Srp. nar. pjesme III, str. 344, ovaj stih glasi:

Carne oči, da bi ne gledale!

²⁰ Stari pisci hrv. VI, str. 22, stih 697 sl.

»Gorskom vijencu« P. P. Njegoša,²¹ no knez-kralj Nikola sastavio je kola jedino u osmercu. Tako se »Bitka kod Plevne« iz rusko-turskog rata kao guslarska pjesma pjeva u Crnoj Gori i u kolu, a jednako se pjeva o svim novijim važnijim događajima, naročito onim iz balkanskih ratova i iz prvog svjetskog; razlika je samo u tome, da se u kolu pjeva u osmercu. U Bakru u Hrvatskom Primorju za vrijeme karnevala pjevaju u kolu o Senjaninu Ivu, Kraljeviću Marku i svim narodnim junacima, kao i u Novom Vinodolu;²² to objašnjava, da je Ivan Mažuranić mogao ispjevati ep Smrt Smailage Čengića u duhu narodnih pjesama i u čistom štokavskom narječju.

Junačke pjesme bile su na gozbama toliko uobičajene, da su se među pojedine stihove bilo koje pjesme umetali stihovi sasvim različita sadržaja. U Slanom kod Dubrovnika zabilježio sam slijedeći primjer:

Moli Boga majka Jugovića
Veseli se more²³ stari svate
Veseli se siv sokole
Placa²⁴ te vjerovala
A braća te milovala
Da joj Bog da oči sokolove,

dalje se nastavlja: Veseli se domaćine... kume... brate...

Razliku između dugih i kraćih epskih pjesama, koje su i po svom ritmu lakše, karakteriziraju njihovi nazivi već u »Razgovoru« A. Kačića Miošića: pisma, popivka i poskočnica. Tako o raznim junacima

Pivaju se pisme i popivke.²⁵

Da razlika između »pisme« i »popivke« nije tako velika, dokažu slijedeći primjeri: Postoji »popivka« o dubrovačkoj gospodi, kako su pobijedila Turke kod grada Korčule g. 1033., i »popivka« o Vuku Ličaninu, koji je pogubio mnogo Turaka.²⁶ Naročito je važan primjer sinjskog junaka harambaše Žankovića Nikole:

²¹ Str. 19 (stih 198—290), str. 36 (563—602), 43 (691—713), 61 (1044—1073), 69 (1210—1226) i 139 (2623—2647). Na mojim putovanjima saopćili su mi ljudi u Orahovcu i u Boki Kotorskoj, da se u kolu, koje zajedno igraju žene i djevojke, pjeva u osmercu i desetercu.

²² Stjepan Mažuranić, Hrv. nar. pjesme, 3. izd., (Crikvenica 1907), donosi na str. 183—218 najbolje primjere kraćih epskih pjesama, koje se tamo u kolu pjevaju. Zagrebački muzikolog Božidar Sirola snimao je za Etnografski muzej pjesme epskog karaktera u Novom Vinodolskom kao i junačke pjesme jedno- ili dvoglasne, koje se pjevaju bez instrumenta, u Zumberku, na granici kranjsko-hrvatskoj.

²³ Iz grč. *μωρὸς*, što je značilo u početku »o, glupane«, ali danas ga Grci upotrebljavaju u smislu »dragi moj«. Izostavimo li ovu riječ, kao što je to u ostalim stihovima, dobivamo osmerce pored deseteraca.

²⁴ Talij. piazza. Stih znači: Tržište ti vjerovala.

²⁵ Kačić, Razgovor str. 333—351, 355, 357.

²⁶ Tamo 228, 290.

Od njega se pivaju popivke,
kad u kolu igraju divojke,
i junaci kada vino piju,
ol' goricom zelenom putuju²⁷

Ne smijemo podcjenjivati ni poskočnice,²⁸ koje se zovu po tome, što se u kolu poskakuje, jer o uskoku Lekiću Juriši

... su pisme i popivke
i u kolu lipe poskočnice.²⁹

A. Kačić sažeo je čak program baroknog slavenstva u poskočnici, »koja se može u kolu pivati«.³⁰ Današnje popivke karakterizirao je Ivan Meštrović kao kratke pjesme, koje pjevaju ženske. Na Hvaru pisme znače junačke pjesme, popivkinje pak romantične pjesme, ali ne ljubavne, jer se za ove upotrebljavaju izrazi versi, versinje. U Smokvici na Korčuli zove se popivanje pjesma uz »kumpaniju«, koja počinje stihom:

Od Bosne se vojske podigoše,

što se ponavlja. Taj početak pjevaju dva i dva istim glasom. U G. Poljicima je popivka mala, kratka pjesmica, sastavljena za šalu i veselje.³¹ Popivke pjeva najviše mladež u kolu, na gozbama i sajmovima, velike »pisme« pjevaju odrasli i oženjeni uz gusle ili iz knjiga. U okolici Budve žene su prije pedeset godina više pjevale popijevku, koja danas iščezava. Na Šipanu prilikom narodnih običaja, kakvo je »radovanje«, pjevaju kao »popijevke« »narodne pjesme«, kojih su junaci Ivo Senjanin, Kraljević Marko, Sibirjanin Janko, Ban Strahinjić i t. d.

U Čilipima kod Dubrovnika učitelj pjevač Skurić označio je poskočnice, pjevane u kolu, kao »polujunačke« pjesme. Poskočnice u obliku narodnih pjesama, i to po dva stiha, pjevaju danas u Boki Kotorskoj dva ili više pjevača, ali se te iste pjesme pjevaju istim tonom u kolu i na putu, na sijelima, prelima, s različitim melodijama — sve u osmercu, a sadržaj im može biti ljubavni, junački i žalosni. U Ljuboviji u zapadnoj Srbiji čuo sam izraz doskočnica.³²

Češće smo već primijetili, da se velike epske pjesme u kolu zamjenjuju kraćima ili manje ozbiljnima, što ljudi veoma dobro

²⁷ Tamo 325.

²⁸ Ovaj oblik potvrđuju svi stariji rječnici. Jedino Vukov Rječnik navodi i poskočica, koji se oblik upotrebljava u starijoj literaturi za pobožnu pjesmu o Božiću i Uskrsu. RJA X, 924.

²⁹ Kačić, Razgovor 350.

³⁰ Tamo 6. U Novom Vinodolskom se zaista pjevalo u kolu još početkom 20. stoljeća. Mažuranić, Hrv. nar. pjesme, 3. izd., str. 5.

³¹ Primjeri u Znžo X, 107—110.

³² Ovo značenje ne donosi Rječnik Vuka Karadžića ni Jugoslavenske akademije.

znaju. Tako su mi na Braču pričali, da se na sv. Stjepana, na Novu godinu i na Tri kralja igralo starinsko kolo uz pjevanje o starim i mladim junacima, ali najviše o starim. Zanimljiva svjedočanstva o mijenjanju pjesama u kolu imamo iz Slavonije, gdje su u 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća epske pjesme bile još veoma poznate, ali su poslije pale u zaborav. Stariji su se ljudi u Otoku u Slavoniji sjećali, da se nekad (oko g. 1850.) mnogo pjevalo u kolu, ali da je to kolo bilo drukčije i da su u njemu svi pjevali istu pjesmu. Kasnije su se pjesme skraćivale te su nastajale pjesmice od pet do deset stiha.³³ U Pleternici u Slavoniji Zdenka Marković ustanovila je prije 25 godina, kako samo neke stare žene još pamte, da su se u kolu pjevale junačke pjesme. Današnja omladina voli samo kratke pjesme, uglavnom od dva stiha (poskočnice).³⁴

Razvoj epskih pjesama do najkraćih lirskih ne može nam ipak služiti kao dokaz, da je epika starija od lirike. Pritom treba imati na umu, da se velik dio lirskih pjesama pjeva na način epskih, uz gusle i u desetercu. Nije točno ni mišljenje velikog poznavaoца srpskohrvatske narodne poezije Nikole Andrića, koji je objavio niz prekrasnih pjesama pjevačice Kate Murat sa šipana, a koje mu služe kao najbolji dokaz, da su junačke pjesme nastale iz ženskih pjesama.³⁵ To je teško dokazati za zapadne hrvatske i srpske krajeve, a još teže za srednje i istočne. Ne mogu se opširnije upuštati u tako složeno pitanje, ali spominjem, da srpskohrvatska i bugarska narodna poezija daju mnogo materijala za rješenje toga pitanja, no za to su potrebna nova istraživanja, uglavnom na samom mjestu, opisivanja raznih obreda i običaja, vezanih za narodnu pjesmu,³⁶ temeljito proučavanje domaće narodne poezije i njena upoređivanja s narodnom poezijom starijih naroda i onih, koji su do danas očuvali narodnu epiku.

Na osnovu materijala, koji sam skupio, može se sa sigurnošću tvrditi, da srpskohrvatska narodna poezija pruža dokaze za prvobitno jedinstvo plesa i pjevanja te svih vrsta poezije, budući da u njoj postoje pored epskih i lirskih elemenata također i dramski elementi, sve do pucnjave. Kad bude ispitan uzajamni odnos između velike epske pjesme (pisma, pjesma), ženske »popijevke« u kolu i plesne pjesme »poskočnice«, onda će se moći ustanoviti, da li Srbi i Hrvati pružaju sigurne dokaze o tragovima prijelaza pjevanja u recitaciju, koje je tražio

³³ Znžo VII, 81—82.

³⁴ Znžo XXI, sv. I, str. 101 sl., s primjerima kratkih pjesama na str. 101—106 i sasvim kratkih, većinom s dva stiha, na str. 106—111.

³⁵ Glas Mat. Hrv. IV, 112.

³⁶ Knjigu Vuka Karadžića »Život i običaji naroda srpskoga« moralo bi se dopuniti podacima iz drugih srpskih i hrvatskih krajeva, naročito iz Dalmacije i dalmatinskih otoka.

E. Bethe. Svakako je veoma značajna činjenica, da ljudi ne umiju točno razlikovati pjevanje i recitaciju. Isto toliko je važna veća liričnost »bugarštica«, najstarijih očuvanih epskih pjesama kao i narodne epike u Makedoniji, Staroj Srbiji i uz Jadransko more. Najbolji primjer lirskih, epskih i dramatskih elemenata u jednoj cjelini, daje nam vjerni prikaz crnogorskog narodnog života, remek-djelo srpskohrvatske umjetničke poezije, Gorski vijenac P. P. Njegoša.

Visoki umjetnički nivo srpskohrvatske narodne epike zasebno je pitanje. Već odavna sam stekao uvjerenje,³⁷ da je tome doprinijela činjenica, što se domaća umjetnička osnova spojila s roman-skim elementima, osobito na jadranskoj obali, kamo su prodrli ne samo motivi francuske i talijanske epike, nego i umjetnički uzori.³⁸ Dalje to dokazuju velika omiljenost uskočko-hajdučkih i krajiških epskih pjesama na cijelom području i ljepota dosada nedovoljno ocijenjenih pjesama, koje su zabilježene iz usta žena.

³⁷ Archiv sl. Phil. XXVIII, 377.

³⁸ M. Murko, Geschichte der älteren südsl. Literaturen 181—184. N. Banaišević, Le cycle de Kosovo et les chansons de geste, Revue des Etudes Slaves VI, 1926. Isti autor, Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti (Skoplje 1935.) — М. Халанский: Южно-славянскія сказанія о Кралевици Марку въ сязи съ произведеніями рускаго былевого эпоса I.—III. Варшава 1893—1895.

PJESME NARIKACA: TUZBALICE

Vezu između epskih i lirskih pjesama tvore i pjesme, koje pjevaju žene, kad tuguju za mrtvim u kući, na sprovodu, nad grobom, kamo vraćaju u određene spomen-dane, na proštenjima i sijelima, a katkad pri hodu ili radu. Takve pjevačice očuvale su se na raznim stupnjima razvoja, na različitim mjestima kod Srba i Hrvata, a poglavito i najviše u prvobitnom stadiju u cijeloj Crnoj Gori, u Boki Kotorskoj i Hercegovini.¹ Poznajemo pjesme (tužbalice) tih pjevačica jedino iz Boke Kotorske i Crnogorskog primorja, koje je objavio Vuk Karadžić, a u novije vrijeme i iz Crne Gore, osobito iz oblasti Durmitora, koje je izdao N. Šaulić u posebnoj zbirci »Srpske narodne tužbalice«,² za koje navodi i nazive tuška, tugovanka, nabranje.³ S pravom se izdavač žali na to, da je »taj najsnažniji i najbolji dio narodne

¹ Vidi str. 203—205. Potpuniji pregled literature i predmeta daje Dr. Edmund Schneeweis, profesor njemačkog sveučilišta u Pragu, u poglavlju »Die Totenklage« svog djela Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten (V Celju, Družba sv. Mohorja 1935) str. 127—130.

² Knj. I, sv. 1, Beograd 1929 (ćir.).

³ Tamo str. IX.

poezije» previše zanemaren i da je poznat samo po tužbalici sestre Batričeve u Gorskom vijencu P. P. Njegoša (stih. 1913—1963).⁴

Za primitivne je Crnogorce jak izraz bola⁵ upravo tako prirodan kao i izraz veselja pri igranju kola. Anna Urbanová⁶ promatrala je prilikom hodočašća u Žabljaku pod Durmitorom, kako su se učesnici »djevojačkog« i »mješovitog« kola i njihovi gledaoci približili do na nekoliko koraka grupi žena, koje su sjedjele na zemlji. Jedna od tih žena počela je tužno, monotono pjevati, a nedaleko od nje druga u svojoj grupi; oko pjevačica skupilo se toliko radoznalog svijeta, da se nisu mogle vidjeti, već se samo čuo njihov glas. Majka, koja je spominjala svog palog sina, nije plakala. Više joj je bilo do toga, da iskaže sakupljenim ljudima, »kakav je on junak bio, koliko hrabar, što je sve izvršio, kako je živio, što je njegovim odlaskom izgubila ne samo ona, nego i drugi«. Pjevanje bilo je »više nalik na pričanje,⁷ koje je pjevačica jedino nijansirala povremenim dizanjem ili spuštanjem tužnog i otegnutog glasa, prelazeći postepeno u jecaje prave boli. U tom trenutku tužbalica pada upravo u trans⁸: pokojni sin stoji pred njom, govori, grli majku, koja ga voli, koja pati i s njime se ponosi.«⁹

Na sličan način slave majke i žene, rjeđe djevojke, svoje sinove, očeve, braću i druge rođake, a rijetko kad djevojke i žene, dok često oplakuju svog djevera, no nikad vlastitog muža, koji je bio »tabu«. ¹⁰ Iako Šaulić u uvodu svoje knjige¹¹ tvrdi, da je to »stid« i »sramota«, ipak objavljuje nekoliko takvih pjesama (br. 57, 86). Pjevačice pored svojih rođaka i znanaca često spominju također

⁴ Tamo str. VIII.

⁵ G. 1855. zabranio je knez Danilo, da se žene hvataju za grlo, da muškarci i žene nagrđuju lice i strižu kosu. Ovaj običaj ipak nije sasvim išeznuo. Novica Saulić, Srpske narodne tužbalice, knj. I, sv. 1, str. XXIII. Jedna pjevačica se još sjeća starih običaja:

Da su prvi običaji,
Diko braćo!
Ka i što su naše stare
Crnogorke,
Pa da kosu ostrizemo,
Kukavice!
I da lice nagrđimo,
Lele nama!
Još vas ne bi ožalile,
Kukavice!

⁶ Sirým světem XII, str. 7.—8.

⁷ Neka pjevačica obilježila je sama svoje pjevanje na početku: »Oću malo govoriti.« N. Saulić, Srpske narodne tužbalice I, 1, str. 17.

⁸ Iako je narikača sama i nitko je ne sluša, ipak je bol toliko shrva, da nastavlja naričati, dok je netko ne odvede s tog mjesta ili dok potpuno ne malakše. N. Saulić, Srpske narodne tužbalice, I, 1, str. XVI.

⁹ Sirým světem XII, str. 8.

¹⁰ M. Murko, Das Original von Goethes Klaggesang str. 13 sl.

¹¹ Srpske narodne tužbalice knj. I, sv. 1, str. XVII.

kosovske junake kao i one, koji su osvetili Kosovo u prvom balkanskom ratu te borbe u ratu protiv Bugara i one iz svjetskog rata, naročito istaknute crnogorske vojskovođe, a i obične »četnike«. ¹² Žene dakle uznose narodne ideale, za koje su ginuli junaci, veličajući ih do apoteoze. Jedna je pjevačica završila:

Iako su izginuli,
Umrijeti ne će nikad!¹³

Na temelju toga mogao je N. Šaulić točno zaključiti¹⁴: »Muškarci opijevaju u junačkim pjesmama junaštva, koja žene obrću u tužbalice. Historijska tužbalica, koja nabraja događaje i ratne podvige, približava se sve više narodnoj pjesmi. Isti motiv, radnja i događaj daje narodnu junačku pjesmu i tužbalicu.« Tužbalica je naravno pjesma srca i »po postanku najstarija narodna pjesma«. Ovaj se zaključak podudara s mišljenjem N. Andrića, da su žene stvorile epske pjesme, te se može potkrijepiti i gledištem A. Heuslera,¹⁵ da je starogermanska poezija poznavala dvije vrste pjesama: *Preislied* i *Erzählfiied*. Sva ova mišljenja treba ipak primiti s nekom rezervom. *Preislied* su stvorili muškarci, te je moguće i vjerojatno, da su i na slavenskom jugu muškarci i žene paralelno počeli pjevati slavopojke. Upozoravam osobito na to, da se u Crnoj Gori do danas tuguje nad mrtvacem uzvicima »lele« (lelekati, lelekanje).¹⁶ Netočno je mišljenje T. Vukanovića,¹⁷ da Novica Šaulić u svom uvodu tvrdi, da i muškarci tuže, ali ne navodi ni jednu pjesmu. Šaulić samo kaže,¹⁸ da muškarci i žene tuguju, pri čemu muškarci »leleču«, a žene »ojkaju«. Ovo je razlikovanje dokazano i za Vasojeviće, najveće crnogorsko pleme na jugoistoku.¹⁹ Začuđuje obavijest, da su među crnogorskim kolonistima neki muškarci zaista pjevali »tužbalice«, ²⁰ no na kraju obavijesti spominje se, da je taj običaj nestao.²¹ Nije li ovaj običaj kosovskih Crnogoraca naprotiv bio izuzetak? Ne možemo se pozivati²² na pjesmu »Tužba Vilslava Senjanina« kod Bogišića, jer se ovaj zarobljenik iz Senja s boli sjećao u Turskoj svoje drage i o tome »s vjetrom govorio«.

N. Šaulić razlikuje dvije vrste »tužbalice«. Prve upoređuje s pjevačima i djevojkama, koji polazeći u kolo, već unaprijed znaju,

¹² Tamo na pr. str. 161.

¹³ Tamo str. 269.

¹⁴ Tamo str. XI.

¹⁵ Die altgermanische Dichtung, Handbuch der Literaturwissenschaft, hgb. O. Walzel, str. 109.

¹⁶ RJA VI, 3.

¹⁷ Ppnp II, 106.

¹⁸ Srpske narodne tužbalice I, 1, str. XXIII.

¹⁹ Ppnp III, 288—289.

²⁰ T. Vukanović, Ppnp II, 106—108.

²¹ Ppnp II, 109.

²² Ppnp II, 107.

koje će pjesme pjevati. Druge su pak one, koje zaista spontano osjećaju i izražavaju svoju bol kao pjesnik improvizator, a takvih je najviše. Ove pjesnikinje imaju svoje sheme i ustaljeni pjesnički materijal, ali se ipak moramo čuditi ljepoti njihova jezika i mnogim originalnim mislima. Kad improvizatorica nije pored mrtvaca, nego ga spominje kasnije, meće pred sebe »biljege«²³ pokojnikove, njegovu sliku, dijelove odjeće ili ukras, oružje muškarca, a rijetko i cijelo odijelo. U ovakvim prilikama uopće se ne daje nagrada u novcu, pa ni onda, kad pjevačica pjeva izvan porodice. Među pjevačicama tužbalica ima žena svih staleža, te Šaulić objavljuje u svojoj zbirci²⁴ i tužbalicu crnogorske kraljice Milene nad kćerkom Zorkom, majkom kralja Aleksandra. Zanimljivo je spomenuti, da tužilice jedino pjevaju danju, dok pjevači epskih pjesama pjevaju većinom noću.

I kod tužilica postoji individualno i kolektivno pjevanje. Pored odra, na sprovodu ili pred biljezima pokojnika kao i za vrijeme hoda mogu tužiti dvije ili tri žene, od kojih jedna »počinje«, a ostale naglas ponavljaju.²⁵ Kolektivno pjevanje naročito je uobičajeno pri hodu,²⁶ iako tada može pjevati samo jedna tužilica ili dvije do tri; redovito »počinje« najuglednija tužilica ili pak ona, koja ima najčišći i najjači glas, a njen stih ponavlja druga i za njom treća.²⁷

O stihu tvrdi E. Schneeweis u svom pregledu,²⁸ da prevladuju deseterac i osmerac, ali postoje i mješoviti metri. Deseterac se ne pojavljuje često, barem ne u središtu epskog područja; u cijeloj Šaulićevoj zbirci od 101 tužbalice ni jedna nije u desetercu, sve su u osmercu. Stvar međutim nije tako jednostavna. Schneeweis nije primijetio raspravu »Srok i aliteracija u tužbalicama dužega stiha«,²⁹ koju je napisao B. J. Jarho, odgojen u ruskoj formalističkoj školi. Kao duži stih (ovako se obično naziva 15 do 16 pa i višesložni stih bugarštica) on označava dvanaesterac, koji je našao u djelu Vuka Karadžića »Život i običaji naroda srpskoga« samo u 8 pjesama,³⁰ dok su u svim ostalim pjesmama posljednja četiri sloga štampana kao zaseban četverac, koji nas podsjeća na priložak (Bogišić), njem. Anhang (Miklosich, ne refrain ili ritornel) u bugaršticama, koji je redovito od šest, četiri i pet slogova. Redaktor beogradskog izdanja Ljubomir Stojanović pripisuje dakle svim tužbalicama osmerce i četverce, koji se izmje-

²³ Ppnp I, 129.

²⁴ Srpske narodne tužbalice I, 1, str. 68.

²⁵ Tamo str. 10.

²⁶ Postoji za to naročiti termin: otke. Ppnp I, 128.

²⁷ Ppnp I, 128.

²⁸ Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, 128.

²⁹ Slavia III, 75—93 i 352—363.

³⁰ O. c. br. 136—141, 143—144.

njuju, a istog su mišljenja L. Zima, T. Maretić i drugi.³¹ Jarho može imati pravo, povezujući oba stiha, iako sam ističe, da četverac služi pjevačici za usporavanje; njegovi značajni zaključci ostaju točni i onda, ako oba dijela štampano kao zasebne stihove. Ovo pitanje ne rješava način, na koji su štampani stihovi. Treba ustanoviti, slušajući samu pjevačicu, da li osmerac i »priložak« zaista tvore jednu ritmičku cjelinu. Za naše potrebe važnija je podjela 101 tužbalice, koje je izdao N. Šaulić. Jedino se u 19 pjesama redovno izmjenjuju osmerci i četverci, u 6 nalazimo samo po jedan »priložak«, u 2 samo po dva, u 19 pjesama ih je više, obično na početku i na kraju, ali je svih priložaka razmjerno malo; na pr. br. 76 i 85 imaju samo po četiri priloška, br. 66 ima šest, br. 91 na deset stranica jedino četiri, br. 63 na deset stranica 28, a u pjesmi br. 59 priložak stoji uvijek poslije četiri stiha, na što su bez sumnje utjecale Kačićeve kitice.

Već u ovih devetnaest primjera osmerci uvelike prevladaju. U 6 primjera ima samo po jedan priložak, u 2 samo po dva, tako da i ove pjesme možemo pribrojiti među tužbalice u čistom osmercu. Iz toga se jasno vidi, da starije i više lirske tužbalice u mješovitim osmercima i četvercima prelaze u više narativne tužbalice u čistom osmercu, što je pravi prijelaz od lirike u epiku.

Tome možemo još dodati zanimljivo zasebno upoređenje tužbalica s bugaršticama, najstarijim očuvanim lirsko-epskim pjesmama. M. S. Lalević³² je dokazao, da bugarštice i tužbalice imaju mnogo zajedničkih formalnih i sadržajnih crta u tonskoj reprodukciji, tehnici i kompoziciji, na temelju kojih možemo doći do zaključka o njihovu zajedničkom porijeklu, osnovnoj formi pjesme, iz koje su se obje razvile. Autor pretpostavlja, da su se tužbalice mijenjale tokom vremena, što smo gore dokazali za novije doba, i da su one mogle prije služiti kao uzor bugaršticama nego obrnuto.

Privlačno je mišljenje o povezanosti između bugarštica i tužbalica, ali je potrebno upozoriti, da je već Stj. Mažuranić³³ iznio gledište, da su epske pjesme, koje je on objavio, a koje se pjevaju u Novom Vinodolu u kolu, mogle nastati iz bugarštica. I to je doprinos pitanju o počecima narodne pjesme.

³¹ Na pr. Karadžić, Srp. nar. pjesme V, str. 84, br. 136:

Sto si mi se položio?
moj sokole!
Sto prevari tvoju braću,
braći lele!
I salomi krila braći?
kuku brate!

U djelu *Zivot i običaji naroda srpskoga* ovi su stihovi pisani kao dvanaesto-složni.

³² Ppnp III, 50—73.

³³ Hrv. nar. pjesme, III. izd., str. 4.

U svom članku o odnosu narodne pripovijetke i narodne pjesme¹ Mil. S. Filipović izrazio je mišljenje, da narodna »pripovetka« zamjenjuje epsku pjesmu u krajevima, u kojima pjesma opada. Već sam g. 1912.² slušao u Mostaru ponešto školovanog pjevača, koji je mnogo pričao, ali je ipak otpjevao neka mjesta, uglavnom opis djevojke i konja, jer su mu loci communes ovih opisa olakšavali pjevanje. No iz toga ne smijemo izvesti zaključak, da pjesma prelazi u prozu. Još onda sam upozorio na to, da mnogi pjevači ne samo što opijevaju junačka djela, nego da o njima i pričaju, a da neki ne umiju pričati (pjeva i priča, ne zna pričati). Slično tome već Kačić miješa poeziju s prozom, a takvih primjera ima i danas u Crnoj Gori; u tom pogledu vrlo su zanimljive uspomene vojvode Kuća Marka Miljanova. Filipović donosi također značajnu obavijest iz okolice Skoplja, gdje mu je neki pjevač pričao dugu pripovijest o Kraljeviću Marku, koju je nazvao »pesmom«, a Filipović i njegovo društvo »pripovetkom«. U dugotrajnoj diskusiji svi su prisutni seljaci tvrdili, da je za njih »pesma« i »pripovetka« jedno, t. j. da se o jednom istom motivu može pjevati (kazivati »u red«, t. j. u stihovima) i pripovijedati, već prema prilikama. Štoviše, oni smatraju, da dobar pjevač mora biti najprije dobar pripovjedač, da onaj, tko ne zna pripovijedati, ne zna ni pjevati.³ Pjevač iz drugog sela pjevao je vrlo lijepo početak pjesme o odlasku u boj na Kosovo, pa je zatim veoma točno ispričao sadržaj ostalog dijela pjesme, koji nije mogao otpjevati, budući da je bio sam i da u njegovu kraju za taj dio treba bar dvije grupe po dva pjevača. Filipović je saznao također od njega, da se svaka pjesma može i pripovijedati, t. j. da se svaki epski motiv može prikazati »so laf« (riječima u prozi) i »so pesma« (u stihovima). Zavisi od okolnosti, koji se način upotrebljava: kad je svečanije društvo i kad se pije, onda se pjeva, inače (ako se ne pije ili kad se ljudi prigodice sastaju po danu) priča se.

Prof. G. Gesemann⁴ upozorio je na to, da se priča »Na kuli popa Milutina« u zbirci Mićuna Pavićevića (knj. XVIII, Zagreb 1938) sasvim podudara s nekom pjesmom Tanasija Vučića, koja je također bila fonografirana za Državni muzikološki arhiv u Berlinu; ujedno, praveći kritičke primjedbe, opominje na oprez pred takvim kukavičjim jajima pripovjedača i izdavača. Pri rješavanju ovih pitanja može nam poslužiti pouzdani materijal Frana Ivaniševića⁵ iz Poljica u Dalmaciji. Kada u društvu nema pjevača, nađe se

¹ Ppnp V, 254.

² Bericht II, 26.

³ Od muslimanskih pjevača Matice Hrvatske bio je navodno Ibro Topić bolji »pripovjedač« nego »pjevač«. Bericht II, 6.

⁴ Prilozi za književnost XVIII, 577—579.

⁵ Znžo X, 187 sl.

»govoruša veseljak«, koji priča razne »dogadaje, priče, gatke, gačice⁶ i basne«. Narod to sve zove jednom riječi pripovist ili pripovitka. Na kraju priča,⁷ koje je on objavio, nalazi se i jedna u stihovima (ženidba mušice i komarca); slični se primjeri u stihovima nalaze među slijedećim »šalama« i satiričnim pričama o susjedima.

Tako u epici stoje jedna pored druge poezija i proza, ali u narodu, koji još živi u epskom doba, prevladava svakako poetična forma u pjesmi ili bar u ritmičkoj prozi. U svom predavanju na međunarodnom kongresu historičara u Berlinu g. 1908. već sam naveo primjer iz Slavonije, kako se mladi vojnik, kaplar u Varaždinu, i njegova žena dopisuju u stihovima, koji zaista lijepo zvuče⁸; kad sam g. 1912.⁹ putovao klasičnom zemljom narodne epike, Hercegovinom, često sam slušao, da se o svemu pripovijeda u pjesmama i da se čak žalbe zemaljskoj vladi u Sarajevu pišu u desetercu. Ravnatelj franjevačke gimnazije na širokom Brijegu kod Mostara fra Didak Buntić izrazio se o hercegovačkim katolicima, da za njih vrijedi jedino pjesma (što je pjesma, to ide, proza nikad) i da bi knjige za narodno prosvjećivanje trebalo štampati u desetercu.

Pišući o svojim posljednjim putovanjima, često sam spominjao, kako u narodu još uvijek živi pripovijedanje u stihovima: tako je u desetercu, u opsežnoj knjižici, štampan program pučke klerikalne stranke u Dalmaciji, u desetercu se agitira na izborima u Srbiji i drugdje, u desetercu širi se kršćanski pokret među Srbima i propagira sokolstvo u Hercegovini. Zanimljivo je, da su i skatologički prilozi, koje je izdao Mićun Pavićević,¹⁰ većinom sastavljeni u pjesničkoj formi narodnih umotvorina.

Kod Srba i Hrvata očuvala su se također razna svjedočanstva o tome, da tek poslije svih vrsta poezije dolazi proza, kao što je to bilo na pr. kod starih Grka.¹¹

⁶ Vidi pogl. IV, str. 55.

⁷ Primjere vidi u Znžo X, 187—208.

⁸ Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin 1909, str. 22. Znžo II, 332 sl.

⁹ Bericht II, 43—44

¹⁰ Narodne pikanterije iz Jugoslavije, 496 hektograf. str., Zagreb 1937. Vidi moje saopćenje, Slavia XV, 313.

¹¹ Erich Bethe, Die griechische Dichtung, Handbuch der Literaturwissenschaft, hgb. O. Walzel, str. 3.

EPSKE PJESME ALBANACA I TURAKA

Već je bilo više puta govora o tome, da epske pjesme pjevaju također Albanci, koji sebe nazivaju škipetari, a Srbi ih zovu Arnauti ili Arbanasi. Oni su dugo živjeli i još uvijek žive u simbiozi sa Srbima na crnogorsko-albanskoj granici, u Metohiji i na Kosovu.

Zato se i ne čudimo, što oni pjevaju iste pjesme kao i Crnogorci i što imaju zajedničke junake. Ovo naročito vrijedi za crnogorsko pleme Kuća, petina kojeg je albanska i katolička, tako da vojvoda toga plemena Marko Miljanov¹ s pravom primjećuje:

Sto bi pričā, i što bi brojio,
Kad se Srbi 'vako osvetiše,
Da i srpske gusle pomenjaju,
Arbanaške pjesme čestitaju...

To se objašnjava i time, što nailazimo na dvojezične pjevače, koji jednu istu pjesmu pjevaju albanski i srpski. Takve epske pjesme nazivaju se k ā n g a, k o n g a, a pjevač k o n g e t o r. Pjevaju se u desetercu, a rijetko u dvanaesteru uz gusle, koje se albanski zovu l a u t a, kao i uz tamburu s dvije žice, koja se zbog toga turski zove (i) č i t e l i j a. Epski pjevač zove se po lauti l a u t a r, ali se ova riječ u stvari malo upotrebljava,² jednako kao što Srbi i Hrvati riječ guslar i guslač mnogo rjeđe govore, nego što se misli. Albanci pjevaju o dolasku Turaka na Balkan, također su očuvali kosovsku tradiciju uglavnom o Milošu Obiliću, ali su se među njima najviše raširile krajiške pjesme o Muju i Halilu. Blstrom oku B. Kopitara, koji se bavio izučavanjem svih balkanskih naroda, nije izbjeglo, da izvore albanskih pjesama treba tražiti u srpskim. Kopitar je 14. ožujka 1834. pisao Fr. Thierschu: »Fauriel Chansons grecques sind von Albanesen gedichtet und ihre Quellen in serbischen Liedern.«³ Kao Crnogorci nastavljaju i Albanci hajdučku tradiciju te stvaraju veoma često nove pjesme o krvavim događajima. Tako sam u Vučitrnu čuo pjesmu, kako su Asimji ubili brata, i ona traži osvetnika. Lil joj obećaje, da će to biti, ako se uda za njega, no ona odgovara, da ga voli samo kao brata i zahtijeva od ubice 10.000 dinara krvnine. U Orahovcu su mi govorili, da je — kako se čini — ta ista žena s imenom Asima osvetila svog brata. Isto tako u Orahovcu na Kosovu pjevali su mi pjesmu o odmetniku, t. j. hajduku Dan Retimlju iz sela Retimlja. U Starom Kolašinu pričali su mi g. 1930. mnogo o tome, kako je zloglasni Arnaut Azem (ili Asan) Bejta, koji je ubijao najbolje ljude, poginuo g. 1923. ili 1924., prema drugim pak g. 1925. ili 1926., što je primjer, kako su informacije već poslije nekoliko godina nepouzdanе. Zanimljiva je albanska pjesma iz Metohije o posljednjem vojnom pohodu slavnog Crnogorca Marka Miljanova, koji je imao izvršiti odluku Berlinskog kongresa o dodjeli Plava i Gusinja Crnoj Gori,

¹ Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi, str. 216.

² Ppnp I, 110.

³ Max Vasmer, Bausteine zur Geschichte der deutsch-slavischen geistigen Beziehungen I. Berlin 1939, str. 111. Vidi o tome i raspravu P. Skoka, O važnosti Kopitarove i Miklošičeve slavistike za balkanologiju, III. Međunarodni kongres slavista, Izdanja izvršnog odbora No 4, Govori i predavanja, Beograd, str. 65—78.

što su međutim mjesni muslimani osujetili.⁴ Zabilježena je također srboflska pjesma o kralju Petru⁵ i pjesma o smrti Franja Ferdinanda.⁶ Uopće Albanci pjevaju pjesme o balkanskom i svjetskom ratu.

Sporno je pitanje, da li pjevaju epske pjesme također pravi Turci Osmanlije, a ne Srbi i Hrvati — muslimani. Turkolog prof. Dr. Jan Rypka u Pragu rekao mi je, da Turci nemaju epsku narodnu poeziju,⁷ što ipak ne vrijedi za Turke u Jugoslaviji. U Kuršumliji mi je 120-godišnji Radenko Stevanović izričito izjavio, da su nekad Turci pjevali arnautski i turski, a Bošnjaci srpski i turski; za vrijeme primirja odlazili su srpski vojnici u Brus (u Srbiji), kamo su ih pozivali Turci. Za Bar u Crnogorskom primorju tvrdi R. Medenica, da Turci na svojim sijelima pjevaju albanski, turski i srpski.⁸ Kao što vidimo, ovdje se radi o višejezičnim pjevačima i slušaocima, tako da na pr. škipetari u okolici Kumanova govore većinom i turski te pjevaju liрске pjesme također turski.⁹

⁴ Ppnp IV, 132—133.

⁵ Ppnp III, 105—108.

⁶ Ppnp I, 110.

⁷ M. Murko, *Nouvelles observations sur la poésie épique*, *Revue des Etudes Slaves* XIII, 22.

⁸ Ppnp V, 4.

⁹ Ppnp II, 114.

RUKOPISNE ZBIRKE NARODNIH PJESAMA

Narodna poezija bila je dobro poznata starijim dubrovačko-dalmatinskim piscima, od kojih mnogi u svojim djelima spominju junake epskih narodnih pjesama, naročito Gundulić u svom Osmanu. Petar Hektorović s Hvara spominje već g. 1557. »bugarštice«, t. j. epske pjesme dugog stiha (obično petnaest do šestnaest slogova), koje su mu pjevala dva ribara,¹ a g. 1568. u svojoj idili Ribanje prvi je objavio nekoliko pjesama dugog stiha i u desetercu. Ne treba se čuditi, što su se epske pjesme tako rano bilježile. Našla se na pr. jedna bugarštica u rukopisu hrvatskog bana Petra Zrinskog, koji je pogubljen g. 1671. u Bečkom Novom Mjestu. S kraja 17. te početka 18. stoljeća imamo već cijele zbornike ovakvih pjesama, pisane latinicom, uglavnom iz Dubrovnika i Boke Kotorske. Ovakve zbirke objavio je V. Bogišić.² Neke od ovih pjesama svakako su suvremene kao »Oslobođenje Beča g. 1683.« (br. 58)³ i donose u natpisima godinu opjevanog ratnog ili drugog događaja na pr. »Kako Peraštani razbiše Turke Hercegovce... 15. svibnja 1664.« (br. 63), »Kako Peraštani kazniše ispanskog vojvodu don Karla, koji osramoti dvije perашke sirote djevojke 1573 g.« (br. 59) i druge. Neke pjesme štampane su istovremeno i kao bugarštice i u desetercu, kao »Vojska hristjanska u njoj i Peraštani poslije krvava boja otimlju Novi od Turaka 30. jun. 1687.« (br. 65—66). Takvi naslovi postali su uzor i za kasnije pjesme, osobito crnogorske, veoma su upadljivi te izazivaju često sumnju u pogledu svoje vjerodostojnosti. Bogišić nažalost nije izdao drugu knjigu, koju je već bio pripremio, zbog nekog nesporazuma sa Srpskim učenim društvom.⁴ U Bogišićevoj biblioteci, u njegovu rodnom mjestu Cavtatu kod Dubrovnika, nisu se očuvali ni taj rukopis ni materijali, što smo utvrdili Pavle Popović i ja. Zato nisam mogao ustanoviti, da li je Bogišić poznao sve rukopise, na pr. iz Perasta. U arhivu tog malog grada očuvao se još neob-

¹ Stari pisci hrv. VI, 53—55.

² Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Knj. I, Biograd 1878 (ćir.), Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odelenje, knj. 10 (ćir.).

³ Viskovatyj, Pogłosy 85—106.

⁴ Jagić, Spomeni mojega života I, 359.

javljeni zbornik pjesama pod naslovom »Nikolo Manzarovich, Perasto, anno Domini 1774«,⁵ kojim se K. Viskovatyj poslužio za svoju raspravu o hajducima u Perastu u drugoj polovici 17. stoljeća. Pavao Butorac, u vrijeme mog putovanja profesor gimnazije, govorio mi je, da u peraštanskim kućama ima više rukopisnih zbirki epskih pjesama i da za Jugoslavensku akademiju u Zagrebu priprema izdanje do danas nepoznatih bugarštica i epskih pjesama u desetercu iz 17. vijeka. Mogao sam na brzu ruku pregledati samo jednu takvu zbirku iz kuće Mazarovića, iz koje sam zabilježio pjesmu »Kad porobiše Perast Tunezini« s trinaest galija iz »Barbarie« 24. lipnja (giuna) 1624; njezini prvi stihovi podsjećaju na poznati uvod Hasanaginice:

Sto se bieli na duždevu moru,
al su tice ali labudovi.
Nisu tice, nisu labudovi,
neg su ono Barbareske galije.

Takvi rukopisi iz druge polovine 18. stoljeća bili su rašireni također i u Splitu, a po jednom od njih mogao je Fr. Miklosich izdati najstariji tekst Hasanaginice, koju je Fortis objavio.⁶ Glavni Fortisov savjetnik, splitski liječnik i pisac Julfus Bajamonti, sam je imao takve rukopise i ispričao, kako su nastajali. Tako je živio u Splitu neki zlatar iz Sinja, koji je znao neobično velik broj narodnih pjesama, koje je recitirao onima, koji su ih željeli zapisati. Za takvo zapisivanje postojao je naročito sposoban specijalista, mehaničar po zvanju. Svećenik (dum) Andrija Zvonić u Trebinju u Hercegovini imao je zbirku vlastitih i narodnih pjesama, među kojima je bilo i protuturskih,⁷ te je zbog njih g. 1748. odgovarao pred sudom dubrovačkog biskupa. Narodne pjesme bile su tako raširene i snažna pojava narodnog života, da ih je i neki Nijemac iz Austrije ili Bavarske skupio u prvoj trećini 18. vijeka u veliki, ćirilicom pisani zbornik, koji se sačuvao u sveučilišnoj knjižnici u Erlangu; izdao ga je prof. G. Gesemann.⁸ Već polovinom 18. vijeka pojavili su se odlični nasljedovatelji epskih narodnih pjesama F. Grabovac (Cvrt razgovora naroda i jezika Iliričkoga aliti Arvatskoga, Mleci 1747) i Andrija Kačić Miošić, čiji je »Razgovor ugodni naroda slovinskoga« (1. izdanje g. 1756.) postao najomiljenija knjiga Hrvata i raširila se također među Srbima. Kačićeve pjesme, među kojima ima i nekoliko pravih narodnih, bile su toliko nalik na ove, da su i jedne i druge prepisivali u razne

⁵ Slavia XV, 393.

⁶ M. Murko, Das Original von Goethes Klaggesang, str. 25—28.

⁷ Canzone delle gesta dei Turchi che cantava al sono d'un instrumento di musica detto gusli, Sveti Vlasi 1907.

⁸ Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama (ćir.), Sr. Karlovci 1925 (Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I. odeljenje, knjiga XII).

rukopise.⁹ Iz takva rukopisa potječu također tri Kačićeve pjesme, od kojih je jedna prava narodna, a koje je Herder objavio uz Hasanaginicu u svojim »Volkslieder II« g. 1779.¹⁰ (Stimmen der Völker je kasniji naslov drugog izdanja, koje je priredio Joh. von Müller).

Na slavenskom jugu vladalo je dakle veliko zanimanje za narodne pjesme već prije Percyja (1765), Ossiana i Herdera. Herder i romantika, naročito mlada njemačka, dali su samo nove poticaje za skupljanje i kult narodnih pjesama. Krajem 18. stoljeća zabilježili su također Srbi pjesme iz Srijema i Hrvatske.¹¹

S ovim novim radom oko skupljanja pjesama nastavilo se i dalje, najviše u Dalmaciji, gdje su zbornike sastavili Ante i Miroslav Alačević u g. 1820—1860, Stjepan Ivićević oko g. 1830. i Šime Ljubić u g. 1845—1847. Nikola Tommaseo, veliki talijanski pisac i učenjak, skupio je oko g. 1840. u Dalmaciji, uglavnom oko Šibenika, odakle je bio rodnom, do 300 epskih i lirskih pjesama; on je i u svojoj knjižici »Iskrice«¹² (naročito u br. IV i XVIII) napisao najromantičniju slavopojku dalmatinskom narodu i njegovim narodnim pjesmama. U Hrvatskoj skupljali su pjesme gramatičar Vjekoslav Babukić g. 1845—1846, Đuro Deželić g. 1857—1859, Ivan Kukuljević g. 1840—1865, u Hrvatskom Primorju Antun Mažuranić g. 1845., u Bosni franjevački klerici u g. 1850—1880 i t. d. Velika je šteta, što nisu ondā bile objavljene bar neke od ovih pjesama (cenzura nije dopustila Ljubićevu zbirku), jer bi se već tada doznalo za brojne i veoma lijepe pjesme iz Dalmacije i s otoka. Rukopisi su se međutim sačuvali i bili darovani Matici Hrvatskoj u Zagrebu, koja je g. 1877. izdala proglas za skupljanje narodnih pjesama te postigla također velik uspjeh, tako da u svom izvještaju navodi 122 sakupljača i zbornika.¹³ Pritom treba imati na umu, da je stvaran broj sakupljača i zbornika mnogo veći. Samo »Zbornik raznih sakupljača« pod brojem 119 imenuje 26 sakupljača. »Zbornik narodnih pjesama muhamedovskih (točno: muslimanskih)« pod brojem 118 donosi 243.196 stihova od 11 pjevača, što predstavlja cijelu knjižnicu dosad nepoznatih muslimanskih pjesama. Pregledavajući g. 1912. taj ogroman materijal sredio sam pjesme samo jednog pjevača, Salka Vojnikovića (preko osamdeset

⁹ U takve rukopise spada i mala zbirka iz samostana Zaostrog, u kojem je A. Kačić Miošić umro. Građa za povijest književnosti hrvatske, izd. Jugoslavenska akademija VII, 140—156.

¹⁰ M. Curčin, Das serb. Volkslied str. 20—37.

¹¹ Javor 1883 (X), str. 1227, 1339—1401, 1431—1434, 1461—1465. G. A. Nikolić, Srpske narodne pjesme iz Srema, Like i Banije, Novi Sad 1889, gdje je objavljeno 11 epskih pjesama skraja 18. stoljeća (br. 10, 23, 36, 38, 42—48).

¹² Prvo izdanje izašlo je g. 1841. u Mlecima na talijanskom, a na srpsko-hrvatskom g. 1844. i 1848. u Zagrebu.

¹³ Narodne pjesme Mat. Hrv. I, str. XII—XIX.

jednu hiljadu stihova), dakle mnogo više nego ih ima Ilijada i Odiseja zajedno) u sedam debelih svezaka. Muslimanske pjesme bile su poznate već Vuku Karadžiću, ali su ih poslije sasvim zanemarivali zbog nepremostivog antagonizma između Srba i »Turaka«, t. j. srpsko-hrvatskih poturica, koji su tokom stoljeća prihvatili islam. S ovim pjesmama upoznao je svijet najprije Kosta Hörmann.¹⁴ Na drugi način nastala je zbirka muslimanskih narodnih pjesama Luke Marjanovića, profesora crkvenog prava na zagrebačkom sveučilištu. Iz bogatog materijala, koji je on skupio, Matica Hrvatska objavila je samo 50 pjesama¹⁵ u dva opsežna sveska. Dio ostalih pjesama bio je doduše upotrebljen za inačice u dodatku uz obje knjige. Potpuni tekstovi inačica svakako su potrebni istraživačima epskih narodnih pjesama, ali kud i kamo veći značaj imaju za njih neobjavljene pjesme.

To isto vrijedi i za kršćanske epske (i lirske) pjesme, od kojih je Matica Hrvatska razmjerno malo objavila. Nedovoljno nas je upoznala osobito s uskočkim i hajdučkim pjesmama,¹⁶ kojih je ipak najviše, iako sam već od godine 1912.¹⁷ stalno tražio ove kršćanske pandane muslimanskim pjesmama (christliche Gegenstücke). Zato zbirke narodnih pjesama Matice Hrvatske imaju i danas tako veliki značaj, koji će s vremenom porasti, kad se narodna epika počne temeljitije izučavati s literarnog i naučnog gledišta u zemlji i inozemstvu. Ova zbirka je najbolje uređena po abecedi sakupljača, ali bi za literarne i naučne istraživače bila poželjna i njena stručna i potanka katalogizacija.

Željeli bismo također imati više saopćenja i takvih karakteraistika sakupljača, kakve je dao Nikola Andrić o svećeniku (popu) Baldu Melkovu Glaviću, koji je g. 1887. poslao Matici 118 knjižica te u 119. knjižici naveo imena »kazivača« i »kazivačica«, u svemu 88 osoba, o kojima je dao kratke podatke, što su i od koga naučili pjevati.¹⁸ Drugi sakupljač bio je Andro Murat, čije pjesme idu među najbolje; budući da ih je zapisivao iz usta svoje majke Kate, one tvore donekle obiteljsku zbirku.¹⁹ Ovdje dodajem, da njegov brat Marko Murat, slikar, ima također cijelu zbirku pjesama od svoje majke. Pored toga piše Andrić još o Anibalu Ivančiću, N. Tordincu, Šimi Ljubiću i dr. O važnom zborniku Alačevićevih saznajemo iz Andrićevih članaka, da je Vuk iz tog zbornika²⁰

¹⁴ Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini I, II, Sarajevo 1888 i 1889.

¹⁵ Hrvatske narodne pjesme, Junačke pjesme (muhamedovske), knj. III—IV, Zagreb 1898, 1899.

¹⁶ Hrvatske narodne pjesme VIII, Zagreb 1939.

¹⁷ Bericht I, 5.

¹⁸ Glas Mat. Hrv. III, str. 156—159, 164—167.

¹⁹ Glas Mat. Hrv. IV, str. 112—114, 119—121.

²⁰ Glas Mat. Hrv. III, 97—100, 116—121, 127—128, 145—148.

preuzeo »Zidanje Skadra«, što je moguće, ali bi se moralo dokazati i filološki. Zanimljiva je i točna Andrićeva primjedba, da zbirke B. Glavića, M. Pavlinovića i L. Marjanovića (II. svezak) zaslužuju, da se posebno objave.

U Zagrebu je Jugoslavenska akademija znanosti, koja čuva neke starije zbornike narodnih pjesama, prepustila Matici Hrvatskoj brigu o narodnim pjesmama. U Beogradu je međutim Srpska akademija nauka primila taj zadatak na sebe; ona ima mnogo zbirke i priprema također nova izdanja narodnih pjesama. Njen materijal ne poznajem pobliže. Od Jovana Perovića, činovnika Državnog arhiva u Dubrovniku, saznao sam, da je 86.500 stihova Džafera Kolakovića, sina Mehmeda Kolakovića, najboljeg muslimanskog pjevača Matice Hrvatske, poslao Srpskoj akademiji nauka i da Državni arhiv u Dubrovniku čuva još 17.000 stihova. Ovaj materijal može biti zanimljiv za upoređenje pjesama očevih i sinovljevih, ali to ne bi bilo od velike koristi, jer je Džafer Kolaković primjer malog sina velikog oca, koji je najprije htio zaradivati kao putujući pjevač kod Hrvata, pri čemu je imao neznatan uspjeh²¹ te je g. 1912. tvrdio u Dubrovniku, da je Matica Hrvatska falsificirala sve pjesme njegova oca. Kakvu vrijednost imaju takve izjave pjevačkih konkurenata, iznio sam već g. 1912., kad sam napravio konkretan pokus s Jakupom Hukićem, koji je porijeklom bio iz istog mjesta, odakle i Mehmed Kolaković.²² Slično i Džafer Kolaković produžuje svoje pjesme u beskraj, budući da jedna (Udarac Mustajbega na Šibenik) broji navodno 10.000 stihova, druga 6000—7000, što premašuje uobičajeni opseg i najduljih pjesama (oko 4000 stihova).

Andrija Luburić pripremio je za Srpsku akademiju nauka veliku zbirku epskih narodnih pjesama, uglavnom iz Crne Gore i susjednog područja, koja bi po obimu nadmašila štampanu zbirku Vuka Karadžića. On se bavi također poviješću hercegovačkog ustanka u g. 1875—1878,²³ te je objavio veliku monografiju o pleмену Drobnjaka,²⁴ koju je posvetio svome »učitelju i dobrotvoru« Jovanu Cvijiću; u dodatku donosi crnogorske pjesme o događajima 17. vijeka (s datumom kao »oko 1675 god.«) i kasnijih. Andrija Luburić bio je kao sakupljač toliko poznat i na glasu, da ga je prof. Gesemann zamolio, da izabere po mogućnosti najboljeg pjevača za fonografiranje u Arhivu berlinske državne biblioteke. Tako je Tanasije Vučić došao u Berlin i Prag u pratnji samog Luburića. Čini se ipak, da Srpska akademija nauka nije toliko

²¹ Vidi Bericht I, 4.

²² Tamo 24—25.

²³ Nevesinjska puška, Beograd 1927 (Preštampano iz »Venca« za novembar i decembar 1926, čir.).

²⁴ Drobnjaci, pleme u Hercegovini. Poreklo, prošlost i etnička uloga u našem narodu. Beograd 1930 (čir.).

cijenila Luburićevu zbirku, koliko sam sakupljač i njegovi prijatelji, te dosad nije objavljena.

Prema izjavi samog Luburića sadržava njegova rukopisna zbirka u Srpskoj akademiji ukupno 418 pjesama sa 111.000 stihova. To nije tako mnogo, ali treba uzeti u obzir, da je Luburić birao pjesme, budući da ih ne donosi mnogo od jednog pjevača, pa čak ni od tako odličnog, kao što je Tanasije Vučić, koga je predstavio naučnim krugovima kao uzor. Zbirka nije svenarodna, nego crnogorsko-hercegovačka; pjesme potječu uglavnom iz pograničnih crnogorskih i hercegovačkih plemena i krajeva (Drobnjak, Piva, G. Morača, Nikšić, Rudine, Golija, Banjani, Korjenici, Gacko, Trebinje i t. d.), a ima ih nekoliko i iz Boke Kotorske. Prikazivanje čarki na ovom području često je nepjesničko i naginje crnogorskom historizmu, koji se ispoljava u brojnom datiranju tih događaja, na pr. 1445, 1462, 1535 te iz raznih godina 17. i 18. stoljeća. Ovakva datiranja, ukoliko nisu uzeta iz nekih starih rukopisa, stavio je sam sakupljač, koji iznosi i svoja malo pouzdana te neka preuzeta iz narodne predaje historijska tumačenja, kao na pr. uz pjesmu br. 44 »Nina od Koštuna i Petrovići oko 1520 god.« Razumije se, da su takvi dodaci i interpretacije izazvali u beogradskim naučnim krugovima nepovjerenje i prema samim pjesmama.

Često se rukopisne zbirke i danas nalaze u posjedu pojedinaca. Tako mi je Ivan Meštrović rekao, da u njegovu rodnom selu Otavicama kod Drniša u sjevernoj Dalmaciji ima mnogo rukopisnih zbornika. Od naročite je važnosti, da su u Ratajima kod Foče, glavnom sjedištu Čengića, pjesme o Smail-agi, junaku Mažuranićeva epa, i o borbama protiv Crnogoraca, bile zapisane u starijim knjigama (tevarihi) turskim slovima, dakako na srpsko-hrvatskom jeziku. Zbirke pjesama o smrti Smail-age Čengića poslao je Matici Hrvatskoj Safvetbeg Bašagić, dobar poznavalac prošlosti bosansko-hercegovačkih muslimana. Od njega je Asim Behmen saznao, da je Kosta Hörmann imao najveću zbirku pjesama o Smail-agi (oko 40). Dobio ih je od raznih osoba iz Gackog i Nevesinja; među njima mogla je biti i pjesma, u kojoj je Smail-agin barjaktar Began izrazio svoju bol poslije povratka s bojnog polja, na kome je poginuo njegov gospodar. Za ovu pjesmu čuo sam g. 1913. u Hercegovini.²⁵ U manastiru Dečanima arhimandrit Leontije Ninković čitao nam je prije i poslije ručka iz starijeg rukopisa prekrasnu dužu muslimansku pjesmu »Mustajbeg Lički i Grga Antonić«, koja je bila zapisana prema pjevanju »guslača« Iva Mujačića iz Miruša u kotaru Bileće u Hercegovini. Već se iz ovih nekoliko primjera vidi, koliko još ima nepoznatih boljih i značajnijih muslimanskih pjesama. I sam čuvam tekstove nekih pjesama Bećira Islamovića iz

²⁵ Bericht II, 40.

g. 1909., koji bi se mogli uporediti s tekstovima štampanim u zborniku Matice Hrvatske.²⁶ Ove pjesme htio sam objaviti u dvije verzije u djelu, koje sam isprva pripremao o narodnoj epici u Bosni i Hercegovini, kao primjer toga, koliko je isti pjevač promijenio svoje pjesme nakon 20 godina.

I danas postoje sakupljači narodnih pjesama. Tako ima mnogo pjesama »iz celog naroda« Krsta Božović, učitelj u p. u Velikoj Vrbici kod Kruševca. Neki učitelj kraj Topole u Srbiji sakupio je pjesme novih »gudača«. U Kosovskoj Mitrovici žandarmerijski narednik prepisao je g. 1922. pjesmu Bosanca Jovana Mitkovića o smrti Franja Ferdinanda, koja se razlikovala od štampane pjesme istog sadržaja. Na Hvaru zabilježio je kanonik Juraj Dulčić balade i romance iz svog rodnog mjesta Brusja, koje bi trebalo srediti i pripremiti za štampu; neke pjesme nisu potpune. Na Korčuli je učitelj Roko Tomašić zapisao pjesme, od kojih je neke štampao prof. G. Gesemann.²⁷ Veoma zaslužan bio je fra Stjepan Grčić, župnik u Zlopolju u Sinjskoj Krajini (umro g. 1932.), koji je imao dobru ideju, da skupi i izda pjesme samo jednog pjevača,²⁸ no on je svoje zbirke kvario srednjovjekovnim alegoričnim tumačenjem epskih pjesama. Kad sam ga posjetio, imao je još u rukopisu pjesme o Kraljeviću Marku sa značajnim inačicama i »Sinjske narodne pjesme«. U Čibači kod Dubrovnika Nikola Mišić slušao je svog oca i zapisao pjesme o hercegovačkom ustanku. Pjevačica Marija Matićević držala je kod kuće do svoje udaje »libru od pjesama«. I pjevačica Nina Katić u Dubrovniku imala je knjigu narodnih pjesama, koja se izgubila prilikom posuđivanja. U Budvi je trgovac Zane Vučković, brat pokojnog kanonika Marka Vučkovića, imao knjižicu lirskih pjesama, koje se pjevaju na svadbi, te mi je izjavio, da su se izgubili rukopisi pjesama starih žena. Luka Medin iz Budve imao je zbirku pisanih pjesama, navodno od stare pjevačice Ott.

Često nailazimo na rukopisne pjesme pjevača-pjesnika. Tako je imao prijepeise svojih neštampanih pjesama N. Đurđević u selu Runjanima u jadarskom kotaru u Srbiji, Svetislav Jaćimović u Trsteniku držao je u rukopisu svoje pjesme o svjetskom ratu, a neki pjevač iz dragačevskog kotara, učesnik u balkanskom i svjetskom ratu, opjevao je svoje Dragačevce. U Srebrenici u Bosni imao je R. Ilić u rukopisu svoju pjesmu o bici u Dobrudži. U Kolašinu u Crnoj Gori imao je Milovan Radojević epske pjesme različita sadržaja. U zaostavštini Marka Miljanova, koji je tako lijepo opisao svoje pleme (Kući) u narodnoj priči i pjesmi, našle su se također

²⁶ Vidi Bericht I, 12.

²⁷ Archiv sl. Phil. XLII, 8—31.

²⁸ O njegovoj djelatnosti vidi članak fra M. Covića, Ppnp III, 246—252.

neke pjesme,²⁹ među kojima »Boj na Fundinu« u dvije varijante, od kojih je jedna Miljanova.

Razni pjevači govorili su mi, da bi bilo potrebno zapisati ovu ili onu pjesmu, na pr. »Boj na Jezeru« g. 1877. ili veoma lijepu pjesmu »Boj na Ceru« iz svjetskog rata u Srbiji. U Vasojevićima ima mnogo nezapisanih i neštampanih pjesama, naročito o borbama protiv kolašinskih Turaka. Šteta je, što u Novom Pazaru nitko nije skupljao narodne pjesme, naročito muslimanske. Jedan od najboljih novijih sakupljača i izdavača narodnih pjesama Novica Šaulić, ispravno je primijetio, da u narodu još uvijek živi na hiljade narodnih pjesama, koje nisu zabilježene.³⁰ Dobar poznavalac narodne epike Stjepan Banović tvrdi, da mnoge pjesme iz Sinja i Imotskog nisu zapisane niti štampane.³¹

Ostaje dakle još mnogo zahvalnog posla za mjesnu inteligenciju, koja najlakše može doznati za pjevače i njihove pjesme, naročito takve, koje dosad nisu štampane; ona također može dolaziti pjevačima u doba, kad nisu zaposleni, pogotovu zimi. Nije naravno ni moguće ni poželjno, da se objavljuju sve pjesme, jednako kao što geolozi ne nose u muzeje čitave planinske lance, a botaničari ne stavljaju u herbarije cijele livade. Za naučno proučavanje narodne epike ipak može biti važna svaka pjesma i svaka varijanta. Zato bi bilo potrebno ustanoviti naročite arhive za narodne pjesme, kao što sam to već predlagao za Crnu Goru.³² Pjesme u ovakvim arhivima, kao i u dosadašnjim zbirkama Matice Hrvatske i Srpske akademije nauka, morale bi biti dobro katalogizirane, ne samo prema zbornicima, nego i po sadržaju, tako da bi se literarnim, a naročito naučnim radnicima olakšalo izučavanje svih pjesama o raznim događajima, junacima i osobama. Često sam savjetovao svojim studentima, da kao predmet svog studija izaberu nekog junaka u historiji i narodnoj pjesmi. Za takve i slične radove morao bi cjelokupan materijal biti lako pristupačan. Ne može se zahtijevati od bilo koga, da sam putuje, kao što je to uradio Quodvultdeus Matija, koji je, pripremajući raspravu o Skenderbegu u jugoslavenskoj epici, na svom putu po Bosni, Dalmaciji i Srbiji g. 1939. zapisao iz usta guslara nove pjesme o Skenderbegu.³³ U tom pogledu može poslužiti kao uzor arhiv Finskog literarnog društva u Helsinkiju, gdje se prema bilješkama Lönrota može ustanoviti, kako je pjesme, koje je sam zapisao, rasporedio na pojedina pjevanja Kalevale, i kakve su inačice raznih pjesama poslije toga bile skupljene.

²⁹ Ppnp II, 70—76.

³⁰ Knjiž. sever IV, 320.

³¹ Znžo XXV, 97.

³² Lovčenski odjek I, 5—8.

³³ Csl.-jsl. revue IX, 198—199.

EPSKE PJESME U ŠTAMPANIM ZBIRKAMA

Na mnogim sam mjestima spominjao, naročito u poglavlju o pjevačima, da pjevači i pjevačice primaju svoje pjesme usmenom predajom, ali sve više i iz knjiga, od kojih se neke, pogotovu u Crnoj Gori, često navode (Srpsko ogledalo, Junački spomenik, Kosovska osveta). Najnovije pjesme raširile su se uopće najviše putem štampe. Karakteristično je za sadašnje prilike, što sam čuo o crnogorskom plemenu Kući, da ono ne poznaje pjesme, koje nisu bile već negdje štampane. Drugdje, kao na pr. u Dukadinu u Sandžaku, pjevaju pjesme, za koje ne znaju, da su već objavljene. Uopće uzevši, štampana pjesma uživa velik ugled; na pr. pjevač Milutin Radović pod Javorom, sa srpske strane, izjavio mi je, da nema pjesme bez knjige, jer što se čita, zrelo je i »pouzđano«. Pjevači se ponose također tim, da poznaju i kupuju mnogo pjesmarica ili čak sve, do kojih mogu doći. Za Crnu Goru tvrdi Rus Rovinski¹ da je čitanje »narodnih pjesmarica« narodu milije nego Sveto pismo i pobožne knjige.

Uobičajeni izraz za štampane pjesmarice je pjesmarica, pesmarica i pismarica, već prema narječju. U G. Grblju (Boka) govorili su mi prema starom jugozapadnom naglasku pjesmarica. Često se navodi s pridjevom: »narodna pjesmarica«. U Trnovu kod Sarajeva čuo sam za »Kosovsku osvetu« i prvotni oblik pjesmarica, što Rječnik Jugoslavenske akademije donosi samo jedamput,² naravno u najnovije vrijeme govori se i pjesmarica. U Smokvici na Korčuli, u Dubrovniku, u G. Poljicima i drugdje u Dalmaciji pjesmarica se zove i pismar.

Glavni su izvor za »pjesmarice« naravno »Srpske narodne pjesme« Vuka S. Karadžića u svim izdanjima, osobito druga knjiga s pjesmama starijeg vremena, no također i treća i četvrta s dodacima u šestoj do devete knjige državnog izdanja u redakciji Ljubomira Stojanovića.³ Velike knjige Vuka

¹ Cernogorija II, 1, 416.

² RJA IX, 921, 920.

³ Državno izdanje, Biograd 1891—1902 (ćir.). Novo izdanje, također u devet svezaka, izašlo je u Državnoj štampariji u Beogradu u g. 1929.—1936; nije vjerni otisak prvog izdanja, budući da je mnogo toga izostavljeno, naročito inačice pod tekstom. Ppnp IV, 153.

Karadžića u originalnim izdanjima u Leipzigu (I.—III. 1823—1824, IV. u Beču 1833) i u Beču (I.—IV. 1841—1862) bile su dakako malo dostupne samim pjevačima, iako sam naišao na takve, koji su imali uglavnom drugu knjigu; oni su ih ipak mogli čitati u knjižnicama, prije svega školskim, a u starije vrijeme čitali su odatle svećenici, učitelji kao i drugi školovani ljudi. Iz Vukovih djela međutim već rano su se počeli preštapavati izbori pjesama u pučkim izdanjima. Tako je objavio već g. 1836. u Budimu knjižar Konstantin Kaulicije »Pjesme Krajevića Marka, sovokupljene iz različiti junački pesnarica« (8°, 125 str.) te g. 1848. prošireno izdanje u Novom Sadu (8°, 200 str.).⁴ Već ovaj izdavač je istakao, da je uzeo pjesme također iz drugih vrela, što su poslije njega u mnogo većoj mjeri činili i drugi izdavači, koji su imali pri ruci razna izdanja sljedbenika Vuka Karadžića u skupljanju narodnih pjesama Srba i Hrvata. I u velikoj pjesmarici »Narodne pjesme« u Zagrebu g. 1848. u izdanju Lavoslava Župana⁵ bilo je štampano na kraju više epskih pjesama iz Vuka Karadžića. U posljednjoj trećini 19. stoljeća izlazile su razne jeftine knjižice pjesama o Kraljeviću Marku, o carevima i kraljevima,⁶ o caru Lazaru,⁷ o Kosovu, naročito o Milošu Obiliću, o raznim drugim junacima, najviše o uskočko-hajdučkim, o Srpskom ustanku i t. d. u Novom Sadu u srpskoj knjižari »Braća M. Popovića« i u Pančevu u »Biblioteci braće Jovanovića«. Među spomenutim srpskim junacima nalazi se i albanski Đorđe Kastriotić Skenderbeg⁸; mnoge pjesme o njemu potječu bez sumnje iz Kačića. Pjevači to naravno ne znaju, i tvrde, da su svoje pješke slušali od drugih pjevača. I u Zemunu bile su preštampane⁹ g. 1857. većinom već poznate pjesme. Višim kulturnim zahtjevima odgovaraju zbirke o Kosovu,¹⁰ o Kraljeviću Marku¹¹ i o uskocima,¹² koje je redigirao literarni historičar Tih. Ostojić u »Knjigama za narod« Matice Srpske u Novom Sadu. Kad

⁴ Josip Milaković, Bibliografija hrvatske i srpske narodne pjesme (U Sarajevu 1919), str. 142—144. Ovo nedovršeno Milakovićevo djelo (zbirke bez bližih podataka navedene su na str. 297—304) preopširno je, ali ima tu prednost, da preštapava predgovore i drugi teško pristupačni materijal. Ne postoji potpuna bibliografija ni kritička ocjena izdanja srpskohrvatskih narodnih pjesama.

⁵ Ovu pjesmaricu su mi srpski intelektualci u Kotoru izričito spomenuli.

⁶ Carevi i kraljevi u srpskim narodnim pesmama. U Novome Sadu 1883. 48 s.

⁷ Car Lazar u narodnim pesmama. Pančevo 1880. 60 s.

⁸ Đorđe Kastriotić-Skenderbeg. Knj. I.—II. U Novome Sadu 1882. 54 i 41 s.

⁹ Narodne junačke pjesme. U Zemunu, Knjigopečatnja I. K. Soprona 1857 (ćir.). Vidi Milaković, Bibliografija 190—193.

¹⁰ Kosovo. Narodne pesme o boju na Kosovu 1389. godine. Za narod i školu priredio Tih. Ostojić. U Novom Sadu 1901. 8°. 104 — (2) s. Knjige za narod sv. 96 (ćir.).

¹¹ Kraljević Marko u narodnim pesmama. Za narod i školu spremio Tihomir Ostojić I.—III. deo. U Novom Sadu 1903—1904. 8°. 191 — (1) s., 156 — (4) s., 67 — (1) s. Knjige za narod sv. 106—107, 108—109, 110 (ćir.).

¹² Uskoci u junačkim narodnim pesmama. Za narod spremio Tihomir Ostojić. U Novom Sadu 1911. 8°. 171 — (2) s. Knjige za narod sv. 141—142. (ćir.).

se kulturno središte premjestilo iz Vojvodine u Beograd, preuzeli su izdanja takvih jeftinih knjižica narodnih pjesama beogradska nakladna poduzeća Dimitrijević, Stefanović i Napredak. Među njima postala je najpoznatija knjižara Tome Jovanovića i Vujića, »Zeleni venac«. Ona je izdala na pr. knjižice Serdar Janković Stojan (za tri dinara, isto izdanje sa slikom u bojama za četiri dinara), Sibinjanin Janko, Srpsko hajdukovanje, Starina Novak, Ustanak na dahije, Car Dušan, Car Lazar, Hajduk Veljko sa 16 slika,¹³ pa već i »Četovanje i megdani Herceg-bosanskih junaka« iz osme knjige zbirke Vuka Karadžića. To su sajamska izdanja, namijenjena širokim slojevima, što se vidi i po tome, da su junacima starih narodnih pjesama dodali i pjesmu »Hajduk Čaruga, najveći slavonski razbojnik«; on je zbog brojnih zločina zajedno sa svojim saučesnicima svršio na vješalima u Osijeku g. 1925. Knjižica o njemu mnogo se prodaje na sajmovima u Srbiji.

U Crnoj Gori prvi je skupljao narodne pjesme svestrani fantastičar Sima Milutinović Sarajlija, koji je proputovao sve južnoslavenske zemlje te Njemačku, gdje se je družio s J. Grimmom, W. Gerhardom i Goetheom. Od g. 1828. bio je u službi crnogorskog vladike Petra I. i odgajao njegova nasljednika Radu, kasnijeg vladiku Petra Petrovića Njegoša, velikog pjesnika. G. 1833. objavio je u Budimu »Pěvannija cernogorska i hercegovačka, sabrana Čubrom Čojkovićem' Cernogorcem' (!)« (ćir.), a u Leipzigu g. 1837. prošireno izdanje pod istim naslovom. Na svojim putovanjima čudio sam se, što mi nikad nisu spomenuli ovu zbirku crnogorskih i hercegovačkih narodnih pjesama. To sam objašnjavao time, da knjiga, bez obzira na nedostatke, u vrijeme, kad je bila objavljena, nije našla mnogo čitalaca u Crnoj Gori, jer ih uopće nije bilo. Zapravo bar devet takvih pjesama¹⁴ postalo je poznato preko veoma omiljenog zbornika crnogorskih epskih pjesama »Ogledalo Srbsko« njegova đaka Petra Petrovića Njegoša, čijih je prvih pet epskih pjesama objavio Sima Milutinović u svojoj zbirci Pjevanija, gdje ih je označio zvjezdicom.

¹³ Da bih karakterizirao ova izdanja, navodim puni naslov: Hajduk Veljko, veliki srpski junak. Najpotpunija »srpska narodna pevanija u 13 pjesama, ukrašena sa 16 slika najznamenitijih junaka i događaja u pevaniji ovoj. 1925. Izdanje knjižare Tome Jovanovića i Vujića, Beograd »Zeleni venac«, 8°. 141 s. — 16 sl. Cena 12 din. (ćir.). Papir je loš kao i reprodukcija slika.

Slično je izdanje iz g. 1928: Junaštva Crnogoraca i Hercegovaca, bojevi sa Turcima po Crnoj Gori i Hercegovini za slobodu sirotinje raje 1836., 1876., 1877. i 1878. godine. Beograd, Toma Jovanović i Vujić — »Zeleni venac« 1928. 8°. 110 — 1 s. (XXVIII) sl. (ćir.) Veoma loše sličice prikazuju crnogorske vladare i junake, iz Srbije samo Kara Đorđa Petrovića, jednog guslara s početka 19. vijeka i prizore iz pojedinih bitaka. Tri slike su preuzete iz starijih izdanja Mažuranićevog epa »Smrt Smail-age Cengića«.

¹⁴ Milaković, Bibliografija, 146—147.

Petar Petrović Njegoš bio je dakle od početka odgajan u ljubavi prema narodnim epskim pjesmama i sastavljao je pjesme u narodnom duhu, nakon što se oslobodio pseudoklasičnih elemenata svog učitelja. Skupljao je također epske narodne pjesme i (sudeći po predgovoru) izdao g. 1845. »Ogledalo Srbsko«, štampano anonimno u kneževskoj srpskoj štampariji u Beogradu,¹⁵ iako se na drugom listu nalazi pjesma »Sěni Aleksandra Puškina«, ispod koje se potpisao »Vladika Crnogorski«. U predgovoru se ističe, da nije potrebno hvaliti pjesme pred svijetom, čiji učenjaci su ih kovali u zvijezde i upoređivali s Homerom i Ossianom. O crnogorskim pjesmama može se kazati, da sadržavaju povijest tog naroda, koji nije žalio nikakvih žrtava, da bi očuvao svoju slobodu. Točno je, da poezija na nekim mjestima ponekad preuveličava djela Crnogoraca, no na mnogim i važnijim pridržava se »strogo tačnosti«. Objavljuje se samo desetina pjesama, koje žive u narodu, ali su počevši od g. 1702. opisane glavne borbe. I Petar Petrović Njegoš gleda na pjesme kao na neku crnogorsku kroniku i navodi pred svakom pjesmom približnu ili točnu godinu opjevanog događaja, te obećava, da će biti iznesena na božje svijetlo i ona junaštva, koja dosad još nisu bila spomenuta. Izdavač se ne imenuje, jer pjesme nije skupio pojedinac, nego se ovako postupalo: kad bi neki pjevač na Cetinju otpjevao dobru pjesmu, tražili bi odmah pisara, da je zapiše. Vidjeli smo, da je vladika-pjesnik štampano u svojoj zbirci i pjesme, koje je već bio objavio njegov učitelj Milutinović, dok o pjesmama o Karadorđevu Srpskom ustanku sâm spominje, da ih je preuzeo iz štampane »već pšmarice«, t. j. iz četvrte knjige Vuka Karadžića (to su pjesme br. 38—46). Osim toga tvrdio je već Vuk Karadžić, da neke pjesme potječu od samog izdavača,¹⁶ što nije još točno ustanovljeno, ali je sasvim vjerovatno. Literarna obrazovanost izdavačeva očituje se u naslovu 30. pjesme »Klorinda Srbska«. Od pjesama samog Sime Milutinovića značajna je četvrta »Miloradović, poslanik Petra Velikog«, u kojoj je opjevano izaslanstvo Petra Velikog g. 1711. Crnogorcima, da bi ga podupirali u borbama protiv Turaka. Uopće uzevši, pjesme »Ogledala Srbskog« vjerno opisuju pastirsko-vojnički život Crnogoraca u duhu uskočko-hajdučkih pjesama, koje su njima toliko mile; mnoge počinju tako, da je »četa mala« ustala u borbu protiv nekog turskog nasilnika. U tri takve pjesme (br. 16, 17, 21) opijeva se »Nikac od Rovina(h),¹⁷ koji je na taj način postao veoma poznat pučki crnogorski junak. Takve lokalne pjesme mogu steći i veći

¹⁵ Na naličju naslovnog lista dolje stoji: Pečatana u knjaž. srpskoj kn'igo-pečatni u Bgogradu. 8°. (1) — 510 — (15) s. — (1) sl. (ćir.).

¹⁶ Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, str. 180.

¹⁷ Zvao se Nikac Tomanović, rođen oko g. 1690., četovao mnogo po Crnoj Gori, pravi je junak i stvarni predstavnik svog vremena. Danilo Tunguz-Perović, Zapis V, 363—371.

historijski značaj, na pr. pjesme protiv skadarskog vezira Mahmut-paše (br. 29—31), koji je prilikom propasti mletačke republike htio podčiniti ne samo Crnu Goru, nego i njezino primorje, te Boku Kotorsku, pa sve do Dubrovnika. Kao primjer opisa ovakvih bojeva navodim kraj »Pogibije vezira Mahmuta paše« (na str. 228, zadržavajući ortografiju originala):

Milyj Bože! na svemu ti hvala!
Kamo sila Mahmuta Vezira?
Jutros bēše silan i bijesan
Na dogata konja golemoga,
S golom sabl'om u rucy junačkoj,
Oštru sablju bēše povadio,
Da siječe Crnogorske glave,
Nagonjaše svoje na junaštvo,
Da porobi malo i veliko,
I opali ognēm svekoliko;
A sad vidoh (!) Crnogorsko momče,
Koje nosi glavu Mahmutovu,¹⁸
Drugo kapu, a treće dolamu,
A četvrto sablju okovanu,
Peto, velju, pušku Sermaliju,
Šesto lale puške pozlaćene,
Sedmo jaše konja Mahmutova,
A ostali vitezi junacy,
Svaki nosi bēleg od Turčina,
Krvavijeh rukah do lakatah,
Neki jednu, neki dvije glave,
Netko i tri, netko i četiri,
Neki nose zelene barjake,
Mlogi puške, sablj i gadare,
Viši dio srebrom okovane,
Neki nose čalme i dolame,
Neki vode konč sedlanike«.

To je bio zaista veći ratni pothvat, što se vidi po tome, da je s Mahmut-pašom izginuo cvijet Turaka »iz Prizrena i Vučitrna, s Kosova i od Prijepolja, Mitrovice, Đakovice, Peći, Chassa i Gusinja; od Bihora i Kolašina, Bjelopolja i Boskopolja; od Tiranе i Albasana; od Kavaje, Lješa i Mokrina; od Valone i Dibre, od Vodena, Tepelena i Ulcinja; od Skadra na Bojani. Spuža i Podgorice«, t. j. iz Stare Srbije, Sandžaka, Albanije, Makedonije i Crne Gore.

»Ogledalo Srbsko« postalo je u Crnoj Gori takva rijetkost, da se za njega plaćao »napoleon« pa i »napoleon i po«, i da ga je ruski diplomatski predstavnik u Crnoj Gori P. Rovinskij, koji ga je trebao za svoje djelo »Černogorija«, morao prepisati.¹⁹ Zaista je čudno, da je drugo izdanje izašlo na Cetinju na državnoj štampariji tek g. 1895. pod naslovom »Ogledalo Srpsko« (8° — 407 s.).

¹⁸ Sačuvana u muzeju na Cetinju, vidi sl. 76-9.

¹⁹ Milaković, Bibliografija 149.

Dramska forma Njegoševa »Gorskog vijenca« ne smeta, da neki pjevači pjevaju uz gusle i pojedine neepske odlomke tog remek-djela srpske literature. Čak su mi za fonografiranje pjevali četiri crnogorska i jedan srpski pjevač neke njegove dijelove. Čuo sam početak »Gorskog vijenca« (fonogram 1931-51), pjesmu o Čevu, koju je i u samom »Gorskom vijencu« (stihovi 1733—1751, fonogram 1930-133) pjevao pjevač uz gusle, i San Vuka Mandušića (stihovi 1255—1307, fonogram 1930-43), koji mašta o lijepoj mladoj ženi, koju ne može oteti već zbog toga, jer su kumovi. Malo epskog ima u pismima Selim-paše i »vladike« Danila (stihovi 1077—1121 i 1131—1172, fonogram 1930-134): novi vezir poziva diplomatskim riječima, koje su posve orijentalne boje, vladiku i glavne serdare, da prime darove kao izraz svoje privrženosti sultanu. Danilo to odbija na dosta polemičan i slikovit način, aludirajući na to, da je Turska u opadanju. Neki učitelj iz Grahova pjevao je i tužbalicu »sestre Batričeve« (stih 1913—1963, fonogram 1930-67). Na svoj način i slično pjeva, navodno odlično, učitelj Joksimović u Beranima cio »Gorski vijenac«, koji su znali napamet i drugi ljudi,²⁰ na pr. majka prof. St. Stevovića u Čačku.

Nisam imao prilike da čujem neku od većih epskih pjesama Petra Petrovića Njegoša, koje je objavio u zbirci »Lijek jarosti turske«, a sigurno se ništa ne pjeva iz njegove »Slobodijade«, spjevane u osmercu prije g. 1835., koja je izdana poslije njegove smrti. Ona je također dokaz, da ne uspijevaju pokušaji Srba i Hrvata, da stvore veći ep u duhu narodnih pjesama. »Slobodijada« nije zgodna za pjevače već zbog svojih pseudoklasičnih elemenata: u početku pjesnik poziva upomoć »visoku nebesa kćerku«, spominje »Feba«, »Ereba« i t. d.

Uporedo s »Ogledalom srpskim« spominje se svuda u Crnoj Gori Junački spomenik velikog vojvode Mirka. Mirko Petrović Njegoš (1820—1867), stariji brat kneza Danila i otac kneza kralja Nikole, jedan je od najhrabrijih junaka, koji se istaknuo u borbi protiv Omer-paše (1853), slavno pobijedio u bici kod Grahova (1858) i sjajno se držao protiv Turaka g. 1862.²¹ Turska vlada optuživala ga je, da je vođa ratoborne stranke na Cetinju i da buni susjedna srpska plemena. Zato je zahtijevala prilikom sklapanja mira g. 1862., da ga protjeraju iz Crne Gore, od čega je kasnije odustala po nagovoru velikih sila. Nepismeni²² sinovac pjesnika »Gorskog vijenca« imao je pjesnički dar Petrovića, koji je naslijedio i sin knez-kralj Nikola. Budući da je Crna Gora siromašna, te ne može svojim sinovima podizati spomenike od kamena,

²⁰ »Gorski vijenac« raširio se razmjerno brzo među širokim slojevima hrvatskog naroda, budući da ga je Matica Dalmatinska izdala g. 1868. latinicom i za jeftinu cijenu (P. Karlič, Matica Dalmatinska, str. 86).

²¹ Nar. enc. III, 448.

²² Ppnp V, 7.

koji ipak ostaju neživa stvar, veliki vojvoda je htio svojim dragim junacima podići spomenik od čiste ljubavi, koji će trajati, dok narod bude živio. Njegov običan govor bio je prava narodna poezija i tako je mogao kazivati u pero, slobodno pričajući (kao nehoteći ispričao) i pušeci svoju lulu (sinsiju), arhimandritu Nićiforu Dučiću na Cetinju 28 epskih pjesama u čast junaka, koji su se proslavili u bojevima protiv Turaka od g. 1852—1862. Kao uzor-junak sam sebe nije spominjao (Ja sam za sebe ne mogu pjevati pjesme). M. S. Lalević²³ označuje kao veliku prednost, što je »Junački spomenik« izišao, a da nije bio podvrgnut nikakvoj cenzuri. Zato je u počast velikog vojvode Mirka dodao jednu pjesmu (br. 28) sam N. Dučić, plodan pisac i historičar diletant, koji je napisao i dulji predgovor i pogovor te izdao »Junački spomenik« na Cetinju g. 1864.²⁴ Knjiga je imala takav uspjeh, da je moralo biti štampano novo izdanje, jer prvo nije bilo dovoljno ni za sve pretplatnike, među kojima su bili pored istaknutih jugoslavenskih ličnosti i František Palacký i Karel Jaromir Erben iz Praga. Kao »Ogledalo srpsko« tako je i »Junački spomenik« bio ponovo izdan g. 1895. na Cetinju u kneževoj štampariji. Ovo treće izdanje, priređeno na osnovu drugog, donosi još predgovor i pogovor Nićifora Dučića, dok ih već u slijedećim narodnim izdanjima nema.²⁵

Kod ocjene »Junačkog spomenika« odlučna je njegova velika popularnost u narodu te kod crnogorskih pjevača i onih iz susjednih krajeva, koje ne zanimaju druge slične zbirke narodnih pjesama. Nikad na pr. nisu spomenuli »Crnogorske junačke pjesme« (Skupio i izdao Đorđije M. Dragović-Đuračković, pješanički kapetan, Cetinje, 1910). Epske pjesme velikog vojvode Mirka ispejvane su zaista u duhu narodnih pjesama, pjesničkim jezikom, s originalnim elementima.²⁶ One vjerno prikazuju

²³ Ppnp II, 246.

²⁴ Junački spomenik, pjesme o najnovijim tursko-crnogorskim bojevima, spjevane od većikoga vojvode Mirka Petrovića. Izdao Arhimandrit cetinjski Nićifor Dučić. Na Cetinju u knjažeskoj štampariji 1864. 221 — (1) s. (ćir.). Ovaj originalni naslov s tumačenjima Dučića navodim prema Bibliografiji Josipa Milakovića (str. 228—233), budući da ni jedna praška biblioteka ne posjeduje prva četiri izdanja; Slovanská knihovna ima tek peto narodno izdanje bez Dučićevih dodataka.

²⁵ Četvrto izdanje bez oznake godine (prema predgovoru g. 1900.) izašlo je pod istim naslovom uz napomenu: Izdanje i štampa Srpske knjižare i štamparije Braće M. Popovića u Novom Sadu (8°, VIII—142 s.) (ćir.). Na str. IV—VIII nalazi se predgovor, koji je potpisao »Starac Branko Brančić« (prof. Aleksandar Sandić). U praškoj Slovanskoj knhovni ima »Izdanje knjižarnice Tome Jovanovića i Vujića, Beograd, »Zeleni venac««, također bez oznake godine, u kojoj je izašlo.

²⁶ Kao primjer navodim početak pjesme »Udarac na Turke u Dugi« (1861 godine), str. 42—43:

Polećelo trides't kukavicah
Tamo gorje iz Hercegovine
Iz bije'a grada nikšićkoga;
Lete tice zemljom i svijetom,

crnogorski život u ondašnje vrijeme²⁷ i nadvisuju druge crnogorske pjesme svojom sažetošću i kratkoćom kao i srpskim rodoljubljem. Svakako nisu lošije nego većina crnogorskih pjesama u četvrtoj, osmoj i devetoj knjizi Srpskih narodnih pjesama Vuka Karadžića. Zato je sasvim neopravdano, što se Junački spomenik ne spominje ni u »Istoriji novije srpske književnosti« Jovana Skerlića, ni u »Pregledu srpske književnosti« Pavla Popovića, u kome je mnogo mjesta posvećeno narodnoj epici. Potpuno je shvatljivo, da beogradski literarni historici i kritici nisu raspoloženi prema raznim »narodnim pjesnicima«, ali među ovima ima i takvih, koji znače mnogo više nego neki stihotvorci u umjetničkom pjesništvu.

Od djela kneza-kralja Nikole znaju pjevači neka mjesta iz drame »Balkanska carica«, te kola, koja je spjevao za pojedina plemena.

Dok dodoše u Stambolu gradu
Pred divanom cara čestitoga,
Kako pale tako zakukale,
To začuo Abdul'e-sultane,
Začudi se pa na noge skoči,
Pak pogleda kuli na pendžeru,
Da on vidi, de su kukavice:
To ne bilo trides't kukavica,
No trideset od Nikšićah agah,
Trides't agah bijelih bradah;
Oni viču svi jednijem glasom:
»Aman, jedan zemlji gospodare!
Al' pomagaj, al' sve posijeci!
Od kaurah ljutih zmajevah,
Veće od njih življat' ne možemo!
Evo ima šest godinah danah,
Od kad tvoju pos'jekoše vojsku
Na Grahovcu po'ju malenome
I od tader Nikšić zatvoriše:
Uzeše nam zelene planine,
De širosme prebijele ovce;
Uzeše nam polja i livade,
Sto držaše careve gradove!
Obsijeli su grada Nikšićkoga,
Ne smijemo iz grada izaći,
Preko Duge polju gatačkome,
Da čeramo ranu na samaru;
No izl'jeću iz krvavih gorah,
Te nam ruse osijeću glave!

²⁷ S pravom se završavaju neke pjesme slijedećim ili sličnim stihovima:

To je bilo, istina je bilo
(str. 20, 104)

ili

To je bilo, istina je bilo
Tu sam bio, očima gledao
(str. 112).

S područja Bosne i Hercegovine pjevači poznaju jedino zbirke bosansko-hercegovačkih franjevac, koji su, odgojeni u duhu hrvatskog ilirizma u Zagrebu, počeli skupljati već početkom četrdesetih godina prošloga vijeka pjesme među katolicima, a i muslimanima u zapadnim krajevima. Glavni sakupljači bili su Ivan Franjo Jukić iz Banja Luke, Grga Martić iz Rastovače u Hercegovini, iz takozvane »Bekije«, gdje još danas cvjeta epska pjesma, zatim Filip Kunić iz Kupresa i Marijan Šunjić iz sela Bučići kod Travnika, veliki poznavalac jezika i kasniji biskup. Nakon dugih priprema izašao je samo jedan dio sakupljenih pjesama pod naslovom »Narodne pjesme bosanske i hercegovačke«.²⁸ Najviše zasluga za ovu zbirku ima spomenuti Jukić, i zato je i narod točno zove »Jukićka«. Uvod je napisao Grga Martić, još uvijek u duhu baroknog slavenstva, dao podatke o pjesmama, promijenivši ikavsko narječje u ijekavsko po načelima Vuka Karadžića; dodao je životopis I. F. Jukića i dulju pjesmu, koju je ispjevao u njegovu čast (str. 17—31), kao i svoj poetički uvod pjesmama (str. 32—43), koje dobro karakterizira u pregladnom opisu glavnih junaka. Veći dio pjesama potječe iz ciklusa uskočko-hajdučkog; između pedeset pjesama, njih 17 prikazuju ženidbe tih junaka, dok 7 opijevaju hajduka Mijata Tomića. Samo nekoliko pjesama iz starijeg doba je, među njima i »Izgibio Jugovića«, bolja nego »Smrt majke Jugovića« Vuka Karadžića.²⁹ Uopće sve pjesme ove zbirke idu među najbolje. Zbog toga je ona toliko popularna kod pjevača, a u Dalmaciji sam čuo, da je svuda nazivaju »bosanska pjesmarica (pismarica)«. G. 1892. izašlo je u Mostaru drugo izdanje »Jukićke«,³⁰ u kome je Grga Martić svome predgovoru, koji karakterizira osjećaje bosanskih Hrvata u doba ilirizma, dodao primjedbu, da se izgubilo mnogo epskih i lirskih pjesama, koje su bile skupljene u godinama 1840—1852. Na sreću pronašao se dio ovih pjesama, koje je sabrao Šunjić, a izdao Zbor franjevačkih bosanskih bogoslova »Jukić« pod naslovom »Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine« u Sarajevu prviput g. 1915.³¹ a drugiput g. 1925.³² I »Šunjićka« postala je veoma popularna, i treba žaliti, da nije bila izdata već s Jukićkom, za kojom ne zaostaje. Ona je čak bolja, budući da je u njoj zadržano ikavsko narječje i izneseni podaci o glavnim kršćanskim pjevačima, od kojih je jedan mnogo pjevao begovima,

²⁸ Skupio Ivan Franjo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac (Fr. Grga Martić), izdao o. Filip Kunić Kupriješanin. Svezak prvi: pjesme junačke. U Osijeku 1858. Tiskom c. k. povl. tiskarne Drag. Lehmannna i drugara. 8°, 621 — (3) s.

²⁹ Tako misli i T. Maretić, Naša nar. epika str. 7.

³⁰ Treće izdanje počelo je izlaziti u svescima, ali je izašao samo prvi svezak. Imalo je naslov Bos.-herc. narodne pjesme, iliti »Jukićke«, Sabrali Jukić-Martić. Treće izdanje priredili Skarica i Markušić. Milaković, Bibliografija 299.

³¹ Stampao Daniel A. Kajan, vel. 8°, 253 s.

³² Stampala Hrvatska tiskara, 8°, 242 — (1) s. — (1) sl.

ali i o muslimanskim, jer zbirka sadrži također i brojne muslimanske ličko-krajiške i undurske pjesme. Martić se zanimao za narodne pjesme cijelog svog života, te je kao starac imao u Kreševu svoga omiljenog i zaista znamenitog pjevača, Perkana Karaivana Pavića, koga je doveo i biskupu Strossmayeru u Đakovu, gdje je Milko Cepelić izdao njegove pjesme.³³ Pjevač je bio u svojoj narodnoj nošnji, koja je stvarno ličila na tursku. Zaprepašćen javio je crkvenjak Strossmayeru: »Da vidite, preuzvišeni, kako se Turčin fra Grge moli Bogu u crkvi«.

Od svih pjesmarica 19. i 20. stoljeća najraširenija je ona, koja je izašla u Dalmaciji. Matica Dalmatinska, koju su osnovali g. 1862. Srbi i Hrvati u Zadru,³⁴ zaključila je g. 1863., da objavi zbirku najboljih epskih pjesama, poglavito iz Vuka Karadžića, uz lirske i umjetničke patriotske pjesme. Tako su izdate »Narodne pjesme« u izdanju Matice Dalmatinske g. 1865. u Zadru. Zbirka sadrži uglavnom epske pjesme, a od njezinih 90 pjesama 10 ih je štampano ćirilicom za »uzdržanje ljubavi i sloge«. Potrebi za novim izdanjem, koja se već dugo osjećala, udovoljila je Matica tek g. 1879., kad je objavila veoma proširenu (vel. 8°, 350 s.) zbirku pod novim naslovom »Narodna pjesmarica«. Njen redaktor bio je Mihovil Pavlinović, odličan pisac, kulturni radnik i političar, koji se sam mnogo bavio sakupljanjem narodnih pjesama po Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i koji je dao glavni poticaj za veliku zbirku Matice Hrvatske.³⁵ Naročiti pododbor Matice zahtijevao je, da se krug pjesama proširi junačkim pjesmama iz Kačićeva »Vienca«,³⁶ iz »bosanskih pjesama« (t. j. Jukićevih), iz Srpskog ogleдалa i iz Bosanskih pjesama Petranovića,³⁷ kao i boljim »ženskim pjesmama« i novijim umjetničkim, od kojih je bio štampan cio ep Ivana Mažuranića »Smrt Smail-age Čengića«. Mihovil Pavlinović ispunio je uglavnom ovaj program, ali treba dodati, da je uzeo i više pjesama iz Kačićeva Razgovora. Pavlinović se pridržavao rasporeda Vuka Karadžića; prvi dio sadrži lirske pjesme, među kojima i Hasanaginicu, Diobu Jakšića, Jakšići kušaju ljube, drugi dio donosi »stare junačke«, treći »hajdučke i uskočke«, četvrti »ustaške«, t. j.

³³ Hrvatske narodne pjesme... Đakovo 1903.

³⁴ P. Karlić, Matica Dalmatinska. U Zadru 1913, str. 71—72, 81—82, 115.

³⁵ U djelu Marina Pavlinovića »Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848—1887 u svijetlu nepoznatih izvora« (Zagreb 1936) nisu dovoljno istaknute Pavlinovićeve zasluge za narodnu pjesmu.

³⁶ T. j. Vienac uzdarja narodnoga O. Andriji Kačić-Miošiću na stolietni dan preminutja. U Zadru 1861.

³⁷ T. j. Bogoljub Petranović, Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine, epske pjesme starijeg vremena. U Biogradu 1867 (II. knjiga, iako nije ovako označena; I., koja je sadržavala ženske pjesme, izašla je u Sarajevu 1867.) i (III.) Junačke pjesme starijeg vremena, U Biogradu 1870. Protiv vjerodostojnosti ove zbirke starijih epskih pjesama iznio je već V. Jagić više prigovora (Rad jsl. Akad. II, 204—231).

o oslobođenju Crne Gore i Srbije (među njima i pjesmu Jelačić ban i krajišnici), peti umjetničke pjesme, najpoznatije rodoljubne i na kraju, kao dodatak, »Smrt Smail-age Čengijića«. Ova »Narodna pjesmarica« bila je vrlo omiljena, tako da je g. 1912. izašlo u Zagrebu već sedmo izdanje, a poslije toga još nekoliko; ipak su mi se ljudi često žalili, da je teško doći do ove knjige.³⁸ Pjesmarica Matice Dalmatinske ide u red najpopularnijih knjiga te je najviše raširena po Dalmaciji i otocima, također u Istri, manje u Hrvatskoj i Bosni, a nije nepoznata ni u Srbiji. Godišnje se slalo 500 primjeraka iseljenicima u Sjevernu Ameriku, a isto toliko i onima u Južnu. U Australiju i Novi Zeland slalo se godišnje oko 400 primjeraka. Pored ljudi iz naroda, čitaju knjigu najviše mornari, kojima je pjesmarica u tudini »najslada hrana«³⁹ jednako kao i Kačićev Razgovor. Tako su se zaslugom Narodne pjesmarice Matice Dalmatinske po cijeloj Dalmaciji, ali i među pjevačima, proširile najbolje srpsko-hrvatske epske pjesme.

Već često je bilo govora o tome, da je veoma važan izvor narodnih pjesama, koje se pjevaju, Kačićev »Razgovor ugodni naroda slovinskoga« (slavenskog),⁴⁰ štampan prvi put g. 1756., koji je postao najraširenijom hrvatskom knjigom. Franjevac Andrija Kačić Miošić⁴¹ (1704—1760), rođen u Bristu kod Makarske u Dalmaciji, bio je nastavnik filozofije i teologije, te zauzimao i visoke položaje u svom redu. Kao nastavnik filozofije napisao je veliko djelo »Elementa peripathetica juxta mentem subtilissimi doctoris Ioannis Duns Scoti«, od kojeg je izašao samo prvi dio (Mleci 1752). Osim toga zanimao se mnogo poviješću, proučavajući štampane rukopisne izvore, a na svojim je putovanjima slušao narodne pjesme. Tako je napisao kroniku svijeta pod naslovom »Korabljica« (Mleci 1760) i kroniku južnih Slavena (Slovina) u svome »Razgovoru«, koji sadrži prozu i pjesme, ispjevane potpuno u duhu narodnih pjesama,⁴² od kojih je tri preuzeo i u svoje djelo. Kačić produžuje dubrovačko barokno slavenstvo, te smatra Aleksandra Velikog i druge kraljeve, careve, pape i svece Slavenima. U tom pogledu bio je sin svog vremena, no inače je

³⁸ U bibliotekama ne posvećuju se dovoljno pažnje ovoj knjizi, koja je toliko značajna za narodnu kulturu, tako da mnoga izdanja nisu pristupačna. Inače veoma bogata Slovenská knihovna u Pragu, čije jugoslavensko odjeljenje broji oko 30.000 primjeraka, posjeduje tek sedmo izdanje.

³⁹ Narodna pjesmarica, 7. izd., str. 7—8.

⁴⁰ Slovinski-slovenski; Slavinima (Slavenima) smatra sve južne Slavene, a sve Slavene Ilirima.

⁴¹ Mnogo nejasnosti u njegovu životu i djelu raspršio je Dr. K. Eterović, Fra Andrija Kačić-Miošić (1922). Vidi Branko Vodnik, Povijest hrvatske književnosti str. 328—339, bogatu literaturu u istom djelu str. 382—383, i članak u Nar. enc. II, 220—221.

⁴² Vidi o tome naročitu raspravu Danila A. Zivaljevića, Letopis Mat. srp. knj. 171—174.

pokazao velik smisao za historijsku istinu, sastavljao pjesme na temelju štampanih, pisanih i usmenih izvora, po kojima je prosuđivao i narodne pjesme, jer im nije slijepo vjerovao.⁴³ Inače je veoma uspješno nasljedovao narodne pjesme u desetercu i u krasnom ikavsko-štokavskom narječju makarskog primorja, koje graniči s katoličko-muslimanskim krajevima Bosne i Hercegovine, u kojima su Jukić i drugi uglavnom skupljali epske pjesme. Kačićeve pjesme razlikuju se od narodnih najviše po tome, što su razdijeljene na kitice po četiri stiha i što u njima nailazimo na srok češće nego kod pjevača. Kačić je bio doduše čovjek iz naroda, ali i svijestan, da je pripadnik velikog i u povijesti poznatog plemena Kačića. Zato je i pojmljivo, da je opisao i opjevao povijesne događaje kao kroničar u feudalnom duhu i da je slavio razne historijske ličnosti i junake svih južnoslavenskih zemalja sve do svog vremena, pa i pravoslavne, ne praveći razliku, a, razumije se, i bugarske; mnogo je spominjao Albaniju, a najviše »Privedroga (serenissimus) dužda mletačkoga«, u čijoj su se službi istakli mnogi jugoslavenski junaci. On se međutim osjećao kao čovjek iz naroda, te ističe, da mu je glavna svrha bila, pjevajući o kraljevima i gospodi, pokazati svijetu, tko je bio junak, tko je turske glave sjekao i koliko ih je tko odsjekao. Zato je napisao Razgovor za »siromahe, težake i čobane«, koji ne umiju latinski i talijanski. Protiv zamjerki, da nije opjevao sve junake, branio se u uvodnoj pjesmi ovim riječima:

Ko će skupiti po nebu oblake?
Ko l' ispitat po svitu junake?

kao i time, da mu junaci, koje je izostavio, nisu pokazali svoje dokumente. Kod pjevača, pa i pravoslavni, veoma omiljena »Pisma od Bosne i Svetoga Jurijsa«, koja počinje stihom

Veseli se Bosno, zemljo ravna,

ispjevana od O. Frana Radmana, bila je uvrštena u Kačićev Razgovor u izdanju iz g. 1801.

Tako je Kačić svojim Razgovorom ugodio višim krugovima i narodu. Njegova knjiga doživjela je već do g. 1851. dvanaest

⁴³ Tako bilježi uz »Pismu od Grada Zadvarja«, u kojoj je opjevao događaj iz g. 1685., da je bila objavljena u prvom izdanju onako, kao što ju je čuo pjevati. Ali kako se uvjerio iz povijesti, da je bilo drukčije, pokazuje sada svijetu, kako se sve točno zbilo. Uz pjesmu o vojvodi Janku (5. Hartmanovo izdanje str. 186) spominje, da se lijepo sluša, iako nije »istinita«. Na drugom mjestu (str. 189) piše: Ovo se piva od našega naroda; ko će virovati, neka viruje; ko neće, neka miruje. Često se poziva na historijska dje'a i druge pisane izvore te upozorava, da se katkada razilaze. U takvim slučajevima neka svak slobodno bira, budući da nisu članak vjere.

izdanja⁴⁴ te je, kao što je točno naglasio B. Vodnik,⁴⁵ u hrvatskoj literaturi, rastrganoj po provincijama, postala prva svenarodna hrvatska knjiga, koju je narod jednostavno nazvao »pismarica«. 21. izdanje pripremio je g. 1889. Odbor za podizanje Kačićeva spomenika prema izdanju iz g. 1759. To izdanje, koje odgovara višim zahtjevima, bilo je obnovljeno.⁴⁶ U novije vrijeme veoma je rašireno popularno izdanje knjižare Lav. Hartmana u Zagrebu, koje se osniva na mletačkom izdanju iz g. 1801. Do g. 1896. izašlo je pet izdanja, treće i slijedeća sadrže ilustracije opjevanih ličnosti pa i vladara, koji tamo ne idu. Razlog, zbog čega je Razgovor toliko poznat i među Srbima, leži također u tome, što su već prije izašla dva izdanja ćirilicom, naime g. 1818. u Budimu i g. 1849—1850 (Izdala pečatnja Medakovića, bez oznake mjesta).⁴⁷ Danas u makarskom primorju i na Korčuli nema kuće bez Kačića, te se svuda u Dalmaciji i na otocima sve do Hrvatskog Primorja iz njegova Razgovora pjeva, recitira i čita. Mornari nose knjigu sa sobom kao molitvenik. U Makarskoj je Kačiću podignut spomenik g. 1890., a u Zagrebu 1891.

Veliku zbirku »Hrvatske narodne pjesme«, koju je skupila i izdala Matica Hrvatska u Zagrebu u devet svezaka u g. 1896—1940 (vidi pogl. VIII. i IX.), poznaju pjevači, ali je ona u cjelini zbog svog opsega bila isto tako nedostupna kao i Vukova. Ova je zbirka imala međutim tu prednost, što se u izdanju općenarodnog literarnog društva širila u mnogo primjeraka. Ona je manje nego Vukova zbirka služila za narodne antologije, koje su Hrvati rjeđe izdavali, ali su zato neke od njih imale višu literarnu vrijednost. Tako je u Zagrebu izašlo više izdanja većeg zbornika⁴⁸ »Kraljević Marko u narodnim pjesmama« u redakciji Ivana Filipovića. Ovaj zbornik je poznat svuda među pjevačima. Uspjeh Kraljevića Marka potakao je izdavača na to, da je objavio sličan zbornik o Milošu Obiliću, junaku jednako omiljenom kod Srba i Hrvata.⁴⁹ Najveću vrijednost ima zbirka »Narodne pjesme o Mijatu Tomiću«⁵⁰; njezin redaktor I. Rendeo izabrao je najbolje pjesme iz

⁴⁴ Ivan Kukuljević Sakcinski, Bibliografija Hrvatske I, str. 62. Prvo tobožnje izdanje u Budimu treba brisati. G. 1862. izašlo je dobro izdanje Matice ilirske u Zagrebu s predgovorom gramatičara V. Babukića, a g. 1889. objavila je Dionička tiskara u Zagrebu jedino »kritično« izdanje, koje ne poznajem.

⁴⁵ Povijest hrvatska književnosti 338.

⁴⁶ Meni je poznato izdanje Andrije Kačića-Miošića Razgovor ugodni naroda slovinskoga, u Zagrebu, štamp. Dionička tiskara 1899, 8°, XV—444 s. (1) dod.

⁴⁷ Stojan Novaković, Srpska Bibliografija 111, br. 530, 305, br. 1590 i 316, br. 1651.

⁴⁸ Knjižara L. Hartmana (Kugli i Deutsch).

⁴⁹ Pjesme o Milošu Obiliću s bilješkama i tumačenjem. Složio Josip Vitanović, kr. profesor u miru. Zagreb, L. Hartman, br. 75 s.

⁵⁰ Uredio prof. Ivan Rendeo. Izdalo Hrvatsko kulturno društvo »Napredak«. Sarajevo 1931. 8°. 199—(1) s.

svih zbirki, koje i navodi⁵¹; u pogovoru napisao je i malu studiju o hajduku, koji je najpopularniji ne samo u Bosni, Dalmaciji i Hercegovini, nego i na cijelom jezičnom području pa i kod Srba, što sam češće spominjao.⁵² Bilo je već govora o tome, da se pjevaju štampane pjesme i o hajduku Andriji Šimiću, koji je živio krajem 19. stoljeća.

Od događaja, koji su se zbili u 19. vijeku, izazvao je naročitu pažnju »Boj kod Visa« (talj. Lissa) ili »Viški boj« g. 1866., u kojem su jugoslavenski mornari pod zapovjedništvom kontreadmirala Tegethoffa pobijedili Talijane, te im na taj način onemogućili, da upadnu u Dalmaciju. Pjesme o tom boju skupio je i izdao neki upravitelj osnovne škole, uvrstivši i jednu svoju, sastavljenu po ugledu na Kačića. Velik je uspjeh imala epska pjesma Crnogorca Save Matova Martinovića, koji je živio kao crnogorski emigrant u Zadru i Zagrebu te održavao žive veze sa zagrebačkim literarnim krugovima. Sava Matov Martinović bio je plodan pjevač-pjesnik, od koga je Vuk dobio i štampao najviše narodnih pjesama. R. Medenica naziva ga »crnogorskim aedom«,⁵³ koji je bio također zaslužan za svoju domovinu, iz koje je bio protjeran zbog političkih spleta. Pjesmu »Viški boj« ispjevao je 25. listopada 1866. u Zagrebu, i za nju je dobio nagradu Matice Dalmatinske g. 1867.⁵⁴

Ne treba smetnuti s uma, da velika zasluga za širenje epskih narodnih pjesama pripada i raznim kalendarima i časopisima, koji su preštamovali pjesme iz raznih izdanja i često donosili i neobjavljene pjesme. Među njima se ističe »Bosanska vila« u Sarajevu.

Muslimanske pjesme bile su objavljene u velikim zbornicima Koste Hörmanna⁵⁵ i to iz cijele Bosne i Hercegovine,

⁵¹ Zanimljivo je, koliko je pjesama uzeo iz pojedinih izvora. Iz Jukića-Martića preštampano je 6 pjesama, iz Karadžića 3, iz Vijenca uzdarja Kačićeva 2, iz Zbornika za narodni život i običaje IV. 2, iz zbirke Matice Hrvatske 1 pjesma i pretpjev, iz zbirke Hrvatske narodne pjesme od Mirka Cepelića (Đakovo 1903) 2, iz Narodne pjesmarice Matice Dalmatinske 1 te iz Sunjica također 1.

⁵² Znam, da su već prije postojala pučka izdanja narodnih pjesama o Mijatu Tomiću, jer su mi već g. 1913. u Hercegovini spominjali »Tomićku«, t. j. zbirku pjesama o hajduku M. Tomiću. — Bericht II, 35.

⁵³ Ppnp V, 1—29.

⁵⁴ R. Medenica, Ppnp. V, 21. — O prvom izdanju nisam ništa zabilježio, drugo je izašlo latinicom i ćirilicom, treće latinicom: Viški boj, spjevao Savo M. Martinović, Dubrovnik 1886. Medenica citira samo ovo posljednje izdanje. Meni je poznato izdanje D. Pretnera u Dubrovniku 1901 s istim naslovom.

⁵⁵ Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann. Knj. I—II, Sarajevo 1888, 1889. 4°. XII—624 s. i X—652 s. — Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann (Izdavači Alija Kurtović i Jakša Kušan) I—II. 2. izd. Sarajevo 1933. 8°. 628—(3) s. i 662—(2). Promjena naslova u 2. izdanju sasvim je umjesna, budući da u Bosni i Hercegovini nitko ne upotrebljava izraz muhamedovci ili mohamedani, nego jedino muslimani. G. 1930—1931. počeo je A. Izet Perčev izdavati u Sarajevu »Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini« (štam. »Obod« J. Karić). To je bilo pučko izdanje u svescima, koje je došlo, kako se čini, do šestog (imalo ih biti u svemu dvadeset).

no najviše iz jugoistočnih krajeva, i Luke Marjanovića,⁵⁶ koji je izabrao pjesme iz sjeverozapadne Bosne. Treći ovakav zbornik predstavljaju »Muslimanske narodne junačke pjesme«, koje je izdao Esad Hadžiomerspahić⁵⁷ bez ikakvih podataka. Sjećam se, da mi se g. 1913. na njega mnogo žalio Ibro Džinović, najbolji pjevač u Mostaru, koji je putovao po cijeloj Bosni i Hercegovini,⁵⁸ zbog toga, što je štampao njegove pjesme i time mu nanio znatnu štetu. Ove pjesmarice nisu bile zgodne, tako da su, bez obzira na malen broj pismenih ljudi, ostale gotovo sasvim nepoznate u jugoistočnoj Bosni, a naročito u Sandžaku. Stoga je i narodna epika muslimana najkonzervativnija i živi najviše u usmenoj predaji.

Izlazile su također pučke antologije muslimanskih pjesama, ali nisu imale toliko značaja kao kršćanske. Na svojim putovanjima g. 1912—1913 po Bosni i Hercegovini čuo sam, da slične muslimanske pjesmarice, koje su pripremali Pertev i Hak, izdaje u Sarajevu latinicom srpski knjižar Mihajlo Milanović.⁵⁹ G. 1931. najavila je sarajevska knjižara J. Kušan, da će na isti način preštamovati ove narodne pjesme: Musa Kesedžija i Kraljević Marko, Junačka smrt bega Ljubovića, Okupacija Bosne i Hercegovine, Gjerzelez Alija, Sultan Sulejman osvaja Budim, Junaštvo bos. junaka Omera Hrnjice, Budalina Tale, Smailagić Meho (posljednje dvije knjižice označene su kao »pjesmarica«). Tek u zadnje vrijeme izdaju sami muslimani pučke zbirke. Muhamed Hadžijahić objavio je izbor »najzgodnijih« narodnih pjesama o glavnom muslimanskom bosanskom junaku Đerzelez Aliji, kojih je dotada bilo zapisano oko dvadeset⁶⁰; nije mijenjao tekst pjesama, da ne bi izgubile »naučnu vrijednost«. Zanimljivo je za njihovu karakteristiku, da ih izdavač nije mogao »svrstati stanovitim redom«. Alija Nametak⁶¹ štampao je manju zbirku narodnih pjesama, koje je sam skupio. Mnogo pjesama donosili su i donose muslimanski časopisi »Gajret«, »Behar« i »Novi Behar«.

Od novih štampanih pjesmarica u Crnoj Gori i susjednoj Hercegovini najmilijom je postala »Kosovska Osveta«⁶²

⁵⁶ Junačke pjesme (:muhamedovske:) (Knjiga I—II). Uredio Dr. Luka Marjanović. Zagreb 1898, 1899. 8°. LVI—672 s. i VIII—736 s. (= Hrvatske narodne pjesme. Skupila i izdala Matica Hrvatska. Knjiga III—IV).

⁵⁷ Sakupio Esad Hadžiomerspahić. U Banjoj Luci, S. Ugrenović 1909. 8°. 439—(1) s.

⁵⁸ Bericht II, 18.

⁵⁹ Bericht II, 37—38.

⁶⁰ Narodne pjesme o Đerzelez Aliji. Uredio Muhamed Hadžijahić. Sarajevo 1934. 48 s.

⁶¹ Narodne junačke muslimanske pjesme. Sabrao i izdao Alija Nametak. U Sarajevu, Islamska Dionička štamparija (1938?). 8°. 166 s.

⁶² Knjiga je izašla prvi put g. 1879. u Novom Sadu. Najstarije izdanje, koje poznajem, je: Osveta kosovska. Junačke pjesme srpske. Spjevao i napisao Maksim M. Sobajić, Beograd, N. Jovanović o. r. 8°. 269—(2) s. — (1) sl. (ćir.). Budući da se

(ovako je obično citiraju pjevači, a ne Osveta Kosovska) Maksima M. Šobajića, koja opijeva hercegovački ustanak i borbe Crnogoraca i Hercegovaca u g. 1875—1878.⁶³ Prema naslovnom listu Maksim M. Šobajić je »spjevao i napisao« tu pjesmaricu, ali već ovo razlikovanje je sumnjivo. Na svom putovanju po Hercegovini g. 1913. slušao sam mnogo o tome, da su neke pjesme nastale odmah poslije bojeva na licu mjesta, da su ih zajednički ispravljali i dopunjavali, a M. Šobajić da ih je redigirao; neke od njih su bile brzo objavljene, jer su se još u vojsci⁶⁴ dijelile pjevačima. Nisam mogao ustanoviti, koliko u tome ima istine; sigurno je međutim, da je Maksim Šobajić izvršio posljednju redakciju i tih pjesama, dok je druge ispjevao sam jednako kao i svoje ništa manje glasovito djelo »Slavenska sloga«,⁶⁵ koje prikazuje rusko-turski rat g. 1877—1878.

Maksim M. Šobajić rodio se u selu Šobajićima u plemenu Bjelopavlića u Crnoj Gori. Tri razreda osnovne škole završio je u manastiru Ostrogu, slijedeći razred u Srbiji, kamo se njegov otac preselio g. 1848. Vratio se poslije četiri godine, ali je Maksim s mlađom braćom g. 1860. ponovo otišao u Srbiju, živeti u Valjevu do g. 1873., kad je opet došao u Crnu Goru. Umro je u Nikšiću g. 1917. Braća Šobajići naučila su mnogo u kulturno naprednijoj Srbiji, podigla mlin u Crnoj Gori i bavila se trgovinom; radili su uspješno na kulturnom i gospodarskom polju, tako da je njihova kuća u Nikšiću postala središte kulturnog života, te su zauzimali važne položaje u općini i čitaonici, koju su i osnovali. Nije ih međutim poštjedjela ljudska zavist, te su doživjeli mnogo neprijatnosti.⁶⁶ Maksim M. Šobajić imao je odmah u početku uspjeha kao pisac (Besmrtni junak 1871, Mladi Crnogorac 1873),⁶⁷ ali je njegovo prvo pjesničko djelo »Osveta Kosovska«. Kult kobne bitke na Kosovu (1389) postao je u novije vrijeme među Srbima tako snažan, da su se borbe za oslobođenje smatrale osvetom Kosova. To je počelo već nevesinjskim ustankom Hercegovaca g. 1875—1878, ratovima Crne Gore i Srbije protiv Turske i rusko-turskim ratom. Uspjesi u balkanskom i svjetskom ratu također su se slavili kao osveta Kosova. Maksim M. Šobajić želio je u sudbonosno doba koristiti svome narodu pjesmama, koje Crnogorci toliko vole. U

na slici naziva Nikola I. knezom, izašlo je ovo izdanje svakako prije g. 1910. U posljednje vrijeme izašla je »Osveta Kosovska« u Beogradu g. 1929. kod poznatog izdavača Toma Jovanović i Vujić, »Zeleni venac« 8°. 237—(2) s. (ćir.).

⁶³ Neki pjevač pripisivao je Kosovsku osvetu kralju Nikoli, jer je vidio njezino izdanje s kraljevom slikom pred naslovnim listom.

⁶⁴ Bericht II, 36, 39, 42—43.

⁶⁵ Mogao sam doći samo do otiska: Slavenska sloga ili Slike iz rusko-turskog rata 1877—1878. Napisao Maksim M. Šobajić. Beograd, Toma Jovanović i Vujić »Zeleni venac« (1929). 8°. 100—(1) s. (ćir.).

⁶⁶ Vidi odlomke uspomena M. Šobajića, Zapisi VI, 96—100, 268—273.

⁶⁷ Nar. enc. IV, 710.

Osveti Kosovskoj opjevao je najprije bojeve hercegovačkih ustanika, zatim njihove borbe u zajednici s Crnogorcima, potpuno u duhu crnogorskih epskih narodnih pjesama, koristeći se njihovim pjesničkim materijalom. Pretpjesvi su obično veoma kratki, na pr.:

Srbi braćo sokolovi šivi!
Ako ćete mene poslušati,
Da vam pričam pjesmu od istine,
Za gospode i dobre družine.⁶⁸

Još kraći je završetak, obično od jednog ili dva stiha, na pr.:

A sad zdravo časni slušaoci!⁶⁹

ili:

Svijetao im obraz na megdanu,
A mi braćo zdravo i veselo!⁷⁰

U uvodima upotrebljava razna poznata i nepoznata upoređenja te se odlikuje lijepom dikcijom i originalnim mislima. Kao pravom crnogorskom pjesniku glavna mu je stvar istina. A. Luburić⁷¹ ističe, da je pjesnik prikazujući mjesta, događaje i osobe do krajnje mjere točan, tako da se njegove pjesme mogu smatrati vjernim »izlaganjem« historijskih zbivanja. On je svoje uzore nadmašio time, što ne opisuje samo jednodnevne borbe i njihove epizode, nego i borbe, koje su trajale po cijele dane i tjedne. Neke je pjesme narod potpuno usvojio, na pr. pjesmu »Boj na Vučijem dolu«,⁷² koja je zanimljiva i zbog primjedbi o Rusiji, kao jedinoj nadi, pa o kolebljivoj politici Srbije i Crne Gore, i koja napada mladu Evropu, što jedino Slavenima ne želi slobodu. Od drugih pjesama najviše su mi spominjali »Boj na Krstacu«, »U Dugu«, »Na Farmake«, »Na Jezera«. Tri posljednje pjesme pregledno prikazuju trogodišnji rat Srba protiv Turaka, ruski rat protiv Turaka i rusku pobjedu nad Turcima. Već iz sadržaja se vidi, zašto je Osveta Kosovska toliko omiljela svim krugovima, a naročito pjevačima. No treba istaknuti, da je Osveta Kosovska izazvala negodovanje Hercegovaca, jer je u prvom redu iznosila podvige Crnogoraca, tako da je o njoj rješavao i narodni sud, a neki su primjerci bili čak i spaljivani.⁷³ U Crnoj Gori nije bila po volji knezu Nikoli, koji ju je prethodno cenzurirao, zahtijevajući poneke izmjene u prilog svojih štićenika, koje autor međutim nije uvažio.⁷⁴ Knez Nikola, ogorčen zbog toga, dao je navodno nekim osobama

⁶⁸ Osveta Kosovska. Beograd b. r. str. 1, 17.

⁶⁹ Tamo str. 25.

⁷⁰ Tamo str. 40.

⁷¹ Nevesinjski ustanak. Opjevao Maksim Šobajić. Nikšić 1925., str. III. (ćir.).

⁷² Tamo str. 93. Pjesma je preštampana u Prilozima kao primjer crnogorske narodne pjesme od poznatog autora.

⁷³ Bericht II, 43.

⁷⁴ O neizbježnosti cetinjske cenzure priča i M. S. Lalević (Ppnp II, 246): Nije se moglo šta se htelo i koga se htelo slaviti.

mig, da fizički napadnu autora i da ga protjeraju iz Crne Gore. Šobajića su osam dana opsjedali u njegovoj kući u Nikšiću. Tek devetog dana mjesne su vlasti intervenirale, te ga oslobodile, saopćivši mu naređenje, da se odmah javi »Gospodaru« na Cetinju. Kad se Šobajić žalio knezu Nikoli na vlast i napadače, koji su tvrdili, da im je »Gospodar« naredio, da ga potjeraju iz Crne Gore, knez se zaklinjao crnogorskim svetim Petrom, da to nije istina.⁷⁵

Maksim Šobajić zanimao se naročito događajima, koji su u vezi s nevesinjskim ustankom, te je o njemu pripremio zbirku od 35 pjesama, koje je dao štampati g. 1896. Knez Nikola zahtijevao je preko svog rođaka vojvode Šaka Petrovića rukopis iz štamparije, pod izgovorom, da će ga pregledati. Uništio je rukopis i poručio pjesniku, da digne ruke od njega. Andrija Luburić objašnjava ovaj knežev postupak time, što Šobajić nije prikazao Nikolu i njegove miljenike kao tvorce znamenitog historijskog događaja. Andrija Luburić je u ostavštini Šobajića pronašao koncept devetnaest od tih pjesama, koje je objavio u Nikšiću g. 1925.⁷⁶ Luburiću i drugom izdavaču bilo je najviše stalo do toga, da iznesu svoje shvaćanje o nevesinjskom ustanku i da proslave njegove učesnike, kojima su slike bile objavljene ispred pjesama. Među njima se nalazi i najbliži rođak Luburićev.

Drugo popularno djelo Maksima M. Šobajića »Slavenska sloga«⁷⁷ slika događaje rusko-turskog rata g. 1877—1878. Na prvome mjestu stoji pjesma posvećena caru Aleksandru II., u kojoj se govori i o zajednički prolivenoj krvi »tvojih Rusa i Jugoslovena«. Šobajić prikazuje glavne bitke na evropskom i azijskom ratištu, kao što su prijelaz preko Dunava, bitku na Šipki, bitku i pobjedu kod Plevne, zauzeće Sofije i pohod Rusa preko Balkana na Carigrad; u Aziji opisuje osvojenje grada Ardahana, bitku kod Karsa i njegovo osvojenje. U pjesmama nalazimo veoma poetična mjesta, na pr. uvod pjesme o zauzeću Plevne. Zanimljivo je, da se g. 1930. Šobajićevo sinovcu, predsjedniku općine u Nikšiću, više svidala »Slavenska sloga« nego »Osveta Kosovska«. Ovo možemo objasniti time, što je pjesnik imao kao izvore za rusko-turski rat jedino ratne izvještaje dnevne štampe, kojima je bio manje vezan nego doživljajima Crnogoraca i njihovim zahtjevima, tako da je bio slobodniji u svom stvaranju.

Veliki uspjeh epskih pjesama M. Šobajića tumači se time, što je potjecao iz crnogorske epske sredine, održavao veze s crnogorskim i hercegovačkim borcima za slobodu i slavio njihova

⁷⁵ Nevesinjski ustanak str. IV.

⁷⁶ Nevesinjski ustanak. Opjevao: Maksim Šobajić. Izdavači: Andrija Luburić i Ilija Kavaja. Nikšić, štamp. Obod, Sarajevo. 1925. 8°. IV—(1)—87—(1) s. (20) sl. (ćir.).

⁷⁷ U pjesmama se redaju oblici slavenski, Slaven i slovenski, Sloven, uslijed upotrebljavanja ovih oblika među Hrvatima i Srbima; moguća je i štamparska pogreška.

djela u tradicionalnom duhu narodnih pjesama. Mnogo od toga nedostaje franjevcu Grgi Martiću, koji je pod pjesničkim imenom Radovan — prema Kačiću, koji se nazivao Milovanom — izdao sedam svezaka pjesama pod naslovom »O s v e t n i c i«, u kojima je opjevao okršaje bosansko-hercegovačke raje s Turcima, ustanak u Bosni i Hercegovini g. 1876—1878, borbe Srba i Crnogoraca,⁷⁸ a na kraju i okupaciju Bosne i Hercegovine.⁷⁹ Kako je teško prikazati moderni veliki rat, Martić je u stihovima opisao ovako:

Braćo mila! ja pjevah viteze,
 Al' to bjehu gorske čete male,
 Lahko su jih suzizale vile,
 I lahko su nabjerale (!) smilje,
 I za glave dievale čelenke,
 Male čete, lagahno pjevanje,
 A sad gradi, i golemi jadi,
 Vele vojske, velo poigranje,
 Nije naša zapjevat' uza nje,
 Tek hoćemo da jih popratimo,
 Kud' će doći i kako će proći.⁸⁰

U posljednjim stihovima obećava dakle Martić pjesničko izvješćavanje o pohodu i bojama austro-ugarske vojske. No već prva pjevanja »hrvatskog Homera«⁸¹ pokazuju osobine, na temelju kojih je Jagić došao do zaključka, da Martić nije pravi narodni pjesnik, budući da kao obrazovan čovjek spaja osobitosti narodne poezije sa svim dostignućima umjetničkog pjesništva. Ni ovo mišljenje ne odgovara stvarnosti, jer su Martićevi pjesnički uzori zastarjeli, kao što mu je zbog baroknog slavenstva neuspio predgovor izdanju Jukićevih narodnih pjesama. I jezik izaziva sumnje zbog prekomjernih dijalektizama, turskih i drugih neobičnih riječi i pretjerane ijekavizacije (cviele - cvile, docvieli, sjerotinia, nabjerale i t. d.). Kao odličan poznavalac narodnih pjesama i Kačića, mogao je pjevati u njihovom duhu, no ne drži ih se potpuno, nego unosi u pjesme historijske reminiscencije i subjektivne refleksije, te se više približuje Ivanu Mažuraniću, koga međutim ne dostiže. Ostaje ipak vjeran svojim uzorima želeći da kao i oni iznese također jedino historijsku istinu, pri tome mu nisu bila mjerodavna mišljenja naroda o događajima, nego se pozivao na to, da je kao član turskog vladinog savjeta u Sarajevu,⁸² tokom dvadeset i jedne godine, upo-

⁷⁸ Osvetnici. Dio V. Ustanak u Bosni i Hercegovini od godine 1876-8 i bojevi srbski i crnogorski. U Zagrebu 1881. 8°. (4) — 137 s.

⁷⁹ Osvetnici. Dio VII. Posljednuće Bosne i Hercegovine po cesaro-kraljevskoj vojsci god. 1878. Zagreb 1883. 8°. 94 s. — Svih sedam svezaka izašlo je g. 1893. u Sarajevu.

⁸⁰ Osvetnici VII, str. 15.

⁸¹ Surmin, Povijest književnosti hrvatske i srpske 186.

⁸² Grga Martić živio je od g. 1863—1878 u Sarajevu; kao katolički župnik nije zastupao kod vlade samo katolike, nego i pravoslavne i muslimane. Nar. enc. II, 807.

znao lično istaknute borbe i zapovjednike turske vojske, i da je znao i mnogo kršćana. Kao glavni izvor služili su mu dakle turski krugovi i izvještaji, te je morao biti diplomatski suzdržljiv i u svojim anonimnim pjesmama. Zato se ne čudimo, što njegovi »Osvetnici« nisu naišli na odziv kod epskih pjevača. Pa ni na svojim posljednjim putovanjima nisam ništa o tome čuo, ali moram priznati, da sam se tada malo družio s katoličkim pjevačima. Isto tako nemam nikakvih dokaza, da je oveća epska pjesma bosanskog franjevca Martina Nedića⁸³ naišla na odjek kod pjevača; on je najprije opjevao događaje iz g. 1848 (vidi str. 235) na način, koji je mnogo obećavao. Bez odziva ostale su i reportaže o okupaciji Bosne i Hercegovine Dalmatinca Stipa G. Bartulovića,⁸⁴ spjevane u duhu narodnih pjesama, naročito Kačića. I on pjeva, da je »Prološkinja⁸⁵ vila« primijetila opasnost i odletjela

Do planine svetog Leopolda
Više Beča grada bijeloga

i dozvala bečkog cara Franju, koji ju odmah razumio, dohvatio svoju sablju i skupio svoje vojvode i generale.

Bezbroj epskih pjesama, koje su bile ispjevane te velikim dijelom također i štampane za vrijeme balkanskih ratova i prvog svjetskog rata dokazuju, kako epska tradicija još snažno živi. O toj literaturi mogu iznijeti samo opći pregled, jer nije nigdje sakupljena, a nisu mi pri ruci ni štampani primjerci, koje sam nabavio za praške biblioteke. Zbog toga ne mogu provjeriti podatke samih pjevača, već samo kazati, da su razni autori ispjevali i objavili mnogo pjesama o pojedinim bitkama i drugim događajima. O balkanskim ratovima 1912. i 1913. našao sam u knjižnici Srpske akademije u Beogradu, zadatak koje nije nikako da skuplja ovu literaturu, 27 štampanih knjižica, neke i sa slikama. Mnogo ovakvih knjižica izdao je u Beogradu »Jović«, t. j. Hadži Đero Jović, koji se na jednoj naziva »narodni guslar i pesnik«, dodajući, da je pjesmu »Boj na Bitolju« skupio, izdao i pripremio za narod.⁸⁶ Pod ovim imenom izašle su još i »Junačke pjesme« iz godina 1912—1913, »Osvojenje Jedrena i zarobljenje Sukri-Paše«,⁸⁷ »Bitka kod Merdara« (na granici Srbije i Stare

⁸³ Ratovanje slovinskoga naroda proti Turcima godine 1875—1877. Uz gusle skitio Zalovan. Nakladom D. Pretnera u Dubrovniku. 8°. 170 s.

⁸⁴ Pisma Strašnog ratovanja u Bosni i Hercegovini godine 1878. Sabrao Stipe Guja Bartulović iz Blata od Omiša u Dalmaciji. U Spljetu 1892. 8°. 29 s.

⁸⁵ Prolog je kraška visoravan na bosansko-dalmatinskoj granici između Sinja i Livna.

⁸⁶ Boj na Bitolju sa slikama. Skupio, izdao i za narod uredio Hadži Đero Jović, narodni guslar i pesnik. Beograd 1913 (ćir.). — Hadži znači kod Turaka hodočasnika, koji je bio u Meki; kod pravoslavnih sticao je ovaj naziv za sebe i svoju porodicu hodočasnika, koji je posjetio Jeruzalem.

⁸⁷ Osvojenje Jedrena i zarobljenje Sukri paše. Beograd 1913 (ćir.).

Srbije), »Boj kod Lješa i Drača« (u Albaniji), »Boj na Prilepu (grad Kraljevića Marka u Makedoniji) i san Kraljevića Marka«, koju je sastavio Milorad Ivić, komordžija, zatim »Boj kod Prizrena i Prištine«, »Boj kod Skadra sa slikama«. Neki se pjesnici sami predstavljaju, kao na pr. podnarednik Nik. Stefanović, koji u naslovu ističe, da je bio »očevidac«. ⁸⁸ Jedan kapral je već godine 1912. objavio u Bitolju pjesmu o mobilizaciji balkanskih država protiv Turaka i o srpsko-turskom ratu g. 1912. ⁸⁹ Drugi takav pjesnik bio je dobrovoljac Mirko Stefanović, ⁹⁰ Crnogorac, koji je kasnije postao poštanski činovnik. Zauzeće Jedrena opjevao je također neki Srbin iz kosmajskog kotara kod Beograda. ⁹¹ Neki redov opisao je historiju svog puka od 6. listopada do 5. studenog 1912. ⁹² Drugi vojnik iz napredne Lužnice kod Kragujevca sastavio je ratne pjesme. ⁹³ Zbirku najnovijih ratnih pjesama izdali su anonimno neki srpski vojnici. ⁹⁴ Drugu zbirku najodabranijih ratnih pjesama iz g. 1912. objavilo je 9 vojnika pod svojim imenima. ⁹⁵ Značajno je, da su pjesme o pohodu u Staru Srbiju krajem g. 1912. (rat je bio objavljen 4. X. 1912.) izašle iste godine već u drugom izdanju. ⁹⁶ Spominjem, da su narodne pjesme po starom običaju izlazile i u kalendarima, tako da bi se mnoge, i to bolje, mogle naći i u njima. ⁹⁷ Jedan od beogradskih izdavača ove sitne literature je firma »Rajković i Čuković«. ⁹⁸

Upozoravam, da naslovi ovakvih knjižica nisu uvijek potpuni. Knjižica s naslovom na koricama »Ratne narodne pesme. Boj kod Kumanova, ⁹⁹ sa slikama četiri vladara Balkanskog sa-

⁸⁸ Begstvo Turaka i balkanski rat. Spevao očevidac Nik. Stefanović, podnarednik. Beograd 1913. (ćir.).

⁸⁹ Spomen o mobilizaciji Balkanskih država protiv Turaka i Srpsko-turskog rata u god. 1912. Kapral Dragan Stanulović iz Sukovo (I). Bitolj 1912 (ćir.).

⁹⁰ Oslobođenje balkanskih naroda. Spjevao M. S. Beograd 1913 (ćir.). Kasnije izdanje: Oslobođenje balkanskih naroda u najnovijim pesmama. Spjevao Mirko Stefanović, dobrovoljac srpsko-turskog rata 1912, Beograd, Jovanović i Vujić 1925. 8°. 29-2 s. (ćir.). — Krvavi pad Skadra od Mirka Stefanovića. Beograd 1913 (ćir.). — Oslobođenje Srba u najnovijim nar. pesmama. O vojevanju 1912—1913. Od Mirka Stefanovića (ćir.).

⁹¹ Borba na Jedrenu. Radivoje Mićanović iz Koraćine, srez Kosmajski. Beograd 1913 (ćir.).

⁹² Uspomena Hlog pešad. puka knj. Mihajla. Rat srpski protiv Turaka od 6. okt. do 6. nov. 1912. Spevao redov Rade Paunović Merdare. Bitolj 1913 (ćir.).

⁹³ Ratničke pesme iz srpsko-turskog rata 1912 god. Sastavio redov Miloje Radovanović iz Lužnica srez Kragujevački. Beograd 1913 (ćir.).

⁹⁴ Najnovije ratne pesme sa bojnog polja od srpskih vojnika. B. m. r. (ćir.).

⁹⁵ Najodabranije ratne pesme 1912. Pesme Radeta Miladinovića, Milivoja Veljkovića, Radivoja Đurića, Mićoša Mihajlovića, Dragoljuba Avramovića, redova XVIII puka iz Smedereva, Alekse Ivanovića, Svetolika Musića-Veselinovića, Zika Vesković-Krajevčan, Živojin Stojković iz Suvodola.

⁹⁶ Čed. Sljivić. Bojne Pesme. Pohod u Staru Srbiju. II. izd. Beograd 1912 (ćir.).

⁹⁷ Ratne pjesme sa narodnim kalendarom za 1913 god. (ćir.).

⁹⁸ Pesme o bojevima oko Novog Pazara 1912. Beograd 1913 (ćir.).

⁹⁹ 2. izdanje. Knjiga I. Beograd, Stamparija Naumović i Stefanović 1913.

veza,¹⁰⁰ na unutrašnjem naslovnom listu ponavlja ovaj naslov, iako knjižica donosi još 4 pjesme, koje je kupio i pripremio za narod već spomenuti Hadži Đero Jović.¹⁰¹ U pjesmi »Kralj Petar objavljuje rat« Srbi iz Stare Srbije šalju »glas« Petru Mrkonjiću,¹⁰² srpskom kralju, da ga čekaju već od njegova ustoličenja:

Evo ima devet godina,
I deseta četiri meseca,

te u dobrim stihovima prikazuju svoje muke. Kralj je pozvao četiri pisara

Nakitiše¹⁰³ knjigu ultimatu,
Pa je šalju caru u Stambolu,

koji odgovara srpskom kralju. Kad je Petar

knjigu proučio
On uzima divit¹⁰⁴ i hartiju
Kratko jasno caru odgovara:
»Spremaј vojsku, s vojskom mi se nāđaj!»

Pjesma »Boj kod Kumanova«, posvećena poginulim srpskim vitezovima,¹⁰⁵ počinje idiličnom slikom, kako »starina« Radonja za vrijeme rata opet ore s kravama, koje vodi mala unuka Jevrosima. Pritom se sjeća svog mladog sina Novaka, koga je nedavno poslao u kraljevu vojsku:

Sto ratuje za ime hrišćansko,
Za krst časni i slobodu zlatnu,
On je nekde sada u planini,
Bez večere i tople postelje,
Kiša lije, po kamenu spiје (!),
Aoj Novo, moj jedini sine,

¹⁰⁰ Na koricama su slike kraljeva Petra, Ferdinanda, Nikole i Dorda, koji se drže za ruke, uokvirene zastavama i oznakom Balkanski savez.

¹⁰¹ Boj na Kumanovu. Kralj Petar objavljuje rat. — San Feti pašinice. — Pesma sinovima. — Predaja Prizrena. Skupio i za narod uredio Hadži Đero Jović. Knjiga I... 8°. 32 s. Cena 0.30 p. d. (čir.). — U tekst su umetnute slike: na str. 2 groblje s natpisom »Sveta zemlja. Grobovi izginulih srpskih vojnika i njihovih starijih oficira kod Kumanova«, na str. 6 »Kosovski osvjetnik rezervni konjički potporučnik Milutin Drag. Mucić, ekonom iz Komirića slavno poginuo na Rujnu«, na str. 19 »Artiljerijski poručnik vodnik komita Milan M. Popović junački poginuo na Merdarima«, na str. 25 »Turska kafana«, a na str. 32 »Srpska artiljerija na poziciji pred Kumanovom«. Na zadnjoj strani korica stoji »Kosovski osvjetnici. Vojvoda Doksim Mihajlović sa svojom suprugom«.

¹⁰² Pod imenom tog junaka narodnih pjesama borio se ondašnji pretendent Petar u Bosanskom ustanku g. 1876.

¹⁰³ Izraz potječe iz starijeg vremena, kad su se pisala kaligrafska pisma, naročito turska.

¹⁰⁴ Turski izraz »divit« označava pisali pripor (pero i crnilo), koji Turci nose uza se u zatvorenoj kutiji. RJA II, 420.

¹⁰⁵ Pjesnik ostaje anonimn: Spevao Gurgusovački guslar. Gurgusovac je staro ime za Knjaževac u istočnoj Srbiji, danas u Moravskoj banovini.

Aoj Novo, moje radovanje,
 Da l' si jošte u životu sine,
 Ili su te spopanuli vrani?
 Ako jesi u životu sine,
 Dal' se bojiš boja krvavoga,
 U nekome klancu-jadikovcu?
 Ha ne daj se moj sokole sivi!
 Nemoj tvoga posramiti baba,
 Dobro svoje okrvavi perje,
 Bolje tvoja salomljena krila,
 Bolje tvoja izgubljena glava,
 No sramotna da te vidim živa!¹⁰⁶

Tako starac iz istočne Srbije, sjećajući se svog sina, ne jadikuje, nego ga sokoli, govoreći, da ga više voli vidjeti mrtva, no sramotna. Oblak prekrio sunce, sjevernjak donio leđenu kišu, mlada Jevrosima drhti i pita djeda, gdje je njezin otac, protiv koga se bori i da li Srbi imaju jaku vojsku. Starac joj odgovara, da je otac daleko u Staroj Srbiji pred Skopljem, Dušanovim gradom; gdje se bije s prokletim Turčinom za srpsku djedovinu, koju od Kosova nije obasjalo sunce. Srbi imaju jaku vojsku, do trista hiljada samih junaka, koje nitko ne može zaustaviti sve do mora. Dijete ipak vidi, da polja nisu požeta, da su kod kuće ostali jedino starci i boju nedorasi Srbi, žene i nejaka djeca. Uto dolete »dva vrana gavrana« s krvavim krilima, jedan grakće, a drugi govori: »Ostavi, starče, ralo, da ti pričam o drugom oranju i drugoj sjetvi.« U Staroj Srbiji nema polja ni doline, a da nisu preorana granatama i čeličnim zrnjem, natopljena krvlju i posuta leševima. Poginulo je mnogo srpskih junaka, a Turaka deset puta toliko. Srbi padoše vjerujući, da će sinuti zlatno sunce, kad polumjesec zapadne. Gavrani biše u krvavoj bici kod Kumanova, gdje se napiše krvi i najedoše mesa. Gavrani, nerazdvojna braća od vjekova, rođena na Šar-planini, vidješe mnogo toga, što se davno zbilo. Ali Kumanovo je nešto sasvim drugo: ovdje se sastaše dvije vojske, cara od Stambula i kralja od Srbije; Srba ima 60.000 vojnika, Turaka tri puta toliko:

Silna Turska pritisnula vojska,
 Oko onog Kumanova grada,
 Pritisnula brda i dolove,
 Napravila šance i rovove,
 Namjestila kare i topove,
 Namjestila strašne mitraljeze,
 Poperila bijele čadore,
 Razigrala bijele pariipe,
 Izgledaju brda i glavice,
 Ko veliki poljski mravinjaci,
 Turska vojska kao žuti mravi,
 Žuti mravi po zelenoj travi.
 Cadorovi kao labudovi,
 A barjaci krvavi oblaci,

¹⁰⁶ Tamo str. 8.

Bajoneti kao gora čarna.
 Zemlji crnoj držati je teško.
 Srpska vojska polje pritislula,
 Bi rekao kita i svafovi.
 Sva je orna, sva je razgovorna.
 Viša sila lica razvedrila:
 Jedna ljubav nju cijelu spaja.
 Ona nije vojska što osvaja
 Što je tude, a što nije vaše,
 Nego vojska što slobodu nosi.
 U krajeve de vam stari paše,
 De vam silni cari carovaše.¹⁰⁷

Obje vojske nastupaju:

Bez ikakva straha i uzdaha.
 More ljudi nado'azi strašno,
 Val za valom bije u bregove.
 Magla siva bojno polje skriva.
 Misli skriti ono što će biti.

Pod kišom se vojske razmjestiše, a kad kiša presta, podiže se vjetar,
 trube zatrubiše i junačke zapovjedi zaoriše:

Najedanput nebo se prolomi.
 Stade vika ognjevitih lava,
 Vatra sinu iz ognjenih usta,
 Posiktaše ognjevite guje.
 Zakliktaše srpski sokolovi,
 Stade a'ak¹⁰⁸ Azijata div'jih,
 Stade lavež arnautskih pasa.
 Grmi, puca, pramti i sijeja,
 Bukti, sukti, prašti i raznosi,
 Kosa smrti na otkose kosi!

.....
 Dvije vojske dva mrka oblaka,
 Ognjevite puštaju strijele.
 Gromom grme, vreim gradom biju,
 Jedna drugu hoće da suzbiju,
 Neće sila sili da ustupi.
 Jurišaju Azijati divlji,
 Jurišaju s vikom i urlikom,
 Vračaju se s jekom i lelekom!
 Polijeću srpski sokolovi.
 Napred lete natrag ne uzmiču,
 Ne uzmiču, nego se primiču.
 Jedan prasak, jedan strašni tutanj.
 Jedan poklič iz muških grla,
 Jedan zagon srpskih sokolova, —
 Nasta ono što je najstrašnije,
 Krv što ledi... oči što zatvara...¹⁰⁹

¹⁰⁷ Tamo str. 11—12.

¹⁰⁸ Turska riječ, koju nema RJA.

¹⁰⁹ Boj na Kumanovu str. 13.

Nasta borba hladnim oružjem, sabljama i bajonetima sa svim grozotama. Kod ovog sudara vidje gavran sokola Novaka krvava perja, kako teško ranjen držaše turski barjak i kako pade na gomilu mrtvih s usklikom:

Hajd naprijed, moja braćo draga!

Boj se bije dalje, dok Turci ne počese bježati:

A poteče srpska uzdanica,
I Košovska hrabra osvetnica.

Živo se prikazuje bijeg Turaka i žrtve Srba:

Od Srbalja dosta izginulo,
Dosta palo a mnogo ostalo,
Pale vode, pale vojskovode,
Pali mladi, popadali stari:
Tu trgovci, tu mladi ratari,
Učitelji i njihovi daci,
Zanatlije m.adi basrdani.¹¹⁰
Sveštenici narodni pastiri.
Pali oni, koji raju štite,
Prije rata što braniše brata,
Popadaše i hrabre komite,
Dosta pali koji narod uče,
Dosta palo što se teško muče,
Dosta palo koji vojsku vode,
Dosta palo koji rade umno,
Al ne pade niko nerazumno,
Svaki znađe što junački pade,
Sve dužnosti svoje bješe svjesno
Beše carstvo spasoše nebesno!
A njihovo carstvo je nebesno.^{111 112}

Pošto Turci pobjegoše, Srbi oslobodiše Skoplje. Pjesnik opisuje strašno bojište puno leševa. Gavran se oprostio sa starcem, daleko je do Vardara, do grada Prilepa, a još dalje do Soluna, do onog mora, do kojeg će srpski jahači tjerati svoje konje. Kad dovrši, oba gavrana odletješe u daljinu. Starcu se Radonji napuni srce od sreće, protare oči, ne vjeruje priviđenju te zanesen šatkim osjećajem blagosilje vojsku i svog sina, uzima mladu Jevrosimu u naručaj, mazi je, privija na grud, suzama orosi njeno lice, ne može od radosti progovoriti i diže desnicu prema jugu; vjetar je rastjerao tamu i oblake, sunce je zasvijetlilo na zapadu.

Sunce sjalo, jer je Skoplje palo.
Srpska vojska hrabro uze Skoplje.
Na grad njegov pobi bojno koplje.
A na koplju trobojka se vije.

¹¹⁰ Turska riječ, koju RJA ne donosi.

¹¹¹ Aluzija na kosovsku pjesmu, u kojoj se ca. Lazar privolio carstvu nebeskome umjesto zemaljskome.

¹¹² Boj na Kumanovu str. 16.

Svaka boja, to je boja stara.
 Jedno boja krvavog Vardara.
 Drugo boja ko snijeg sa Sare.
 Boja treća na nešto me sjeća.
 Na šta drugo do jezero plavo.
 U kome se grad Ohrid ogleda.
 Sav presrećan zbog srpskih pobjeda.¹¹³

To je primjer pjesme, ispjevane u duhu starijih, koja je s punim pravom ušla u narod kao i u školske čitanke i koju pjevači pjevaju.

Poslije ove još je objavljena krasna pjesma iz muslimanske sredine »San Feti pašinice«. Pašinica je sanjala, da joj je odletio pitomi golub i da su se rasuli biseri njezine ogrlice; zato moli muža, da ne ide u rat, što on ponosno odbija te pogibe u boju.¹¹⁴ Pjesma¹¹⁵ zaista spada među najbolje i jasno dokazuje, da stvaralačka snaga živi i danas u narodu.

Nepotpuna i bez značaja je pjesma »Pesma sinovima«, u kojoj majka iz Šumadije blagosilja srpske vojnike, i koja se završava stihovima:

Nije pesma iz pera pesnika,
 Već od proste al' iskrene majke.

Posljednja pjesma »Predaja Prizrena« opisuje, kako je paša tog grada u Staroj Srbiji htio ponovo osvojiti Skoplje i nagovarao mjesne Turke, da brane Prizren, ali oni nisu htjeli ludo izgubiti svoje glave te su predali grad junačkim Srbima.¹¹⁶

»Boj kod Novog Pazara i Bujanovca«¹¹⁷ donosi pet narodnih pjesama od raznih pjevača. Prva pjesma »Boj kod Novog Pazara«, potpisana M. A. T., opisuje u stihovima s mnogo srokovia borbu 11. puka, koji doziva u pomoć dva bataljona 10. puka; iako pjesma liči na izvještaj, ipak ima nešto poetičko. Sam pjevač bio je teško ranjen, što spominje, pošto je ispričao sve događaje:

U obadve noge me raniše:
 Desnoj nozi cevku izlomiše,
 A u levu kroz lis' prostreliše,
 Veliku mi muku zadadoše —

¹¹³ Tamo str. 18.

¹¹⁴ Shvatljivo je zanimanje za Feti-pašu, koji je bio turski poslanik u Beogradu. Njega je sultan imenovao zapovjednikom jedne armije, te je stoga teška srca morao moliti srpskog kralja, da mu dozvoli otići u Carigrad, što mu je on drage volje dopustio. O tome kao i o njegovoj hrabroj smrti priča narodni pjesnik Mirko Stefanović u pjesmi »Smrt Feti-paše« u zbirci »Propast turske sile« (Beograd 1929), str. 22—30.

¹¹⁵ Preštampana u Prilozima.

¹¹⁶ Ovu epizodu prikazuje također pjesma »Ulazak srpske vojske u Prizren« u zbirci »Balkanke«.

¹¹⁷ Skupio i za narod uredio Hadži Dero Jović. Beograd, Stampa Naumović i Stefanović 1913. 8°. 32 s. (čir.) Sa šest slika u tekstu. Na koricama »General Mih. Zivković komandant armije«.

te odmah završava sa dva stiha:

Sad navali naše desno krilo,
Dušmane je odma' salomilo.

Druga pjesma je »Tursko znamenije od Drag. J. Ilijća«, poznatog pisca i dramatičara; to je više refleksija o Kosovu nego epska pjesma.

Kao treća štampana je pjesma poznatog crnogorskog »narodnog guslara« Petra Perunića (obično Perunovića) »Umirenje Ljume« (albanskog plemena na Kosovu), u kojoj prikazuje »Junaštvo Dušana Anđelkovića, poručnika puka Cara Lazara«.

Tek kao četvrta dolazi pjesma s naslovnog lista »Boj na Bujanovcu« od Jovana Teokarevića, vojnika III. baterije iz Leskovca i Đ. Banićevića, dakle pjesma, koju su zajedno ispjevala dva vojnika, opisujući gruvanje III. baterije ovim stihovima:

Sa šrapnelom mi ih pozdravljamo,
A granatu za dar ispraćamo.
Vatra sipa, a krv se proliva.

U teškom boju zapovjednik

... hrabri družinicu milu:
Kosovski smo braćo osvetnici!
Bud'te hrabri, slobodnoga¹¹⁸ srca!

Pade jedan potporučnik pa i sam zapovjednik, koji je uzviknuo: »Držite se, junaci!« Komandu preuzima zapovjednik prve baterije, no ne potraje dugo i

Malo bilo al' dugo ne bilo,
Razvedri se nebo sa visina,
I ogranu ono jarko sunce,
Tobdžije se naše osvestiše
Pogledaše poljem širokijem
Al' Turaka nigde ne bijaše...

Kao što vidimo, pjesnici o ratnim događajima ne upotrebljavaju mnogo riječi.

Posljednja pjesma »Tabori u Londonu od mišarskog¹¹⁹ guslara« prikazuje, kako narod zamišlja mirovnu konferenciju u Londonu poslije prvog balkanskog rata, gdje su se sastali predstavnici Srbije, Bugarske, Crne Gore, Grčke i Turske. »Gospodu balkansku« pozdravio je

... Ministar engleski,
Sto sa kraljem od Engleske ruča,
Prva glava u Engleskoj slaynoj,
Prva glava Ser Edvarde Greje'.¹²⁰

¹¹⁸ U pjesmama obično: junačkoga.

¹¹⁹ Napoznati pjesnik sam sebe naziva ponosnim imenom. Boj na Mišaru ubraja se među najbolje pjesme Srpskog ustanka pod Karađorđem.

¹²⁰ Vokativ umjesto nominativa!

a kralj ih je odmah pozvao na ručak. Stanovnici Londona divili su se krasnim junacima:

Sa balkanskih dalekih planina.

Pjevač predstavlja početak ručka ovako:

Na dvoru se otvoriše vrata,
Na vratima kralj engleski Đorđe,
Sav u zlatu i dragom kamenju
Iz daleke Indije donetom
Na glavi mu kruna od bisera
Sakovana od su(h)vođa zata,
Teška brate, sedamnaest oka (oka — 1.28 kg)!
U ruci mu skiptar starostavni
Na licu mu zdravlje i veselje
Nasmeši se kralj engleski Đorđe,
Pa propušta gospodu balkansku,
Propušta je u srebrne dvore,
Za zlatnu je trpezu dovodi.
Da je gosti do sutrašnjeg dana!...
Tad gospoda sjede za trpezu.

Kralj je nazdravio gostima, čudeći se, što nisu došli Turci, i savjetovao »balkanskoj gospodi«

Da se brzo razdijeli carstvo,

da ne bi kršćanska Evropa predbacila engleskom kralju, da je ponovo zavadio Balkance. Drugog dana sastali su se delegati u »Sen Džemskoj palati«. Izbor Stojana Novakovića, srpskog državnika, pravnika i filologa, za predsjednika, prikazuje se ovako:

Starca Stola¹²¹ vrgli u načelje
Da otvori sednicu junačku.

Poslije su ušli Turci, koje je pozdravio »Stojan Starac«. Izvukao je iz džepa zemljopisnu kartu Balkana te iznio Rešid-paši srpske zahtjeve, koje ovaj uglavnom odbija; zatim »Stojan od Bugarske« (St. Danev) iznosi bugarske i t. d. ... Nakon govora crnogorskog delegata serdara Mijuškovića

Rasrdi se silni Rešid paša,
Pa pesnicom o stola tresnuo:
»Skadar Turci postupiti neće,
Dok na nebu kreće se meseče.
Već me slušaj, plaš' jivi k'kavče,
Takve više ne govori reči,
Ja sam paša, a ti si subaša (prvi pašin sluga)!
Hvala Bogu i Bogorodici,
Kad se diže Mijuško serdaru,
Pa povadi sablju od pojasa,
Da Rešidu skine rusu glavu,
Jer uvredu njemu je naneo.

¹²¹ Hipokoristikon za Stojan-a.

Al' s' umeša gospoda balkanska,
 Te ne dode do kavge ubojne.
 Mijušković tad je govorio:
 »Moli Boga, pašo Rešid pašo,
 Sto me moja braća zadržase,
 Sa tvojom bi sad se titr'o glavom.
 Ko devojka jabukom petrikom! —
 Zar ne vidiš jada dopanuo,
 Da sam bolji junak na megdanu,
 Mene nije bula porodila
 Pijuć' šerbet na meku dušeku,
 Već me rodi kršna Crnogorka,
 Na granici čuvajući stražu,
 Pa me ona vazda svetovala,
 Da ni boljem od sebe ne klanjam.¹²²

I poslije govora Grka Venizelosa nastala je velika buka. Onda su se Turci između sebe savetovali, i Rešid-paša na kraju odbija neke zahtjeve, naročito o ustupanju Jedrena i otoka u Egejskom moru. Pjesma završava:

Progovara silni Rešid paša,
 »To nikada ustupiti neću,
 Ma se opet ljuto dohvatili
 Na Cataldži prema Carigradu« —
 Odgovara Novaković Stole:
 »Do viđenja sjutra na Cataldži!«...

Tako je pjevač prikazao završetak konferencije bez dugih govora i diplomatskih smicalica, a nije možda ni znao, kako će se »balkanskoj gospodi« diktirati londonski mir.

I u Sarajevu je izašla zbirka junačkih pjesama s Balkana, u kojoj se opijevaju neki bojevi Srba i Crnogoraca protiv Turaka, — u jednoj, kako je bugarska i srpska vojska opsjedala Jedren, a u drugoj, — kako je grčka vojska ušla u Solun.¹²³ Druga ovakva zbirka, nepoznatog porijekla, štampana je u knjižici o borbama oko Skadra i o njegovu osvojenju.¹²⁴

Među pjesnicima, koji su prikazali početak balkanskog rata, kako četiri kralja zahtijevaju svoju djedovinu, nalazi se i Mićun M. Pavićević, crnogorski pisac i pjesnik, poznat po brojnim knjigama crnogorskih anegdota i drugih folklornih spisa iz Crne Gore.¹²⁵ Od njegovih su pjesama pjevači veoma često pjevali »Boj na Bardanjolu« i »Boj na Skadar«, o kojima sam čuo, da su štampane u knjizi, brošuri i »na karti«. Prvo izdanje nije mi

¹²² Boj kod Novog Pazara i na Bujanovcu str. 31.

¹²³ Balkanke. Junačke pjesme s Balkana 1912—1913. Spjevala ih Vila Ravijojla. Cijena 40 helera. U Sarajevu, M. Milanović b. r. 8°. 48 s. (čir.).

¹²⁴ Osvojenje Skadra. Srpske narodne pjesme i slike o slavim i herojskim bojovima mile nam braće Crnogoraca. Sa više slika. Cena 50 filira ili para. U Sarajevu, M. Milanović b. r. 8°. 48 s. (čir.).

¹²⁵ Vidi moje saopćenje u Slavii XV, 313—314.

došlo do ruku, a ni sam Mićun M. Pavićević ne navodi ga u popisu svojih djela,¹²⁶ u kojem jedino stoji: »Oslobođenje, epske pjesme«,¹²⁷ »Srpsko-bugarski rat, pjesme u desetercu«¹²⁸ i »Stari motivi«.¹²⁹ Poznajem samo »Stare motive«, dok druge zbirke nisam vidio, tako da o njima mogu govoriti samo prema »Antologiji Mićunovih pjesama«. Pjesme: »Kosovo«, »Kumanovo«, »Prilep«, »Apoteoza srbijanskim vitezovima«, »Skadru«, »Taraboš« (kod Skadra) lirski su izljevi u formi soneta. »Kajmakčalanska trilogija« sadrži pjesme: »Kraljevi volovi« (pri povlačenju preko Albanije kola s bolesnim kraljem Petrom vukli su volovi), »Ostrvo smrti« (Vido kod Krfa) i »Povratak« (s Kajmakčalana), koje sâm pjesnik u zbirkama »Stari motivi« karakterizira kao »epsko-lirske pjesme«.¹³⁰ U istu vrstu ide i »Oslobođenje Bardanjola«,¹³¹ gdje pisac u 63 deseterca daje sažet pregled krvavih borbi za Bardanjol i njegovo osvojenje. Ako je ova pjesma istovetna s onom iz prvih izdanja kao i s pjesmom, koja se mnogo pjeva, onda je ona zanimljiv primjer prijelaza epske pjesme u lirsko-epsku kod pjesnika, koga više ne zadovoljava stara forma guslarskih pjesama,¹³² koje veoma dobro poznaje.¹³³ Beogradska kritika ne voli M. Pavićevića, ali je zanimljivo, da se njegovo »Oslobođenje« svidalo A. G. Matošu mnogo više, nego kosovska literatura Iva Vojnovića »s njegovim gongorizmom i bombastičnom manirom D'Annunzia« i brošura u stihovima A. Tresića-Pavičića »Ko ne dođe na boj na Kosovo« s bombastičnom alegoričnom retorikom.

Boj na Sjenici bio je, kako se čini, također više puta opjevan, budući da su mi spominjali neku malu pjesmaricu, štampanu u Beogradu na 20 listova. Poznat je »Boj na Sjenici« od učitelja

¹²⁶ Antologija Mićunovih pjesama. Zagreb 1940. 90-(7) s. Dosadašnja djela Mićuna Pavićevića (ćir.).

¹²⁷ Cetinje, 1912, izdanje Crnogorskog Crvenog Krsta (ćir.).

¹²⁸ Cetinje, 1912, izdanje knjižare A. Rajnvajn (ćir.).

¹²⁹ Knjiga I. — epsko-lirske pjesme, Cetinje 1912, izdanje A. Rajnvajn. — Knjiga II. s naslovom: »Crnogorski junaci«, Cetinje 1912, izdanje Dvorske knjižare B. Martinović. — Knjiga III. Cetinje 1913, izdanje knjižare A. Rajnvajn (ćir.).

¹³⁰ »Stari motivi« opjevaju sve starije i novije crnogorske junake u sonetima ili u pjesmama s kiticama sa srokom a u stihovima od osam, jedanaest i dvanaest slogova.

¹³¹ Antologija Mićunovih pjesama str. 61—63 (ćir.).

¹³² Mićun M. Pavićević sam je izdao: Guslarske narodne pjesme. Predgovor napisao Dr. Matija Murko. U Samoboru, štampa D. Spuler 1939. 8°. 357 s. Od str. 326 dalje dolaze pjesme iz balkanskoj i svjetskog rata (ćir.).

¹³³ U Hercegovini se već pojavio neškoloovani seljak, koji svoje patriotske osjećaje i misli izražava u raznim pjesničkim oblicima, dok u desetercu pjeva samo o proganjanju i mučenju naroda u Bosni i Hercegovini za vrijeme svjetskog rata: Petar V. Mulina, zemljoradnik iz sela Dubočana: Rodoljubive i ratne pjesme. Bileća 1933. 8°. 48 s. (ćir.).

Jevrema Čakarevića.¹³⁴ »Četovanje po Sandžaku« opjevao je M. Pešterac.¹³⁵ Štampana je i knjiga o glasovitom »komiti« Nešiću na Babuni.

Početak balkanskog rata prikazao je Juraj Kapić, učitelj u Bristu i Jesenicama u Dalmaciji, koji je od g. 1891. izdavao u Splitu »Pučki list«, zbirke pjesama historijskog sadržaja po ugledu na Kačića i objavio »Rukovet ratnih pjesama« (1918).¹³⁶

Što se tiče prvog svjetskog ili evropskog rata, kako su ga pjevači obično nazivali, upozoravam jedino na važnije pjesme, koje su mi pjevači pjevali ili o kojima su mi govorili. O »Smrti« ili »Pogibiji« Franja Ferdinanda, koja je bila povod svjetskog rata, pjevali su brojni pjesnici. Kao što sam prije spomenuo, jedan je pjevač znao tri redakcije (u tri ruke), koje su se razlikovale, pa stoga nije htio pjevati ni jednu. Čini se, da je s historijskog gledišta najvažnija knjiga »Osvetnik«¹³⁷ nepoznatog pjevača, koji je svakako dobro poznavao atentatora Gavrila Principa; to je žurnalistička proza u stihovima, no donosi značajne podatke; na pr. opisuje siromašnu sobu G. Principa, njegovu lektiru¹³⁸ i njegovo psihičko stanje,¹³⁹ zatim karakterizira njegovog druga Nedeljka Čabrinovića.¹⁴⁰ Ne znam, gdje je bila štampana pjesma nekog Bosanca »Smrt Ferdinanda«. »Umorstvo Franja Ferdinanda i Sofije« opjevao je bosanski hrvatski pisac Nikola Bunčević u 18 poglavlja.¹⁴¹ U zbirci o svjetskom ratu »Mrak i svijet«, koju je objavio općinski tajnik u Vrlici u Dalmaciji, nalazi se također i pjesma o smrti Ferdinanda. »Pogibija Frana Ferdinanda« od Stanoja Begovića bila je štampana u Sjevernoj Americi. Jedna ovakva pjesma potječe navodno i od pjevača P. Perunovića, druga se nalazi u nekoj knjizi Milanovića, a treću je spjevao nepoznati

¹³⁴ Beograd 1913. 8°. 48 s. Pjevano na Javoru 9. XII. 1912. »Boj na Sjenici i zauzeće Prijepolja, Plevlja i Nove Varoši« bio je ponovo štampan u zbirci Srpske narodne pjesme (U Užicu 1931) na str. 42—86 (ćir.). Pred ovom pjesmom preštampane su još četiri starije narodne pjesme.

¹³⁵ Nikšić—Berane. 12°. 26 s.

¹³⁶ Nar. enc. II, 251.

¹³⁷ Osvetnik ili Uvod u istoriju evropskog rata. Spevao D. S. Peto dopunjeno izdanje. Beograd, Jovanović i Vujić 1929. 8°. 64 s. (ćir.).

¹³⁸ Među knjigama bila je također

.... jedna brošurica,
»Aneksija« srpske Herceg-Bosne,
od čuvenog češkog književnika,
po imenu Holaček (!) Jozifa.

Tamo str. 30.

¹³⁹ Tamo str. 28, 34.

¹⁴⁰ Tamo str. 43—45.

¹⁴¹ Naklada Daniel & A. Kajon u Sarajevu. Treće poglavlje objavio je Sarajevski list 13. VI. 1917.

dobrovoljac iz Nevesinja. Kasnije je Crnogorac Ivo M. Marković¹⁴² sastavio pjesmu »Atentat u Sarajevu« kao uvod svom »viteškom epu«. »Pohod Vilema i Franja na Srbiju« objavio je Vuksan Nikolić, carinik u Skoplju, sin Milije Nikolića, komandira Vasojevića u Crnoj Gori. Mićun M. Pavićević štampao je navodno u Skoplju¹⁴³ »Početak svjetskog rata«. Među pjesmama o bojevima u Srbiji najviše se hvali štampana pjesma »Bitka na Ceru«. Od događaja u Bosni najviše je opjevan »Boj na Glasincu« g. 1914. Jednu takvu pjesmu »Boj na Glasincu i Orahovu« ispjevao je Vuko Adžić, redov u vasojevićkoj brigadi, koji je od kralja dobio čin rezervnog oficira; pjesma je bila štampana u Nišu ili Šapcu. »Boj na Glasincu« pjevao je i major Knežević, pa Vidak Bakić, lugar iz Vasojevića. Druga crnogorska pjesma s istim naslovom, objavljena u zbirci Mićuna M. Pavićevića,¹⁴⁴ sastavljena je po ugledu na crnogorske pjesme te datirana (26. i 27. septembra 1914. god.). U Crnoj Gori najviše se pjevala pjesma o bici na Mojkovcu g. 1915., koja je bila štampana u knjižici »Crna Gora u svetskom ratu«, i koja je prošla cenzuru P. Pešića, ondašnjeg srpskog oficira za vezu u Crnoj Gori. »Bitka na Mojkovcu« od nekog učitelja, koji je učestvovao u boju, izašla je u Nikšiću (cijena 2 din.). Pjevači su se često pozivali na knjižicu Radovana Bećirevića-Trebješkog »Pjesme borbe, ropstva i slobode«. Drugi je takav pjesnik novih pjesama Ljubomir Zeković, čije su pjesme bile objavljene u Nikšiću. Druga zbirka meni nepoznatog pjesnika zove se »Mač i gusli«. Izdavačko poduzeće Progres u Nikšiću štampalo je mnogo pjesama o svjetskom ratu (cijena 3—15 din.).¹⁴⁵ O bojevima u rumunjskoj Dobrudži izašla je zbirka u Odesi u Rusiji. Među pjesmama o borbama na solunskoj fronti najviše se spominje »Proboj solunskog fronta« i »Boj na Kajmakčalanu«. Pjesme o tim borbama potječu od raznih pjevača. »Proboj solunskoga fronta« sastavio je pjevač Svetislav Jaćimović iz Trstenika u Srbiji i dao sam štampati. Pod istim naslovom izašla je g. 1927. »Najnovija ratna pesmarica narodnog guslara D. Đ.«,¹⁴⁶ koja sadrži pet pjesama: »Bitka na Gorničevu i Crnoj Reci«, »Ulazak Srba u Bitolj«, »Bitka na Dobrom polju«, »Bitka na Nišu«, »Uskrs Srbije«. Od istog anonimnog narodnog guslara potječe i pjesmarica »Boj na Kajmakčalanu«,¹⁴⁷ također s pet pjesama, među kojima je kajmakčalanska bitka

¹⁴² Ivo B. Marković: Ognjem i mačem za slobodu. Borbe, ropstvo, stradanje i narodni vaskrs. Viteški ep u jedanaest pesama 1912—1919. Nikšić, štamp. »Progres« 1931. 8°. 75-(1) s. (ćir.).

¹⁴³ U popisu svojih djela, u »Antologiji Mićunovih pjesama«, autor ne spominje da je to objavio.

¹⁴⁴ Guslarske narodne pjesme str. 338—343.

¹⁴⁵ Među njima nalazi se i knjižica »Ognjem i mačem«.

¹⁴⁶ Proboj solunskoga fronta 1918. godine. Najnovija ratna pesmarica. Spevao narodni guslar D. Đ. Beograd, Jovanović i Vujić 1927. 8°. 32 s. (ćir.).

¹⁴⁷ Boj na Kajmak-Čalanu 1916. godine. Nova pesmarica od narodnog guslara D. Đ. 2. izdanje. Beograd, Jovanović i Vujić 1928. 8°. 32 s. (ćir.).

četvrta. Prva je balada »Proročanstvo na Evbeji« o tome, kako je kralja Petra, koji se izdavao za »starca Jerotija«, prepoznao u grčkom samostanu prosjak, bivši njegov sluga u Švicarskoj, kako mu je gatao iz ruke i prerekao, da će nakon kratkih patnji umrijeti na prijestolju

Jedne silne države slovenske
Kakva nije nikad postojala,
Rad koje je Srbija umrla,
Da zajedno uskrsne sa njome.¹⁴⁸

Najviše pjesama o balkanskim ratovima i o svjetskom ratu sastavio je već spomenuti pjesnik Mirko Stefanović, koji je opjevao oslobođenje balkanskih naroda i pad Skadra, poraz Turske kod Rujana i Bitolja,¹⁴⁹ propast bugarske vojske¹⁵⁰ i koji je prikazao također zvjerstva Bugara.¹⁵¹ Od njegovih pjesama o svjetskom ratu poznate su mi zbirke »Rat Srba sa Cesarom«,¹⁵² »Porazi cesarove vojske«,¹⁵³ »Slom Germano-Bugara«¹⁵⁴ i »Vaskrs srpske države«.¹⁵⁵ Time nisu obuhvaćene sve njegove zbirke. Mirko Stefanović ističe, da je u balkanskim ratovima sam učestvovao kao dobrovoljac i ratnik-obveznik, ali napominje,¹⁵⁶ da je podatke i materijal o ratu protiv Turaka dobio od učesnika u svetom ratu za oslobođenje, najviše od Ninka Radimovića, koji se borio u prvoj armiji sve do

¹⁴⁸ Tamo str. 10. Spacionirano mjesto je u originalu štampano kurzivom.

¹⁴⁹ Propast turske sile na Rujanu i Bitolju 1912. god. Spjevao Mirko Stefanović, dobrovoljac srpsko-turskog rata 1912. Beograd, Jovanović i Vujić 1929. 8°. 31-(1) s. -(6) sl. (ćir.).

¹⁵⁰ Propast bugarske vojske na: Zlelovu. — Kalin-kamenu. — Retkim Bukvama. — Belogračiku. — Crnom Vrhui. — Drenku i Smrt majora Vasića. U primerima narodnih pesama. Od Mirka Stefanovića, ratnika 1913. god. Beograd, Jovanović i Vujić 1915. 8°. 30. (ćir.).

¹⁵¹ Zverstva Bugara. Izvršena prilikom mučkog napada 17. juna 1913. god. na Knjaževcu, Krivolaku, Bregalnici i ograncima Vlainje planine. U primerima narodnih pesama od Mirka Stefanovića, ratnika (I) 1913. godine. Beograd, Jovanović i Vujić 1923. 8°. 26-(2) s. (ćir.).

¹⁵² Mirko Stefanović: Rat Srba sa Cesarom. Jula 1914. godine. U primerima srpskih narodnih pesama. Beograd, Jovanović i Vujić 1922. 8°. 32 s. (ćir.). Sadržava pjesme: Srpsko-Austriski sukob. Austrija objavljuje rat Srbiji, Ustanak Srba za ujedinjenje, Rusija pomaže Srbiju, Svetskom krvoloku.

¹⁵³ Porazi cesarove vojske i prvo nadiranje njeno u Srbiji 1914. godine. U primerima srpskih narodnih pesama od M(irka) S(tefanovića). Beograd, Jovanović i Vujić 1929. 8°. 31-(1) s. (ćir.). — Prikazuje poraze Austrijanaca kod Sapca i Obrenovca. bombardiranje Beograda, ulazak srpske vojske u Bosnu, san bečkog cara, austrijski poraz kod Tekije, glasnika austrijskog poraza kod Sapca (po ugledu na pjesme Boj na Mišaru).

¹⁵⁴ Mir. Stefanović: Slom Germano-Bugara na Solunskom frontu 1916—1918 u srpskim narodnim pesmama. Beograd, Jovanović i Vujić 1927. 8°. 31 s. (ćir.). Naslovi pjesama: Kajmakčalan. — Boj na Gorničevu. — Kajmakčanska bitka. — Boj na Lerinu. — Boj na Cnici. — Boj na Koti 1212. — Glasnici Bugarske Propasti. — Zadužbina na Kajmakčalanu.

¹⁵⁵ Mir. Stefanović: Vaskrs srpske države 1918. godine. Narodne pesme. Beograd, Jovanović i Vujić 1924. 8°. 48 s. (ćir.).

¹⁵⁶ Propast turske sile, predgovor.

bitke kod Bitolja, gdje je bio ranjen. U pogovoru knjige »Rat Srba sa Cesarom« Stefanović moli oficire, podoficire i rođake vojnika, da mu pošalju u Beograd podatke o borcima, koji su se u vrijeme rata osobito istakli svojom požrtvovnošću i hrabrošću. Poticaj da napiše prva djela nije došao iz želje, da postane pjesnik, nego ga je potaklo oduševljenje i složan rad balkanskih naroda, koji su se, ujedinjeni, oslobodili dotadašnjih azijskih okova i dobrim dijelom i evropskog upliva.¹⁵⁷ Žali, što nije toliko darovit, da bi mogao opisati stvarnu veličinu bojeva, koji nisu »obična ratovanja« i nada se, da će se pojaviti ovakvi »naši i naših saveznika patriotski pesnici«.¹⁵⁸ Sve pjesme, od kojih jednu zbirku sam naziva »pe-smarica«, ispjevao je po ugledu na narodne pjesme. Često poziva guslare, da slave junaštva, no priznaje, da je najveći uspjeh postigao kod čitalaca, tako da su se njegove knjižice raširile u narodu u više od 100.000 primjeraka. Pjesnik se raduje srpskom rodoljublju i požrtvovnosti te želi izdati nešto bolje i to sve dosad objavljene i nove, još neobjavljene pjesme; on bi ih dopunio, sredio i izdao u odjelitoj knjizi, koja bi predstavljala najveći spomenik sazidan od narodnih pjesama o junaštvima naših junaka, novih Obilića, koji su g. 1912. do 1913. osvetili Kosovo i okajali Slivnicu. Knjiga bi nosila naslov »Osveta Kosova i Slavnice«, sadržavala bi oko 50 ljepih primjera junaštva i požrtvovnosti, te bi bila ukrašena slikama naših junaka i zaslužnih ličnosti iz prošlih ratova.¹⁵⁹

Kao što vidimo, htio je taj Crnogorac postati u Srbiji ono, što je M. Šobajić bio u Crnoj Gori. Treba žaliti, što se njegova želja nije ispunila, jer i kao pjesnik nije lošiji od svog uzora. Služi se pjesničkim materijalom narodnih pjesama. I u njegovoj pjesmi soko je letio tri dana iz dvora srpskog kralja preko Save i Dunava na »studenu Njevu«

U Rusiju, u majku Slovena

na carski dvorac. Car je sam otvorio prozor, da primi pismo srpskog kralja, te svoj odgovor šalje također po ptici-listonoši. Zatim saziva svoje dostojanstvenike, tumači im sadržaj pisma srpskog kralja i predlaže, da se pomogne Srbima. Piše i pismo caru u Beč i

Na Viljema, cara germanskoga.¹⁵⁹

U duhu narodnih pjesama i umjetničkog pjesništva napisao je uvod pjesme Boj na Lerinu:

Zazorila zora s' Peristera,
Rujna, bajna, kao gorska vila:
Rusu kosu do zemlje spustila,
Uvila se kitom ibrišima,

¹⁵⁷ Oslobodenje balkanskih naroda, uvod.

¹⁵⁸ Propast bugarske vojske, pogovor.

¹⁵⁹ Rat Srba sa Cesarom str. 27.

A umila vodom karanfila;
 U ruci joj maslinova grana,
 Iz oka joj mir i ljubav sjaji.
 Bi rekao ko bi pogledao,
 Dobro nosi da svijet uresi.¹⁶⁰

Sasvim drukčija je stvarnost na bojištu kod Lerina. I pjesma s prozaičkim naslovom »Boj na Koti 1212« počinje poetskom slikom:

Jutro jutri, Bog nebesa pali,
 A gase se obnoćna kandila,
 Zora purpur Istokom razliva,
 Mesec tone u morske dubine;
 A na Koti iznad Skočivira,
 Vri uragan smrtnog ništavila:
 Dva naroda jedne iste majke,
 Krv prosiplju i ne znaduć zašto?¹⁶¹

Kukavica, koja je često u narodnim pjesmama glasnik nesreće, javlja također propast Bugarske u pjesmi, koja počinje ovako:

Zakukala crna kukavica,
 U Sofiji na sred Bugarije,
 Navrh dvora Cara Bugarskoga:
 Zakukala jutrom u nedelju,
 Prije zore i bijela dana,
 Ljuto kuka, da je Bog ubije,
 Iz ložnice Cara podignula!
 Nju mi goni Koburg Ferdinande:
 »Bjež' mi s' dvora tico zloglasnico,
 Bog ubio, ko te opravio,
 Da na moje prokukaš dvorove.
 Dvori moji nisu za kukanje,
 Već je mome carstvu za pevanje.¹⁶²

U originalnoj figuri pjesnik iznosi, iz kog su kraja njegovi junaci, kosovski osvjetnici:

Od ravnoga Drinja i Podrinja,
 Od Dunava i od Podunavlja,
 Od Morave i od Pomoravlja,
 Od Krajine i od Sumadije.¹⁶³

Nestrpljivost Srba prije napadaja na solunskoj fronti prikazuje ovako:

I tu Srbalji, ucveljen nepravdom
 Zudan majke silom otrgnute,
 Zeljan doma i meka uzglavlja,
 Ljube verne, dece i gradina
 Po kojima dušman pelin sije;
 Zudnjom šiban htjede jurišati
 Usred ognja, da sprži i zdrobi
 Obesnika u ljudskome liku.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Slom Germano-Bugara str. 17.

¹⁶¹ Tamo br. 25.

¹⁶² Tamo str. 27.

¹⁶³ Propast bugarske vojske str. 16.

¹⁶⁴ Slom Germano-Bugara str. 19.

Sjajno pobija mišljenje, da u boju odlučuje usavršeno oružje:

Boj ne bje svijetlo oružje,
Već boj bje srce u junaka.¹⁶⁵

Pjesnik iznosi također napredak prema ranijim patrijarhalnim običajima. Poslije zauzeća Kumanova građani

Aleksandru prilažahu ruci,
Al' ih junak ljublaše u lice.¹⁶⁶

Pobjedonosni kraljević nije htio primiti počast, koja je bila još uobičajena kod crnogorskog kneza Nikole, nego je svoje poštovaoce ljubio u lice i govorio im, sa suzama u očima, da pozdrave »srpsku uzdanicu«, t. j. srpsku vojsku, koja ih je oslobodila,

Ne žaleći života ni krvi,
Na bojištu mnogi popadoše,
Da se dušman petvekovni smrvi!¹⁶⁷

Mnogo takvih najnovijih pjesama nije bilo štampano, jer pjevači ili pjesnici nisu našli izdavača. Neki su mogli objaviti svoje pjesme samo djelomično, na pr. Petar Perunović, koji je pjevao o balkanskom i svjetskom ratu, Akso R. Šoškić iz Polimlja, koji je prikazao novije događaje prije svjetskog rata te iz balkanskog i svjetskog rata, a Obrad Srbatović sastavio je zbirku »Evropski rat«, dio koje je štampala »Slobodna misao« u Nikšiću. Srbinu Petru Radanoviću iz Orahovca u Boki Kotorskoj, koji je dao štampati u Splitu latinicom dvije pjesme o ratu, platili su troškove drugovi vojnici. Pažnju zaslužuje i knjižica Rada K. Radovića¹⁶⁸ koji je opjevao junačka djela nekih ličnosti svog crnogorskog plemena Bjelopavlića, te se ispričavao, ako je nekog izostavio, obećavajući dopunu. Ovo je zanimljiva pojava, koja pokazuje, kako plemensko uređenje sa svojim posljedicama još uvijek traje.

Mnogo se pjeva pjesma »Moravka devojka« (opisali su mi je kao »malu pjesmaricu« od tri lista, za 3 din.), za koju nisam mogao ustanoviti, da li je nastala za vrijeme balkanskog ili svjetskog rata, jer mi nije bila pristupačna.

Poslije ratova od historijskih se ličnosti najviše pjevalo o kralju Aleksandru. Njegovu svadbu (6.—8. VI. 1922.) opjevao je »narodni guslar« Drinosavić (t. j. od Drine i Save, dakle vjerovatno Bosanac).¹⁶⁹ Često, naročito u Crnoj Gori, pjeva se »Dolazak

¹⁶⁵ Tamo str. 16.

¹⁶⁶ Oslobodenje balkanskih naroda str. 19.

¹⁶⁷ Tamo str. 19.

¹⁶⁸ Bjelopavlići u minulim ratovima. Podgorica, štamp. »Zeta« 1931. 12°. 33 s. (ćir.).

¹⁶⁹ Svatba kralja Aleksandra. Beograd, Bore J. Dimitrijević b. r. 8°. 32 s. (ćir.). Zanimljivo je, da se na koricama najavljuje: Junačke narodne pjesme, Hajduk Veljko (s 16 s!.), Ilija Birčanin (iz Srpskog ustanka), Kraljević Marko, Miloš Obilić, Zmaj-Ognjen Vuk, Srpsko hajdukovanje pa i Proboj solunskoga fronta, Turska propast, Boj na Kajmakčalanu i t. d.

kralja Aleksandra u Crnu Goru»,¹⁷⁰ koji je značio pomirenje svih Crnogoraca s jedinstvenom državom i njegovom dinastijom. Smrt kralja Aleksandra (9. X. 1934.) pobudila je na pjevanje pojedine narodne pjesnike; prema stručnoj bibliografiji¹⁷¹ bilo je o tome štampano g. 1934. 13, a g. 1935. 40 pjesama,¹⁷² od kojih 5 latinicom. Ove tekstove bibliografi su s pravom uvrstili među »epske pesme«, iako ima među njima i refleksivnih, lirskih pjesama kao i »tužbalica«, koje podsjećaju na sve vrste narodne epike.¹⁷³

Kao dokaz, da se ovakve pjesme o balkanskom i svjetskom ratu zaista pjevaju, navodim fonografirane odlomke samo iz godine 1930.¹⁷⁴:

O balkanskom ratu (fonogrami br. 38, 186)

Boj na Kumanovu (182)

Boj na Skadru (52, 75, 133, 149, 201)

Bitka na Bardanjolu (118)

Mučki napad Bugara na Srbe (138)

Pohod Crnogoraca u Bugarsku (84)

Početak balkanskog rata (201)

Boj na Sjenići (200)

Zauzeće Plevlje (146)

Smrt Franja Ferdinanda (49, 126, 130)

Početak evropskog rata (141)

Svjetski rat (101, 102)

Bitka na Kajmakčalanu (22, 23)

Bitka u Dobrudži (18, 19)

Boj na Mojkovcu (112, 149).

Iz svega se toga vidi, kako se epska tradicija još do sadašnjega doba snažno održava kod Srba i Hrvata. Donekle vrijedi i za prvu trećinu 20. vijeka, što je hrvatski pisac iz Slavonije Matija Antun Reljković napisao g. 1779., kad je naveo razloge, zbog kojih je svog »Satira« napisao u stihovima: »jerbo su i onako domorodci moji svi pivači i od naravi pjesnici, sva svoja junački učinjena dila

¹⁷⁰ Do'azak Kralja Aleksandra na Crnu Goru, štampan u Nikšiću. — Pisma o svečanom putovanju i dočeku Njihovih Veličanstava Kralja Aleksandra I. i Kraljice Marije kroz Dalmaciju u 1925. godini. Spjevač Luka Mučić. (Split), štam. Društvena Tiskara b. r. 8°. 47 s.

¹⁷¹ Ppnp II, 285—286, III, 329—333.

¹⁷² Navode se ova mjesta, gdje su bile objavljene: Beograd (13), Kragujevac (3), Leskovac, Paraćin, Požarevac, Prokuplje (2), Sabac; Novi Sad (2), Sombor, Subotica; Podgorica (3 — Toma Vukićević: Marseljska tragedija izašla je već g. 1934. u drugom izdanju); Sarajevo (3), Vrpolje-Bileća; Osijek (4), Požega Slavonska, Slavonski Brod, Vukovar; Split; Skoplje. Neke pjesme su bez oznake mjesta.

¹⁷³ Na pr. Tužbalica nad odrom kralja Aleksandra I. 4., dopunjeno izdanje. (Beograd 1934). 8°. 32 s. (ćir.).

¹⁷⁴ Fonograme čuva Slovanský ústav u Pragu.

u pisma pivaju i u uspomeni države.¹⁷⁵ Iz istog razloga je već prije njega Andrija Kačić Miošić nasljedovao narodne pjesme u svom Razgovoru.

Čudnovato je, da se usmena predaja očuvala sve do današnjeg dana, iako se najnovije pjesme uglavnom štampaju a u velikom su se broju štampale već u drugoj polovini 19. vijeka, tako da je mnogo pjesama zaista putem štampe dalje živjelo. Održali su se poglavito način pjevanja i forma narodnih pjesama, dok se njihov sadržaj sve više crpe iz knjiga. Ovako se očuvao borbeni i junački duh Srba i Hrvata, koji su neprestano oživljavale stare pjesme, kao i nove, ispjevane u njihovu duhu. Ovaj epski duh ne živi tako snažno u ni jednom evropskom narodu kao kod Srba i Hrvata i jednog dijela Bugara. Kako je razmjerno neznatna ukrajinska epika, od koje poznajemo oko 30 duma!¹⁷⁶ Kod Rusa su se na dalekom sjeveru doduše sačuvala »byliny« u velikom broju, no razvoj njihovih historijskih pjesama ne može se nikako uporediti sa srpsko-hrvatskima.

Pritom ne smijemo smetnuti s uma, da su i drugi evropski narodi imali slične prilike i historijske pjesme. Naročito su kod Nijemaca bile raširene protuturske pjesme od 16. do 18. stoljeća.¹⁷⁷ I Česi su objavili mnogo takvih izvještaja o ratovima protiv Turaka, velikim dijelom u pjesničkoj formi s naslovom: Novina, Noviny, Píseň, Kronika i t. d.¹⁷⁸ Mnogi od tih izvještaja prevedeni su s njemačkog, ne pokazujući često smisla za prava slavenska imena. Tvrdava Bihać na pr., koju su Turci zauzeli g. 1592., zove se u iznakaženom njemačkom obliku Vybytš.¹⁷⁹ Razni događaji spomenuti u tim izvještajima opjevani su u srpsko-hrvatskim narodnim pjesmama. Tako »Od Janoka ban«, o kome se mnogo pjeva, naročito u muslimanskim pjesmama, ima svoje sjedište u Raabu, čije se zauzeće slavilo također u Češkoj.¹⁸⁰ Sudeći po dvjema pje-

¹⁷⁵ Djela Matije Antuna Reljkovića. U Zagrebu 1916. Str. 63 (= Stari pisci hrvatski XXIII).

¹⁷⁶ Paul Diels, Die Duma, das epische Lied des Kleinrussen, Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, Band XXXIV, str. 41. — Filaret Kolessa, Українські народні думи, donosi 20 starijih duma o bojevima protiv Turaka i Tatara, o zarobljenicima, nekoliko didaktičnih i devet duma o Chmelnickom iz kasnijeg vremena, pored realističkih i posmjernih. O svim pitanjima, koja se tiču ukrajinskih duma, postoji veliko djelo historijske sekcije Ukrajinske akademije Українські народні думи (Kijev 1927). Prva knjiga donosi 13 duma sa svim inačicama iz tekstova, koji su raspoređeni po sadržaju. Ne znam, da li je izašla i druga knjiga.

¹⁷⁷ Rudolf Wolkan, Zu den Türkenliedern des 16. Jahrhunderts. Festschrift zum VIII. allgem. deutschen Neuphilologentage in Wien, Wien 1898, str. 65—77.

¹⁷⁸ Vidi Jungmann, Historie české literatury, 2. vyd., IV, br. 293—363; Ceněk Zibrť, Bibliografie české historie III, br. 6715, 10080, 10101, 10131, 10135, 10189, 10193, 10222, 10232, 10233, 10238, 10258, 10259, 10261, 10266, 10304, 10307 i 10308.

¹⁷⁹ Zalostné noviny, kterak Turek pevnost v Charvátích Vybytš oblehl a dobyl. V Starém Městě Pražském, u J. Sumana 1592.

¹⁸⁰ O vítězném Rábu dobytí a slavném nad Turky Rabskými vítězství, kteréhož Bůh náš... léta Páně tohoto devadesátého osmého... propůjčiti ráčil. V Starém Městě Pražském, u Anny Sumanovy 1598.

smama, objavljenim u »Špaličku písniček jarmarečnich«¹⁸¹ (špaliček = mali panj, zbirka sajamskih pjesmica), moram podvući, da one donose više lirske protuturske izljeve nego objektivno epsko pripovijedanje. Zanimljivo bi bilo uporediti ovakve češke i nje-mačke pjesme sa srpsko-hrvatskim. Zgodan predmet za ovakvo upoređenje predstavljala bi »narodna pjesma« »Srbi u Donavertu« (1744),¹⁸² koju je Vuk Karadžić štampao. Opjevani događaj odigrao se u Donauwörthu u Bavarskoj, gdje su se Srbi borili na hajdučki način, budući da je njihov »mladi komendant« Mijajlo postavio na raznim mjestima skupine od »petdeset ajduka«. U stihu 41. [Na kapiji birta Krepsi-birta (Krebsenwirth)] je ime gostioničara razdijeljeno i ponovljeno, kao što biva u srpsko-hrvatskim narodnim pjesmama, na pr. paša Mahmut paša, aga Asan aga i slično.

Srpsko-hrvatske ratne pjesme, koje se sada objavljuju, imaju svoje preteče u Slavoniji u 18. vijeku.¹⁸³ Prvu ovakvu pjesmu u desetercu s vezanim srokom (aa, bb, cc) izdao je dubrovački vikar don Ivan Zaničić u Budimu¹⁸⁴ g. 1760.; tu pjesmu, koja je opisivala sedmogodišnji rat, posvetio je nekom kapetanu gradiške satnije u Slavoniji. Oko dvadeset godina kasnije (1781) štampana je u samom Osijeku cijela knjižica od 55 strana »Pisma od Ivana Sal-kovića, silnoga viteza i junaka«, ispjevana po ugledu na Kačića. Najzanimljivija je međutim pjesma Antuna Ivanošića »Pjesma od junačtva viteza Peharnika, regementa ogulinskoga oberstara«, koja potpuno u duhu narodnih pjesama prikazuje osvojenje Drežnika iz turskih ruku g. 1788. Slijedeće godine objavio je Ivanošić u Zagrebu sličnu »pismu« o tome, kako je Gedeon Laudon zauzeo Tursku Gradišku. Joso Krmpotić opjevao je sastanak Kata-rine Velike s Josipom II. na Krimu (1787). Kapucin Grgur Ma-levac opisao je u kajkavskom narječju prema službenim bečkim novinama austro-ruski rat protiv Turske za vrijeme Josipa II. u g. 1788—1790. Na srpskoj je strani historik Jovan Rajić napisao sličnu alegoričnu pjesmu »Boj zmaja s orlovi«. Kod Hrvata pjevalo se i o ratu protiv Francuza (1797) i o osvojenju Mantove (1799). Štampane ratne pjesme imaju dakle već dulju tradiciju, uglavnom među Hrvatima.

Spominjem usput, da velik broj hajdučkih pjesama, osobito o takvu svenarodnom hajduku kao što su bili od starijih Mijat (Mihovil) Tomić, a od novijih Andrija Šimić ima svoje paralele u kultu raznih razbojnika-junaka drugih naroda, na pr. Janošika kod Slovaka, Nikole Šuhaja u Prikrpatskoj Rusiji ili Pugačeva kod Rusa.

¹⁸¹ Vybral Miroslav Novotný, V Praze, Evropský literární klub 1940.

¹⁸² Srp. nar. pjesme IV, 491—498.

¹⁸³ Iz ratničke književnosti hrvatske. Napisao N. Andrić, Zagreb 1902. 8°. 16 str.

¹⁸⁴ Cf. Kukuljević, Bibl. hrvat. str. 183.

INSTRUMENTI

1. GUSLE

Gusle su najobičniji instrument, koji služi za pratnju kod pjevanja epske pjesme; ime im nalazimo u evropskim jezicima i ono je istovetno s češkim housle. Ovaj zaista narodni instrument, ponos samih pjevača te naroda Srba i Hrvata, sačuvao je praoblik gudačkih instrumenata, koji je iz zapadnoazijske i srednjoazijske domovine pod utjecajem islamske kulture oko 10. stoljeća prešao preko Bizanta južnim Slavenima.¹

Kao ni ruske gusli, koje pripadaju u instrumente slične psaltiru i cimbalu, koji potječu iz Grčke, nisu dakle ni jugoslavenske gusle domaćeg porijekla, iako se kod svih Slavena očuvala praslavenska riječ gŏsli, češ. housli, kao i izvedene riječi za glazbu i razna glazbala.²

Uzalud je Fr. Ks. Kuhač u svojoj odličnoj studiji »Prilog za poviest glazbe južnoslovenske«³ pobijao gledište o tuđem porijeklu gusala, i to historijskim, stvarnim i jezičnim razlozima.

Gusle, kao množina imenice ženskog roda, nisu jedini oblik, kao što to stoji u Srpskom Rječniku Vuka Karadžića i etimološkim rječnicima Miklosicha i Bernekera, koji se na njemu osnivaju. Oblik »gusle« je doduše uobičajen u literaturi, te se upotrebljava također na epskom području u Srbiji, u Starom Kolašinu, u Bosni, sjevernoj Dalmaciji, Dubrovniku i okolici, kao i u Crnoj Gori,

¹ Dokaze o tom, uzete iz djela C. Sachs, donosi Walther Wünsch, Die Geigentechnik der südslawischen Guslaren (Veröffentlichungen des Musikwissenschaftlichen Institutes der deutschen Universität in Prag V). Prag 1934. Str. 9. U svom drugom spisu, He'densänger in Südeuropa (Leipzig, Harrassowitz 1937) str. 3—4, Wünsch smatra, da su svi instrumenti prešli iz Azije na Balkan u 8. i 9. vijeku.

² Vidi Berneker, Slaw. etym. Wb. 340, Miklosich Etym. Wb. 72. Potanke citate iz staroslovenskih i crkvenoslovenskih spomenika skupio je Fr. Ks. Kuhač, Rad jsl. Ak. XXXVIII, 59—61. O samom predmetu vidi L. Niederle, Život starých Slovanů III, 726—734.

³ Rad jsl. Ak. XXXVIII, 40—62. Kuhač je ovdje raspravljao (Rad XXXVIII, XXXIX, XLI, XLV, L, LXII LXIII) o svim glazbenim instrumentima južnih Slavena. Zanimljivo je, da je već ovaj veoma zaslužan romantičar tvrdio, da je narodna poezija »bar po obradbi« plod literarno izobraženih ljudi. (Rad XXXVIII, 33). Imao je sasvim zdrave poglede o slijepim pjevačima (tamo str. 5, 35).

Novopazarskom Sandžaku i Boki Kotorskoj, dok sam stariji oblik gusli⁴ čuo u Srbiji na Javoru i od pjevača iz ariljskog kotara u užičkom okrugu, u Bosni, u Dobrunu kod Višegrada, u Kalinoviku; u Trnovu je pravoslavni pjevač u razgovoru upotrebio izraz gusle, ali kod pjevanja — gusli moje; osim toga su mi rekli u Bosni, da se s one strane Romanije govori gusli. Općenito se oblik gusli čuje u cijeloj Crnoj Gori, i u izrazu pjevač uz gusli kod Vasojevića, uz gušli kod Marka Miljanova,⁵ zatim srpske gusli kod Vasojevića i u Spuzu, gusli jasne u Nikšiću, gusli moje u Žablaku pod Durmitorom, u Novoj Varoši u Sandžaku i u Orahovcu u Boki Kotorskoj. Naravno, na istom mjestu razni se pjevači služe u govoru i kod pjevanja jednim ili drugim oblikom, čak isti pjevači drukčije govore i pjevaju. Drago Drljević u crnogorskom Kolašinu miješao je i u svom pretpjevu gusli moje i gusle moje. Iz današnje Hercegovine zabilježen je izraz gusli već g. 1748.⁶ Rječnik Jugoslavenske akademije donosi primjere iz starijih rječnika i pisaca, no nije moguće ustanoviti, kada i gdje počinje prijelaz iz i- deklinacije u a- deklinaciju.

Pored oblika gusli i gusle još je uobičajen oblik gusla u istočnoj Srbiji, zapadno od Timoka, oko Niša, u Ivanjici, također u zlatiborskom kotaru, i to u poslovi: »Kad se rakija peče, onda gusla ječe«, a na Kosovu općenito; na Korčuli u Dalmaciji svi govore gusla, te pjevač pjeva pod guslom (Smokvica), dalje od Metkovića, gdje se još kaže gusle, sve do Splita i na otoku Braču upotrebljava se gusla i gusle. Dalmatinsku guslu prvi je uveo u literaturu A. Fortis,⁷ a Prosper Mérimée poslužio se nazivom La gouzla za svoju mistifikaciju »ilirskih narodnih pjesama«, žrtvama koje su postali najveći slavenski pjesnici, Puškin i Mickiewicz, dok ju je Goethe odmah prozreo.

Na Hvaru i Braču gusle se zovu tambura. Ovaj prijenos značenja bio je moguć u krajevima, gdje gusle nisu uobičajeni instrument, te u susjedstvu sjeverne Dalmacije, gdje se epske pjesme pjevaju i uz tamburu s dvije žice.

Muslimanski Arnauti iz Krajine u Crnoj Gori, u blizini Rujane obično kažu gusla; albansku guslu spominjao mi je također katolički albanski župnik u Peći, odgojen u Sarajevu. Albanci inače gusle nazivaju obično la uta, la ut; tako su govorili i na Kosovu.⁸

⁴ Gash cithara, saepissime plur., Miklosich, Lexicon palaeoslov.-graeco-latinum 150.

⁵ Kuči str. 137.

⁶ Župnik Dum Andrija Zvončić iz Trebinja odgovarao je pred crkvenim sudom u Dubrovniku, jer je pjevao i sastavljao pjesme o djelima Turaka (gesta dei Turchi) uz muzički instrument »detto gusli... barbaro ed orrido... diabolico instrumento«.

Sveti Vlasi god. 1907.

⁷ Viaggio I, 92.

⁸ Primjere za oba oblika u Ppnp I, 108, 256 i V, 276.

Kao i druge instrumente i sprave, sami pjevači izrađuju i gusle, ali i drugi seljaci ih prave prema uzorku. Naročito mnogo vremena za to imaju pastiri, koji sami izrađuju gusle, a kasnije uče guslati i pjevati uz njih. Često se nalazio u selu i posebni »majstor« samouk, koji je izrađivao gusle, a u novije vrijeme nailazimo već i na mjesnog samouka »tišlera«, koji također pravi gusle. U Topoli u Srbiji neki seljak izrađuje gusle i za prodaju u Beogradu. Na obrtnički način prave se gusle u kaznionama u Gospiću u Hrvatskoj, u Sremskoj Mitrovici, u Zenici u Bosni, u Nišu, Beogradu, Požarevcu u Srbiji te u Skoplju. Tako se po trgovinama u Dalmaciji prodaju velike i male (dječje)⁹ gusle. U Srbiji se gusle iz kazniona prodaju po 400 do 600 dinara. Jeftiniji su domaći proizvodi u Sandžaku, gdje u Prijepolju gusle stoje 50 dinara, »fine« 100, a najfinije 120 dinara.

Pjevači u pretpjevima često slave gusle javorove,¹⁰ a javorovo drvo je zaista najbolje za njihovu izradu; međutim je javor rijedak i u mnogim krajevima nepoznat, pa se zbog toga za izradu gusala upotrebljava svako drvo: bor (*pinus silvestris*), naročito »bijeli bor« (*pinus halepensis*) s vrška, gdje nema smole (takozvani ovršak), česmin (*jasminum officinale*), jasen, jalša (jošika), maslina, orah, platana, topola, trešnja i vrba. U Italiji je za vrijeme rata neki katolik iz Bosne napravio »dudove gusli«, t. j. iz murve. Na nekom su mi mjestu govorili, da jedino bukovina nije zgodna, ali se i ona upotrebljava (tako sam čuo u Vlasenici i u Prizrenu), no najgora je breza. Drvo mora biti suho, kao što se kaže u pretpjevu »gusle moje od drveta suva«.

Izradu gusala i njihov oblik prikazali su Fr. Ks. Kuhač,¹¹ Novica Šaulić,¹² a najpotpunije Walther Wünsch,¹³ naravno ne uzimajući u obzir ove i druge prethodnike i ne poznavajući cijelo epsko područje. Od svojih zapažanja iznosim jedino ona, koja ih nadopunjuju, naročito s jezične strane. Od samih sam pjevača na cijelom epskom području toliko puta slušao, da se gusle, varjača i držak, prave iz jednog komada drva, tako da se još i danas toga drže, bar seljaci i pjevači.¹⁴ Najbolje su gusle »od četvrtka«,¹⁵ t. j. iz cjepanice (cjepanka), koja predstavlja četvrtinu stabla. Ovakav

⁹ I odrasli pjevači mogu ih upotrebljavati. U zagrebačkom Etnografskom muzeju uvedene su u katalog kao djetinje. Siro'a-Gavazzi, Muzikološki rad 42.

¹⁰ Zanimljivo je spomenuti, da također u ruskim bylinama nailazimo »gusli javorovy«.

¹¹ Rad jsl. Ak. XXXVIII, str. 2 sl.

¹² Srp. nar. pjesme I, 1, str. XV—XVIII.

¹³ Die Geigentechnik 10—22.

¹⁴ Nasuprot tome W. Wünsch zastupa mišljenje, da se u većini slučajeva držak dodaje.

¹⁵ Šaulić, Srp. nar. pjesme I, 1, str. XV: iz jedne četvrtine.

neizrađen komad drva naziva se *taslak*,¹⁶ ali se taj naziv prenosi i na izdubenu varjaču.¹⁷

Varjača gusala ima mnogo imena, koja su najčešće u vezi sa žlicom (t. j. drvenom), što najbolje karakterizira njezin oblik. Kuhaču je poznata samo varjača,¹⁸ Wunsch je naziva varnjačka,¹⁹ a u Poljicima u Dalmaciji govore varljača. Upotrebljava se direktno i izraz kašika (Stojnik), ali su najobičniji izrazi kusalo (dio žlice, koji se prinosi ustima),²⁰ kutla i kutlača (velika žlica za grabljenje), slični su nazivi karlica (Mulde, alveus), vagan²¹ (drvena zdjela, Nikšić), čanak (tur. riječ, znači zdjela), korito (Split, Poljica) i palj (lopata kojom se crpe voda na lađi).²² To je zanimljiv primjer, kako narod stvara zorno razne riječi za jednu važnu stvar, za koju naučna terminologija upotrebljava redovito samo jedan izraz.

Varjača ima na dnu četiri otvora (rupa, budža u Metkoviću ili buža u Kuli Norinskoj, iz talij. bugio²³), a često križ, razumije se, jedino kod kršćana.

Izdubena varjača pokriva se fino izrađenom kožom²⁴ od zeca, oyce, kože i ždrebeta (Blaca na Korčuli). Kao najbolju hvale kožu od kokota (od pijetla, St. Kolašin; pijeveca, Crna Gora). U primorskim krajevima upotrebljava se — što se obično ne spominje —, koža raznih morskih riba ili njima sličnih životinja: sklat (Engelfisch, squatina; Karadžić, Rječnik 708), morska mačka (scyllium canicola, scyllium stellare, RjA VI, 351) i morska riba (Seefisch; Šamšalović, Rječnik njemačko-hrvatsko-srpski i hrvatsko-srpsko-njemački II, 546). I u koži ima pet do šest otvora.

Umjesto kože stavlja se često lim, pa se stoga govori o guslama »na pleh«; mjesto njemačke riječi u Dalmaciji se upotrebljava domaća mid u ikavskom izgovoru mjesto mjeđ, dakle »gusle sa midom«. Takve gusle imaju u Srbiji obično slijepci prosjaci, tako da ih mnogo ne cijene, ali u selu Gojnovcu kod Prokuplja držao je popov zet ovakve gusle »na pleh«, koje navodno dobro zvuče; inače se o njima obično tvrdi, da ne daju čisti ton, da »mnogo zvone«, »suviše drče« i da nemaju meki glas. Neki pjevač u Višegradu u jugoistočnoj Bosni objasnio mi je, da je stavio lim, jer nije imao kožu, kad je pravio gusle, dok drugi u Dalmaciji nije imao novaca

¹⁶ Riječ, koju ima Karadžić (Rječnik 756), nepoznatog je porijekla te ne postoji u drugim slavenskim jezicima.

¹⁷ U Goraždu čuo sam na pr. izričito: držak spada k taslaku.

¹⁸ Rad jsl. Ak. XXXVIII, str. 2.

¹⁹ Die Geigentechnik 12.

²⁰ Ove izraze imaju RjA i Rječnik Karadžićev.

²¹ Karadžić, Rječnik 53, potvrđuje ovu riječ iz Hercegovine.

²² RjA IX, 593. Riječ zabilježena u Boki i Istri. Ja sam je čuo u Metkoviću; spada dakle u jadranske izraze.

²³ RjA I, 751.

²⁴ U Drenici na Kosovu borište. Ppnp I, 258.

da kupi kožu. Na Kosovu sam čuo objašnjenje, da su gusle, koje je turska vlada bila zabranila, skrivali, i da su ih u skrovištu uništavali miševi i vlaga. I na drugim mjestima govorili su mi, da lim ne grizu ni miševi ni moljci, da ne trpi od vlage ni od kiše, i da se može uvijek upotrebljavati. To je od osobitog značaja za putujuće slijepce, pa je vjerojatno, da je od njih potekla ta osobitost.

Produženje varjače zove se općenito držak; čuo sam i oblike držalja (Donja Gušterica), držka (Javor), držalo (G. Poljica), držalica (Gračanica). Poznati su i izrazi vrat (Kraljevo, Stojnik, Nikšić, Dalmacija,²⁵ Mljet,²⁶ Gračanica, Novi Pazar, Risan), rukovrat (vrsta četverouglastog drška, Zlatibor), šija (»starinski za vrat«, Gračanica), rep²⁷ (držak ili rep, Ivanjica).

Gusle imaju obično jednu strunu iz »snopa« struna iz konjskog repa, najčešće crnog.²⁸ Gusle s jednom strunom smatraju se općenito kao jedino prave srpske gusle. Samo ove poznaje Rječnik Jugoslavenske akademije, iako je Akademija u Radu već bila objavila raspravu Fr. Ks. Kuhača, koji spominje naročito gusle s dvije strune, donoseći njihovu sliku i čak note, koje je zabilježio prema pjevanju²⁹ nekog bosanskog guslara. Poslije Kuhača funkciju druge strune u Bačkoj, Banatu i Srijemu prikazao je Vladimir Karakašević u raspravi »Gusle i guslari«³⁰: »Ako su gusle s dvije strune, onda se druga struna (u Srijemu je guslari nazivaju kônta), dakle desna, ugađa prema prvoj na isti ton ili na kvartu (dominantu) kao na intervale, koji se najbolje slažu sa svim tonovima prve strune«. Kad sam g. 1912. putovao po Lici u Hrvatskoj, sjeverozapadnoj Bosni i sjevernoj Dalmaciji, nalazio sam kod katoličkih i pravoslavnih pjevača gusle s dvije strune, a kod muslimana tamburu sa žicama. Ovoj pojavi, koja mi je bila neobična, posvetio sam naročitu pažnju i napisao članak,³¹ u kojem sam tražio granice gusala s dvije strune na jugu Dalmacije (prema ondašnjim informacijama mogla je biti između Sinja i Vrlike) i zamolio prijatelje etnografije, da mi pošalju pismene podatke ili da ih objave u časopisima i novinama. Kao što obično biva, nitko se nije odazvao, a na posljednjim putovanjima sreo sam i franjevce iz južne Dalmacije, Bosne i Hercegovine, koji nisu imali ni pojma o guslama s dvije strune, iako mnogo njihove braće

²⁵ L. Kuba, Znžo IV, 22.

²⁶ Priopćenje Dr. Gušića iz Zagreba.

²⁷ U Rogatici sam čuo »rep drži žicu«, što može biti jedino kod varjače, jer je moj pjevač nazivao klin privintač.

²⁸ Prema Sauliću (Srp. nar. pjesme I, 1, str. XVI), »dlaku« treba dobro izgrepti oštrom britvom, da nestane »mășina«, da bi bila što tanja i bolje zvučila. Neki pjevač u Ivanjici tumačio mi je, da dlaku treba oprati mlačkom vodom, pepelom i sapunom.

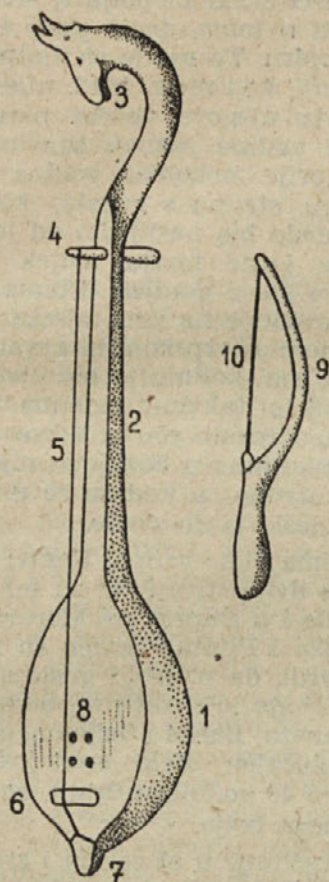
²⁹ Rad XXXVIII, str. 48, sl. 1 i 3; note isto tamo str. 11.

³⁰ Letopis Mat. Srp. 195, str. 12.

³¹ Bulićev zbornik — Strena Bulićiana, str. 683—687.

GUSLE

(S JEDNOM STRUNOM)

Ovaj crtež, koji je napravljen prema slici u knjizi Petra Ž. Petrovića, *O narodnim pesmama u Rudničkom Pomoravlju* (Beograd 1935, str. 48), zorno objašnjava terminologiju gusala. U zagradama navodim Petrovićeve termine.

LEGENDA

1. Varjača, varnjačka, varljača, kašika, kusalo, kutla, kutlača, karlica, vagan, čanak, korito, palj (glava gudala, kutlača).
2. Držak, držalja, držka, držalo, držalica, vrat, rukovrat, šija, rep (držka, rukunica).
3. Glava, jabuka, krčalo, krga (mala glava).
4. Klin, ručka, ručica, ručak, zategač, zatežnik, zatega, zavijač, navijač, kuka, pri-vintač, čivija, klinac, ključ (čep, čivija).
5. Struna, strunja, dlaka, žica (strunja, dlaka).
6. Konj, konjic, konjić, konjak, kobila, kobilica, samar (kobilica).
7. Puce, oputa, čep, zapinjač (držač, zakačka).
8. Rupa, budža, buža, krst (rupice).
9. Gudalo, gudilo, luk, arkét (gudalo).
10. (Dlaka na gudalu).

u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji pjeva i gudi uz takve gusle, dok su se drugi još više čudili mojim pitanjima. Značajno je, da izdavač narodnih pjesama o. Stjepan Grčić u Zlopolju u srednjoj Dalmaciji nije uopće htio razgovarati o tome, da li gusle imaju dvije ili jednu strunu i dokle prve dopiru. To me je sjetilo pravoslavnog svećenika u sjevernoj Dalmaciji, koji mi g. 1912. nije znao ili nije htio odgovoriti, da li gusle iz njegove zbirke narodnih rukotvorina imaju dvije strune. Iste godine saznao sam u Lici, u jugozapadnoj Hrvatskoj, da je prije nekoliko godina neki tamošnji srpski pjevač skinuo drugu strunu s gusala, koje je izdavač narodnih pjesama učitelj Bubalo bio naslijedio od jednog srpskog pjevača, rekavši, da »srpske gusle imaju uvijek samo jednu«; on je čak tvrdio, da su takve gusle donijeli Srbima »Bunjevci« (Hrvati), ali su potanke informacije na licu mjesta dokazale, da ova osobitost nema nikakve veze sa srpskom ili hrvatskom narodnošću.³² Često sam viđao gusle, na kojima je bio otvor za klin druge strune, ili su mi govorili o takvim guslama. Akademsko društvo »Srbadija« u Grazu darovalo mi je takve gusle, izrađene g. 1892. Na pjevačkim natjecanjima u Sarajevu nije bilo dopušteno pjevati uz gusle s dvije strune, a kad su se g. 1927. pojavili pjevači s ovakvim guslama, došlo je do svađe.

Na svojim posljednjim putovanjima vidio sam u Resavi gusle s dva klina (dva navijača), dakle za dvije strune, te su mi tamo ljudi govorili, da postoje ovakve gusle i u Čupriji na Moravi. Bio sam obaviješten, da ih ima i oko Niša i Pirota,³³ kamo su mogle doprijeti iz Bugarske. Općenito se tvrdi, da u Srbiji gusle s dvije strune obično imaju slijepci prosjaci,³⁴ što je shvatljivo, budući da su oni, naročito nekada dolazili iz Banata, Bačke i Srijema, gdje je ovaj napredniji oblik gusala bio uobičajen. Neki srednjoškolski profesor iz Udbine u Lici, koji živi već 40 godina u Srbiji, naglasio mi je, da su gusle s dvije strune mnogo bolje.

Koliko su gusle s dvije strune raširene u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, vidimo najbolje po tome, što bogati etnografski muzej u Splitu, između 28 gusala unesenih u inventar, drži 18 s dvije strune, pored toga još dvoje, koje nisu upisane,³⁵ dakle u svemu dvadeset takvih gusala, četiri s jednom strunom, s jednom strunom na lim dvije, a jedne, u drugom spratu, koje nemaju broja, kao i dva primjerka dječjih gusala s jednom strunom. Naravno, nisu se ni ovdje svuda očuvale dvije strune, no jasan

³² Bericht I, 10—11. U mom spisu »La poésie populaire épique« slike br. 1. 2 i 8 pokazuju gusle na dvije strune iz Like i sjeverne Dalmacije.

³³ Ppnp I, 101. 103.

³⁴ Dvojicu je vidio i W. Wünsch. Ppnp IV, 302.

³⁵ Zagrebački »Etnografski muzej« posjeduje samo tri primjerka gusala na dvije strune, od kojih dvije starije iz g. 1830. iz Prnjavora (Slavonija) te iz g. 1838. iz Srijema. Sirola-Gavazzi, Muzikološki rad 42.

dokaz pružaju rupe za klin druge strune. Gusle s dvije strune u splitskom muzeju potječu iz slijedećih mjesta: Knin, Promina, Poljica, Golubić, Oklaj, Obrovac, dok su tri bez oznake mjesta. A da bude ironija o srpskim guslama s jednom strunom veća, navodim, da gusle iz Knina (br. 6588) imaju na dnu varjače četiri velika, a sa strane četiri mala ćiriliska SSSS (znači: samo sloga Srbina spasava), na dršku natpis ćirilicom, da je gusle izradio g. 1925. Todor Mrkela, na drugom pak mjestu urezana su dva stiha nekog pretpjeva:

Gusle moje od javora suva
Sto mi vjeru i narodnost čuva.

I jedna tamburica (br. 2260) s dvije žice ima četiri srpska S. Kao južnu granicu, do koje u Dalmaciji dopiru gusle s dvije strune, mogu približno označiti grad Sinj, ali ona nije točna, jer u okolnim selima obično prevlađuju gusle s jednom strunom, dok su rijetke one s dvije strune. I drugdje postoje jedne pored drugih, na pr. u pravoslavnoj općini Otišić, gdje su gusle s jednom strunom češće, dok su u Poljicima brojnije one s dvije strune. U istom su mi mjestu pjevači izjavili, da su gusle s dvije strune bolje, da imaju »jači« zvuk i da »one same pjevaju«. Tko ima jači glas, može pjevati uz gusle s dvije strune, tko slabiji, uz gusle s jednom. Pjevač Ambroz Radić i M. Banić mogli bi pjevati i uz gusle s dvije strune. Imaju li gusle dvije strune, onda »prva pjeva, druga se prstima udara kao kod tamburice«. I u Otišiću mi je neki pjevač izjavio, da »manje treba trošiti grlo« uz gusle s dvije strune.

Walther Wünsch nije obratio pažnju na literaturu o guslama s dvije strune u Vojvodini, Lici, Dalmaciji i u sjeverozapadnoj Bosni, te ih je ubrojio među takve instrumente kao što su bugarska gādulka i jadranska lirica.³⁶ Poslije je ipak saznao, da su također srednjobalkanski epski pjevači upotrebljavali crnogorske gusle, no ne s jednom, nego s dvije strune, čime se postizava »eine Bordunwirkung«.³⁷ Ova se karakteristika podudara s onim, što je iznio Karakašević i što govore pjevači. Bordun (iz franc. bourdon — bumbar) znači ton po visini (intonacijski) stalan i nepromjenljiv. Dok se gudi na solo-struni, druga (bordunska struna, kontra) zvuči zajedno kao ritmičko jednaki i intonacijsko nepromjenljivi drugi glas. Gusle s dvije strune tvore prijelaz ka guslama s tri strune, bugarskoj gādulci i hrvatskoj lirici na jadranskom primorju.³⁸

Čudnovato je, da Vuk Karadžić u svom Srpskom rječniku ne navodi strunu, a riječ strunja donosi samo u smislu »kozja

³⁶ Die Geigentechnik, str. 18, 39.

³⁷ Heldensänger in Südosteuropa str. 27.

³⁸ Za ovo objašnjenje zahvaljujem Dr. G. N. Bakurdžievu iz Slovanske knjižovne u Pragu.

dlaka«, dok drugi rječnici³⁹ daju ovo značenje i riječi struna. Sve-slavenska riječ struna zaista nije mnogo poznata kod Srba. Zabilježio sam je jedino u Gruži, Stojniku, Javoru; u Užicu i Srebrenici govori se d l a k a ili struna, a u Kraljevu sam čuo, da su »s t r u n e iz konjske d l a k e«. Izričito su mi istakli, da ne znaju riječ ž i c a,⁴⁰ na koju sam naišao samo u Rogatici. Oblik s t r u n j a čuo sam u Loznici i u Ljuboviji u Srbiji, inače po raznim mjestima cijele Dalmacije i Boke Kotorske. Najviše se upotrebljava riječ d l a k a u Srbiji (Gruža, Užice), na granici Srbije i Sandžaka (Javor), u Staroj Srbiji (Prizren), u jugoistočnoj Bosni (Srebrenica, Rogatica, Goražde, Kalinovik) i u cijeloj Crnoj Gori⁴¹; i na Hvaru u Dalmaciji rekli su mi, da je i na gudalu snop »dlake«.

Kobilica, koja podupire strunu, zove se k o n j (Drenica na Kosovu, Kalinovik, Poljica, Split, Brač, Smokvica na Korčuli, Metković, Kula Norinska, Risan), k o n j i c (Kraljevo, Užice, Zlatibor, Crna Gora, Poljica, Risan), k o n j i ć (Gruža, Dalmacija),⁴² k o n j a k⁴³ (Resava, s primjedbom, da drugi govore kobilica), k o b i l a (Novi Pazar, Srebrenica, Rogatica, Goražde), k o b i l i c a (Resava, Gruža, s primjedbom: neki govore konjić; kotar Studenica, Ivanjica, Užice, s primjedbom: Crnogorci govore konjic; Zlatibor, Javor, Sjenica, Prijepolje, Prizren). I ovdje postoji velika raznolikost izraza, ali svi termini potječu iz jedne animalizacije. Ovamo spada i s a m a r (Gračanica). Vuk Karadžić tumači ovu riječ (sāmār, gen. samāra) doduše samo kao Saumsattel, sagma, clitellae (Rječnik 683), ali Miklosich (Etym. Wb. 287) točno navodi kod ovakvih riječi i češki soumar (iz. njem.), madž. számár, Esel.

Za klin čuo sam najčešće k l i n⁴⁴ (Javor, Srebrenica, G. Poljica; iz literature Drenica na Kosovu), ručka (Prizren), ručica (Split), ručak, zategač (Kraljevo), zatežnik (Stojnik), zàtèga (Zlatibor, Kalinovik), zavijač (Metković i drugdje), navijač (Resava); k u k a (der Hacken, uncus; V. Karadžić Rječnik 323⁴⁵), privintač,⁴⁶ čivija (turska riječ za

³⁹ Dajičić-Sobra, Srbsko-chorvatsko-český slovník 764; Samšalović, Njemačko-hrvatski i hrvatsko-njemački rječnik II, 626.

⁴⁰ Karadžić, Rječnik 167 ima samo značenje konac i metalni drat.

⁴¹ Šauić, Srp. nar. pjesme I, 1, str. XVI: dlaku (strunu).

⁴² Znžo IV, 22. Kuhač upotrebljava izraz kobilica i određuje konjić u smislu njemačkog Sattel (Rad jsl. Ak. XXXVIII, str. 4).

⁴³ Ovaj oblik nalazimo u narodnim pjesmama madžarskih Hrvata i u Srbiji. RJA V, 284.

⁴⁴ W. Wunsch (Die Geigentechnik 12), donosi rukuć ili klin za njem. der Wirbel.

⁴⁵ Usporedi slična značenja te riječi u RJA V, 754 b.

⁴⁶ Nema u rječnicima; spada rus. vint, vintit' (Dal', Tolkovyj slovar', 3. izd., I, 504—505) i češk. vint, (-Schraubengang); to su riječi, koje mogu biti njemačkog porijekla, usporedi Gewinde, winden, te se križaju sa stsl. viti, vijo i t. d. Miklosich, Etym. Wb. 389.

klin⁴⁷). Ludvík Kuba navodi za Dalmaciju klinac, čivija, ključ.⁴⁸

Na donjem kraju varjače ostavlja se drveno dugme (puce), koje se obično probuši, t. j. zamka na guslama, za koju se veže oputa, a na oputu struna.⁴⁹ U Poljicama sam čuo: oputa, što drži strunu, a u Gruži čep (veže dlaku). Kuhač⁵⁰ uporedio je također zapinjač⁵¹ s čepićem. Puce služi za to, da se varjača gusala ne dotiče neposredno pjevačeva koljena — pjevač drži gusle na istočnjački način među koljenima — što ima akustički značaj, budući da su, prema mišljenju Kuhača, vuna i platno loši vodiči zvuka.

Općenito sam čuo za gudalo naziv gudało, jedino u Smokvici na Korčuli gudioło, na koji je oblik Vuk Karadžić naišao u Srijemu (Rječnik), dok sam na Hvaru zabilježio luk⁵² i arkét (iz talij. archetto). Gudalo predstavlja drugi stupanj razvoja⁵³ i obično se izrađuje od drenovine, ali i »od brista«, »od trešnjića«, od kruške i uopće od svakog drva, koje se može savijati.⁵⁴

Glava na vrhu drška služi samo kao »ukras, nakit«. Nekad su se tu izrezivale glave divljih koza s rogovima, što je bilo prirodno⁵⁵ kod lovaca, pa glave jelena, srndaća, zeca, konja, sokola i drugih životinja. Umjesto očiju među se katkad (kao što rade muslimani u Novom Pazaru) komadići stakla, koji blistaju na svjetlosti. Naročito su omiljene zmije. Često se urezuje glava muškarca s brkovima pa i cio čovječji lik, čak na konju. Usto ima još raznih ornamenata, pa i ruža, cvijeća, šljiva i trešanja. Veoma je čest ukras na vrhu dvoglavi orao. U novije vrijeme izrezuju se stari srpski kraljevi i carevi, naročito Dušan, od novih kralj Petar I., zatim Miloš Obilić, Kraljević Marko s topuzom i drugi. Seoski umjetnici urezuju i svoja imena i razne izreke o značaju gusala, ponajviše iz Br. Radičevića i P. Preradovića. Ovakvi ukrasi i izreke nalaze se obično na dršku⁵⁶ i na gudału. U Stojniku su mi pričali, da mjesni samouk stvara ono, što vidi očima, i da na jednim guslama radi i do dvije godine. Ovako izrađene gusle nalazimo posvuda, i one se često poklanjaju istaknutim osobama, na pr. zavičajniku i velikom dobrotvoru risanske općine u Boki Kotorskoj Čukoviću, koji živi u Sjevernoj Americi; guslama, koje su bile

⁴⁷ RJA II, 50.

⁴⁸ Znžo IV, 22.

⁴⁹ Saulić, Srp. nar. pjesme I, 1, str. XVI.

⁵⁰ Rad jsl. Ak. XXXVIII, str. 4.

⁵¹ Istu riječ (zapinjač dlake) čuo sam u Kašinoviku.

⁵² Označuje gudało u rječnicima iz Dalmacije i Istre kao i kod jednog dalmatinskog i jednog hercegovačkog pisca. RJA VI, 205 i.

⁵³ W. Wünsch, Die Geigentechnik 19.

⁵⁴ Saulić, Srp. nar. pjesme I, 1, str. XVIII.

⁵⁵ Saulić je to dobro uočio, Srp. nar. pjesme I, 1, str. XV.

⁵⁶ Neki musliman imao je čak ogledalo na sredini »vrata« (Priboj).

njemu namijenjene, izrađenim g. 1932., s izrekama, služio se neki moj pjevač (vidi sl. 121-3). Ovakvi darovi pravljani su i slati na dvor u Beogradu i na Cetinju. Fra Grga Martić iz Kreševa predao je sarajevskom muzeju gusle, koje je bez sumnje dobio na dar. U sredini je drška natpis: Davorija starca Ljubomira načinio Juro Sulić (g. 1848.), na glavi otraga, zdesna i slijeva viju se po dvije zmije, u krugu je polumjesec sa šestokrakom zvijezdom (jugoslavenski znak za vrijeme ilirizma), gore čovječja glava s rogovima, a osim toga je još ukrašen narodnim ornamentima.

U Boki Kotorskoj (Risan) čuo sam mjesto glava također ja - b u k a i k r č a l o, što inače znači kraj ruda kod rala⁵⁷ pa i k r g a, što znači neku tikvu.⁵⁸

Koliko su gusle srasle s narodom i njegovim pjevačima pokazuje najbolje to, čim su zamijenjivali za vrijeme rata drvo, iz kojeg se grade gusle. Tako su se za vrijeme prvog svjetskog rata na raznim mjestima pravile gusle od šljema; mnogo se ovakvih navodno dobrih gusala iz Bizerte u sjevernoj Africi (vidi sl. 1—2) čuva u etnografskom muzeju u Beogradu. Gusle su se izrađivale također od vojničke ždjale (esšale), od limenih boca (teneće), od limenih sandučića za municiju, u crnogorskoj vojsci za vrijeme prvog svjetskog rata, od starog lonca (Sućurac), od čuture (čutura, čutura, RJA samo čutura), od limenke za ulje (kanta od ulja), koju najviše upotrebljavaju iseljenici iz Like i sjeverne Dalmacije u Americi. Gusle su se pravile također od tikve. Kažnjenici su čak sušili hljeb i pravili od njega gusle. U bolnicama su bolesnici označavali takt udarcima viljuške. Takvim nadomjescima kao što su štap, palica i drugi predmeti, služe se pjevači i u svakodnevnom životu; na pr. Husein Karić kod Zvornika gudio je grančicom otkinutom sa stabla po čibuku (vidi sl. 58-1).

Izrađivači gusala obično se drže pravila, da »kusalo« i »držak« moraju imati jednaku dužinu⁵⁹ (u Užicu bila je dužina svakog dijela 29 cm), ali sam također čuo, da je »kutla« starih gusala bila mnogo kraća nego »držak« ili da je »vrat« bio dulji i tanji (Mljet). Ovakve slike donosi i Fr. Ks. Kuhač,⁶⁰ a ima ih mnogo i u mojim fotografskim snimcima.

W. Wunsch⁶¹ razlikuje tri tipa gusala: srpski, bosanski i crnogorski, ubrajajući u posljednji, pored gusala iz Hercegovine i Boke Kotorske, također i one iz Dalmacije, »ako se gusle tamo uopće nalaze«. ⁶² Tipovi su ovdje ondje pomiješani, a u Dalmaciji postoji naročiti tip razmjerno duge i uske varjače i veoma dugačkog drška (vidi slike iz etnografskog muzeja u Splitu, 97, 1—5), iz

⁵⁷ RJA V, 493.

⁵⁸ RJA V, 530 i 490 (s. v. krbanj).

⁵⁹ Wunsch, Die Geigentechnik 21.

⁶⁰ Rad isl. Ak. XXXVIII, str. 3.

⁶¹ Die Geigentechnik str. 13—16.

⁶² Tamo str. 14.

Metkovića i Novih Sela, te iz Sinja, gdje gusle Ivana Zuljevića imaju kraću, ali usku varjaču i veoma dug držak, što predstavlja neki prijelazni tip). Uopće upozoravam na razne oblike gusala mojih pjevača, koji su obično fotografirani sa svojim ili bar mjesnim instrumentom. Tako je imao u Loznici u Srbiji Miloš Ristanović nesrpski tip gusala, Ljubisav Grujić crnogorski tip (vidi sl. 2—1); u Ljuboviji imali su pjevači gusle raznih tipova, a Božidar Mitrović gusle crnogorskog tipa (vidi sl. 3—1); u Stojniku gusle mjesnog umjetnika seljaka nisu srpskog tipa (vidi sl. 11-3, 4). U Tuzli u Bosni posjeduje Suljo Grdalić gusle crnogorskog tipa (vidi sl. 56-1), što se objašnjava time, što potječe iz Podgorice. U Nikšiću u Crnoj Gori gusle Blaža Nikčevića imaju veoma dugu varjaču u obliku kruške (vidi sl. 79-7), slične su i gusle Lazara Miljanića (vidi sl. 79-5) i Jovice Vučinića (sl. 79-5). U Kolašinu u Crnoj Gori ima Bakić Bogić gusle s malom varjačom u obliku kruške (vidi sl. 86-3), Božidar Janković s varjačom u obliku lopte (vidi sl. 86-4). U Hercegovini gusle pjevača oko katoličkog samostana Humac ne pripadaju crnogorskom tipu (sl. 75-2).

Pažnju zaslužuju potpuno oble varjače, koje su posve iste, kao loptasta varjača gusala na crtežu u djelu Possarta »Das Fürstentum Serbien« iz g. 1837.,⁶³ kao i na limenim guslama Adama Stankovića u Resavi (Svilajnac), sl. 26-2 i Maksima Stojanovića u Dobrotinu na Kosovu, Đorđa Stojkovića u Prizrenu (vidi sl. 41-3) i Božidara Jankovića u crnogorskom Kolašinu (sl. 86-4). Gusle na Kosovu ne odgovaraju nijednom od Wünschovih tipova. Pored spomenutih tipova gusala s oblom varjačom postoji u Prizrenu duguljasti tip varjače kod gusala Blagoja Jankovića (vidi sl. 41-3) i Ognjena Bajkića (vidi sl. 41-2); slične su u Donjoj Gušterici gusle Slavka Vučića (vidi sl. 46-1).

Pjevači sami ocjenjuju razne instrumente, odbijaju one, koji im ne odgovaraju, a najviše vole svoje te se žale, ako moraju guslati uz tuđe gusle; i prisutni ljudi su mi govorili, da bi pjevač gudio mnogo bolje, da je imao svoje gusle. To vrijedi o guslama istog, a još više o guslama različitog tipa. Tako je neki pjevač u Slatini okušao crnogorske gusle te nije mogao uz njih guslati zbog »drugog načina guslanja«, dok je neki drugi dvadesetgodišnji pjevač, koji je svršio četiri razreda osnovne škole, imao novije crnogorske gusle. Za gusle s dubokom varjačom govori se da »mumljaju«, s plitkom da »cvrče«, a kad je varjača limena, da gusle »suviše drče«. Padne li kobilica (konj), to znači da je pjevač ožednio i da treba dati vina i rakije. Što se tiče muzikalnih mogućnosti tako primitivnog instrumenta, kao što su gusle, zaslužuje navesti izjavu nekog talijanskog dirigenta u Dalmaciji, koji se čudio, kakvi se sve tonovi mogu »izvadati« iz njih.

⁶³ Kuhač, Rad jsl. Ak. XXXVIII, str. 3, sl. 2.

Gusle su bile, a i danas su, ponos seoskih, pa i gradskih kuća. Crnogorski pjesnik Petar Petrović Njegoš uvijekovječio je njihov značaj ovim stihovima:

De se gusle u kuću ne čuju,
tu je mrtva i kuća i ljudi.⁶⁴

I u Dalmaciji, oko Knina, gusle najviše vesele seljaka, a u Poljicima, gdje navodno ne postoji kuća bez gusala, govori se za siromašnu kuću: gusle su prodali. Visoka moralna vrijednost gusala ističe se, kad se kaže, da su gusle oslobodile Srbe od Turaka, da su »naša sloboda« i slično.⁶⁵ To potvrđuje i izjava nekog paše, koji je savjetovao sultanu: »Zatri gusle, povjesi pjevače, pa će biti mirna šumadija«. Gusle su uopće postale simbol epskog pjevanja, koje je ipak važnije nego sam instrument, a time se ujedno objašnjava i njihov veliki kult. U kućama gusle obično više na istaknutom mjestu, često na gredi, u Dalmaciji nad vatrom; u Kuli Norinskoj visjele su sa svake strane police za suđe po jedne gusle (vidi sl. 103-3). Danas se drže u mnogim kućama jedino kao uspomena, relikvija i simbol. U drugim kućama, gdje više nitko ne pjeva, njima se služe gosti, koji još uvijek čuvaju tradicionalnu narodnu umjetnost. Među ovakvim guslama nalaze se i veoma stare, a nije pretjerano kad se kaže, da mnoge imaju preko sto godina. Najstarije gusle s oznakom godine 1750., izgrađene od orahovine, imao je dr. Poljanić, ravnatelj banke u Sarajevu, koji ih je kupio od nekog crnogorskog emigranta.

Kao u starije vrijeme, tako još i danas nalazimo gusle u hano-vima, kavanama, koje su u Srbiji ujedno i gostione, u krčmama i gostionama,⁶⁶ da gosti mogu guslati i pjevati uz njih. No i ovaj se običaj već gubi. U gostioni u Drnišu u sjevernoj Dalmaciji nema više gusala, budući da »smetaju«. Oko g. 1910. primijetio je ravnatelj gimnazije u Užicu Vujić u krčmi nekog sela, između Goražda i Foče, dvoje gusle. Na pitanje, da li ne bi bile jedne dovoljne, odgovorili su mu: »U selu žive muslimani i Srbi, jedne su za Srbe, a druge za muslimane«. Vujić je upozorio, da bi gusle morale sje-dinjavati stanovnike, te nije znao, da li je uzrok te podvojenosti osjećaj, da nisu isto, ili ponos. Takvo razlikovanje zaista izne-nađuje, jer ipak znamo, da kršćanski i muslimanski pjevači jedni druge slušaju. Glavni uzrok leži svakako u tome, što se na dnu kršćanskih gusala često nalazi križ, a to naravno isključuje, da se njima služe muslimani.

U Dalmaciji su se gusle snažno očuvale u brdskim krajevima (Zagora), ali nestaju na jadranskom primorju, te je pitanje, da li su bile uopće svuda poznate. Već oko Drniša u sjevernoj Dalmaciji

⁶⁴ Gorski vijenac stih 1620—1621.

⁶⁵ Cf. pogl. XIII.

⁶⁶ U »hotelu Pariz« u Užicu visjela je samo slika gusala s dvije strune.

pjevaju katolici uz gusle i bez gusala, u Trstenu kod Dubrovnika očuvala su se gusle jedino još u brdskim selima, gdje se održala i narodna nošnja. U župi kod Dubrovnika u kući Nikole Mišića gusle nisu u redu, jer nitko ne pjeva, a u Konavlima, gdje sam još našao pjevača, nitko od mladih ne želi guslati, iako im se obećava nagrada. U Boki Kotorskoj u Risnu došlo je u nedjelju mnogo ljudi da slušaju jednog pjevača; u staroj autonomnoj općini Grbalj po selima se još drži mnogo gusala, no već samo »kao uspomena«, dok u katoličkom Perastu i navodno i u drugim mjestima katoličkog primorja gusle uopće nisu postojale. Na otocima Korčuli i Mljetu gusle su već rijetke, a još više na Šipanu, Hvaru i Braču. O velikim otocima Hvaru i Braču tvrdi se — što je vjerojatno istina — da tamo gusle uopće nisu lokalni instrument, nego da su ih donosili primorski i zagorski rodaci, doseljenici, a naročito sezonski radnici, od kojih su ih otočani kupovali.

Iz svega se vidi, da gusle u dalmatinskim gradovima s visokom kulturom nisu bile uobičajene. I drugdje je postojala, i još uvijek postoji, razlika između sela i grada. Tako je bosanski kulturni historičar Vejsil Ćurčić⁶⁷ naglasio, da se u Sarajevu gusle nikad nisu mogle udomačiti, pogotovu ne međuagama i begovima, koji su ih smatrali seoskim instrumentom, upotrebljavajući razne tambure. Ipak treba držati na umu, da su i u Sarajevu najviša muslimanska gospoda uzdržavala za vrijeme ramazana i provincijske pjevače-guslare, naročito iz Gacka i Foče, kao što je to bio opći običaj u cijeloj Bosni i Hercegovini.

⁶⁷ U članku »Sarajevska čalgija (glazba)« u mjesečnoj reviji »Napredak« iz g. 1935. ili 1934., do koga nisam mogao doći. Poznajem jedino izvadak u časopisu »Sveća Cecilija« XXIX, 54—55.

2. TAMBURA S DVIJE ZICE I SLICNI INSTRUMENTI

Dugo se smatralo, da su gusle jedini instrument, koji služi za pratnju prilikom pjevanja epskih pjesama. Ovo gledište oborila je Matica Hrvatska, kad je izdala muslimanske epske pjesme iz Bosanske Krajine, koje se isključivo pjevaju uz tamburu ili tamburicu s dvije žice.¹ Jednog od tih Matičinih pjevača, Bećira Islamovića, proučavao sam i fonografirao poslije dvadeset godina (g. 1909.).² G. 1912. pak ustanovio sam, da isti instrument pored gusala upotrebljavaju i pravoslavni³ i katolici u Lici te sjevernoj Dalmaciji i da je bio poznat u 18., a i na početku 19. stoljeća

¹ Vidi slike nekih pjevača s ovim instrumentom; Nar. pjesme Mat. Hrv. III, str. XIII, XXI, XXIX.

² La poésie pop. épique str. 35, sl. 4.

³ Vidi sliku takvog pjevača s tamburom tamo str. 37, br. 6.

u Slavoniji, gdje je Reljković u svom »Satiru« objavio epsku narodnu pjesmu »Jakšići kušaju ljube«, koja se pjevala uz tamburu.⁴

Onda sam i naveo za pjevače iz Bosanske Krajine, da za vrijeme ramazana i zimi putuju po Posavini sve do Bijeljine. Na svom putovanju g. 1930. utvrdio sam i to, da su krajišnički pjevači dolazili u sjevernu Bosnu do svjetskog rata, a da mjesni muslimanski pjevači u Brezovu Polju, Brčkom, Tuzli, Bijeljini do Zvornika upotrebljavaju uglavnom tamburu, što je za kraj oko Tuzle opširnije iznio Mustafa Džinić.⁵ Međutim već u okolini Zvornika neki istaknuti muslimanski pjevač nije znao za tamburu, a u Srebrenici bila je sasvim nepoznata. Govorili su mi o njoj još u Novom Pazaru, kamo je mogla doprijeti iz Bosne, s kojom je Sandžak bio administrativno povezan do g. 1878., ili su je iza toga donijeli bosanski iseljenici (muhadžiri). Pred više od deset godina zabilježeno je, da se tambura upotrebljava također na Zlatiboru⁶ na granici Srbije, kamo je vjerojatno donesena iz Bosne.

Tambura s dvije žice bila je dakle poznata u sjeverozapadnom muslimanskom i srpsko-hrvatskom kršćanskom području kao i u muslimanskom u sjevernoj Bosni. G. 1930. saznao sam međutim, da je potpuno ista tambura uobičajena kod muslimanskih Albanaca u kotarima Peć, Đakovica, manje na Kosovu, te u gradovima sjeverne Albanije. No tambura s dvije žice nije jedini instrument. Već g. 1912. spomenuo sam instrumente iste vrste šargiju i saz s više žica, koji prate lirske-epske ili samo lirske pjesme.⁷ U sjeveroistočnoj Bosni vidio sam g. 1930. tamburicu s četiri žice u Kladnju, a saz sa šest žica za lirske pjevanje u Bijeljini (vidi sl. 55-4), gdje su mi govorili, da saz može imati i osam, deset pa i dvanaest žica. M. Džinić⁸ razlikuje u tuzlanskom kraju tri vrste tambura: karaduz s tri žice, šargiju sa četiri do šest i saz sa šest do osam žica; on izričito spominje, da se uz šargiju pjevaju muslimanske pjesme o starim junacima u desetercu, a također i u osmercu iz novije povijesti, kao »Pogibija Himzi bega«⁹ u srpsko-turskom ratu g. 1876.

Kod Albanaca nosi tamburica s dvije žice ime, koje je ujedno i karakterizira: ičitelijsa¹⁰ (čuo sam u Zvorniku u Bosni), čiftelijsa¹¹ (Laplje Selo kod Prištine), čivtelijsa (Vučitrn,

⁴ To sam spomenuo prvput u Bericht I, 38 i u Phonogramm-Bericht I, 12—13.

⁵ Ppnp I, 121—125.

⁶ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 141.

⁷ Bericht I, 20; Phonogramm-Bericht I, 11—12, 14, 17. O raznim tamburama, o njihovoj povijesti i terminologiji vidi raspravu Fr. Ks. Kuhača (Rad jsl. Ak. XXXIX, 65—103), koji međutim nije još znao za tamburu s dvije strune.

⁸ Ppnp I, 123—124.

⁹ Istu pjesmu pjevao mi je g. 1912. u Bosanskoj Krupi brijač i trgovac već uz gusle. Bericht I, 32; Phonogramm-Bericht I, 12.

¹⁰ Iz Strumice u Makedoniji potvrđuje se ičitelijsa. Ppnp I, 227.

¹¹ Elezović donosi čiftelijsa (Rečnik II, 451) i čitelijsa »vrsta tambure« (tamo 449).

Orahovac), čtelija (Suha Reka), čüteliya (Đakovica), čüteli¹² (Drenica), četeliya (Kuršumlija). Svi ovi izrazi potječu iz turskog iči = dva.

Ovaj primitivni instrument je sav od drveta, ima malu varjaču i veoma dugačak držak.¹³ Svira se trzalicom (terzijan)¹⁴ od ptičjeg pera ili od rožine, kojom muslimani u sjeverozapadnoj Bosni »kucaju ili biju ili udaraju«.¹⁵ Ovi izrazi (obično: udara i bije) nalaze se također u raznim narodnim pjesmama,¹⁶ gdje se govori o lirskoj tamburi, koja redovito ima četiri ili više žica.

U Dobrotinu sam čuo, da Arnauti zovu tamburu s dvije žice čunğur.¹⁷

U Đakovici me je sviranje mnogo podsjećalo na lirsku tamburu, iako se pri pjevanju ipak mnogo recitira. Kod tuzlanske tamburice melodija je brža i ugodnija za uho nego kod gusala.¹⁸ Za Bosansku Krajinu bilježi M. Karanović,¹⁹ da pravoslavac ne voli slušati »tursku tamburu«, a musliman »vlaške gusle«.

Druge vrste tambura metohijskih i kosovskih Arnauta nisu imale jednak broj žica: u Đakovici imala je bugarija četiri žice, šarkija deset, u Orahovcu karadizen četiri i šarkija deset, u Suhoj Reci karadizen četiri i šarkija dvanaest, dok je u Vučitrnu šarkija imala tri žice. I uz ove instrumente mogu se pjevati pored lirskih pjesama, uglavnom sevdalinki, također i epske pjesme, na pr. u Đakovici uz šarkiju i bugariju. U Vučitrnu je netko pjevao čisto epsku pjesmu u kraćim odlomcima udarajući uz čivteliju, a drugi ga je pratio na šarkiji, ali je moguće pjevati uz šarkiju i pratiti na čivteliji. U Orahovcu su pjevači udarali i pjevali uz instrumente s dvije, četiri i deset žica (vidi sl. 42-3, fonogram br. 166 iz g. 1930.). Već ovdje mogu spomenuti, da sam u Đakovici čuo muzičku kapelu, koja je podsjećala na cigansku u Slovačkoj i u kojoj je također ciganin svirao na violini (ćemane), a Albanci udarali uz bugariju s četiri i šarkiju s dvanaest žica; svi su zajedno pjevali epsku pjesmu o junaku Da Pološka (vidi sl. 40-2 fonogram 1930-152). Ovakve epske pjesme su kraće, baladičke, no

¹² Ppnp I, 256.

¹³ Vidi sliku iz Đakovice (br. 40-1, fonogram 1930-150 i 151) i iz Orahovca (br. 42-3, fonogram 1930-165). U splitskom muzeju je tamburica na drugom mjestu među guslama (sl. br. 97-5, 6); četiri primjerka s dvije strune potječu iz okolice Knina, iz Ervenika, Drniša i Prologa.

¹⁴ Kuhač, Rad jsl. Ak. XXXIX, str. 67 donosi oblik terzija.

¹⁵ Ppnp I, 238.

¹⁶ Takva mjesta iz narodnih pjesama skupio je Kuhač, Rad jsl. Ak. XXXIX, 83-89.

¹⁷ Čüngür navodi također Elezović (Rečnik II, 458) kao »muzički instrumenat, ne znam pouzdano kakvog izgleda, može biti kao trompeto (!)«. Autor nije našao ovu riječ u turskim rječnicima, samo kod starih pisaca čogjür.

¹⁸ M. Džinić, Ppnp I, 123.

¹⁹ Ppnp I, 239.

epske pjesme sa srpskohrvatskog sjevera, na pr. o Muju i Halilu i muslimanski Arnauti pjevaju po tradiciji uz gusle.

Iz svega toga slijedi, da su Turci prenijeli također tamburu s dvije žice kao i slične instrumente na sjeverozapad srpskohrvatskog područja, gdje je u pograničnim krajevima bio razmjerno visok broj muslimana. Zanimljivo je međutim, da se tamburica s dvije žice naročito razvila pa i očuvala na periferiji turskog utjecaja i da se ponovo pojavljuje tek na jugoistoku kod muslimanskih Albanaca. Najstarija slika turskog vojnika s tamburom, koja ima razmjerno duboku varjaču, sačuvala se u spisu Ahmeta Rasima »Historija Turske« (II, str. 878; vidi sl. 56-2). Adilu Čokiću, profesoru gimnazije u Tuzli, koji me je upozorio na ovu sliku, objasnili su u carigradskom muzeju, da je to janjičar (jenjičar), koji je svojim drugovima pjevao uz običnu tamburu junačke i druge pjesme i pritom pekao kukuruz na žeravici (na mangalu). Ovakav lik janjičara uz mangal, kukuruz, s tamburom u ruci, nalazi se također u janjičarskom odjeljenju carigradskog muzeja. Profesor Čokić objašnjava dalje (u pismu od 25. IV. 1936), da svi muzički instrumenti u Bosni i Hercegovini, osim gusala i gajdi, nose turske, odnosno arapske ili perzijske nazive. Turci, kao i Arapi i Perzijci imaju također junačke pjesme, ali ne takve, kao što su »naše«, nego kraće. Arapi, koji imaju mnogo narodnih junaka, nazivaju te pjesme »hamaze«.

3. DRUGI INSTRUMENTI

Kao što se raznovrsne pjesme mogu pjevati uz gusle, tako i razni drugi instrumenti zamjenjuju gusle, osobito u novije vrijeme. Najviše upotrebljavaju cigani i slijepci violinu (ćemane), s jednom strunom (debela, t. j. G struna) ili dvije. Zanimljivo je, da je neki seljak kod Niša sam izradio violinu u obliku gusala.¹ U istočnoj Srbiji oko Pirota zabilježeno je, da tamo postoji ćemane s tri strune,² ali to je već prijelaz u Bugarsku, gdje se nalaze kao epski instrumenti keme ne, gādulka, gusla s tri do sedam pa i sa četrnaest struna.³ Naziv gusla je svakako srbizam, te se vraća s instrumentom od Bugara Srbima. Epske pjesme mogu se pjevati i uz gajde i harmoniku (Resava); naročito harmonika postaje sve omiljenija, tako da je u Topoli u Srbiji nabavljena harmonika iz Italije za 15 hiljada dinara. U Vlasenici u jugoistočnoj Bosni vidio sam slijepog guslara, koga je pratio slijepi harmonikaš (vidi sl. br. 62-7); obojica su bili prosjaci. U Dobrotinu

¹ Ppnp I, 97.

² Glasnik etn. muz. Beograd XI, 150.

³ G. Sykora, Ppnp I, 93. Rajna D. Kacarova donosi u članku o današnjem stanju epskog recitativa u Bugarskoj (Izvištija na nar. etnograf. muzej u Sofiji XIII, 188) ove nazive: gādulka (kemenče), gajda, cigulka. O tetevenkim Pomacima (bugarski muslimani) saopćava, da pjevaju uz tamburu (kakvu?) epske pjesme.

na Kosovu upotrebljavaju kaval, sviralu s dvije cijevi i jedanaest otvora (vidi sl. 45-1). Ovaj instrument s turskim nazivom (qaval)⁴ nije bio poznat Kuhaču.⁵ Mjesni seljaci govorili su mi, da se uz kaval pjevaju pastirske (čobanske) i starinske (starovremenske) pjesme, u kojima se naizmjenice redaju stihovi od pet do osam slogova, ali da se mogu pjevati i junačke, na pr. »Sjede Marko s majkom večerati«. Na kavalu sviraju jedan ili dvojica, od kojih jedan pjeva, no može pjevati i onaj, tko svira; melodija je ista kao kod gusala. I Albanci pjevaju pjesmu o crnogorskom vojvodi Marku Miljanovu uz lautu (ćiteliju) ili uz kaval, obično bez pratnje.⁶

⁴ RJA IV, 904 ima značenje »vrsta puške« te točno dodaje: i svirala, »što može biti starije značenje«.

⁵ Rad jsl. Ak. XLV, 1—5.

⁶ Ppnp IV, 132.

EPSKO PJEVANJE BEZ INSTRUMENTA

Novica Šaulić¹ izjavio je, da za pjesmu bez gusala ne bi dao ni »tursku paru«, čime je samo ponovio stihove iz Gorskog vijenca Petra Petrovića Njegoša:

A da za svu igru bez gusalah
Ja ti ne bih paru tursku dao

(stih 1618 do 1619)

Kao mnoge slične tvrdnje nije ni ova točna. Već je Vuk Karadžić spomenuo, da je jedan od njegovih najboljih pjevača, Tešan Podrugović, znao jedino recitirati (kazivati) pjesme, a da su drugi pjevači recitali ili pjevali bez gusala. I na svojim posljednjim putovanjima češće sam sretao dobre pjevače, koji su pjevali bez gusala, na pr. Milovan Ardšilić iz Pašine Vode (Žabljak) u Crnoj Gori, koji je umio oko sto pjesama bez gusala, ili Salih Beširović iz okolice Sjenice u Novopazarskom Sandžaku, koji se ispričao, da ne zna »guslati« i da će pjevati. Uopće sam nerijetko nailazio na pjevača, koji nije imao vremena ili nije mogao naučiti guslati.

Važnije je međutim, da pjevači, koji umiju gudjeti, ne mogu upotrebljavati gusle na putu ili pri radu. Već je A. Fortis² priopćio, da »Morlak« putujući kroz puste planine, naročito noću, pjeva o starim podvizima plemića i slavenskih kraljeva ili o nekom tragičnom događaju. No nemoguće je tako pjevati uz gusle pri jahanju i pješačenju, budući da se one moraju držati među koljenima. Već sam g. 1913. čuo u Hercegovini, da se jahači po cijele sate, noću, razonođuju glasnim pjevanjem, kojim se i ohrabruju; ovakvo pjevanje, koje se naziva »putničko«, pojačano je time, što se prstom začepљуje uho³ ili se prstom drži uho. Takvo »putničko« ili »kiridžijsko« (kiridžija = gonič) pjevanje zove se također »na glas, iz(a) glasa« (vidi pogl. VIII.), ili pak »ispod glasa«, ako putnik sebi pjeva tiho. Prije je takvo pjevanje bilo više uobičajeno, kad je putnika zaticala noć na putu ili kad se noću vraćao kući.

¹ Srp. nar. pjesme I, 1, str. XIV.

² Viaggio I, 91.

³ Bericht II, 16 i 23.

Takvo glasno pjevanje bilo je naročito lijepo slušati noću, kad je tišina, jer je odjekivalo brdima i dolinama. Bez instrumenta pjeva se i kad se pješaci, jaše ili vozi kolima na svadbu. Nešto sasvim novo i, kao što se čini izuzetno, predstavlja pjevanje uz gusle kod vožnje u autu (G. Poljica), budući da se u Muću u srednjoj Dalmaciji »stare« pjesme pjevaju bez gusala i u autobusu.

Prirodno je, da se bez instrumenta pjeva i pri raznim poslovima. Neki pjevač na Kosovu objasnio je to tako: »Nemaš da kopeš i gudeš«. I na Drini između Srbije i Bosne pjevaju bez gusala na splavima (kad krenu na lađama). U tvornici municije u Obilićevu u Srbiji radnik pjeva bez gusala pored stroja, da ne zaspi. No iznenadilo me je, da pastiri u raznim krajevima ne pjevaju, dok pasu stoku, osobito ne na crnogorskim planinama, i da se gusle na »planinu« uopće ne nose, nego ostavljaju kod kuće (Andrijevića). Ovo je točno samo do neke mjere, jer se crnogorski pastiri uveče sastaju i mnogo pjevaju, ali i po danu »u šumi« ili dok idu (gredom) po planini; pri tome »otežu« kao da pjevaju uz gusle (Žabljak).

Pjevači naravno pjevaju bez gusala i onda, kad im nisu pri ruci, na pr. u ratu.

U krajevima Dalmacije, gdje gusle nestaju (vidi pogl. VIII), možemo često sresti pjevače, koji umiju pjevati uz gusle i bez njih,⁴ na pr. u Otavicama kod Drniša, u Bolu na Braču, u Muću, u Majkovima (Slano), u Čilipima. U Slanom mi je pjevao bez gusala Ivo Đurjan, dok su njegov otac i tri sina pjevali još uz gusle, što se sada zanemaruje (to se zanemari). U Americi također pjevaju iseljenici »starinske« pjesme uz gusle i bez gusala, kako tko umije. I u Bijeljini u sjeveroistočnoj Bosni, gdje se upotrebljavaju gusle i tambura, pjevaju se epske pjesme i bez instrumenta.⁵

U spomenutim i drugim krajevima dalmatinskog primorja i na otocima pjevaju međutim muškarci⁶ često a žene uvijek bez instrumenta.⁷ Već u Splitu ima ribara i nepismenih seljaka u predgrađima, koji pjevaju bez instrumenta epske pjesme o Kraljeviću Marku i drugim junacima. Na nekim mjestima dopire pjevanje bez gusala daleko u zaleđe; to vrijedi, koliko sam mogao doznati, također i za Imotski i Sinjsku krajinu. Takav način pjevanja muškaraca s dalmatinske obale i otoka ne predstavlja nikakvo opadanje, nego je to veoma stari i uopće najstariji način pjevanja. Petar Hektorović opisuje kako su mu dva ribara, veslajući oko

⁴ Cf. fonogram 1932-4.

⁵ Ppnp I, 255.

⁶ Cf. fonogram 1932-5.

⁷ Za žensko pjevanje uporedi fonograme iz g. 1932., br. 7—12, 22, 28, 33 (stih 1—14), za pričanje (recitiranje) fonograme iz g. 1932., br. 24, 31, 33 (stih 15—25) i 35 (počevši od stiha 17).

otoka, pjevala svaki po jednu sasvim epsku bugaršticu i donosi također njihov tekst.⁸ Poslije su mu pjevala u dva glasa:

Jedan niže držeć, drugi više pojuć

jednu pjesmu (pisam), u kojoj se također spominju stari junaci. Na Hvaru pjevaju i danas dva ili više pjevača jednim glasom (unisono) ili najviše »u dva glasa«. Pjevanje bez instrumenta ima dakle svoju dugu tradiciju i bilo je najbolje sačuvano u ustima pjevačica (vidi pogl. VI.), ali i ono danas već izumire.

Hektorovićeve »pisma« dokazuje, da i višeglasno i kolektivno epsko pjevanje potječe iz daleke prošlosti. U Otišću kod Sinja pjevala su dva pjevača »Boj na Kosovu«, koji može pjevati jedan pjevač sam, ovako: jedan »počimlje« a drugi »nastavlja«. Vrijedi spomenuti, da se i na periferiji pjeva bez instrumenta: među iseljenicima u Žumberku u Kranjskoj pjevaju se junačke pjesme jednoglasno i dvoglasno, a u Čićariji u Istri očuvale su se još uvijek »bugarščine« u ustima staraca (saopćio mi prof. M. Gavazzi).

Za kolektivno pjevanje imam potvrdu i iz jugoistočne Bosne kao i iz susjednog dijela Srbije. Oko Višegrada i Rogatice postoji veoma karakteristično pjevanje bez gusala (iz glasa), kad 10 do 15 osoba jašu na konju i dvojica »zapjevaju«, a druga dvojica »nastavljaju«.

Bilo je već govora o naročitom pjevanju pjesama iz Kačićeva Razgovora (vidi pogl. VIII.). Treba još dodati, da mornari na lađama često recitiraju ili čitaju njegove pjesme. Čitanje iz Kačića, naročito zimi kod ognjišta, veoma je rašireno sve do otoka Krka u Hrvatskom Primorju.⁹

⁸ Stari pisci hrv. VI, str. 17—22.

⁹ Odnosno raznih načina pjevanja i čitanja iz Kačića uporedi fonograme 1931-27, 1931-96 i 1932-21.

MJESTO, VRIJEME I FUNKCIJA NARODNOG EPSKOG PJEVANJA

Franjevac Andrija Kačić Miošić nazvao je svoju veliku zbirku imitacijâ i pravih narodnih pjesama »Razgovor ugodni naroda slovinskoga« (1756.). U tom je smislu i danas epska pjesma »jedini razgovor« i samom pjevaču i puku, kojemu pjeva. Slično se i danas upotrebljavaju riječi razgovarati i razgovoriti, tako da na pr. pjevač »razgovara« kakva bega i hoće da obraduje i kakva činovnika (ja ću ga razgovoriti), ako dođe k njemu. Razgovor znači uopće ugodnu zabavu, pa susjedi dolaze osobito zimi jedan drugomu na razgovor, pri čemu se najviše sluša epska pjesma. I za putnika je noću »pisma najbolji drug i razgovor« (Poljica). Kod muslimana se u muslimanskoj sredini za razgovor upotrebljava turska riječ muhabet (Javor), muàbet (Prizren).

Kao svaki pravi umjetnik, i epski pjevač pjeva sam sebi najviše kod kuće i kad mu se prohtije, kad se odmara i ima slobodnog vremena i mira, najvećma naveče, i kad hoće da odagna brigu (brigu da razbije). U dubrovačkoj okolici stari pjevač, koji je dugo radio u Americi i poslije povratka iz Amerike, izgubio u lovu vid, pjeva odmah, kad ujutro ustane, a učitelj Skurić iz istoga mjesta pjeva i noću, kad se probudi i ne može spavati. I pri radu pjevač pjeva sam sebi, osobito pastir, kad pase ovce i naveče u svojoj kolibi. Jedan pjevač iz Novog Pazara i na putu, kad mu dođe raspoloženje (pa mi dođe raspoloženje), ide u kafanu, u kojoj su gusle, i zapjeva sam sebi.

Kod kuće pjevač pjeva djeci, unucima i svim ukućanima, osobito kraj ognjišta usred »kuće« starih domova i »u komina« u Dalmaciji. Ljeti pjevaju seljaci i pred kućama. Prije su ljudi bili više kod kuće, pa su imali i više vremena za pjevanje (St. Kolašin). Pjevanje je najbolje uspijevalo u zadrugama, gdje je živjelo zajedno više obitelji pod jednim »starješinom«. U patrijarhalno doba bilo je manje posla i više vremena za pjevanje, pa su i u zadrugi bili ljudi, koji su pjevali, priučeni na to (priučeni tome, Kalinovik), t. j. pri diobi posla zadruga je imala žene s naročitim

funkcijama, pa i specijalistkinju za umjetnički ručni rad, a i svoga pjevača.

Neki pjevači su po svojem zanimanju uopće vezani za kuću, na pr. žandarmerijski narednik ili pravoslavni svećenik, koji ipak na molbu naroda pjeva i javno kao predsjednik »Crvenoga križa« ili u »Narodnoj obrani«, ali kad je u službi, ne će da pjeva u drugim kućama (Gruža). I franjevci u Dalmaciji ili Hercegovini ograničavaju se na svoju župu ili samostan. U Kninu mi je pričao fra I. Menđušić, da je k njemu, dok je bio na župi, dolazio neki seljak, koga bi ponudio vinom ili čim drugim, ali najdraže bi mu bilo, kad bi mu dao svoje gusle, pa bi on pjevao.

I susjedi rado slušaju pjevača u njegovoj kući, a posjećuju ga i drugi ljudi, osobito nedjeljom i o blagdanima. Tako su me školovani ljudi u Rogatici u Bosni izričito upozorili, da odličnog pjevača ne slušaju samo u kafani i u društvu, nego da zalaze i k njemu kući.

No obično pjevači primjenjuju svoje umijeće kod susjeda i u javnosti pri različnim sastancima, naročito zimi, o blagdanima i svečanostima. Stanovnici jednoga sela ili veće skupine kuća sastaju se radi zabave naizmjenice sad kod jednoga, a drugi put kod drugoga seljaka, kod bogatih gazda češće i u većem broju. To se naziva: kad narod sjedi (Kula Norinska) sjedimo, sjede. Zato se takav sastanak na čitavom srpsko-hrvatskom teritoriju zove sijelo, selo, silo, prema pojedinom govoru. Iz usta jednog muslimana u Priboju čuo sam glagol sijeliti čak u rečenici: Pjevam seljacima, »kad sijelimo«.¹ Od istog korijena potječe i niz drugih naziva: posijelo (Novi Pazar, Karaula, Nova Varoš, Goražde), poselo (Čačak), sjednica, u jugozapadnom izgovoru s'ednica, koju sam riječ čuo u Ivanjici u Srbiji, u Novoj Varoši u Sandžaku, u Peći, u Crnoj Gori,² u Budvi i Hercegovini. Sjednik je vrlo običan naziv u Crnoj Gori, u Boki Kotorskoj (G. Grbalj), u Budvi, a i kod muslimana u Baru. Čest je naziv sjedeljka, nezabilježen u Rječniku Vuka Karadžića,³ sedeljka (Kruševac, Trstenik, Žiča, Kraljevo, Čačak, Ivanjica, G. Milanovac, Prokuplje u Srbiji; Javor, Osaonica, Novi Pazar, Peć; Vasojevići). Potvrđena je sedeljka i na Kosovu.⁴ Očekivani ikavski oblik sjediljka sâm nisam čuo, ali poznat je već iz Gundulićeva »Osmana«,⁵ gdje se pripisuje bugarskim selima. O naročitoj sedeljci pričali su mi pjevači u Trsteniku u

¹ Ovu riječ ima i Karadžićev Rječnik (700) s potvrdom iz Dubrovnika.

² Erdeljanović, Kući (Srp. etn. zb. VIII, 291—292, prikazuje ukratko takve sastanke, za koje navodi samo naziv sjednik, sjednica.

³ Napominjem, da Karadžić pripisuje nazive posjedak, posjelo, posijelo, posjednik i sjednik samo Crnoj Gori, a naziv posjednica Boki Kotorskoj.

⁴ Ppnp I. 103.

⁵ Stari pisci hrv. IX, 3. izd. 444—445, pjev. VIII., stih 196., 217., 226.

Srbiji: vrši se na raskršću putova, gdje se naloži vatra, pa posjedaju oko vatre, žene rade, a muškarci razgovaraju, guslar pjeva, pa se i pleše. Divno je bilo slično veče, koje je bilo priređeno za učesnike IV. kongresa slavenskih geografa i etnografa godine 1936. u Malamiru u Bugarskoj. Posjed (idemo po posjedima) čuo sam u Slanom nad Dubrovnikom. Posjedak je običan kod muslimana i pravoslavnih u Novopazarskom Sandžaku, no ondje sam u Osaonici čuo primjedu: na posjedak u tursko doba, a sada sastanak; ovu riječ imam zabilježenu i iz Kuršumlije u Srbiji i iz Konavala u dubrovačkoj okolini, a na posedak je potvrđeno i kod kosovskih Arnauta.⁶ U Lipljanu na Kosovu govori se: idemo na sedišće. U Ivanjici sam čuo sedenje, ali školovani informator odmah se popravio: sedenje; prvi slog uopće nije izgovorio pravilno, jer prema mjesnom govoru riječ mora glasiti sjedenje, što ima Rječnik Vuka Karadžića u značenju das Sätzen, sessio. Navodim ovaj primjer, koji se kod svih naziva često ponavljao, kao potvrdu, da se oblici nisu uvijek izgovarali u mjesnom narječju ili da su se miješali. U Kuršumliji u dolini Toplice upozorio me je jedan Crnogorac na mjesni naziv sjedenka; sjedenka je potvrđena i iz okoline Niša⁷; bugarska sedenka, u istočnom izgovoru sedjanka, dopire dakle daleko na zapad. G. Weigand prevodi sedenku kao Spinnstube,⁸ t. j. prelo, a i kod Srba i Hrvata prelo je poteklo iz iste društvene potrebe kao selo, sednik, što je primijetio već P. Rovinski.⁹ Na prelu se sastaje više mladež sa svojim interesima, pa stoga nije čudo, što Janko M. Veselinović, koji je sam bio dobar guslar,¹⁰ u svojoj pripovijesti »Na prelu«¹¹ nema guslara, ali guslar se sigurno i ondje pojavljuje, za što imam dokaze iz različitih mjesta od Srbije do Dalmacije.

Osim svih navedenih naziva obični su još nazivi sastanak (Nova Varoš, Čačak, Rača, Goražde), društva (Kosovo), veselo društvo (Stojnik), skup u Crnoj Gori, gdje su poznati i »plemenski skupovi« za raspravljanje zajedničkih poslova, u Baru, u Savini (Boka Kotorska) i u Užicu. U Trsteniku sam od pjevača čuo i nazive gozba i večernje, što su mi protumačili kao »sedeljku večernu«, koja počinje po podne u pet ili šest sati.¹² Isti pjevači su upotrebljavali i riječi skup, selo, prelo,

⁶ Ppnp I, 111.

⁷ Ppnp I, 97.

⁸ Bugarско-нѣмски рѣчник, 2. izd., 351. Miklosich, Etym. Wb. 289 ima prijevod Gesellschaft, za sijelo Sitzgesellschaft (iz Rječnika V. Karadžića).

⁹ Cernogorija II, 1, 739.

¹⁰ J. Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, 2. izd., 387.

¹¹ Celokupna dela I, 17—40.

¹² Večernja, večernje je izraz za večernju bogoslužbu (Karadžić, Rječnik 61). Uspor. slovenski večernija, die Vesper; i običajan izraz večernice (plur.) služi kao naziv zbirke popularnih spisa Družbe sv. Mohorja.

pa se slično čuju različni izrazi i na drugim mjestima jedan uz drugi. Četiri takva naziva potvrđena su u Srbiji već g. 1833., kad je prvi srpski knez Miloš ukazom zabranio sastanke muškaraca i žena »na sedištu noćnom tako nazvanom prelu, sjelu il' sjeđeljki«. ¹³ Ujedno je to zanimljiv primjer neuspjelog birokratskog proganjanja narodnih običaja, koje iznenađuje naročito u Srbiji u doba romantizma.

Takvi sastanci održavaju se najviše u zimsko doba, kad su duge noći i kad veliki snjegovi odsijeku sela u visokim planinama na čitave sedmice i mjesece od ostaloga svijeta. I jesen je zgodno doba, kad se završe poljski radovi i kad u kućama poslije rodne godine ima mnogo seoskog blagostanja, osobito rakije, vina, mesa, voća i žita. Govorili su mi direktno: »Dodi, kad bude rodna godina«, a za velike suše čuo sam: »Ako ne bude kiše, više ćemo kukati nego pjevati«. Ljetí gusle leže, jer zbog mnogo posla ljudi nemaju vremena za zabave i umorni su; izuzetak čine jedino praznici. Ljeti pjevaju samo ribari, kad se vraćaju s ribolova na moru. Sâm sam već spomenuo, da ljetno doba nije bilo zgodno za moja putovanja i da su pjevači željeli, da ih potražim zimi. Zaslužni skupljač i izdavač narodnih pjesama franjevac Ivan Jukić okusio je to još u većoj mjeri već g. 1845., kad je putovao po Bosni, pa su u Kupresu bila u svakom selu tri, četiri pjevača, ali nijedan mu nije htio pjevati ni za dobru plaću; govorili su mu: »Dodi zimi, pa ćemo ti dodijati pjevanjem«. ¹⁴

Epsko pjevanje samo je dio zabavnih večeri, na kojima se vode razgovori, pričaju pripovijetke, šale i dosjetke, pjevaju lirske pjesme i igraju različne igre, ¹⁵ od kojih su mi češće spominjali *kozanje* ¹⁶ (Kosovo, Novi Pazar, Kuršumlja); muslimani u Novopazarskom Sandžaku prozvali su ovu igru igrom »prstena pod kapom«. Na nekim mjestima se i pleše. U takvu je društvu dakako vrlo omiljen guslar, pa ga gazde sebi osiguravaju pozivom. U krajevima, gdje je epsko pjevanje još u cvatu, sastaje ih se više, tako da dođe na red (reda se, Srebrenica) svatko, tko zna pjevati, pa se čak i natječu, tko će bolje pjevati. S pjevanjem se izmjenjuje i pričanje o bojevima. I u mirnim i visoko kulturnim Konavlima pod Dubrovnikom pjeva se uz gusle i priča se o starim junacima, vojvodama i bitkama. I kod novopazarskih muslimana drže se sifjela, zapjeva se jedna ili dvije pjesme, igra se kozanje, pa se opet pjeva do ponoći sve do dva sata i pričaju se bojni događaji. Ovakvi sastanci traju svagdje vrlo dugo, od deset do tri sata noću, obično do ponoći, ali i do zore uoči blagdana i pri naročito dobrom raspoloženju. Broj učesnika nije velik, deset, dvadeset do trideset ljudi,

¹³ Srp. etn. zb. XIV, 458.

¹⁴ Znžo XXVIII, sv. 2., 68.

¹⁵ Zato sam čuo u Srbiji na Javoru »na igre« mjesto »sastanci«.

¹⁶ »Kozati se« potvrđuje Rj A (V, 417) samo iz Like.

žena i djevojaka, što se ravna prema napućenosti mjesta i imućnosti gazde, koji se po mogućnosti brine i za to, da počasti prisutne bar rakijom i vinom. U Poljicima piju momci do ponoći vino, a poslije ponoći rakiju te idu i u druga sela, dok samo stariji ljudi sjede na istom mjestu. Zanimljivo je, da kod Kuća sjede »sjedničari« kraj vatre prema starosti.¹⁷

Epska pjesma pjeva se mnogo o blagdanima i svečanostima. Među kršćanima nema velike razlike, ali o muslimanima ćemo posebno govoriti. Svagdje se pjeva o velikim blagdanima (veliki godovi, velike svetkovine, praznici ili praznični danovi, Prizren), kakvi su Božić i Uskrs, kada pjevaju pjevači dotične kuće, ili ih zovu iz susjedstva, a dolaze i sami kao gosti. U Boki Kotorskoj najviše pjevaju, kad na Badnjak nalažu na vatru »badnjake«, t. j. cjepanice od naročita hrasta (cera), ukrašene zelenim grančicama. Poslije večere na Badnjak sastaju se guslari i natječu se, tko će bolje pjevati. U Užicu se pjevalo, kad je »položajnik«,¹⁸ t. j. prvi gost na Božić, bio zvan »na čast«, ali danas toga više nema (pričao mi je to Nedeljko Čutović). Iz franjevačkog samostana na širokom Brijegu nad Mostarom jaše na Božić svećenik u daleko razbacana sela, da služi misu; u kući, u kojoj noćuje, skuplja se oko 100 ljudi, pa tako ima dosta prilike za pjevanje uz gusle. Na ove velike blagdane narod ima prilike da se veseli (veseli se narod), jer kod pravoslavaca traju ovi blagdani tri dana, ali i kod katolika spomenuli su mi još naročito blagdan sv. Stjepana, Novu godinu i Tri kralja. Za pjevanje je uopće zgodna prilika i na zabavama u doba poklada. Iznenaduje, da se u Slanom nad Dubrovnikom malo pjeva o pokladama, a na Uskrs uopće ne. Značajni su i blagdani Djevice Marije, osobito Velika i Mala Gospa. Proslavu pravoslavnog blagdana Velike Gospoine vidio sam u Drnišu, u kojem je stanovništvo većinom katoličko. Kod blagdana postoje dakako i mjesne razlike. Na pr. u katoličkom Metkoviću spomenuli su mi i Ivanjdan, blagdan sv. Vida i sv. Ante, a u dubrovačkoj okolini sv. Vlaha, dubrovačkog zaštitnika. Na kraju pjeva se svagdje svake nedjelje ili svakog svetka i u malim seoskim kafanama.

U Srbiji su se među pravoslavne blagdane računale i litije¹⁹ (Kruševac, Požega, Lužnice, Prokuplje), t. j. procesije od crkve preko polja i livada. Karadžić poznaje riječ i pojam samo iz Vojvodine, a i Rječnik Jugoslavenske akademije ima samo slučajan citat iz M. Đ. Millčevića, koji je u svojem djelu »Život Srba

¹⁷ Erdejanović, Kući, Srp. etn. zb. VIII, 291.

¹⁸ Običaj »položajnika« nalazi se i u drugih južnih Slavena, zatim u Mađara, Slovaka, Poljaka i Ukrajinaca. Vidi o tom poredbenu studiju Petra Bogatyreva, Lud. slowiański III, 107—114, 212—273. Uspor. Karadžić, Rječnik 549—550.

¹⁹ Iz novogrčkog *Λιτή*, Rj A VI, 124.

seljaka»²⁰ poznavao samo blagdan Krsta i Krstonoše negdje između Uskrsa i Petrovih postova²¹ (poklade). Meni je bilo nejasno, kako se mogu »na litiji« pjevati epske pjesme, dok mi pjevač Maksimović iz Lužnica nije pismeno objasnio, da su litije krstonoše, da se uoči toga dana kraj crkve pjeva i večera i da je on pri takvoj večeri često pjevao kakvu junačku pjesmu uz gusle. Drugdje se prilika za pjesmu pruža bez sumnje nakon procesije pri zabavi u gostionici ili na drugom mjestu.

Posebno vrijedi spomenuti svečanosti oko crkava i manastira na dan crkvenog patrona (crkvena slava, Cetinje, Vasojevići; hramovi praznik, Đakovica). I o drugim blagdanima ljudi se skupljaju na sabore ili zborove (ovaj više narodni izraz upotrebljavaju i pravoslavci), uz koje su povezana i proštenja. Na ovakvim saborima pjeva se podveče, pa tako sebi skraćuju vrijeme ljudi, koji su došli izdaleka, a i na sam blagdan, ali ne svagdje. Tako se sastaju pjevači iz okolnih sela kod manastira sv. Petra kraj Prizrena, gdje su po prilici do g. 1925. bila dva, tri pjevača, a nakon četiri ili pet godina i manji broj, u Gračanic, u Dubokom Potoku i na Crnoj Reci, dakle na Kosovu i u blizom mu Starom Kolašinu, zatim u Slatini i kod svete Trojice kraj Plevlja u Sandžaku,²² u Čajniču na granici Sandžaka i Bosne,²³ a i na pravoslavnom »zboru« u Zavali u Hercegovini. No vrijedno je zapaziti, da pjevače na saborima ne poznaju znamenita mjesta Banja, Studenica i Žića, Topola i Ivanjica u Srbiji, Morački manastir u Crnoj Gori, i da se u Požegi i u Gružu u Srbiji pojavljuju samo slijepci. Ne pripisujem značenje svojim bilješkama o saborima u Mladenovcu i u Kuršumliji u Srbiji, jer je u Prokuplju (leži kao i Kuršumlija u topličkoj dolini) pop Sekula Dobričanin uzeo za svaki slučaj sa sobom gusle, kad nas je odveo na sabor u obližnji Balinovac, jer je dobro znao, da pjevači ne nose na sabor gusle. Naročito me razočarao čuveni »zbor« na crnogorskoj Sinjavini na dan sv. Ilije. U Nikšiću su mi rekli jedan profesor, jedan pop i skupljač

²⁰ 2. izd., Srp. etn. zb. I, 127.

²¹ U katoličkoj crkvi su »križevi dnevi«, rogationes, u ponedjeljak, utorak i u srijedu poslije 5. uskrsne nedjelje. RJA V, 590. Kod Slovenaca »križev teden«, die Kreuz- oder Bittwoche; o križevem. M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar I, 472.

²² U Bučju kod Prijepolja pričali su mi, da je kod sv. Trojice bilo mnogo pjevača, ali sami su mi spomenuli dva do tri. Kad sam g. 1924. bio u Plevljama, priredili su za mene u manastiru sv. Trojice pjevaljski pop, zastupajući jedinog kaludera, koji je bio na putu zbog gospodarskih razloga, kotarski načelnik i potpukovnik mjesne posade »guslarsko veče«, na kojem je osim kotarskog načelnika, koji je sam bio pjevač, pjevao — musliman Osman-beg Cengić. Vidi moju raspravu La poésie pop. épique, str. 54.—57., sl. 44.—46.

²³ U Goraždu su mi pričali, da uoči Gospojine dolaze dva do tri pjevača. Ja sam sâm vidio ovo proštenje 28. kolovoza 1924., na kojem su pjevala dva pjevača bez naročitog zanimanja i djelovanja na mene. Vidi La poésie pop. épique, 72—74, sl. 81.

narodnih pjesama Luburić, da ondje nemam što tražiti, jer bih mogao vidjeti samo lumpanje, igre s konjima, bacanje kamena, ples i skakanje kod crkve Ružica. Tako je također i bilo, kako je utvrdio moj sin Stanislav. Slično nisam imao sreće ni s katoličkim Iljindanom (20. VII.) u Metkoviću u Dalmaciji, kamo sam naročito doputovao iz Srbije, jer sam čuo, da se ondje sastaje narod iz čitave Dalmacije i Hercegovine. To je i istina, pa sam se ondje upoznao s katoličkim, pravoslavnim i muslimanskim pjevačima,²⁴ ali oni su došli na proštenje, koje se ondje naziva *d e r n e k* (tur.), *s a j a m*, bez gusala, i u jednoj je gostionici pjevao samo profesionalni pjevač Ivan Taslak uoči blagdana na poziv gostioničara. Važno je bilo i opažanje u Goraždu u jugoistočnoj Bosni. Ondje se održava »crkveni zbor« kraj crkve, koja leži 3 km od grada, u koji se ljudi poslije bogoslužbe vraćaju i ondje plešu i pjevaju uz gusle u kafanama i »birtijama« (iz njem. *Wirthaus*). Da se uopće kraj crkava ne pjeva, čuo sam u Sjenici (»kraj crkava se ne sluša«), u Đakovici (izričito: »gusala nema«), u Ivanjici i u Vasojeviću, samo u Vlasenici u istočnoj Bosni bilo mi je rečeno, da se pjeva nedjeljom kod crkve. To je običaj poslije katoličke mise kraj Drniša, prije nego počne »kolo« (pričao I. Meštrović) i u Kijevu u Dalmaciji, gdje pjevači pjevaju i na župnom dvoru. I u Slanom se pjeva poslije svečane mise (*míssa festa*).

Ove činjenice, do kojih mi je bilo mnogo stalo da ih utvrdim, dokazuju, da čuvene crkve i manastiri nisu imali osobit utjecaj na razvoj i gajenje epskog pjesništva, kako bi se moglo činiti i kako se također tvrdilo. Najznačajnija je u tom smislu bila izreka arhimandrita Ilariona Ruvarca, utemeljitelja kritičke historijske škole kod Srba, koji je g. 1904. u svojem srijemskom manastiru Grgetegu pri razgovoru o narodnim pjesmama aforistički primijetio: »Ja mislim, da je sve to poteklo od nas«.²⁵ Poznavajući francuske epike mogli bi se također pozivati na teoriju I. Bédiera, da su neki francuski eposi povezani sadržajno s određenim mjestima, samostanima i značajnim prošteništim.²⁶ S te strane nalazimo i kod pravoslavnih Srba spominjanja glasovitih manastira i njihovih građevina, koje su podigli srpski srednjovjekovni vladari,²⁷ u nekim legendama i pjesmama. Pritom je zanimljivo, da se crkvena tradicija sačuvala sve do danas najviše baš u Staroj Srbiji, u jezgri srpske srednjovjekovne države. No u cjelini srpski su manastiri malo iskorišćavali svoju prošlost, pa same epske pjesme,

²⁴ Značajno je, da i na »crkvenim saborima« pred pravoslavnim općinstvom pjeva u tuzlanskom kraju u Bosni musliman Sarajlić neke novije pjesme o ratovima, da štogod žaradi. Ppnp I, 123.

²⁵ Bericht II, 38.

²⁶ U češkoj literaturi vidi o tom odličnu studiju V. Tillea »Rohcevařes« (U Prágu, Češka akademija 1912.).

²⁷ Usporedi: Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 93, 95, 96, 190, 194 (Zidanje Ravanice).

koje spominju stare manastire, ne moraju nipošto potjecati od kaluđera, nego od svjetovnih pjevača, koji su dobro poznavali sveta mjesta. Sabori su dakako imali crkveno-odgojno značenje, ali važnije je bilo nacionalno značenje, o čemu sam se uvjerio već g. 1924. u Čajničju na granici Sandžaka i Bosne, gdje sam sebi objasnio opadanje značenja sabora time, što su se prije na njima sastajali Srbi iz Crne Gore, Srbije, Bosne i Turske na narodno-političko vijećanje, što više nije bilo potrebno poslije pada Turske. Poznato je, da je sabor udario temelj Karađorđevoj i Miloševoj Srbiji. Osim toga naglasio je Sekula Dobričanin u jednoj propovijedi,²⁸ da su se na saborima sklapala prijateljstva, poznanstva, »kumstva i pobratimstva« i slično.

Među najveće svetkovine pravoslavnih Srba ubraja se *slava* ili *krsno ime*, no ono je poznato i kod dijela katoličkih Hrvata u Boki Kotorskoj, u Konavlima, u južnoj Hercegovini, u makarskom primorju i u bosanskom Grahovu.²⁹ Dakako, u novije vrijeme katolici slavu djelomično napuštaju, na pr. Majkovi (Slano) slavili su krsno ime do g. 1930. i napustili ga, jer katoličko svećenstvo »malo brani«, što se objašnjava time, da se »slava« kod Srba smatra oznakom srpstva. To je svetkovina predā (uspor. rimske Lares) i tumači se crkveno, da je to krsno ime, koje je dobio pri krštenju prvi predak obitelji, koja se zatim razgranala, tako da istoga sveca slavi vrlo mnogo kuća, pa je tu slavu jedan istraživač dobro nazvao »das Sippenfest«.³⁰ Naziv »slava« potječe prema R. Grujiću od početnih riječi »u slavu i čast« pri lomljenju kolača, ali moguće je i vjerodostojno također i tumačenje, da se osamostalila prva riječ naziva »slava krsnoga imena«, jer i pravoslavni sveštenik Sekula Dobričanin³¹ naziva običaj »slava krsnog imena«. Ni »slava« nije jedini naziv. Uz »krsno ime« upotrebljava se i riječ *sveti*, *svetoga*,³² *sveta c*.³³ Kod katolika sam čuo pored krsno ime (Konavle, Majkovi kod Slana) i *bruna* (Metković), *brgulja* (Opuzen),³⁴ *krsne slave* (Gruda u Konavlima), koje se u Slanom računaju među »feste«. Naročito su svečane »zimске slave«: Mitrovdan (Mitar — Demetrius, 26. X. po starom kalendaru, Nikoljdan, Stjepanjdan, kad u domovima ima dosta vremena i dosta seoskog obilja. Vrlo je važno pri tome, da poslije obreda u nazočnosti popa nastaje vrijeme za pjevanje tek onda, kad se gomila razide pa ostaje uže društvo pravih prijatelja, koji piju,

²⁸ Na stazi službovanja, 56.

²⁹ Vidi kratke članke R. Grujića i V. Čajkanovića, *Nar. enc.* IV, 145—146, gdje je također navedena i opširna literatura o toj svetkovini, koja se tumači na različite načine.

³⁰ Lj. Peco, *Zeitschrift für österr. Volkskunde* 1913.

³¹ Na stazi službovanja, 34.

³² Karadžić, *Rječnik* 690; Elezović, *Rečnik* II, 207.

³³ Karadžić, *Srp. nar. pjesme* II, 87.

³⁴ Tu riječ poznaje samo u značenju solemnitās Rj A I, 640.

razgovaraju i pjevaju čitavu noć sve do zore. U većem se društvu uopće ne može pjevati, jer ponetko ne će da sluša, pa se tako i pri velikim svetkoviinama stvara uže društvo (G. Milanovac). To je najbolji dokaz, da je epsko pjesništvo ozbiljna intimna narodna zabava, pri kojoj se nikad ne pleše, tako da »túrnej« i »koncerti« kasnijih putujućih pjevača nisu nikako bili u narodnom duhu. Pored glavne slave postoje i sporedne (uzgredno krsno ime), poslave (Prizren), prisluge (Gruda u Konavlima).

Domaćim svečanostima pripada i krštenje (krštenje, Prokuplje; poveljica, Lužnice).

Od javnih proslava naročito je značajna svetosavska, t. j. dan sv. Save, osnivača srpske autokefalne crkve i srpske prosvjete, najmlađeg brata prvog srpskog okrunjenog kralja Stevana, koja se u novije doba slavi kao veliki nacionalni blagdan. Toga je dana u prijašnja vremena i na velikim svečanostima bio na programu guslar, koji je dakako često pjevao samo jednu pjesmu ili bar dio kakve značajnije epske pjesme, koju su za okupacije Bosne i Hercegovine slušali i austrijski generali. Na ovoj i sličnim svečanostima slušaju još na mnogim mjestima radije dobroga guslara nego violinu i glasovir (Cetinje). Vrlo su omiljene i školske svetosavske svečanosti, na kojima su prvi put javno nastupali mnogi od mojih pjevača. Za svjetskoga rata pjevalo je u Čajniču u Bosni na »svetosavskoj« slavi šest guslara crnogorskoj »lovčenskoj brigadi«.

U nekim krajevima sastaju se katolici na Svijećnicu »na kandelorsku večeru«, ³⁵ na kojoj pjevaju građani rodoljubne pjesme (budilice), a seljaci i epske pjesme (Drniš). Čini se, da je to više mjesni pendant »svetosavskoj« proslavi, premda je »kandelora« poznata i iz starije literature u većem dijelu Dalmacije.

U novije doba pojavljuje se guslar i na zabavama na Vidovdan, t. j. na dan sv. Vida, na dan godišnjice sudbonosne bitke na Kosovu polju. I na sokolskim svečanostima pojavljivali se guslari, na pr. na jugoslavenskom sokolskom sletu god. 1930. pjevali su vrlo poznati pjevači Svetislav Jaćimović, Tanasije Vučić i Ilija Vuković iz Gacka. Ovaj posljednji htio je doputovati kao »narodni guslar« i na sokolski slet u Pragu g. 1932.

Najveće značenje za epsko pjesništvo ima kod muslimana ramazan, mjesec posta i molitve, koji se ne slavi uvijek u isto doba, nego počinje svake godine deset dana ranije nego prošle godine. Može dakle pasti na proljeće, ljeto, jesen ili zimu. Traje uvijek trideset dana, od mladaka do mladaka. Na isti dan i na isto doba pada svakih 36 godina. Za čitava ramazana ne smiju muslimani od izlaza do zalaza sunca ništa ni piti, ni jesti, ni pušiti. No ramazan nije samo mjesec posta i molitve, nego i mjesec velikog

³⁵ Iz talij. candelora. RjA IV, 818.

veselja. Ovi blagdani, u kojima se musliman uzdiže nad svakidašnji i običan život u čistoću duše, u koranu su označeni kao najbolji i najuzvišeniji dani čitave godine.³⁶ U svim kućama, dućanima, hanovima i kafanama gore svijee gotovo do zore, i noć se pretvorila u dan. Takve su noći dakako posvećene i jelu i zabavi, na kojoj pripada važna zadaća i epskim pjevačima, koji imaju osobito za dugih noći vremena za najdulje pjesme ili i za više pjesama.³⁷ Inače muslimani se zabavljaju muzikom na orijentalne instrumente, a u kafanama slušaju u gradovima i gramofon, igraju tombolu, »tavle«, šah, karte, domino i različne druge igre.

Kad se završi ramazan, drugi dan počinje bajram,³⁸ najveći blagdan, koji traje tri dana. Osim velikog bajrama postoji i mali bajram ili »kurban-bajram«, dva mjeseca i devet dana iza bajrama, kad za spomen, kako je Ibrahim (Abraham) htio po božjoj zapovijedi žrtvovati svoga sina Izmaila (Izaka), svaki istaknutiji musliman zakolje ugojenog ovna (kurbana). I bajram je pogodno doba za epsko pjevanje kao i veliki blagdani kod kršćana. O ramazanu su prije begovi držali čitav mjesec pjevače, koji su dolazili iz Hercegovine ili iz sjeverozapadnih krajeva Bosne, iz Krajine, ali i iz okolnih sela. Danas su u kućama obično domaći pjevači. No glavna su njihova mjesta nastupanja u gradovima, a i na selu, dakako ovdje ne svuda, kafane, u koje pjevače pozivaju ili oni dolaze i sami. Ako u kafani pjeva čitav mjesec jedan pjevač, on ne ponavlja pjesme, koje mogu trajati vrlo dugo, pa i čitavu noć; ali nisam čuo, da bi jednu pjesmu razdjelio na dvije ili i više noći kao pjevači starofrancuskih eposa. I na bajram se zovu pjevači u kuće, a među bivšim ljubiteljima epskoga pjevanja spominje se i novopazarski paša Mahmut-paša.

Kao kod kršćana nedjeljom i svakoga blagdana, tako se i kod muslimana može pjevati u petak. Na pr. petkom dolaze muslimani iz Sandžaka u Ivanjicu, ostaju ondje naveče i pjevaju u kafani epske pjesme.

Čudno je, što muslimani zadržavaju po tradiciji kao bivši kršćani i pod utjecajem kršćanske okoline neke kršćanske svetkovine, Đurdevdan (sv. Juraj, proljetni svetak), Alidžun (t. j. Iljindan), Petrovdan, pa čak i Vidovdan, koji je u Srbiji i Jugoslaviji postao državni blagdan. U te dane se prave izleti u okolicu ili priređuju zabave u kakvom vrtu (teferić).

Velika obiteljska svečanost i radost muslimana jest sunenje (obrezivanje), koje se vrši kod dječaka između prve i

³⁶ A. Hangi: Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, 2. izd., Sarajevo 1906., 29—32.

³⁷ Vidi sliku muslimana pjevača u gradu; Hangi, Život i običaji muslimana 36/37.

³⁸ RJA I, 188 navodi oblik barjam, ali ja sam čuo samo bajram, što odgovara originalnoj turskoj riječi bairam.

desete godine, najčešće na kraju treće, pete i sedme godine.³⁹ I na tu svečanost zovu neki epskoga pjevača (Javor, Višegrad, Rogatica), ali ne svagdje.

Najveseliji je događaj s v a d b a (u zapadnim krajevima p i r, što je iskonski značilo i znači i sada svadbenu gozbu⁴⁰), tako da je već Vuk Karadžić u Rječniku (str. 60.) za riječ v e s e l j e zabilježio značenje svadba, a ja sam sâm u ovom značenju čuo »na veselju« u Rudniku u Srbiji i u Luci Šipanskoj u Dalmaciji.⁴¹ Svadbeni običaji nisu svuda jednaki. Tako je kod muslimana u Bijeljini svadba mogla trajati 10—15 dana, ali obično traje 2—3 dana (Stari Kolašin, Rogatica, Trnovo kod Slanoga); u samom Slanome svadba traje od subote naveče do ponedjeljka po podne, a u Konavlima dan i po, pri čemu se dakako ponekad ne spava; i u katoličkoj Budvi trajala je svadba s čitavim ceremonijalom osam dana. Znamo doduše iz narodnih pjesama Vuka Karadžića (knj. I.) i iz njegova djela »Život i običaji naroda srpskoga«, koje je stvarno popratna knjiga uz određene narodne pjesme, djelomično svadbeni ceremonijal i njegove lirske pjesme iz pravoslavnog Risna, iz katoličkog Perasta i iz katoličkih Konavala, a naročito zdravice iz pravoslavnih Paštrovića, ali upozoravam na to, da bi bilo moguće i potrebno sakupiti sličan materijal iz mnogih dalmatinsko-primorskih krajeva, na pr. iz Slanoga, gdje bi svadbenih lirskih pjesama bilo preko 150. U ovim krajevima pjevaju se junačke pjesme istom poslije završenog programa, najviše o ženidbama, kao i u ostalim krajevima, iz shvatljivih razloga. Skrećem pažnju na to, da velik dio svih zbiraka narodnih epskih pjesama čine ženidbe, a jednako je tako i u drugoj knjizi Vuka Karadžića. Dakako, u unutrašnjim patrijarhalnim krajevima pjevaju se većinom »starinske«, junačke pjesme, na pr. u Srebrenici u istočnoj Bosni »sve od junaka, samo mač, ništa od ljubavi«. To se tumači također time, da su svatovi, koji su dovodili djevojku, bili prije jako naoružani, i uopće podsjećali su na »četničke« pohode iz vremena otmice djevojaka, koje je često trebalo i braniti, da ih tko ne otme od svatova. Uopće je ovakav pohod bio opasan u vremenima, kad su u brdima i klancima »carevali vuci i hajduci«. ⁴² Čak i u Slanom sam čuo, da je u stara vremena vrijedilo: »Konje dajte, oružje ne dajte, pod oružjem zasjedajte, dok ne izvedu nevjestu i predadu deveru«. Na svadbe su bili pozivani i glasoviti pjevači, koji se često diče time, koliko su doveli nevjestu; pjevača Ivana Taslaka iz Vida kod Metkovića zovu i u mjesta oko 50 km

³⁹ Hangi, Život i običaji muslimana, 145—146. Hangi piše etimološki sunnenje (g'agol sunnetiti), ali govori se samo sunećenje.

⁴⁰ Rj A IX, 860—861.

⁴¹ Uspor. češ. veselka, ukr. vešile, Hochzeit, polj. wesele. Čak je i u lit. prešlo vesele, Hochzeit, Mik'osich, Etym. Wb. 386.

⁴² Hangi, Život i običaji muslimana 179.

daleko. Često imaju obadvije strane, mladoženjina i nevjestina, svoje pjevače, a i gosti sami pjevaju. Uopće pjeva se kod nevjestice i mladoženje. I kod novopazarskih muslimana postoji posjeda k, kad se sastaju svatovi, koje prati pjevač (isprati svatove).

Glavno mjesto pjevanja pred javnošću jesu kafane i gostionice svake vrste. Za kafane je običan izraz kafana i kavana, ali i kava i kahva. Najtipičnije su ovakve kafane u Bosni i Hercegovini: male začadene sobice, u kojima sjedi kraj zemljane peći s petnjacima »kahvedžija« i »peče« kavu.⁴³ Takvih kafana ima u Bosni i Hercegovini vrlo mnogo, u muslimanâ gotovo svaka deseta do dvadeseta kuća. Unutrašnjost im je vrlo jednostavna. Kraj zida su smještene sećije, na kojima su jastuci, ispunjeni vunom ili sijenom, a preko njih je prostrta plava ili crvena čoha. Samo je u jednom uglu sećije bolji i viši jastuk, šiljite, mjesto za istaknutijeg agu ili bega, koji posjećuje kafanu svaki dan. U nekim kafanama smjestio se i brijač (berber). U većim gradovima kafane su bolje uređene, i u njima se nalazi orijentalni i zapadnoevropski namještaj. U takvim je kafanama i najveći red i čistoća, a u jednostavnijim kafanama čistoća je sporedna stvar, ali sve one imaju izvrsnu kavu, kakva se ne može dobiti ni u najelegantnijim evropskim kavanama.⁴⁴ Slične kafane nalaze se kod muslimana i pravoslavnih u Sandžaku, ali u selima ih uopće nema ili ih ima razmjerno malo i uglavnom se nalaze uz ceste. Kod starog manastira Banja, gdje su također toplice, susrećemo se s guslama u svakoj kafani, u Prijepolju ima stalno gusle pravoslavni kafanar, kod kojega obično odsjedaju seljaci ili se sastaju kod njega o svetkovinama. U Priboju je još g. 1930. svatko išao rado u kafanu, gdje je pjevao dobar pjevač. Vrlo su raširene kafane u Crnoj Gori, gdje se o Andrijevići, glavnom gradu plemena Vasojevića, izrazio slovenski pjesnik O. Župančić, da ima na sto kuća stotinu i dvadeset kafana. U jugoistočnoj Bosni u Višegradu nalazile su se gusle u pravoslavnim kafanama sve do svjetskog rata, danas ih ima više kod muslimana, ali već u nedalekoj Rogatici nalaze se još gusle u pet, šest, sedam pravoslavnih kafana i u četiri muslimanske kafane, u kojima pjevaju seljaci, kada dolaze u grad. U Srbiji su se kafane razvile u kafanske restauracije.

U tursko, a i u kasnije doba igrali su veliku ulogu hanovi (tur. chân), u kojima se mogla dobiti crna kava, kruh, jaja ili na raznju pečena janjetina i ovnujsko meso. Poslije okupacije Bosne i Hercegovine u novim se hanovima moglo dobiti i pivo, vino, rakija i druga opojna pića. U hanovima su noćile uglavnom karavane i kiridžije. U hanu je obično bila samo jedna, a najviše dvije sobe, bez kreveta i namještaja, na zemlji ili na podu rasprostrte su samo hasure (slamnata rogožina). Putnik bi uzeo s konja

⁴³ O. c., sl. na str. 79. Drugdje se kava »kuha« ili »kuva«. Karadžić, Rječnik 329.

⁴⁴ O. c., str. 82.

gunj ili vuneno čebe, prostro bi ga na rogožini i tako spavao. Hanovi su obično imali jedan kat, dolje su bile staje za konje, a gore prostorije za putnike i vlasnika hana. U krajevima, gdje ima mnogo šume, hanovi su bili drveni, a drugdje su bili od kamena. Hanovi su se gradili po selima i gradovima; u slabo naseljenim krajevima s jakim vjetro (bura) bilo je uz ceste više hanova. Zato ih ima najviše na bosanskim poljima oko Kupresa i Šujice, Livna i Grahova, vrlo poznatog područja muslimansko-katoličke epike, i uopće u cijeloj Hercegovini, gdje je »bura silna«. ⁴⁵ I u Novopazarskom Sandžaku ima mnogo hanova, i manjih seoskih, gdje također svaki muslimanski han čuva gusle.

Gostionica je u tursko doba bila mehana, ⁴⁶ koja se često spominje u narodnim pjesmama. Na Cetinju je još g. 1876. A. Pajević slušao u maloj začađenoj mehani, posred koje je gorjela vatra, jakoga guslara, hercegovačkog pobunjenika, koji je na Cetinju liječio svoje rane i pjevao dirljivo o Kosovu uz vatru nekolicini ranjenih pobunjenika i nekim Crnogorcima. ⁴⁷ Za gostionice imamo nazive gostiona, gostionica, krčma, konoba (u zapadnim krajevima, znači podrum) ^{47a} birtu značenju krčma i krčmar, iz njem. Wirth, i birtija, poznata i u jugoistočnoj Bosni (Vlasenica, Rudo, Goražde).

U svim kafanama, hanovima i gostionicama visjele su često i još više gusle, koje mogu upotrebljavati gosti, a i pjevači, koje pozivaju gostioničari, seljaci i intelektualci, i pjevači, koji dolaze sami u određene dane, naročito sajamske, da zabavljaju svojim umijećem i da budu čašćeni. Poznatom pjevaču gosti nuđaju gusle, da pjeva, što se na pr. dogodilo našem vodiču Petru Vukoviću u Bukovici pod Durmitorom. Tako se pjeva u kafanama i gostionicama u različnim već spomenutim prilikama, osobito zimi, a kod muslimana u mjesecu ramazana. U Srbiji su gusle sačuvane u javnim prostorijama još u Loznici, Topoli (3 kafane), dakle nedaleko od Beograda, u Kruševcu u kafani, koju posjećuju Crnogorci, u Užicu u jednostavnim kafanicama i drugdje. U Arandelovcu su gusle bile već zanemarene, ali ih je opet uveo jedan kafanar iz susjednoga Stojnika, gdje još ima mnogo pjevača, i tako su iz konkurentskih razloga oživjele i u drugim kafanama. U Kraljevu je kafanar imao gusle do g. 1915. Na Cetinju u Crnoj Gori nalazile su se gusle g. 1930. samo u sedam kafana od dvadeset i devet (bez velikih), a tri su ih ponovo uvele iz konkurentskih razloga. U glavnoj, Njegoševoj ulici bile su gusle samo u tri kafane od dvadeset i jedne. Ako bi u takvoj kafani započeo pjevati jedan

⁴⁵ Hangi, Život i običaji muslimana, str. 92., slike na str. 93. i 94.

⁴⁶ Turska riječ, preuzeta iz perzijskog méjxane, što je značilo »vinsku kuću«.
Rj A VI. 583.

⁴⁷ Ppnp V, 175

^{47a} Rj A V, 268.

pjevač, sakupili bi se svi pa bi redom gudili (redom gude). U Nikšću u krcatoj kafani »Crna Gora« pjevalo mi je noću sedam pjevača, a u Podgorici pjevači su pjevali i dalje, kad sam završio svoj posao s njima poslije jedanaest i po. U sjevernoj Bosni u Tuzli bilo je još pjevača u tri, četiri kafane, a g. 1930. u doba ramazana samo u dvije, ali samo je u jednoj bilo prisutno oko sto ljudi, tako da je čovjeku bilo vruće. Takvi pjevači dolazili su onamo obično iz Bosanske Krajine, ali pojavljuju se i domaći sa sela. U jugoistočnu Bosnu dolazili su za ramazana i guslari iz Hercegovine, osobito iz Gacka, ali i iz domaćeg Zagorja. U Novom Pazaru dolazili su u turske kafane čuveni pjevači iz Melajā, a u Kosovsku Mitrovicu iz zvečanske općine. U katoličkom dijelu Hercegovine Čapljina ima još u svakoj kafani i gostionici gusle za goste, u Gružu kod Dubrovnika ima bar jedna gostionica, u koju zalazi mnogo Hercegovaca, a u samom Splitu pjevaju još u tri krčme radnici pjevači iz Zagore, koje slušaju ostali radnici na stolicama kao kod kuće kraj ognjišta.

U nekim gradovima pjeva se uz gusle i u hotelima, na pr. u Srbiji u Ljuboviji, Bajinoj Bašti i Kraljevu, u Goraždu u jugoistočnoj Bosni ne, ali zato u Prištini, u Vučitrnu i u Kosovskoj Mitrovici i u pravim hotelima iz novijeg doba.

Jedna od važnih prigoda za pjevanje u kafanama jesu sajmovi (vašar iz madž. vásár, pazar iz tur. bazar, dernek tur., panađur iz grč. πανήγυρις); domaći naziv je samo sajma,⁴⁸ tjedni i godišnji. Na sajmovima pjevaju bar danas još samo prostiaci, sljepci i bogalji, koji djeluju vrlo tužno (vidi poglavlje VIII.). Pravi pjevači nastupaju uoči sajma i na sam sajamski dan u javnim prostorijama, gdje pjevaju sebi i sami seljaci, koji su došli na sajam. Sve pievače, koje sam ja vidio u Mladenovcu, u perifernom gradu epskoga pjesništva, potražio je za mene na samom sajmu kotarski činovnik.

Na svojim putovanjima mnogo su pjevali vozari i iznajmljivači konja (kiridžije, v. pogl. VIII. i XII.) bez instrumenta, ali još je značajnije bilo njihovo pjevanje u hanovima i kafanama, gdje su se susretali s drugim pjevačima, pa se među sobom i natjecali, tako da se o kiridžijama i putnicima⁴⁹ s pravom drži, da su osim sljepaca i hajduka najviše raznosili pjesme daleko s jednog mjesta na drugo. Na pr. musliman Avdija Oprašić iz Višegrada, rodom iz kotara Rogatica, putovao je kao kiridžija u Zvornik, Sarajevo, Foču, Čajniče, gdje su na putovima svagdje bili dobri pjevači Hercegovci, a i on je sam pjevao u kafanama, gdje su bile gusle. Bez instrumenta pjevaju i seljaci, kada poslije ponoći gone konje, mazge i magarce s teretom u Trsteno nad Dubrovnikom ili iz

⁴⁸ Mik'osich, Etym. Wb. 103.

⁴⁹ Karadžić, Srp. nar. pjesme I, str. XLVIII.

Cavtata u Dubrovnik, da ne zadrijemaju, da prekrate vrijeme i odagnaju strah (da me je manje strah). I starije žene iz Konavala, kada idu noću na trg, pjevaju junačke pjesme. I muškarci tako pjevaju, kad idu pješice kroz divlju prirodu ili kroz noć daleko, glasno ili tiho, (ispod glasa), na pr. jedan je pjevač išao pješke po obali ili se vozio lađom iz Korčule u Lumbardu, Smokvicu i Čaru, gdje su njegovi gazde imali imetak, pa je pjevao pet, šest sati, da sebi skрати put. Naročito se svaki Crnogorac »razgovara«, kad ide kroz šumu ili pustu planinu, da se hrabri i napaja idealima narodnoga duha.⁵⁰

Spomenuto je već, da muslimani osim sastanaka u kafanama i dućanima vole teferiće, muževi i žene zajedno ili svaki spol posebno, kad god im se prohtjedne, a žene i djevojke obično u petak. Hranu i piće nose sa sobom, najradije se zabavljaju u šumama ili u hladu voćaka u vrtu, a najdraži im je izvor, rijeka i potok.⁵¹ Sâm sam vidio takav teferić s guslarom na putu iz Čengića u Ustikolinu. Na takve zabave u prirodi, potpuno slične zapadnoevropskim piknicima (također piknick⁵²), polaze zajedno i muslimani i kršćani, na pr. u Zvorniku, a i kršćani sami, tako da su mi teferić spomenuli i u Luci Šipanskoj u Dalmaciji. Ovamo idu i izletiti, na kojima se peče janje ili odojak na drvenom ražnju. Tako se peklo janje i u dvorištu rodne kuće Ivana Meštrovića, gdje su poslije ručka pjevali domaćin i njegovi gosti. U Kladnju u istočnoj Bosni pripremio je takvu zabavu u šumi zamjenik kotarskoga načelnika za mene i za regrutnu komisiju (vidi sl. 61-10), no na njoj nam je nedostajao pjevač.

Junačke ili bar napola junačke pjesme pjevaju se i pri narodnom plesu kolo, oro u Crnoj Gori i u Boki Kotorskoj (v. pogl. VIII., Kolektivno pjevanje). Kraj Drniša u Dalmaciji pleše se kolo o Božiću kroz tri sedmice u svakom selu, a i svakog blagdana po podne, pri čemu se pjevaju lirske, a većinom i polujunačke pjesme (I. Meštrović).

Za karakteristiku epskoga pjevanja značajno je, da se doduše može pjevati u kafanama i gostionicama po podne, a i do podne, ali uglavnom je za epske pjesme određeno veče, kad nema posla, i različni noćni sastanci i zabave. Tako sam čuo u Užicu: »Gusle u dan, a kačamak (palenta) naveče ne vrijedi«, a u Prokuplju opet:

»Danju gudi ko pameti nema,
Ko ga sluša, ni imati je ne će.«

Epsko pjevanje nije samo zabava u slobodno vrijeme, nego može biti i razonoda pri poslu. Često je spojeno s narodnim običajem dobrovoljnog susjedskog pripomoćnog rada, za koji go-

⁵⁰ Ppnp I, 126.

⁵¹ Hangi, Život i običaji muslimana, str. 85.

⁵² Příruční slovník jazyka českého IV, str. 243.

spodar »moll«, pa se prema tome i zove moba,⁵³ u starijem obliku m o l b a.⁵⁴ Ovim se običajima služe ljeti na praznične dane, kad se ne može raditi. Najviše se ide na mobu pri žetvi, komušanju kukuruza, skupljanje sijena i branju šljiva; ponekad se na takav način i prede. Mladež, muška i ženska, pritom se oblači i ukrašuje kao i nedjeljom, a besplatan rad završava se gozbom, kakva je uobičajena pri slavama kućnoga sveca. Stoga dolaze i prijatelji iz drugih sela i dovode sa sobom mladiće i djevojke. Pritom se pjevaju posebne pjesme, tako da se i žetelačke pjesme zovu »mobarske pjesme«. Prilika je za epsko pjevanje bar poslije večere u krugu starijih ljudi, koji guslara traže i rado slušaju, dakako uz pijuckanje rakije, za koju se veli: »Rakija čati⁵⁵ u buretu, a kad se popije, besedi«. No takve zabave mogu priređivati samo imućnije gazde, dok se kod drugih isti i drugi radovi obavljaju s manjom ili uopće nikakvom gozbom, ali s obilno epske pjesme. Takvi su radovi komušanje kukuruza (komušati kukuruz — Loznica, Kladanj; komišati — Ivanjica, Užice, Lužnice;⁵⁶ korubati — Humac), pečenje rakije (peći; kuhati — Korčula), berba šljiva, sušenje šljiva u sušnici, pri čemu se pjesme u noćnoj tišini čuju daleko, branje i mljevenje maslina, prskanje vinove loze gal'com i sumporom, što se radi u taktu, berba grožđa, češljanje vune (Rača), uzvaljanje balvanova, lovovi, na kojima se pjeva naveče, ribolov na moru, popravljanje mreža. Ribari na moru pjevaju, kad su veseli, a često i zato, da pri neprekidnom radu preko dana i noći ne usnu. Prije je pjevao svatko, koji je išao na polje, bilo je mnogo bolje (puno bolje — Bol), a kad je išao u šumu (u goru), pjesma mu je davala »korajžu«. Da ne zaspi, pjeva i radnik za strojem u tvornici oružja u Obilićevu u Srbiji.

Pjevaju i radnici i pastiri stada u šumi. No najviše pjevaju pastiri na planinama pasući stado, gdje djeca traže od starih pjevača, da im pjevaju, a ona će tjerati ovce. Osobito naveče sastaju se pastiri kod svojih torova (tor, trlo) i u svojim kolibama po dvojica, trojica, po deset, pa i dvadeset ljudi. Na Lukavici crnogorskog plemena Pipera ima mnogo pastira, koji su se naveče natjecali (utrivali se), i njihov se glas čuje daleko kroz sure stijene, a jeka se širi po otvorenom kraju (odjek na otvoru pustom). Na planinama se mogu susresti stari pjevači, koji ne dolaze u grad. Tvrdnja, da pastiri ljeti ne nose gusle na katun, može vrijediti za neki kraj, ali Crnogorac uglavnom nosi gusle svuda sa sobom, a i u Rači u Srbiji pjevač Milenko Blagojević drži svoje gusle u planini u »stanovima« 1100 m visoko. Kao pastir ovaca u okolini Drniša u Dalmaciji učio je pjevati i Ivan Meštrović, kad se naveče sastajala

⁵³ Karadžić, Rječnik 378.

⁵⁴ Rj A VI, 911.

⁵⁵ Rj A I, 915.

• ⁵⁶ Rj A V, 243.

mladež. I siromašni ljudi iz Gacka u Hercegovini, koji dolaze u Mostar »na pečalbu« (nose vreće, rade u tvornici, na kolodvoru) i odlaze u proljeće kući, nose sa sobom gusle i priređuju naveče sijelo. Osim toga valja zapamtiti, da se po planinama za stokom pjeva i bez gusala (žabljak). Kod nekih radova teško se može misliti na epsko pjevanje, na pr. pri kopanju na Hvaru pjevanje je bilo isključeno, ali ističem, da sam u Gračani na Kosovu izričito čuo, da pjevač pjeva starinske pjesme i pri kopanju i da ga slušaju svi, koji rade.

No uglavnom muškarci pri različnom radu pjevaju rjeđe, ali kod žena u Dalmaciji pjesma je najobičnija kod svakog rada u kući i napolju; kad uspavljaju dijete,⁵⁷ kad šiju, predu i pletu,⁵⁸ navijaju »u mito⁵⁹ i motovilo«, češu vunu (vukla vunu), melju na ručnim mlinovima (u žrna, žerna, žorna, žrvnja, žrvnje, pri žrvnjima, u žrni — Dubrovnik), obrezuju (kopila⁶⁰), beru i melju masline i prave ulje, žanju žito i pšenicu, kose ružmarin, skupljaju travu, smokve, pelin i buhač (ne chrysomela oleracea, nego chrysanthemum cinerariaefolium), pri berbi (berba, jematva, sikla grozdove), na paši, na putu. Vrjedno je pažnje, da u Dalmaciji, bar u Slanom pastirice (čobanice) više pjevaju, jer idu na pašu do dvadesete godine, a i dulje, dok se ne udaju, ali dječaci idu samo do dvanaeste i trinaeste godine, dok još ne znaju pjevati.

Pjeva se dakle uz svaki posao, u dobru raspoloženju ili s namjerom, da se ono pobudi. Zato ne iznenađuje, da se pjeva i »od nevolje«, poglavito u tuzi. Tako mi je kazao zvečanski pjevač Dobrosav Fičović Molović: »Kad bih imao i sto briga, moram zaguslati; kad mi je umro jedanaestgodišnji sin, pa sam došao s groblja, pjevao sam čitavu noć«. I musliman Bećir-aga Hadžibegović, koji je pokopao osam sinova, pjevao je odmah, pošto je pokopao dvadesetomogodišnjeg sina, i nije htio plakati. U Kuršumlji bi pjevao jedan pjevač i onda, kad bi mu tko umro. Crnogorac pjeva u ratu nad mrtvim bratom. Ovaj običaj dopire u Crnoj Gori i u najviše krugove. Kad je umro Đoko Petrović, sin vojvode Petrovića, djever Jaše Nenadovića, srpskoga poslanika u Carigradu (1907—1914), a Jaša je bio u Beogradu, pjevali su prijatelji udovici naveče uz gusle, da je razonode.^{60a}

⁵⁷ Takva pjesma se zove uspavanka.

⁵⁸ Plela bičvu (Hvar). Bječva (tibiale, caligulae, Strumpf) je danas ograničena na Primorje i susjedne krajeve, ali već je na početku 15. stoljeća bila poznata i na srpskom dvoru, ali etimološki još nije objašnjena. RJA I, 376. Upozoravam, da su nozve, koje je Hasanaginica darovala svojim sinovima (stih 81.), rukopisno sigurno potvrđene, ali neobjašnjene, pa ih je Karadžić promijenio u nože. Uspor. Mikosich, Über Goethes Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga, str. 30., i moju raspravu Das Original von Goethes Klaggesang, str. 73.

⁵⁹ RJA ne navodi ovu riječ.

⁶⁰ RJA V, 301, navodi kopiti trs, kukuruz. Uspor. češki: kletiti řepu.

^{60a} Karadžić, Rječnik nema riječi razonoditi u ovom značenju.

U Prokuplju je izjavio pop Sekula Dobričanin, da gusle ne može potisnuti nikakva žalost. U Crnoj Gori održava se doduše stroga žalost za pokojnikom, tako da na pr. kod Kuča nitko ne pjeva, kad netko u selu umre, što je otežavalo praškoj istraživačici Grete Sykora da pronade pjevače,⁶¹ ali M. Lalević,⁶² proučavatelj epike kod Vasojevića, navodi primjere, da se prekršuje i najsvetiji običaj žalosti: brat poslije bratove smrti, otac poslije smrti sina i t. d. laćaju se gusala, da svladavaju tugu ukućana i svoju bol. Kuć pjeva čak i onda, kad ide na vješala.⁶³ Zato sam se g. 1913. s nepravom čudio izvještaju jednog hercegovačkog muslimana, koji sâm nije mogao shvatiti, da je njegov suvjerac iz Gacka krásno pjevao na željeznici, kad su ga dva žandara vodila u kaznionicu na 18 godina.⁶⁴

Prema svemu je sasvim shvatljivo, da se gusle nalaze i u svakom crnogorskom zatvoru i da se ondje najviše gusla.

Epske pjesme, kojima je sadržaj velikom većinom ratni, imaju veliko značenje u velikom i malom ratu (četovanje). Dokazâ za to imamo naročito iz hercegovačko-crnogorskih bojeva protiv Turaka od 1875.—1878.⁶⁵ Za balkanskih ratova pjevalo se mnogo u crnogorskoj i srpskoj vojsci, a slično i u svjetskom ratu, kad se pjevalo uz gusle i u austro-ugarskim jugoslavenskim pukovnijama iz Bosne i Hercegovine, Dalmacije i iz Like u Hrvatskoj. Čak su i u turskoj vojsci pokazivali svoje umijeće ne samo muslimanski pjevači srpsko-hrvatskoga jezika sve do Bagdada, nego i kršćanski za kratkotrajne mladoturske opće vojne obveze.

I mnogi moji pjevači imali su u posljednjim ratovima prilike da pjevaju svojim oficirima i najvišim zapovjednicima u komandama i štabovima uz ručak i večeru, kako je to bilo već za J. Križanića u Hrvatskoj u 17. stoljeću, i svojim drugovima na svim frontama, pa i u Dobrudži i u Sibiriji. Našao sam još pjevača Četka Golubovića u Nikšiću, koji je od g. 1875. do 1878. guslao u crnogorskoj vojsci svako veće. Obično se pjevalo naveče poslije bojeva, na odmoru, u slobodno vrijeme, kad su vojnici na solunskoj fronti dobivali vino (u srpskoj vojsci kao dio »sledovanja«), zatim pri njegovanju bolesnika i u odjelima za rekonvalescente. Stoga ne iznenaduje, da je pri fonografiranju pjesama austro-ugarskih vojnika za prvog svjetskog rata bilo primijećeno, da Jugoslaveni nemaju koračnica (Marschlieder), nego da pjevaju na odmoru. Neki su pjevači sami tvrdili, da se u logoru malo pjevalo, a više, kad je bila kakva stanka, i osobito, kad se došlo u kakvo selo, gdje su

⁶¹ Ppnp II, 260.

⁶² Ppnp II, 255.

⁶³ Miljanov, Kući 194.

⁶⁴ Bericht II, 9.

⁶⁵ Vidi moj Bericht II, 9, 41—43 i poglavlje VIII., str. 221 ovoga djela.

bile gusle,⁶⁶ ali drugi su upozoravali, da su pjevali naveče u logoru, kamo su dolazili i pjevači iz drugog bataljona, tako da su i ovdje bile neke utakmice. Uopće svaka jedinica, naročito četa i bataljon, imala je jednoga ili više pjevača. Tako su i u Sibiriji u svakoj četi bili jedan do dva pjevača. U Crnoj Gori vidio sam veću fotografiju iz g. 1914., na kojoj se vidi, kako barjaktar drobnjačkoga bataljona gusla. Petar Petković je pjevao po logorima u Bosni kod serdara Vukotića u lovcenskoj brigadi i kod Jovana Mašanovića, komandanta lovcenske brigade, i Mirka Radunovića, komandanta lješaškog bataljona, a od drugih pjevača netko je pjevao u kućama, a netko pod šatorima. Kosta Vukajlović iz Rudnika u Srbiji bio je g. 1913. guslar pri vrhovnoj komandi u Skoplju i pjevao je oficirima u štabu starinske i nove junačke pjesme.

Pjevalo se i na fronti radi zabave, ali u odjelima za rekonvalescente čulo se i jecanje. I pedesetgodišnjem vojniku briznule su suze. Kad se pjevalo naveče poslije boja, pa je netko poginuo, govorilo se: »Ostane na megdan, žalosna mu majka!« A ako se spasio, govorili su: »Vesela mu majka!« (Ivanjica.) U crnogorskoj vojsci pjevalo se prije bitke i poslije bitke, osobito onda, kad su htjeli zauzeti kakav grad i potaknuti vojnike za nove bojeve. I u Bučju u Sandžaku govorili su pjevači, da pjevaju o tom, kako su radili stari, kad su se spremali za rat. U Sjevernoj Americi agitirao je pjevač Petar Perunović (v. pogl. V.) za stupanje u jugoslavensku diviziju. Drugi takav agitator bio je nosilac imena popularnog srpskog pjesnika Branko Radićević iz Bjelovara, koji je g. 1912. kao poručnik prešao u Srbiju i kao major g. 1914. rekao s ostalima N. Pašiću: »Pustite nas u Ameriku i Rusiju i sakupit ćemo vojsku od 100.000 vojnika«. Sam je otputovao u Ameriku, uzeo sa sobom jednoga guslara, posjetio gotionicu, gdje su se sastajali radnici, održao im govor i pozvao guslara, da »jednu« zapjeva. Radićević je složio i stihove, koji ohrabruju, i dao ih guslaru.

U Srbiji sam čuo, da se u vojsci zabranjuje sve, ali gusle nikada. Tako je bilo moguće, da su na Gučevu, gdje su austro-ugarski rovovi bili 20 m udaljeni od srpskih, Srbi pjevali narodne pjesme i dovikivali Ličanima iz Hrvatske: »Slušajte, nemojte pucati!« Pjevač Perunović pjevao je, kako su tukli Turke, pa je završio ispadom protiv »Švaba«, na što su ga austrijski oficiri, koji su ga također slušali, prekinuli. Zanimljivo je, kako su u austro-ugarskoj vojsci pjevali svijesni srpski pjevači iz Bosne i Hercegovine. Tako je poznati književnik dr. Radovan Perović (Tunguz-Nevesinjski) pjevao oficirima u austrijskoj vojsci na talijanskoj, crnogorskoj i rumunjskoj fronti većinom uz gusle stare pjesme, koje je nosio u vojničkoj torbi, ali nove se pjesme nisu

⁶⁶ To bi bilo »kantanovanje« (čes. kantonování), kako sam čuo u Savniku.

smjele pjevati. U Italiji su slušale ovoga »Bosniaca« sa zanimanjem i Talijanke. Drugi bosanski pjevač Dragić Stanišić (Sokolac) pjevao je u austrijskoj vojsci, kako je Austriji bilo drago, a poslije je pjevao kao Srbin: »Nužda zakon mijenja«.

U turskoj vojsci pjevao je srpskim vojnicima Dobrosav Fičović Molović sa Zvečana na Kosovu od godine 1908. do 1912. Turci su samo gledali i nisu ništa razumjeli. Jedne nedjelje pobjegao je u Carigradu iz bugarske crkve. Popovi su ga sakrili u ruskom manastiru, iz kojega je poslije prešao u Grčku. Za balkanskog i svjetskog rata pjevao je u srpskoj vojsci (u 8. puku u Skoplju) na bugarskoj fronti komandantima, pukovnicima, oficirima i svim vojnicima, tako da ga je slušao čitav puk.

Već je rečeno, da su pjevači pjevali i u zarobljeništvu i da su pravili gusle i u Poljskoj i u Češkoj. Arandel Milovančević iz Topole u Srbiji pjevao je u zarobljeništvu svako veče kroz tri mjeseca. Naročito je zanimljiv slučaj predstavljao muslimanski pjevač Adem-beg Čengić iz Ustikoline, koji je čitave mjesece pjevao crnogorskom majoru. Samo mi je jedan pjevač rekao, da kao zarobljenik u Austriji i u turskoj Aziji nije uzeo gusle u ruke.

Pjevanje je služilo i učesnicima u četovanju. Tako su »kačaci« pjevali uz gusle čitavu noć (Kosovo), no »komite« su za Austrije u godinama od 1915. do 1918. pjevali noću samo ondje, gdje su našli gusle; sami ih nisu imali sa sobom u šumi, nego samo pušku i bombe (Bučje). Jedan Crnogorac je čak naučio pjevati u svojoj 36. godini kao pobunjenik protiv Austrije, jer nije htio u planinama tužiti.

U mirno se doba vrlo mnogo pjevalo na karaulama uz Drinu i na granici između predratne Srbije i Kosova, gdje su uzajamno slušali kršćani i Turci jedni druge. Poslije ratova pjevali su vojnici srpske vojske i u kasarnama vojnicima, a i na oficirskim zabavama, na pr. u Valjevu g. 1920. u hotelu »Takovo«.

Na svojim prvim putovanjima zabilježio sam vrlo zanimljive ostatke bosanskog feudalizma i u epskom pjesništvu: bogati begovi i age imali su stalne pjevače ili su ih izdržavali čitave mjesece i bogato ih nagrađivali.⁶⁷ I na posljednjim putovanjima imao sam još prilike razgovarati sa suvremenicima ovakvih epskih vremena i pokupiti od njih vrijedne vijesti, koje dajem djelomično i potanje kao svjedočanstvo prošlih vremena. Glavne begove imali su u Bosni i Hercegovini Banja Luka, Bugojno, Gradačac, Bijeljina, nekoliko i Zvornik, malo Tuzla, ali i ostala jugoistočna Bosna, Novopazarski Sandžak, koji je ostao pod turskim gospodstvom do g. 1912., i Arnauti na Kosovu.

Radi boljeg razumijevanja i ovdje moramo najprije progovoriti o patrijarhalnom običaju ovih krajeva. Muslimanski plemići i

⁶⁷ Bericht I, 25—27; II, 11—12, 20, 45—47.

bogataši imali su moralnu dužnost da pružaju gostoprimstvo isto-
vjcrcima u visokoj mjeri, pa su primali »na konak«,⁶⁸ na nekoliko
dana, obično dva, a i na dulje vrijeme, pa i na godinu dana, goste
bez razlike iz čitave »carevine«. Tako je Bijeljina kao glavno
središte rodne Posavine imala 20 konaka, Novi Pazar 5—6 konaka.
Gostoprimac se brinuo i za zabavu svojih prijatelja i gostiju, pitao
ih je, da li žele pjevača, slao im je svoga, ako ga je imao, i pozivao
je druge, koji su i sami dolazili, očekujući dobru nagradu. Stari
begovski pjevači bili su vrlo samosvjesni i nisu htjeli ići u kakvu
kafanu. Među njima je bilo i ortaka i prijatelja samih begova, od
kojih nisu primali nagrade. I među slijepcima je bio jedan pravi
gospodski pjevač, Čor Huso Husović u Sandžaku (v. pogl. VII.).
K begovima su bili pozivani i odlični kršćanski pjevači, na pr.
pravoslavni Pero iz Gojčina (kotar Zvornik) bio je poznat u
istočnoj Bosni i pozivan i u Sarajevo. Stalni pjevači bili su često
u službi velike gospode kao subaše, seizovi i podložni seljaci
(k m e t o v i u Bosni i Hercegovini), pratili su svoju gospodu na
konjima i pjevali im u njihovim gradskim i seoskim sjedištima.
Kad su feudalna gospoda dolazila na svoje čifluke,⁶⁹ pozivali su
k sebi i kršćanske podanike (čifčija) pjevače, koji su morali sva-
kako doći, ali su bili često i lijepo primani.

U Bijeljini je Muharem-beg Pašić stariji vodio sa sobom pje-
vača, Osman-beg Salibegović držao je kod sebe pjevača obično šest
mjeseci. Muharem-beg Pašić mlađi bio je također još bogat, otpu-
tovao je u Tursku, ali se vratio, pa prodaje jednako kao i drugi
veleposjednici čilime, zbog posljedica agrarne reforme, i dobio je
u električnoj centrali mjesto za hiljadu dinara plaće. Zato je
rijetkost, da bi imućniji beg pozivao muslimanske pjevače još
g. 1933.⁷⁰ Kad su k starim begovima dolazili pjevači krajišnici
s tamburom ili iz Hercegovine s guslama, okupili su se begovi »na
sijelo«. U Zvorniku su bogati begovi, kao na pr. Ešer-beg Rustem-
begović, pozivali pjevače zbog gostiju. U Tuzli su držali pjevača
jedan do dva mjeseca ili stalno, kod begova je pjevač bio na svadbi
čitav mjesec. U Vlasenici je pjevač Ibro Vrabac, 87-godišnji zemljo-
radnik iz Knežine, služio kao mladić kod bega šahinpašića u
Sokolcu na Glasincu, kojemu su dolazili begovski pjevači i ostajali
kod njega dva do tri dana, ali dobra pjevača držali su i dulje. Od
takvih pjevača učio je Ibro Vrabac, koji je putovao s begovima
njihovim prijateljima i u Hercegovinu, gdje je imao prilike slušati
tamošnje pjevače. U Višegradu je Murat-beg Čengić, djed pred-
sjednika općine, držao pjevača Omera iz Grivina (Rudo) u doba

⁶⁸ Konak (tur. qonaq) znači kuću, pa'au, dvor, svratište (Rj A V, 259); za
okupacije u Bosni i Hercegovini konak je bio sijelo glavnih ureda.

⁶⁹ Čuo sam obično ovaj izraz; Rj A II, 49, navodi kao glavni oblik čitluk,
koji sam također čuo (Priboj).

⁷⁰ Ppnp I, 123.

ramazana. U Goražde su prije zvali na konak Ibrahim efendija Ratkalić, predsjednik općine (umro g. 1929.), samo o ramazanu, a zimi ne, Salih-beg Kuljuk i Smail-beg Sijerčić. U Foči su pjevači dolazili na sedam do deset dana. Osobito su bili omiljeni pjevači u Ratajima kod Foče u bogatoj obitelji Čengića, gdje su gusle visjele u velikoj kuli (vidi sl. 71-4) na klinu (čivija), i gdje se poslije večere, molitve i pranja pjevalo uz gusle čak 5—6 sati noću, a pjevači su bili iz Gacka u Hercegovini, a prvi iz domaćega Zagorja. Ovdje sam dobio i autentičnu potvrdu, da je sin Smail-age Čengića, koga je opjevao I. Mažuranić, Dedaga-Derviš-beg, kasniji paša, imao stalne pjevače⁷¹ i da su Hajdar-beg Čengić i Ali-paša Čengić iz Lipnika kod Gacka otišli u Carigrad, gdje su svaki petak držali »selamluk«. Kod Hajdar-bega se pjevalo uz gusle, uz tamburu, a i na debelu strunu violine (ćemane), a svi u Bosanci nosili odjeću po bosanskom kroju.⁷² U Odžaku kod Ustikoline bile su dvije kule (vidi sl. 72-7, 72-8), a i dva konaka, gdje su uvijek imali uza se pjevača o ramazanu, a još više zimi iz okolnih sela, ali dolazili su i iz Hercegovine i Krajine.⁷³ I u samom Sarajevu, gradu, u kojem navodno gusle nisu bile udomaćene, držali su još poslije okupacije begovi Fazilpašić, Kapetanović i drugi pjevače 10—12 dana, koji su im pjevali do 12 sati, a i čitavu noć sve do zore.

U Novopazarskom Sandžaku pratio je begove Salih Pešterac od Sjenice i pjevao im, osobito Ali Draga-paši u Novom Pazaru. »Na konak« ili »na posjedak« bili su pjevači pozivani naveče. Kad su muslimanski veleposjednici jahali na svoje čifluke, imali su sa sobom pjevača i svojega budalu, koji je imao sablju i ordone kao turski oficir. Stoga je, kao što se čini, posljednji budala, čiji je sjajan lik sačuvan kao Budalina Tale iz Orašca u muslimanskim i kršćanskim epskim pjesmama, nesporazumkom bio ubijen od Srba 1912., jer su smatrali, da je to turski oficir. U Prijeopolju su dolazili begovi i age, među kojima nije bilo mnogo bogatih, u jedan han u čaršiji, dok su gospoda sjedila u manjim kafanama; pjevači su dolazili sa sela i iz Bosne. U Priboju i okolici begovi su zvali pjevače na jedno veče ili na dvije večeri, ali k bogatašima su dolazili pjevači i na čitav mjesec, osobito o ramazanu. Begova je bilo i imali su pjevače o ramazanu i u Baru u Crnogorskom primorju, ali bar u novije vrijeme radije su zvali djevojke (jevge) iz Tírane u Albaniji, koje su svirale, pjevale i plesale. Kod muslimanskih Arnauta na Kosovu trajao je konak dva, tri dana.

Feudalni odnosi ogledaju se i u nagradama pjevača, koje su dobivali osim potpune opskrbe naročito za dulji boravak i za

⁷¹ Uspor. Bericht I, 26, II, 20, 46.

⁷² Vidi primjedbu u Bericht II, 10.

⁷³ Č'anak Muhameda Hadži-Jahića »Narodni pjevači na dvorovima bosansko-hercegovačkih muslimana« (Kalendar »Narodna uzdanica« za g. 1935., Sarajevo 1934., str. 37.—77.), nije mi bio pristupačan. Vidi o njemu izvještaj Ppnp IV, 159.

ramazan. Begovi i age davali su poglavito ono, čega su imali u izobilju, dakle prirodne proizvode, jer su novci ili — kako se izrazio jedan pjevač — aspre i rupije bile rijetke. Na prvom mjestu služile su za nagradu domaće životinje: konj, vol, krava, tele, ovce. Na mnogo mjesta čuo sam o kobili (bedeviji) u vrijednosti od četiri do pet tisuća dinara, koju je darovao Fazil-beg Fazilpašić⁷⁴ u Sarajevu (umro 1919.), najbogatiji vlastelin u Bosni i Hercegovini, pravoslavnom pjevaču Peri iz Gojčina. Ni sami pjevači nisu bili skromni, jer je jedan tražio za bajram od Mahmut-paše iz Novoga Pazara 50 ovaca, ali ne bez janjaca:

Mahmut-pašo, zete Tetovaca,⁷⁵
spremi pjevu pedeset ovaca,
ali ne ću, pašo, bez janjaca.

I dobri paša, kakvim su smatrali Mahmut-pašu, poslao mu je zaista 100 ovaca, što je predstavljalo već čitav imutak.

Zatim su veleposjednici darivali pjevačima koješta, što su pjevači trebali za svoju kuću, ženu i djecu: raž, pšenicu, sijeno, kavu i duhan, odjeću, boščaluk (t. j. dar, koji se sastoji od košulje, gaća i čarapa), sukno (čohu), marame (mahrame), crvene ili žute cipele (jermenije), a jedan kadija je darovao i fes. Upozoravam, da se žito davalo pjevačima ne samo u vrećama (obično »tovar« žita, t. j. 100 oka, što je jednako 128 kg), nego i u krstinama na polju.

Novčani darovi davali su se u staro doba u zlatu: 10—12 dukata ili dvije turske lire, kasnije se davalo 15 do 20 forinti, a drugdje, na pr. u Ratajima, bio je bakšiš 6—30 forinti, danas 300—500 dinara, dok se drugdje računalo samo 50—100 dinara. Za bakšiš sam u Višegradu čuo već njemački naziv Trinkgeld.

U gradovima, koji su u Bosni i Hercegovini i u Novopazarskom Sandžaku bili većinom muslimanski, stvara se inteligencija iz krugova osiromašenog gradskog plemstva, koje više ne čuva epsku tradiciju. Bilo je i izuzetaka, na pr. politički vođa muslimana i dugogodišnji jugoslavenski ministar dr. Spaho primao je još pjevače u Sarajevu, ali uglavnom u gradovima pjevaju pjevači na obične dane, na blagdane i o ramazanu za sitne obrtnike i trgovčice. Ali zato živi još narodna epika u svim gore spomenutim slučajevima u velikoj mjeri na muslimanskom selu među zdravim i snažnim pukom.⁷⁶ Budući da muslimani po selima Sandžaka mnogo pjevaju, pozivali su ih u doba ramazana i zimi u seoske

⁷⁴ Na dva mjesta spomenuli su mi ga kao Fadil-bega Fadilpašića. Rj A (III, 46) poznaje samo nesklonjivo tursko ime Faz'i.

⁷⁵ Zena mu je bila iz Tetova u Makedoniji.

⁷⁶ U jugoistočnoj Bosni izjavio mi je srpski liječnik iz Mostara, da su muslimanski seljaci najbolji građani Jugos'avije, da do'aze točno u urede u dane i sate, kad su pozvani, da vrše savjesno sve dužnosti i tješe se u svojem političkom položaju time, da su carstvo sabljom dobili i sabljom ga i izgubili.

kuće, a ne k begovima i u grad. I u Bosni u Glumini kod Zvornika našao sam 89-godišnjeg pjevača Huseina Karića, koji nije išao k begovima ni u kafane (to je u nas ništa), nego je pjevao badava svojim seljacima. Dakako, potrebno je spomenuti, da je ovaj pjevač bio dugo pogranični vojnik na Drini. Ovdje dakle narodna epika nije, a nije ni bila »gesunkenes Kulturgut«: niknula je doduše u višim društvenim krugovima, ali već su ondje njezini suradnici u stvaranju i izvršioći bili pjevači iz naroda.

Primjer staroga feudalnog pjevanja sačuvao se do najnovijeg vremena i na kršćanskoj strani, naročito u Crnoj Gori i na crnogorskom dvoru. Knez i kralj Nikola zvao je k sebi na Cetinje, u Nikšić, gdje je bio dvor često poslije 1900., u Podgoricu i u druga povremena sjedišta najbolje pjevače. Osim već spomenutih pjevača bio je među njima osobito iz Drobnjaka barjaktar Zvizdić, Stjepan Ploška, Janko Milić, lijep čovjek, predsjednik okružnoga suda i na kraju član vrhovnoga suda (veliki sudija). Nikola je često zvao i gospodskog slijepca Iva Bojčina Jovićevića (vidi pogl. VII.). Ovi odabrani pjevači pjevali su često knezu, sinovima i obitelji, a naveče u dvorani za primanje knezu i drugoj gospodi, vojvodama i senatorima. Zimi se poslije večere pjevala obično po jedna pjesma, poslije koje je sljedeća druga zabava.

Nikoli su bile najdraže kotarske i crnogorske pjesme kao »Ženidba od Zadra Todora«, »Pogibija Mahmut-paše«, »Boj na Kosovu«. Govorio je pjevačima, koju pjesmu treba da pjevaju, pa ako mu se nije svidala, nije je slušao, nego je tražio, da pjevač ne pjeva. Nisu mu se svidale nevjerovatnosti, na pr. kako je troglavi Arapin zvao na dvoboj vođu Srpskog ustanka Karađorđa ili kako je sam Mutap Lazar posjekao pet stotina Arapa. Nije dopuštao, da koji vojvoda pjeva sam o sebi, i tražio je, da se sve zasluge priznaju. Nisu mu se svidale pjesme o smrti njegova prethodnika Danila i nije dopuštao, da ih pjevaju, jer je to bio građanski rat. No Nikola je pjesme i cenzurirao⁷⁷ i omeo je izdanje druge knjige »Kosovske osvete« M. Šobajića (vidi pogl. X.), jer je epske pjesme smatrao kao sredstvo političke vlasti i htio je, da se pjeva poglavito o njegovim zaslugama i o djelima ljudi, koji su mu bili dragi. Pjevačima iz daljine plaćao je troškove, a kao nagradu darivao im je novce, dva do tri napoleondora, no nikada manje nego jedan, pa i čitav vrlo skupocjen narodni kroj, na pr. g. 1908. P. Perunoviću (vidi pogl. V.). Pjevač Tanasije Vučić, koga je zbog znanstvenih razloga doveo u Njemačku prof. G. Gesemann, dobio je darove od njega, a zatim od kralja Aleksandra i od generala Smiljanića na Cetinju, ali slušaoci u Podgorici, odakle ga je protjerao mjesni poglavar, nisu za to imali razumijevanja. Serdar Vukotić darovao

⁷⁷ Vidi moju recenziju Byzantion VIII, 342—343.

je Petru Petkoviću dva napoleondora, da ih podijeli među šest guslara, koji su pjevali na svečanosti sv. Save u Čajniču u Bosni.

Nova inteligencija gleda na epsko pjevanje kritički. Tako mi je predsjednik općine jednoga crnogorskog grada izjavio, da je pjevanje služilo isključivo vladajućoj klasi (vladajuća kasta) i da su privilegirani bili »knjaz, serdari i vojvode«, da je to bilo njihovo i da je onda prešlo u narod. Predsjednik se pritom pozivao na sjećanja M. Šobajića.⁷⁸ Ima u tome mnogo istine, ali samo do neke granice, jer su i ovdje poglavito pjevači iz naroda pjevali o djelima svojih »plemenskih« vojvoda, a i drugih junaka. Tako je iz obitelji Vuka Karadžića poteklo mnogo slavni guslara, pa i vojvoda Šujo Karadžić (1788—1858). S druge strane, serdari, vojvode i sami vladari, kao vladika Rade, to jest pjesnik Petar Petrović Njegoš, veliki vojvoda Mirko i šam knez Nikola, pjevali su uz gusle ne samo svoje, nego i pjesme pjevača iz naroda. Osim toga ne smije se zaboraviti, da su među junacima, osobito u Crnoj Gori, bili i mnogi popovi, koji su se proslavili u brojnim pjesmama. I među slikama u pučkim izdanjima narodnih pjesama vidimo često svećenika s mačem i križem.

Vrlo karakterističan bio je i odnos dubrovačkog plemstva prema njegovim seljacima u okolici. Dubrovački aristokrati (vladstela) dolazili su u Konavle na krsne slave, Božić i veselje, osobito na vjenčanja, te su pjevali sa seljacima njihove epske pjesme i druge narodne pjesme, bacali su kamen s ramena, pucali su iz pušaka u nišan, gađali su kokote⁷⁹ i slično. Predsjednik općine u Grudi, kojemu je g. 1932. bilo šezdeset godina, sve je to doživio u svojim mladim godinama ili je čuo od oca. To sve dokazuje, da nije bilo naročitih razlika između kulture dubrovačkoga plemstva i njegova puka, tako da je u tom pogledu bila sačuvana tradicija dubrovačke književnosti, u kojoj nalazimo toliko uspomena na junake jugoslavenskih narodnih pjesama.

Vrijedno je pažnje i to, da je prvi jugoslavenski kralj Petar imao kao vođa pobunjenika u Bosni g. 1876. pjevača Vidaka Lazetića iz Nevesinja. I vojvoda Laza Sočica imao je uvijek guslara. U Carigradu je imao gusle poslanik ministar Bakić, kod kojega su se sastajali Crnogorci. Bilo je ondje mnogo guslara sa svih strana, a slušali su ih i Turci.

Vrijedno je spomenuti i uzajamni odnos pjevača i općinstva. Na mnogo mjesta bilo je već pokazano, kako su pjevači uvaženi⁸⁰ i omiljeni. Svaka kuća, svako selo i veći krajevi ponose se svojim

⁷⁸ Zapisi VI, 97—100, 260—273.

⁷⁹ Vidi Rj A IX, 774 a, b.

⁸⁰ Neshvatljivo je, kako je mogao Fr. S. Krauss (*S'avishe Volksforschungen*, Leipzig 1908., str. 180.) tvrditi, da guslar u socijalnom pogledu ne zauzima istaknuto mjesto (keinerlei ausgezeichnete Stellung) i da je nešto značio samo »in der kriegerischen Rotte«.

pjevačima, kojima raste značenje i po tome, što ih ima sve manje. Tako se na pr. u okolici Dubrovnika i danas sastaje čitavo selo, kad se pojavi guslar. U kućama je njegovo mjesto obično kraj ikone, t. j. na svetom mjestu (Nova Varoš u Sandžaku), a i u Dalmaciji sluša se pjevač pažljivije nego pop u crkvi (Split), a i drugdje ga svi slušaju pobožno (Mrcine u Konavlima). S naročitom ozbiljnošću slušaju svi, kad se pjeva »Kosovska večera« i slične starinske pjesme, ali i novije, koje djeluju na općinstvo svojim sadržajem. Najviše slušaju epske pjesme odrasli muškarci, ali rado ih slušaju i školska djeca i mladi ljudi, a ovi čak i više nego stari s namjerom, da pjesme nauče. Nisu prepunjene samo kuće, male kafane i gostionice, nego i dvorane u hotelima. Pri mojem radu u Zanatlijskom domu u Nikšiću bilo je odmah u početku prisutno 116 osoba, a dolazilo ih je sve više i više, tako da ih je poslije deset sati bilo 250, a naveče je bila veća kafana u istom gradu dupkom puna, a među vratima je stajalo još 100 ljudi, ali sami muškarci. Uz zatvorena vrata je velika vrućina, pa pjevač ima težak posao i zato, jer mnogi slušaoci oko njega bezobzirno puše. No da bude mir, za to se brine općinstvo; ono opominje i izbacuje iz dvorane narušitelje mira, osobito pijance. U kafani u Bukovici u Crnoj Gori neki je nemirnjaković iz Plevlje u Sandžaku vikao uz pjevanje, izašao je napolje i dvaput opalio iz pištolja. Kafanar mu je uzeo patrone i nije mu više dopustio da puca. No postoje razlike u discipliniranosti općinstva. Tako je na pr. discipliniranost bila veća u Podgorici nego na Cetinju. Kadikad ljudi glasno govore ili prave dosjetke, što smo neugodno podnosili i u takvom mjestu, kao što je Gračanica na Kosovu. U Sinju su dolazili u gostionicu ljudi, koji su govorili naglas, ali i žene, koje su ih prekoraivale i pri slušanju epskih pjesama.

Ljudi plaču, kad pjevač vjerno i iskreno prikazuje ozbiljne događaje ili ih podsjeća, da je i njima pao i poginuo u borbi sin, muž ili drugi kakav rođak. Uopće čovjeka potrese sve, što je bilo starinsko. No slušači se i glasno nasmiju pri humorističnim i satiričnim mjestima. Uzajamno se smiju »Srbi« i »Turci«, kad pjevač jedne strane poubija u pjesmi veliko mnoštvo pripadnika druge strane. Uz p kantnu pjesmu, kao što je »Ajkuna i Jovan Bećar« (vidi pogl. IV.), ljudi se smješkaju, jedni radoznalo slušaju, a drugi primjećuju, da to nije »za gospodu, za cijelu naciju«. Za odmora prave primjedbe o pjevaču i sadržaju pjesme, a pričaju se i razne priče, šale i dosjetke. Dobra pjevača ljudi hvale, osobito zbog lijepa glasa, zbog dobre junačke pjesme i zbog lijepa gudenja, a i zbog sklada između gudenja i pjevanja. Važno je i to, da ne bude prigovora sadržaju pjesme, koja treba da bude prije svega »pjesma od istine«. Zato su pjevači, osobito u Crnoj Gori, oprezni pri izboru pjesama i namjerice u njima obilaze stvari, koje bi mogle razdražiti njihovo ili drugo pleme. U Otišću u Dalmaciji

pravoslavni je gostioničar pljeskao već na kraju kratkih odlomaka pjesama, a drugdje se već dovikuje pjevaču: »Živio guslač!« Općinstvo potiče pjevača i izrazima uzetim iz pastirskog i zemljoradničkog života: »Goni, goni!«, što znači, da što prije svrši, »Goni naprijed!«, kad pjeva nešto zanimljivo, »Tjeraj!« u značenju »Nastavljaj!« (Gornja Poljica).

Ako su slušači nezadovoljni pjevačem, onda oni odlaze, ne slušaju i preziru pjevače, naročito one, koji pjevaju za nagradu. Rđavu pjevaču prave primjedbe, da ostavi gusle, da ne galami više, brzo ga ušutkaju (uguše) i dovikuju mu, da ode pa da drugi dođe, pitaju ga, zašto je došao, kad ne zna pjevati. Šalju ga i u novu školu, poslije koje može doći, ili k babi na razgovor (idi kod babe pa razgovaraj!). No ni tu nije općinstvo bezobzirno, jer se ljudi smiju samo starijem pjevaču, dok mlađega bodre, da nauči (Kalinovik). No kritika može biti vrlo zlobna i realistična. Pjevaču znaju namazati gusle maslacem, lojem, slaninom, smolom, a znaju mu ponuditi i rukavice, da ne ošteti ruke, ili zato, što bez rukavica ne može svirati. Čudnovato je, da je takva kritika moguća naročito u Sandžaku i u Crnoj Gori, ali ne u katoličkom dijelu Hercegovine, gdje bi se zbog nje pobili. U istočnoj Bosni namaže domaća cura muslimanka sa svojim drugaricama gusle maslacem s tom namjerom, da pjevač preko večere ne bi mogao pjevati, jer djevojke žele s momcima ašikovati (miliskovati se, Kladanj).

Publika je dakle za epsko pjesništvo važniji element, nego što se misli.⁸¹ Guslar je samosvijestan i ne će sam početi, često ga moraju deset puta i više moliti (Višegrad), Svaki guslar zna dobro, da li ga slušaju ili ne, pa prestaje pjevati, kad ljudi razgovaraju. Na sijelima izbiraju (biramo) među pjevačima, koji se redom izmjenjuju, tko je najbolji. I u Novom Pazaru smjenjuju se i natječu. Zato su pjevači i oprezni, pa slabiji pjevač ne će da uzme gusle u ruke pred boljim pjevačem, što sam čuo i na drugim mjestima. Tako je bilo i u kafani u Nikšiću pored pjevača, koji su za mene nastupali, još više onakvih, koji se nisu htjeli javiti, jer su znali, da su oni, koji su nastupali, bolji. I pjevači se sami uzajamno kritikuju. Tako je jedan rekao: »Nisam znao, da lijepo pjevam, dok nisam ovoga čuo«. Drugi je rekao: »Kad bih ja tako pjevao, ne bih uzeo gusle u ruke«. Imao sam čak priliku da promatram i umjetničku ljubomornost među mužem i ženom. U Bolu na Braču pobjegao je pjevač, koji nije htio slušati svoju ženu, koja je pred nama kritizirala njegovo pjevanje i koju smo također i mi više hvalili.

Ove bilješke, koje bi mogle biti još i umnožene mnogim potankostima, ne daju cjelokupno izvanjsko lice epskoga pjesništva;

⁸¹ Primjerima iz različitih vremena i mjesta dokazao je to Rad: Medenica u članku »Guslar i njegovi slušaoci«. Ppnp V, 171—186.

završujem ocjenom jednoga od mladih istraživača: »... pesma se drugačije doživljuje i ima drugi duhovni profil u kafani, drugačije na vašaru, drugačije kod slepaca profesionalista recimo u Vojvodini, drugačije opet u hajdučkom zaklonu Romanije ili u uskočkoj tvrđavi Kotara ili Senja, drugačije opet na ramazanskom razvlačenju pesme i njenom kićenju sa bezbroj epizoda, da se ispuni veće.«⁸²

Publika, koja sluša pjevača, po jeziku je doduše jedinstvena, ali je različna prema vjeri, historijskoj prošlosti i društvenom položaju. Poslije dolaska Turaka na Balkan i u srednju Evropu velik dio Srba i Hrvata primio je islam, pa je tako postao vladajući sloj nad većinom srpsko-hrvatskog naroda. Danas su muslimani okupljeni uglavnom u Bosni i Hercegovini, kamo su se naselila bivša turska gospoda iz Ugarske, Slavonije, Hrvatske, Dalmacije, Boke i Srbije. Unatoč tome bilo je u Bosni i Hercegovini g. 1885. samo 492.710 muslimana, t. j. 36.88%, a g. 1921. već samo 31.1% (588.247).⁸³ Veći broj muslimana živi još u Novopazarskom Sandžaku, a samo ostaci muslimana srpsko-hrvatskog jezika nalaze se u Crnoj Gori, u Metohiji i na Kosovu. No u velikoj je većini ostala pokorena kršćanska »raja«, pravoslavna i katolička, koja je živjela pod jednakim okolnostima s hadimkom »Vlasi« (sg. Vlah, Vlaše),⁸⁴ pa je zato u cjelini i bila protiv Turaka (sg. Turčin), tako da se održala velika uzajamna vjerska snošljivost i uzajamno slavljenje vjerskih posebnosti, naročito blagdana, koji su se zbog različita kalendara proslavljali, a i danas se proslavljaju dvostruko.⁸⁵ Zato i nema načelne razlike između srpske i hrvatske epike, jer su glavni srpski junaci, na pr. kosovski junaci i Kraljević Marko, bili poznati u Hrvatskoj već u 16. stoljeću, a o Hrvatima Ivu Senjaninu i Mijatu Tomiću i drugim zapadnim hajducima i uskocima pjeva se danas svagdje kod Srba i na krajnjem jugoistoku. U svojim političko-historijskim svađama mogli su se Srbi i Hrvati prepirati i o narodnu epiku, koju su jedni i drugi prisvajali isključivo sebi, ali to je baš najbolji dokaz, da je ona jedna i jedinstvena. Od svojih posljednjih iskustava navodim samo jedno. Kad su za balkanskog rata u Majkovima, sat daleko od Slanoga u Dalmaciji, nastupili žandari protiv Srba i

⁸² R. Medenica, Ppnp V, 173.

⁸³ Nar. enc. II, 1067.

⁸⁴ Tako su se prvotno zvali ostaci romanskih stanovnika na jadranskoj obali. Const. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, I. Teil, Wien 1901., 38 i d.

⁸⁵ Tako sam na posljednjim putovanjima vidio pravoslavnu proslavu blagdana Uzašašća Djevice Marije u katoličkom Drnišu u Dalmaciji i čuo, da na isti katolički blagdan (Veika Gospa) u Sinju plešu zajedničko kolo katolici i pravoslavni. U katoličkoj Budvi čitalo se prije na tijebovskoj procesiji jedno evanđelje i na vratima pravoslavne crkve. U 19. i 20. stoljeću djelovala je na kulturno zbližavanje i misao ilirska, a kasnije jugoslavenska.

Crnogoraca, a na njihovoj je strani bio učitelj, nastala je prepirka, dok se nije dosjetio jedan prijatelj i zaviknuo: »Djevojke, dajte Pjesmaricu!« (Maticice Dalmatinske) i dok nije progovorio narodu: »Zašto ste protiv Srba, a volite srpske junačke pjesme?« Odgovor je na to glasio: »To je nešto drugo«. Tragiku ovog trenutka dovršio je drugi glas: »Pustimo politiku, daj jednu pjesmu!«

No ni između muslimana i kršćana, koliko se tiče epskoga pjevanja, nema takve razlike, kakva bi se mogla očekivati. Već g. 1913. bio sam iznenađen, kad sam opazio, da u jednoj kafani pjeva muslimanima o ramazanu katolik, i dobio sam odmah poučno obrazloženje, da žive u slozi, da se sjećaju onoga, što je bilo, i da poštuju svako junaštvo.⁸⁶ Slična iskustva, da kršćani i muslimani slušaju uzajamno svoje pjesme i da kršćanski pjevači pjevaju i muslimanima, a muslimanski kršćanima, doživio sam u mnogim mjestima (Srebrenica, Drinjača, Rogatica, Vlasenica, Sokolac, Kalinovik, Trnovo, Peć, Sjenica, Prijepolje, Priboj, Bučje, Rudo, Ivanjica, Javor). U Crnoj Gori pored Marka Miljanova nije ni veliki vojvoda Mirko Petrović dopuštao ružnih riječi o Turcima, s kojima su se Crnogorci proslavili. Pjesme se zajedno slušaju ne samo u kafanama i gostionicama, nego se susjedi Srbi i Turci sastaju i na posijelu, a muslimanski je pjevač dolazio k Srbima na slavu i na ženidbu. U turskoj kafani može pjevati i pravoslavac (Javor). Muslimani slušaju i »naše«, u gostionici (Rudo) je Nikola Kojić (Rogatica) pjevao muslimanima u doba ramazana, a Osman Lizde iz Domanovića kraj Mostara, kojega sam slušao u Metkoviću, pjevao je uopće na zabavama, na posijelu, na ženidbama, na krsnoj slavi, o ramazanu u kafanama, pravoslavcima i katolicima. Kršćanski i muslimanski pjevači mogu se i natjecati, tko zna više o junacima i tko je bolji pjevač. Tako mi je u Prijepolju pripovijedao školski nadzornik, da je bio na večeri u selu Ivezići, općine brodarevske, gdje su se poslije večere natjecali pjevači, a među njima i jedan musliman, do dva sata; budući da su pjesme bile duge, prisutni nisu mogli izreći sud, nego su se na kraju složili, da su dvojica, trojica najbolji.

No svi se pjevači ne vladaju jednako prema slušaocima druge vjeroispovijesti. Neki pjevači pjevaju muslimanima isto (Vlasenica), a drugdje se ne zna, da li pjeva pravoslavac ili musliman (Zabrđe kod Priboja). Često uzajamno podnose, da Srbi sijeku Turke, Turci Srbe. No drugi su pjevači oprezniji i odabiraju pjesme prema publici. Tako je Osman Komarica u Peći pjevao pravoslavcima samo krajiške pjesme, kojima se, kao uopće starinskim pjesmama, može manje prigovarati. Na jednoj zabavi u istočnoj Bosni pjevač je pjevao pjesme o bojevima u Dobrudži, u kojima su Turci imali velike gubitke. Muslimani, kojih je bilo mnogo, zahtij-

⁸⁶ Bericht II, 5.

jevali su, da pjeva kakvu starinsku pjesmu, potpuno neutralnu. Takva kritika može biti i preuranjena. Kad je jedan pjevač u Sandžaku pjevao, kako je Ivo Senjanin zarobio nekoliko stotina muslimana, primjećivali su age: »To lažu, Vlasi!«, to nije istina«. No kad su njegovi progonitelji uspjeli i počeli oslobađati zarobljenike, povikali su age: »To je istina«. Na različite prigovore pjevač se ispričava, da pjeva, kako je čuo. Valja imati na pameti, da se pjevači prilagođuju okolini i tako, da pjesme mijenjaju. Tako je jedan pjevač iz Sokolca pjevao »Turcima« u Višegradu, Rogatici i Sarajevu i sjekao je srpske glave, jer ga je slušala većina »Turaka«.

Slučajevi neprijateljstva imaju posebne razloge. Tako u istočnoj Bosni, gdje su muslimani vrlo brojni, ima muslimanskih sela, u kojima kršćani na prolazu ne smiju pjevati; za mojeg boravka u Drinjači govorilo se upravo o pobitim srpskim glavama. Mora se računati i s time, da su muslimani u Sandžaku, koji je do 1912. bio pod turskom vlašću, veći fanatici nego bosanski muslimani, ali ipak i ondje se pjesme slušaju uzajamno. Slično nisu ni Turci zabranjivali gusle zato, što su Srbi previše sjekli Turke. Ni na Kosovu se pravi Turci (Osmanlije), kojih nikada nije bilo mnogo, nisu brinuli za narodne pjesme, a Bosanci, koji su se ondje naselili, imali su svoje pjevače. Samo su Arnauti, koji su se 1878. doselili iz Srbije (iz Niša, Kuršumlije), nastupali protiv gusala i narodnih pjesama uopće. Shvatljivo je, da je jedan Crnogorac, koji je blizu Plevlja u tursko doba pjevao o zauzeću Plevne od Rusa, bio napadnut i da ga je jedan rođak s mukom preveo preko crnogorske granice. U današnje doba može prilike pokvariti i politička agitacija. Tako se u listopadu 1940. moj sin Vladimir iznenadio u ljetovalištu Pale kod Sarajeva, kad je u jednoj gostionici čuo pjevanje bez gusala, koje je uklonio gostioničar, jer su se pri jednoj pjesmi pobili pravoslavci i muslimani, a on nije htio da izgubi goste.

R. Medenici se čini, da su muslimani mekaniji za pjesmu i da ona njih dublje i lakše potresa nego pravoslavce.⁸⁷ To je istina, a objašnjava se to i time, da se epika uopće kod muslimana bolje sačuvala u prvobitnom stanju.

Nagrade se u širim slojevima razlikuje i prema vjeroispovijesti. U Srbiji se ne daje nikakva nagrada, osobito ne novčana, pa ni onda, kad je pjevač pozvan na slavu ili sastanak (Topola, Kraljevo, Čajetina, Arandelovac). Nagradu u novcu smatrao bi pjevač za poniženje (G. Milanovac), a u Rudniku sam čuo: »Novaca ne tražimo, pjevamo iz druželjublja, nismo cigani, Srbi smo«.

I u istočnoj Bosni pjeva se kod pravoslavaca više za ljubav (Srebrenica). U Crnoj Gori ne može se zbog opće raširenosti epskog pjevanja ni govoriti o ugovorenoj nagradi. Na Korčuli u Dalmaciji

⁸⁷ Ppnp V. 182.

čuo sam nekoliko puta, da su intelektualci htjeli darovati odličnom mladom pjevaču potkraj prošlog stoljeća srebrnu forintu, ali ju je pjevač, gimnazijalac iz Omiša, odbio. No zato je općenito uobičajeno, da domaćini i slušači pjevača časte i darivaju jelom i pićem, poglavito rakijom i vinom, čajem, kavom, šećerom, cigaretama, cigarama, duhanom. Usto dakako, naročito u novije doba, u boljim kafanama i hotelima u gradovima Srbije pridolazi i bakšiš u novcu, na pr. advokati u Kraljevu daju poznatom pjevaču 2—3 »banke« (banka — 10 dinara). No to su izuzeci sadašnjega razvoja, jer drugdje, na pr. u Čajetini, pjevač dobiva čitave noći samo šljivovicu. S ostalog područja zabilježio sam u Dalmaciji, da i ondje časte pjevača samo pićem, i to vrlo trijezno, jer na pr. u Kuli Norinskoj kod Metkovića pet do šest ljudi popije s pjevačem 1—2 litre vina. Žene uopće ništa ne dobivaju.

Kod muslimana su bez sumnje djelovali bogati darovi begova i aga, da su nagrade u obliku darova i novca postale obične, ali to su izazvale i prilike, jer se od pjevača ipak ne može zahtijevati, da u kafanama, naročito o ramazanu, pjevaju čitave noći badava. No moram spomenuti, da je Osman Komarica, koji je potjecao iz Berana u Crnoj Gori, pjevao u Peći samo »za veselje«, a za novce i odjeću ne, pa su ga samo častili. I kod muslimana časte se pjevači, osobito siromašni, pa je jedan osim kave i cigareta dobio i sušeno voće i orahe (Sjenica u Sandžaku). U Prijepolju je ubirao novce kafanar samo za siromašnog pjevača »na tablu«, što je inače običaj u Sandžaku i u Bosni i Hercegovini. U Novom Pazaru ubrala se od slušača »na tablu« u tursko doba »bijela mededija« (4½ — 5 dinara), a kasnije 30—50 groša, t. j. 6—10 dinara. U Višegradu u Bosni govorili su mi o jednom do tri novčića. Na Javoru se pohvalio preda mnom jedan pjevač, da su u jednoj sarajevskoj kafani bogate gazde i age davali 5 banki (50 dinara). Dakako u izvanrednim slučajevima bakšiš može i u kafanama biti o ramazanu vrlo visok. Tako je u Novom Pazaru jedan pjevač dobio 300 dinara za tri pjesme u jednoj noći. Kad je prof. Wollman primijetio, da je to vrlo skupo, odgovorio je on: »Ono starinsko dobro«. Takve nagrade nisu žalili platiti ljudi iz drugih krajeva, koji su htjeli slušati stare pjesme. Od mene je jedan pjevač tražio 100 dinara, a ja sam mu prebrzo ponudio 50, ali pjevač je i zbog toga doživio ogorčene prigovore publike.

U srpskoj vojsci imao je pjevač sve, a od bogatih oficira dobivao je i šampanjac i bakšiš u novcu; kadikad je samo bio pohvaljen od starješina. U 16. dalmatinskoj pukovniji austro-ugarske vojske oficiri su mjesto pjevača slali na stražu druge vojnice, a njega su častili cigaretama, rumom, konzervama i novcem.

Za pjesmu o smrti Stjepana Radića, koju je ispjevao i često pjevao uz plač slušača Pero Imer u Hercegovini, dobio je on od narodnog zastupnika i kasnijeg ministra Preke 1700 dinara.

Kao u Vojvodini i u drugim krajevima, gdje je narodna pjesma prešla na prosjake, tako se i u Crnoj Gori može dogoditi, da siromašan pjevač uzme u torbu gusle, dođe pred čiju kuću, zapjeva pjesmu i dobije kakav dar. Tako putuje iz okolice Metkovića daleko po Dalmaciji i Hercegovini pjevač I. Taslak (vidi pogl. V.) i dobiva dinar, pola dinara, a i ništa.

Da su jelo i piće jezgra nagrade, ističu i pjevači i publika. Gladan i žedan pjevač ne može pjevati. Neki poznavac izrazio se o jednom pjevaču: »Kad bi imao mesa i vina, pjevao bi pola dana; s mlijekom i sirutkom ne može nikako.« Zato se najviše pjeva, kad uspije rakija, jer bez rakije nema pjesme. U Dalmaciji vrijedi izreka: »Dokle ima vina, dotle su pjesme.« (Slano.) I od žena se može čuti: »Kad bi pio rakiju, bolje bi vikao.« Drugdje narod naziva rakiju pjevk⁸⁸ (čuo sam to u Užicu od učitelja Čakarevića, koji potječe iz Sandžaka). Kad se osuše usta, potrebno je »grlo kvasiti, pokvasiti, skvasiti, močiti«. Od pića se najviše hvali rakija, što jača, ljuta, oštra šljivovica. U Šumadiji je naročito poznata »vruća«, t. j. rakija, kuhana šljivovica sa šećerom ili medom, takozvani »šumadjski čaj«. Čudnovato je, da rakija vrijedi kao najbolje piće uz pjesmu i u vinorodnim krajevima, kao što su Konavle pod Dubrovnikom i Grbalj u Boki Kotorskoj. Na drugoj strani u nekim mjestima u Srbiji, pjeva se, kažu, bolje uz vino (Užice, Ivanjica). Općenito se odbija pivo, a samo sam na periferiji epskoga pjesništva u Resavi (Sedlari) čuo, da osim rakije dobro dolazi i vino i pivo. Muslimanski pjevači moraju se o ramazanu zadovoljiti kavom i čajem, jer je rakija u mjesecu posta zabranjena, a vino uvijek. Ni u istočnoj Bosni nisu mi također mogli objasniti, zašto toliko pjesama započinje stihom:

Vino piju Udbinjani Turci

i zašto se u drugima pjeva:

Kada vince udari u lice,
a rakija englen otvori'a.

Pjevači mogu podnijeti vrlo mnogo rakije. Tako je u Rogatici jedan pjevač na pitanje, koja je pjesma najdulja, odgovorio, da je pjevao i ispio bardak od tri litre (2½ oke) rakije, a da nije pjesmu dovršio; nije bio pijan i piće uopće ne škodi, jer ga pjevač izviče. Jedan pjevač se također pohvalio, da »ne griješi u stihove«, makar popije i vrlo mnogo rakije, ali publika ipak primjećuje, da pjevač, koji je mnogo pio, ne može pjevati točno, nego preskakuje (preskoči).

U Srbiji sam sreo pjevača pijanicu, koji se hvalio, da i on gudi, kad se napije, a običnu uzrečicu: »Oka na momka« promijenio je u: »Pet oka na momka«. Ovakvi su pjevači dakako

⁸⁸ Ove riječi nema u Rj A.

izuzeci, ali uglavnom mora se priznati, da se baš na Kosovu previše pije. Ondje sam čuo: »Gdje se pije, ondje se poje« (Lipljan), »Kad se napijem, pevam« (Gračanica). Jedan tamošnji žandar iz Zaječara u Srbiji nije još čuo trijeznog pjevača i općenito se tužio, da je narod na Kosovu suviše sklon alkoholu; na vjenčanju jedan se tako opio, da je umro. S tim se podudara i karakteristična usporedba prizrenskog metropolite: »Lako je pjanu zapjevati i žalosnoj majci zakukati i mladomu momku poljubiti djevojku«.

Bijela je vrana bio pjevač, koji ne voli nikakvo piće, nego samo dobro jelo (volim pojest fino).

O funkciji narodne epike ne treba mnogo govoriti, ako ne želimo ukratko ponoviti čitavo poglavlje i mnogo mjesta iz drugih poglavlja. Naglašujem samo, da je narodna epika imala i da i sad ima općenarodno značenje i da je ona čuvarica vrlo jakih historijskih tradicija (predanja) iz prošlosti, najviše o velikim i osobito sitnim borbama Srba i Hrvata s Turcima. Samo ljudi govore, da nisu mogli imati druge povijesti nego gusle. Prema tome epske su pjesme igrale ulogu srednjovjekovnih kronika, koja je kod naroda, koji nije znao čitati ni pisati, trajala vrlo dugo i sačuvala se i nakon proširenja pučke prosvjete u novije doba, što je naročito vrijedno čuđenja. Epske pjesme stvorile su veličanstven kosovski mit, velike likove muževa i žena s visokim etosom, očuvale su narodnu i državnu svijest, poticale su narod na izdržljivost i hrabrost; pjesme o manjim bojevima uskoka, hajduka, Hercegovaca i Crnogoraca podržavale su junački duh, jer narod nije poznavao veće slave nego biti opjevan u pjesmi, i svatko je htio biti takav kao opjevani junak. Narodne pjesme bile su knjiga, koja je općaravala narod, da ne potone u muslimanstvu (Raška). Tako je bilo moguće ustankom u Šumadiji, gdje su se naselili mnogi hajduci i očuvali svoje tradicije, uskrsnuti srpsku državu i na kraju osvetiti Kosovo u balkanskom ratu. Srpska vojska, koja je nastupala na Kosovu, bila je nadahnuta narodnim pjesmama ili njihovim duhom, pa obični vojnici nisu mogli dočekati zauzeće Prilepa u Makedoniji, sjedišta Kraljevića Marka. Još je bolje bio očuvan duh epskoga junaštva u crnogorskoj vojsci, koju su oživljavale uspomene na stoljetne pogranične crnogorsko-turske borbe.

Kod kršćanskih Srba i Hrvata imamo, kako je već bilo rečeno, jedinstven primjer, da su i njihova muslimanska gospoda i neprijatelji stvorili isto takvu epiku, u kojoj su »Turci«, poglavito srpsko-hrvatskog jezika, proslavljali svoje bojeve u Ugarskoj, Slavoniji i naročito u Lici i oko Senja u Hrvatskoj, Dalmaciji i sjeverozapadnoj Bosni. Ne smijemo zaboravljati, da su i česte napade Turaka na ostatke hrvatskoga zemljišta i na Sloveniju vodili »Turci« tadašnje velike Bosne, koji su uopće upravljali protivu-kršćanskom politikom u Srednjoj Evropi sve do pada svoje moći

pred Višegradom kod Budima g. 1686. Najviše ovih epskih pjesama potječe iz Like i Bosanske Krajine, poglavito iz bojeva u 17. stoljeću. Značajno je za turski konzervativizam, da su ove pjesme ostale jezgra muslimanske narodne epike sve do danas i da samó razmjerno malo pjesama opijeva kasnije događaje. I ovoj zakašnjeloj epskoj slavi nanio je kraj slom Turske u Evropi, a jedan od osobito važnih razloga, zašto ne će muslimani da i dalje pjevaju ove epske pjesme, jest u tome, što su oni sada raja. No kako su se teško oprastali sa svojom prošlošću, dokazuje to, što su muslimani, kad su slušali u Crnoj Gori pjesme o srpskim pobjedama godine 1912., još uvijek govorili: »Vaše pjesme, a naši gradovi«, ali i to se svršilo balkanskim ratom.

Kao što smo vidjeli, narodna epika živi danas najviše kod malih ljudi u gradovima i poglavito kod seljaka na selu. Zanimljivo je, kako sami seljaci tumače, da su epske pjesme sva njihova zabava, njihova seoska muzika, kazalište, koncerti, kinematografi i čak »najglavnija vrsta sporta« (Novi Pazar). Zaista je to nešto veliko, da je srpski i hrvatski narod do danas sačuvao tako plemenitu i visoko umjetničku zabavu kao jedinu zabavu. Premda je otpalo tursko ropstvo, koje je održavalo epsku pjesmu na kršćanskoj strani, poštuje se i čuva do danas epska tradicija, da bi i u prosvijećenom narodu ostala uspomena na stara vremena (da oстане uspomena, Rudnik). Kakvo poštovanje uživa još uvijek pjevač i njegova epska pjesma, dokazuje činjenica, da svaki krvavi razdor (razboj) prestane, kad zapjeva guslar (Humac, katolički samostan u Hercegovini), i da svađu pri piću ne može nitko smiriti osim guslara, kad zagudi (potegne gusle, fra Marun u Kninu). Guslar uopće unosi red i raspoloženje u društvo, a često i diskusiju o različitim pitanjima, o kojima je pjevao.⁸⁹ Time se također objašnjava velik kult gusala, koje se smatraju svetinjom: ako se tko seli, najprije odnesu gusle, a ako gori kuća, najprije spašavaju gusle. (A. Luburić).

Balkanski i svjetski rat oživjeli su narodnu epiku, a i zanimanje za nju, jer se pokazalo, šta gusle znače. I javnost je smatrala, da takva »nacionalna stvar« zaslužuje bar toliko zanimanja kao nogomet. Bilo je sasvim razumljivo, da se pomišljalo i na iskorišćavanje obnovljenog zanimanja za guslarsku epiku. Godine 1927. izjavio mi je tadanji ministar narodne prosvjete Velja Vukićević, koji je naskoro postao i predsjednik vlade kraljevstva SHS (17. IV. 1927. — 7. VII. 1928.), da bi njegov ideal bio, da zasnuje narodnu kulturu i odgoj na narodnim pjesmama. Nije stoga čudo, što je »Narodna odbrana« odlučila, da

⁸⁹ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 115.

među različnim sekcijama osnuje i guslarsku sekciju radi obnavljanja kulta gusala i za njihovo očuvanje. Provedbu ove misli preuzelo je »Srpsko kolo na Alipašinu Mostu« kod Sarajeva. Predsjednik ovoga »Srpskog kola« bio je Manojlo Bošković, trgovac žitom, poštovanja vrijedan ljubitelj guslarske epike, ali nedovoljan poznavalac zamršenih kulturnih pitanja. Na žalost na visini nisu bili ni njegovi uži suradnici, poglavito profesori sarajevskih srednjih škola. Pomišljali su samo na gusle s jednom strunom, a ne na čitavu narodnu epiku s guslama sa dvije strune, koje su bile sasvim isključene, s tamburom i bez instrumenta. Nisu sebi postavili za zadatak, da sistematski bude interes za ograničenu guslarsku umjetnost i za njezino čuvanje u prirodnim uvjetima među narodom, nego su se odlučili na reklamni veliki pothvat »guslarskih natjecanja« godine 1924. između pjevača iz četiriju oblasti (sarajevske, mostarske, zetske i dubrovačke) i na državna natjecanja (dakako u praksi samo u ograničenom opsegu), koja su se održavala godine 1925., 1927. i 1929. pod nazivom »Guslarska utakmica (akademija) Narodnih Guslara Pjevača u guslanju i pjevanju srp. narodnih junačkih pjesama«, koje je u jesen spremalo »Srpsko kolo na Alipašinu Mostu kod Sarajeva«. Pjevače su pozivale i slale općinske vlasti, a sakupilo ih se godine 1925. sedamdeset i pet, a prema drugom popisu bez navođenja godine osamdeset sedam, dok se g. 1927. i 1929. govorilo o nekih devedeset pjevača. Najprije se održala »predutakmica«, izređivanje i redanje, u kojima je bilo svakom pjevaču određeno 5 minuta, tako da je morao za jednu minutu nakon zvonjenja zvonca završiti. Izabranim pjevačima bilo je određeno samo 10 minuta, da pokažu svoju umjetnost, a i oni su morali bezuslovno završiti jednu minutu nakon zvonjenja zvonca. To je bila prava besmislica za svakoga poznavaoца narodne epike, jer znamo, kako se guslar sprema predigrom i pretpjevom i kako su duge epske pjesme. Guslar stoga nije mogao shvatiti, da je potrebno 5—10 minuta, zamislio se, zaspirao je i zapjevao, a oni su već zvonili dvaput, triput, prekinuli ga, a on više: »Pustite me, da pjevam!« Prema svjedočanstvu jednog učesnika natjecanja, učitelja Skurića iz Čilipa kod Dubrovnika, bilo je »ono najstrašnije«, da je osam doktora i profesora trebalo da ocijeni pjevače za 5—10 minuta. No profanacija, kako se također izrazio učitelj Skurić, i persiflaža prave narodne pjesme išla je još i dalje. Komisija je trebala da procijeni osam točaka: »glas, guslanje, dikciju, muziku, držanje, utisak na publiku, ljepotu pjesme, opštu ocjenu«. No pritom nije rečeno, da nisu bile dopuštene ni vrlo karakteristične osobitosti dosadašnjeg epskog pjevanja: gutanje, presijecanje i prijenosi posljednjeg sloga u slijedeći stih i napokon brzanje, koje je ipak kadikad potrebno prema situaciji. No vrhunac je bio u tome, da je »komandant« komisije gledao u knjigu, da li

se riječi podudaraju s knjigom. Sarajevski doktori i profesori nisu dakle znali i nisu htjeli da znaju, da sam već g. 1912. u Bosni konstatirao, da svaki pravi pjevač mijenja pjesmu — jedan je čak prvi stih pjevao triput za redom sasvim različito⁹⁰ — da je dakle djelomično iznova stvara, pa je može popraviti, a i pokvariti. Tako je institucija za očuvanje prave narodne epske pjesme postala njezinom uništavateljicom time, što su gospoda profesori mislili, da imaju pred sobom đake, koji deklamiraju. Razumljivo je, da je protiv ocjenjivanja, koje je nosioce prvih nagrada učinilo junacima po čitavoj Jugoslaviji, bilo mnogo prigovora kod samih pjevača i kod poznavalaca epike u čitavoj državi. Mnoge oštre kritike čuo sam osobito u Nikšiću, te je predsjednik općine Danilo Šobajić, sinovac Maksima Šobajića, izjavio o podjeljenju prve nagrade pri prvom natjecanju Ušćumliću, službeniku suda u Plevljima: »To su mogli uraditi ljudi, koji stvar ne znadu«. I novinari se nisu snašli pri tim sarajevskim natjecanjima, pa nisu shvatili, o čemu bi bilo potrebno da pišu. Tako se dopisnik beogradskih novina »Vreme« M. Crnjanski na natjecanjima 1925. divio muškoj ljepoti i konstatirao, da su dva odlikovana pjevača, koji su dobili I. i II. nagradu, imali krasan bariton i da je Jevrem Ušćumlić, koji je dobio I. nagradu, imao izvanredno lijepu nošnju u srebru i zelenoj svili. Osim diplomâ dijelili su se kao nagrada novci, umjetnički izrezbarene gusle, knjige, a i korisni predmeti, kao na pr. plug.

U Sarajevu su se priređivale i »guslarske večeri«. Na jednom večeru, kojega program iz 1925. imam u ruci, nastupilo je samo pet pjevača pobjednika. Ostalih šest točaka programa ispunile su druge osobe i društva, a na kraju je bio ples, zabavna pošta i bacanje korijandola. S tako malo ozbiljnosti propagirala se epska pjesma i u doba guslarskih natjecanja, kad se ipak moglo očekivati, da će se publici dati prilika da čuje bar nekoliko čitavih krasnih pjesama od najboljih pjevača. Pjevače su povlačili i po sarajevskim školama i kasarnama kao medvjede s brnjicom, tako da su neki otišli i nisu htjeli da idu u Beograd i u druge gradove.

Sarajevska natjecanja nastavila su se s odabranim pjevačima u Beogradu i u Skoplju, gdje su se već »koncerti« priređivali na sveučilištu, u sokolskim i oficirskim domovima, a pjevači su najviše pjevali u vojsci. Osim toga poduzimala se putovanja izabranih pjevača po Vojvodini i drugim krajevima čitave Jugoslavije; jedna takva »turneja« pošla je pod vodstvom predsjednika »Srpskoga kola« Manojla Boškovića sa četiri pjevača od 11. XI. do 19. XII. 1927. po gradovima sjeverozapadne Bosne, zatim Dalmacije do Metkovića i preko Hercegovine u Sarajevo. Pjevači su svagdje bili dobro primljeni, večeri su priređivala sokolska i druga društva, kojima su oni bili gosti, a svaki je pjevač pjevao dvije pjesme, ali

⁹⁰ Bericht I, 23.

ne čitave. Borisav Ristić iz Rogatice, koji je također pošao na to putovanje, ipak nije bio zadovoljan, nego je turneju označio kao dosadnu (bilo je dosadno).

No sarajevske guslarske utakmice i njihove sporedne priredbe nisu se uvele, pa se već g. 1931., za koju su bile predviđene, nisu održale iz različitih razloga.⁹¹ Troškovi su bili previsoki, a u početku i nagrade za pjevače, suviše mnogo novaca razbacivalo se na putovanja, a posjet nije pokrivao troškove, tako da su već prve utakmice g. 1925. i 1927. imale velik deficit. Tako su prestali i preskupi i prečesto ponavljani vatrometi. Ni turneje s koncertima i akademijama nisu privlačile stalno i svagdje, a umanjivali su im vrijednost i sami odabrani pjevači, koji su putovali i na svoju ruku u skupinama i samostalno priređivali koncerte, osobito Vučić, Jaćimović, Asović, Vuković i drugi. Tako je bio stvoren nov tip profesionala, koji nisu nikako odgovarali narodnim pojmovima o pjevačima; ljudi su ih različito kritizirali i iz radoznalosti slušali su ih samo jednom. Čuvenom Vučiću dogodilo se čak i to, da ga je jedan Crnogorac, dok je ubirao novce, nazvao pogrdnim izrazom »palanački ciganin«. Ovi novi profesionalci našli su i imitatore, pa su svi htjeli biti nekakvi državni guslari, te su tražili preporuke ministarstva prosvjete, odjela za štampu pri predsjedništvu vlade i vojničkih vlasti. Pritom su se ukrštavala mišljenja i protekcije različitih ličnosti i instancija, na je na pr. navodno Barjaktaroviću, koji zbog nediscipliniranosti nije završio učiteljsku školu, bilo na neko vrijeme oduzeto pravo da gostuje po školama čitave kraljevine. Spomenuti Barjaktarović najavljavao je u svojoj megalomaniji na putovanjima po Jugoslaviji velikim crvenim plakatima, da će proslaviti guslarsku umjetnost i odlaskom u Čehoslovačku, Poljsku, Njemačku i Francusku, pa je i doputovao u serdarskoj crnogorskoj nošnji neočekivano u Prag, koji je trebalo da bude polazna točka za dalja putovanja po inozemstvu, ali već mu je dolazak u Poljsku zabranio takav poštovalac narodne epike, kakav je bio Branko Lazarević, bivši varšavski poslanik, ambasada u Berlinu ga je vratila kući. U Prag je htio doći i Perunović, a na Sokolski slet g. 1932. i Ilija Vučković iz Gacka, koji je pripremio taj put i tako, da je otputovao na grob slovačkih žrtava svjetskoga rata na groblju u Kragujevcu, proslavio ih u vlastitoj improvizaciji, pa je dao taj prizor fotografirati, te je htio ponijeti sa sobom 1000 razglednica, koje bi prodavao na svojim putovanjima po Čehoslovačkoj. Osim toga htio mu se priključiti i jedan školski nadzornik i sokolski funkcionar kao njegov pratilac. Uza svu naklonost nije bilo moguće izaći u susret ovim neumjetničkim i profilerskim prohtjevima. I u samoj Jugoslaviji često nisu bili rado primani pjevači, koji su

⁹¹ O nekakvim studentskim pjevačkim natjecanjima (utakmica đacka) u Sarajevu g. 1930. nemam vijesti.

putovali s preporukom i svagdje skupljali nove preporuke, pa su dobroj stvari više škodili nego koristili. Osobito u Sloveniji ovakvi »koncerti« putujućih pjevača nisu propagirali narodne pjesme, nego su im štetovali. Tako je u Ljubljani T. Vučić pjevao u velikoj dvorani »Uniona« otprilike pred 1200 slušača, od kojih su njegov slabi glas mogla razumjeti samo prva dva, tri reda, a njegove pjesme ni oni. Slovenci sa svojom visokom muzičkom kulturom nisu imali razumijevanja za primitivnu muziku, pa su još mislili, da ih braća Srbi hoće da uče pjevati. Ravnatelji srednjih škola nisu znali što da rade, pa su ubirali od svakog učenika po jedan dinar, što je u mnogim školama iznosilo i preko 1000 dinara, a pjesme su bile dosadne, nerazumljive. Bilo bi mnogo bolje i ne bi zahtijevalo tolike troškove, da su se za školske knjižnice kupovale zbirke narodnih pjesama,⁹² pa da su se narodne pjesme čitale i deklamirale.

Misao o propagiranju i održavanju guslarske umjetnosti i epskih narodnih pjesama bila je dobra, ali je bila loše provođena, pa valja željeti, da se u budućnosti ostvari s boljim razumijevanjem i s ljubavlju prema samoj stvari.

⁹² U tom smislu pisao je u ljubljanske novine »Jutro« 5. II. 1933. moj sin Stanko, koji me je pratio na mojim putovanjima, a ja sam već na to upozorio u članku »Moderne jugoslavische Guslaren«, Prager Presse, 25. XII. 1931., gdje sam naglasio, da guslarske narodne pjesme nisu izvozna roba (Exportartikel).

IZVEDBA EPSKIH PJESAMA I BILJEŠKE O FORMI

U epskim pjesmama, kojih je sadržaj bio već dovoljno okarakteriziran u VIII. poglavlju, usko su povezani tekst, pjevanje i muzika. To je bilo poznato već nekim starijim proučavateljima narodne epike, pa je Ludvík Kuba¹ kazao, da je napjev immanentan sastavni dio izvedbe. To ima značenje i za postanak epskih pjesama. Frank Wollman² pravilno pokazuje, da Njegoš nije bio moderni književnik i da se njegova poezija rodila kao gotovo zvučno djelo, a ne kao moderna poetska tvorevina. Sklad gusala i pjevanja naglašuju i sami pjevači. Na primjer, u Hercegovini i Crnoj Gori govori se: »Stopio je pjesmu i gusle«, a neke osobitosti, kao na pr. gutanje posljednjega sloga, objašnjavaju time, da bi se doveli u harmoniju glas i gusle. Budući da sam sâm bez ikakve muzičke obrazovanosti, ne mogu u ovakvim pitanjima imati svoje mišljenje prosuđujući pjevače, a i mišljenja drugih istraživača. Zato se kao laik ograničujem poglavito na vlastita promatranja i skrećem pažnju na to, da ih dokazuju i dopunjuju moje brojne fonografske snimke iz svih krajeva epskoga područja.

Stranim, a i obrazovanim domaćim slušaocima epsko se pjevanje čini monotono i malo značajno, no njemački muzikolog G. Becking tvrdi, da muzika srpsko-hrvatskog eposa nije tako »rudimentarna« ni u historijskom, ni u umjetničkom pogledu, nego da naprotiv na Balkanu još živi pjevana epika, naročiti tonski sistem, koji je sa srednjim vijekom nestao u Evropi, ali na Balkanu ima svoju hiljadugodišnju tradiciju.³ Slično su postojale i sumnje o drevnosti deseterca, ali je R. Jakobson promijenio svoje prvobitno stanovište, pa je uspoređivanjem grčkoga i srpsko-hrvatskoga stiha utvrđen novi indoevropski metar stiha.⁴ Na-

¹ Texty písní srbochrvátských pod vlivem nářevů. Slov. přehled I, 471.

² Slavia IX, 765.

³ Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos, str. 1.—3. i 7. (Posebni otisak iz Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale, tome VIII—IX, 1933.)

⁴ Über den Versbau der serbokroatischen Volksepen, str. 9. (Posebni otisak iz Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale, tome VIII—IX, 1933.)

vodim ova mišljenja odmah u početku, da bi se vidjelo, kako je važan studij srpsko-hrvatske i bugarske epike ne samo za domaću, nego i za opću kulturnu povijest.

Za današnje epske pjevače možemo tvrditi da nisu nipošto jednolični, nego vrlo raznolični. Pri radu s mnogim pjevačima u Nikšiću izjavio je skupljač epskih narodnih pjesama Andrija Luburić, da je svakoga pjevača potrebno posebno prosuđivati. U sjevernoj Dalmaciji rekao je dr. Marušić iz Drniša, koji je Meštroviću pri pjevanju svirao uz gusle, da svaki guslar svira drukčije, što zavisi od temperamenta pojedinaca, a u dubrovačkoj okolici tvrdio je učitelj i pjevač Skurić, da na pjevačkim natjecanjima u Sarajevu godine 1927. od 85 učesnika, među kojima je bio i on, ni dva pjevača nisu pjevala jednako. I pjevači se hvale, da svaki od njih ima svoju »ariju«, »melodiju«, »ton« ili »način«. To uvijek nije istina, na pr. u Andrijevići me upozorio učitelj, da pjevač ima »svoju melodiju« od Ušćumlića. Neki pjevači također upozoravaju, da pjevanje nisu naslijedili od otaca i drugih učitelja; u Podgorici sam čuo, da jedan pjevač ima svoj »original«, da to nije naučio ni od koga, da je to njegova duša. Takvi su pjevači dakako samo po selima, u planinama, daleko od grada (varoši), pa ih može shvatiti, kako sam čuo pod Durmitorom, samo domaći čovjek (pjevača može osjetiti samo naš čovjek). Ali ni on više ne može naučiti guslanje, kao što je u Sarajevu priznao jedan profesor, član komisije za ocjenjivanje pjevača, da može uzimati gusle u ruke makar i sto-puta, a ipak mu ne ide. Nasuprot tome neki su pjevači na nekim mjestima isticali, da mogu pjevati na različne načine, ali to im obično nije služilo kao preporuka; u Kuršumliji je jedan pjevač rekao jasno, da on pjeva po želji (kako hoćete). Drugo je opet, ako isti pjevač na drugi način pjeva drugu pjesmu (Peć).

Velika raznolikost pjevača više je individualna (vidi dalje), pa oni sami znaju, da je ista »arija« nadaleko proširena i da se epsko pjevanje ravna prema socijalnim prilikama i različnim krajevima. Tako sam na nekoliko mjesta čuo, da je pjevanje više seljačko, a u Sokolcu u istočnoj Bosni postoji naročito dostojanstvenije pjevanje za gospodu, a brže za seljake⁵ (vidi fonogram 1930. — 35, 36, 37). U Previšu nad Šavnikom u Crnoj Gori pjevao je Mihajlo Ružić više »seljački« nego oba njegova brata oficiri. U Prokuplju je Stojan Dobričanin pjevao na »starinski način« drugačije nego njegov brat, pop Sekula Dobričanin, za kojega je njegov sinovac, student filozofije, pripovijedao, da je prije drugačije pjevao; tako je na pr. posljednji slog prenosio u slijedeći stih, ali je to napustio pod utjecajem drugih pjevača. Poznato je, da pjevač može pjesmu po volji skratiti ili produžiti. No na Hvaru

⁵ Usporedi Bericht II, str. 24., o različnim načinima pjevanja u Hercegovini.

sam čuo od kanonika Dulčića, da je ondje uobičajen kraći i dulji način pjevanja (kraći i dulji način, kratki i dugi način; vidi fonogram 1932.—12).

Značajnije su razlike prema području. No njihova karakteristika nije laka i dosad je malo proučavana. U Arandelovcu u Šumadiji primijetio je školski nadzornik Mrav, koji potječe iz Hercegovine, za svoga tridesetgodišnjeg boravka veliku razliku između hercegovačkog i mjesnog pjevanja, koje je jednostavno, tiho i prikriveno, bez onog oduševljenja, koje osjeća sam pjevač. Jedan učitelj iz Šumadije okarakterizirao je isto šumadijsko pjevanje kao tužno i jednakomjerno. U Rudniku se pjeva »polagano«. Moj sin Stanko Murko imao je osjećaj, da Šumadinci pjevaju onako, kako govore, a Crnogorci da skandiraju. U Vardištu u istočnoj Bosni rekoše mi, da Crnogorci pjevaju »oštrije«, isto tako i Sandžak, a Bosna »mirnije«. Vrijedno je primijetiti, da se konstatira i razlika između Crne Gore i Hercegovine,⁶ a i između Crne Gore i Boke Kotorske.⁷ Srpski su intelektualci u Kotoru tvrdili, da je razlika veća u samoj melodiji, da se u Crnoj Gori pjeva jednostavno, monotono, u Boki nešto nježnije, i da i gusle imaju u Crnoj Gori vrlo grub izražaj (jako debeli izražaj), a u Boki finiji. Osobitu pažnju valja posvetiti studiju muslimanskog konzervativnog, polaganog i više melankoličnog pjevanja prema različnim krajevima i njegovu odnosu prema kršćanskom pjevanju. U muslimanskom načinu pjevanja mogu se primijetiti i socijalne razlike, na pr. u Foči se Smail-beg Čengić isticao vrlo muzikalnim i osjećajnim pjevanjem.

Vrijedno je pažnje, što sudi Jovan Erdeljanović u svojoj monografiji o crnogorskom plemenu Kuća,⁸ da je naime guslanje kod Srba i Albanaca jednako, ali da je razlika samo u pjevanju, koje je kod Srba trojako: prvo, sasvim jednostavno, priprosto, kao kad ljudi otegnutim glasom pripovijedaju; drugi način se razlikuje završetkom svakoga stiha, pri čemu se posljednja dva, tri sloga vrlo otegnu, a pjevači ujedno znatno spuste glas; — kod trećeg se slogovi izgovaraju kratko, bez otezanja, ozbiljnim, jakim glasom, a na kraju stiha pred posljednjim se slogom napravi

⁶ Ppnp II, 260.

⁷ Ove razlike su veće, nego što se obično misli, kako je pokazao Simo Sobajić u članku »Crnogorci i okolna plemena« (Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927., 60—66). Kao primjer navodim: »Kao ratnik Ercegovac je bio spor, ali hrabar i istrajan, — Crnogorac p'ah i nesta'an; Ercegovac se borio, Crnogorac jurišao. I inače su Ercegovci tromiji, ali kulturniji, dublji u osjećanjima, a Crnogorci plahoviti, uporni i surovi. Ercegovac je sa svoga junaštva ponosit, Crnogorac još i ohol. Junaštvo Ercegovca je junaštvo naroda, junaštvo Crnogorca junaštvo plemena; — onamo su junaci opšti, ovamo jedinačni. Stoga je rijedak Ercegovac koji se hvališe i razmeće junaštvom, a još redi Crnogorac koji drugoga hvali; Ercegovac priča i tuđe zasluže, Crnogorac samo svoja preimućstva; onaj je kao i svi ostali, ovaj uz najzaslužnije; Ercegovac obično kaže: mi, Crnogorac uvijek: ja!«

⁸ Srp. etn. zb. VIII, 314.

prekid i poslije kratkog odmora izgovara se posljednji slog tihim, gotovo nečujnim glasom. No to su već razlike, koje velikim dijelom pripadaju različnim završavanjima stihova, uobičajenim svagdje u različnim stepenima. Erdeljanovićevo je mišljenje ujedno primjer, kako je izvrstan etnolog nedovoljno okarakterizirao pjevanje plemena, kojemu je posvetio temeljit studij. Razumljivo je, da se i drugdje pojavljuju ovakve nepotpune karakteristike; na pr. na Kosovu, gdje se pjevanje znatno razlikuje od crnogorskog i hercegovačkog pjevanja, smatrali su pjevači, da je gutanje posljednjega sloga u stihu »starosrbijanski« način, premda je ova osobitost najraširenija na čitavom području.

Moj sin Stanko Murko okarakterizirao je nakon deset godina⁹ razlike u pjevanju uz gusle sa jednom strunom tako, da kod Crnogoraca postoji najviše načina različitog pjevanja i da Crnogorci polažu najveću važnost na izvođenje (podajanje), dok kod drugih pjevanje i pratnja uz gusle predstavljaju samo dodatak, koji pjevaču omogućuje, da lakše nađe izraz i da ne nastane praznina, kad misli unaprijed. Prava riznica narodnog pjevanja, i lirskog, jesu Poljica u Dalmaciji, gdje su se svi načini najbolje sačuvali, tako da bih preporučio, da se u taj kraj pošalje posebna ekspedicija.

Mora se računati i s izmjenama u novije doba, i to ne samo modernističkim. Tako na pr. u stonskom primorju nema više »starinskog napjeva«, nego je on zamijenjen hercegovačkim.

Na prvi pogled monotona svirka i jednolično pjevanje daju u stvari mogućnost visokih i najviših izvedaba velikih raznolikosti. Pojedini pjevači imaju mnogošta zajedničko, dakako u većoj ili manjoj mjeri: usporuju i ubrzavaju, podižu i spuštaju glas, naglašuju značajne riječi i mjesta, prilagođuju se situaciji, manifestiraju svoja osjećanja, proživljavaju ono, što pjevaju, u svojem oduševljenju padaju u zanos, postaju uopće dramatični i u najvišem stupnju. Od mnogih pojedinosti, koje imam pri ruci, navodim samo neke. Kad majka u pjesmi tuguje, tada povikne pjevač: »Kuku, majko!« i poslije toga govori vrlo nježno i osjetljivo; on ne prikriva svoju samilost ni onda, kad pada konj. U takvim slučajevima pjevači se služe lijepom glasovnom slikovitošću, kad na pr. prikazuju, kako je pašina žena grlila goluba ili kako konj ide »malo, pomalo, lako, polako«.

Ovo učestvovanje najbolje dokazuju duševni i tjelesni pokreti. Pjevač gleda u gusle, u slušače, postrance i u daljinu, zamišlja se i koncentrira, traži inspiraciju, kakvu je odavao u Podgorici i četrnaestgodišnji hotelski pikolo, oči mu blistaju, smješka se i nastoji pobuditi veselo raspoloženje kod slušača, koji mu u posljednje vrijeme i pljeskaju; poneki se pjevač vlada

⁹ Pismo (slovensko) od 18. I. 1942.

čak kao operni pjevač. S druge opet strane ne bira riječi (na pr. Švaba mjesto Nijemac), a služi se i pogrdama (na pr. Ferčo za bugarskoga kralja Ferdinanda).

Tjelesni pokreti mogu biti vrlo živi, realistični, pa čak i naturalistični. Pjevač miče obrvama, kima glavom gore i dolje, drži se za glavu, pomiče se amo i tamo, na pr. kad nabraja, što kršćanski narodi traže od sultana, pomiče ramena i čitavo tijelo, udara se po koljenima, širi ruke, udara nogama, lupa po stolu, steže pesnice, nakrivljuje usta, tako da se i ugriza, a čak gura i u fonografski aparat. Nije čudo, što se pri ovom duševnom i tjelesnom radu znoji, naročito u tijesnim prostorijama.

No moram istaći, da svi pjevači nisu tako živi i temperamentni. I u samoj Crnoj Gori pjevao je u Nikšiću Rađe Jošanović (vidi fonogram 1930. — 62) bez temperamenta, a Andrija Roganović (vidi fonogram 1930. — 63) bezizražajno, jednolično. U Sinju u Dalmaciji jedan se pjevač znatno razlikovao od drugih, vrlo živih. Čudnovato je bilo, kako sam u zapadnoj Srbiji čuo pjevati pjesmu »Ropstvo Stojana Jankovića« sasvim jednolično, pa i na kraju, kad je majka ispustila dušu.

Danas je uobičajen epski stih sa deset slogova, koji se prema tome i zove deseterac. T. Maretić, koji je narodnoj metrici posvetio velike rasprave,¹⁰ odbacio je muzikološke nalaze svojih prethodnika,¹¹ postavio se isključivo na stanovište silabičke versifikacije deseterca kao čisto literarne tvorevine i poricao je ulogu naglaska riječi i rečenice. Njegovo je gledište prihvatio i Svetozar Matić,¹² ali s njima se nipošto ne slažu noviji istraživači Frank Wollman,¹³ koji je svestrano i najtemeljitije proučio Njegošev deseterac i njegovu povezanost s narodnim, Fr. Saran,¹⁴ G. Becking¹⁵ i R. Jakobson,¹⁶ koji su mogli studirati nekoliko pjesama pjevača T. Vučića. Pitanje nije tako jednostavno, ali u cjelini ne može se zabacivati stanovište poznavaoца jugoslavenske književnosti Fr. Wollmana, metričkih stručnjaka Sarana i R. Jakobsona i muzikologa G. Beckinga, da na stih i ritmiku djeluje i melodija. Eventualne sumnje uklanja Beckingov učenik Walter Wünsch u članku o muzikalnom i jezičnom oblikovanju epske

¹⁰ Naša narodna epika, u Zagrebu, 1909. Metrika narodnih naših pjesama, Rad Jsl. ak. 168 (1907.), 1—112, 170 (1907.), 76—200. Metrika muslimanske narodne epike, Rad Jsl. ak. 253 (1935.), 181—242, 255 (1936.), 1—76.

¹¹ Spominje ih i H. Кравцов, Сербский эпос, str. 160. i d.

¹² Gdišnica Niko'e Čupića XXXIX, 119—162, XL, 51—72. (Cir.)

¹³ N'egoš'v deseterac, Slavia IX, str. 740.—741. (i posebni otisak, str. 4.—5.).

¹⁴ Zur Metrik des epischen Verses der Serben, Leipzig 1934. (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 10.)

¹⁵ Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos.

¹⁶ Über den Versbau der serbokroatischen Volksepen. Uporedi kritiku S. Matića (Pril. za knjiž. XIV, 231—232, cir.), koji se nije dao uvjeriti o zadatku naglaska u stihu. Vidi i Jakobsonove kritičke ocjene novijih radova o jugoslavenskoj pjesničkoj formi u Slav. Rundschau III, 453 i d., i IV, 275—279.

recitacije upozorujući na to, da u »recitaciji« (misli pritom muzikalnoj) može dominirati jednom muzika, a drugi put jezik, pa daje prikladne uzorke (Versmodelle).¹⁷

Za stih sam utvrdio već godine 1912. da pjevači često ne daju čisti deseterac, nego da pjevaju više jedanaest — ili manje — poglavito devet slogova,¹⁸ pa mi se činilo čudnovatim, da pri diktiranju ispadaju pravilniji deseterci nego pri pjevanju. Zato me na posljednjim putovanjima nisu nipošto iznenadili nepravilni deseterci srpsko-hrvatskih pjevača, ali mi je ipak ostao neshvatljiv stih, koji sam zabilježio u Nikšiću:

Ugosti ga kavom i rakijome

sa suvišnim i negramatičkim e u posljednjem slogu, jer se takvo e dodaje samo nekim zamjeničkim i pridjevskim oblicima (tom-e, dobrom-e).¹⁹ Mnoge čiste deseterce udesili su izdavači epskih pjesama, kako je napokon priznao i T. Maretić u raspravi o metrici muslimanske epike²⁰; jasan primjer za to daju velike zbirke Koste Hörmanna, koji sâm u predgovoru bilježi, da je stihove mijenjao, osobito provodeći ijekavski govor umjesto ikavskoga, što je skrivilo vrlo velik broj elizija ('j e umjesto i j e), i izdanja L. Marjanovića, koji je u zbirci Matice Hrvatske (knj. III. i IV.) odštampao pjesme onako, kako su one bile zapisane iz usta pjevača, dakako prema diktiranju, a ne prema pjevanju. U muzičkoj analizi jedne pjesme T. Vučića nalazi se ovaj stih:

Od pokrvava Ceva sa krajine.

G. Becking bilježi uza nj: »Die Silbe **kr** metrisch überzählig, musikalisch aber gut zu hören«²¹; može se postaviti pitanje, zašto je baš slog **kr** prekobrojan. Vrijedna je pažnje epska pjesma iz Galičnika u sjeverozapadnoj Makedoniji »u živom jedanaester-cu«.²² Za pitanje o postanku i stabiliziranju deseterca važno je, da je broj slogova kod muslimanskog pjevača u Orahovcu na Kosovu bio nejasan (prof. Wollman je konstatirao jedanaest slogova u jednoj više lirskoj pjesmi, a bilo ih je 11—12). U jednoj albanskoj štampanoj pjesmi s Kosova glavni je stih osmerac, gdje se pojavljuje deseterac, deveterac ili sedmerac, pa čak i šesterac.²³ O osmercu epskih pjesama u kolu i kod narikača bilo je već govora. Osim toga Drag. Kostić je upozorio na slične stihove sa osam dva-

¹⁷ Muzički i jezički oblik guslarske epske recitacije. Ppnp V, 97—101 (ćir.).

¹⁸ Bericht I, 29—30.

¹⁹ A. Leskien: Grammatik der serbo-kroatischen Sprache (Heidelberg, 1914.), str. 455.

²⁰ Rad Jsl. ak. 253, str. 218.

²¹ Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos, str. 10.

²² Spomenica Južne Srbije 859 (ćir.).

²³ Ppnp I, 204.

naest i petnaest slogova, osobito u starijim crnogorskim pjesmama.²⁴

Ja, profesor Wollman i moj sin Stanko nismo često čuli pravilnu cezuru u poslije četvrtog sloga. I to je objasnila analiza jedne Vučićeve pjesme, što ju je izvršio prof. Becking, koji konstatira, da onda, kad se pomiješaju tri i dva takta, u ritmičkom pogledu igra vrlo važnu ulogu cezura stiha poslije četvrtoga sloga, koja se melodijski ne može pratiti (die melodisch nicht spürbar ist).^{24a}

Vrlo su raširene malo poznate pojave na kraju stiha. Već u svojim izvještajima iz godine 1912. i 1913.²⁵ upozorio sam, da posljednji slog stiha slabi, da se guta ili prenosi u slijedeći stih; gutanje se pojavljuje svagdje i ovisi o pojedincima, a ne o mjesnim prilikama. Upozorio sam i na to, da se između preposljednjeg i posljednjeg sloga pravi jasna stanka i da se preposljednji slog često produžuje i naglašuje. Pri takvom stanju stvari bilo je čudno i jako naglašavanje posljednjega sloga, kao što se čini, prema čitanju poslanica i evanđelja. No stručna se literatura na sve ove, dakako kratke vijesti osvrtala malo ili uopće ništa. Na svojim posljednjim dugim putovanjima sakupio sam mnogo takva materijala, no on ne donosi u načelu ništa novo, nego samo dopunjuje i objašnjuje stara spoznanja. U svojem prikazu dajem poglavito mnogo primjera, da bi istraživači mogli kontrolirati moje podatke i bolje ih procjenjivati.

Slabljenje posljednjega sloga očituje se time, da se on izgovara slabije i nejasno:

Misli starac, da ne vidi ni / ko,

nevese/lo, Atlagić/a (čuje se više e), gospodar/a, Relja Krilati/ca; na nekim mjestima zabilježio sam pravi poluglas: soko tica sivъ, tri godine danъ, momakъ (u Foči) bijelo/ga (poluglasno). Vrlo tiho se izgovara: platiti ne/ću, pobratime dra/gi; mrmljavim glasom: govori/ti (Cetinje); sasvim tiho: ulovi/la (Konavle). Slušaočima ne smeta ovakva nejasnoća; kad sam u Donjoj Gušterici na Kosovu skrenuo pažnju na to, da pjevač nije izgovarao jednako mjereno, odgovorili su mi prisutni, da su čuli sve. Da se posljednji slog izgovara šapćući, primijetio je već L. Kuba.²⁶

Najobičnije je gutanje posljednjega sloga. Pjevači i publika zovu to ovako: (misli se: pjevač) guta, proguta, proguca (G. Poljica), ždere (s umetnutim d: žere²⁷), proždre, jede, zanos (Srebrenica). Za muslimane sam čuo: još gore mrmljaju, žderu glas (Dobrun). Gutanje su karakteri-

²⁴ Južnosl. filolog XII, 8.

^{24a} Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos, 6.

²⁵ Bericht I, 8—9, 29—30, 47; II, 31—32.

²⁶ Znžo IV, 21.

²⁷ Najprije je bilo umetnuto d u skupini žrě, na pr. proždreti, proždrem. A. Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, str. 98.

zirali ovako: pola rekne, pola proguta (Kuršumlja); jednu riječ pola pjeva, pola gubi (Goražde). Kao primjere navodim:

Dok se bezi napijaše vin[a] — Husein Karić,
Bože mi i Bože jedin[i] — Trstenik.

Husein Karić je u Zvorniku pjevao ovako: po gradovim[a], Mustajbež[e], godin[a], sedam kraljev[a]. Ovi primjeri pokazuju, da nije gutao čitav slog, nego samo vokal. Ovakvih primjera ima mnogo:

Oj vino piju dva srpska vojnik[a] — Blagoje Janković, i slično: knez[a] (Balinovac); da se veselim[o], poslušal[i], bane u Kruševc[u], dođ[e], piš[e], ali uz to: na visoku ku[lu] (Dedina); sa polja Kosov[a] (Milan Radivojević iz Orahovca na Kosovu); sva tri pobratim[a] (oko Foče); mila moja Zlat[a] (Ibro Vrabac); topov[a], četiri godin[e] (Nikšić); devet ljutih lav[a] pored: ljuba Damjano[va] (Barjaktarović).

No najobičnije je gutanje čitava sloga:

U Kotare na bijeloj ku[li] — Žabljak, poginu[li], Anđeli[jo] (Žabljak); plani[nu], Mar[ko], dva pobrati[ma] (Prizren); od javora su[va], k'ćeni svato[vi] (Jačimović); na polju Koso[vu], zelena jabu[ka], tri dana. bije[la] (Stari Kolašin); šet[nju] (Čajetina), gdje se slog -n ju uopće ne čuje, ali u nekim slijedećim stihovima čuje se sasvim jasno; oru[žje], gla[ve] (Otišić). Da se može gutati i više slogova, tvrdio je muslimanski načelnik Višegrada, koji je ispričavao takav način muslimanskog pjevača, kojemu je dovoljno da izgovori 7—8 slogova, da bi se shvatilo čitav deseterac.

T. Maretić²⁸ vidi u oblicima godin', stotin', Turak', djevojak' na kraju stihova arhaične genitive plurala, ali ja sam već godine 1912.²⁹ došao do spoznaje, da se u ovakvim slučajevima ne radi o starim oblicima, nego o progutanom samoglasniku novih oblika, a ovo mi je uvjerenje bilo potvrđeno i na mojim posljednjim putovanjima.

Posljednji progutani slog dijeli se već vrlo često od pretposljednjeg sloga, pa se uopće između devetog i desetog sloga često pojavljuje mala stanka, koja se naziva prekid, (pjevač) prekida, presijeca, prisika (G. Poljica), na pr.:

Dok je sunca i dok je mjese-ca (Ko'ašin).

Crnogor-ke, su-ze, niz godi-na (Kolašin, u pjesmi o dolasku kralja Aleksandra u Crnu Goru), od Beča česa-re (Čajetina, Vlasenica); brego-ve (Nikšić); kri-lo, slobo-da, dogodi-lo (Donja Morača); pismu od juna-ka (Nova Sela). U Prizrenu sam zabilježio, da pjevač na kraju s malom stankom v l a č i: pis-mo, gospoda-re.

²⁸ Rad Jsl. ak. 168, str. 84., 224., 253.

²⁹ Bericht I, 30, 47.

Poslije takva prekida vrlo često se posljednji slog prenosi u slijedeći stih: pjevač prenosi, prenese, prebacuje (Stari Kolašin). Pjevač i slušaoci znaju to vrlo dobro, pa sam u Rudniku upravo čuo: pređu u drugi stih. Primjer:

Gus'e moje, tanano guda-/lo... (Kuršumlja);

Jasno kuca, tanko p pije-/va... (Priboj);

Pa mu dađe Jelicu djevoj-/ku... (Ko ašin);

... zarobi-/li Turci Kolašinci..., ... pobrati-/me..., ... deli-/ja..., ... na plani-/nu..., ... raki-/ju..., ... tra-/vu..., (svi primjeri iz Kolašina); ... Srbadi-/je... (Sjenica); ... Otomanovi-/ću..., ... Gore Cr-/ne... (Spuz); ... kukavi-/ca... (pri fonografiranju), ... đenera-/la..., ... veli-/mo... (Dilber Ljutić); ... vilu na plani-/nu..., ... stari Bogda-/ne... (Slatina); ... posla-/la..., ... spozna-/la..., ... donije-/ti... (iz Kačića, Konavle); ... Tura-/ka..., ... Ljubovi-/ća..., ... gospoda-/ra... (Budva). Gutanje i prenošenje (prebacivanje) posljednjega sloga na početak slijedećega stiha potvrđuje i G. Sykora za pleme Kučâ i za Crnogorsko primorje.³⁰

Kao što se u posljednjem slogu često guta samo vokal, a ne čitav slog, tako se i prenosi samo vokal: ... vezir-/i..., ... cara od Stambol-/a... (a je također nejasno). Kadikad je bilo teško pri nejasnom izgovoru odlučiti, da li je progutan ili se prenosi posljednji slog ili vokal, na pr.: ... Ljuticu Bogda-/na... (a nejasno, Balinovac), ... pivo i raki-/ju... (ju nejasno, Goražde). Dugo se na pr. nisam mogao odlučiti kod Mije Jerkovića u Kuli Norinskoj. U Vučitrnu na Kosovu prenosio je Milan Radivojević posljednji slog: ... Mili-/ca..., ... devet Jugovi-/ća..., ali pored toga i dva posljednja sloga: ... lakr-/dije..., ... od Stam-/bula..., ... drž-/ave... (ovdje je iz devetog sloga prenesen samo vokal).

Prema pravilu T. Maretića³¹ pjevačima su na kraju deseteraca mnogo draže dvosložne riječi, kojima je prvi slog dug, a posljednji kratak. Ovaj pretposljednji slog, obično dug, vrlo često se prekomjerno produžuje — Saran³² i Becking³³ nazivaju ovu pojavu Überdehnung³⁴ — i jako naglašuje,³⁵ pri čemu je pravilan naglasak riječi na prethodnim slogovima. Primjere sam odabrao prema mjestima, ali to je bez značenja, jer se ova osobitost pojavljuje na čitavom epskom području. Bolje je primjere poredati po nekim gramatičkim skupinama, ali upozoravam, da pri odabiranju nisam na to pomišljao.

³⁰ Ppnp II, 260.

³¹ Rad Jsl. ak. 168, str. 58.

³² Zur Metrik des epischen Verses der Serben, str. 40.

³³ Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos, str. 5.

³⁴ U'erdehnung označuje pojačanim (podebljanim) znakom za dužinu, na pr. ā.

³⁵ Označujem to jakim znakom za accentus acutus, ali prema svojim bilješkama ne mogu odrediti njegovu narav, da li je uzlazna ili silazna.

Prirodnu duljinu imamo u ovim primjerima: Gōra Cŕna (Cŕnā³⁶), kŭle (kŭla), dorĭna (dorĭna, gen. od dōrĭnĭ), bĭlo (bĭo, bĭla)

Primjeri za prirodni akcent na trećem slogu: bisĕra (bĭser), do granice (grānica), rakĭja (rākĭja), Lazu Ćelebĭju (Ćelĕbĭja), polje Kosōvo (Kōsovo), krajĭne (krājĭna), nevesĕlo (vēseo), veselĭo (vēseliti), potvrdĭla (potvrđiti), skoćĭo (skōćiti), sagradĭo (sagrāditi), oženĭo (ožēniti), dogonĭo (dogōniti), porućĭo (porūćiti), poklonĭo (poklōniti), nosĭo (nōsiti), izgubĭo (izgūbiti), oslovĭo (Rj A: oslōviti), pravĭo (Rj A: prāvĭm)

S prirodnim akcentom na četvrtom slogu: besjedĭo, besedĭo (bēsjediti), udarĭja (ūdariti), pokućĭo (pōkupiti).

Primjeri sufiksā: hljeba bljelōga (bljelĭ, -ōga), velikōga (vēlikĭ, -ōga), gospodskōga (Rj A: gōspodskĭ); nije magle od Boga poslāne (pōslati, -āne).

Rijetka je sinkopa pretposljednega nenaglašenog sloga: Srbad[i]je (Vućĭtrn).

Osim slabljenja i gutanja posljednjega sloga iznenađuje pojačavanje posljednjega sloga, ako se on završuje vokalom, koji se jako produžuje i naglašuje silaznom intonacijom: delijā³⁷ (dĕlija³⁸), poslije naglašenog a zabilježio sam još tri a; ne mogu odrediti, da li je tō nom. sg. ili gen. pl., ali to na samoj stvari ništa ne mijenja (Nikšić); godinu danā (dānā. Lipljan). Citav stih sam zapisao u Novoj Varoši (Sandžak):

Već mi pošlji kljuće i aračĕ (ārāčĕ)

i ū Krivošĭjĭ (Risan):

Na noge se podigao starĕ (stārĕ)

Budući da je i ova osobitost posvuda raširena, navodim odabrane primjere prema gramatičkim skupinama:

imenice muškoga roda: Bogdanā (Bogdāna), Karađordā (Karādōrde), sveca Mohamedā (Rj. A: Muhāmed), junakĕ (jūnāk, junāka), hajdukĕ (hājduk, hajdūk), vojvodĕ (gen. sg. ili nom. pl.), Crnogorcĕ (Crnōgorac, -ōrca), ljudi (ljūdi);

imenice ženskoga roda: dušā (dūša), Milicā, Milicĕ (Mĭlica), Srbijĕ (Sĭrbija), preko Gore Crnĕ (Cŕnā), Podgoricĕ (Pōdgorica), kukovicĕ (kŭkovica), trista hiljada vojskĕ (vōjska), u planinĕ (nom. pl. plānine), na četiri stranĕ (strāne);

³⁶ Prirodne akcente riječi, ako nije označeno drugačije, bilježim u zagradama prema »Srpskom rječniku« Vuka Karadžića.

³⁷ Upotrebljavam oznaku za prekomjernu duljinu i Vukov znak za silaznu intonaciju.

³⁸ U zagradi je akcent i opet naveden prema Karadžićevu »Srpskom rječniku«, ako nije, dakako, navedeno drugačije.

imenice srednjega roda: krilô (krílo), vínô (víno),
zdravlje (zdrâvlje), junaštvâ (jûnâštvo);

pridjevi: Crnogorci mladî (mlâdî), u gradu nikšićkomê
(nîkšićkî), dragâ (drâga), bijelôj (bijêla), crnê (cîrnê), gusle moje
milê (mîla), gusle javorovê (jâvorov);

zamjenice: š njimê (Maretić, Gramatika: njíme), š njimî
(Maretić, Gramatika: njîma), nikogâ (nîkoga);

glagoli: pogubitî (pogùbiti); progovarâ, (progòvârâm),
dižê (dižêm), prodê (prôdêm), govore (govòriti); ubijê (ùbijêm),
pišê (pîšêm), da se napijemô (nâpijêm); zaguditê (zagùditi),
razbuditê (razbùditi, razbûdîm), udarišê (ùdariti), nazivaô (na-
zîvati), pogubiô (pogùbiti), gledalî (glêdati), veselilê (vesèliti).

Sve ove osobine nalazimo na čitavom epskom području, što
je također jedan od važnih dokaza o jedinstvu narodne epike
Srba i Hrvata. No ne žive u ustima svih pjevača, nego različito
kod različnih pjevača na istim mjestima ili se pojavljuju jedne
uz druge kod istih pjevača. Izjave, koje pripisuju jednu ili drugu
osobinu određenim krajevima, neispravne su i nepotpune ili
imaju samo mjesno značenje. Tako sam čuo u Srbiji, da Kolu-
barci, t. j. stanovnici oko rijeke Kolubare, prenose, a Topličani,
stanovnici doline Toplice (Prokuplje i Kuršumlija), da ne pre-
nose. Isto je tako neispravno izjavio jedan pjevač u Resavi, da
Crnogorci dijele pretposljednji i posljednji slog (presijecaju, pre-
kidaju), a da pjevači oko Kruševca (Kruševljani) gutaju. U Rači
u Srbiji rekli su mi, da potpuno izgovaraju svi mjesni pjevači,
ali tih nije bilo mnogo, pa ostaje pitanje, nije li to noviji način
pjevanja u duhu zahtjeva publike. U Stojniku u Srbiji jedan je
pjevač rekao, da kod njega nema gutanja, ali je sâm pohvalio
prenošenje. U Otišiću u Dalmaciji izjavio je jedan pjevač, da
ondje nije poznato prenošenje, ali to je bila samo oaza pravoslav-
noga mjesta u većinom katoličkoj okolini. U Dubrovniku sam
pribilježio za Ninu Katić da pojačava svaki posljednji slog
ili, točnije rečeno, posljednji vokal, ali to je bilo sasvim indivi-
dualno, jer kod drugih pjevačica nisam primijetio nešto slično.

Na istim mjestima pojavljuju se usporedno kod različnih
pjevača naročito gutanje posljednjega sloga, dijeljenje pretpo-
sljednjeg i posljednjeg sloga i prenošenje posljednjega sloga, ali
i čudno slabljenje i pojačavanje posljednjega sloga mogu se čuti
na istom mjestu. Kadikad publika karakterizira pojedine pjevače
ili se oni sami karakteriziraju time, što gutaju ili prenose, što je
njihov način. No važno je, da se kod istih pjevača možemo sresti
s različitim načinima, i sa dva i sa tri, ne uzimajući u obzir pot-
puno izgovaranje mnogih stihova. Neki pjevači već upozoravaju,
da znaju i gutanje i prenošenje, ali da je bolje izgovarati pot-
puno. No drugi sami priznaju, da miješaju (ja miješam). Bit će

stoga potrebno potpuno prostudirati čitav način pjevanja pojedinih pjevača, a ne samo pojedine pjesme ili čak njihove odlomke, da bi se mogli osvijetliti različni načini i njihovi uzroci. Ipak je čudnovato, da se isti pjevač obično u kratkim odlomcima, koje sam čuo, služio različnim načinima usporedno i naizmjenično. Tako sam već pri gutanju naveo primjer, da se na kraju stiha: u šetnju slog -nju uopće ne čuje, ali u nekim slijedećim stihovima pjevač jasno pjeva. Meni je ostalo nejasno, zašto »se ne bi slagalo«, kad bi pjevač rekao: »gaće i košulju«, a ne: »gaće i košu[lju]« (Kula Norinska).

Ove pojave poremećuju i konstrukciju stiha i sintaktičku konstrukciju. Naročito smeta prenošenje posljednjega sloga u slijedeći stih, jer je svaki stih obično sintaktička cjelina; enjambement, koji metrički predstavlja prenošenje — Wollman ga muzički naziva melodijskom anakruzom³⁹ — vrlo je rijedak u štampanim tekstovima, na pr. ime se rijetko nalazi u dva stiha:

Višu davu učini Mihajlo
Goranović iz sela Vrlice.⁴⁰

Shvatljivo je, da ove različne osobine smetaju i razumljivosti pjevanja ne samo strancima, koji dobro poznaju srpsko-hrvatski jezik, nego i sunarodnjacima, pa čak i mještanima. Tako na pr. u Tuzli muslimanski direktor gimnazije nije razumio mjesnoga pjevača, koji je potjecao iz Podgorice u Crnoj Gori. Uopće sam na mnogim mjestima čuo i sâm iskusio, da se muslimanski i kršćanski pjevači teško razumiju. U Goraždu se hvalio muslimanski pjevač, da vrlo mnogo ljudi (puno ima ljudi) ne razumije domaće pjevače, ali razumije njega, koji ne guta. U Loznici u Srbiji to su Crnogorcima čak i prigovarali. No najbolji je dokaz za nerazumljivost u novije doba opći zahtjev na pjevača da točno izgovara. Preda mnogom su predsjednici općina, a drugdje opet svećenik, nagovarali pjevača, da »ne ždere«, nego da jasno izgovara. Pjevač advokat Šaranović u Baru, koji potječe iz plemena Bjelopavlića u Crnoj Gori, izrazio je opće mišljenje, kad je rekao, da se od pjevača traži čist izgovor: »da ne jede, ne ždere, ne guta«. I presijecanje prouzrokuje lošu razumljivost (Murino). Došlo je to već tako daleko, da kafanari zahtijevaju od pjevača, koji kod njih nastupaju, jasan izgovor. Inače sami pjevači izlaze u susret sličnim željama publike, pa se već hvale, da ne gutaju, ne prenose i da nisu nerazumljivi kao drugi. Često se time tumači i razlika između starijih i mlađih pjevača i održavanje starijeg načina u planinama (presijecaju, gutaju po planinama), što na pr. nije više običaj ni u Trnovu, koje leži još visoko u južnoj Bosni, između Sarajeva i Kalinovika.

³⁹ Slavia IX, 781.

⁴⁰ Maretić, Rad Jsl. ak. 168, str. 73.

Kako da se objasne ove danas tako neomiljene, a ipak još jake navike pjevača? Jedan je od njih rekao, da guta, da bi se odmorio (Han-Pijesak), drugi zbog gubljenja daha (Višegrad), a treći opet guta slog, jer ne može da izdrži (Žabljak). Učitelj St. Vučković iz Prokuplja izjavio je u Balinovcu, da se devet slogova lako kaže, a deseti vrlo teško. Mnogi gutaju zato, da bi došli »u harmoniju« glas i gusle (G. Milanovac). I prenošenje su obrazložili tako, da je pjevaču potreban mali odmor (treba mu mali odmor, Vlasenica). Isto su tako objašnjavali dijeljenje slogova (prekida) time, da pjevač lakše izgovara (lakše mu je izgovarati). Bilo je čudno, da je Mića Dimitrijević (Ivanjica) pri pojačavanju posljednjeg sloga pišê teško disao i hvatao zraka.

Iz svega se vidi, da pjevači i publika tumače gutanje, dijeljenje i prenošenje poglavito fiziološkim, razlozima, kako mi je u Dubrovniku izravno rekao učitelj Kastapelli, koji potječe iz Trstena. U tom smislu izjavio je već i V. Čorović, da pjevač mora u devetom slogu pasti glasom, da bi uhvatio dah za dalji stih i slijedeći viši ton u desetom slogu, ali Fr. Wollman zabacuje fiziološke razloge i traži »melodijske razloge, nekakav melodijski survival«.⁴¹

Na glazbeni pratnju pozivaju se sami pjevači. U Sandžaku na bosanskoj granici (Zabrđe) doznao sam, da pjevač prenosi ili guta, kako mu dođe pod gudalo. U Metkoviću mi je objašnjavao Ivan Taslak, koji već traži jasan izgovor, da dijeljenje posljednjega sloga i prenošenje ovisi o gudalu. Prema drugim pjevačima presijecanja i gutanja se pojavljuju zato, da bi bio bolji sklad s guslama.

Osim fizioloških i melodijskih razloga bili bi mogući i orijentalni utjecaji, tako jaki u muzici i pjevanju balkanskih naroda. Osobito gutanje, koje je najvećma uobičajeno kod muslimanskih pjevača i jako ukorijenjeno i kod kršćanskih pjevača, jest nešto izvanredno i daje utisak, da ima za sobom dulju tradiciju i stilizaciju. Upozoravam samo na staroarapske »Pausalformen« u srokovima i u prozi sa srokovima, gdje se produžuje posljednji slog, koji se u prijašnjem stadiju odbacivao, pri čemu se glavni tipovi različito ukrštavaju.⁴² Pojačavanje posljednjega sloga objašnjavali su mi dakako i na posljednjim putovanjima (G. Poljica — Donji Dolac) oponašanjem čitanja evanđelja i poslanica, koje se obavlja ne samo staroslavenski kod hrvatskih glagoljaša, nego i narodnim jezikom u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Ovaj način mogao se proširiti i od Hrvata na istok prema Srbima, ali kod ovih postoji mogućnost i domaćeg podrijetla; jer na Zlatiboru⁴³ pjevaju uz

⁴¹ Slavia IX, str. 781., bilj. 2.

⁴² Harris Birkeland, Altarabische Pausalformen, Oslo 1940. Poznato mi je samo po recenziji u Deutsche Literaturzeitung LXII (1941.), 728—730.

⁴³ Glasnik Etn. muz. Beograd XIII, str. 138.

svirale i dvostruke frule muškarci i žene, pojedinačno ili u dvoje tako, da naročito dugo otežu samoglasnik, posljednji slog u stihu.

Među spomenute osobine pjevanih stihova dodajem i tu osobinu, da poneki pjevač na kraju, a i u sredini stiha srče, što se slušaocima ne sviđa.

Spomenuto je već, da se epske pjesme ne dijele na strofe, nego na odlomke (Vortragsabschnitte⁴⁴), kojima sadržaj ovisi o stvarnom shvaćanju, uzdržljivosti, raspoloženju i vremenu pjevača, tako da i ovdje postoje među njima velike razlike. Za pojam samoga odlomka terminologija je vrlo bogata i neustaljena: dušak, dušák sa starim akcentom (Bol), vrlo često jedan dušak, odušak, na oduške, odmorak, komad, komat (iz grč. κομμάτιον⁴⁵), komatina (Nikšić), komadina (Stojnik, Bar), komatina (Grbalj), otpjev (Dobrun), odlomak, razlomak (na razlomke, Markovac, Kuršumlja), član (dva člana otpjevao, Sinj), članak (Mrčine), dio (dil, G. Poljica). U Sedlarima u istočnoj Srbiji pjevao je Adam Stanković »sa razdelom« po 4—10 stihova. No na posljednjim putovanjima nisam nigdje čuo izraz naošt⁴⁶raj, koji je bio uobičajen u Bosanskoj Krajini, a i drugdje. Čudnovato je pri ovom bogatstvu izrazâ za odlomke, da je učiteljski pripravnik Barjaktarović tvrdio, da srpski jezik ne poznaje nikakva naziva za odlomke. Iz frazeologije zaslužuje pažnju: dušak pjesme, jedan dušak ispjevao, nije čitavu pjesmu iz jednog duška ispjevao, celu pesmu na dušak, bez preduška istu pjesmu gone; jedan pjevač pjeva »bez oduška« pola sata do jedan sat (Sinj), a jedan opet 1400 stihova (Hvar).

Na kraju odlomka pjevač podvikne, što se navodi kao crnogorska osobina, ali to je poznato i u Novopazarskom Sandžaku, u južnoj Bosni (Kalinovik), u Dalmaciji i u Boki Kotorskoj. Jako podvikivanje čuo sam i kod Arnauta na Kosovu.

Poslije toga slijedi stanka, koja služi i za odmor pjevaču, što dokazuju i nazivi za nju: odmor, odušak, predah, predisanje, počinak, da se odmori, oduši, odušim se, predahne, predahne dušom. I čuveni pjevač Svetislav Jaćimović u Trsteniku, koji pravi dosta pauza, da bi bio »bolji efekt«, imao je za to spomenuto objašnjenje: da o d a n e m d u š o m. Da su stanke vrlo česte, spoznao sam u različnim mjestima Srbije (Mladenovac, Gruža, Čačak, Sedlari), u Staroj Srbiji (Prizren, Stari Kolašin, Slatina) i naročito u Dalmaciji (vidi niže). Neki pjevači sviraju za stanke nekoliko minuta uz gusle, pri čemu »izvijaju« vrlo lijepe melodije,⁴⁷ ali glavna je svrha

⁴⁴ Saran, Zur Metrik des epischen Verses der Serben, str. 26.

⁴⁵ Rj A V. 232; Berneker, Slav. etym. Wb. 553.

⁴⁶ Bericht I, 21, II, 18.

⁴⁷ Erdeljanović, Kući, Srp. etn. zbornik VIII, 315.

stank; zaista odmor i fizičko i duševno osvježenje za pjevače i publiku, koja razgovara o pjevanoj pjesmi i među se i s pjevačem. Tu je i prilika, da pjevača počaste pićem i duhanom.

Nastavak počinje pitanjem, gdje smo prestali i prekinuli pjesmu (vidi pogl. VIII.), na pr.:

Gde stadosmo, gde li ostadosmo (Rogatica)

Gde li bismo, gde li ostadosmo,
Na dobrom smo mjestu ostavili
I dobru smo pjesmu ostavili (Rogatica).

Da vidimo, gdje smo počinuli,
Da nastavimo, gdje smo ostavili (Barjaktarović).

Na nekim mjestima postoji već sklonost za raščlanjivanje odlomaka u kitice. U Sinju u Dalmaciji Jozo Barač je poslije deset stihova pjevao nekakav refren (fonogram 1931. — 89), oko Sinja većina pjevača pravi stanku (odahne) poslije četiri, osam i više stihova i pjeva kratku melodiju bez riječi. Na Smokvici (Korčula) Frana Banićević-Lucić podvikne poslije četvrtog, a kadikad i poslije šestog stiha. Poslije četvrtog stiha pravio je stanku (da oda(h)ne, da malo počinem) Ilija Reljanović u sjevernoj Dalmaciji (Otavice). Mate Miličić na Hvaru otegne poslije četvrtog stiha, osobito kad pjeva iz Kačića; slično je otezala poslije četvrtog stiha Nina Katić u Dubrovniku u pjesmi »Mladi Marjan« (vidi fonogram 1932.—37), ali u pjesmi s početnim stihom »Šetbu šeta Mehmeda djevojka« otezala je poslije drugog, ali i poslije trećeg i četvrtog stiha; poslije svaka dva stiha oteže (pušti glas, produlji glas) Đuro Šabadin u Čilipima; poslije četiri stiha oteže (otegne) pjevač u Župi u pjesmi iz Kačića. Kao što vidimo iz brojnih primjera, na raščlanjivanje u kitice utječe A. Kačić, ali ne bi bilo isključeno, da je ova sklonost u Dalmaciji još starija, i da je Kačić, bar u nekoj mjeri, bio također pod njezinim utjecajem.

U istočnoj Srbiji pjevao je Adam Stanković (Sedlari; vidi fonogram 1931.—57) polaganije, te je uvijek poslije četiri do deset stihova pravio stanke, pjevao je »sa razdelom«. To je Stanka Murka podsjećalo na pjevanje na Kosovu. U Mladenovcu spajao je Svetislav Tomićević dva stiha (dva stiha veže), a poslije drugoga »oteže« kao u Dalmaciji, što je Stanka Murka podsjećalo na slijepca. Željezničar Blagoje Arambašić, koji je vrlo melodično pjevao ratne pjesme, jednako kao i prije spomenuti pjevač, također je spajao dva stiha, pri čemu je imao mnogo potpunih i nepotpunih sroкова. Po dva sroka već su vrlo obična, u najnovijim pjesmama pojavljuju se vrlo često u »Kosovskoj osveti« M. Šobajlića i prodiru, osobito u Crnoj Gori, stalno u najnovije pjesme (na pr. »Bitka na Mojkovcu«) i u praksu pjevača (na pr. Milivoje Kontić, Nikšić). I u Srbiji je već Izidor Milosavljević imao mnogo

srokova. U sjevernoj Dalmaciji pjevao je Ilija Reljanović vlastitu pjesmu o svojoj nevjernoj ženi u srokovima (srokovao je). Ovo nasljedovanje umjetničke poezije svakako nanosi štetu narodnoj epskoj pjesmi i oduzima pjevaču dosadašnju slobodu i gipkost u pričanju u stihovima, ali crnogorski seljak voli slik (drugdje: srok), kako me uvjeravao pjevač profesor. Batrić Marjanović iz Vasojevića u Crnoj Gori. Neki su pjevači umjeli čak improvizirati srokovane deseterce.

O dugom trajanju odlomaka i čitavih pjesama i o duljini pjesama, osobito muslimanskih, bilo je već govora (vidi pogl. VIII., str. 258, 259). Ovdje bih još dodao samo jedan primjer, kako pjevači mogu pjesmu po volji skraćivati ili produživati. U istočnoj Bosni (Han-Pijesak) pohvalio se neki vrlo izdržljivi pjevač, da pjesmu, koja inače traje pola sata, može pjevati sat i po, ako je otegne i učini više stanki (ako razvlačim lagano). Važna je i brzina pjevanja, koju sam mjerio prema tome, koliko stihova ispjeva pjevač u jednoj minuti, što je dakako vrijedilo samo za određeni tren, jer prema potrebi i raspoloženju pjevač može ubrzati ili usporiti svoje pjevanje. Najmanje stihova, 8—9 u jednoj minuti, nabrojio sam u Dedini kod Kruševca pri jasnom monotonom pjevanju, a najviše 27, 28, a i 29 stihova s potpunim izgovaranjem u Malom Prologu u Dalmaciji. U Nikšiću je vrlo brzo pjevao Milivoje Kontić, 25 stihova, a potkraj i 30 stihova, osobito brzo pri opisivanju bitke, pa je u ekstazi izbacivao deseterce, no zbog prevelike brzine nismo ga više mogli razumjeti. Običan je broj stihova 14 u minuti, pa i u Crnoj Gori (Cetinje, Podgorica, Nikšić), gdje se često pjeva vrlo brzo. U cjelini brzina je manja na istoku, ali i u Srbiji pjevao je svećenik u Gruži 18 stihova, jedan pjevač u Stojniku 17, u istočnoj Bosni u Drinjači 20 stihova, dok je kod muslimanskog pjevača u Zvorniku nabrojeno 16—17 stihova, a i u Srbiji sam nabrojio 16 stihova, a u Starom Kolašinu 17—18; svakako najbrže se pjeva bar u nekim krajevima Dalmacije, u Sinju 22—23 stiha i sjeverno od Metkovića, u Malom Prologu, 29 stihova, no karakteristično je, da je kod susjednog samostana Humac u Hercegovini pjevač pjevao samo brzinom od 17 stihova.

Zanimljiv prilog za prosuđivanje odličnih pjevača dao je u Nikšiću spor o Ušćumliću i o T. Vučiću. Ušćumliću i njegovim sljedbenicima prigovarahu, da imaju bržu dikciju, koja kvari »pravi ton«.

Razumljivost kod nekih pjevača raste od pretpjeva do same pjesme i u toku njezina pjevanja, osobito kad pjevač pjeva čitave stihove bez gusala. Uopće, pjevanje bez gusala mnogo je čistije i razumljivije, a to je već češće spomenuto. No tehnicu pjevanja bez instrumenta, naročito kod žena, posvetio sam premalo pažnje, pa će uopće biti potrebno, da se ona posebno prouči. Napominjem samo to, da žene začudo brzo recitiraju, na pr. Vica

Bezerić u Bolu na Braču odrecitirala je i 35 stihova na minutu (vidi pogl. VI.), ali smo je ipak mogli razumjeti.

Pjevači se doduše ne daju lako zbuniti, ali ipak prave pogreške, koje i popravljaju pjevajući uzrečice: hoću reći, htijah reći, mogah reći, htjedoh reći, morah reći.

Pretpjev⁴⁸ i pjesmu započinju pjevači vrlo često a n a k r u z o m o, oj, oj oj, ej, ej ej, na pr.:

O, pošteta carica Milica;
Oj, hvala Bogu, hvala jedinome;
Oj, vino pije srpski car Stjepane;
Oj, poranio Kraljeviću Marko;
Oj, oj, da se veselimo!

Takav uzvik na početku stiha zove se »zagonjenje« (Vasojevići).⁴⁹

Čudnovati su neorganični dodaci na kraju stihova i umeci u njima. Tako je Drago Dragić (Han-Pijesak) pjevao:

Samı potaj juriš učiniše — i
... junačke — i,

ali sam to nije znao, dok nije čuo svoje pjevanje s fonografa (1930. — 33). I Jela Markić u G. Poljicima dodavala je na kraju nekih stihova i, i. Češće sam čuo vokalno m, vokalno n ili n s poluglasom (drago-nъ), m (na pr. Bojčić Alija-m, udarili-m u Malom Prologu; na kapiju od Budima grada-m, čobana-m, ogrijano-m, udariti-m, Rača), hm i mn u tužbalici na kraju. N i n zajedno s poluglasom dodavao je pravoslavni pjevač u Goraždu, koji je jasno izgovarao posljednji slog. Umeni su bili: gi gi gi,⁵⁰ go go go, hi hi hi. U Sinju je jedan pjevač upozoravao na neka mjesta umetkom vidi: vidi vidi.

Nije moj zadatak, da na ovom mjestu i na temelju fragmentarnih promatranja raspravljam o drugim pitanjima pjevačke tehnike i prikazivanja.⁵¹ Primjećujem samo, da sam i na posljednjim putovanjima imao priliku da se na različnim mjestima divim krasnom pjesničkom jeziku, okretnoj dikciji i bogatim pjesničkim sredstvima pojedinih pjevača, i to osobito kod muslimana. I ovaj sam put čuo specijaliste za ukrasno prikazivanje (kićenje) junaka, djevojke i žene, osobito pri opisivanju njihove odjeće. Novo je bilo opisivanje konjskih utrka u jugoistočnoj Bosni (Rogatica), no to je imalo svoje obrazloženje u tome, što se ondje ljudi ponose konjima. Ondje su se pjevači hvalili i time, da imaju

⁴⁸ O pretpjevu i stereotipnim počecima i završecima pjesama vidi pogl. VIII.

⁴⁹ M. Lalević, Ppnp II, 252.

⁵⁰ Usporedi Bericht I, 21, 29.

⁵¹ Vidi o tom pregled u Tome Maretića, Naša narodna epika, str. 36.—108.

mного boljih stihova nego pjevači Bosanske Krajine. Slična uspoređivanja i ocjenjivanja mogla bi se ponoviti i drugdje, jer su krajiške pjesme svagdje vrlo raširene. Kako se međusobno ocjenjuju pjevači iz Bosanske Krajine i Hercegovine, to sam čuo već na svojim prvim putovanjima.⁵²

Kad sam sinu Stanku pisao o poteškoćama, koje mi je zadavalo ovo poglavlje, dobio sam odgovor, koji zbog zanimljivih zapažanja ovdje donosim (Ljubljana 2. XI. 1942.):

»Mogu zamisliti, kako tata može teško pisati o formi i izvedbi pjesama. Ovdje je teško odrediti granicu između kompetencija filologa i muzikologa. Pokušat ću danas ponoviti svoja opažanja. Pritom bi mi vrlo koristilo i ono, što sam nekoć napisao u »Jutro« prilikom Vučićevih »koncerata«. (Vidi pogl. XIII.) Ako dobro razumijem, poglavlje o izvedbi i formi pjesama sadržavat će poglavito slijedeće stvari: *Razvoj izvedbe*, pod čime pjevanje i muzički instrument samo pomoćni repertoar pjesme. Naročito valja upozoriti na potpunu razliku između lirske i epske pjesme u istom kraju. U lirskoj pjesmi većinom se stavlja važnost na jedinstvenu melodiju, u kojoj pjevač pjeva sve pjesme, tako da se pjesma uvijek može pjevati u zboru, jer je melodija stalna. Naprotiv, u epskoj pjesmi melodija praktički nije nikada stalna, isto onako kao i tekst. Treba dakako naglasiti, da je melodija, pjevanje i muzički instrument samo pomoćni repertoar pjesme. U prvom redu time se postizava bolje raspoloženje kod slušalaca, ali i pjevač se mnogo lakše koncentrira i lakše pravi stanke time, što samo svira na instrument i razmišlja o daljem tekstu. Mislim, da mnogi dobar pjevač ne umije ni jednu pjesmu recitirati. *Metrika* je sigurno jedno od najvažnijih karakterističnih obilježja pjesama. Svakako bi bilo vrlo važno, kad bi se dalo utvrditi, zašto je baš deseterac sasvim prevladao u svim pjesmama, premda je prvobitno vjerojatno bilo više metara, među kojima je deseterac prevladao i bez utjecaja jednoga kraja na drugi. Pritom bi valjalo usporediti epske pjesme čitavoga svijeta, da bi se došlo do definitivnog rezultata. Koliko se sjećam, pjevali su drugim metrom samo Arnauti i možda pjevač iz Lipljana. O razvoju metrike sigurno bi mogao mnogo pomoći dr. W. (Wollman), osobito ako bi i on debatirao s muzikologom.

Forme izvedbe. Pripovijedanje se vrši ili bez pjevanja, što na jugu valjda uopće nije običaj, ili s pjevanjem. Razloge, zašto se pjeva, i to osobito s instrumentom, naveo sam naprijed. Pjevanje bez instrumenta je monotonije, t. j. ponavlja se stalno ista melodija, ali pritom je ritam jedinstveniji. Kao naročite primjere ovoga pjevanja valja navesti pjevanje žena, a kao osobitost dvoglasno pjevanje, koje dokazuje: prvo, stalnost melodije,

⁵² Bericht I, 14—15; II, 6—7.

i drugo izuzetno, da i tekst u tim slučajevima mora biti stalan. Žene na Korčuli pjevale su dvoglasno u tercama. I napokon putnički način bio je osobitost, koja zaslužuje vrlo pažljiv studij. Kao karakteristiku ovoga pjevanja valja navesti, da je ono mnogo sporije, jer čovjek, kad hoda ili jaše, pjeva teško i s mukom, pa se mora više odmarati. Da netko može pritom i iz daljine odgovarati i pjevati dvoglasno, to je sigurno unikat. Šteta je, što krajevi, u kojima se tako krasno pjevalo, gdje smo imali i Jelu Markić, strahovito stradavaju, a i stradavali su, tako da ondje ljudi uopće gotovo i nisu kod kuće. Pjevanje bez instrumenta nama je, koji smo navikli na intervale čitavih tonova ili polutonova, bliže, jer ima približno jednake intervale kao i mi, premda ima i ovdje različitih slučajeva. Čovjek, koji bi htio studirati intervale tonova, morao bi imati vrlo razvijen i izvježban sluh. Meni samome ovo nije nikada bilo jasno, osobito zato, što sam dosad bio vezan samo na naše intervale, a drugih nisam poznao. Za mene bi glavno pitanje glasilo ovako: Pjevaju li isti pjevači u stalno jednakim intervalima, no svakako različnim od naših? Ili: Pjevaju li različni pjevači u stalno jednakim intervalima, no ipak različnim od naših? Za lakše razumijevanje navodim, da pod pojmom naših intervala razumijevam čitave tonove ili polutonove. No pri pjevanju guslarâ je moguće, da oni pjevaju u stalno drugim intervalima, na pr. u četvrtinskim tonovima, trećinskim tonovima i drugim. Fizikalno, i dakle točno, to bi se dalo odrediti pomoću valjaka. Ton je naime rezultat titranja i kao titranje zapisuje ga i igla na valjcima. Potrebno je samo za pojedine tonove zbrojiti broj titraja ili crta, da se ustanovi, da li su intervali različni od naših, što je vjerojatno, i da li su kod istog pjevača stalni. Mislim, da nisu i da je prema tome pjevanje muzički na niskom stupnju, premda je moguće, da mnogi pjevač stalno pjeva u istim intervalima i pritom različno od naših. Pjevači, koji su već navikli na gradsku muziku, beskorisni su za ovaj studij. Ja sam opazio, da su u istom kraju pjevali lirske pjesme u našim intervalima, dakle za naše uho »pravilno«, dok su epske pjesme pjevali drugačije, dakle »krivo«. Pri pjevanju uz gusle nastaje i dalja komplikacija, to jest dvoglasnost pjevanja i pratnje. Kadikad sam primijetio, da poneki pjevač uopće nije postigao nikakva sklada između pjesme i pratnje, a ipak to slušaocima nije smetalo. Mnogi pjevač nije uopće nikada zasnirao ton na instrumentu u isto vrijeme s pjevanjem, što je po mome mišljenju znak potpune nemuzikalnosti, drugi je pjevao i više tonova među sobom jednako, kao što ih je svirao na instrumentu, premda su možda intervali mogli biti drugačiji nego naši. Takav je pjevač dakako bio muzikalan. R i t a m je također vrlo različit u svim krajevima. Dok su mnogi Crnogorci odskandirali gotovo točno pet troheja s osobitošću, da su posljednju stopu prenijeli u dalji deseterac, tako da su

zapravo dobili jambe, koji su možda blagozvučniji, pjevači u drugim krajevima gotovo su potpuno pripovijedali svoj tekst u pjevanju bez ritma, tako da se u prvi čas moglo činiti, da i ne pjevaju deseterac, premda su i oni imali točne deseterce. Ritam, melodija i brzina daju pjevanju cjelokupnu karakteristiku. Uz ritam idu dakako i gotovo sve cezure, ali time su se već drugi bavili, pa stoga o tom radije neću ni početi.

Još bih na to upozorio, da između pjevanja uz gusle na dvije strune i između pjevanja uz gusle na jednu strunu nema velike razlike. Obje se strune ugađaju na isti ton, no stalno se svira u dvostrukom tonu, i to tako, da se na jednoj struni stalno svira temeljni ton, a na drugoj melodija.

Visinski raspon pjevanja obično je malen, ponekad iznosi samo tri do četiri tona, a među njima ima možda i samo približnih polutonoava. Najveći raspon bih procijenio (odredio?) na sekstu, premda nisam na to obraćao pažnju. Na gusle se svira obično samo sa tri prsta u cjelokupnom rasponu približno od jedne terce. Intervali su vjerojatno različni, jednako, kao što sam naveo za pjevanje.«

JEZIK

Pitanje srpsko-hrvatskog književnog jezika i njegovih narječja vrlo je složeno i nije konačno riješeno. I jezik epskih narodnih pjesama možemo karakterizirati samo u glavnim crtama.

Vuk S. Karadžić, tvorac narodnoga književnoga jezika kod Srba, rodio se u selu Tršiću kraj Loznice u sjeverozapadnom kutu Srbije, kamo su se njegov djed i otac doselili iz hercegovačkog plemena Drobnjaka u današnjoj Crnoj Gori. Vuk Karadžić je dakle govorio hercegovačkim narječjem, i to je bio glavni razlog, zašto ga je odabrao za temelj književnoga jezika, kad mu je B. Kopitar usadio mišljenje, da valja pisati narodnim jezikom, a ne crkvenoslavensko-ruskom mješavinom (slavenosrpskim jezikom). Istina je, da se u tom narječju, koje je Vuk nazvao južnim i poslije godine 1835., pošto je upoznao dubrovački govor i druge jugozapadne govore, jugozapadnim, pjeva i većina epskih narodnih pjesama. U bečkom proglasu o jedinstvu književnoga jezika Srba i Hrvata iz godine 1850. Vuk Karadžić navodi kao dokaz i to, »što su gotovo sve narodne pjesme u njemu spjevane«,¹ što se dakako, kao što ćemo vidjeti, mora ograničiti. Osim Vukove proze narodne su pjesme služile i kao uzor novoga književnog jezika, tako da se na njih pozivaju Đuro Daničić u svojim gramatičkim spisima, a i T. Maretić u svojoj normativnoj gramatici.² Stoga je prirodno, da Vuk Karadžić nije izdavao narodne pjesme sasvim onako, kako ih je čuo ili dobio od drugih, nego ih je mijenjao prema svojim gramatičkim, leksikalnim i estetskim načelima. O tom nemamo dovoljno podataka, jer nije sačuvan nikakav materijal uz prve četiri knjige »Srpskih narodnih pjesama«. Neke primjere, kako je Vuk mijenjao tekstove prvih bečkih izdanja u kasnijim izdanjima, navodi Ljubomir Stojanović u svojoj velikoj monografiji o Vuku Karadžiću.³ Još bolje izvješćuje o tom Fr. Miklosich,⁴

¹ Gramatički i polemički spisi III, 300 (ćir.).

² Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1899.

³ Život i rad Vuka Stef. Karadžića, Beograd 1924, str. 748—755 (ćir.).

⁴ Über Goethe's »Kaggesang von der edlen Frauen des Asan aga«. Geschichte des Originaltextes und der Übersetzungen. Wien 1883. 79 — (1) s. (= Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der kais. Akademie der Wissenschaften CIII. Bd., II. Hft., S. 413—489).

koji je filološki usporedio i komentirao »Hasanaginicu« u tekstovima A. Fortisa, Vuka Karadžića i splitskog rukopisa, u kojem je ova pjesma sačuvana u najstarijem i originalnom obliku. On je također osudio mijenjanje Fortisova teksta, koji je Vuk posrbio (serbisirt),⁵ što je osobito vrijedno pažnje kod velikoga slavenskoga gramatičara, koji je bio sasvim ovisan o Vuku Karadžiću i pri teoretskom pogrešnom dijeljenju srpskoga i hrvatskoga jezika. Miklosichev izraz »serbisirt« ublažio sam u »vukisirt« već godine 1906.⁶ i upozorio sam, da je Jakob Grimm pod Kopitarovim utjecajem već godine 1824. pravilno nazvao pjesmu »serbokroatisch«. Dalje sam objasnio i dopunio Miklosicheve nazore u svojoj studiji o originalu »Hasanaginice«,⁷ najviše u tome, što su Fortisov tekst njegovi prijatelji, poglavito Bajamonti, udesili prema dubrovačkom književnom jeziku. Uzalud su stoga Vuk Karadžić, Miklosich, Čurčin i drugi tražili u Fortisovu tekstu čakavizme, kojima u originalu uopće nema ni traga, jer je ispjevan u najboljoj ikavštini, kakvu već poznajemo na pr. iz Kačićeva »Razgovora«.

Najpouzdaniji primjer pruža Karadžićeva pjesma »Jakšići kušaju ljube«. Kad sam je čuo već godine 1912. u Bosni i zapisao i fonografirao njezin početak,⁸ došao sam do ozbiljnih zaključaka (folgeschwere Entdeckung),⁹ da je Vuk Karadžić pjesmu doduše mogao čuti iz usta nekoga mladića u Užicu, ali da ju je sasvim sigurno prešampao iz drugog izdanja »Satira« (1779.) A. M. Reljkovića, koju slavonsko-hrvatski racionalist navodi kao pouku, da braća moraju okušati svoje žene prije nego se zbog njih razidu. Ova pjesma pjevala se još u 18. stoljeću uz tamburu. Potanje sam svoj pronalazak obrazložio u svojoj raspravi »Pramen národní písně, Jakšići zkoušejí ženy' ve sbírce Vuka Karadžića«. ¹¹ Vukove izmjene njezina teksta nisu velike, ali su vrlo zanimljive i poučne.

Radi boljeg razumijevanja ovih i daljih pitanja valja spomenuti, da se dijalekti srpsko-hrvatskoga jezika dijele prema zamjenici što na štokavsku, čakavsku i kajkavsku skupinu. Drugo važno mjerilo je zamjena staroslavenškoga i praslavenškoga ē:

⁵ Na istom mjestu str. 8. s dodatkom: Dass das Lied den Serben von jeher als ein Volkslied bekannt gewesen sei, ist eine grundlose Behauptung.

⁶ Vidi moju recenziju: Die serbokroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur, Archiv s. Phil., XXVIII, str. 360.

⁷ Das Original von Goethes »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan agac« (:Asanaginica:) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre. Brünn-Prag-Leipzig-Wien 1927. — Iznenadila me je recenzija Rad. Medenice (Pnp VI, 126—136) u duhu staroga šovinizma (osobito na str. 130.—131.), koji nije mogao podnijeti misao, da pri narodnoj epici sudjeluju i Hrvati, što je u ovom slučaju sasvim jasno. No kritičar se morao obratiti protiv Miklosicha, a ne protiv mene, koji sam čak Miklosicheve nazore ublažio.

⁸ Srp. nar. pjesme II, 624—627.

⁹ XXX Mitteilung der Phonogramm-Archivs-Kommission, str. 70., 62.

¹⁰ Bericht I, 38.

¹¹ Sbornik věnovaný prof. Janu Máchalovi. V Praze 1925, str. 329—335.

kratko ē daje je, a dugo ē ije u takozvanoj ijekavštini (mjesto, lijepo), kratko i dugo i u ikavštini i kratko i dugo e u ekavštini. Ijekavštinom govori većina Srba i Hrvata svih konfesija, poglavito u planinskim krajevima, a jezgra im je historijska Hercegovina, o kojoj se već u doba Vuka Karadžića¹² govorilo: »Hercegovina sav svijet naseli, a sebe ne raseli«. Ikavski govori velik dio katolika u Dalmaciji i velik dio katolika i muslimana u Bosni i Hercegovini, a ekavski Vojvodina i veći dio Srbije bez jugozapada.¹³

Nema sumnje, da osobito dvosložno -ije- u ijekavštini (lijepō) bijelō) podsjeća na blagozvučni talijanski jezik, pa je i ljepota hercegovačkog narječja bila navodno i jedan od razloga, zašto ga je Vuk Karadžić odabrao za književni jezik, jer je to bio najbolji govor, koji je utemeljitelj srpskoga književnog jezika dotada čuo.¹⁴ No sve ove prednosti štokavskoga ijekavskoga govora nisu ništa pomogle, da on pobijedi kao jedini književni jezik Hrvata i Srba, jer Vojvodina, koja je bila središte srpske kulture otprilike do godine 1870., i kneževina odnosno kraljevina Srbija ostajale su pri štokavskom ekavskom govoru, pa je on tako postao književni jezik istočnih Srba. Vukova reforma bila je dosljedno provedena u domovini ijekavskoga govora, u Bosni i Hercegovini, poslije okupacije, no i ondje je većina stanovništva morala učiti ijekavski književni govor. Bez poteškoća upotrebljavali su dakle ijekavski govor samo u Crnoj Gori, no ondje postoje osobine, koje je Vuk Karadžić poslije godine 1839. zabacivao, na pr. đ umjesto dj (ded, djed) i é umjesto tj (ćerati, tjerati). Sve to objašnjava, zašto je razvoj književnoga jezika kod Srba i Hrvata još u toku i zašto se tako mnogo miješaju osobine različitih narječja u narodnim pjesmama, koje pjevači ne mogu razlikovati prema načelima filologa, nego samo prema tome, kako se njima čini.

No ijekavski je govor neko vrijeme pod utjecajem autoriteta Vuka Karadžića i romantičkog oduševljenja za narodne pjesme i njihov govor toliko pretežao, da su se i pjesme drugih govora preuđesavale prema načelima Vuka Karadžića. Tako je odmah prvu i poslije Vuka Karadžića najbolju zbirku narodnih pjesama, Jukić-Martićeve »Narodne pjesme bosanske i hercegovačke« (U

¹² Rječnik 831.

¹³ Sarenilo srpsko-hrvatskih dijalekata najbolje pokazuje zemljopisna karta u bojama Vlad. Marinkovića »Pregledna karta srpsko-hrvatskih i slovenačkih dijalekata po Beliću«, izdanje Sveslovenske knjižare. Beograd (ćir.). Mape u temeljnim djelima A. Belića i M. Rešetara (poglavito »Der štokavische Dialekt«) nisu tako pregledne i ne podudaraju se zbog različitih pogleda obojice autora. Za jezično šarenilo vjerskih i dijalektičkih odnosa u Bosni i Hercegovini najpoučnija je mapa u bojama »Razdioba konfesija u Bosni i Hercegovini po rezultatima popisa žiteljstva godine 1910., nacrtao statistički odsjek zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu«.

¹⁴ Lj. Stojanović, Život i rad Vuka Stef. Karadžića, str. 443. (ćir.).

Osijeku 1858.) Martić tako uredio, da je izbacio sve dijalektizme,¹⁵ pa i ikavštinu, premda su neki njezini tragovi ostali.¹⁶ O pravom jeziku ovih pjesama poučava nas suvremena zbirka M. Šunjića, koja je bila izdana tek 1915.¹⁷ Dakako, i tu upozorava izdavač Eugen Matić, senior »Jukića«, da je i na Šunjićeve pjesme, kad je to zahtijevao deseterac, djelovao ijekavski govor »kao obično u našoj narodnoj poeziji«.

Prema Vukovim načelima popravljao je nadalje V. Bogišić svoje »Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa«,¹⁸ kao što sam utvrdio prema rukopisu u Bogišićevoj knjižnici u njegovu rodnom mjestu u Cavtatu, na pr. u 6. pjesmi »Marko Kraljević i brat mu Andrijaš« stavio je besidaše umjesto besijaše, dođe umjesto dodjem, potreba umjesto potribe, među umjesto mejui t. d. Naslov različitih pjesama pop'jevka (na pr. na str. 233. i 311.) glasi u originalu pop'ievka s dubrovačkim dvoglasom, koji se u dubrovačkom pjesništvu uvijek računa za jedan slog, ali Bogišić je kao dosljedni vukovac morao vokal i u tobožnjem pop'ievka zamijeniti elizijom i apostrofom.

Kosta Hörmann zabilježio je mnoge muslimanske pjesme iz Bosne i Hercegovine¹⁹ u izvornoj ikavštini, ali jer ova nije bila dosljedno prenesena u jekavski kraj iz ikavskoga, posavjetovao se s nekim prijateljima, pa su se dogovorili, da sve prevedu u ijekavštinu (preokrenusmo sve na ijekavštinu).²⁰ I kod njega igra pri ovim promjenama glavnu ulogu apostrof, na pr. v'jeće mjesto više, b'jela umjesto bijela.

Pravu sliku ikavskoga govora muslimanskih pjesama pružila je tek III. i IV. knjiga »Hrvatskih narodnih pjesama« Matice Hrvatske,²¹ kojih je izdavač L. Marjanović ostavio tekstove u onakvu obliku, u kakvu su zapisani u Zagrebu iz usta samih pjevača, dakako s običnim korektorskim ispravcima izdavača. Još i u »Napretkovoj pjesmarici« (vidi pogl. X.) »Mijat Tomić« (Sarajevo) dijalekatski su oblici izmijenjeni, da bi Zbornik bio općenito pristupačan.

Uz sve ove pretpostavke zanimljivo je sadašnje jezično stanje narodne epike. S potpunom sigurnošću može se tvrditi, da je književnim jezikom narodnih pjesama, poglavito epskih, ostala

¹⁵ O. c., str. XI.

¹⁶ Stjepan Banović, Znžo XXVIII, sv. II., str. 64.—87.

¹⁷ Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine, izdao Zbor franjevačkih bogoslova »Jukić«, Sarajevo 1915.

¹⁸ Knjiga I, Beograd 1878. (ćir.).

¹⁹ Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Knjiga I.—II. Sarajevo 1888.—1889. — Drugo izdanje pod nazivom »Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini« izašlo je također u Sarajevu 1933.

²⁰ O. c. I., str. IX.—X.

²¹ Hrvatske narodne pjesme. III.—IV. Junačke pjesme (muhamedovske). — Zagreb 1898., 1899.

i ostaje ijekavština. U ijekavskim krajevima to je sasvim prirodno, osobito u Crnoj Gori. Tako ej na pr. pjevač Milovan Barjaktarović, koji se školovao u gimnaziji i učiteljskoj školi u ekavskim krajevima, pjevao čisto ijekavski. U Starom Kolašinu, gdje je ijekavski govor običan, govorili su doduše učitelj mještanin, predsjednik i tajnik općine ekavski, ali u daljem razgovoru i pjevanju ipak je došla do izražaja ijekavština. U narodnoj epici se sačuvala i čuva se tradicija Vukovih izdanja »Srpskih narodnih pjesama«, često poznatih pjevačima, osobito druga knjiga, pa čestih pretisaka u različitim starijim »pjesmaricama«, na koje se pozivaju sami pjevači, a i u vrlo raširenim novijim preštampanjima u svescima. Pjevači imaju osjećaj za ono, što je »gramatički«, pa popravljaju svoje pogreške, na pr. u Vučitrnu na Kosovu htio je Milan Radivojević pjevati polećeli, ali se popravio na poletjeli. Najbolje se to može primijetiti u ekavskim i u ijekavskim krajevima Srbije, gdje vlada ekavština u školama, uredima, novinama, pa i u crkvama, gdje su dakako propovijedi manje uobičajene. Tako mi je u ekavskom Mladenovcu rekao pjevač Ljubomir Micić, da tamošnji ekavci pjevaju ijekavski; u G. Milanovcu tvrdio mi je to jedan činovnik; u Čačku, gdje je prijelom između ekavštine i ijekavštine, jedan profesor; u Prokuplju je rekao student filozofije Ljubomir Dobričanin iz Skoplja, koji govori ekavski, da »za stih postoji južni jezik« i da je »on bolji«, a sam izdavač ikavskih bosansko-hercegovačkih pjesama M. Šunjića Eugen Matić priznaje, da je ijekavski govor za poeziju mnogo gipkiji nego ostali, a o ratnim pjesmama iz godine 1912. do 1915., koje je odštam-pavao »Mali žurnal« u Beogradu, podsjeća poznavalac narodne epike D. Kostić,²² da treba imati na umu poljepšavanje i prilagođivanje narodnih pjesama ijekavštini. Među veoma i nadaleko poznatim pjevačima Srbije pjeva Svetislav Jaćimović iz ekavskog Trstenika ijekavski. U Dedini kod Kruševca govorio je predsjednik općine ekavski, no pjevao je i ijekavski, a pozivao se na Vukova djela. Miloje Marković u Stojniku miješao je i u razgovoru: d e d a pjevao, od d e d e. Kako se uopće poštuje književni jezik, dokazuje i to, da sam u Podgorici htio fonografirati dijalekt, ali nitko nije htio njime da govori. I u Zaostrogu u Dalmaciji, gdje je pokopan Andrija Kačić Miošić, govorio je pjevač mjesnim ikavskim govorom, ali je pjesmu čak o Tomiću Mijovilu pjevao književnim ijekavskim jezikom, jer je bez sumnje htio pokazati svoju višu kulturu i da nije običan »težak«.²³ Ne smijemo zaboraviti, da na književni jezik epskih pjesama može djelovati i crkvena tradicija. U Kuršumliji su me upozorili, da se ime srpskog cara Stjepana pojavljuje u likovima Stevan, Stjepan, Šćepan, Stijepan,

²² Ppnp I, 33.

²³ Stj. Banović, Znžo XXV, 211.

ali u pjesmi se upotrebljava Stevan, što je poučno, ali ne odgovara potpuno praksi pjevača.

Održavanje ijekavskoga govora u narodnoj epici bilo je potpomognuto i time, što su ga u doba turskoga gospodstva doseljenici proširili daleko na sjeverozapad u Hrvatsku, naročito u Liku, u Dalmaciju, djelomično čak i na velike otoke Korčulu, Hvar i Brač, tako da je Milan Rešetar²⁴ izjavio, da ijekavštinu nije raširila njezina asimilaciona snaga, nego turska sila, pa je zato na svojoj karti dijalekatskih granica u Hrvatskoj i Slavoniji zabilježio i krajnju granicu turskoga carstva na sjeverozapadu.²⁵ Proširenje ijekavskoga govora vrlo je promijenilo jezične odnose time, što su se starosjedioci preselili ili prilagodili novoj većini. Tako možemo i danas u sjevernoj Dalmaciji oko Drniša, gdje su Hrvati u većini, primijetiti, da je srpska manjina ikavska. U velikoj općini Vrlika, koja ima 14000 hrvatskih i srpskih stanovnika, jedan je dio (odlomak) selo Cetina, u kojem ima 25 dimova (prema dimovima i ognjištima broje se kuće i njihovo stanovništvo) hrvatskih, a preko 100 dimova srpskih, tako da su ovdje i Hrvati ijekavci, pa se ne može prepoznati, tko govori; naprotiv u Marvicama ima oko 25 pravoslavnih dimova i preko 100 katoličkih, tako da ovdje pravoslavci govore ikavski. Takvih susjedstava i prijelaza ima na čitavom teritoriju više, pa je to jedan od važnih razloga, zašto pjevači miješaju govore ne samo na sjeverozapadu, nego i na jugoistoku. Oko Loznice naziva se onaj, koji govori ijekavski, Bosanac. Tradicija, naročito hercegovačkog podrijetla, čuva se i u istočnoj Bosni i u Srbiji kroz mnoge generacije. Za rodbinsku povezanost pružio mi je zanimljiv primjer Nikola Gordić, školovani trgovac u Loznici, koji je bio rodom iz Like, a boravio je neko vrijeme u Hercegovini, pa je poslije okupacije pobjegao u Crnu Goru i Srbiju, tako da su danas u rodu pravoslavci, muslimani i katolici, no svi oni pjevaju ijekavski. U novije doba širi ijekavštinu među muslimane i katolike također i jezik škole, književnosti, vlasti i crkve. Naročito velik utjecaj u tom pogledu izvršile su i vrlo raširene »Pjesmarice« Matice Dalmatinske i bosansko-hercegovačkih pjesama (vidi pogl. X.). Kako publika može djelovati na jezik pjevača, navodim za to ovaj primjer: kad je don N. Gjivanović iz Dubrovnika studirao u Zadru bogosloviju, prišao je k njemu pjevač s Velebita, hvalio je dubrovački govor kao krasan (lijepo mjesto lipo) i pjevao je vjero umjesto svoga viro; na to ga je upozorio Gjivanović, na što je on odgovorio: »Vi tako govorite.«

Poslije ijekavštine narodna je epika najraširenija u ikavskom govoru štokavskoga dijalekta, koji je do početka 19. stoljeća bio velikim dijelom i književni jezik Dalmacije, katoličke Bosne i Sla-

²⁴ Der štokavische Dialekt, 34. i sl.

²⁵ Na istom mjestu u prilogu.

vonije, a imao je jaki oslon u političkom i socijalnom položaju muslimana. Pod utjecajem Vukove ijekavštine izdavači su ga doduše zapostavljali, ali kod samoga Vuka Karadžića imamo primjere takvih ikavskih pjesama iz Sinja u Dalmaciji. Jednu, za koju Vuk nije znao, da li da je uvrsti među ženske ili junačke pjesme, pa ju je ipak uvrstio u prvu knjigu (lirskih) »Srpskih narodnih pjesama« (br. 342), prešampao je A. Leskien u svojoj raspravi o miješanju govora u srpskoj narodnoj poeziji²⁶ kao primjer ikavske pjesme s ijekavskim primjesama. I među epskim pjesmama navodi Vuk Karadžić dvije pjesme »Zaručnica Senjanina Iva«²⁷ i »Selimanbeg i Pavle Goretić«,²⁸ koje prave sasvim isti utisak, kakav sam ja imao o jeziku pjevača u Sinju. Slično sam čuo ikavštinu sjeverno od Metkovića u Novim Selima, gdje je na pr. pjevač pjevao odsicati glavu, ali poslije toga osjeći glavu, i u Malom Prelogu, gdje su jedni čak govorili o bosanskoj pjesmarici, a drugi o pjesmarici, pa su i prema tome miješali ikavske i ijekavske oblike. Naročito je mnogo miješao rođenu ikavštinu Ivan Taslak kraj Metkovića, koji je mnogo govorio književnim jezikom, pa je prema tome miješao: tri ba — treba, sjedi — sidi, pjevač — pivač. Uočljivije su ovakve mješavine kod muslimana u Bosni, gdje sam od jednoga pjevača u Višegradu čuo: očeraše, djevojku, a u Kalinoviku je pjevao Mešo Ahmedhodžić »u turskom odilu«, ali pored odilo i odijelo. Od jednoga člana obitelji Behmenâ u Stolcu u Hercegovini doznao sam, da su muslimanke pjevale samo ikavski; uopće sve su pjesme ikavske. U Novoj Varoši u Novopazarskom Sandžaku pjevao je muslimanski aga ikavski.

I ekavština je bila zastupana već u pjesmama Vuka Karadžića, ali je većinom uzimala pred ijekavštinom i tek u novije doba osvaja teren i u Srbiji, gdje se pojavljuju i štampane ekavske epske narodne pjesme. Zanimljivo je, da se na ekavskom Kosovu epske pjesme često pjevaju ijekavski, ali kod »srpskih muslimana« u Prizrenu (na pr. pridospjele, sa beloga sveta, pevam) i Orahovici dosljedno ekavski bez utjecaja ijekavskoga govora, koji je kod njih bio bez tradicije i bez veze s bosanskim ikavskim muslimanima.

Epsko je narječje i čakavski dijalekt, koji nije tako različit od štokavskoga, što ističe i takav poznavalac srpsko-hrvatskog jezika, kakav je prof. A. Belić. Kao svako narječje, tako i čakavsko nije jedinstveno, a na Korčuli, gdje se sigurno govori čakavski, uopće se ne pojavljuje ča, nego samo što. Čudnovati,

²⁶ Über Dialektmischung in der serbischen Volkspoesie. Leipzig 1910. (= Berichte über die Verhandlungen der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Klasse, 62. Bd., 5. Heft, str. 139.—142.).

²⁷ Srp. nar. pjesme (drž. izd.) III, 494—496.

²⁸ Isto, 533—535.

ali poučni su odnosi u nekadašnjoj republici Poljicima (vidi pogl. III.), kojoj je vrlo stara cjelina i jezično jako raskomadana. Donja Poljica govore č a, Srednja Poljica š t o i malo č a, Gornja Poljica š t o i š t a, no većinom š t o.²⁹ Ako k tomu još pridodamo utjecaje pjesmarica Matice Dalmatinske i bosansko-hercegovačkih pjesmarica, dakako i ikavca Kačića, možemo misliti, kako ovo šarenilo djeluje na pjevače, od kojih mi je jedan odmah poslije domaće nedilje otpjevao i krajnje ijekavski oblik nedelju.

Najbolje poznajemo čakavske pjesme s domaćih otoka. O govoru Hvara dobili smo u posljednje vrijeme monografiju³⁰ s fonetskim zapisom početka jedne epske pjesme.³¹ Važniji su tekstovi narodnih pjesama, koje je u ovom »živom etnografskom muzeju« pokupio iz usta starih žena Momir Veljković.³² No ove skraćene i fragmentarne pjesme ne pružaju pravu sliku narodne epike na Hvaru i susjednom Braču, gdje sam našao pjevačice s mnogim bogatijim, bolje sačuvanim i životnijim pjesmama. Tako sam u Bolu na Braču na brzinu zapisao početke 12 pjesama i sadržaj trinaeste pjesme pjevačice Vice Bezerić:

1. Pije vino Senjanine Mate
Pri(d) trideset i tri kapetana.
2. Piju vino Senjani junaci (fonografirana).
3. Piju vino pod Budimom Turci,
O svačem su Turci govorili.
4. Kad se ženi Ivan kapetane
... s Anicom djevojkom.
5. Zenio se Ivan kapetane,
Sve obejde sela i gradove,
U Misirje isprosit djevojkju.
On odjidri k Misiru gradu,
U Misirje isprosit djevojkju.
6. Zenio se Radul dite mlado,
U Budimu Budimkom djevojkkom.
7. Ide služiti Mišoš junak dobar,
Ide služiti Radula mladoga.
Ne služi ga radi njegova blaga,
Nego rad lipe sele Radulove,
Služio ga sedam godin dana.
8. Nema groda (o = ā) do Miāna groda,
Ni junaka do mlada Bogdana,
U Bogdana sestra neudana,
Al' je Bogdan nikomu ne dade.
To je čuo Senjanine Mate,
On pokupi po Senju Senjane,
Sve po Senju i okolo njega,
Pa ga ide Bogdanu na dvore.

²⁹ Znžo VIII, 247.

³⁰ M. Hraste, Čakavski dijalekat ostrva Hvara. JF XIV, 1—59.

³¹ Isto, str. 50.

³² Ppnp IV, 275—287.

9. Piše knjigu se'e Atlagića,
Te ju šalje Pelagić Omeru.
10. Lipo se je ko'lo zametnulo,
O prid dvore Omera mladoga,
Na pendžeru Omer junak dobar,
S Katerinom vjernom ljubom svojom;
A'i mu je ljuba besjedila:
A Omere mili gospodare,
Mo'aj (šalji) mene u kolo bijelo,
Uz mladoga Vener kapetana.
11. Leti zvizda od grada do grada,
Geda(o) ju je care gospodare,
Geda ju je pak joj govorio:
Kuda letiš, sjajna zv'jezdo moja,
Letiš dvoru Zemljica Stipana...
12. Konja kuje Zampier kapitane,
Ružica mu dodava'a čavlje...
13. Junaci su bili Rudelić kneže i Vrbić Vilago.³³

Kad je ona u gimnaziji pjevala pjesmu s početkom:

Piju vino pod Budimom Turci,

pomalo ijekavski, upravitelj dr. Rabadan bio je oduševljen njezinim krasnim, odista ikavsko-čakavskim narječjem. I ona je pjevala naporedo zvizda — zvijezda, Stjepana — Stipana.

Sima Dujmović sa Hvara imala je najviše pjesama o ženidbama:

1. Kad se ženi Ive Senjanine.
2. Kad se ženi Sibirjanin Janko
U Sibinju s lipom Tadijanom.
3. Marka (sc. Kraljevića) nagovarala majka,
da se oženi.
4. Kad se ženi Despotović Jure
U Verdeju (= Erdeju) s Verdikom divojkom,
On ju prosi, majka mu ju daje.
5. Čini dvoje veselje Bogdane,
Sina ženi, a unuku odaje.³⁴
6. Jedna je pjesma počinja'a: »Lip je junak
Crnić O.e«, kojega zaročiše Latini
i darovaše caru,
car ga meće na galijske tonke,
da namami Latinke divojke.
7. Jednu je pjesmu pjevačica nazvala »Monde
(= Manda) nije se ušla« s početkom:
Piše knjigu lipa Mandalina.

³³ Čsl.-jsl. revue, III, 300—301.

³⁴ Odati mjesto udati često je potvrđeno. Rj A VIII, 560.

Jednu pjesmu Jele Dorotić s Hvara, »Jugovića Kate i Bugarin Ive«, donosim u Prilozima kao nov primjer, kako su pjesme i njihovi elementi s dalekog bugarskog istoka dolazili na dalmatinske otoke. Od iste sam pjevačice pribilježio, da pjesme mogu biti »iz turskih strana ili vlaških koko (= kako) bilo, kako se živilo«, ali pjevala je i domaće pjesme, na pr. jednu kotarsku:

Vino pije dvanaste serdara
u Kotaru gradu bijelome.

U jednoj pjesmi, značajnoj za društvene odnose, Perin Begovica udaje kćer za pašu »od Novoga« (Novi u sjevernoj Dalmaciji), a pastorku za Iva Senjanina. Kad su svatovi (svača) došli »u goru zelenu« i odmarali se, zapita »od svati starac«, što su ih naučile majke i kako se moraju vladati u novim domovima:

Tad govori sirota divojka:
»Poslušajte, svačo, moja braćo,
Sirota sam, ne imadem majke,
Koja bi me svita naučila,
Nego tetu, sestru materinu,
Ona me je svita naučila,
Kako ću se podnesati³⁵ mlada;
Kada mužu na bili dvor dojdem,
Da ću naći sekra i sekrvu,
Dva divera mlada neženjena
I dvi za've mlade neudane.
Sekar hoće govorenja malo,
A sekrva ustavanje rano,
I još teja lipo dočekanje,
Zalve hoće lipo urešenje.
Da ću tako ugoditi svima.
Divojki su svača govorili:
»Blago tebi, mlajana divojko,
kad ćeš se ti ponašati tako«.

A kad su je svatovi dalje ispitivali, dodala je:

»Još je meni tetka govorila:
Boj se sekra kao živa ognja,
Sekrvice kao žeravice,
A diverih kao i gromovih,
A zalvice kano koprivice,
Svoja vojna kao živa ognja«.

Svatovi su je opet pohvalili. Nato se »stari svatac« obratio drugoj:

»Sad ti kaži, nigo materina,
Sto je tebe naučila majka,
Kada dojdeš mužu na dvorove,
Kako ćeš se podnesati mlada«.
Ona svatu lipo odgovara:
»Nije mene naučila majka,
Kako ću se podnesati mlada,
Kada paši na dvorove dojdem,

³⁵ Neobični glagoli podnesati, donesati, odnesati potvrđeni su u književnosti. Rj A X, 279.

Nego mi je majka govorila,
 Kada paši na bili dvor dojdem,
 Ter ne dođu sekar i sekarva,
 I pod menom ne prihvate konja,
 Da se majki na bili dvor vratim.
 Onda su joj svača govorila: (-li?; nejasno zapisano)
 »Kad će tako, nigo materina,
 Ti ne hodi paši na dvorove,
 Jer ti ne će doći sekar ni sekarva,
 Ni pod tobom primati konja,
 Neg' se vrati majki na dvorove«.

Kao prvoj pjevačici, s kojom sam se upoznao na dalmatinskim otocima, posvetio sam veliku pažnju Jeli Dorotić i zapisao i fonografirao (1932.—8—12) od nje pjesmu »Jele Boškovića izbavi muža iz sužanjstva Smail-age« (vidi u Prilozima), za koju se može zaista reći da pokazuje znakove epske pjesme, koja već slabo živi: smeta početak, koji je potpuno i mehanički preuzet iz »Hasanaginice«, koje usporedba bijelih šatorova sa snijegom jedva pristaje za uspoređivanje sa zatvorima Smail-age, neka mjesta se previše ponavljaju, a čitavo pričanje je dosta suho i neumjetničko. Valja primijetiti, da je ime Smail-age izgovarala pri diktiranju nejasno, pa ga je u toku pjesme mijenjala u Zmail i Zmial. No moram upozoriti, da ju je prisutni sin kanonik prekidao i popravljao i da je na kraju fonografiranja sasvim pravilno upozorio na to, da je bolje pjevala nego diktirala. Viša kulturna sfera, u kojoj živi kod svoga sina, ima značenje i za njezin jezik, koji se približava književnom, premda je pjevačica sačuvala dosta dijalektičkih čakavskih oblika, naročito i umjesto je i ije, j umjesto đ i lj (meju, poje), ne pretvara l na kraju riječi u o i ima stari akcent, koji se očituje osobito u jako produženom posljednjem slogu (poletio, napisao, govorio, besedio, rodio, delija, razumila, govorila, razumio, otvorio, pustila, zahvalio).

O čakavsko-ikavskim pjesmama muškaraca na Hvaru i u Bolu ne ću dalje govoriti, no navodim početak pjesme o ženidbi Sibirjanina Janka, kako ga je zapisao dosta nespretno, ali sačuvavši dobro originalan tekst jedan drug pjevača Mate Miličića, koji je pjesmu pjevao:

Miličić:

Kad se ženi Sebijani Janko,
 On obejde sela i gradove,
 Slavnu Bosnu i Ercegovinu,
 Dolmaciju, Liku i Krbavu
 Al' za sebe ne najde divojke
 Do pri'epe Janje Temišorke.³⁶

Kačić:

Kad se ženi Sibirjanin Janko,
 Sve obagje zemlje i gradove:
 Slavnu Bosnu i Ercegovinu,
 Dalmaciju, Liku i Krbavu;
 Al' ne nagje za se dievojke,³⁷
 veće lipu Janju Temišvarku.

³⁶ Vrijedno je pažnje, da se u narodnoj tradiciji sačuvao oblik, koji je bliži rumunjskom imenu Timișoara.

³⁷ Ovaj oblik mjesto oblika divojka, koji je običan kod Kačića, stoji već u 2. izdanju »Razgovora« iz g. 1759. — za obavještenje zahvaljujem dru. O. Berkopcu — i dokazuje, da se i u Kačića nalaze već iekavski elementi u ikavskim pjesmama.

Prosio je i prstenovao
 (pr- je popravio u par-)
 I zdravo se natrag savratio.
 Temu molo vrinu (!) postojalo,
 Ot šure mu bila knjiga dojde:
 »Skupi Janko gospodu svaatove,
 Skupi svaču i pod po divojku!«

Prosio je i prstenovao
 i zdravo se natrag povratio.
 Maleno je vrime postajalo,
 Od šure mu bila knjiga d-gje:
 »Kupi, Janko, gospodu svaatove,
 kupi svate, hodi po divojku!«³³

Zanimljivo je, kako su se ovi pjevači i pjevačice vladali prema jednoj osobitosti svoga govora: mjesto dugoga naglašenog *a* na Hvaru se govori *o*; jedan pjevač je izričito upozorio, da se *trova* umjesto *trava* ne pjeva, ali drugi su mi čak pjevali *drogo*, *molo*. Mirko Miličić mi je zapisao čak ovakav stih:

Goru joše (jaše) Krojeviću Marko,

ali pri fonografiranju je ipak pjevao Krajeviću Marko. Slično je i Jela Dorotić pri fonografiranju izostavila nazalizaciju imena *Bungarin*, pa je pjevala *Bugarin*. Sima Dujmović je imala mnogo takvih *o*: *galije tonke*, *Monde*, *darovati doron* (*m*), *konja vronja*, *drogo*, *Stipona* (*t. j. Stjepana*).

Iz svega toga vidimo, da je šarenilo samih narječja, koje je obrazloženo različnim faktorima, veće, nego se obično misli. Zato je i razumljivo, da se pod utjecajem ovih razlika i nejedinstvenoga književnog jezika u epskim narodnim pjesmama pojavljuju i ukrštavaju različne dijalekatske pojave i elementi. Ovakvom miješanju dijalekata u srpsko-hrvatskoj narodnoj poeziji posvetio je istaknuti gramatičar i srpsko-hrvatskoga jezika A. Leskien posebnu raspravu.³⁹ Prema njegovu mišljenju miješanje govora može nastati na trostruk način:

1. prijelazom pjesme iz izvorne dijalekatske domovine (*A*) u drugu (*B*) i promjenom (*Umsetzung*) narječja *A* u narječje *B*, ukoliko to dopušta stih ili obratno;

2. pjesme mogu nastati u području, u kojem se i u svakidašnjem govoru očituje pomiješano narječje;

3. pjevači mjesnoga narječja mogu poznavati ili primiti pjesme, koje već pokazuju miješani jezik, koji je i umjetni pjesnički jezik, pri čemu mogu upotrebljavati i oblike svoga mjesnoga narječja.

Leskien se pri tom oslanja poglavito na zbirku pjesama s hrvatsko-turske granice, koju je izdao Luka Marjanović,⁴⁰ i na muslimanske pjesme istog izdavača u III. i IV. knjizi Matice

³¹ A. Kačić-Miošić: Razgovor ugodni naroda slovinskoga (5. izd.). Zagreb, Hartman (1896). Str. 186.—187.

³⁹ Über Dialektmischung in der serbischen Volkspoesie. Leipzig 1910. (= Berichte über die Verhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse, 62. Band, 5. Heft, 129—160.).

⁴⁰ Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju u Gornjoj Krajini i u Turskoj Hrvatskoj. I. Zagreb 1864.

Hrvatske. U dodatku ovoj studiji ⁴¹ poslužio se poglavito petom knjigom Matice Hrvatske. Ne moram dokazivati ili objašnjavati, da je problem dijalekatskog miješanja mnogo složeniji, nego što ga prikazuje A. Leskien i statističkim brojenjem različitih pojava. Leskien čak sam priznaje, ⁴² da se kod jednoga pjevača pojavljuje potpuno samovoljna (willkürliches) mješavina, što su mi rekla već godine 1912. u Bosni dva pjevača. Na pitanje, što je pravilno, pjesma ili pisma, odgovorio je jedan musliman: »Može se reći, kako hoćeš«, a jedan katolik na pitanje, da li djevojka ili divojka, odgovorio je: »Kako jezik donese.« ⁴³ Godine 1930. objašnjavao mi je na jednak način Rajko Petrović, podvornik osnovne škole u Sjenici u Sandžaku, koji sam može ispjevati epsku pjesmu, da se može reći lep, lepi, obično lijep, bijeli, tako da ipak i kod njega djeluje mjesno narječje, a poglavito epski jezik. No jedno opažanje A. Leskiena vrlo je pravilno i korisno, da se takve mješavine pojavljuju u često ponavljanim formulama (formelhafte Wendungen), ⁴⁴ na pr. u ikavskim pjesmama hljeba bijeloga, Bišću bijelome, gradu ili dvoru bijelome i sl. Takva je formula, koja se često pojavljuje, brijetkinja čorda ⁴⁵; slično se ponavlja u pretjeranom ijekavskom liku i glagol uciviliti: ucvijelila (Srebrenica) u ijekavskom području i »stare majke ucvijeliše« u ekavskom području. I glagol očerati mjesto tjerati i njegove složenice prečerati (Rača), očerati ponavljaju se često. Vrlo je obično Plijevno, prošireno »Slavenskom slogom« M. Šobajića. Tako je u Crnoj Gori pričao jedan pjevač o zauzeću Plevne, ali je poslije toga pjevao »u Plijevnu, gradu bugarskome«. Ovdje valja spomenuti i naročitost muslimana Šerifa Hajdarovića u Rogatici: mene zanijemali mjesto zanimali. Jedan je crnogorski učitelj prilagodio ijekavštini čak i ime njemačkoga vojskovođe Mackensena: Makenzijen (Prokuplje).

Među često ponavljanim formulama epskih pjesama jedna je osobito vrijedna pažnje. Vuk Karadžić ⁴⁶ navodi imenicu pòvije s primjerom

Puče puška, pogodi Turčina
U povije među oči dvije.

Značenje ove riječi odredili su Vuk i Kopitar »više nosa, gdje se obrve sastavljaju, Zwischen-Augenbrauen-Gegend, regio inter supercilium utrumque«. Rječnik Jugoslavenske akademije ⁴⁷ navodi

⁴¹ Zur Technik der serbokroatischen Volkspoesie. Indogerm. Forschungen XXXI, 413—422.

⁴² U'er Dialektmischung, str. 150.

⁴³ Bericht I, 28.

⁴⁴ U'er Dialektmischung, str. 132., 137., 143. i sl.

⁴⁵ Znžo XXV, 80.

⁴⁶ Rječnik 550.

⁴⁷ XI, 261.

dalje primjere samo iz ijekavskih narodnih pjesama S. Milutinovića (Pjev. crn.) i Vuka Karadžića. Za tumačenje riječi važni su stihovi:

Te pogodi crna Arapina
u povije, đe obrve spuča.

U novije vrijeme dobili smo primjere i s ekavskog područja, iz Pomoravlja oko Rudnika u Srbiji:

U povije među oči dvije
Baš gde su se vede sastanule.⁴⁸

i čak i iz balkanskog rata u pjesmi »Zauzeće Bitolja«:

Pogodi ga srpska brzometka,
posred ga je čela pogodila
u povije među oči dvije.⁴⁹

Etimologija riječi *povije* nije jasna, a nije ni moguća bez osvrtnja na dijalekatske osobine. Ja sam već odavno uvjeren, da su *povije* po + vjeđe u ikavskom načinu izgovora, sa j umjesto praslavenskoga dj, koje nije samo osobina slovenskoga jezika i čakavskoga narječja, nego seže daleko na štokavsko područje.⁵⁰ U primjeru iz pjesme rudničkoga Pomoravlja dobili smo jasan komentar i potvrdu moje etimologije, u prilog koje govori i jasno značenje riječi. Vjeđa je potvrđena u Vukovu Rječniku primjerom iz Crne Gore u značenju obrva, Augenbraune, supercilium. T. Maretić⁵¹ je mislio, da je riječ *povije* povezana etimološki s glagolima *povijati*, *poviti*, a Miklosich⁵² priključuje (anzuschliessen ist) imenicu *vêdja* glagolu *vid-*, staroslavenski *viděti* i t. d. i misli neispravno, da je značenje ovih riječi u slavenskim jezicima kolebljivo (ist schwankend). **Vêdja* je svakako u vezi sa stsl. *vêko*, Augenlid, češ. *víko*, Deckel, *vlečce*, Augenlid. Značenje Augenlid potvrđeno je i iz poljskoga (*powieka*), bjeloruskoga i ruskoga jezika.

Srokom poduprta formula »u povije među oči dvije« važan je dokaz, da sa zapadnoga ikavskog područja nisu na jug i istok prelazile samo narodne pjesme ili njihovi sadržaji, nego i dijalekatske riječi, koje su se doduše razumijevale po smislu, ali ne po obliku. Slične zapadne kulturne riječi jesu i nazivi za pravoslavni blagdan Uznesenja i Rođenja Bogorodice: *Velika gospoja* (mjesto *gospoda*),⁵³ o *Maloj gospoji*, a osobito je obična

⁴⁸ P. Petrović, O narodnim pesmama u rudničkom Pomoravlju, str. 33., 9—10.

⁴⁹ JF XII, 13.

⁵⁰ Vidi moj Bericht II, 33. I u istočnoj Bosni (Han-Pijesak) pjevalo se: zemlja le janska mjesto le danska; ovaj zapadni oblik mogao je dakako biti prenesen samom pjesmom.

⁵¹ Rj A XI, 261.

⁵² Etym. Wb. 391.

⁵³ Rj A III, 316.

Velika gospojina (Drinjača u istočnoj Bosni), u oči Gospojine iz usta pravoslavlca u Goraždu, koji je u oči toga blagdana bio u Čajniču na »zboru«.

Upoznali smo se s pjevačima razliĉnih jezika, srpsko-hrvatskog i albanskog, pa se stoga moŹe pojaviti pitanje, da li ima pjevaĉa i u razliĉnim dijalektima. To bi bilo moguće to prije, što se u novije doba pojavljuju, osobito kod Hrvata, obrazovani i dobri pjesnici u kajkavskom (Domjanić) i ĉakavskom narjeĉju, u kojem se poslije rata pojavljuje na dalmatinskim otocima s najboljim pjesmama prof. Pero Ljubić. Nikola Andrić priĉa, da se u zbornicima Matice Hrvatske nalaze pjesme pjevaĉice Kate Murat, sestre splitskoga biskupa Vinka Palunka, koji je ove pjesme zapisao ĉistim ĉakavskim narjeĉjem godine 1870., a njezin brat Andro Murat oko godine 1884. u štokavskom narjeĉju s nekim ĉakavskim zaostacima.⁵⁴ No to je nemoguće, jer se na Šipanu govori ĉistim ijekavskim govorom s nekim ostacima starog akcenta, a Kate Murat je prema prikazivanju samoga Nikole Andrića bila ĉistokrvna šipanska seljanka bez školske i privatne naobrazbe, koja je pjevala pjesme samo naizust.⁵⁵ Svakako je ovdje po srijedi nekakav nesporazumak, koji traŹi objašnjenje.

Miješanje narjeĉja poznamo samo iz izdanja narodnih pjesama, dakako u ograniĉenoj mjeri. Ja sam sâm pri pjevanju i fonografiranju pribliŹio samo glavne nedosljednosti, koje ne daju potpunu sliku cjelovite pjesme, a zbog fragmentarnosti ne mogu biti dovoljan temelj za znanstveno procjenjivanje. No u novije doba dobili smo zgodan materijal za nauĉno prosuđivanje miješanja narjeĉja u štampanim zbirkama o balkanskom i svjetskom ratu (vidi pogl. X.). Pregledao sam letimiĉno nekoliko takvih knjiga kod Srba i uvjerio sam se, da su neke pjesme ispejvane prema uzorcima starih pjesama dosta konsekvantno u ijekavskom govoru, no neke u nevjerovatnoj mješavini govora.

Tako je ijekavski ispejvana krasna pjesma »San Feti-pašnice«⁵⁶ s jugozapadnim osobitostima, kao što su krila srebrnije(h), zuba bijelijeh, drumom carevijem,⁵⁷ ali nedosljednosti su u tome, što pjesnik upotrebljava prema konaĉnom Vukovu zahtjevu dj (gdje, nedjelje), no pridŹrava ĉ mjesto tj (odlećeo dvaput, polećela⁵⁸). Pravilni ijekavski oblici nisu bjeli (mjesto bijeli) golub, dovjeka,⁵⁹ a iznenađuju ekavizmi vreme, smeši, golub beli.⁶⁰

⁵⁴ Glas Mat. Hrv. IV (1909), str. 112.

⁵⁵ Isto, str. 120.—121.

⁵⁶ Boj na Kumanovu, Beograd 1913., str. 20. i d., odštampana u Prilozima.

⁵⁷ Isto, str. 20., 25., 21.

⁵⁸ Isto, str. 22., 25., 24.

⁵⁹ Isto, str. 20., 23.

⁶⁰ Isto, str. 20., 22., 24.

Ijekavska je i pjesma »Boj kod Kumanova« (i sa đ mjesto dj), koja prikazuje ratne dojmove seljaka u Srbiji. Pribilježio sam samo jednu nedosljednost: *de* i *jekavsko gde*.⁶¹ Radi sroka pjevač je upotrebio pretjerani ijekavizam:

Kiša lije, na kamenu spije (mjesto *s pi*).

Ekavska je pjesma »Proročanstvo na Evbeji«⁶² (vidi pogl. X.), no u njoj nalazimo mnogo ijekavizama: *bijela* (dvaput) *donijela*, *podnijeti*, *odijelo*, u *bijelu ruku* pored *svoju belu ruku* (dvaput), *umrijeti*, *gradu bijelome*, *tri bijela dana* (tri put). Dva posljednja primjera stoje u duhu Leskienovih formula.

Čudnovato mijesha ijekavštinu i ikavštinu M. Stefanović, Crnogorac, koji je služio u Srbiji kao dobrovoljac i vojnik, a upotrebljavao je i vijesti o ratnim događajima od drugih učesnika. Nema smisla navoditi ovakve nedosljednosti. Samo na prvoj strani pjesme »Slom bugarske vojske na Zletovu«⁶³ stoji jedno iza drugoga: *šatore bele*, *pobjegoše*, *poteraše*, *vjerne svoje*, *decu*, *Stevane*.⁶⁴ Slično su pomiješani bez ikakva sistema ekavizmi i ijekavizmi, i krajnji, pa čak i ikavizmi (*g di*) u pjesmi »Srpsko-austrijski sukob«.⁶⁵

Slično je raskidana i pojava bosanskoga Srbina, koji je ispjevao čitavu knjižicu o smrti nadvojvode Franje Ferdinanda,⁶⁶ pa se kao rođeni ijekavac služi svojim govorom i književnim ekavskim jezikom. Na nekim mjestima dobro karakterizira ikavskim govorom govor katoličkoga biskupa (*lípe vire*, *srićno*, *dovika*) i hrvatskoga vijećnika sarajevskoga gradskoga vijeća (*lípog grada*, *virnim*, *kolima*, *hlib sa soju* (= solju), *bisediti*, *lita*)⁶⁷, ali u njegovu vlastitom pripovijedanju u iznošenju misli i osjećaja očituje se potpuna jezična anarhija, na pr. jedno za drugim ne sme, svetlost, najprije, cvijeće, uvek, krvavijem očima strijelja,⁶⁸ ili čak u jednom dahu u rijeci beli (bijeli) se pesak (pijesak) i cijelijem svetom.⁶⁹

Ovakvi neočekivani primjeri pokazuju ipak, da ponovo oživljena narodna epika u jezičnom pogledu znači opadanje i da je pitanje neriješenoga književnog jezika kod Srba ozbiljnije, nego što se obično misli.

⁶¹ Isto, str. 11.

⁶² Boj na Kajmakčalanu od D. Đ., 2. izd., Beograd 1913., str. 3. i d.

⁶³ Propast bugarske vojske, Beograd 1925.

⁶⁴ Isto, str. 7.

⁶⁵ Rat Srba sa Cesarom, Beograd 1922.

⁶⁶ Osvetnik. Spevao D. S., 5. izd., Beograd 1929.

⁶⁷ Isto, str. 40., 43.

⁶⁸ Isto, str. 47.

⁶⁹ Isto, str. 51., 60.

Pri šarenilu srpsko-hrvatskoga jezika i njegovih dijalekata nije se uzimao u razmatranje stari naglasak čakavskoga dijalekta i jugozapadnih štokavskih govora,⁷⁰ koji zadržava svoje iskonsko mjesto kao u ruskom i praslavenskom jeziku, pa nije dakle pomaknut za jedan slog naprijed.⁷¹ Na Hvaru se još sjećaju, kako su se dobro razumjeli s ruskim pjevačkim zborom Slavlanskoga zbog istog naglasaka. Remek-djelo Petra P. Njegoša »Gorski vijenac« danas se doduše čita s naglaskom književnoga jezika (Vukovim), ali ispjevano je sigurno bilo u Njegoševu materinskom govoru. Na važnost ovoga problema upozorio je Frank Wollman u svojoj raspravi »Njegošuv deseterec«.⁷² Osobito značenje ima stari akcent za ritam, tako da se trohejsko-daktilski ritam mijenja kadikad i u jampsko-anapeistički.⁷³ Nema sumnje, da mnogi pjevači više ili manje još i danas upotrebljavaju svoj domaći naglasak. Tako mi je tvrdio direktor gimnazije u Kotoru Bruno Marčić, čakavac s otoka Raba u Hrvatskom Primorju, koji je imao razumijevanja za stvar, da je slušao pjevanje pravnik Dukanovića iz Čeva u Crnoj Gori, pa je zapazio čisto narodni stari naglasak, u kojem je ispjevana pjesma ljepša nego u književnom. Seljaci u Grblju u Boki Kotor-skoj igrali su »Balkansku caricu« kneza Nikole s izvornim naglaskom, a to je bilo mnogo melodičnije i ugodnije za slušanje. Obratno, Dubrovčani su se smijali izgovoru cetinjskoga kazališta, kad je igralo u Dubrovniku Vojnovićevu »Dubrovačku trilogiju«.

Iz toga se vidi, da pitanje staroga naglasaka u narodnoj poeziji ima praktično i teoretsko značenje, pa zaslužuje veći znanstveni studij.

⁷⁰ Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Wien 1900. (= Schriften der Balkancommission, linguistische Abteilung I.).

⁷¹ Kao primjer navodim deklinaciju imenice žena u singularu:

	Rešetar, str. 90.	Maretić, Gramatika 161.
Nom.	ženā	žēna
Gen.	ženē	žēnē
Dat., lok.	ženī	žēni
Ak.	ženī	žēnu
Vok.	žēno	žēno
Instr.	ženōm	žēnōm

⁷² S'avia IX, 737—791; i kao posebni otisak, Praha 1930.

⁷³ Isto, str. 55.

GEOGRAFIJA, HISTORIJA I MEĐUNARODNI MOTIVI U NARODNIM EPSKIM PJESMAMA I NJIHOVA STAROST

Radi boljeg razumijevanja narodnih epskih pjesama potrebno je ukratko raspraviti pitanje, kakve predodžbe imaju pjevači i većina njihovih slušalaca o opjevanim mjestima i krajevima, a i to, kako oni sami procjenjuju njihov sadržaj, historijske događaje i lica. Pri kritici ovih mišljenja moramo se dakako osvrnuti i na važniju literaturu.

Poprište epskih pjesama čitava je bivša turska carevina s glavnim gradom Stambolom — često se spominje car od Stambola — i susjedne zemlje. Na jugu se spominju još Krf (Corfez), Malta, Kreta, zemlja Barbarezâ u sjevernoj Africi, Egipt (Misir), a s »crnim Arapinom« često se bore kršćanski junaci. Na sjever dopiru spominjanja sve do Beča, Poljske i Rusije. Dakako, glavno su poprište balkanske zemlje, Hrvatska i Ugarska (Undurovina), kojoj pjevači računaju i Slavoniju. O tako golemom prostoru nemaju ni obrazovani ljudi jasne predodžbe, a kamoli pjevači iz priprostog naroda, koji često ne poznaju ni bliske krajeve. Dakako, među njima ima i takvih, koji su proputovali s guslama i u traženju zarade mnogo krajeva, na pr. Svetislav Jaćimović u Trsteniku (Srbija) tvrdio je, da poznaje mjesta u Hercegovini, Bosni i Crnoj Gori, jer je svagdje bio. Za balkanskog i za prvog svjetskog rata mnogi su pjevači i drugi vojnici s velikim zanimanjem promatrali znamenita mjesta srpske povijesti, o kojima su pjevali ili su slušali pričanja svojih otaca i djedova.

Navodim samo nekoliko primera, kako se pjevači ne snalaze s imenima mjesta, koja se spominju u njihovim pjesmama. U kršćanskim, a naročito u muslimanskim pjesmama često se spominje Janok ili Janjok, koji je grad bio posljednje kršćansko uporište pred Bečom; ne može biti sumnje, da je to grad, koji Srbi i Hrvati zovu Đur,¹ Mađžari Győr, a Nijemci Raab,² latinski Jauri-

¹ Оу Юнокъ, см. вост. оу Ёспѣ, гл. в. Екка. Li. Stoianović, Zapisi i natpisi II, 121. br. 2763. Neispravno o tom sumnja L. Marjanović (Hrv. nar. pjesme III, str. LIII.).

² K. Hörmann (Nar. pjesme II, str. VII.) dodaje objašnjenje, da je to prema situaciji u pjesmama i prema turskim analima Raab; kao obrazloženje navodi: »Blizu ove varoši ima mjesto János-häza«! (János = Jan, häza = kuća.)

num, Jaurium, Geurum.³ Ni latinsko ime ne daje nikakve podloge za tursko Janok,⁴ ali u Mađarskoj postoje sela, koja se tako zovu: Janyok i Janok.⁵

Samo je pjevač Mešo Ahmedhodžić u Kalinoviku mislio, da je Janjok u Mađarskoj, u Györu, gdje se nalazi stari turski grad, koji se može vidjeti uz naplatu ulaznine. Prema svemu on je dospio u taj grad za svjetskoga rata. Milinko Milinković u Rogatici (Bosna) našao je Janjok u ruskoj Poljskoj.⁶ Šaban Hodžović, musliman iz Ruda, mislio je, da je Janok »oko Osijeka« (Slavonija). No u Kraljevu u Srbiji dobio sam objašnjenje, da je Janjok u tamošnjoj konarevskoj općini, gdje je nekoć bila »banovina«. Isto je tvrdio u Gornjem Milanovcu Antonije Jokić, da je Janok blizu Kraljeva i da su iz ovih krajeva potjecale »sve naše vojvode«. Ipak je isti pjevač tvrdio, da su od Janoka ban i Janković Stojan »senjski kotarski junaci«; lokalizirao ih je dakle u Hrvatsku i Dalmaciju. Mislilo se i na Jajce u Bosni, premda neke pjesme jasno govore, da je Janok u Mađarskoj.⁷ U Gornjem Milanovcu tvrdio je pjevač Antonije Jokić, koji je danas bankovni činovnik, također i to, da su »Ravni Kotari« kod Zadra »ovdje blizu Trepče«. Ne mogu ustanoviti, da li je njegova Trepča zaista tako blizu; prema pristupnom mi izvoru nalazi se u kotaru Andrijevice u Zetskoj banovini u Crnoj Gori i u Vršitru na Kosovu.⁸ Osman Komarica u Peći smještao je »Zadranina bana« u Mađarsku, a od Kotara bilo je sve srpsko, i Zadrani ban, Senjanin Ivan i Tadija. Kad je Mujo zarobio Anđeliju, sestru Zadrani bana, izašao je na srpsku i tursku granicu (hodut). Za takva muslimana neprijatelji su »Turci« i »Srbi«, a prema tome prosuđuje i prilike u Dalmaciji i Hrvatskoj. Nije čudno ni to, da u Plavu crnogorski junak iz Andrijevice Bojo Guberinić ženi Udbinjane u Hrvatskoj Lici »iz srpske krajine«, t. j. iz bosansko-ličke. Sve je to prirodno i nije u vezi s pansrpskom publicistikom, koja prodiire i u narodne pjesme već od vremena Vuka Karadžića.

³ Zoltán Vilmos, Győr, Magyarország vármegyei és városai, sv. 7., str. 68. Piscu (str. 69.) je poznato tursko ime u obliku Janik i tumači ga ovako: »U kolovozu g. 1529. dao je gradski kapetan Krištof Lamberg na vijest o dolasku Turaka zapaliti grad. Vjerojatno je Győr tada dobio ime Janik, koje spominju turski pisci, a koje znači »spaljenik«.

⁴ Ustanovili su to naročito gospodica Dr. Z. Gašpariková i Dr. O. Berkopec u slavenskom odjeleu Zemaljske i sveučilišne knjižnice u Pragu.

⁵ »Janyok, zwey ungr. Dörfer in der Schütt im Pressb. Kom. ... Janok, ein ungr. Dorf im Abauwarer Kom. im Escherhater Bezirk«. Geographisch-Historisches und Produkt Lexikon von Ungarn... Von Johann Matthias Korabinsky. Pressburg 1786.

⁶ Ovakvo ime, kako je utvrdio K. Viskovatyj, nije poznato u Poljskoj. Pjevač je prema svemu zamijenio Janjok imenom Janow.

⁷ Znžo XXVI, 196.

⁸ Rečnik-imenik 470.

Ledan⁹-grad je u Poljskoj¹⁰ (prema madž. Lengyel), ali u Starom Kolašinu meni su pjevali i tumačili, da su Kraljević Marko, Miloš Obilić i Relja od Pazara išli »u Ledan grad u Latine«, a mislili su pritom na Škipetare, t. j. na sjeverne Albance, koji su katolici.

I moji pjevači često su brkali jednaka i slična imena, na pr. Cetinje, glavni crnogorski grad, i rijeku Cetinu u Dalmaciji, što se dešavalo već pjevačima Vuka Karadžića Tešanu Podrugoviću, koji nije bio nikada u Crnoj Gori, i Milići iz Kolašina, koji je naskoro prebjegao u Srbiju.¹¹ U Rječniku samoga Vuka Karadžića pobrkane su Kunovica planina i sutjeska kod Niša u Srbiji (lat. Catena mundi) i Kunara u Dalmaciji, gdje su se vodile čarke između kotarskih i ličkih junaka. Jedan moj pjevač u Mladenovcu u Srbiji smjestio je »u gori Kunovici« i Mijata harambašu s dalmatinsko-bosanske granice.

Razumljivo je, da pjevač mijenja imena mjesta, koja su mu nepoznata, na pr. Senj u Sejan (Kosovo) i Osenj (Novi Pazar) i Maksima Senjanina u Sejanina. Dakako, Ivo Senjanin je i na samom zapadu srpsko-hrvatskog područja pretvorio u Ivu Senjkovića ili Senkovića. Pjevači kadikad odaju svoje nepoznavanje mjesta tako, što ga obilježuju neodređenom zamjenicom »neki« (na pr. Kotare neke, Goražde), »nekakav« (vidi pogl. VIII.). U Rudniku u Srbiji čuo sam »ženidbu od Janoka bana, kako se ženio u Koćimu gradu, od bana od Koćima kćerkom«. Koćim je poljski Chocim, gdje su Poljaci pod zapovjedništvom kraljevića Vladislava g. 1621. pobijedili Turke, a Gundulić ima u svom »Osmanu«, koji slavi ovu pobjedu (pjevanje IV., stih 37.), pravilno Hotim grad.¹² Koćim je svakako književnog podrijetla, sa čitanjem k umjesto poljskoga ch, kako je na pr. i sam Gundulić Chodkiewiczza pretvorio u Kotkovića. Bilo bi zanimljivo zapisati pjesmu i utvrditi, kako je nastala i kako se sačuvala u Srbiji.

Iz svega se vidi, da pjevači ne znaju i ne mogu da znaju imena mjesta i krajeva, koji su daleko od njih, pa stoga valja i njihove geografske podatke kritički upotrebljavati. No popis svih geografskih mjesta u epskim pjesmama bio bi vrlo koristan, pa bi se prema svemu pokazalo i to, da ima mnogo ispravnih navoda o mjestima i krajevima, koje su pjevači dobro poznavali. Tako je na pr. Jagić u svojoj recenziji muslimanskih pjesama Matice Hrvatske (samo III. knjige)^{12a} naglasio, da ni jedna zbirka ne pruža tako jasan prikaz pozornice kršćansko-turskih omanjih bojeva, kojih je

⁹ Kao pridjev čuo sam u istočnoj Bosni oblik lejanski, koji je nastao u zapadnim krajevima, gdje se izgovara j umjesto d.

¹ S. N. vaković, Arch. s'av. Phil. III, 124—130.

¹¹ Ppnp II, 86.

¹² Ovaj oblik je citiran samo s ovoga mjesta u RJA III, 653. Oblici Koćim i Hoćim nisu potvrđeni u RJA.

^{12a} Archiv slav. Phil. XXI, 632—634.

mjesta studirao prema geografskoj karti generalnog štaba. Takva točnost je razumljiva kod pjevača iz Bosanske Krajine, naročito muslimanskih, kojima su spomenuta mjesta bila поближе poznata.

U svojim pretpjevima, a i završecima pjevači tvrde, da su njihove pjesme istinite (pjevati pjesmu od istine, hoću istinu pričati, istinu kazati, pesma ova bez ikakvih laža), a i publika vjeruje u njihovu povijesnu istinitost. Ovo vjerovanje ima gotovo trista-godšnju tradiciju, jer je i hvarski pjesnik Petar Hektorović u svojem »Ribanju« u poslanici Miši Pelegrinoviću, zadarskom kancelaru, godine 1557. (djelo je štampano god. 1568.) pisao: »Tako ti i mi i sve strane našega jezika, ... drže i scine bugašćice za stvari istine, brez sumnje svake, a ne za lažne, kako su pripovisti nike i pisni mnoge«. ¹³ Hektorović dakle smatra neke pripovijesti i pjesme lažnima, ali epske bugaršćice izvan svake sumnje smatra »istinitim stvarima«. Tako i danas pjevači i njihovi slušaoci gledaju na epske pjesme kao na svoju historiju: to je bila naša istorija, koja nas je budila i vodila k uspjesima (Sokolac), živa historija (Kući), nismo imali druge historije nego gusle, to nas je družilo (Kalinovik), narodne pjesme su snažnija historija nego pisana historija (prof. Bulatović). Kako pjevači cijene povijesne pjesme, dokazuje primjer Marka Jokovića (Kuršumlja), koji je tvrdio, da zna sve, što se tiče historije, sve povijesne pjesme. Skrenuo sam već pažnju i na to, da su epske pjesme bile usmena kronika i da su vršile njezinu funkciju (vidi pogl. VIII.). Pritom valja držati na umu i to, da je temelj za svaku takvu epsku pjesmu nekakav događaj, koji je prema mišljenju pojedinih pjevača ujedno uvjet za postanak nove pjesme.

Kroniku vidi u njima i Drag. Kostić i drugi književnici, no oni naglašuju, da svrha ovakve kronike u stihovima nije samo istina i plemenita zabava, nego i pouka i odgoj potomaka, jer narod osim estetske umjetničke vrijednosti pjesme visoko cijeni i etičku vrijednost svojih junaka. ¹⁴ Tako je glavni primjer uzornoga junaka Miloš Obilić, koji je pao pred pet stot' na godina i još nije umro. I nasljedovanje drugih junaka narodnih pjesama bilo je i još je uvijek ideal dobrovoljaca i redovnih vojnika. Tako su vojvodu Pećanca u dolini Toplice, koji je upravljao velikim ustankom protiv bugarskih i austrijskih okupatora g. 1917., pitali ljudi na kasnijoj svečanosti, da li su dostojni potomci Toplice Milana. Vojvoda je odgovorio: »Dostojni«. U balkanskom ratu srpska je vojska bila oduševljena mišlju o osveti Kosova, mobilizirani vojnici išli su u rat pjevajući kao na sabor, i odmah se vidjelo, da će ovakvo oduševljenje donijeti dobar rezultat. ¹⁵ Pogled na Kosovo oduševio je vojnike, koji nisu mogli dočekati da vide Prilep u Makedoniji, gdje je bilo sjelo Marka

¹³ Stari pisci hrv. VI, str. 55.

¹⁴ Ppnp II, 158, 159.

¹⁵ Pričao mi je to Vukoje Todorović, rezervni potporučnik, u Kuršumlji.

Kraljevića, i da ga osvoje. U jugoslavenskim kolonijama u Sjevernoj Americi agitirali su pjevač Perunović i drugi za dobrovoljno stupanje u vojsku, pa je samo iz Indianopolisa godine 1917. došlo 118 dobrovoljaca. Jugoslavenska divizija odlikovala se u borbama na solunskom frontu. I na različnim bojištima pokazali su se u ratovima kao junaci dobrovoljci s epskoga područja Austro-Ugarske: Hercegovci, Bosanci, Dalmatinci i Ličani. Samo Vlasenica u istočnoj Bosni dala je, kažu, 300 dobrovoljaca, Risan u Boki Kotor-skoj dao je u prvom svjetskom ratu 72 dobrovoljca, u balkanskom ratu dao je u crnogorsku vojsku 37 dobrovoljaca, a isto toliko i u srpsku. Među sposobnim jugoslavenskim vojnicima u austro-ugarskoj vojsci i među dobrovoljcima bilo je i mnogo pjevača, jedan iz Rogatice bio je g. 1915. zarobljen od Srba, a g. 1916. od Austrije (pogl. V.).

Kako ozbiljno shvaćaju pjevači vjerovanje u istinitost svojih pjesama, pokazuje i njihovo razočaranje, kada doznaju, da pjesme nisu istinite. U Loznici u Srbiji čitao je Ljubisav Grujić, bogati seljak i rezervni oficir, u svjetskoj povijesti, da je Kraljević Marko bio turska udvorica, da je pio vino i da nije došao na Kosovo u pomoć caru Lazaru. Zato mrzi ovoga najvećeg junaka svih Južnih Slavena i ne će o njemu pjevati pjesme; odbacuje dakle velik dio narodne epike. Jako je saučesće pobuđivao musliman Arif Hajdarić u Dobrunu kraj Višegrada u jugoistočnoj Bosni, kad mi je pričao, da je za prvoga svjetskoga rata bio evakuiran u sjeverozapadnu Bosnu, u Krajinu, o kojoj toliko pjevaju narodne pjesme, no one su mu omrznule, kad je saznao, da je polje kod Kladuše smiješno maleno prema onome, kako je prikazano u pjesmama, da ondje nema česama sa zlatnim cijevima ni drugih osobitosti. U selu Međužvalje na Pirlitoru pod Durmitorom, kamo se smještava i makedonski vojvoda Momčilo, mrzi ga Petar Čorović, jer je čitao u srpskom prijevodu Jirečkovih »Geschichte der Serben« (I, 389), da je on označen kao najpoznatiji razbojnički kapetan (Räuberhauptmann) onoga vremena. Ovakva razočaranja skrivila je Jirečkova povijest i drugi povijesni spisi i kod mnogih čitalaca.

Povijesnu istinitost i točnost osobito mnogo cijene Crnogorci, kod kojih na to paze pojedina plemena i pojedinci međusobno. Izričito se naglašuje, da je Crnogorcima draža točnost nego ljepota pjesama, što se može primijetiti već na crnogorskim pjesmama Vuka Karadžića u IV. knjizi njegove zbirke. Zato je toliko važnije za pitanje o istinitosti pjesama uopće, da i sami Crnogorci sumnjaju u njih. Tako je već Josefu Holečku pričao Marko Miljanov, da je knez Nikola ispjevao pjesmu o junaku Novaku Milošu i da ju je pročitao skupini vojvoda, koji su mu svi pljeskali, a samo je Miljanov rekao, da bi junaka bolje proslavio i ljepšu pjesmu složio, da je sve prikazao onako, kako je bilo.¹⁶ Spomenuo sam već i to, da

¹⁶ Junacké kresby černohorské.

su knez Nikola i crnogorska vlada cenzurirali pjesme, a Nikola ih čak i potiskivao, kako pokazuje sudbina II. knjige »Kosovske osvete« M. Šobajića. Pa i za omrazu između Crnogoraca i Hercegovaca, koji su se osjećali zanemarivanim, bilo je krivnje na Nikoli. Crnogorski knez je zabranio i svoju pjesmu »Serdar Jole«, kad se s Jolom posvađao, pa je ovaj otišao u Srbiju. Slično su postupale vodeće ličnosti u pojedinim plemenima i u crnogorskoj državi, koja se stvarala. Hercegovci su bili ljubomorni na Crnogorce, svatko je navijao na svoju stranu, a »istine je bilo malo«. Tako dolazi kritik djela o crnogorskom »gnijezdu slobode«¹⁷ do zaključka, da mnoge pjesme, naročito crnogorske, imaju »sigurnu istorisku podlogu«, ali vidi se, da se narodna tradicija daje udešavati, mijenjati, prilagođivati mislima i potrebama određenoga momenta.¹⁸ No u cjelini postoji slaganje u tome, da je jezgra (suština) narodnih pjesama vjerna slika narodne psihe. I o odnosu istine prema ljepoti čuo sam u Plavu zgodnu izjavu kapetana Nika Vučelića, podrijetlom Vasojevića, koji je poznavao primjere neistinitosti, kojima se ipak opajaju pokoljenja. »Kad bi bila samo istina, bilo bi to dosadno, suhoparno. Pjesma ne smije biti operativni dnevnik.« To podsjeća na izreku P. Rovinskoga o »relacijama« u nekim crnogorskim pjesmama i na moju staru usporedbu s novinarskim člancima. Zanimljiv je bio pjevač Stanko Mitrović u Podgorici, podrijetlom sa Cetinja, koji pjeva sve pjesme, i one iz balkanskoga rata, ali ne iz prvoga svjetskoga, jer nisu pjevane, kako treba, nisu »istinite«, o čemu se sâm osvjedočio kao učesnik svjetskoga rata.

Za ocjenu crnogorskih pjesama, osobito iz 18. stoljeća, vrijedna je pažnje karakteristika crnogorskog profesora Mašana A. Bulatovića.¹⁹ Najviše pjesama prikazuje borbe za pasišta i ovce. Ove su pjesme jednostavne i priproste, bez fantazije, bez uljepšavanja, sasvim objektivne, realno prikazuju ljude i događaje. Nema u njima ni spomena o nekakvu bogatstvu Crnogoraca u odjeći ili imutku, ni o skupom i kićenom oružju, o svilenim košuljama, nema u njima opisa djevojačke ljepote, o ljubavi nema ni riječi, isto tako ni o nevjernosti žene prema mužu, malo ima pjesama o ženidbama, koje su bile skromne, Crnogorci nisu otimali ni uzimali turske djevojke. Dvoboj (megdan) se opijeva rijetko, t. j. nema pjesama, u kojima bi se pjevalo samo o dvoboju, on se nalazi u pjesmama samo kao nešto sporedno. Borbe su se vodile pješke, pa se zato i konj spominje vrlo rijetko, krčmarica u pjesmama ne igra nikakvu ulogu, nema u njima nikakvih viteških igara, ne govori se u njima o zidanju crkava ili manastira, jer se tada nije gradilo. Ove razlike od drugih pjesama, naročito od uskočkih, senjskih i kotarskih, nisu doduše poblje obrazložene, ali su u cjelini ispravne i važne.

¹⁷ Niko St. Vujović, *Gnijezdo slobode*. Zagreb 1938.

¹⁸ V. Latković, *Ppnp* III, 309—310.

¹⁹ Cetinje i Crna Gora, Beograd 1927., str. 143—162.

Već ovaj kratki uvid u vijesti o crnogorskim narodnim pjesmama upozorava na različne probleme, koji se tiču odnosa narodne epike prema povijesti i naročito vijesti o povijesnim događajima, osobama i mjestima. Glavne misli o tome dao sam već u uvodu djela Konstantina Viskovatoga o odjecima poljske povijesti u jugoslavenskoj epici.²⁰ Mnogi povjesničari, osobito u doba romantizma, upotrebili su epske pjesme i tradicije, proslavljene u čitavu svijetu, kao povijesne izvore, ali kod samih Srba pojavila se kritička historijska škola pod vodstvom arhimandrita Ilariona Ruvarca, koja je odbacila i svete tradicije narodnih pjesama. O ciklusu krasnih i najomiljenijih pjesama o bitki na Kosovu polju (1389.) dokazala je, da poetični Jug Bogdan i devet Jugovića nisu bili otac i braća carice Milice, da junački ubojica sultana Murata Miloš Obilić (u najstarijim pjesmama i izvorima do druge polovine 18. stoljeća Kobilović, Kobilić) nije bio, a kao obični plemić nije ni mogao biti zet kneza Lazara, koji se u pjesmama često naziva carem,²¹ pa stoga nije moglo ni doći do svađe između njegove žene i žene pravoga Lazarova zeta Vuka Brankovića, nije moglo doći ni do prepirke među tobožnjim šurjacima na večeri uoči bitke, a ni sâm Vuk Branković nije bio prokleti izdajica, kako ga zovu narodne pjesme. Jednom riječju, pjesme o boju na Kosovu jesu mitos, dakako veličanstven, koji može kao svaka narodna poezija vršiti u narodu svoj uzvišeni zadatak. Principijelno značenje u ovim borbama za povijesnu istinu imao je spor o pjesmama, prema kojima je kralj Vukašin ubio posljednjega cara Uroša, slaba i nesposobna sina cara Dušana, koga je i crkva uvrstila među svece mučenike, ali Ilarion Ruvarac,²² Ljuba Kovačević²³ i na kraju Konstantin Jireček²⁴ dokazaše, da je žrtva preživjela ubojicu. Zanimljiv je bio i spor o legendarnoj Crnoj Gori romantičke srpske omladine, koja je prema narodnoj tradiciji ostala uvijek slobodna. No Ilarion Ruvarac²⁵ i Jovan N. Tomić²⁶ dokazaše, da je i Crna Gora bila dio turskoga imperija. Crnogorski državnik Dr. Lazar Tomanović, podrijetlom iz Boke Kotorske i sveučilišni dak iz Pešte i Graza, u svojem se odgovoru²⁷ zaprepastio nad tim, da Il. Ruvarac nije stao ni pred »svetinjom srpskih gusala«.

Vjeru u istinitost narodnih epskih pjesama pokolebala su i istraživanja o međunarodnim motivima u njima, poglavito djelo Rusa

²⁰ Viskovatyj, Pogłosy, str. IX.—XIX.

²¹ Glavno djelo: I. Ruvarac, O knezu Lazaru. Novi Sad 1888.

²² Godišnjica N. Čupića III.

²³ Isto, III. i VI. Kralj Vukašin nije ubio cara Uroša. Beograd 1886.

²⁴ Sitzungsberichte der Kg. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften 1885. CCM 1886. Vidi i njegovu Geschichte der Serben, I, 437, 440—441.

²⁵ Montenegrina. Sremski Karlovci 1898., 2. izd. 1899.

²⁶ Let. Mat. Srp., knj. 226. Glas Srp. akad. 58, 60, 62.

²⁷ G. Ruvarac i Montenegrina. Srem. Karlovci 1889., str. 110.

M. Halanskoga o Kraljeviću Marku,²⁸ s kojim je Jugoslavena temeljito upoznao T. Maretić,²⁹ koji je naglasio, da je Kraljević Marko doduše središnja ličnost jugoslavenske narodne epike, ali da je on nosilac pjesničkih motiva, koji se vrlo često povezuju i s imenima drugih junaka. Rezultate svih istraživanja u tom pravcu do god. 1909. dao je T. Maretić u svojem djelu »Naša narodna epika«,³⁰ gdje nalazimo pregled historijskih lica narodnih pjesama, na žalost samo do kraja 17. stoljeća, i međunarodnih motiva u njima. Nakon migracione teorije obarale su omiljena romantična mišljenja o narodnim pjesmama i antropološka i sociološka teorija. Ipak povjesnici su im i nadalje posvećivali pažnju, pa se pokazalo, da narodne epske pjesme ipak imaju više povijesnih temelja, nego što se mislilo, i da osobito novije pjesme mogu biti vrlo važni, pa čak i prvorazredni povijesni izvori. Kao primjer može poslužiti slijepi pjevač — pjesnik Filip Višnjić, koji je živio kao Tirtej među srpskim buntovnicima, i njegove pjesme, koje su se raširile među narodom i bile iz njegovih usta zapisane. Srpski filolog, povjesnik, pravnik i državnik Stojan Novaković³¹ dokazao je potankom analizom glasovite Višnjićeve pjesme »Ustanak na dahlje«, koja opijeva početak Srpskog ustanka g. 1804., njezinu povijesnu važnost, koju su potvrdili i kasniji istraživači, osobito V. Čorović,³² koji naglašava, da Višnjićeva pjesma ima bez sumnje vjerodostojan historijski temelj i dosta historijskih elemenata, do kojih je došao slušajući pažljivo pričanje i kazivanje u narodu. Slično mišljenje zastupa i Nikola Mirković, koji utvrđuje potankosti bitke prema bečkim arhivima,³³ i Momir Veljković u literarno-historijskoj analizi,³⁴ u kojoj dokazuje, da je historijska vrijednost pjesme velika, ali da je još veća njezina književna vrijednost: ljepota i svježina jezika, jakost i originalnost izražaja, impresivnost slika, realizam, bogatstvo ideja i refleksija, nešto, što događaje uopćava; zato, veli, pjesma nije pala u zaborav i zaista pripada među najomiljenije pjesme mnogih pjevača, tako da sam i češće imao priliku da je čujem, pa sam je fonografirao u Bosni (fonogram 1930. — 26, Han-Pijesak), u Crnoj Gori (fonogram 1930. — 61, Nikšić—Grahovo) i u Novopazarskom Sandžaku (fonogram 1930. — 86, Bučje).

Slično je Vaso Čubrilović³⁵ utvrdio historijsku podlogu Višnjićeve pjesme »Boj na Mišaru« (1806.). Višnjić je bio točno obaviješten o događajima i uložio pojedinih osoba i o značenju bitke za dalji

²⁸ Южнославянскія сказанія о Кралевицѣ Марку. I. II. 1893., III. 1895.

²⁹ Rad Js' ak. 132.

³⁰ Str. 109—190.

³¹ Ustanak na dahlje. Beograd 1904. (ćir.).

³² Zbornik u slavu Filipa Višnjića, Beograd 1936. O istoj temi nalazi se ovdje i članak Vase Glušca i Dragutina Kostića o značenju Filipa Višnjića za historiju narodne literature.

³³ Ppno V, 241—244.

³⁴ Knjiž. sever IV, 375—389.

³⁵ Ppnp V, 56—57.

razvoj srpskih oslobodilačkih ratova; u umjetničkom ruhu ogleda se istinski potresno djelovanje ovoga poraza na Turke u Bosni.

Ne može biti moj zadatak, da ovdje navodim dalje primjere veće ili manje historičnosti narodnih pjesama. Mnogo je rasprava napisano o tom, kako nekog junaka prikazuju narodne pjesme, a kakav je on u stvarnosti.³⁶ Sâm sam zadavao teme za takve radnje, osobito u Grazu, u nadi, da ću moći upotrebiti skupljeni materijal za budući rad o narodnoj epici. Našle bi se ondje na pr. radnje o Mustajbegu Ličkom, centralnom liku ličko-krajiških pjesama. Ovdje se ograničujem na najvažnija opažanja sa svojih posljednjih putovanja i na neke novije književne priloge, koji osvjetljavaju naročito uskočko-hajdučke pjesme.

Rodovska tradicija i genealogija naročito je živa kod crnogorskih i hercegovačkih plemena,³⁷ koja traže i svoje pretke u starijim vremenima. Tako pleme Vasojevića, najjače u Crnoj Gori, smatra svojim praocem Vasu (Vaso, hipokoristik od Vasilij, Vasilije), koji je živio prije Kosova, koje je uopće ishodište za ovakve genealogije. Na Kosovu je bio Stevo Vasojević, što opijeva i narodna pjesma novijega podrijetla.³⁸ O podrijetlu praoca Vase postoji dvojako mišljenje: prema jednome Vaso potječe iz aristokratskog roda iz Hercegovine, a prema drugome on je iz Bihora na Limu iz okoline Bijelog Polja. U ustima narodnih pjevača spominje se »grad (dvor, grad?) Vasojevića« i misli se, da je tako bio nazvan po Vasi.³⁹

Iz vremena osnutka srpskih država sačuvala se u Hercegovini pjesma o ropstvu kralja Bodina,⁴⁰ ali to je sigurno Kačićeva pjesma »pisma od Radoslava i Bodina«.

Najbolje poznajemo historijske osobe srednjovjekovne feudalne srpske države, nezavisne (do g. 1389.) i vazalne, turske i mađarske (do g. 1459.), i njezino dalje životarenje u Mađarskoj, gdje je među srpske narodne junake dospio i kralj Matija Korvin (kralj Matijaš u narodnim pjesmama i hrvatskim izvorima), gubernator Janos Hunyadi (Sibinjanin Janko), Ivan Székely (Banović Sekula), Mihajlo Szylágyi (Svilojević), zapovjednik dunavske flote Petar Dóczy (Dojčin Petar), koji su se borili protiv Turaka. Važno je, da i takav kritični povjesnik kao Konstantin Jireček, koji temelji svoj prikaz srpske povijesti samo na činjenicama, potvrđenim izvo-

³⁶ Kao poučni primjer ovakvih rasprava navodim članak uvaženog historika Jovana Radonića »Herceg Stipan Vukčić Kosača i porodica mu u historiji i narodnoj tradiciji« (Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908., str. 406.—414.).

³⁷ Već Konstantin Porfirogenet priča o Slavenima na Jadranu (oko g. 950.), da tradicionalna genealogija njihovih kneževskih rodova seže mnogo stoljeća unatrag. Jireček, *Geschichte der Serben* I, 73.

³⁸ J. Prodanović, *Antologija narodne poezije*, Beograd 1938., 184—194.

³⁹ Nar. enc. IV, 1041, bilježi i »predanje«, da su se Vasojevići doselili nakon Kosova kao uskoci iz Sjenice.

⁴⁰ Posvjedočio je to arhimandrit Ninković u Dečanima.

rima, naglašuje, da se srpski srednji vijek ogleda u pjesmama s čudesnom snagom i svježinom, ali s anahronizmima iz turskoga vremena, na pr. car Stjepan nastupa s devet vezira.⁴¹ Za Kraljevića Marka kazuje, da je on bio beznačajan vladalac s malim teritorijem, od kojega su pripovijetke i pjesme napravile velikog narodnog junaka.⁴²

Od posljednjih srpskih vladara u 15. stoljeću najviše se spominje »prokleta Jerina«, žena despota Đurda Brankovića (1427—1456), Grkinja iz porodice morejskih despota.⁴³ U starijim pjesmama, bugaršticama, nije zla, ali kasnije i danas pripisuju joj se svakojaka zlodjela (svaki zulum). Tako se u istočnoj Bosni i uopće u čitavoj Bosni i Hercegovini pripovijeda, da je dozivala k sebi mladiće, koji su joj se svidjeli, zavela ih i oduzela im život, da se o tom ne bi čulo. Narod ju je prokleo, jer je pogubila bolje mladiće, a stare je ljude mučila gradeći utvrde na nezgodnim mjestima. Osobito je okrutno postupala pri zidanju Smedereva, gdje je svojom nasilnošću skrivila, da je Starina Novak otišao u hajduke u Romaniju. Danas potječu razvaline svih kula i drugih građevina u Srbiji, Sandžaku, Bosni i Crnoj Gori od proklete Jerine. Tako je Milićević nabrojio samo u staroj kneževini Srbiji 15 građevina.⁴⁴ Ja sam sâm imao mnogo prilike da čujem o takvim mjestima i da četiri puta fotografiram »Jerinin grad«: u sutjesci Ibra na putu iz Kraljeva u Ušće u Srbiji, u Hisardžiku kod Mileševa, između Prijeplja i Nove Varoši u Sandžaku i nad Dobrunom kod Višegrada u Bosni. Među pjevačima me osobito zanimao Ibro Vrabac u Sokolcu na Romaniji, muslimanski pjevač, koji mi je pričao, da je Jerina pri zidanju Smedereva uzela među radnike (u irgate) i Starinu Novaka, koji je radio tri godine, slomio kola i izgubio volove, a nije za to dobio ništa, pa je stoga otišao u Romaniju i postao hajduk, te je s trideset drugova i sinom Grujicom napadao carske blagaine, otimao trgovcima i davao siročadi. Odatle se vidi, da je i muslimanski pjevač poznavao pjesmu Vuka Karadžića »Starina Novak i knez Bogosav«,⁴⁵ što pokazuje osobito početak:

Kad Jerina Smederevo gradi,
Pa naredi mene u argatluk,
Argatovah tri godine dana,
I ja vukoh drv je i kamenje
Sve uz moja kola i volove,
I za pune do tri godinice,
Ja ne stekoh pare ni dinara.⁴⁶

⁴¹ Geschichte der Serben II, 1, str. 91.

⁴² Isto, str. 104.

⁴³ Maretić, Naša nar. epika, 111—113.

⁴⁴ Zbornik Ilaricna Ruvarca, Ođabrani istoriski radovi I. Spremio za štampu Nikola Radojčić. Beograd 1934., str. 302. (Posebna izdanja. knj. CIII).

⁴⁵ Srp. nar. pjesme III, str. 1. i d.

⁴⁶ Srp. nar. pjesme III, br. 1., stih 18.—24.

Historijska slika bosanske Semiramide, kako ju je nazvao I. von Asbóth,⁴⁷ sasvim je suprotna. Milo Vukčević u svojoj monografiji⁴⁸ dolazi do zaključka, da su narodne pjesme i uopće narodna tradicija stvorile »od dobre žene i majke, i usto razborite državnice, zbir svih onih mana, koje može imati jedna žena«. No s ovom se idealizacijom ne slaže V. Čorović u svojoj recenziji.⁴⁹ Zabacuje ovakvo precjenjivanje i misli, da se fama o proklesoj Jerini razvijala istovremeno s famom o Vuku Brankoviću u 18. i 19. stoljeću. Kao što vidimo, historijska je istina samo to, da je njezin muž, pošto je predao Beograd Mađarskoj, počeo graditi novu utvrđenu prijestolnicu Smederevo i druge gradove, a da je druge popravljao, jer su bili potrebni za borbu protiv Turaka, ali narod je teško podnosio velike poreze i naporne radove.

Starina Novak, čiji je odlazak na Romaniju skrivila po predaji prokleta Jerina, služi kao primjer, kako se stariji junak poistovjećuje s kasnijim junakom, kako se njegovo mjesto djelovanja prenosi i kako je bugarska narodna epika bila u vezi sa srpsko-hrvatskom. O tom je najbolju raspravu napisao J. Trifonov.⁵⁰ Prema brojnim bugarskim pjesmama pripada Debel-Novak, Stari Novak ili Kodža (tur. riječ, znači stari) Novak među stare junake 14. stoljeća iz vremena Kraljevića Marka, a naoružan je buzdovanom (bugarski bozdugan), sabljom i kopljem. Trifonov misli »s najvećom vjerojatnošću«, da je to bio Vukašinov suvremenik Kesar Novak, čije se ime spominje u grčkom natpisu u crkvi Bogorodice na otoku Mali-grad u Prespanskom jezeru (s freskom česara Novaka iz g. 1369.), što historik St. Stanojević⁵¹ prima sa sumnjom, naročito zato, što o ovom makedonskom česaru Novaku ništa ne znamo. U bugarskim pjesmama prenosi se djelatnost ovoga Novaka u Staru planinu, točnije u zapadnu Srednu Goru između Sofije i Tatar-Pazarčika, gdje su putnici 16. stoljeća Vrančić i Gerlach čuli, da bugarsko stanovništvo pripisuje Trajanovu portu Novaku Debeljaku (Debegliac) ili Kraljeviću Marku. Trifonov dalje dokazuje, da Ilarion Ruvarac s nepravom traži u Starini Novaku i Novaku Debeljaku dvije osobe, što je preuzeo i Maretić.⁵²

U srpskim pjesmama sačuvani su još tragovi, da je Novak stari junak i vladar, ali inače je u potpunosti hajduk 16. stoljeća prenesen u zapadnu Srbiju i istočnu Bosnu. Historijska ličnost ovoga lika jest Baba Novak (turski, znači stari), koji je bio kao zapovjednik puka slobodnih hajduka u službi vlaškoga vojvode

⁴⁷ Bosnien und Hercegowina 274.

⁴⁸ Đurđeva Jerina u tradiciji i nauci. Vršac 1934. Prema referatu u Ppnp I, 280.

⁴⁹ Pril. za knjiž. XVI, 181.

⁵⁰ Bělǵžki vārchu razvitieto na pēsniť za Novaka u bālgaritē i sārbitē. Spisanie na bālgarskata akademija na naukitē XXIX, 103—128.

⁵¹ Ppnp IV, 148—149.

⁵² Naša narodna epika 170.

Mihala Viteazula. Njegova družina je brojila 1500 do 6000 duša, obično 4000 duša. Novak je učestvovao u bitkama u Sedmogradskoj (1599.) i u Moldaviji (1600.); godine 1600. bio je poslan u sedmogradski tabor Z. Bathoryja s nekom porukom, ali je vjerolomno uhvaćen od Madžara i spaljen sa svojim svećenikom, jer nije htio napustiti Mihala Viteazula. No ni u bugarskim, ni u srpskim pjesmama ne govori se ništa o Novakovim bojevima u Sedmogradskoj i u Moldaviji, ni o njegovoj mučeničkoj smrti, pa je jasno, da je Baba Novak djelovao na pjevače u tome, da ih je potakao na širenje starih pjesama o Debelom Novaku. Lokaliziran je bio poglavito u planini Romañiji u istočnoj Bosni. Ovo ime nije objašnjeno, ali svakako je djelovalo na prijenos Novaka iz Bugarske, gdje jedan putnik naziva Trojanovu portu, povezanu s Novakom i Kraljevićem Markom, »Porta di Romania«. D. Kostić misli još na sevastokratora Novaka Grebostreka, koga je kralj Milutin poslao u pomoć tastu Androniku u maloazijsku Romaniju,⁵³ na Romaniju — Rumeliju i čak u Rumunjsku. Pozivanje na Rumunjsku dakako sasvim sigurno otpada, jer je tada postojala samo Vlaška i Moldavija, a ime Romania novijeg je podrijetla.

Romanija ili Romanija planina je kraška planina na putu Sarajevo—Sokolac—Han-Pijesak—Vlasenica, većinom pošumljena, tako da je bila pogodna za hajdučki život. Tu je i »Novakova pećina« (spilja u kamenu), 20 km od Sokolca blizu Mokra. Pjevači govore i o »velikim pećinama«. Jedan je ondje vidio zid i puškar-nice, a žandari pričaju još o starim gredama. Prema svemu »Novakova pećina« je bila stražarnica na srednjovjekovnoj cesti Sarajevo—Carigrad. U ovoj kamenitoj spilji zadržavao se još poslije okupacije Bosne i Hercegovine harambaša Jovan Tandarić, prognan od žandara, koji su pozvali u pomoć sve seljake, ali napokon je pobjegao u Crnu Goru. Zanimljivije je, što je o njemu pričao muslimanski pjevač Ibro Vrabac. Tandarić je otišao u hajduke, jer ga je aga nepravedno okrivio zbog krađe. No ovo hajdučko društvo bilo je, kao što često biva, pomiješano. Tako je u njemu bio i brat pjevača Ibra Vrabca, dakle musliman, koji je pobjegao iz Vidina među Arnaute i u Bosnu, borio se s plevajlskim muftijom protiv »švaba« (Austro-Ugarske) i došao u Glasinac. Musliman Vrabac i pravoslavac Tandarić pili su krv jedan od drugoga, t. j. sklopili su pobratimstvo i hajdukovali zajedno šest godina. Tada je Vrabac htio otići u Tursku, no kod Goražda uhvatili ga žandari, pa je bio zatvoren šest godina u Lepoglavi u Hrvatskoj i u Zenici u Bosni, a onda se vratio kući i živio još dvanaest godina.

Poslije Kraljevića Marka najomiljeniji je i po čitavoj zemlji poznat Ivo Senjanin ili Senjković (u mnogim pjesmama), glavni junak uskočko-hajdučkoga ciklusa, o kojem T. Maretić daje samo nekoliko i usto nepouzdanih vijesti. Danas nema ni najmanje

⁵³ Glas Srp. kralj, ak. 168, str. 171.; Ppnp II, 161.

kojemu je vrijednost iznosila devet forinti, bio na temelju nemilosrdnog vojnog zakona 3. srpnja 1612. osuđen na smrt čovjek, koji se toliko istakao u bojevima protiv Turaka. Povoljno rješenje molbe za milost, u kojoj nabraja svoje zasluge, stiglo je tek poslije njegova pogubljenja.

Značenje i popularnost Ivana Senjanina karakterizira i osvjetljuje povjesničar Vaso Čubrilović ovako⁶¹: Historija prikazuje Ivana Vlatkovića kao pravog predstavnika senjskih uskoka. On je neumoran borac, prvi je istakao zastavu na zidinama Kliša (u Dalmaciji) i Petrinje (u Hrvatskoj).⁶² U dvobojima i kao četovoda prošao je ratujući s Turcima sve naše zapadne krajeve od Karlovca na sjeveru do Trebinja na jugu. Bio je to pobožan čovjek i pažljiv prema svojim ljudima. Po prirodi silovit i odvažna nastupa i prema njemačkim generalima, bio je optužen, da je jednom okrenuo puške svojih ljudi protiv svoga pretpostavljenoga. Čeznuo je za moći i za slavom, nije se bojao, kako je rekao Nikola Zrinski, »ni Boga, ni svjetske vlasti«. Odrastao je u divlje ratno doba, svojeglav i obijestan u Senju, gdje su sjedili njemački oficiri sa svojim ratnim propisima — možemo zamisliti, kako se umio isprсити ovaj rođeni hajdučki harambaša, kad je otišao u Tursku. Ondje je bio neograničen gospodar ljudi i stvari, dokle god je prodrila njegova četa i dosegla njegova puška. Dvije hiljade turskih i kršćanskih sela priznavalo ga za svoga drugog vladara i plaćalo mu uskočki danak. Ondje, gdje je sudio mač, osjećao se kao u svojoj sredini. Stoga nije mogao još za života biti neprijemljen kraj ostalih Senjana: u čudi mu je bilo čojstvo,⁶³ junaštvo i stav, tri osobine, koje naš narod u junakâ najviše cijeni. Njegova djela ostala su dugo u sjećanju, a i u Senju, gradu junakâ, osiguravala mu prvenstvo. Kako je tek morala u nj gledati raja u Turskoj! I njegova je tragična smrt sigurno djelovala na narodnu fantaziju. To više, što je Ivan Vlatković bio jedan od posljednjih velikih uskočkih četovoda iz Senja, koji su u 16. stoljeću krstarili od Kupe do Neretve i lomili tursku moć. Ako je narod trebao da bira između brojnih Ivana, da bi ih opjevao u svojoj pjesmi kao Ivana Senjanina, sigurno nije mogao naći prikladnijega od Ivana Novakova Vlatkovića.

Pjeva se i o drugim junacima u vezi s Ivom Senjaninom i iz vremena prije njega. Mnogi od njih imaju nadgrobne spomenike u crkvi sv. Franje u Senju, sasvim prema uzoru vitezova i grofova.⁶⁴ Šta su značili senjski uskoci, možemo prosuditi prema tome, što je radi njih Austrija ratovala s Mlečanima dvije godine,

⁶¹ Pril. za knjiž. XVIII, 541—542.

⁶² O borbama za Petrinju vidi Nar. enc. III, 430.

⁶³ Najviše cijenjena osobina svakog Crnogorca. Tek poslije nje dolazi junaštvo.

⁶⁴ Točan popis ovih nadgrobnih spomenika daje Mile Magdić, Topografija i povijest grada Senja (1877.).

a taj se rat svršio mirom u Madridu godine 1617., gdje je Austrija obećala, da će raseliti senjske uskoke, koji su gotovo jedno stoljeće prodirali sve do Trebinja. U Hrvatskoj vodile su se borbe protiv Turaka i poslije toga, ali glavnu ulogu Senja preuzeli su kotarski i primorski uskoci, u Dalmaciji, gdje je mletačka signorija i dalje provodila ono, što Austriji nije dopustila, t. j. iskorišćavanje bje-gunaca iz Bosne i Hercegovine i domaćih boraca protiv Turaka. I o ovim junacima 17. stoljeća pronađeni su mnogi vrlo važni historijski podaci iz dalmatinskih i mletačkih arhiva,⁶⁵ poglavito zaslugom Boška Desnice, koji potječe od rođakâ Stojana Jankovića.⁶⁶ Tako je Stojan Janković, s kojim je povezan i motiv o mužu na vjenčanju svoje žene, zaista bio u zarobljeništvu u Carigradu od prve polovine mjeseca veljače g. 1666. s nekim Miljkovićem, a ne s Ilijom Smiljanićem. Poslije četrnaest mjeseci pošlo mu je za rukom da pobjegne i vrati se u Kotare. Način, kako se oslobodio, proslavio je njegovo ime i pribavio mu kao nagradu viteštvo sv. Marka, dostojanstvo, koje se tada veoma cijeno. Historijska je osnova pjesme stoga izvan sumnje, a prikaz stvarnoga događaja mnogo je vjerniji nego u mnogim drugim pjesmama. No Ilija Smiljanić nije mogao biti njegov drug u zarobljeništvu, jer nije više bio živ (poginuo je 5. XI. 1654.). Narodna pjesma, koja ima svoje simpatije, provela je i ovdje jednu od čestih zamjena ličnosti, pa je mjesto Miljkovića odabrala narodu dražeg junaka Iliju Smiljanića. Godine 1699. bila je već poznata pjesma o njegovu oslobođenju.⁶⁷

Točno je prikazana i smrt Stojana Jankovića 27. X. 1687. kod Duvna u Bosni. Njegov mletački zapovjednik Antonio Zeno javio je mletačkom senatu, da se Stojan Janković unatoč njegovu savjetu upustio u nejednaku borbu s Turcima iz oćaja, jer je velika većina Morlaka, kojima je on bio zapovjednik, pasivno promatrala, kad se od Livna pojavio turski pomoćni odred. Bitka se doduše sretno završila, ali radost od uspjeha bila je pomućena nesretnom smrću Stojana Jankovića, kojemu Zeno odaje najveću pohvalu, da je zaista poginuo onako, kako je živio: kao veliki vojnik.⁶⁸

Dokument ma je potvrđeno i to, da je udovica Ilije Smiljanića⁶⁹ bila Turkinja, pokrštena (katolički) pri svojoj udaji. Bila je bogato obdarena, tako da je postala dobrom partijom, pa se ponovo udala za harambašu Morlaka, koji je bio pravoslavac, te je tako vjerojatno i treći put promijenila vjeroispovijest. Inventar njezina imutka i

⁶⁵ Magazin Sjeverne Dalmacije 1934. Uredio Vladan Desnica, Split 1934.

⁶⁶ Kad sam godine 1912. posjetio Islam Grčki (grčki, t. j. pravoslavni, kraj njega je mnogo veći Islam Latinski) u općini Ravni Kotari, kotar Benkovac u Dalmaciji, tumačio mi je tadašnji student prava Boško Desnica tri natpisa u obiteljskoj crkvi Jankovića.

⁶⁷ Boško Desnica, Pril. za knjiž. II, 196—200.

⁶⁸ Magazin Sjeverne Dalmacije 36—42.

⁶⁹ Na istom mjestu 9—12.

jedan inventar morlačkih predmeta iz godine 1671.⁷⁰ dokazuju bogatstvo i raskoš vodećih uskočkih krugova, tako da je sjajna oprema junaka i harambaša u narodnim pjesmama odgovarala stvarnosti.

Od kotarskih junaka B. Desnica je historijski utvrdio i osvijetlio zanimljivu pojavu Vuka Mandušića.⁷¹ Bilo je već poznato, da se Vuk Mandušić naselio u Šibeniku s narodom, koji su franjevci u sjevernoj Dalmaciji (Petrovo polje, Promina) pobunili protiv Turaka i preveli na mletačko zemljište. Mandušić je potkraj veljače godine 1648. prešao k Mlečanima, a 31. srpnja iste godine već je poginuo, tako da je njegovo uskočko djelovanje trajalo samo pet mjeseci, ali je bilo dovoljno, da njegovo ime uđe u narodne pjesme. U izvještaju od 3. VII. 1648. generalni proveditore Leonádo Foscolo izvješćuje o tome, kako je Vuk Mandušić prodro u Ključ, daleko u sjeverozapadnu Bosnu (devet dana vojničkoga hoda), pa su njegovi ljudi morali pobiti zarobljenike, da se zaštite od turskoga progona. »U ostalom to je prikaz tipičnog uskočkog pljačkaškog pohoda, koji prolazi neopažen kroz planine, napada neočekivano turske naseobine u osvit zore, pali džamije zajedno s hodžom, ..., pustoši, pljačka, ubija, podmeće požare i vraća se s nakupljenim plijenom i odsječenim glavama, braneći se od progona i prolazeći kroz zasjede«. U popratnim primjedbama uz izvještaj Foscolo veli, da je vlaški kapetan Mandušić prokušan za svaku potrebu, da je zaista vrlo hrabar, ali ujedno i oprezan, što je neobična osobina ljudi njegove vrste. U izvještaju dne 11. VII. 1648. tuži se Foscolo senatu, da je pop Šorić, poglavar goričkih uskoka, dobio medalju, premda je ne zaslužuje, a nije je dobio Vuk Mandušić, koji je zaslužuje, što bi vrlo obradovalo narod, jer je Mandušić u Krajini cijenjen više nego itko drugi. Potkraj srpnja novi je bosanski paša poslao u Kotare Husein-bega s odredom od 4000 ljudi, da se osveti nevjernim Morlacima. Husein je poharao Kotare, prodro sve do mora i vratio se s golemim plijenom. Foscolo, koji nije mogao spriječiti Huseinovo napredovanje, poslao je Smiljanića s kotarskim, a Mandušića sa šibenskim uskocima, da pokušaju presjeći njegov povratak i oduzeti mu plijen. Bitka kod Zečeva, koja je tako nastala i u kojoj je Vuk Mandušić poginuo, potanko je prikazana u saslušanjima Ilije Smiljanića i još dvojice harambaša, koja su priložena uz Foscolove izvještaje o ovom događaju. U izvještaju od 5. VIII. 1648. Foscolo je poginulom junaku podigao ovaj spomenik: »Bio je to zaista hrabar vojnik, skroman i nesebičan vojvoda, a to je osobina, s kojom se vrlo rijetko sretamo kod ovog naroda, koji se većinom može nazvati gramžljivim. Kad bi mu se posrećilo, da nešto napljačka, razdijelio bi sve među svoje vojnike, koji su ga zbog toga voljeli, poštovali

⁷⁰ Na istom mjestu 21—24.

⁷¹ Na istom mjestu 25—30.

i slušali isto onako, kao što su ga se Turci bojali. Živo sam osjetio njegov gubitak zbog štete, koja će odatle nastati za opću stvar.« Foscolo dalje javlja, da su šibenski Vlasi došli u Zadar i zamolili, da bi njihovim glavarom bio imenovan Mandušićev sestrić (nipote di sorella), Tadija Vrančić iz Šibenika, koji je dobio ujakovo mjesto četovođe plaćenih vojnika. B. Desnica ispravno upozoruje, da Foscolo mišljenje o Mandušiću objašnjava čudnovatu pojavu, zašto je on unatoč vrlo kratkom djelovanju postao junak narodnih pjesama, dok su drugi junaci pod istim uvjetima i s duljim djelovanjem bili zaboravljeni.

B. Desnica se tuži, da je Petar Petrović Njegoš učinio dalmatinskim Morlacima veliku nepravdu time, što im je oduzeo Vuka Mandušića i napravio od njega u »Gorskom vijencu« Crnogorca.⁷² Zahvaljujući Njegošu Vuk Mandušić je uopće crnogorski junak i u Rječniku Jugoslavske akademije.⁷³ Crnogorac R. M(edenica) smatra Desničinu identifikaciju dalmatinskog Mandušića s crnogorskim Mandušićem svakako kao zabluđu.⁷⁴ Desničina misao nametala se i drugim poznavacima narodne poezije, ali nije mogla doći do izražaja, jer se nije ništa znalo o historijskom Mandušiću. Činjenica je bila, a i sada je, da prema narodnim pjesmama i Kačiću u njegovoj »Korabljici« i u »Razgovoru« Mandušić pripada među kotarske junake Dalmacije. Velika omiljenost i proširenost kotarskih pjesama u Crnoj Gori objašnjava, zašto je s drugim kotarskim junacima prešao u Crnu Goru i Vuk Mandušić. U pregledu crnogorskih pjesama konstatirao je prof. Mašan A. Bulatović,⁷⁵ da je samo jedna pjesma u »Srpskom ogledalu« (Udar na Vuka Mandušića 1713. god.) u cjelini posvećena ovome junaku, a inače se on samo spominje u IX., XI. i V. pjesmi »Ogledala«. Uz pjesme u Vuka Karadžića u III. i IV. knjizi, gdje je Vuk Mandušić uz Iliju Smiljanića uvršten među kotarske, a neispravno i među senjske junake, pripada i jedna pjesma u Sime Milutinovića i jedna u Jukića.⁷⁶

Na temelju čitava materijala možemo zaključiti, da od trojice crnogorskih junaka 18. stoljeća Vuka Mircunovića, Vuka Mandušića i Nikca od Rovina valja izlučiti Vuka Mandušića kao crnogorsku historijsku ličnost, što dakako ništa ne mijenja na Njegoševoj pjesničkoj ličnosti. Napominjem, da je njegov Mandušić⁷⁷ tako prikazan, kao što bi mogao biti prikazan bilo koji drugi crnogorski junak, u čija usta stavlja pjesnik svoje misli.

⁷² Na istom mjestu, str. 25.

⁷³ Rj A VI, 441.

⁷⁴ Ppnp I, 279.

⁷⁵ Cetinje i Crna Gora 148—150.

⁷⁶ Vidi citate u Rj A VI, 441.

⁷⁷ »Gorski vijenac«, stihovi 834—847, 952—953, 1030—1031, 1035—1036, 1040—1041, 1043, 1262—1263, 1265—1267, 1269—1274, 1277—1307, 1375—1376, 1445, 1893—1895, 2745—2809.

Dakako, jedina pjesma »Srpskoga ogledala« o Mandušiću mora se ubrojiti među one crnogorske pjesme, kojima nije utvrđena historijska podloga. Ta historija ne poznaje mnoge događaje narodnih pjesama iz 18. stoljeća ili ih poznaje samo malo, a za neke događaje tvrde povjesnici da ih uopće nije ni bilo,⁷⁸ na pr. pobjede na Carevu Lazu g. 1712., kako je unatoč opoziciji drugih povjesničara dokazao Jovan N. Tomić.⁷⁹

Bajo Pivljanin (t. j. iz Pive u Crnoj Gori) i drugi hajduci iz Perasta iz druge polovine 17. stoljeća ponovo su bili dokumentarno osvijetljeni od K. Viskovatoga.⁸⁰ O Baji Pivljaninu pjevali su po zaslugi, jer je on igrao veliku ulogu u djelu narodnoga osvješćivanja, dakako u službi Venecije. Ruševine njegove kule u Orahovcu kod Perasta dobro su sačuvane (vidi sliku br. 123-2). Da se ta kula pokrije i obnovi, naredio je g. 1936. zetski ban Sočica.

Od pravih hajduka, koji su djelovali u svom kraju na bosansko-dalmatinskom pograničnom području, najviše se proslavio Mihovil, Miho, Mijo, Mihač, najčešće Mijat Tomić, koji je prema pjesmama bio tako istaknut, da su se Turci potužili na njega u Carigradu i da je sultan razglasio, da traži junaka, koji bi išao za veliku nagradu (1000 dukata) u Bosnu, da se bori protiv njega. I o Mijatu Tomiću ne pjevaju samo katolički Hrvati u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, kako tvrdi i Nikola Andrić,⁸¹ nego se o njemu pjeva na čitavom teritoriju⁸² (vidi pogl. VIII. i X.). O ovom hajdučkom junaku nemamo dosad nikakvih historijskih izvora, ali u ovom slučaju mjesna tradicija iz Duvna u jugozapadnoj Bosni, koju je zapisao S. Rubić,⁸³ i podaci mjesnih narodnih pjesama iz imotske krajine u Dalmaciji, iz Duvna i Kupresa u ikavsko-štokavskom govoru⁸⁴ pružaju vjerodostojne vijesti, prema kojima je Ivan Rendeo i prikazao lik Mijata Tomića.⁸⁵ Tomić se rodio u selu Gornji Brišnik kod Duvna. Izvorni oblik njegova krsnog imena Mihovil (Mijovil) sasvim je pravilno stvoren od Mihael, prema grčkom izgovoru Mihail, s umetnutim v, i nalazi se samo u katoličkim

⁷⁸ Cetinje i Crna Gora, 143.

⁷⁹ Pril. za knjiž. XII, 86—87.

⁸⁰ Slavica XV, 379—397.

⁸¹ Nar. pjesme Mat. Hrv. VIII, str. 13.

⁸² Kad je hrvatsko kulturno društvo »Napredak« u Sarajevu godine 1931. izdalo »Narodne pjesme o Mijatu Tomiću«, odabrao je redaktor prof. Ivan Rendeo dvadeset ovakvih pjesama od četrdeset, koje su tada bile poznate u štampi. Godine 1939. izdao je Nikola Andrić u zbirci »Hrvatske narodne pjesme«, knj. VIII, zbirki Matice Hrvatske, jedanaest potpunih pjesama (br. 17. 21—30) i izvijestio je o 34 nepoznate varijante.

⁸³ Znžo, IV, str. 275.—276.

⁸⁴ U zbirci Jukića i Martića ima sedam pjesama, kod Sunjića jedna, u Znžo IV (str. 275. i d.) četiri pjesme, u »Vijencu uzdarja narodnoga o. A. Kačić Miošiću« jedna (Znžo XXVIII, sv. 2., str. 71.). K tomu još pridodaje pjesme, koje je izdao N. Andrić u Matici Hrvatskoj, a od starijih zbirki »Hrvatske narodne pjesme« L. Marjanovića (U Zagrebu 1864., str. 100.—105.).

⁸⁵ Narodne pjesme o Mijatu Tomiću, str. 160.—173.

spomenicima i knjigama od 14. stoljeća.⁸⁶ Otišao je među hajduke, jer kod turskog suda u Livnu nije postigao pravdu, pa je organizirao družinu s mnogim poznatim hajdučima (sinovac Marjan, Vid Žeravica, Sava od Posavlja, Batinić Luka, Pletikosa Rade, Vuk Mamenica ili Malenica i drugi), s kojima je četovao po Bosni, Dalmaciji, Hercegovini, a i dalje. Nije bio običan hajduk-razbojnik, nego narodni junak, koji je štitio »sirotinju raj« od turskih nasilja i napadao turske trgovce. Narod je gledao u njemu velika dobročinitelja i zaštitnika. Poginuo je izdan od svoga kuma u selu Doljani pod planinom Vran kraj Duvna. Dao ga je pogubiti (prema narodnoj pjesmi u zbirci Jukić-Martićevoj) Ahmed-paša Sehidija (Sejjidi), koji je upravljao bosanskim vilajetom od 1656. do 1659. u doba kandijskog rata (zbog Krete), kad su se stalno vodile borbe na bosansko-dalmatinskoj granici i u samoj Dalmaciji. Livno je postalo polazna točka za turske vojne pohode protiv kršćana i Mlečana. Sehidija je dolazio u Livno i smjestio ondje po prvi put janjičarsku vojsku baš zato, da bi spriječila hajdučke napadaje na Livno i tamošnje Turke. Sam A. Kačić posvećuje napadima vezira Ahmet-paše Segdijića na Split i Kaštela dvije pjesme. I pjesma »Stari Vujadin«,⁸⁷ koja je kod pjevača vrlo omiljena, povezana je s Livnom.

Prema tome Mijat Tomić nije junak 18. stoljeća, kao što se mislilo,⁸⁸ nego on ide u sedamnaesto stoljeće, jer je poginuo u vrijeme, kad je Ahmed-paša Sehidija bio bosanski vezir. Neizravan dokaz za to vidi Rendeo u tome, što je Mijat pljačkao turske trgovce na starom putu iz Sarajeva preko Ivan-planine u Konjic; Ahmed-paša Sehidija dao je sagraditi tursku kulu na Lipetima, a Mijat Tomić je poginuo prije, nego je ona izgrađena. Važno je i to, da Erlangenski rukopis ima pjesmu, kako su se posvađala dva mlada hajduka Mijat Arambaša i Vite Žeravica.⁸⁹ Budući da Erlangenski rukopis potječe iz prve polovine 18. stoljeća (oko godine 1720.⁹⁰), moramo ipak pretpostavljati neko vremensko razdoblje, u kojem bi pjesma iz jugozapadne Bosne prodrila u područje Sisak—Sava—Gradiška—Virovitica—Križevci—Sisak, kamo izdavač Erlangenskog rukopisa prof. G. Gesemann stavlja njegovo postanje,⁹¹ ili u bivšu Vojnu Granicu, kako misle drugi istraživači.

O mnogim historijskim licima narodne poezije, osobito o takvima, koje nije spomenuo T. Maretić, sakupio je Stjepan Banović podatke, koji su vrlo korisni i zaslužuju pažnju, premda potječu od nestručnjaka bez naučne spremne.⁹² On je utvrdio čitav

⁸⁶ Rj A VI, str. 651. Na istom mjestu na str. 653. tumačenje lika Mijat.

⁸⁷ Karadžić, Srp. nar. pjesme, III, br. 50, str. 344.

⁸⁸ Zato ga i nema u T. Maretića, Naša narodna epika.

⁸⁹ Erlangenski rukopis (Srem. Karlovci 1925.), str. 169.

⁹⁰ Na istom mjestu, str. XXI.

⁹¹ Isto, str. LXII.

⁹² Znžo XXV, 57—104; XXVI, 32—82.

niz osobito manje poznatih historijskih lica, o kojima pjevaju narodne pjesme, i daje vijesti o poznatim licima prema pjesmama, koje je sâm zapisao, i prema historijskim izvorima.

Stj. Banović je osvijetlio i neka muslimanska lica, ali glavni junaci ličko-krajiških pjesama, o kojima se pjeva kao o protivnicima i u uskočkim kršćanskim pjesmama, ostaju s historijskoga gledišta nepoznati. U T. Maretića nalazi se o Mustaj-begu Ličkom,⁹³ središnjem junaku ovih pjesama, samo kratka beznačajna bilješka, dok su Mujo i Halil Hrnjić,⁹⁴ kojih se slava proširila po čitavom epskom području, a i po sjevernoj Albaniji, i Tale Ličanin, sjajan lakrdijaš u družbi ovih i drugih junaka, sasvim zanemareni. To je otprilike tako, kao kad ne bismo ništa znali o historijskom Ivanu Senjaninu, Stojanu Jankoviću i t. d. Mnogo toga moglo bi se naći već u dosadašnjim štampanim izvorima, ostalo će biti potrebno tražiti u povijesti nekadašnje austrijske Vojne Granice i u hrvatskim, bečkim i gradačkim arhivima. Važni su i turski izvori, kako pokazuje slijedeći primjer.

Kao najveći junak na muslimanskoj strani slavi se Đerzelez Alija, kojemu prezime glasi i Đerdelez, Gerzelez, Erzelez. To je prosto muslimanski Kraljević Marko, jednako nejedinstven lik u pjesmi i priči, pun nejasnoća, protivurječnosti i anahronizama. Kao historijsku ličnost prepoznali su u njemu Stojan Novaković i Milenko Vukićević Ali-bega, prvoga turskog sandžak-bega u Srbiji nakon pada srpske vazalne države (despotovine). Njihova izlaganja primili su T. Maretić⁹⁵ i A. Vaillant,⁹⁶ a prema turskim izvorima dopunio ih je A. Olésnicki.⁹⁷ Ovaj junak se zvao punim imenom Gazi Ali-ud-din Ali-beg Mihal-oglu, a potjecao je od jednoga od najstarijih i najistaknutijih rodova u otomanskom carstvu, kojemu je osnivač bio podrijetlom Grk iz okolice Bruse u Maloj Aziji. U porodici Mihal-oglu baštinilo se

⁹³ Naša narodna epika, 157.

⁹⁴ Neke historijske bilješke ima o njemu Safvet-beg Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, str. 69. Ciro Truhelka (Naši gradovi, str. 54.) tvrdi da povijest ne zna ništa o ovom junaku, ali narodna ga pjesma to više prikazuje kao glavnog junaka bosanskih muslimana. Zanimljivo je, da je tradicija o njemu jako djevovala još godine 1878. pri okupaciji Bosne i Hercegovine, tako da je Kladuša bila posljednja utvrda u Bosni, koja se preda Austro-Ugarskoj. Vrijedan je pažnje i ovaj kuriozitet, da su se Turci oko dvorca Podzvizd u Krajini hvalili, da su godine 1845. pobijedili bana Jelačića. Tadašnji banski pukovnik htio je osvetiti jednoga dječaka, koga je ubio jedan Turčin pri hvatanju rakova. Budući da Jelačić nije dobio tražene zadovoljštine, poduzeo je sa svojom pukovnijom i sa serežanima prema starom običaju kaznenu ekspediciju na turskom teritoriju, ali su vojnici, ne znajući teren, zapa i u vodu, pa se nisu mogli kretati, tako da su mnogi sa dva oficira poginuli od turske tanadi (R. Lopašić, Bihać i bihačka krajina, Zagreb 1890., str. 262.).

⁹⁵ Naša narodna epika, 128.

⁹⁶ Les chants épiques des Slaves du Sud. Ext. de la Revue des cours et conférences, Paris 1932., str. 437.

⁹⁷ Tko je zapravo bio Đerzelez Alija? Znžo XXIX, sv. 1., str. 18—37.

zapovjedništvo nad akindžijom, lakom neredovnom konjicom, koja je vršila pljačkaške pohode u kršćanske zemlje i bila strah i trepet ostaloj Evropi. Akindžije nisu dobivali plaću i nisu imali lena, tako da su živjeli samo od plijena. Pod stare dane živio je Ali-beg u Plevni u sjevernoj Bugarskoj i umro je 1503. ili 1504. u starosti od preko 75 godina. Njegov pisar Suzi Čelebija napisao je njemu u slavu 15000 distiha (bejt). Ali-beg je godine 1460. porazio kod Bezazisa (Bazias) veliku ugarsku vojsku i zarobio njezina vojvodu Mihajla Szilagyja (Svilojevića), kojega je poslao sultanu u Carigrad, gdje je bio pogubljen. Ova pobjeda, koju je opjevao Suzi Čelebija, a izvojevalo ju je 3000 akindžija nad 20000 Ugara, imala je veliko političko i strateško značenje, tako da je Ali-beg dobio od sultana kao nagradu vidimski sandžak. Poslije ove pobjede slijedile su i druge bitke, pobjede i porazi, tako da je Ali-beg širio slavu Alahu punih pola stoljeća i među ostalim »pobio je i Leha i Čeha«. No glavno središte njegova djelovanja bila je jugoistočna Evropa, koju nastavaju južni Slaveni, od Korutanijske sve do Rumunjske. Stoga je razumljivo, da je njegov mač odjeknuo po čitavom svijetu, kako tvrdi njegov slavitelj, a poglavito među jugoslavenskim muslimanima, koji su se ponosili njime. Kršćani, koji su živjeli zajedno s njima, nasljedovali su ove pjesme i puštali, da pobjeđuju njihovi junaci, najčešće Vuk Despot (često pod imenom Vuk Jajčanin). Najviše su zavoljeli legendarnog junaka Đerđeza Aliju Bosanci, koji su ga učinili svojim zemljakom i dali mu i u Sarajevu njegov dio grada i njegov dom.⁹⁸ Fantazija muslimanskih pjevača i pripovjedača izmislila je mnoga djela i pustolovine. Napokon su kršćani počeli Turcima zavidjeti za njihova nepobjediva junaka, pa su ga prisvojili izmislivši kršćansko podrijetlo Alije od hajduka Deli Radivoja ili od Grujice.⁹⁹

Ovu hipotezu o historijskoj ličnosti Alije Đerđeza zamijenio je novom sam A. Olesnicki,¹⁰⁰ koji je tražeći turske izvore za povijest južnih Slavena pod turskom vlašću našao u pariškoj narodnoj knjižnici u anonimnom turskom lijetopisu »Tarih-i āl-i Osmān« podatak, da je smrt velikoga junaka iz druge polovine 15. stoljeća po imenu Gerz-Eljasa skrivio Emerik Derenčin, upravnik Bosne, inače poznati hrvatski ban, koji je bio poražen od Turaka u bitki na Krbavskom polju godine 1493. Drugih suvremenih izvora A. Olesnicki nije mogao naći. Prvi književnik, koji priča o Gerz-Eljasu, jest Pečevija (potpunim imenom Ibrahim-beg Alajbegović), koji se rodio u Pečuhu godine 1574. kao potomak starih bosanskih Alajbegova i počeo pisati svoj »Tarih-i Pečevi« poslije godine 1641. Prema njemu je Gerz-Eljas, koji je među

⁹⁸ Sliku vidi u Znžo XIX, sv. 2., str. 43.

⁹⁹ Znžo XXIX, sv. 1., str. 32.

¹⁰⁰ Još o ličnosti Đerđeza Alije. Znžo XXIX, sv. 2., str. 20.—55.

pravovjernima stjecao sve veću popularnost, bio junak iz Kasabe Janja i istakao se pri podsjedanju Beograda. Nevjernici su uhvatili priliku da ga pogube. »U jeziku nevjernika pjeva se pjesma, koja postaje sve poznatija. Ovu pjesmu u jeziku Bosne i Vlahâ nazivaju davorijom (tur. davori).« U njoj nevjernici naširoko pričaju, skupivši u obliku bajke mnogo razliĉnih gluposti, kako su usmrtili (»uĉinili šehitem«) ovoga ĉuvenog junaka, odsjekli mu glavu i poslali je budimskom kralju, a kralj je, kaŹu, rekao: »Ovo je glava glasovitog junaka« i naloŹio je, da se pokopa na brdu Gerz-Eljas.¹⁰¹ To je zapravo razlog, zašto je ovo brdo postalo tako ĉuveno.

Godine 1662. posjetio je Budim turski putnik Evlija Ćelebija, koji priĉa, da je u Budimu na velikom brdu na obali Dunava našao malu tvrĉavu Gerz-Eljas i da samo brdo budimski muslimani zovu Gerz-Eljasovim brdom (Gerz-Eljâs bâi'rî ili tepesi). Tvrĉavu je podigao godine 1541. (t. j. poslije zauzeća Budima) sultan Sulejman za uspomenu na to, što je ovdje bio pokopan Gerz-Eljas, koji je poginuo u Budimu kao muĉenik. To je brdo sv. Gerharda (Szent Gellerthegey, njem. Blocksberg).¹⁰² Osim tvrĉave Gerz-Eljas i grobnog spomenika našao je Ćelebija u Budimu i tekiju (samostan), posvećenu imenu našega junaka. Na kraju Ćelebija pripovijeda, da je na beĉkim vratima u Budimu bio obješen topuz Gerz-Eljasa, oĉito kao talisman protiv neprijatelja.

Prema ovim fragmentarnim i nepotpunim vijestima pokušao je A. Olesnicki odrediti historijsku sliku Źivota i smrti ovoga junaka. Gerz-Eljas je potjecao iz Kasabe Janja, danas velikog sela u bijeljinskom kotaru na putu Zvornik—Bijeljina u istoĉnoj Bosni ili iz Babe-Kasabe blizu smederevskog sandŹaka. Ako je napokon istina, što govori Ćelebija, moŹemo zakljuĉiti, da je Gerz-Eljas Źivio ne samo u vrijeme Ali-bega Miĥal-oglua, nego je morao s njim ĉesto i ratovati. O njegovoj ratnoj djelatnosti imamo dakako samo vijest o ĉestim napadajima na beogradsku tvrĉavu. Njegovu je smrt mogao skriviti Emerik Derenĉin, koji je posljednjih godina kralja Matije Korvina i za njegova sina Ivaniša Korvina bio jajaĉki ban u Bosni (tvrĉava Jajce) i mnogo je ratovao s Turcima po Bosni, gdje je godine 1491. ili u poĉetku 1492. mogao biti zarobljen i Gerz-Eljas. Ovakvi ugledni zarobljenici slali su se obiĉno na dar kralju ili kraljici u Budim. Bonfini pripovijeda, da je zaista poslije bitke na Uni godine 1491. bilo poslano kralju Vladislavu 120 zarobljenih Turaka, a kraljici nekoliko njih. Tako je mogao biti poslan u Budim i Gerz-Eljas, gdje je poginuo muĉeniĉkom smrću. Da su Mađžari pokopali muslimanskog zarobljenika na brdu sv. Gerharda, to moŹe biti plod fantazije kasnijih pravovjernih graĉana Budima. No shvatljivo je, da je sultan Sulejman proglasio Gerz-Eljasa svecem i da ga je uĉinio zaštitnikom

¹⁰¹ Sliku prema bakrorezu iz 17. stoljeća vidi u ZnŹo XXIX, sv. 2., str. 23.

¹⁰² Njegovu sliku vidi u ZnŹo XXIX, sv. 2., str. 25.

grada Budima, baš kao i drugoga junaka, suvremenika i ratnoga druga Ali-bega i Gerz-Eljasa, Dulbabu (Gulbābā). Potomci Ali-bega Mihal-oglua sagradili su u počast Dulbabe dervišku tekiju (samostan) reda bektasijā, kojemu je pripadao i Dulbaba. Sultan Sulejman je rado osnivao poklonička mjesta i bio je osobito sklon mističnoj sekti bektasijā. Bektasije su bili politički jaki zahvaljujući svojim vezama s janjičarima, kojima su bili svećenici. Ovom je redu vjerojatno pripadao i Gerz-Eljas.

Tako imamo o ličnosti epskog Đerđeza Alije dvije hipoteze. Sam Olesnicki drži, da je narodni junak Gerz-Eljas kasniji budimski svetac. Nastaju dakako različna pitanja, kako da objasnimo, da je narodna fantazija mogla odabrati doduše hrabra, ali obična vojvodu za svojega junaka i izdignuti ga kao ravna protivnika Despotu Vuku, Kraljeviću Marku i drugim junacima. Na takva pitanja ne može se točno odgovoriti, ali Olesnicki pretpostavlja, da je tip epskoga Đerđeza Alije plod kasnijeg kompilatorskog stvaranja narodne fantazije, koja je skupila u jednu cjelinu uspomene na stare vitezove i pobjednike (gazija), a s druge strane različne nove fantazije i izmišljotine. Staro je pravilo, da narodni pjevači obično nisu pjevali o vođama i glavarima, nego o pojedincima iz naroda, koji su se istakli osobitim moralnim vrednotama i junaštvom. Olesnicki misli, da je to razumljivo, jer su pjevači bili iz naroda i pjevali su za narod, na pr. o Iliji Muromcu i N'koli Seljaninoviću ruskih bylina povijest također ništa ne zna. Slava Ali-bega iz druge polovine 15. stoljeća postepeno se prenosila i akomodirala zahtjevima i ukusu novih pokoljenja. Pečevija nam jasno prikazuje, kako se u prvoj polovini 17. stoljeća počela naročito širiti među pravovjernim svijetom slava i popularnost Gerz-Eljasova i kako su se u isto doba o njemu svagdje pjevale pjesme. Njegova kanonizacija podigla je narodnu svijest na tu visinu, da je on mogao postati dostojan protivnik i takmac Kraljevića Marka, Sibirjanina Janka, Zmaj-Ognjen Vuka i mnogih drugih. Pjevači su davali prednost novome svecu i zaštitniku pravovjernih u borbi protiv nevjernika. U tom smislu pjeva o njemu i Turčin Svat u Njegoševu »Gorskom vijencu«. I pravovjerni i kršćanski pjevači morali su sada pjevati radoznalim slušačima o njegovim djelima, a jer nisu imali o njima izravnih vijesti, morali su črpsti podatke iz priča stare herojske epopeje i izmišljati nove iz svoje okoline dajući im lokalno obojenje. Tako su mogli bosanski pjevači učiniti od Đerđeza Alije suvremenika i slugu znamenitog namjesnika Gazi Husref-bega (1521—1541) i odrediti mu kulu i dom u Sarajevu. Lik Đerđeza Alije u narodnim pjesmama produkt je, po mišljenju Olesnickoga, pjevačkog stvaranja u 17. i 18. stoljeću. On nadalje dokazuje, da se historijska ličnost Ali-bega Mihal-oglua sačuvala još u nekim narodnim pjesmama, u jednoj bugarštici on se zove upravo Ali-beg, u jednoj Vukovoj

pjesmi ispravno već samo »beg Podunavac«. Ovamo pripada i Bali-beg, Beli-beg, Alim-beg u drugim pjesmama, dok u jednoj pjesmi u Mažuranića nalazimo već pobratima Vukova pod novim imenom »deli age Erzeleza«.

Od ratnih čina Ali-begovih Olesnicki ističe naročito napadaj na Veliki Varadin u Mađarskoj godine 1474., koji prema »Cronica de gestis Hungarorum« prikazuje i anonimni kroničar »Tārīh-i āl-i Osmān« (dovršeno godine 1512.), čija vijest završuje riječima: »Ovaj je napadaj veoma slavan. O njemu se u Rumeliji i sada još pjevaju pjesme.« Ovakve se pjesme nisu sačuvala ili još nisu poznate, jer su se muslimanske pjesme počele skupljati tek u drugoj polovini 19. stoljeća, a zapisivanju narodne tradicije u turskom jeziku nije se još na Balkanu pristupilo. Detaljan studij različitih starih rukopisnih zbirki i povijesnih izvora, koje je sačuvao L. F. Marsigli i odnio ih iz Budima godine 1686. (sada se nalaze u institutu u Bolonji), i iz rukopisa i usmene tradicije u derviškim tekijama u Albaniji i u južnoj Srbiji možemo očekivati nova objašnjenja o Đerđežu Aliji.

Problem Đerđeža Alije nije dakle konačno riješen. Posljednji se njim zabavio Dušan Marjanović,¹⁰³ koji sprema radnju o turskim riječima u srpsko-hrvatskom jeziku. Novo je u njega etimološko objašnjenje imena Đerđež Alije. E. Čelebija pripovijeda, da je na zidu Gerz-Eljasova brda u Budimu zapisao ove stihove (u prijevodu A. Olesnickoga¹⁰⁴):

Na Alahovu putu borac vjere bio je vazda, Gerz-Eljas.
Njegovim posredovanjem neka nas pomogne Hizr, Iljas!

Čelebija tumači imena Hizr i Iljas na temelju korana tako, da je Iljas prorok Ilija, s kojim neki zamjenjuju Hizra. Prema muslimanskoj tradiciji bili su Iljas i Hizr svjedoci prve pojave Muhamedove. Ispravno dakle gleda već Olesnicki u Eljasu kršćanskoga sveca, proroka Iliju. U Hizru otkriva Marjanović svetoga Jurja, što tumači daljom etimologijom Erzelez i dokazuje jednadžbom Hizr + Iljas koja sadrži ime Đerzelez.¹⁰⁵ Iz kulta sv. Jurja i Ilije prešlo je zaista mnogo elemenata osobito k bosanskim muslimanima, koji ih također slave kao i kršćani. Tako se u Bosni o »Alidunu«, t. j. na dan sv. Ilije, govori: »Do podne Ilija, a od podne Alija«. Značajno je i to, da turbe (grobni spomenik) Đerđeža Alije u selu Gerzovo blizu Jajca čuva pravoslavno stanovništvo i brine se za njegov popravak. Crkva sv. Gerharda u Budimu, uz koju je bio pokopan Gerz-Eljas, bila je izvorno posvećena sv. Jurju. Olesnicki skreće pažnju i na to, da je kult mitskoga kralja Belerofonta, sina Posejdonova, koji je pomoću krilatoga konja Pegaza

¹⁰³ Ppnp III, 90—101.

¹⁰⁴ 7nžo XXIX, sv. 2., str. 26.

¹⁰⁵ Ppnp III, str. 95.—100.

ubio himeru, našao svoj odjek kod kršćana u ličnosti sv. Jurja, koji je ubio zmaja, i sv. Ilije i da je i kod Turaka sačuvan u liku Hizrelesa.

U Zagorju oko Foče u jugoistočnoj Bosni bila je jako razgranata porodica Čengića. Iz njihova sijela u Ratajima kod Foče potjecao je Bećir-paša Čengić, koji je pao u bitki pod Ozijom u Rusiji, o čemu su sačuvane dvije pjesme u Vuka Karadžića.¹⁰⁶ Prva pjesma, koja ima i varijantu, priča, da je u bitki pod Ozijom za vlade moskovske kraljice

po imenu gospa Jelisavka

izginula velika turska vojska i s njom osamdeset begova iz Bosne. Bećir-paša je bio zarobljen živ, ali glavu mu je odsjekao iz osvete Hercegovac Crnojević Savo. Htio je također pogubiti mu mladoga sina Osmana, ali to nisu dopustila moskovska gospoda. Osman je bio pokršten, pa je postao redovnik. U varijanti ove pjesme pjevao je Vuku »slabiji pjevač«, da su poginula

od Zagorja dva Čengića mlada.

Druga pjesma je zanimljiva još i po tome, što je njezin pjevač posrbio i Moskvu: dva gavrana, opisujući bitku, doletješe

od Ozije grada carevoga
ispod srpske ravne Moskovije.

Moskovsku je vojsku vodio Milin-dženerale, a tursku »paša sa Zagorja«. Zarobljeno je bilo sedamdeset aga iz čitave Bosne, Hercegovine i Crne Gore. »Od Zagorja Omer-paša stari« bio je zarobljen živ, a s njim dva nedorasla sina, i svi su bili predani moskovskom kralju, koji ih je bacio u tamnicu, otkud se ne će nitko vratiti i gdje će im kosti okapati (tu će njima kosti okapati), ali ne sinu Muhamedu, koji se pokrstio. Kosta Hörmann, koji nije, na žalost, izdao ni jednu pjesmu o Čengićima, pripovijeda u članku o njima,¹⁰⁷ da su dva brata, Ali-beg i Ahmed-beg, bili zarobljeni u bitki pod Ozijom. Ahmed-beg je umro u zarobljeništvu, no Ali-beg se dao pokrstiti, pa je postao Petar đeneral, koji je često pisao porodici u Jeleč, pa je u jednom pismu napisao:

Primi pozdrav od bega Čengića,
od sadašnjeg Petra đenerala.

Porodičnu tradiciju o ovom događaju čuo sam od Smail-bega Čengića Ratajca u Foči. Po njegovu pričanju veliku kulu u Ratajima podigao je Bećir-paša, koji je sa dva sina poginuo u bitki pod Ozijom u Rusiji, kad je na njih navalio Orlovski knez. Jednoga su sina pokrstili (prevjerili), a drugoga starijeg ubili.

¹⁰⁶ Srp. nar. pjesme III, br. 86, str. 539.—544; VII, br. 56, str. 484.—489.

¹⁰⁷ Nar. pjesme muh. II, str. 611.

Već iz ovih kratkih podataka vidi se, kako je raznolika tradicija o jednom događaju 18. stoljeća. Pritom moramo imati na pameti, da štampane pjesme potječu samo od kršćanskih pjevača, koji su slavili svoje bosanske Turke, a dvojicu od njih imenuju u čitavu katalogu.¹⁰⁸ Od muslimanskih pjesama nije bila odštampana nijedna, ali svakako je bitka pod Ozijom bila među njima vrlo popularna, tako da ju je poznati učenjak, književnik i političar Safvet-beg Bašagić Redžepašić (Mirza Safvet) učinio predmetom dramskog spjeva u tri čina »Pod Ozijom ili Krvava nagrada«, koji je prvi put prikazivan na islamskoj zabavi u Sarajevu 17. travnja 1905., a iste godine je i štampan.¹⁰⁹ Stvar je komplicirana time, što se u ovoj igri bore Turci s Poljacima, kojima je zapovjednik u Oziji bio knez Orlovski, »gospodar Ozije«, koji se također spominje u ratajskoj porodičnoj tradiciji, i da se bitka stavlja u 16. stoljeće. U pjesmama opjevana bitka »pod Ozijom« zbila se godine 1737. kod Očakova (turska tvrđava Ozu-kale), a na moskovskoj strani bio je u njoj zapovjednik Milin-dženerale,¹¹⁰ t. j. Minih za carice Ane Joanovne. Ako se u drugoj pjesmi spominje »gospa Jelisavka«,¹¹¹ t. j. carica Jelisaveta Petrovna, imamo ovdje jedan od primjera, kako je jedno lice postalo centralna epska figura, što je dobro istakao u članku o Rusiji u srpskim narodnim pjesmama Ilija Goleniščev Kutuzov,¹¹² koji inače nije obuhvatio ovu zanimljivu temu potpuno i ispravno ni u širinu, ni u dublinu. Usto se zaista vodila jedna bitka pod Ozijom za carice Jelisavete Petrovne, a jedna za carice Katarine II. K. Viskovatyj, komu zahvaljujem za ove vijesti, utvrdio je i to, da je g. 1737. zapovjednik turske vojske Jaša-paša bio zarobljen zajedno s turskim zapovjednikom tvrđave i da su se desili slučajevi, da su neki zarobljenici zaista primili pravoslavlje, ali došad mu nije pošlo za rukom da u ruskim izvorima nađe kakvu vijest o Bećir-paši i njegovu sinu ili sinovima. Ne znam, odakle ima svoje podatke Safvet-beg Bašagić u svojem kratkom pregledu povijesti Bosne i Hercegovine,¹¹³ prema kojima je u jesen godine 1735. pod vodstvom beglerbega Bećir-paše Čengića otišlo u južnu Rusiju 20930 Bosanaca i Hercegovaca, da čuvaju ondje granice. Za zapovjednika čitave vojske bio je za zimovanja u Moldaviji imenovan Abdullah-paša. U to su vrijeme Rusi podsjetili Oziju, kojoj se požurio u pomoć Bećir-paša Čengić sa svojom bosansko-hercegovačkom vojskom, koja je očajnički branila Oziju.

¹⁰⁸ Srp. nar. pjesme III, 524—534, VII, 487—488.

¹⁰⁹ Pod Ozijom ili Krvava nagrada. Dramatski spjev iz XVI. veka u 3 čina (5 slika). Sarajevo, štamp. Kajon 1905. 8°. 64 s. — (1) prilog.

¹¹⁰ Srp. nar. pjesme VII, str. 487., stih 79.

¹¹¹ Srp. nar. pjesme III, str. 542., stih 92.

¹¹² Rusija u našim narodnim pjesmama. Srp. knjiž. glasnik, knj. 48 (1936.) str. 46.—52.

¹¹³ Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1900.), str. 94.

Neprijatelji zapališe kulu s barutom, i kula je odletjela u zrak s polovinom tvrđave i uništila trećinu vojske. Nato su Rusi prodrli u grad i dio vojske pobili, a dio zarobili. Bećir-paša je bio odmah nakon pada Ozije ubijen zajedno s više od polovine zarobljenika. Preostali zarobljenici bili su deportirani. Treći odred s Bećir-pašinim bratom Jahja-kapetanom bio je odveden u Ravnu Goru. Od 7743 zarobljenika vratilo ih se nakon dvije godine u veljači 1740. samo 1340.

Vrlo zanimljiv primjer, na kojem možemo uspoređivati povijesne događaje s pjesništvom, jesu pjesme o smrti Smail-age Čengića, koga je naročito proslavio epos Ivana Mažuranića. Već je Vuk Karadžić, koji je odštampao tri takve pjesme,¹¹⁴ opisao ispred njih stvarni događaj, da bi se vidjelo, kako ga je narod »u pjesmu obukao«. Pisali su o tom mnogo povjesničari i literarni historici, no poglavito s obzirom na Mažuranićev ep. O samim pjesmama napisala je raspravu Felicita Mokrenski.¹¹⁵ Kao učenica profesora G. Gesemanna ona zna, da su narodne pjesme momentane snimke (Momentaufnahmen) pjevačeve umjetnosti improviziranja, pa je posvetila pažnju pitanju primarne i prvobitne pjesme, pitanju prapjesme ili bar takve skupine pjesama. Studija dolazi do zaključka, da su pjesme o smrti Smail-age tipični primjeri o b j e k t i v n e plemenske poezije, koja dakako ne isključuje neke promjene i stilizacije povijesnog elementa u korist jednoga lica, i da se pjesme o smrti Smail-age ne daju svesti na jednu prapjesmu, jer su nezavisne jedna o drugoj, pa nisu ni varijante, ni skupina varijanata. Sve to dokazuje potankom analizom jedanaest pjesama i konfrontacijom povijesti i pjesama.¹¹⁶ Pjesme doduše nisu ovisne jedna o drugoj, ali nisu neovisne o narodnoj tradiciji, koja je našla u njima odjeka. To je bila stvar plemena Drobnjaka, »usmena publicistika plemena u obliku tradicije i pjesama«. Ljubomornost plemenskih bratstava, porodicâ i osoba nije dopustila većih izmjena, premda se mora priznati, da je među glavnim junacima, o kojih se slavi radi, pošlo za rukom Novičinoj porodici, da okrene javno mišljenje djelomično u prilog Novice. Muslimanske pjevače o istom događaju zanimala je u prvom redu sudbina njihovih istovjeraca. U kršćanskim je pjesmama doduše suviše uzveličan karakter Mirka Damjanovića, koji je očevitno stiliziran herojski, ali u cjelini naročiti uvjeti plemenskoga života spriječili su herojsku stilizaciju i njezino uzdizanje na svenarodno značenje. Takvu herojsku stilizaciju događaja proveo je tek umjetnički pjesnik Ivan Mažuranić, koji je o događaju bio dobro obaviješten, ali se oslobodio tereta lokalnosti i objektivne stvar-

¹¹⁴ Srp. nar. pjesme IV, br. 57., 58. i 59.

¹¹⁵ Pjesme o smrti Smail-age Čengića, Ppup II, 184—206.

¹¹⁶ Smail-age Čengić je poginuo 23. IX. 1840. na Mljetičku u plemenu Drobnjaka u istočnoj Crnoj Gori. Kratak pregled događaja pruža Nar. enc. I, 423—424.

nosti. Tek je Ivan Mažuranić uzdigao događaj, koji je sâm po sebi malo važan, nad običnu stvarnost i učinio od njega nosioca rodoljubno-historijskih ideala.

Sa svoje strane primjećujem, da je Felicitas Mokrenski procuila samo poznate štampane pjesme. Naročito muslimanske pjesme nisu još štampane. Već je Kosta Hörmann¹¹⁷ sakupio više pjesama o Smail-agi iz Zagorja, Gacka i Nevesinja, no one na žalost nisu izdane. Ja sam sâm čuo, da je Kosta Hörmann ili Safvet-beg Bašagić imao četrdeset takvih pjesama. Vrlo je važna moja vijest iz Hercegovine,¹¹⁸ da je Smail-agin barjaktar Began pjevao jednu pjesmu neposredno vraćajući se s bojišta, da ublaži svoju tugu. Smail-beg Čengić u Ratajima kod Foče, kome je Smail-aga Čengić bio stric, pričao mi je, da je pjesma o aginoj smrti, koja potječe od Smail-agina barjaktara Ahmeda Bauka, bila kod Smail-agina sina Džemala. Radilo se o izdaji (izdao ga knez). Smail-agu su osvetili njegovi sinovi Muhamed-beg i Dedaga iz Avtovca-Lipnika (kod Gacka). Dedaga je umro kraj Konjica, otrovao ga je Sever-paša, koji ga nije mogao ni gledati. Sinovi Hajdar-beg i Ali-paša otišli su u Carigrad, gdje su sačuvali bosanske običaje, a i narodne pjesme. Za Dedagu (kasnije Derviš-bega) čuo sam u Hercegovini već godine 1913., da je to bio jedan od posljednjih feudalnih gospodara, koji je poslije svake večere slušao pjevače i bogato ih nagrađivao.¹¹⁹

Posjetivši Mljetičak, gdje je Smail-aga poginuo, snimio sam nekoliko fotografija bojišta i njegove okoline. Moj sin Vladimir nacrtao je prema pričanju našega vodiča P. Petkovića, čiji je djed učestvovao u bitki, i plan bojišta (vidi ilustracije).

Vrlo su zanimljive bile pjesme iz godine 1876. o generalu Zachu podrijetlom iz Olomouca, koji je stekao velike zasluge za organizaciju srpske vojske i koji je godine 1876. bio zapovjednik zapadnomoravske divizije ibarske vojske. Pjevač Milutin Radović pjevao je na Javoru pjesmu o bitki na Kalipolju, u kojoj slavi ovog Čeha. No u G. Milanovcu pričao mi je pjevač Dušan Mihajlović, da mu je otac pjevao o ratu na Javoru godine 1876. o »Zaki generalu«, zapovjedniku srpske vojske, o kojem je sve izmišljeno, jer je Zak izdao srpsku vojsku; kralj Milan je rastalio zlato i ulio mu ga u usta, jer je izdao radi zlata. To je vrlo zanimljiv slučaj, kako se nakon kratkog vremena stvaraju izdajice i od vrlo poznatih i zaslužnih ljudi.

O pograničnim bojevima novijega vremena svjedoče i spomenici na grobovima mjesnih junaka iz naroda, na pr. na Javoru godine 1876.—1877. (vidi slike br. 79—15, 17), iz godine 1912., u Nikšiću i drugdje, i uz ceste. I mali okršaji na granici imali su

¹¹⁷ Nar. pjesme II, 611.

¹¹⁸ Bericht II, 40.

¹¹⁹ Bericht II, 46. 20.

svoju tradiciju. Tako se u Novoj Varoši u Sandžaku pjevalo o četovanju iz godine 1875.—1876. pod vodstvom Nićfora Dučića i Žarka Leševića. Ondje se rodio Zeka buljubaša, koji se borio godine 1813. na Zasavici, i Damjan Kuburović, koji je godine 1848. organizirao četu i pošao s njom protiv Mađara. Godine 1876. imao je on svoju čet¹²⁰ zajedno s arhimandritom Dučićem i o njegovoj djelatnosti pjevaju se pjesme. U svjetskom ratu (pjevači kažu: evropskom) najviše se proslavio ondje rođeni vojvoda Vuk Popović, vođa dobrovoljaca.

Za balkanskog i prvog svjetskog rata pjevalo se o ratovanju kralja Petra i visokih srpskih oficira, na pr. Putnika i Bojovića, ali vojnici su imali svoje miljenike; bili su to naročito vojvoda Stepa, t. j. Stepanović, vojvoda Mišić, Smiljanić s drinskom divizijom, a među dobrovoljcima najviše Stevan Hadžić. U nekim pjesmama pjeva se i o nižim oficirima, majorima i kapetanima, a u nekima i o podoficirima i prostim vojnicima. Zanimljivo je, da se austrijski general u Bosni Potiorek naziva u pjesmama Počorek, kako bi pravilno valjalo izgovarati njegovo ime.

Zanimljivija su nova tumačenja povezanosti međunarodnih motiva s povijesnim ličnostima. Teorija preuzimanja iz drugih književnosti našla je vatrenog branioca u N. Banaševiću. U raspravi o kosovskom ciklusu¹²¹ Banašević dokazuje, da se kosovska legenda stvorila pod utjecajem Chansons de gestes. Tako se u pjesmi o bitki na Kosovu upotrebljavaju slični motivi kao u Chanson de Willame; ulogu izdajice Vuka Brankovića igra Estourmi, Vivien podsjeća na Miloša, brat, koga želi sačuvati carica Milica, da bi se mogla njime zaklinjati (brat od zakletve), nalazi se i u francuskoj pjesmi, Jug Bogdan i devet Jugovića imaju paralelu u ciklusu Guillaume d'Orange, naročito u pjesmi »Les Narbonnais«.

Ciklusu Kraljevića Marka i odjecima francusko-talijanske viteške književnosti u njemu posvetio je N. Banašević temeljitu monografiju.¹²² U njoj on pokazuje, kako je francuska epika prelazila preko Italije,¹²³ osobito preko mletačke oblasti, koju je Pio Rajna nazvao drugom domovinom francuske epske književnosti, različnim putovima u Dalmaciju, Dubrovnik, Bosnu i Srbiju. Banašević nastoji dati neku stalnu klasifikaciju brojnih pjesama o Kraljeviću Marku, pa odabira za svoje razmatranje tri skupine. Marko kao branilac legitimnosti nasljedstva cara Uroša, Marko u zavisnosti o turskom sultanu i Marko bez ikakve obveze da

¹²⁰ Ne jamčim za to, jer u mojim zapisima nema drugog imena.

¹²¹ Le cycle de Kosovo et les chansons de gestes. Revue des études slaves, tome VI, 224—244.

¹²² Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti. Skop'je 1935. 8°. VII — 208 — (2) ss. (= Knjige Skopskog naučnog društva III).

¹²³ Usporedi moju knjigu Geschichte der älteren südslawischen Litteraturen (Leipzig 1908.), pogl. XII.: Mittellaterliche romanische Stoffe bei den Kroaten und Serben.

služi kakvoj sili. U takvim pjesmama traži analogije s francuskim i talijanskim pjesmama i romanima. Tako izdajica Ganellone-Gano (Ghino), koji je skrivio smrt Rolandovu,¹²⁴ i pjesma »Kraljević Marko i Neda Džidovina«; o Marku, Stojanu i drugim junacima, koji se vraćaju iz zarobljeništva ili iz rata na dan vjenčanja svoje žene,¹²⁵ piše se bez potpunoga poznavanja materijala zapadnoevropskih obradba, slično o smrti vojnika,¹²⁶ o sukobu među braćom,¹²⁷ o ženi kao vojniku,¹²⁸ gdje Maretić nije mogao naći nikakve paralele u drugih naroda za pjesme »Kunina zlatija« i »Sestra Đurković serdara«, o djevojci junakinji, koja hoće za muža samo boljega od sebe¹²⁹; zapadnog je podrijetla, vele, i tradicija o Markovu konju (Šarac).¹³⁰ Banašević raspravlja o tome, da je u tursko doba često moglo doći do oslobađanja junaka od vješala, ali velik broj pjesama i način njihove obradbe ukazuju na književno podrijetlo ovoga motiva.¹³¹ O tom se može diskutirati, ali svakako ne o tome. kako u epizodi Guillaumove legende traži francuski junak od pratioca u šumi, da pjeva, bodreći ga, da se ne boji i da se brani, jer se taj detalj nalazi u čitavu nizu pjesama o Marku; to je, kao što sam češće pokazao, najobičnija funkcija noćnoga pjevanja kod ljudi i žena, kada jašu ili idu na vašar. No pritom valja primijetiti, da se Banašević ne može složiti s Vaillantovim gledištem, koji veže korijene legende o Marku uz manastir, a još manje s Kravcovim gledištem, koji se oslanja o Bédierovu teoriju, da su hilendarski kaluderi iskoristili pjesme o smrti Kraljevića Marka za reklamu svojega manastira izmislivši, da je Markov grob u Hilandaru i da su pjevači hodočasnici popularizirali njegovu legendu u svim krajevima. To se zaista ne podudara sa stvarnim stanjem pjevanja pjesama na čitavom srpsko-hrvatskom, pa i bugarskom i slovenskom teritoriju. Da epski pjevači slabo učestvuju na proštenjima uz glasovite crkve i samostane, to sam pokazao već nekoliko puta.

Banaševićevi nazori naišli su na otpor poglavito zato, jer ih je on povezivao s pitanjem o starosti narodnih pjesama (vidi dalje), pa je tvrdio, da pjesme o Kosovu nisu nastale odmah nakon događaja, koje opijevaju, i u samom kraju bojišta, kako se dosad mislilo. Za stvaranje kosovske pjesničke legende bilo je, veli on, najpogodnije vrijeme u doba križarskih ratova protiv Turaka, t. j. u doba čitave akcije, koja je dovela do bitke kod Varne (1444) i do druge bitke na Kosovu (1448). Pjesma o Kosovu nastala bi

¹²⁴ Banašević, *Ciklus Kraljevića Marka*, str. 106.

¹²⁵ Isto, str. 113.

¹²⁶ Isto, str. 134.

¹²⁷ Isto, str. 136.

¹²⁸ Isto, str. 139.

¹²⁹ Isto, str. 150.

¹³⁰ Isto, str. 176.

¹³¹ Isto, str. 86.

i formulirala bi se tek nakon prve polovine 15. stoljeća u Primorju. Protiv ovoga gledišta istupio je poglavito Dragutin Kostić¹³² s tvrdnjom, da francuska viteška epika nije djelovala na formiranje i još manje na postanak prve pjesme i uopće legende o Kosovu, nego tek na modificiranje već nastale i formirane legende i njezina prvog odjeka u pjesmi.¹³³ U svojem odgovoru¹³⁴ Banašević je naglasio, da je prirodno, da su nesretni događaji raspada srpskoga carstva jednako kao i Kosovo postali predmetom epskoga pjevanja, ali legenda nije bila stvorena odmah, nego kasnije u polovini 15. stoljeća, kad su počeli bojevi protiv Turaka i kad više nije bio u životu nijedan učesnik prijašnjih događaja.¹³⁵

U ovu polemiku zastupnika teorije o književnom preuzimanju i srpskoga tradicionaliste, koja se o teškim i zapletenim stručnim pitanjima vodila više riječima nego argumentima u časopisu »Srpski književni glasnik«, koji je bio namijenjen širokim krugovima, bili su uneseni i osjećajni momenti. Sâm Banašević se tuži,¹³⁶ da traženje analogija među motivima, obrađenima u jugoslavenskoj narodnoj poeziji, i motivima, koji su bili obrađeni u pisanoj i usmenoj književnosti drugih naroda, — čini se — nije više u modi i da većinu istraživača zanima rad na terenu. Mislim, da upravo ja, koji sam svoju naučnu karijeru započeo djelom o njemačkim utjecajima na slavensku, bolje rečeno češku romantiku, i koji sam pokazao potrebu rada na terenu, mogu naglasiti, da nikakva metoda nije jedina i da ne može sama za se sve objasniti; isto tako je jasno, da su o tako važnom i složenom predmetu, kakav je jugoslavenska narodna epika, poželjni i potrebni radovi u različnim pravcima, koji se uzajamno dopunjuju.

Tako je i antropološka teorija našla predstavnika kod Srba poglavito u Svetislavu Stefanoviću,¹³⁷ po zvanju liječniku, koji je bio odgojen u anglističkoj školi pa ispravno upozoruje na Maretićevu slabost i uopće na slabost jugoslavenske nauke, koja ne poznaje pobliže srednjovjekovnu evropsku literaturu, a od slavenskih literatura poziva se obično na Halanskoga, Veselovskoga i druge.¹³⁸ Sa svoga stanovišta Stefanović osvjetljuje motive o Amisu i Amilu, legendu o ognjenoj Mariji i o svetom Jurju, motiv borbe oca i sina, Bueves de Hanstonea (ruski Bova), kako žena u dvoboju pomaže neprijatelju, motiv Wolddietricha, Grgura na

¹³² Noviji prilozi proučavanju narodne poezije. Srpski književni glasnik XLVII, 196—209, 264—280, 356—375.

¹³³ Isto, str. 200., 204.

¹³⁴ O postanku i razvoju kosovskog i Markova ciklusa. Srp. književni glasnik XLVII, str. 523.—534., 610.—622.

¹³⁵ Isto, str. 612.

¹³⁶ Ciklus Kraljevića Marka, str. 182.

¹³⁷ Studije o narodnoj poeziji. I. (O narodnim pripovetkama) i II. (O narodnim pjesmama) knjiga. 2. izd. Beograd, štamp. Z. Madžarević 1937. 8°. 318 ss.

¹³⁸ Studije o narodnoj poeziji, str. 177.

peći (Nahod Simeun), muža na svadbi svoje žene i druge. Zanimljivo je pritom na pr. njegovo gledište o legendi o zidanju Skadra, koja je bila predmet studija mnogih učenjaka, kod Srba Jovana Tomića, V. Čajkanovića, kod Bugara Šapkareva i osobito M. Arnaudova,¹³⁹ koji u svojoj velikoj i temeljitoj raspravi smatra grčke varijante motiva o uzidanoj ženi (u međunarodnoj nauci pod imenom Brücke von Arta) za izvor svih ostalih. Stefanović se odlučno protivi ovom zaključku, poziva se na bosansko-hercegovačke verzije uzidane djece i ističe, da se ne može uvijek obrazložiti neophodnost jednoga mjesta i jednoga izvora za opsežan i širok krug verzija.¹⁴⁰ Stefanović uopće smatra, da je potrebno izbjegavati precjenjivanje tuđega i književnog elementa u narodnoj tradiciji.

U polemici o većoj ili manjoj izvornosti epskih pjesama veliku ulogu igra pitanje njihove starosti, kojim se ovdje možemo samo letimično pozabaviti. Stariji istraživači kao Stojan Novaković, Vatroslav Jagić, Jovan Tomić, a i ja zastupali smo gledište o većoj starosti epike, većinom njezinu istovremenost, nego kasniji istraživači. No Soerensen je stavljao njezin postanak na kraj 14. stoljeća, Banašević u 15. stoljeće i slično. Najviše iznenađuje stanovište T. Maretića, temeljitog poznavaoца narodne srpsko-hrvatske epike i prevodioca Homera. I on je najprije mislio na početak 15. stoljeća,¹⁴¹ pobijao je mogućnost postojanja narodnih pjesama prije kraja 14. stoljeća i na kraju se izjasnio u tom smislu, da sasvim sigurne dokaze o narodnoj epici nalazimo tek u 16. stoljeću kod Hektorovića (1568.) i još prije kod Slovenca Kuripečića u njegovu putopisu do Carigrada (1531.).¹⁴² Navodim ovdje ukratko, da njegovo ime glasi Kuripečić, a ne Kuripešić, kako ga zove T. Maretić i drugi neki književnici¹⁴³; već je Miklosich¹⁴⁴ protumačio vlastito ime Kuripečić (Kuri + peć), Ofen-

¹³⁹ Sbornik nar. um. XXXIV, 245—512.

¹⁴⁰ Studije o narodnoj poeziji, 243—313.

¹⁴¹ Rad Jsl. ak. XCVII, str. 75.

¹⁴² Naša narodna epika, str. 8.

¹⁴³ Već sam često htio o tom napisati raspravu i upozoriti na bilješku br. 174 u mojoj knjizi *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen* (str. 219.), da je oblik Kuripešić nepravilan, jer imamo pred sobom jasan primjer složenice (*Zusammendrückung*) imperativa i imenice, tako obične u s'avenskim jezicima, a osobito u srpsko-hrvatskom; usporedi srpsko-hrvatski čistikuća (purgens domum), kažiput, skočidjevojka, skočivuk, smičiklas; češki hubilen, kalivoda, kazimrav, Mlislav i t. d.; Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen* II, 356—375. Dakako Kuripečić je sam pisao svoje ime nedovoljnom grafikom Curipeschitz; s'lično piše i Mal-koschitz mjesto Ma'kočić (Muhammed Hadžijahić, Grada za povijest narodne poezije muslimana iz Bosne u XVI., XVII. i XVIII. stoljeću, Sarajevo 1935., str. 3.; preli-skano iz Novog Behara IX. 92—95). Loš je znak za jugoslavensku nauku, da je moju bilješku primijetio samo K. Jireček (*Geschichte der Serben* II, 120) i da se Kuripešić pojavljuje u ovom liku još uvijek kod Kostića i u posljednjim godištim časopisa Prirozi proučavanju narodne poezije.

¹⁴⁴ *Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen* II, 368.

heizer, a najbliži primjer u srpsko-hrvatskom bio bi Palikuća, Brandleger.¹⁴⁵

Soerensenovo i Maretićevo mišljenje snažno je odjeknulo u javnosti i u širim krugovima zahvaljujući tome, što ih je registrirao Pavle Popović u svojem vrlo raširenom »Pregledu srpske književnosti«, osobito u starijim izdanjima.¹⁴⁶

Protiv Maretićeva kriticisma istupio je Svetislav Stefanović¹⁴⁷ i branio mišljenje, da povijesni događaji i lica ulaze u narodnu epiku vrlo brzo, neposredno u vezi s povijesnim događajima¹⁴⁸ i licima, i pozivao se pri tom¹⁴⁹ na djelo W. P. Kerra o povijesti balada,¹⁵⁰ koji misli i navodi dokaze, da balade s povijesnim motivima slijede neposredno i vrlo brzo nakon događaja i lica, koje opijevaju. Opširno je branio istovremenost epskih pjesama Dragutin Kostić na različnim mjestima, poglavito u članku »Starost epskog pesništva našeg«,¹⁵¹ a skup svojih nazora i dokaza iznio je u referatu »Starost narodne epike naše« za treći kongres slavenskih filologa.¹⁵² Velik je korak učinio Kostić najviše u tome, što je u srpskoj i hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti na cijelom jezičnom teritoriju pronašao tragove različitih epskih stihova od 7 do 16 slogova, kojih se broj vrlo mijenja, i navodi dokaze ritmičke proze i iz kasnijih stoljeća, tako da dolazi do zaključka: »Znači, da je, isto kao i danas, u vreme Kosovskog boja, epski deseterac, ritmički još ne ustaljen, sa kolebljivom cezurom i silabizmom, bio već opštenarodni, terenom ne ograničen — sverterenski.«¹⁵³ Neki dokazi nisu potpuno uvjerljivi, a isto tako su mogući prigovori i protiv pisanih podataka o guslama i protiv arhaičnosti jezika epskih narodnih pjesama. Vrijedno je pažnje mišljenje, da je jezik narodnih epskih pjesama tako savršen, da ga pisana književnost ne će još dugo dostići.¹⁵⁴

O starosti narodnih pjesama možemo suditi prema današnjem stanju, koje možemo pratiti daleko unatrag. Svi pjevači-pjesnici, koje sam pitao, da li bi mogli ispjevati novu pjesmu, jednodušno su mi odgovorili, da bi mogli, kad bi bio kakav događaj (događaj, događaj). To je dakle preduvjet svake pjesme, bila ona po sadržaju

¹⁴⁵ Rj A IX, 588.

¹⁴⁶ Pretjeranom kriticismu podlegao je i Dragutin Subotić u svojoj zaslužnoj radnji Jugos'av popular balads, their origin and development (Cambridge 1932.). Dobre kritičke primjedbe o mišljenju, da balade potječu tek iz 16. stoljeća, dao je odmah J. A. Gonar, Časopis za zgodovino in narodopisje XXVIII, 50—52.

¹⁴⁷ Studije o narodnoj poeziji, str. 163. i d.

¹⁴⁸ Isto, str. 219.

¹⁴⁹ Isto, str. 191.

¹⁵⁰ W. P. Kerr, On the History of the Ballads 1100—1590.

¹⁵¹ JF XII, 1—72.

¹⁵² III. međunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). Saopštenja i referati. Izdanja Izvršnog odbora No 2. Beograd (1939.), 114—122.

¹⁵³ JF XII, 49.

¹⁵⁴ III. međunarodni kongres slavista (Izdanja Izvršnog odbora No 2).

iz povijesti ili ne, kao što je to bilo i u prijašnja stoljeća. To potvrđuju primjeri, navedeni i u ovom poglavlju, vijesti Fortisove, Kačićeve i drugih, i svjedočanstva, koja su pokupili poglavito Jagić¹⁵⁵ i Ljubić.¹⁵⁶ Kod Ljubića je naročito važna vijest, kako mletački proveditore iz Šibenika uzvisuje godine 1574. hrabrost svojih podanika u poredbi s kukavičlukom talijanskih vojnika i spominje Turke, koji su se spasili i opijevali svoju hrabrost u svojoj zemlji, t. j. u najbližoj okolini Šibenika. No najzanimljivije je svjedočanstvo splitskoga nadbiskupa Stefana Cosmija, koji 27. IX. 1684. piše kardinalu Cibu o »Morlacima« ovo: »Ovaj narod, navikao da priča u stihovima najpoznatije događaje, koji su ga zadesili, složio je u srokovima historiju svoga dolaska pod gospodstvo republike, potrebu da živi, što su i dokazali, i pomoć velikaša, koju su primili od njegove Svetosti.«¹⁵⁷ Slično priča već u 13. stoljeću Domentijan, svetogorski kaluđer, u životopisu sv. Save, da su o njegovu bijegu iz vladalačke kuće na Svetu Goru neki izmislili i pjevali pjesme.¹⁵⁸

Pritom moramo držati na umu, da je starija literatura od 13. do 15. stoljeća prezirala epske narodne pjesme i stoga o njima šuti.¹⁵⁹ S druge strane i noviji su istraživači malo pažnje posvećivali srednjovjekovnoj književnosti i nisu mislili, kako su znatno utjecali na usmenu književnost osobito simboli iz fiziologâ i novoga i staroga Zavjeta, srednjovjekovne pripovijesti i romani u prijevodima, izvorni srpski životopisi, službe i pohvale domaćih svetaca i ljetopisi.¹⁶⁰ I Lazar je mučenik i svetac, koji je pomirio srpsku crkvu s grčkom crkvom, pa je zaslužio više pohvalnih riječi¹⁶¹ nego bilo koje lice stare srpske povijesti.¹⁶² Pjesme su kod Srba bile pjevane u duhu istočnoga srednjovjekovnog kršćanstva, tako da pri Lazarovu izboru između nebeskog i zemaljskog carstva dilema nije zlo ili dobro, nego dobro ili najbolje. Prema različnim

¹⁵⁵ Rad Jsl. ak. XXXVII.

¹⁵⁶ Rad Jsl. ak. XL.

¹⁵⁷ ... et essendo solita questa nazione di narrare in versi gli accidenti più notabili, che le occorrono, hanno composto in rima l'istoria della loro venuta sotto 'l dominio della republica, la necessitâ di viveri ch' hanno provato, e il soccorso di grani ricevuto da Santità Sua. Theiner, *Vetera monumenta Slav. mer.* (Zagrabiae 1875.), II, str. 222.

¹⁵⁸ »I neki ljudi naučeni svetim Duhom s misliše pesme i tužeći pojahu o odlasku bogomudroga mladića.« Domentijan, *Životi svetoga Save i svetoga Simeona*. Preveo Lazar Mirković, Beograd 1938. (Srpska književna zadruka, knj. 282), str. 244. Starosrpski original nemam pri ruci. Iz citata, navedena kod Dragutina Kostića (JF XII, 59) navodim značajne riječi: ...и неки свѣтосавици и свѣтосимеонови појашу...

¹⁵⁹ S. Matić, *Srp. knjiž. glasnik* 48 (N. s.), str. 434.

¹⁶⁰ Na epski karakter ljetopisa upozorio je već Hilferding, *Zapiski russ. geogr. obšč.* XIII, str. 260.

¹⁶¹ Dragutin Kostić (JF XII, 41) navodi šest takvih »pohvala«, od kojih četiri mogu pripadati devedesetim godinama 14. stoljeća, peta prvom desetljeću, a šesta (1420.) drugom desetljeću 15. stoljeća.

¹⁶² *Srp. knjiž. glasnik* 48 (N. s.), str. 437.

Rade¹⁶⁹ i druge vojvode despota Đurda Brankovića.¹⁷⁰ Još manje se moglo sačuvati sjećanje na muslimanskog junaka iz starijega doba Porču od Avale,¹⁷¹ koga Maretić i ne spominje. Pjesmama je također bilo potrebno neko doba, dok su došle s jugoistoka u Hrvatsku, gdje je čuo na pr. Kuripečić godine 1530. pjesme o Milošu Kobiliću. Slično je jednoj od prvih štampanih pjesama (kod Hektorovića) o Kraljeviću Marku i bratu Andrijašu trebalo mnogo vremena, dok je vrlo izmijenjena došla na otok Hvar, jer oba se Kraljevića pojavljuju u njoj kao hajduci, koji su se posvadili pri d'obi plijena. Još važniji su kulturno-historijski dokazi. U mnogim pjesmama vjerno se prikazuje feudalni srednji vijek iz pred-turskoga doba i iz doba turskoga vazalstva, vrlo različan od kasnijega doba turskoga gospodstva nad Jugoslavenima.

Nema dakle sumnje, da su epske pjesme nastajale već barem u 12. stoljeću suvremeno i na mjestu opijevanih historijskih lica i događaja, pa bi se prema D. Kostiću¹⁷² mogle nazvati »savremenske i saterenske«. No drugo je pitanje, koliko se takvih pjesama sačuvalo bitno ili bar u elementima poznatih nam tekstova. Većinom se u njima sačuvala samo stara tradicija, kao i u kronici popa Dukljanina, koji daje najstariju usmenu tradiciju Hrvata i Srba iz 11. i 12. stoljeća prema narodnim pjesmama, kako je tvrdio već Jagić i kako potvrđuje najnoviji izdavač ovoga izvora historik F. Šišić.¹⁷³ Trag starih pjesama u novijim pjesmama moći će se naći svestranim i potankim studijem čitava materijala, pri čemu mogu služiti kao uzor bogate i poodmakle radnje o Homeru i narodnoj epici romanskih i germanskih naroda. Nije dakako moguće prenositi sve teorije i hipoteze. Da, na pr., nije uvijek ispravno tražiti prapjesmu nekakva ciklusa (Urlied), najbolje nam dokazuje gore naveden primjer o pjesmama o smrti Small-age Čengića, kojih je nastalo više, nezavisno jedna o drugoj. Slično za Jugoslavena ne pristaje ni Bédierova teorija o manastirskom podrijetlu epskih pjesama. No istina je, da su starije pjesme kasnije u različna vremena modificirane prema ukusu i potrebama pjevača i publike, tako da ima u njima različitih slojeva. Na njihove promjene svakako su utjecali ratovi protiv Turaka od 15. stoljeća, osobito u Mađarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji. No najviše pjesama i najljepše pjesme nastale su među hajducima i uskocima Hrvatskoga Primorja i Dalmacije u 16. i 17. stoljeću, gdje su bili najpristupačniji i uzori i motivi francusko-talijanske narodne i književne epike. Uopće ovim živim dodirima zapadnih Hrvata i Srba s romanskim svijetom treba da budemo zahvalni za procvat

¹⁶⁹ Naša narodna epika 160.

¹⁷⁰ K. Jireček, *Geschichte der Serben* II, 273.

¹⁷¹ Karadžić, *Srp. nar. pjesme* II, br. 92, str. 578—583.

¹⁷² JF XII, 12.

¹⁷³ *Letopis popa Dukljanina*, Beograd 1928., str. 436, 437.

srpsko-hrvatske narodne poezije.¹⁷⁴ No nije manje važna ni renesansna i barokna dalmatinska i dubrovačka književnost; ona je utjecala na narodnu poeziju, koja je sama bila vrlo dobro poznata dalmatinsko-dubrovačkim pjesnicima. Visoka umjetnička razina uskočko-hajdučkih pjesama, zbog koje su one bile i sada su tako omiljene naročito u Ornoj Gori, ima dakle različno korijenje. Stoga se u ovom pogledu ne mogu složiti s K. Jirečkom,¹⁷⁵ da razvoj književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku nije utjecao na pozadnu i da se ondje srpska narodna epika razvijala obrađivanjem nove građe o Kraljeviću Marku, o bitki na Kosovu, o Brankovićima i Jakšćima. Uskočko-hajdučke pjesme brzo su se širile iz Dalmacije na istok i djelovale i ondje na nove pravce. U ovom poglavlju dani su i primjeri, kako je u 17. i 18. stoljeću rastao val narodne epike u muslimanskim krugovima. I u kršćanskim narodnim pjesmama bio je jači interes za narodnu epiku, na koju već počinje djelovati pseudoklaslično i barokno rodoljublje. Tome na pr. treba da zahvalimo, da je ime kosovskoga junaka Miloša Kobilića ili Kobilovića bilo promijenjeno u dostojniji lik Obilić, što je prvi put g. 1763. učinio ugarskosrpski historik Pavle Julinač.¹⁷⁶ Istinita će biti i tvrdnja V. Čorovića, da se fama o prokletoj Jerini razvijala u isto vrijeme s famom o Vuku Brankoviću u 18. i 19. stoljeću. U devetnaestom stoljeću ostavilo je i romantičko rodoljublje svoje tragove u epskim pjesmama. Pjesnici Sima Milutić, Petar Petrović Njegoš, Martić i drugi nisu u svojim umjetničkim djelima samo nasljedovali narodne pjesme, nego su i sami pjevali pjesme, koje su postale narodne. O ovisnosti narodnih pjesama o suvremenim mislima uopće se malo raspravljalo. Sudbonosan je bio i utjecaj narodne poezije na romantizam kod Srba i Hrvata, o kojem je sasvim ispravno Miloš Savković¹⁷⁷ rekao ovo: »Veliku odgovornost za neuspjeh čitavog ovoga nacionalnog pokreta nosi i narodna poezija. Jer ona je najvećim delom celom ovom pokretu dala čisto literarni, teoriski i poetski karakter«.

Pitanja razvoja narodnih pjesama imaju značenje i za njihovo ocjenjivanje. Značajno je, da su oba glavna istraživača međunarodnih motiva kod Srba smatrali umiesnim, da svoju djelatnost unekoliko ispričaju. Tako napominje Banašević,¹⁷⁸ da ispitivanje podrijetla motiva u jugoslavenskoj epskoj poeziji ne može umanjiti njezinu vrijednost, jer ona nije u fabulama pjesme, nego u duhu, kojim su nadahnute, i u formi, u koju su odjevene. Svetislav Stefanović kazuje slično,¹⁷⁹ da narodna poezija nije tako samobitna,

¹⁷⁴ Murko, *Geschichte der älteren südslawischen Litteraturen*, str. 206.

¹⁷⁵ *Geschichte der Serben* II, 286.

¹⁷⁶ K. Jireček, *Geschichte der Serben* II, 120; *Nar. enc.* II, 203—204. O samom imenu vidi *Revue internationale des études balcaniques* I—II, 232—254.

¹⁷⁷ *Knjiž. sever* IV, 320.

¹⁷⁸ *Ciklus Marka Kraljevića*, str. 183.

¹⁷⁹ *Studije o narodnoj poeziji*, str. 185—186.

kako su tvrdili romantici, i da se nije razvila do tako visoke vrijednosti. No utjeha je u tome, da je naš narod pokazao sposobnost da prima i apsorpira u sebi i književne teme kulturnoga čovječanstva. Paralele uz teme narodne epike datirane su u stranim književnostima i tradicijama ranije od 16. stoljeća, a mnoge već i prije 10. stoljeća, pa su slično mogle biti obrađene i u srpsko-hrvatskoj epici već u srednjem vijeku. Slažem se i s tradicionalistom Dragutinom Kostićem,¹⁸⁰ koji naglašuje, da je usmena književnost isto tako stara kao i pisana, i da s obzirom na uzajamno djelovanje usmene i umjetne literature nije potrebno u historiji srpsko-hrvatske narodne književnosti studirati svaku posebno, nego zajedno i usporedno. Narodne epske pjesme, u kojima su obrađeni međunarodni motivi, nadomještaju južnim Slavenima prema mojem mišljenju, koje ja već dugo ispovijedam, srednjovjekovnu i kasnije pisanu književnost drugih naroda. To vrijedi i za Slovence, u čijim pjesmama Arapi, Saraceni, španjolski kralj i kraljica dopiru do vremena križarskih ratova.¹⁸¹

Pošto su napisani ovi reci, izdala je nova Akademija znanosti i umjetnosti u Ljubljani temeljitu monografiju Ivana Grafenauera o jednoj takvoj slovenskoj baladi, o »Lijepoj Vidi«.¹⁸² Autor, koji je germanist po školovanju, vrlo potanko analizira razgranatu slovensku baladu s različnim tipovima varijanata, od kojih potječu i kočevsko-njemačke balade o otmici mlade majke, što ju je izvršio gusar inovjerac, i jedan hrvatsko-kočevski prelazni tip. S poredbenoga gledišta raspravlja i o baladama i o jednoj pripovijetki s istom temom u albansko-kalabrijsko-sicilskoj skupini i s temom povezanih motiva iz drugih literatura, pa i s njemačkom srednjovjekovnom epskom pjesmom »Rother«. Za našu svrhu važan je rezultat,¹⁸³ da je razvoj hrvatskih i slovenskih (kočevskih) varijantnih tipova bio u biti završen prije turskih napadaja na slovenske zemlje. Arapin se nije promijenio u Turčina.

¹⁸⁰ III. međunarodni kongres slavista, Saopštenja i referati, izdanja izvršnog odbora No 2, 122.

¹⁸¹ Ivan Grafenauer, *Dom in svet* 51 (1939.), 384—389, 281, 343.

¹⁸² Lepa Vida. *Studija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana 1943.

¹⁸³ Isto, str. 371.

KULTURNA HISTORIJA U NARODNIM
PJESMAMA

Već sam na svojem putu godine 1912. utvrdio, da su epske pjesme iz Bosanske Krajine kulturno-historijski istinite,¹ a iduće godine dopunio sam tadašnje bilješke kulturno-historijskim crtama iz ostale Bosne i Hercegovine.² I posljednja putovanja i studij narodnih pjesama i literature o njima učvrstili su moje uvjerenje, da su epske narodne pjesme odraz kulturnih prilika u prošlosti i sadašnjosti. One se dakako i u ovom pogledu moraju upotrebljavati kritično, jer su u toku stoljećâ pjevači mnogo mijenjali, a mijenjaju i danas. Tako je na pr. P. Strmšek u raspravi o oružju u jugoslavenskoj narodnoj epici došao do zaključka, da su narodne pjesme često netočne i da se ne mogu datirati na temelju oružja, o kojem se u njima pjeva,³ i to iz ovih razloga: narodna pjesma naziva često oružje općim imenom, na pr. puška, bez potanijeg opisa, pjevači zamjenjuju rado čak u starim pjesmama staro, već manje poznato oružje novim oružjem, a kadikad se spominje i starije oružje, premda se više nije upotrebljavalo.⁴ S oružjem je u epskim pjesmama povezana uvijek i odjeća. Srpski general Božidar Janković tužio se, kako mi je bilo rečeno, kralju Nikoli, da su novije pjesme lažljive, jer ga prikazuju u dolami, t. j. u odjeći starijih junaka, a on ipak nosi uniformu. No ovakav je anahronizam već rijedak, pa pjevači iz balkanskog i svjetskog rata prikazuju u svojim pjesmama i najmodernije oružje — čak i aeroplan — na pr. u pjesmi »Boj kod Kumanova« (pogl. X.). Godine 1930. pjevao mi je u Srebrenici u jugoistočnoj Bosni pjevač Radovan Ilić svoju pjesmu »Bitka na Dobrudži«, u kojoj Stevan Hadžić u dva sata noću telefonom

(pa prihvati žicu telefona)

budi vojsku, a sama bitka prikazuje se poglavito u ovim stihovima:

Rana zora kad se s noći dijeli,
otpočeše brzi mitraljezi,

¹ Bericht I, 22.

² Bericht II, 44—47.

³ Oružje v jugoslovanski narodni epiki, Znžo XX, sv. 1. (1921.). Radnja je potekla iz mojega gradačkog seminara.

⁴ Isto, Znžo XXV, 1—5.

posle toga pucanje iz pušaka,
stade rika ubojnih topova,
pa poneka odjekuje bomba,
kartač pišti, a ječi granata.

»Žicu telefona« imao je i pjevač u Vardištu u jugoistočnoj Bosni, i već sam godine 1912. čuo u pjesmi, kako je car (sultan) dotrčao k telefonu i dozivao Enver-bega.⁵ Za datiranje nisu zgodna ni imena historijskih osoba, za koje smo već čuli da se često prenose na druge osobe. Osim toga pokazuje se, da su različna imena postala tipična i stalna (stajajuća imena): različni bosanski kraljevi kontaminirani su u anonim »bosanski kralj«, svi nemanjički vladari u »cara Stjepana«, a ugarski u »kralja budimskog« ili »od Budima kralja«. Čuprić je u toku vremena postao tip vezira u muslimanskim narodnim pjesmama,⁷ u kojima su stajajuća imena Ajkuna, Fata, Begza ili Bejza (Begzada, Bejzada), Kumrija robinja ili sluškinja, sluga Husein, kojega u kršćanskim pjesmama zamjenjuje sluga Mihovil.⁸ Među ovakva ženska imena svakako ide i Roksanda, koja je ušla u narodne pjesme iz romana o Aleksandru Velikom, kako se poslije St. Novakovića domišlja s nekom uzdržljivošću T. Maretić.⁹ Slično dolazi u različnim pjesmama i na različnim mjestima crkva Ružica. Tipičan lik je i Rade neimar.

Ovi primjeri, koji bi se dali umnožiti naročito epskim šablonama, znače nastavljanje dokaza o čestoj nehistoričnosti epskih pjesama, ali to ne mijenja mnogo na stvarnosti, da su to u cjelini ipak samo svjedoci kulturnih prilika različitih doba i krajeva. S pravom je stoga upotrebio narodne pjesme (lirske i epske) na pr. K. I. Smirnov¹⁰ za prikaz socijalnoga života južnih Slavena, Stojan Novaković za povijest srpske vojske,¹¹ P. Rovinski za svoje klasično djelo o Crnoj Gori (Černogorija), beogradski etnolog Tihomir R. Đorđević za svoje studije,¹² Luka Marjanović za vrijednu sliku muslimanskog života u narodnim pjesmama,¹³ Dušan J. Popović za monografiju o hajducima¹⁴ i drugi¹⁵; čak se i Konstantin Jireček obazire na njih u svojim raspravama o državi i društvu u srednjo-

⁵ La poésie épique, str. 24.

⁶ D. Kostić, Glas Srp. kralj. akademije CLXVIII, 174.

⁷ Banašević, Ciklus Marka Kraljevića, str. 103.

⁸ Stj. Banović, Znžo XXVI, 67—68.

⁹ Naša nar. epika 175—176.

¹⁰ Очеркъ культурной исторiи южныхъ Славянъ. Казань 1900. Str. 157. i sl.

¹¹ Stara srpska vojska. Istorijske skice iz de'a »Narod i zemlja u staroj srpskoj državi«. U Beogradu 1893. 8°. 207 str.

¹² Naš narodni život I—X, Beograd 1930.—1934.

¹³ Hrvatske nar. pjesme III, str. XL—LIII.

¹⁴ O hajducima I—II. Beograd 1930., 1931. 8°. 173—(1) ss. + 158 — (1) ss.

¹⁵ Nedovoljno stručno nacrtao je prema narodnim pjesmama narodnu odjeću, opremu, vezove i ženske ručne radove Vid Vučetić-Vukasović (Napomene o narodnom umjeću, b. m. r.), ali njegov spis je važan za terminologiju ovih stvari.

vjekovnoj Srbiji i u svojoj povijesti Srba.¹⁶ Ovaj vrlo kritički istraživač, koji vjeruje samo pisanim i stvarnim izvorima, izražava se o narodnim pjesmama unatoč svim njihovim anahronizmima i drugim nedostacima ovako: »Mit merkwürdiger Kraft und Frische spiegelt sich darin ein farbenreicher Abglanz des mittelalterlichen Serbiens, die Zeit vor den trüben Jahrhunderten der Türkenherrschaft.«¹⁷

K. Jireček je dokazao, da je uređenje samostalne i vazalne srednjovjekovne Srbije bilo sličnije srednjoevropskom i zapadnoevropskom uređenju nego bizantinskom. Tako možemo u Srbiji od 12. stoljeća pratiti razvoj plemstva, koje se podijelilo u dvije vrste: visoko plemstvo (kao na zapadu barones) i vojnike (milites, srp. vojini ili vojnici, poslije godine 1300. u Srbiji i Bosni vlastelićić). I manastiri podsjećaju na zapadne, jer se nisu nalazili u većim skupinama kao u Bizantu i Bugarskoj, nego su bili slični velikim opatijama u Mađarskoj, Italiji i Njemačkoj. Tomu treba da zahvalimo i za njihove krasne građevine, koje osobito svojim freskama znatno nadilaze rusku crkvenu umjetnost. Od ovih manastirskih crkava, koje se često spominju u narodnim pjesmama, sačuvalo ih se više nego bi se moglo očekivati. Žiža, Studenica, Peć, Gračanica, Dečani, Mileševo, Banja, u razvalinama Sopoćani (popravljaju se), Manasija (vidi ilustracije!). Ni staro srpsko pravo nije bilo većinom preuzeto iz Bizanta, koji je baštiniu pravnu znanost od Rimljana i dalje je razvijao, nego podsjeća često na uređenje u Mađarskoj, Češkoj i u Poljskoj, a gdje gdje čak i na leges barbarorum. Srbija je bila plemićka država s periodičkim, bizantskoj državi sasvim nepoznatim saborima, različni staleži imali su različne sudove i odabirali su suce iz redova pripadnika svojega staleža. Novosti su se uvodile tek poslije zapošljavanja bizantskih zemalja, ali još u Dušanovu zakoniku nalazimo malo bizantskoga, premda je broj bizantskih termina već znatan. Različne, više zapadnoevropske pojave nalazimo i u materijalnoj kulturi.

Nije ovdje mjesto da prikazujem, kako se u narodnim pjesmama ogledaju borbe o prijestolje, buna protiv vladara, bojevi velike gospode među sobom, njihov odnos prema nižem plemstvu,

¹⁶ Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Teil I.—III. Wien. 1912., 1912., 1914. 4°. V—(1)—83—(1) ss. + 74—(1) ss. + 76—(1) ss. Vidi moj referat s kritičkim primjedbama u Casopisu za zgodovino in narodopisje XII (1915), 123—153. Treba upozoriti prije svega na to, da rasprave pružaju mnogo više nego obećaje njihov naslov, jer prikazuju i prilike u Dalmaciji, Dubrovniku, Istri, Hrvatskoj i Bosni. Sam Stojan Novaković je naglasio u svojem članku Les problèmes serbes (Archiv slav. Phil. XXXIII—XXXIV), napisanom s obzirom na Jirečkovu Geschichte der Serben: La nationalité serbe allait parmi les Slaves jusqu'aux limites de l'état serbe (isto XXX, 443). Svoje rasprave o kulturi srednjovjekovne srpske države daje Jireček skraćeno u Geschichte der Serben II, 1, 3—95, 266—288.

¹⁷ Staat und Gesellschaft III, 62.

raskošan život ovoga društva u bogatoj Srbiji¹⁸ i t. d. Miloš Savković u članku o narodnoj pjesmi kao dokumentu za društveni život u srednjem vijeku¹⁹ bavi se osobito moralnim životom ljudi i žena i pripisuje dekadentne pojave bizantskim utjecajima, ali ispravno je upozorio i na to, da se u narodnim pjesmama odražavaju i struje načelne herojske politike, kakva počinje knezom Lazarom, i oportunističke politike, kojoj je prvi predstavnik prema Turcima Vuk Branković. Predstavnik je ove »izdajničke« politike i Kraljević Marko.²⁰

Još je jače bio razvijen srednjovjekovni feudalizam u Bosni, koja je bila kraljevina samo po imenu, a u stvari je bila plemićka republika.²¹ Da su bosanski plemići bili vrlo slični feudalnim baronima srednjovjekovne Evrope, tvrdio je već Hilferding.²² Hrvatska, Slavonija i Dalmacija bile su po svojoj vezi s Mađarskom povezane sa srednjom Evropom.

Za hrvatske prilike navodim ovdje samo jedan, ali rječit primjer. Jedna od najnezgodnijih daća bilo je smještanje i ugošćenje kralja i njegove družine, kad su na putu (descensus),²³ jer su kraljevi i njihovi činovnici stalno putovali. Sastavni dio ugošćenja bila je i lijepa žena za noć. Tako se u jednoj starijoj osmeračkoj dalmatinskoj pjesmi²⁴ savjetuju sva gospoda »grada Dubrovnika«:

U kog dvori ponajlipši,
U kog ljuba ponajlipša,
Unde će kralj večerati,
S ljubom noću noćevati.²⁵

Izbor je pao na mlada Pavla, koji se vrlo neraspoložen vratio kući. Žena ga je pitala, da li je umoran od jahanja (ali si s konja umoran) ili je možda izgubio grad (ali si grad izgubio?), što je naročito važna crta feudalnoga doba. Kad joj je rekao razlog svoga neraspoloženja, odlučila je Pavlovica, da odmah zamoli kralja, da bude kum njezinu još nekrštenom djetetu. Kad je kralj Lauš²⁶ došao, nije to mogao odbiti, a kumstvo je tako sveto, da je ljubakanje u takvu duhovnom srodstvu isključeno. Ovaj visoki

¹⁸ Jireček, Istorija Srba, IV. knj.

¹⁹ Narodne pesme kao dokument za socijalni život u srednjem veku, Književni sever IV (1928.), 299—311.

²⁰ Isto, 304—305.

²¹ Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1900.), str. 125.

²² Zapiski 420.

²³ F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda I, 230.

²⁴ Potječe iz rukopisa Frana Alačevića.

²⁵ Hrvatske nar. pjesme VI, 20, stih 6.—9.

²⁶ Lauš, iz mađ. Lajoš, Ludovik, t. j. Ludovik I. (1342—1382), ugarski kralj, koji se često spominje u starim srpsko-hrvatskim ispravama i kod starijih književnika.

etčki princip ogleda se i u svim varijantama,²⁷ i u one dvije, u kojima je udvarač turski car. On u jednoj varijanti proklinje majku, koja je rodila tako krasnu ženu, a još više to, što joj je dala takve savjete, a u drugoj blagosilja majku, ali proklinje onoga, koji joj je dao takvu pouku. Ime kralja Lauša ne ponavlja se, ostao je samo mladi kralj, ali u jednoj istarskoj varijanti nastupa Albus kralj.

Kad je pod tursko gospodstvo pala Srbija (1459.), Bosna (1463.), Hercegovina (1482.), zatim veći dio Hrvatske i Dalmacije, čitava Slavonija i dio Ugarske, veliku je ulogu igrala u čitavom turskom carstvu Bosna, a Bosanci srpsko-hrvatskog podrijetla i jezika, koji su primili islam, vladali su u njegovu sjeverozapadnom dijelu. Nakon pada Bosne svi su velikaši dobili nasljednu plemićku titulu bega, te su bili uvršteni u vojsku kao lenski vitezovi. Ni u jednoj turskoj provinciji ne nalazimo nasljedno plemstvo osim u Bosni.^{27a} Ova velika Bosna davala je i čitavom turskom carstvu mnogo najviših dostojanstvenika; samo od 1544. do 1612. bilo je iz Bosne devet velikih vezira, tri njihova zamjenika, deset vezira sa tri konjska repa, deset velikih admirala i njihovih zamjenika, tri bosanska namjesnika s titulom beg.²⁸ Odatle je također razumljiva visoka samosvijest Bosanaca i u pjesmama, u kojima oni najvjernije služe caru. Kad ostali šahovi i njihova vojska ništa ne mogu, uvijek dolazi u pomoć Bosna; ako se u čitavu carstvu ne nađe junak, koji bi za cara izvojevao opasan dvoboj, tada on dolazi iz Bosne, a ako ga nema ni u njoj, tada se takav nađe u Lici.²⁹ Shvatljivo je, da su osobito Bosanci oponirali reformama sultana Mahmuda, poglavito ustankom Husein-bega Gradaševića, »Zmaja od Bosne«, godine 1831. Staro uređenje Bosne i Hercegovine bilo je uništeno godine 1836., a veliku moć bosanskoga konzervativnog plemstva slomio je Omer-paša godine 1851.—1852., no svoja imanja i društvenu premoć sačuvali su begovi i age i nakon okupacije Bosne i Hercegovine godine 1878., a izgubili su je tek agrarnim reformama u Jugoslaviji. Kompetentni mađarski historik I. von Asbóth³⁰ misli, da su bosanski begovi i age, koji su neprekidno vodili granične bojeve s pograničnim kršćanskim susjedima u doba najčvršćeg mira na vlastitu ruku, potpuno odsjekli islamsku zemlju od zapadnih strujanja, tako da je turski režim sačuvao srednji vijek do 19. stoljeća kao u špiritu, pa spominje i to, da su se o neprekidnim bojevima begova i vojvoda sačuvala brojne narodne pjesme i balade.³¹

²⁷ Hrv. nar. pjesme VI, 270, 271.

^{27a} Bašagić, Kratka uputa, 18.

²⁸ Isto, str. 59. i sl.

²⁹ Hrv. nar. pjesme III, str. XLVIII., XXXIX., 579.

³⁰ Bosnien und Herzegovina 124.

³¹ Isto, str. 221.

Najvjerniji odraz starijih feudalnih vremena jesu i najstarije zapisane pjesme dugoga stiha, t. zv. bugaršnice,³² u kojima nalazimo uspomene na junake u Srbiji, Bosni, Hrvatskoj i najviše u Mađarskoj, ne uzimajući u obzir kasnije pjesme o bojevima u Boki Kotorskoj. U jednoj od ovih pjesama³³ Dragutin Kostić traži tragove pjesme, koju spominje Kuripečić: »Von den ritterlichen thaten des treuen dieners des herzogs Pavlovitz von Radasel genannt singen die Bossner und Crabaten noch viel lieder.«³⁴ Kostić je također prikazao, kako među viteške starine pripada »bojno koplje, dobar konj i dvor«.³⁵ U sredini srednjovjekovnoga feudalnog viteštva, nastupa gospodin (suveren) i njegov sluga (vazal). Pojmovi ovoga srednjovjekovnog feudalizma ogledaju se u spomenutoj pjesmi o vjernome sluzi, koja se osniva na vjernosti vazala (sluge) i zaštitničkoj zahvalnosti suverena (gospodina). Ovom tipu pripada i bugaršnica o Vlatku i Radosavu,³⁶ o sukobu dvaju susjednih »vojvoda«, čuvenih bojovnika, pomalo i razbojničkih vitezova s »družinom junaka«.³⁷

Ne mogu se složiti s mišljenjem I. von Asbótha, da su bosanski muslimani bili islamom potpuno odsječeni od zapadne kulture. Sasvim je prirodno, da su duljim boravkom u Mađarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj poprimili štošta od svojih sustanovnika i susjeda. Nema nikakve sumnje, da su tako važnu kulturnu pojavu, kao što je stambena kuća, preuzeli, kako je dokazao Rudolf Meringer³⁸ i ja sâm,³⁹ iz srednje Evrope i prenijeli je i k svojim kršćanskim seljacima. To je dvodijelna kuća s prostorom za ognjište (srp.-hrv. kuća) i sa sobom, u kojoj u Bosni stoji kao piramida stilizirana peć s konkavnim kaljevima, koja se loži izvana. Takvu kuću, koju je Meringer najprije nazvao srednjoevropskom, alpinskom, a zatim gornjonjemačkom, nalazimo od Njemačkih Alpa sve do Vasojevića u istočnoj Crnoj Gori, do Novopazarskog Sandžaka i do granica Bugarske, pri čemu Slovenci predstavljaju prelazni tip između Nijemaca, Hrvata i Srba. Razlike između kršćanske i muslimanske

³² B. Bogišić, Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa, knj. I., Beograd 1878.

³³ Isto, br. 47.

³⁴ Pjesma o vjernom sluzi, Glas Srpske kralj. akademije CLXVIII, drugi razred 36 (Beograd 1935.), str. 146.

³⁵ Isto, str. 180.

³⁶ Bogišić, Narodne pjesme I, br. 49.

³⁷ Pjesma o vjernom sluzi, Glas Srp. kralj. akademije CLXVIII, 180—182.

³⁸ Das volkstümliche Haus in Bosnien und Hercegowina, Wien 1900. (Pos. otisak iz Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, Bd. VII.). — Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologie zum Hausrat. Wien 1901. (Pos. otisak iz Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, Bd. CXLIV.).

³⁹ Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen. Wien 1906. (Posebni otisak iz Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. XXXV. i XXXVI.).

kuće samo su izvanjske, na pr. usko rešetkasti prozori, visoki neprovidni plotovi i slično. Samo se predsoblje, prema Meringeru, razvilo u divanhanu. Dakako ova kultura, kao što često biva, nije jedinstvena, jer u primorskim krajevima nalazimo sredozemnu kuću s jednim mjestom za ognjište (srp.-hrv. komín).

Balkanski su Slaveni sačuvali, jednako kao i Turci, prizemni kulturni horizont, tako da nemaju visok stol, nego samo 2—3 dm visoke okrugle prenosne stoliće, koje Turci, a i kršćani zovu *sofra*, *sinija*.⁴⁰ Vrlo je vrijedno pažnje, da ove turske riječi ne nalazimo ni u jednoj pjesmi iz Bosanske Krajine, a ni u tumaču turskih i manje poznatih riječi u izdanju narodnih pjesama Matice Hrvatske,⁴¹ nego *tola* (iz talij. *tavola*)⁴²:

Diž'te tolu u begluk-mehani
(Hrv. nar. pjesme III, 354).

Uvrh tole... kotarski serdari
(Hrv. nar. pjesme IV, 271).

Pa prid pobre... tolu postavila
(Isto, str. 271),

ili slavenski stol:

U vrh stola lički pog'avaru
(Hrv. nar. pjesme IV, 104).

Mustajbeg... u vrh stola
(Isto, 242),

ili stolica:

Pred njih Je'e stolicu metnula,
Po stolici cikle pometala,
Po stolici mezu postavila.
(Hrv. nar. pjesme IV, 362).

ili dalmatinski trmpez (vidi dalje).

Dalje takve riječi, preuzete iz talijanskoga, jesu: *alamanka* (sablja iz Njemačke, talij. *alemagna*, *alamanía*), *alamanski*, *baclja*, *durati* (talij. *durare*; Berneker, Etym. Wb. 239), *faklja*, *fatlja*, *faclja*,⁴³ *breša*, *brešanka* (puška iz grada Brescía); *butiga* u značenju trgovine u turskoj čaršiji (iz talij. *bottega*, *buttiga*; Rj A I, 749), *cekin* (dukat), *duka*, *dužd* (tal. *doge*), *kočija* (tal. *cocchio*; Berneker, Etym. Wb. I, 537), *larma*,⁴⁴ *lubarda* (iz talij. *lombarda*), *medilja*,

⁴⁰ Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses, kap. VI.; Der Tisch bei den Süds'awen, Mitteilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien, Bd. XXXVI., str. 114.

⁴¹ Hrvatske narodne pjesme, knj. III. i IV.

⁴² Ne nalazi se u Miklosicha, Etym. Wb.

⁴³ Marjanović (Hrv. nar. pjesme III, 629) objašnjava: »pero na kalpaku među č'enkamama«. Riječ se na'azi samo u narodnim pjesmama, i Rj A (IX, 40) smatra tu riječ nejasnom, a i ona potječe od lat. *facula* (Uspor. Miklosich, Etym. Wb.).

⁴⁴ Pozivanje na oružje mužarima ili topovima (na pr. Hrv. nar. pjesme III, 425) potječe u ovom značenju svakako od francuskoga *alarme* preko talijanskoga, a ne njemačkoga, kako misli Rj A (V, 903).

medulja,⁴⁵ obična riječ medalja (iz tal. medaglia, odakle je i francuska i njemačka riječ; Rj A VI, 554), pancir, pancijer (iz talij. panziere), penga, pengati (iz lat. pingere, vidi dolje⁴⁶), pogača (iz talij. focaccia, a ne iz njemačkoga; Miklosich, Etym. Wb. 254), princip (ovdje mletački dužd), principovina (mletačko zemljište u Dalmaciji), providur iz talij. provveditore, puške venedike, saja (fino sukno) venedička, Selencija (iz lat. excellentia),⁴⁷ španjur, španjurski, štimati, ura u značenju sata i ure (iz talij. ora; Miklosich, Etym. Wb. 225), frcolat, vrcolat, vrculat (iz tal. fazzoletto).

Pažnju zaslužuju i izvorne domaće riječi, uobičajene samo u zapadnim krajevima: dikla u značenju djevojka,⁴⁸ pir (svadba)⁴⁹:

Omer-beg u Budimu
pir činio punih petn'est dana.⁵⁰

Dalmatinskog su podrijetla i riječi lacmanin, lacman⁵¹ (stranac, iz njem. Landsmann) i trpez od trpeza, koja riječ potječe na Balkanu od grčkoga trapeza, ali u Dalmaciji je bila preuzeta već u doba bizantskoga gospodstva⁵²; u slavenskim tuđim

⁴⁵ Hrv. nar. pjesme IV, 701.

⁴⁶ Pengati je potvrđeno i u zapadnih srpsko-hrvatskih književnika; Rj A IX, 771.

⁴⁷ L. Marjanović misli, da je riječ mogla biti unesena u pjesme u novije doba, kad su bosanski pjevači vidjeli »Ekscelencije«. No riječ je svakako starija. Ekscelencija je prvotno bila titula angobardskih kraljeva, a kasnije su je primili franački kraljevi i upotrebljavali rimsko-njemački carevi do Heinricha VII. U 15. stoljeću primili su ovu titulu talijanski knezovi i njemački državni grofovi (Ottav slovník naučný VIII, 934). Titula je bila upotrebljena i za hrvatskoga bana: ut quem Sua Excellentia judicaverit (Maružanić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik I, 30). Oblik Selencija uzet je iz latinskog, a ne iz talij. Eccellenza. Zanimljivi primjeri za ovu riječ jesu:

Predadoše Selenciji banu.
(Hrv. nar. pjesme IV, 135).
Kapetani Selencije bana
(Isto 147),
Sade kuli Selencije bana
(Isto 149, stih 745).
Davor bane, svit'a Selencijol
(Isto 149, stih 776.).

⁴⁸ Hrv. nar. pjesme IV, 59, 65 i češće.

⁴⁹ Rj A IX, 860—861.

⁵⁰ Hrv. nar. pjesme IV, 615.

⁵¹ Marjanović misli (Hrv. nar. pjesme III, 643), da ova riječ znači kršćanina latinske ili rimske crkve, no Rj A (V, 862) ispravno primjenjuje ovu riječ na Nijemce, Talijane, stanovnike zapadne Evrope, i ističe, da Crnogorci tako nazivaju čak i stanovnike Boke Kotorske.

⁵² Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, Mittheilungen der anthropol. Gesellschaft in Wien, Bd. XXXVI, 121.

riječima m se pred labijalima češće razvilo.⁵³ Za trmpez navodim ove primjere:

On popije a na trmpez baci
(Hrv. nar. pjesme III, 454).

Pred Osmana trmpez postavila
(Hrv. nar. pjesme IV, 118).

Iz njemačkog jezika potječu poglavito riječi vojničkoga značenja: glida ili glija u skupini glide i parade (kršćanski vojnici stupajući ili stojeći u redu), kumpanija, lunta, možar ili mužar⁵⁴ (iz njem. Mörser), mušket, Obor-kapetan, često samo Obor, Oborgeneral; za riječ pištolj Luka Marjanović⁵⁵ pravilno ističe da je očito unesena u narodne pjesme tek u novije vrijeme. Vrlo obična je riječ birtija (iz njem. Wirt + ija), što je prvi put potvrđeno kod J. S. Reljkovića u drugoj polovini 18. stoljeća.⁵⁶ Iz njemačkog potječe i pogrdna riječ huncut i huncutin (uspor. češko huncut, huncút, huncfut, hundsful, hundsful, huncvut, huncvút, hundsvut, hundvút, hunsvút⁵⁷), i to iz donjonjemačkoga Hundsfott, a gornjonjemački bi bilo hundvotz,⁵⁸ vulva canina; usporedi poljsku psovku psia krew, češku psi synu, rusku sukín syn. Kao što vidimo, njemačkih riječi ima razmjerno malo, što odgovara i sadašnjem stanju njemačkih tudica u bivšoj Vojnoj Granici, koja je bila pod njemačkim zapovjedništvom i pod vojnom upravom, što je vrlo uočljivo prema velikom bogatstvu talijanskih i turskih riječi, koje se također lakše prilagođuju srpsko-hrvatskom jeziku nego njemačke riječi.

U pjesmama se upotrebljavaju i starohrvatska imena mjeseci, na pr. prosinac (decembar i januar)⁵⁹ u lijepoj poredbi:

Na njemu se dlaka podignula
ko na vuku prosinca miseca
(Hrv. nar. pjesme III, 229),

⁵³ K. Strekelj, Zur slavischen Lehnwörterkunde 11, 79.

⁵⁴ Rj A (VII, 31) misli na posredništvo mađž; moszár, što nije potrebno, a isključeno je za slovensko možar, možnar (Pieteršnik I, 607).

⁵⁵ Hrv. nar. pjesme IV, 712.

⁵⁶ Rj A I, 323.

⁵⁷ Příruční slovník čes. jazyka I, 1005. To je jedna od onih pogrdnih riječi, koje su zato tako raširene, jer su nerazumljive.

⁵⁸ Kuge (Etym. Wb.) daje pod natuknicom Hundsfott samo značenje riječi bez etimologije. Grimm (Deutsches Wb.) navodi pod natuknicom Hundsfott, Hundfutt primjere i upućuje na natuknicu Futt, gdje navodi donjonjemački fot pored fotse (ovo iz gornjonjemačkoga).

⁵⁹ Rj A XII, 401.

i slično:

Na banu se dlaka podignula
ko na vuku prosinca miseca⁶⁰
(Hrv. nar. pjesme IV, 576).

I vrijeme se broji prema hrvatskom nazivu dana sv. Jurja:

Prij' Jurjeva na tri dana bila,
Od koje se zmiye ne pribalja.⁶¹

Naročitu pažnju zaslužuje riječ *penga* (od *pengati*, lat. *pingere*), slika na vezivu.⁶² Djevojka crta konja i junaka, kojega je vidjela ili o kojem je čula, iglom, a zatim ga prepoznaje prema svojoj slici. Takve slike mogu raditi i druge osobe. Barjaktara Osmana iz Pečuja (Pečuh) u Mađarskoj »dikle upengale«, a prema toj slici prepoznala ga je i zaljubila se u njega Mara, kći Ravnar-general, ali prepoznati ga je mogao i njezin otac, na kojega Osmanu barjaktaru skreće pažnju njegov prijatelj, da ga se čuva.⁶³ Čudnovato je, kako su muslimanski pjevači sačuvali uspomenu na ovakve slike, koje bi prema muslimanskim tradicijama bile nedopustive, i kako vjerno prikazuju i vezove drugih ljudi, životinja i stvari:

Na kapi je penga svakojaka,
Sto je lipa Ana upengala:
Upengala rahur-goru crnu
A u gori šareno jelinče,
Upenga'a dva hrta od zlata,
Oni gone šareno jelinče,
Pred jelinče gospa upengala,
Upenga'a tanahno Latjnce,
Ono pa'lo na desno kolino,
A na livo pušku naslonilo,
Pa je pušci palo po nišanih,
Da ubije šareno jelinče.
S desne strane kape kubaklije
Upengala zelenu livadu,
U livadi ticu prepelicu,
Više tice zmiyu šarovitu,
Ta se zmiya u prug'o savila,
Dig'a glavu zmiya šarovita,
Ta da kvrcne ticu prepelicu.
A na oba roga upengala:
Na jednome kuje kujundžija,
A na drugom lipa upenga'a
Dva mladjaka od devet danaka.⁶⁴

⁶⁰ Usporedi i Hrv. nar. pjesme III, 221 i

A kad oba čuše pobratima,
Zgledaše se jedan na drugoga
Baš ko vuci prosinca miseca.

(Hrv. nar. pj. III, 213).

⁶¹ Hrv. nar. pjesme III, 509; slično Hrv. nar. pjesme III, 516.

⁶² Hrv. nar. pjesme III, 653.

⁶³ Hrv. nar. pjesme IV, 457, 460, 462.

⁶⁴ Hrv. nar. pjesme III, 597.

To potpuno podsjeća na krasne vezove dalmatinskih djevojaka i gospoda, kako ih prikazuje na pr. Hanibal Lucić⁶⁵ s Hvara.

Kao kršćanske, tako počinju i mnoge muslimanske pjesme riječima »Vino piju« na čitavu teritoriju ovih pjesama, na Udbini u hrvatskoj Lici, na Kladuši u Bosanskoj Krajini, u Pečuhu i u Kaniži u Mađarskoj. To je svakako protivno Muhamedovim propisima, te mi to nije mogao nijedan učeni musliman valjano objasniti. Muslimanski junaci nisu mogli i nisu htjeli zaostajati u piću za kršćanskim junacima, pa su sačuvali i ovu naviku iz svojega kršćanskog razdoblja.

Među osobitosti, po kojima su muslimanski junaci nalik na zapadnoevropske, ubrajaao je već K. Hörmann⁶⁶ viteško poštovanje žena, što je još vrednije pažnje zbog toga, što položaj jugoslavenske žene nije ni poslije odgovarao evropskim pojmovima. Tako se na kraju mnogih pjesama naglašava, da junak nije nikada predbacivao ženi, što ju je stekao u teškoj borbi, na pr. Đulić-barjaktar

Nikad Je!e nije prikorio,
Sto je grdnih dopanuo rana.⁶⁷

Slično je Kumalić Mujaga postupao s krasnom Zlatom Vranić Ali-bega:

A nikad je nije prikorio,
Sto je za nju bio na mejdanu,
Sto je sedam zadobio rana.⁶⁸

Jednodušno i odlučno se osuđuje nasilno poturčivanje djevojaka, zarobljenih u bojevima, kao nešto, što nije junački. To se prigovara čak Mustajbegu u Lici:

Ti ne pitaš lipih djevojaka,
Je li im se mi'o poturčiti,
Ven na silu ti turčiš djevojke,
Mustajbeže, to nije junačka.⁶⁹

Dakako ni u pjesmama nije ovaj junak jedinstven, jer na drugom mjestu govori on sam:

Kada bude volja djevojačka,
Na silu ih nemojte krstiti
Ni ja nikad ne dam poturčiti.⁷⁰

Dosljedno tome on i hvali djevojke, koje ne će da promijene svoju vjeru, jer su to prave gospodske djevojke:

Kad vi vjere prominit ne ćete,
Baš ste prave gospodske djevojke.⁷¹

⁶⁵ Stari pisci hrvatski VI, 287—288.

⁶⁶ Nar. pjesme I, str. IX.

⁶⁷ Hrv. nar. pjesme III, 251.

⁶⁸ Hrv. nar. pjesme III, 483.

⁶⁹ Hrv. nar. pjesme III, 297.

⁷⁰ Hrv. nar. pjesme IV, 55.

⁷¹ Hrv. nar. pjesme III, 187.

Istinsko »gospodstvo« ovih djevojaka i žena dokazuje i njihova odjeća, koju mnogi pjevači prikazuju s naročitim uživanjem, bogati nakiti i ukrasi i fina put, pa tako nalazimo često kod pjevača izraz »bilogrla ljuba, bilogrljka«, a o jednoj od njih se pripovijeda, da je oko vidjelo, kako crveno vino teče po njezinu grlu, što se ubrajalo i među ljepote Filipine Welserove, za koju je Ferdinand I. podigao krasan renesansni dvorac Zvijezdu (Hvězda) kod Praga.

Viteški duh združuje i muslimanske i kršćanske junake poslije teških bojeva. Tako su na pr. postali dobrim prijateljima Hodžić Husein i Janković Stojan⁷² i Ivan Senjanin i Hrnjica Mujo⁷³:

Dok im g'ave u životu bile,
Drža'i se Ivan i Hrnjica;
Držali se ko braća rodena,
Često mu je Mujo dohodio
A i Ivan Muju po'azio.

Ivan je ostao u Kladuši tri nedjelje, išao je s Mujom na Udbinu k Mustajbegu i k ujaku Kozlić-Huram-agi:

Svaki mu je konja poklonio.
Vrlo su se pobre⁷⁴ mi'ovali,
A često se jesu sastajali,
Dok su godić u životu bili.⁷⁵

Ako su se mogli sprijateljiti kršćanski i muslimanski borci, tada su to jače djelovale na uzajamno zbližavanje i razumijevanje službene, trgovačke i društvene veze u pograničnim krajevima i na obali sinjega mora, koje se u narodnim pjesmama često spominje. Stoga sam i ja protumačio teško razumljivo mjesto u baladi o Hasanaginici, koja od stida nije mogla pohoditi bolesna muža u šatoru, u tom smislu, da je bila strogo odgojena u muslimanskom shvaćanju, ali da je Hasan-aga, koji je iz Imotskoga održavao česte trgovačke veze s makarskim primorjem, postao pristupačan za naprednija evropska shvaćanja.⁷⁶

Mjesto stalnih bojeva na bosansko-hrvatskoj granici najbolje je okarakterizirano time, da se najveći dio starih gradova i dvorova u Bosni i Hercegovini sačuvao iz srednjega vijeka, da je bio popravljen i ponovo izgrađen na sjeverozapadu u Bosanskoj Krajini.⁷⁷ I to objašnjava, zašto se ona nazivala »Krvava krajina«, gdje su borci

Krvavom se rukom umivali.⁷⁸

⁷² Hrv. nar. pjesme III, 408.

⁷³ Hrv. nar. pjesme IV, 241.

⁷⁴ Po'ra, pobro, pobre jesu hipokoristici riječi pobratim.

⁷⁵ Hrv. nar. pjesme IV, 241.

⁷⁶ Murko, Das Original, str. 11., 19.

⁷⁷ Ciro Truhelka, Naši gradovi. U Sarajevu 1904.

⁷⁸ Hrv. nar. pjesme III, 382.

Historijski i mjestopisno najbolje je ovo područje prikazao Radoslav Lopašić.⁷⁹ Slično bogatstvo značajno je i za susjedne krajeve oko rijeke Kupe i Korane.⁸⁰ Ovdje je godine 1579. za obranu protiv Turaka sagrađena nova jaka tvrđava i po svojem graditelju nadvojvodi Karlu prozvana je Karlovac (njem. Karlstadt), koja je odigrala važnu ulogu u pograničnom području, a spominje se i u narodnoj pjesmi. Za temelj je poslužilo 900 turskih glava, koje su pobijene iste godine u bitki pod Dubovcem.⁸¹

Pitanje je, da li su kod Hrvata i Srba bili poznati viteški turniri. Konstantin Jireček⁸² poziva se na srednjovjekovni nadgrobni spomenik u dolini Trebižata u Hercegovini, na kojem su isklesana dva kopljem oboružana konjanika, jedan nasuprot drugome, i dva paža među njima i krug gledalaca. Navodi i svjedočanstvo Orbinija, da je car Stjepan nalagao, da njegovi dvorani priređuju konjanličke igre (giostre) i turnire (bagordi). No drugih dokaza nemamo, a i u narodnim pjesmama ne nalazimo pouzdane tragove stvarnih turnira.

L. Marjanović⁸³ doduše tvrdi, da su se ljudi vježbali u junačkim igrama, među koje ubraja džilit (turnir), gdje jedan drugoga goni na konju tupim ili drvenim kopljem, dok ga ne zbací sa sedla. Definicija bi bila ispravna, ali u pjesmama, koje je on izdao, ništa je ne potvrđuje. U nekim svatovima u prisutnosti Mustajbega Ličkog Hadžagić Mujaga i Kozlić Ali-aga »džilit zametnuli«, ali izmijenivši džilite Kozlić Ali-aga »džilit otisnuo«, a Hadžagić mu se izmakao i napao Kozlića u bijegu i udario ga sabljom (golotrba čorda).⁸⁴ Prema Rječniku Jugoslavenske akademije džilit je koplje bez šiljka,⁸⁵ koje bacaju Arapi i Turci, tako da je to Kopitar u Rječniku Vuka Karadžića pravilno protumačio kao der Wurfstab, baculus missilis. U pjesmi o ženiđbi Maksima Crnojevića Maksim iznenada ubije Miloša kopljem i odsiječe mu glavu, od čega je jedna varijanta napravila »mejdana«. Maksim

Od koplja je džilit načinio
Pa Miloša na džilit pozivlje.
Milošu se od ina ne može,
No izide Maksu na megdana.

a taj se završio Miloševom smrću.⁸⁶ U svim ovim sumnjivim slučajevima radi se o ličnom dvoboju, kako je on potvrđen već u Ljeto-

⁷⁹ Bihać i bihaćka krajina. Zagreb 1890.

⁸⁰ R. Lopašić: Oko Kupe i Korane. Zagreb 1895.

⁸¹ Nar. enc. II, 266.

⁸² Geschichte II, 1, 88.

⁸³ Hrv. nar. pjesme III, str. XLIX.

⁸⁴ Hrv. nar. pjesme IV, 73.

⁸⁵ RJA III, 536.

⁸⁶ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 550.

pisu popa Dukljanina u formi, koja podsjeća na tursko-crnogorske bojeve 18. i 19. stoljeća.⁸⁷

I slovenska balada »Lamberger in Pegam«⁸⁸ daje tobože prikaz turnira, pa njezin njemački prijevod iz godine 1807. nosi naziv »Der Turnier zwischen den beyden Rittern Lamberg und Pegam«.⁸⁹ No G. Čremošnik odbija to tumačenje, jer se vitezovi nisu na turnirima borili oštirim oružjem, nego tupim, i turniri su se završavali, ne uzimajući u obzir neke nesreće, većinom bez krvi.⁹⁰ No pjesma prikazuje srednjovjekovnu avanturiu već u kasnijem diskreditiranom razvoju, kada vitez nije tražio avanturiu, da proživi nešto izvanredno, nego iz koristoljubivosti, jer pobjedniku pripada oružje i konj pobijedenoga viteza. Čudno je, da su se avanturiu sačuvali i u bugarskim narodnim pjesmama, a u srpsko-hrvatskim ne. To je skrivio dolazak Turaka na Balkan, gdje su se razvili stalni bojevi između turskih i kršćanskih graničara. Na mjesto vitezova stupio je junak kršćanin i junak Turčin, no duh je ostao isti. Prije je vitez išao po svijetu i tražio junake za dvoboj, no sada turski junak čuje za kršćanskog junaka i poziva ga na dvoboj, »na junački mejdan«, da bi se vidjelo, tko je bolji junak, a jednako izaziva i kršćanin Turčina. I u ovim novim pjesmama imamo junake, koji izazivaju na dvoboj samo iz čežnje za borbom, drugi opet žele izvući kakvu korist, no ne zadovoljuju se više konjem i oružjem, nego obično traže, da obadvije strane dovedu sestru ili ženu, koju će dobiti pobjednik.

Prikaz ovakvih dvoboja (megdan, mejdan, iz tur. méjdan) nalazimo kod Srba i Hrvata u mnogim zbirkama narodnih pjesama, najviše u Vuka Karadžića i u muslimanskim pjesmama Matice Hrvatske. Dvoboji su često glavni motiv pojedinih pjesama, često čine u njima epizode, osobito pri svatovima ili pri otmicama žena i djevojaka. Povjesnik Jovan N. Tomić naglašuje,⁹¹ da nema mnogo pismenih dokaza o načinu, na koji se odigravao dvoboj, ali za pojedine crte mogu se vrlo dobro upotrebiti narodne pjesme. Na dvoboj su se pozivali junaci često usmeno bez mnogo formalnosti, ali obično pismeno (šalje se »knjiga«), od čega se mogla razviti duga korespondencija i raspravljanje, osobito zato, što mletačke vlasti nisu rado odobravale dvoboje, da ne dođe pritom do borbe između turskih i kršćanskih gledalaca, koji su često bili prisutni u čitavim vojničkim odredima, a i zato, da ova borba ne bi dala povoda za rat između sultana i mletačke

⁸⁷ Šišić, Letopis popa Dukljanina 177.

⁸⁸ Strekelj, Sloven. nar. pesmi I, 34—49.

⁸⁹ Ein krainerisches Volkslied mit einer deutschen Übersetzung. Laibach 1807. Knjižicu je izdao I. A. Suppantšitsch (Zupančić), a pjesmu je preveo prema tekstu, koji je dao V. Vodnik.

⁹⁰ Ljubljanski zvon XXXVIII, 190—194. Čremošnik je o tom predavao već u mojem gradačkom seminaru.

⁹¹ Megdan u Srba XVI i XVII stoljeća. U Novom Sadu 1902.

republike. O svemu tome imamo zanimljivu vijest: godine 1599. opisaao je mletački zapovjednik konjice u Zadru svojemu bratu dvoboj hrabroga vojnika Vida Jelišića s Turčinom Demir-Hanom.⁹²

Isto je vrijedilo za uskoke, hajduke i vojnike u Hrvatskom Primorju i u ostalim hrvatskim graničnim krajevima, da ne bi nastao rat između bečkoga »ćesara« i carigradskog »cara«. No iznenađuje, da su i banovi Hrvatske, koji su često napadali Bosnu, bili pozivani ili su pozivali na dvoboj bosanske paše i druge dostojanstvenike. Od pripremanog dvoboja godine 1554. između Nikole Zrinskoga, sigetskog junaka, i »Mehmet-paše, bosanskog sandžaka i vrhovnog zapovjednika vojske presretnoga cara od Carigrada do Budima i Temišvara« nastala je velika državna afera. Mehmet je tražio od bana, da mu preda zarobljenog turskog vojvodu Murata, kojega su zarobili hajduci (haramije) i prodali banovim službenicima. Kada to Zrinski nije htio učiniti, potužio se Mehmet-paša kralju Ferdinandu, na što je ovaj zapovjedio vrhovnom vojnom kapetanu baronu Ungnadu, da pod prijetnjom gubitka kraljevske milosti zatraži od bana zarobljenika i preda ga bosanskom sandžaku. Ungnad je to učinio, ali ban mu je odgovorio, da je vjeran kraljevskom veličanstvu, no on ne drži zarobljenoga vojvodu ni zbog novaca, ni radi darova ili konja ili bilo kakve druge otkupnine, nego radi otkupljenja kršćana, kojih su Turci u doba primirja zarobili oko 150.⁹³ Zato Zrinski nije htio nikomu izručiti zarobljenika. Odatle je nastala oštra svađa između bosanskog sandžaka i Zrinskog, koja se na kraju mogla razriješiti samo međusobnim dvobojem. Ne zna se, da li je ban pozvao sandžaka na dvoboj ili obrnuto; poznato je samo to, da je Zrinski, boraveći u Beču, molio dozvolu za dvoboj od kralja Ferdinanda i da ju je dobio. U početku lipnja godine 1554. znalo se već po čitavom hrvatskom kraljevstvu, da će se Zrinski boriti s bosanskim sandžakom. Sâm Zrinski je odredio kao dan dvoboja 24. VIII. na otvorenom polju kod dvorca Đurđevca. Preko mjesec dana trajale su pripreme za ovaj dvoboj. 16. srpnja javio je iz Zagreba Zrinski

⁹² Isto, str. 21.—28. Samo pismo objelodanio je Tomić u Spomeniku Srpske kralj. akademije LI, 8—12.

⁹³ U ovim banovim riječima naznačene su sudbine mnogih zarobljenika, koji su često bili i puštani, da sami sakupe otkupninu (dugovanje), i koji su se vraćali, kad im re bi p'š'o za rukom da je prikupe. Često su zarobljenike prodavali kao robove. U narodnim pjesmama, osobito muslimanskim, i u Karadžićevu Rječniku takav se zarobljenik zove sužanj, a ova je riječ istoga podrijetla i značenja kao i češka vězeň, poljska więzień, ukrajinska v'jazen (vidi Mik'osich, Etym. Wb 56). U slovenskom jeziku sužanj znači rob, njem. Sklave, a ovo je značenje pored zarobljenik potvrđeno i u starijim hrvatskim rječnicima i u novije doba u Samšaovića (Njemačko-hrvatski i Hrvatsko-njemački rječnik II, 634). No glasovno bismo u slovenskom očekivali soženj, tako da u otkriva srpsko-hrvatsko podrijetlo. Soveci nisu mogli imati zarobljenike, ali su ih često srpsko-hrvatski Turci odvodili u zarobljeništvo i ropstvo, tako da su imali teme jite prilike da se upoznaju sa srpsko-hrvatskom riječi sužanj. Vidi moj članak S. o. v. suženj »Sklave«, muka »Marter« (Wörter und Sachen I, 109—111).

mladomu kralju Maksimilijanu, da je za dvoboj dobio dozvolu od kralja Ferdinanda, i zamolio ga, da izradi kod oca nalog za vrhovnog kapetana Ungnada i ostale bliže kapetane ne samo u Slavoniji i Hrvatskoj, nego i u Mađarskoj, da u određeni dan dođu sa svojim četama pred Đurđevac. Međutim Ungnad i drugi kapetani nastojahu, da spriječe dvoboj. Naglašavali su, da bi se to s turske strane moglo smatrati kao prekid primirja, pa bi se mogli obnoviti turski napadaji. Značajno je, da je tako mislio bosanski sandžak, jer nije imao volje da se bori s hrvatskim banom. S jedne strane je javio, da mora čekati dozvolu svoga cara, koji boravi u Aziji i ratuje s Perzijom, a s druge strane je nastojao naći zamjenika, koji bi se borio sa Zrinskim. I zaista, prijavio se neki bosanski beg, također po imenu Mehmet, koji je pozvao Zrinskoga vrlo uvredljivim hrvatskim pismom na dvoboj. Strah vrhovnoga kapetana Ungnada i prijetnje bosanskoga sandžaka Mehmet-paše, da će dozvolu za dvoboj smatrati razlogom za obnovu rata, prisilili su konačno kralja Ferdinanda, da 9. kolovoza zamoli Ungnada i Zrinskoga, da odgode dvoboj na prikladnije vrijeme, barem toliko, dok se vrate kraljevi izaslanici iz Carigrada i podnesu izvještaj o konačnoj sultanovoj odluci o miru. No ban nije htio više ni za volju kraljevu odustati od svoje odluke, osobito kad su došle vijesti, da je sultan poražen od Perzijanaca i da je u borbi poginuo nekadašnji bosanski sandžak Ulama-paša. Zrinski se spremao za dvoboj, premda su dolazile vijesti, da se Turci u Krajini koncentriraju i spremaju za nove napadaje, pa je 19. kolovoza napisao u Čakovcu svoju oporuku. Međutim skupljali se pred Đurđevcem različni kapetani iz Mađarske i Hrvatske sa svojim četama. Sam ban je stigao u Đurđevac 23. kolovoza. No pripreme su bile suviše, jer u određeni dan nije bilo ni Mehmet-paše ni drugih Turaka. Od uhoda se doznalo, da paša boravi blizu Banje Luke u svojim kupkama i da se uz njega nalaze samo njegovi dvorani. Nato su se sakupljene čete razile, a ban se vratio u Čakovac. Vidjelo se, da u to doba od bosanskoga paše ne prijeti nikakva opasnost.⁹⁴

Godine 1568. govorilo se mnogo o dvoboju bana i kneža Franja Frankopana Slunjskoga i Turčina Hamza-bega. No premda je molba ponovljena, kralj Maksimilijan nije dopustio banu da se bije, jer se bojao, da bi odatle mogao nastati nov rat s Turcima. Često se događalo, da su hrvatska i turska vojska, kad bi se susrele, odabrale junake, da se bore umjesto čitave vojske. Tako je 4. svibnja 1545. kod Selnice ili Konjskoga u Zagorju odabrano od hrvatske i turske vojske po stotinu vojnika, da pred očima obiju vojska »lome koplja«. Mnogo se kasnije spominjao dvoboj pod

⁹⁴ Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata III*, 1, str. 197—199. Dokumenti o tom izda'a je Mađarska akademija znanosti u zbirci *Monumenta Hungariae historica*, *Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I—II*, Budapest 1898.—1899.; I: 242, 246—247, 250—251, 253—254, 254—256, 258—260, 260—262; II: 324—326, 586—673.

gradom Klisom oko godine 1527., u kojem je hrvatski junak Mile Parisević svladao turskoga orijaša Bakotu i zatim Majci Božjoj na Trsatu (kod Rijeke) darovao golemu voštanu svijecu, koja se pokazivala još na kraju 17. stoljeća. Od junaka, koji su se proslavili u dvoboju, spominju se još Malagruđić u Slunju, Ivan Margetić u Ludbregu, Deli Tudor u Novigradu (Todorovo) i u pjesmama proslavljeni Ivo Senjanin.⁹⁵

U pravom je mejdanu pobijedio posljednji Zrinski, ban Petar Zrinski, koji je pogubljen godine 1671. u Bečkom Novom Mjestu. Ljeti godine 1663. prodro je duboko u tursku zemlju, gdje je spalio više tvrđava i osvojio bogat plijen. Plijen je poslao naprijed s četom od 1200 momaka, a sam je ostao u neprijateljskom kraju s 300 konjanika, no pri povratku (u početku kolovoza) presjekla mu je put kod Rakovice između Slunja i Drežnika turska četa od 1300 ljudi pod vodstvom »kapetana« Krupe Deli-paše Badanjkića, koji je Petra Zrinskoga pozvao na dvoboj. Petar je primio poziv. Borci zauzeše mjesto između obadvije vojske. Paša žestoko navali kopljem na Petra, ali on ga ustrijeli⁹⁶ s konja još prije, nego je koplje mimoišlo cilj. Kad su to vidjeli ostali Turci, preplašili su se toliko, da su počeli bježati, ali Petar pojuri za njima: posjekao ih je oko dvije stotine, a stotinu iz zarobio, pa se zatim vratio s pašinom glavom i zarobljenicima u Karlovac.⁹⁷

Primjer dvoboja posljednjega Zrinskoga s Turčinom dokazuje, da je ipak potrebno posvetiti i ovdje nekoliko riječi načinu, kako se »junački mejdan« odigravao. Na megdan se pozivaju junaci izravno ili pismom, da omjere svoje snage.⁹⁸ U izazovima mogu biti i uvredljive aluzije, nije li možda protivnik žena i ne će li da mjesto ženâ prede »gaće i košulju«, ili mu se izravno šalje preslica.⁹⁹ Tako je u krasnoj i često pjevanoj pjesmi »Ženidba bega Ljubovića«¹⁰⁰ Osman Barjaktar oteo begu zaručnicu i poziva ga za svata,

Da mi vodiš konja pod devojkom,

⁹⁵ V. Klaić, *Povjest Hrvata* III, 6, str. 47.

⁹⁶ Ovdje je nešto nejasno ili nepotpuno, jer je bio običaj, da su se protivnici uvijek borili jednakim oružjem.

⁹⁷ Posljednji Zrinski i Frankopani (Izdala Matica Hrvatska. U Zagrebu, štamp. Dionička tiskara 1907.). Vidi ovdje raspravu Ferde Šišića: Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, str. 23.

⁹⁸

Hoćemo li megdan okušati

(Hrv. nar. pjesme III, 407).

Da se ogledamo

(Isto 455).

⁹⁹ Vidi Ante Simčik, Pozivanje na megdan preslicom. *Nastavni vjesnik* XI (1932.), 313—318.

¹⁰⁰ Karadžić, *Srp. nar. pjesme* VII, 273 i sl.

a ako ne će, zove ga kao strašivicu na dvoboj:

Ako li mi na megdan ne dođeš,
Poslaću ti prelju¹⁰¹ i povjesmo,
Da mi predeš gaće i košulju,
Nek se znade, da si strašivica.¹⁰²

Protivnici su na bojište dovodili ne samo ženu¹⁰³ ili sestru, koju će dobiti pobjednik, kako je upozorio Čremošnik, nego i kćer.¹⁰⁴

Mjesto, gdje se mejdan vrši, obično je dugo 60, a široko 24 koplja.¹⁰⁵ Početak i način mejdana određuje onaj, koji je izazvao:

Tvoje zvanje, tvoje obiranje.

Tradicionalno dvoboj počinje bacanjem koplja, i njegovo je dakle zapadno podrijetlo sačuvano. Konji su izvježbani tako, da obično padaju na koljena, ne bi li koplje mimošlo cilj (na koljena,¹⁰⁶ na kolina¹⁰⁷). Dalji razvoj prikazuje se kod Vuka Karadžića u pjesmi »Banović Strahinja«, koja bi mogla biti hronološki najstarija, jer su se protivnici borili buzdovanom (buzdahan), sabljama, a zatim su skočili s konja, uhvatili se za grla i pod grlom zubima.¹⁰⁸ Slično se u staroj pjesmi »Marko Kraljević i Musa Kesedžija« bore junaci kopljem, sabljama, buzdovanima, a zatim skočiše s konja, uhvatiše se »u kosti junačke«, pa jedan drugoga nije mogao oboriti do podne. Na kraju je pobijedio Marko uz pomoć posestrime vile.¹⁰⁹ U mlađim pjesmama, naročito muslimanskim,¹¹⁰ upotrebljava se i puščano oružje, puške i »male puške« (pištolji). Strmšek¹¹¹ naglašuje, da su se mačevi upotrebljavali prije noževa, a puške prije pištolja, ali samo nekoliko primjera ne osvjetljuje potpuno veoma različan i ne svagda logičan poredak upotrebljavanog

¹⁰¹ Pre'ja znači pre'ju i preslicu. Rj A XI, 585.

¹⁰² Karadžić, Srp. nar. pjesme VII, str. 275., stih 63—66.

¹⁰³ Pa smi meni na mejdan izići,
Nek povede bi'ogrlu ljubiu,
Ja ću izvesti svoju vîrnu ljubiu.
(Hrv. nar. pjesme III, 460).

¹⁰⁴ Bartulović zove dizdara Alagu:
I izvedi svoju divičicu,
Ti mi za nju na mejdan izidi.
(Hrv. nar. pjesme IV, 88).

¹⁰⁵ Hrv. nar. pjesme III, str. XLIII i 12.

¹⁰⁶ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 272.
Soko đogo pade na koljena,
Iznad njega koplje preletilo.

¹⁰⁷ Hrv. nar. pjesme III, 49, 480.
Oba konia pa'a na kolina
Oba ih je koplje premetnulo.

¹⁰⁸ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 272 i da'je.

¹⁰⁹ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 297—399.

¹¹⁰ U narodnim pjesmama Matice Hrvatske mejdan je prikazan na pr. u knjizi III, 12, 49, 137, 480; IV, 80, 88, 107, 260.

¹¹¹ Z n ž o XXV, str. 54.

oružja i drugih načina borbe, među kojima se nalazi i bacanje kamena. Na mejdan mogu izlaziti i djevojke, na pr. Ajka Hrnjičina ide na mejdan čak za cara (sultana),¹¹² a Ajka Bajagića ide na mejdan sa zadarskim banom.¹¹³ U pjesmama imamo dokaze i za to, da je poslije borbe pojedinaca slijedila i borba prisutnih kršćana i Turaka,¹¹⁴ čega su se državnici i drugi odgovorni ljudi toliko bojali.

Mejdani su se dugo držali naročito u pograničnim krajevima, a u Crnoj Gori su konačno bili zabranjeni. No još godine 1877., kad su Crnogorci opsjedali Nikšić, pozvao je pop Milo Jovović najboljeg turskog junaka na megdan, ali nijedan se nije javio, a popa su Turci ubili iz zasjede.

Kao i glave vrlo se često sijeku i ruke, ali ove su se mogle zamijeniti protezama, koje izrađuju krojač (terzija) i sedlar (sarač).¹¹⁵

Već se iz svega ovoga vidi, kako je život na granici bio stalno nemiran. Tako je mogao provaliti u djevojačko kolo u Kotarima presvučeni Turčin iz Like i odnijeti jednu djevojku silom ili također i s njezinim pristankom, nakon čega je nastala uzbuna, i Kotarani su počeli progoniti Turčina, kome je u planini stigla pomoć, tako da je došlo do većih ili manjih bojeva. Na turskoj strani imamo zanimljiv primjer idilički započete žetve kod Muje iz Kladuše, koja se završuje ostrim bojevima.¹¹⁶ Mujo je odveo na polje trideset djevojaka i njihovih trideset momaka, od kojih svaki ima pušku na ramenu, da požanju bijelu pšenicu (bilica šenica). Hrnjičina sestra donosi im sa četiri služavke ručak, poslije kojega su momci zapušili lule, a djevojke zaplesale kolo. Kad su se vratili na rad, opazi Mujo, koji je nadgledao pod jednom jabukom, Henkalića bana iz Karlovca.¹¹⁷ Muji navrle suze, upozorio je svoje ljude na opasnost i htio otrčati kući, ali djevojke počese kukati i Ajka Karajkova zaustavila Muju vičući:

Ja sam ženska na strništu g'ava,
Da ja isto imam od oružja,
Ne bi tebe ostavila, Mujo,
Volila bi izgubiti g'avu.¹¹⁸

Mujo joj je objasnio, da je htio otići kući po konja i pomoći tako svima, no ostao je vičući žeteocima:

Nos'te, braćo, snoplje i šenicu,
Da od snoplja šanac napravimo,

¹¹² Hrv. nar. pjesme III, 583.

¹¹³ Isto, str. 521.

¹¹⁴ Na pr. Hrv. nar. pjesme IV, 261—263.

¹¹⁵ Hrv. nar. pjesme III, 459.

¹¹⁶ Hrv. nar. pjesme IV, 229 i d.

¹¹⁷ Ime je svakako iskvareno. Prema L. Marjanoviću (Hrv. nar. pjesme IV. 687) mogao bi to biti Herberstein.

¹¹⁸ Hrv. nar. pjesme IV, str. 231., stih 103.—106.

Da iz snoplja bana dočekamo,
 Da se s njime muški pogodimo
 Il' muškije glave pogubimo,
 Nek' o nama govori Krajina.¹¹⁹

Momci i djevojke napraviše od snoplja pšenice opkop (šanac), Mujo, njegova braća i momci ustrijeliše Henkaloviću trideset »(h)usara«, koje pokupiše, da pojačaju njima opkop, iza kojega opet skočiše,

a djevojke puške prinabiše.

Tr'put je Henkalić napao Muju bez uspjeha, no pojavio se Karlović Nikola s hiljadu pješaka, tako da se borba završila porazom Kladušana i zarobljenjem Hrnjice i njegovo šestoro (!) braće, koje je htio Henkalić pred crkvom-samostanom nataći na kolac, ali ga je Ivo Senjanin odgovorio od toga, skrenuvši mu pažnju, da bi odatle mogao nastati rat s Turcima, pa je zamolio, da mu dade Kladušane za galije i t. d. I ovdje imamo različne pripovjedačke elemente, a sama je žetva kod Muje Hrnjice možda izmišljena, ali pogranični život je u stvari bio takav, što nam iscrpljivo prikazuje čuveni kranjski polihistor I. W. Valvasor u svojoj knjizi »Die Ehre des Herzogthums Crain«: »Wann ein Bauer auf den Grentzen ackert, hat er allezeit den Säbel angegürtet und das gesattelte Pferd neben dem Pfluge und das bey allen seinen Arbeiten. Wann dann die Türken kommen, springen sie geschwinde auf das Pferd und wehren tapfer; so sie sich aber übermannt sehen, streichen sie in vollem Gallop davon und machen Lärmen«. Prema tome je Mujo, koji je ostavio konja kod kuće, bio neoprezniji nego običan seljak na granici. Skrećem uopće pažnju na to, da je ovo izvrsno djelo prava riznica za prikazivanje pograničnih prilika u 17. stoljeću, što istraživači, osobito srpski, na žalost ne uzimaju u obzir.¹²⁰ Tako na pr. prikazuje on osobito u IV. knjizi Senj, Otočac, uzbunu, četu, čelenku sa slikom.

Među likovima narodne epike pobuđuje pažnju inače neobičan Iakrdijaš u muslimanskim pjesmama Tale Ličanin ili Budalina Tale (budalina = luda, lakrdijaš¹²¹), tako da je njegova uloga označena već samim imenom. Poznaju ga i kršćanske pjesme kao junaka, koji je pogubio kršćanskog junaka Komnen-barjaktara,¹²² o kojemu mnogo pjevaju pjesme, a i u muslimanskim pjesmama nastupa kao dobar drug i junak, ali u cjelini on je komična ličnost, koja vrlo zabavlja publiku, pa i begovsku, kao

¹¹⁹ Isto, stih 118.—124.

¹²⁰ O Valvasoru kao etnografu napisao je opširnu i vrijednu disertaciju u Beču dr. I. Merhar, koji je pao u svjetskom ratu i stoga odštampao samo mali dio svoga materijala (Valvasor's Ethnograph, Jahresbericht d. k. k. Staats-gymn. in Triest 1909.—1910.). O njemu vidi moj izvještaj u Casopisu za zgodovino in narodopisje. XXXIII, 300—307 (Zgodovinski podatki o slovenskih narodnih pesmih).

¹²¹ Buda'a, tur. riječ, potvrđen u srpsko-hrvatskim rječnicima od 16. stoljeća.

¹²² Karadžić, Srp. nar. pjesme III, 108, 179—180.

što sam imao prilike da primijetim godine 1912. u Orašcu u Bosanskoj Krajini. Komično se prikazuje njegovo sjedište, odjeća, konj i djela. Tale ima »kulu« ispletenu od ljeskova pruća i pokrivenu šašem:

U Tale je kula na Trnovcu
Od liskova pruća op'etena,
A ze' enim šašom pokrivena.¹²³

Na drugom mjestu slično se prikazuje njegov »dvor«, koji je okarakteriziran kao

kula kuća od liskova pruća,¹²⁴

a dalje kao kuća, sporedna manja stambena zgrada s dvojim vratima, kojima lupeta vjetar. Odjeća i konj prikazuju se na jednom mjestu ovako:

Na Tali je dobra djeisija (odjeća):
Čakšire mu islah (prava) međvidina (međvjeda koža),
Dolama mu od gorskoga vuka,
«Kapetina na njem od jazavca,
Niz nju bije trista tramo'jika (zvonaca),
Pa sve Talu biju po plećima,
U kulaša četiri kajasa (kolana),
Dva od lika, a dva od opute.¹²⁵

Kao velik siromah, »turska golotina«, prikazan je naročito u pjesmi o svom dolasku u Liku.¹²⁶ Drugovi mu se izruguju, ali kad je pri dijeljenju plijena mjesto djevojke ili mlade žene dobio staru babu (babetinu), šezdesetgodišnju popadiju, ipak je on pobijedio, jer je imala u njedrima stotinu dukata. Velikodušno joj poklanja slobodu i predlaže, da ona kao buljubaša otprati u Kotare one djevojke, kojima su Turci dopustili povratak.¹²⁷

Prema mjesnoj tradiciji¹²⁸ Tale je bio rasipan i lakomislen junak u službi Mustajbega Ličkog, koji se s njim šalio, ali i on je smio begu, njegovoj ženi i kćerki reći sve, a još više drugim ljudima, koji mu to nisu zamjerali.¹²⁹ Jednom riječju bio je on pravi lakrdijaš, kakve su imala zapadna gospoda, ali nije isključeno, da se lik Budaline Tale razvijao i pod turskim utjecajima. Tako je 50 bašbozuka, koji su u drugoj polovici prošloga stoljeća pratili na konjima ruskoga konzula Hilferdinga, imalo svoga lakrdijaša (šut).¹³⁰ U Sandžaku je godine 1912. bio ubijen takav lakrdijaš od srpskih vojnika, jer su ga prema njegovoj odjeći smatrali za turskog oficira. Među mnogim muslimanima u Podgorici jedan je

¹²³ Hrv. nar. pjesme IV, 266—267.

¹²⁴ Isto, str. 74.

¹²⁵ Hrv. nar. pjesme III, 505—506.

¹²⁶ Isto, 102 i sl.

¹²⁷ Isto, str. 378.—380.

¹²⁸ Isto, str. 583.—585.

¹²⁹ Isto, str. 315.

¹³⁰ Hilferding, Zapiski, str. 337.

na svojem dvoru imao za »dvorskoga budalu« kršćanina Ivu Vranu. Kad ga je jednom gospodar zapitao, gdje bi bilo najbolje da ga zatvore, odgovorio je: »Samo ne u Podgorici, jer tu nema ljudi«. Kao komična figura Tale Ličanin je bio dobro poznat i kod kršćana, a u Crnoj Gori ušao je s turskim junacima u »Gorski vijenac«.

O starijim i sadašnjim kulturnim prilikama, naročito o t. zv. realijama, mogle bi se dakle, a i pisat će se čitave knjige. Ovdje se ograničujem na neke opće bilješke, objašnjenja i vlastita opažanja. I iz svojih opažanja donosim samo izbor i upućujem na slike znamenitih mjesta i ostataka epskih vremena, kojih se prmitivna kultura u mnogim stvarima sačuvala sve do današnjih dana.

Velika je razlika između stare predturske kulture i kasnije kulture pod jakim turskim utjecajima. Očituje se to najviše u mnogim turskim riječima, t. j. riječima islamske kulture iz arapskih, perzijskih i turskih riječi, koje jako smetaju razumijevanju narodnih pjesama. Petstogodišnje tursko gospodstvo snažno se odražava u terminologiji javne uprave, vojske, obrta, pri izrazima, koji se tiču konja, odjeće, zanata, muzičkih instrumenata i kulture stanovanja.¹³¹ Mnoge od ovih riječi suvišne su,¹³² jer zamjenjuju riječi domaćeg podrijetla i svjedoci su socijalne prevlasti pravih Turaka i srpsko-hrvatskih poturčenjaka. To vrijedi i za mjesna imena. Tako je na pr. u okolini Beograda bio grad Žrnov¹³³ na brdu, koje se danas zove Avala i na kojem je spomenik jugoslavenskom Neznamom junaku; u narodnim pjesmama doživljava stanovnike Beograda vila s Avale, a i u novije vrijeme imao je Beograd obavještajnu agenciju istog imena. U samom Beogradu turski su nazivi Kalimegdan, park, koji je dio bivše turske tvrđave, Terazije,¹³⁴ najživlje mjesto između nekadašnjeg kraljevskog dvora i početka ulice kneza Mihajla, i Topčider, beogradsko predgrađe s parkom. Kako su se turske riječi uživjele, primijetio sam već godine 1930. u kavani u Bukovici pod Durmitorom u Crnoj Gori. Srbin iz Plevlje u Sandžaku nazvao je crnogorskog milicijskog poručnika A. Ružića, koji me je pratio, juz-bašom, t. j. satnikom (juz = sto). Malo je pažnje bilo dosad posvećeno turskim i uopće islamskim utjecajima na duhovni život, koji se, kako se čini, očituju više u lirskoj (osobito u melodiji) nego u epskoj narodnoj poeziji; mnogo orijentalnih elemenata ima bez sumnje u pripovijetkama, bajkama i humoreskama.¹³⁵ Duhovna ovisnost o turskoj gospodi išla je tako daleko,

¹³¹ Osnovom svih studija u ovom pravcu ostaju Miklosicheve rasprave *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen I—II, 1884—1890*.

¹³² Na pr. općeslavenska riječ pastir morala je ustupiti turskom čobaninu.

¹³³ Jireček, *Geschichte II, 1, 180*.

¹³⁴ Iz tur. *teraze* = vaga. Miklosich, *Etym. Wb. s. v.*

¹³⁵ Već je Vuk Karadžić (Rječnik 420) primijetio, da je Nasredin (hodža) Eulen-

da su pravoslavni Srbi polazili kao hodočasnici u Jeruzalem, slično kao Turci u Meku, pa su se jednako nazivali hadži, hadžija, koja se riječ upotrebljavala kao odlikovanje i ispred prezimena, na pr. Hadži-Vasiljević, Hadži-Dinić, i pred imenima monaha, na pr. Hadži-Ruvim, arh. mandrit i narodni mučenik.¹³⁶ Istoga je podrijetla i prezime Hadžić, koje se često pojavljuje.

Sudbonosna je razlika između kršćana i Turaka bila doduše vjerska, no najviše se osjećala političko-socijalna razlika: prema »Turčinu« (plural »Turci«) stajala je bespravna kršćanska »raja«, koje se pripadnik u narodnim pjesmama naziva »kaurin« ili »vlah, vlašće«, što ne znači samo pravoslavnog kršćanina, kao što to obično biva, nego i katolika, na pr. Bajagić Alaga ne će ustati pred zadarskim banom:

Kad mi turska vira ne donosi,
Isprid vlaha na noge ustati.¹³⁷

Drugdje opet agi donosi pismo (knjigu) vlašće,¹³⁸ vlašćić,¹³⁹ koji je dalje označen riječju latinče. No u cjelini su, kao što smo već vidjeli, između Turaka i kršćana bile žive veze, a naročito se uzajamno slušala i njihova epska poezija. Ne smijemo zaboravljati ni to, da turska gospoda nisu imala samo seljake na selu, nego je kod njih samih služilo mnogo kršćanskih ljudi i žena. Tako je kod Mustajbega Ličkog bio konjušar (seiz) Rade,¹⁴⁰ Radovan.¹⁴¹

Vjerske razlike nisu smetale ni umjetnom rodbinstvu. Pobratimstvo, posestrimstvo i kumstvo,¹⁴² koje se u narodnim pjesmama često spominje, nije bilo obično bratimljenje i posestreñje, kumovanje, nego sveta veza pod zaštitom Boga i sv. Ivana ev. (Jovana).¹⁴³ Važno je svjedočanstvo turskoga putnika

spiegel, o kojem narod pripovijeda svakakve šaljive anegdote i kojega spominje i u poslovicama. Poslije su izašle i različite zbirke njegovih šala, pa je čak postao i junak jedne komedije Mišana Curčića. O njegovu turskom uzoru vidi raspravu Fehima Barjaktarevića »Nasredin-hodžin problem« (Pril. za knjiž. XIV, 81—152).

¹³⁶ Nar. enc. I, 809.

¹³⁷ Hrv. nar. pjesme III, 486.

¹³⁸ Hrv. nar. pjesme IV, 107.

¹³⁹ Isto, str. 108.

¹⁴⁰ Hrv. nar. pjesme III, 514.

¹⁴¹ Isto, str. 476.

¹⁴² Kumstvo nije samo kumstvo pri krstu (kršteno) i pri krizmi (krizmeno, samo kod katolika), nego i pri vjenčanju (vjenčano), gdje je kum jedan od glavnih svatova ili u gradovima jedan od svjedoka. Osim toga postoji kumstvo i pri striženju (striženo, šišano), za koje Vuk Karadžić pogrešno drži da je moglo postati zato, da bi Turčin mogao kumovati kršćaninu kao i kršćani Turcima. Kumovima se zovu i članovi obitelji i lica, prema kojima se hoće očitovati ljubav i prijateljstvo. Rj A V, 773—775, 781—782.

¹⁴³ T. R. Đorđević, Naš narodni život II, 49—52, Ppnp IV, 57—60; Stj. Banović, Znžo XXVI, 248—250. Konstantin Jireček (Geschichte der Serben II, 86) upozorio je, da su pobratimstvo i kumstvo pod zaštitom sv. Ivana u Dalmaciji i u Bosni kao i u Italiji, i podsjetio (na istom mjestu 80. str.), da je i ples kolo sličan provansalskoj farandoi. Uopće ima u srpsko-hrvatskim običajima više sredozemnih elemenata, koji se često osnivaju na grčko-rimskim.

Evlije Čelebije iz 17. stoljeća, da je pobratimstvo između muslimana i kršćana bio svet običaj.¹⁴⁴ Pobratim i posestrima imali su svetu dužnost, da se pomažu uzajamno u nevolji, što je imalo veliko praktično značenje za kršćane među Turcima i obrnuto, tako da je time bilo narušeno kršćansko ili tursko zajedništvo. Tako su na pr. kršćani poslije pobjede odveli zarobljene Turke u Kotare, ali su ih brzo pustili iz zatvora, jer je prema jednoj pjesmi, koju je zapisao Šunjić, svaki od ovih Turaka imao svoga pobratima:

Al' su sretni turski poglavari,
Svaki ima svoga pobratima,
Mujo svoga od Senja Ivana:
Povadiše iz tamnice Turke...¹⁴⁵

Čudnovato je, da se pobratimstvo i posestrimstvo nudalo i primalo i među neprijateljima u najtežim trenucima života. Tako je Alil-aga izazvao Marka Kraljevića na dvoboj strijeljanjem (da s' nadstreljujemo), a kad je izgubio, zamolio je Marka Kraljevića za pobratimstvo i očuvanje života:

Stade Turčin suze prosipati,
Stade Marka Bogom bratimiti:
»Bogom brate, Kraljeviću Marko!
Višnjim Bogom i svetim Jovanom
Po ubavu zakonu našem!
Na čast tebe moji be'i dvori,
I kaduna moja verna ljuba,
Tek me nemoj, brate, obesiti!«¹⁴⁶

Marko je primio pobratimstvo i zatražio samo odštetu za dolamu, koju mu je Turčin razderao. Slično i robinja (robinja djevojka) moli, da bude još isti dan oslobođena od Arapa:

Stade Marka Bogom bratimiti:
»Bogom brate, Kraljeviću Marko!
Višnjim Bogom i svetim Jovanom!
Oprosti me danas od Arapa...«¹⁴⁷

Pobratimstvo i posestrimstvo povezivalo je i vrlo udaljene osobe, na pr. u muslimanskim je pjesmama Turčin iz Udbine imao kao posestrimu kršćansku krčmaricu u Hercegovnom.¹⁴⁸ Krčmarica je uopće često povjerenica i pomagačica svojih kršćanskih i turskih gostiju, koje često privlači i svojom ljepotom. Takve krčme su mogle biti i čitav hotel, na pr. krčmarica Mare u Kotarima

¹⁴⁴ Zanimljiv dokaz iz Čelebije navodi Stj. Banović (Znžo XXVI, 249), ali ne citira dotično mjesto. Iz velikog djela daje prijevod Dim. C. Čohadžić (»Putopis Evlije Čelebije o srpskim zemljama u XVII veku«) u Spomeniku Srp. kralj. akad. XLII, 1—34.

¹⁴⁵ Stj. Banović, Znžo XXVI, 249; ni ovdje ne citira točno.

¹⁴⁶ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, str. 351., stih 125.—132.

¹⁴⁷ Isto, str. 363.

¹⁴⁸ Hrv. nar. pjesme III, 554.

gradila je tri godine svoju kuću sa četiri kata, od kojih su tri bila od kamena, a četvrti drven:

Krčma joj je od boja četiri,
Tri su boja od ljuca kamena,
A četvrta čatma od drveta.¹⁴⁰

U krasnoj zgradi bila je avlija s vodoskokom, kojemu su tri cijevi bile »od zlata«, a četiri »od srebra«.

Već je bilo spomenuto, da u Crnoj Gori krčmarica ne igra nikakvu ulogu. Još važnije je, što pripovijeda Vuk Karadžić u svojem Rječniku,¹⁵⁰ da se krčme u Srbiji, Bosni i Hercegovini do njegova vremena spominju gotovo samo u pjesmama i da je u Srbiji putnik bio upućen na gostoprimstvo seljana. Tako imamo ovdje nov, neočekivan dokaz za to, da su pjesme s mnogim i često prekrasnim krčmama nastale većim dijelom u primorskim krajevima.

Pomoću pobratima, posestrima, kumova i krčmarica bili su mogući posjeti radi uhođenja i pustolovina, naročito posjeti djevojaka i žena, jer se pritom mijenjala i odjeća; u narodnim pjesmama imaju junaci na kršćanskoj strani »tursko odilo, odijelo«, a na turskoj »kaursko odilo« u rezervi, tako da ga oblače prema potrebi, što rade i žene s odjećom svojih rođaka.¹⁵¹ Razlika je dakle bila znatna, ali u cjelini kršćani su se unatoč različitim zabranama rado ugledali u svoju tursku gospodu u odjeći ili bar u pojedinim dijelovima. Među pjevačima (vidi fotografije!) nalaze se mnogi kršćani, za koje bi se moglo misliti da su Turci. Svakako, turska je odjeća još pred deset godina bila mnogo raširenija nego danas. To možemo najjasnije pratiti u Crnoj Gori, gdje današnja uočljiva nošnja potječe iz novijih vremena. Svečana, t. zv. »zetska nošnja« propisana je od crnogorske vlade tek nakon godine 1878,¹⁵² a mjesto okruglih, plosnatih kapa nosili su Crnogorci još u doba postanka »Gorskoga vijenca« Petra Petrovića Njegoša turske crvene fesove (srpsko-hrvatski fes, ves), koje su često omatali crvenim »sarukom« ili »šalom«.¹⁵³ Za povijest ovog pokrivala glave zanimljivo je, da se bijeli fes, kakav nose Albanci, naziva »latinska kapa« (Kolašin, Plav, Gus'nje), i on zaista podsjeća na niže benediktinske kape iz 9. stoljeća.¹⁵⁴ I u dubrovačkoj župi nosili su još pred šezdeset godina »saruke« (omotane fesove, turbane),

¹⁴⁰ Isto, str. 530.

¹⁵⁰ Str. 320.

¹⁵¹ Na pr. sestra Bajagića oblači odijelo i uzima oružje svoga brata. Vidi Hrv. nar. pjesme III, str. 509.—511.

¹⁵² M. Heneberg-Gušić, Etnografski prikaz Pive i Drobunjaka (U Zagrebu 1930.), str. 11.—12.

¹⁵³ Gorski vijenac, stih 2037.; vidi bilješke uz ovaj stih u Rešetarovu izdanju.

¹⁵⁴ Današnja ženska moda s bijelim okruglim kapama sasvim podsjeća na ove albanske fesove.

jednako kao i handžare i puške. Čak na otoku Hvaru, koji nije bio nikada turski, ali je imao mnogo bjegunaca s turskoga zemljišta, dugo se sačuvalo tursko odijelo, fes, ječerma (drugdje dečerma, vrsta prsluka), dimije (široke hlače). I na Korčuli sam čuo, da su se pri kumpaniji (ples s mačevima¹⁵⁵) nosile dimije i ječerma.

Osobita je ironija, da se poslije velikih reforama u Turskoj turski fesovi i uopće tursko odijelo mogu vidjeti u Jugoslaviji.

Još više nego između muslimana i kršćana očitovala se vjerska snošljivost između katolika i pravoslavaca, koji su živjeli na turskom pograničnom području i u Dalmaciji i Hrvatskoj u jednakim prilikama. Potrebno je to naglasiti, jer Hilferding¹⁵⁶ pogrešno tvrdi, da su se pravoslavci i katolici sasvim otuđili jedni drugima, čime prenosi bizantsko-tursko-balkanske pojmove na srpsko-hrvatski sjeverozapad, gdje su među pravoslavicima i katolicima postojale žive i prijateljske veze, kakve su se sačuvale sve do danas. Tako sam primijetio u sjevernoj Dalmaciji u Drnišu, gdje ima otprilike 30—35% pravoslavaca, uoči pravoslavnog blagdana Uznesenja Bogorodice Marije, da je pri crkvenim službama bilo prisutno i mnogo katolika, koji su prisustvovali i vatrometu poslije toga.¹⁵⁷ U Budvi su pravoslavci dočekivali katoličku procesiju, a katolici pravoslavnu; kraj pravoslavne crkve čitalo se katoličko evanđelje, a pravoslavni paroh pjevao je evanđelje na vratima katoličke crkve, što je ipak prestalo, premda je tolerancija ostala tradicionalna. U Boki Kotorskoj Prčanj ima po veličini treću crkvu u Dalmaciji, koja nije bila dugo dovršena; kanonik Niko Luković dao je posljednjih godina pravoslavnom Crnogorcu Milunoviću, da on slikarski uredi ovu katoličku crkvu, a i jedna kiparska skupina potječe od pravoslavca Stojanovića, premda ima Dalmacija i osobito Zagreb dosta katoličkih likovnih umjetnika. Zanimljiv je odnos između katoličkog župnika i pravoslavnog paroha u jednom mjestu između Makarske i Neretve, koje nisam zabljedio. Ondje dolazi na Sveta tri kralja katoličkom svećeniku svetiti vodu njegov pravoslavni drug, što mu nakon trinaest dana uzvraća katolik. Budući da nema obreda bez novčane nagrade, pravoslavni sveštenik dobiva dukat, koji on opet vraća, pa tako ovaj dukat ovako putuje iz godine u godinu.

Albanci i Srbi bore se u narodnim pjesmama jedni protiv drugih, ali protiv Albanaca nije prije bilo neprijateljstva bar u Crnoj Gori. No obnovilo se na Kosovu u novije vrijeme iz političko-socijalnih razloga, naročito doseljnjem Srba. Bjelopavlići i Vasojevići u Crnoj Gori izvode svoje podrijetlo od

¹⁵⁵ RJA ne navodi u ovom značenju.

¹⁵⁶ Zapiski geograf, obšč., str. 112.

¹⁵⁷ Vidi pripovijesti Dinka Simunovića.

albanskog Dukađina,¹⁵⁸ tako da je razumljiva velika sličnost u pjesmi, čudi i životu. Crnogorsko pleme Kući, koje je bilo saveznik Mletaka već godine 1455., obuhvaća čak otprilike petinu katoličkih Albanaca, tako da je ono primjer historijske jedinice kao geografske cjeline.¹⁵⁹ Kučki vojvoda Marko Miljanov naglasio je ovo prijateljstvo u svojem djelu »Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi« i ostavio svoj zavjet, da su Srbi i Albanci upućeni jedni na druge u djelu »Život i običaji Arbanasa«. Živahne plemenske i susjedske veze Crnogoraca sa sjevernim katoličkim Albancima objašnjavaju veliku raširenost srpsko-hrvatskih epskih pjesama u Albaniji.

Prikazivanje lica, stvari i događaja u biti je realistično, ali i fantazija ima svoj udio u većoj ili manjoj mjeri prema tome, kakvi su bili pjesnici i pjevači narodnih pjesama. Može stoga često nastati pitanje, što je u pjesmi istina, a što fikcija,¹⁶⁰ No istina je češća, nego što se obično misli. Već Vuk Karadžić nije znao, kako da protumači sablju s očima. Ovdje se treba sjetiti, da narodni rezbari oponašaju svakakve prirodne pojave. Osim toga upozorio je T. Đorđević, da se takve oči češće nalaze kao amulet, naročito kod muslimana.¹⁶¹ Meni samom nije bilo jasno, šta je to »perena strelica« srpsko-hrvatskih i bugarskih narodnih pjesama,¹⁶² jer ove riječi nema u Rječniku Vuka Karadžića, a Rječnik Jugoslavenske akademije u Zagrebu nije tada još tako daleko dopro, dok nisam godine 1917. u muzeju u Budimpešti zaista vidio takve strelice. Rječnik Jugoslavenske akademije¹⁶³ donio je poslije obrazloženje, da ova strelica ima na sebi dva ili više pera, koja djeluju, da strelica leti sigurnije. U Crnoj Gori me iznenadio oficir milicije Arsenije Ružić pjesmom »Boj na Jezera 1877.«, gdje se zorno prikazuje, kako je vila s Durmitora preletjela preko različitih poznatih mjesta, odmorila se na Vojniku i odatle doviknula u Nikšić:

S Durmitora poleće'a vila,
Sva Jezera prolećela ravna,
I studeno vrelo Bukovicu
I Ivicu zelenu planinu,
Pa zendi i Dromljak prelećela,
Pa na Vojnik vila počinula,
I bije'a odmorila krila
I otuda vi a klikovala.
Vila kliče a pod Nikšić viče.¹⁶⁴

¹⁵⁸ P. Rovinski, Černogorija II, 2, str.

¹⁵⁹ Prema J. Erdejanoviću (Srp. etn. zbornik VIII, str. 172.) Albanaca ima okruglo 19%.

¹⁶⁰ S ovoga g'edišta tumači pjesme, naročito pojedine izreke i stihove, Stj. Banović, Znžo XXVI, str. 193.—256.

¹⁶¹ Ppnp II, str. 212.—213., 26.

¹⁶² Perena strelica dolazi često i u bugarskog epika Penča Slavejkova.

¹⁶³ IX, 783.

¹⁶⁴ M. Murko, Nouvelles observations, Revue des études slaves XIII, 44.

Vrlo često se u narodnim pjesmama nalaze realistični opisi junakâ, mladih (momak)¹⁶⁵ i starijih,¹⁶⁶ djevojke i žene, naročito njezine odjeće i ukrasa, konja¹⁶⁷ i njegove opreme¹⁶⁸ i oružja. U ovim opisima ima različitih ponavljanja (loci communes), kojih bi usporedba zahtijevala poseban studij, ali može se reći, da se u njima ogledaju i individualne sklonosti pojedinih pjevača, među kojima se nalaze i specijalisti za opisivanje junaka, djevojke i konja. Zanimljivo je, da se najviše opisuje turska ljepotica i da se njezina odjeća prikazuje i s pikanterijom. Ovdje će biti zanimljivo prostudirati odnos kršćanskih pjesama prema muslimanskim, koliko imaju zajedničkih crta i kako djeluju jedne na druge. Na pr. mogu reći, da opisivanje lijepe sestre bega Ljubovića u Vuka Karadžića¹⁶⁹ predstavlja prošireno opisivanje kršćanske djevojke u pjesmi »Ženidba Milića barjaktara«.¹⁷⁰ Neke pojedinosti, na pr.

zubi su joj dva niza bisera,

podsjećaju na dubrovačko-dalmatinsku književnost, koja bez sumnje nije bila bez utjecaja bar na dio narodnih pjesama.

U ovakvim opisima pjevač se razbacuje zlatom i srebrom; naročito košulje nisu samo od platna, vune ili svile, nego su često zlatom ili srebrom vezene ili su uopće »od zlata,¹⁷¹ zlatali¹⁷²«. U pjesmi »Ženidba Stojana Jankovića«¹⁷³ Mustajbeg Lički je zarobio Jankovića, dok je ovaj napivši se vina spavao pod jelom:

sav u srmi (najčistije srebro) i u čistom zlatu;

na svojoj zelenoj dolami (kratkom kaputu) imao je troje toke (oklop, napravljen od visećih pločica) zlatne, od kojih je svaka težila dvije oke (oka = 2¼ libre). U Grblju (Boka Kotorska) pjevao mi je Stevo Mršula »Ženidbu Smiljanić Ilije sa kćerkom od Udbine Rudan Mehmed-age«, u kojoj »zlata košulja«

nit' je tkata niti je predena,

nego »od zlata pletena«, a plelo ju je trideset djevojaka tri godine, a na zelenoj dolami vrijedilo je svako dugme od trideset dugmadi trista dukata i pod grlom tisuću dukata. To su dakako hiperbole, ali u ovoj raskoši ima mnogo istine, jer je u uskočkim krugovima

¹⁶⁵ Na pr. Karadžić, Srp. nar. pjesme III, 251; Hrv. nar. pjesme III, 319.

¹⁶⁶ Na pr. opisivanje odjeće i oružja Bartonića serdara, Hrv. nar. pjesme IV, 114—115.

¹⁶⁷ Hrv. nar. pjesme III, 512; IV, 97.

¹⁶⁸ Isto IV, 250.

¹⁶⁹ Srp. nar. pjesme III, str. 529. i 497.

¹⁷⁰ Drugačije je opisivanje turske ljepotice kod Karadžića, Srp. nar. pjesme III, str. 133.

¹⁷¹ Usnoredi, Rj A V, 390.

¹⁷² Pridjev s turskim sufiksom -li.

¹⁷³ Karadžić, Srp. nar. pjesme III, broj 21, str. 114. i d.

u Dalmaciji i u srednjovjekovnoj Srbiji bilo zaista veliko bogatstvo i sjaj. Slični su i bogati darovi o ženidbama (na pr. »Ženidba Maksima Crnojevića«). Ovaj luksuz u odjeći uopće se održavao, tako da je godine 1766. izazvao u Dubrovniku negodovanje francuskog konzula Lamaira. Sam Vuk Karadžić napominje u svojem Rječniku, da su mnogi ljudi otišli u hajduke ne samo zbog turskih nepravdi, nego i zato, da bi mogli nositi odjeću i oružje prema svojoj volji.¹⁷⁴

Mnogo zlata, srebra, dragoga kamenja i bisera služi i za ukras ženama i djevojkama, koje često nose upravo dukate i drugi kovani novac na fesu, u naušnicama, na derdanima, kojih ima tri, a i na odjeći.

O oružju pripovijeda Valvasor,¹⁷⁵ da uskoci imaju malo ili nikakva pokućstva (Hausgerath), ali zato obilje svakojakih pušaka i drugoga oružja, koje većinom vješaju kao najveći ukras u svojim sobama. Na ovo bogatstvo podsjećaju često i epske pjesme.¹⁷⁶

Slično kao s konjem srastao je junak i sa svojim oružjem, pa on s njim i razgovara. U pjesmi »Boj na Čačku« (1815.) obećaje Knićanin Vaso, kad hoće da ubije jednoga turskoga pašu, svojoj srebrom okovanoj pušci, da će je ukrasiti žeženijem zlatom, ako mu dobro posluži.¹⁷⁷

Realistički opisi u muslimanskim pjesmama također su dokaz, da ove pjesme, jednolične i zamorne pri čitanju svojim ponavljanjima, ipak imaju lijepa poetična mjesta, na pr. uvod, kako Janković Stojan udaje posestrimu Turkinju:

Ašikuje momak i divojka
U proliće, u najipše doba,
Kadno cvate jablan i ružica,
Po pristrancih meneviš ljubica.
Kadno lista bukvić i javorić
Svaka trava na zavojke pade
Kao dojke u mlade divojke.
Bože mio, ko bi momak bio,
Ko l' je momak, ko li je divojka.¹⁷⁸

Ili uvod, kako zarobljenici cvile u tamnici i raspoznaju godišnja doba.¹⁷⁹ Lijepa mjesta nalaze se i u opisivanju djevojaka,¹⁸⁰ u govorima mladića i djevojke ruži u vrtu, kraj koje su se upoznali,¹⁸¹ prikazivanje mira kod kršćana u Kotarima,¹⁸² i

¹⁷⁴ Usporedi S. Matić, Hajdučko cdevanje, Ppnp IV, str. 36.—48.

¹⁷⁵ Ehre des Herzogthums Crain XII, 86.

¹⁷⁶ Primjere vidi Strmšek, Orožje v jugosl. nar. epiki, Znžo XXV, 4 (i separat).

¹⁷⁷ Karadžić, Srp. nar. pjesme IV, 330.

¹⁷⁸ Hrv. nar. pjesme III, 434—435.

¹⁷⁹ Isto, str. 184.

¹⁸⁰ Hrv. nar. pjesme III, 411 i 503; IV, 63.

¹⁸¹ Na pr. Hrv. nar. pjesme III, 305—306.

¹⁸² Isto, str. 355.

naročito u mnogim pjesničkim poredbama, na pr. u pjesmi, koju pjeva jedan beg na konju:

Bijahoše tice pripelice
U Varadu, u bijelu gradu,
Pa dodoše crni jastrebovi,
Raščeraše tice pripelice,
Ujagmiše ticu pripelicu.
Nametnu se siv-zelen sokole,
Da povrati ticu pripelicu.¹⁸³

Na drugom mjestu prikazuje se kršćanska djevojka, koja sjedi na divanu, a noge joj se uspoređuju s grudom proljetnoga snijega:

Bilē se obi nene u divojke
Baš ko gruda prolietnoga sniga,

a njezine ruke s krilima labudovim:

Obi se ruke bilē u divojke
Baš ko kri.a u tice labuda.¹⁸⁴

Kula, utvrđen toranj, često s epitetom bijela, bila, spominje se u mnogim narodnim pjesmama, ali ja sam imao priliku da fotografiram kule tek u jugoistočnoj Bosni, u Plavu i u Gusinju na albanskoj granici i na Kosovu. Ruševine kule Baja Pivljanina našao sam u Orahovcu u Boki Kotorskoj. Mnoge kule su bile u novije doba srušene, a građa je upotrebljena za nove građevine.¹⁸⁵ Neke su kule u pjesmama uzveličane jednako, kao što su lica heroizirana. Tako je za svjetskoga rata pjevao Crnogorac iz Žabljaka, koji je bio interniran u Mađarskoj, da bi želio vidjeti svoj zavičaj pod Durmitorom i švoju drvenu, obično obijeljenu kuću:

Da ja vidim moju bijelu kulu
I u kuću moju vjernu ljubu.¹⁸⁶

U Konavlima kod Dubrovnika, gdje nema nikakvih kula, pokazuje se kula hajduka Babića, druga Bogdana Lasića, koji se pobunio protiv dubrovačke gospode, ali to je jednostavna prizemna kuća (pozemljuša), pokrivena slamom.¹⁸⁷ Nikola Andrić je uz to zabilježio, da prema tome možemo sebi predložiti, kako su izgledale slavne kule i dvorovi u narodnim pjesmama, no i ovdje moramo biti oprezni, jer su se u Crnoj Gori (na pr. između Spuža i Nikšića) nazivale kulama stare zidane kuće s puškarnicama,

¹⁸³ Hrv. nar. pjesme, IV, 447.

¹⁸⁴ Hrv. nar. pjesme, III, 216.

¹⁸⁵ Tako mi je na posljednjem putu bilo rečeno, da u Sandžaku nema kula. No ja sam baš godine 1924. saznao u Bijelom Polju, da je kula s devet katova bila srušena, da se od njene građe podigne škola.

¹⁸⁶ Potpun citat vidi: M. Murko, Nouvelles observations, Revue des études slaves XIII, 41.

¹⁸⁷ Glas Mat. Hrv. III, 1908., str. 166.

kojima su krovovi bili od kamena, tako da su se mogle braniti od Turaka.

Mnogo mjesta zauzimalju u narodnim pjesmama svadbe, na kojima je bilo 1000—2000 svatova. Prema muslimanskim pjesmama svadbe su trajale mjesec dana (meseć dana),¹⁸⁸ tri nedjelje¹⁸⁹ i nedjelju dana.¹⁹⁰ Takve svadbe trajale su u Bosni kod bogatih begova u Bijeljini čitav mjesec dana sve do novijeg vremena. Oko godine 1890. stajala je svadba kod Salih-bega Zajmovića 35.000 forinti (70.000 K), a na njoj je svirala i austro-ugarska vojna glazba. Za turskoga gospodstva dobila je Šemsi-begova zaručnica toliko zlata, da su dvije žene nosile njezine dukate. U Tuzli su još oko godine 1900. održane uz svadbu konjske utrke (trke), a u nišan se gađalo, pucalo, još godine 1930. Po selima oko Sarajeva još i sada jaše zaručnica na konju, ali u gradu se vozi autom. U Dalmaciji u Luki Šipanskoj svadba traje samo jedan dan, u Cavtatu kod Dubrovnika dan i po, ali u Budvi osam dana, a na teritoriju staroga Dubrovnika, u Boki Kotorskoj i u Crnogorskom primorju, odakle ima i Vuk Karadžić mnogo pjesama i opisa u svojem djelu »Život i običaji naroda srpskog«, bila je svadba vrlo ceremonijalna. Meni je bilo rečeno, da su najljepše svadbe bile budvanska (katolička) i paštrovska i da se u Budvi posljednja svadba s čitavim ceremonijalom održala godine 1919.

Isto tako kao i svadbe mnogo su stajale i prosidbe. Na homerska vremena podsjeća Dunlagić Alaga u Budimu, koji je molio svoju kćer, da odabere jednoga od prosaca, koji mu nanose velike troškove.¹⁹¹

Utrke, koje su spomenute pri svadbama, bile su uobičajene u čitavoj Bosni i Hercegovini, a i u Novopazarskom Sandžaku (to sam čuo u Sjenici), a prema muslimanskim pjesmama i u mletačkoj Dalmaciji¹⁹² i u Mađarskoj.¹⁹³ U Bijeljini, središtu bogatih begova, i u Zvorniku u Bosni priređivale su se utrke još do godine 1900. i u tom duhu priređivala ih je austro-ugarska okupaciona vlada kod Ilidže pokraj Sarajeva. Opći je izraz trka (ova riječ znači i trčanje), ali u Bosanskoj Krajini naziva se samo obdulja. Ova riječ nalazi se u krajiškim pjesmama, a poznata je i drugdje u Bosni, na pr. u Tuzli, ali u susjednoj Bijeljini

¹⁸⁸ Hrv. nar. pjesme III, 73.

¹⁸⁹ Isto, str. 135.

¹⁹⁰ Isto, str. 408, 547.

¹⁹¹ Hrv. nar. pjesme IV, str. 500.

¹⁹² Na pr.:

Na obdulji kod Zadra bije'a
tri su bana metnula obdulju,
svaki metnô stotinu dukata.

(Hrv. nar. pjesme IV, str. 425.)

¹⁹³ Hrv. nar. pjesme IV, 455.

ne. U Zvorniku sam čuo košija,¹⁹⁴ što zaista znači konjske utrke, no vrlo česti su primjeri u kršćanskim i muslimanskim narodnim pjesmama, gdje se tako naziva nagrada¹⁹⁵ ili dobitak u utrkama, a to je obično sukno (čoha), vrpca dukata, osedlani konj ili, kao u Homerovoj »Ilijadi« djevojka, kod kršćana muslimanka i obrnuto. Ako je kršćanski prvak dao za nagradu tursku djevojku, tada dolaze na utrke Turci, obično preobučeni, pa pobjeđuju na utrkama, započinju borbu i oslobađaju djevojku.¹⁹⁶ Na obdulji trče konji sami — izvježbani su tako — a ljudi viču na njih i pljeskaju rukama; pobjednika vode iskićena kroz grad s muzikom. Konji su bez ikakve opreme (golići) i ne trče u krugu, nego u daljinu. Rječnik Jugoslavenske akademije¹⁹⁷ drži, da je riječ obdulja, koja prema njemu može imati i značenje dobitak, tamna postanja, ali jasno je, da se tim izriče značenje trčanja u daljinu: s prefiksom ob- spaja se imenica, koja je izvedena od pridjeva dug kao komparativ dulji i riječi dulj, duljina, duljan, duljati, duljiti.¹⁹⁸ U Rogaticí u jugoistočnoj Bosni hvalio se jedan pjevač, da su njihove pjesme bolje nego krajiške, osobito prikazivanje utrka, jer narod ondje voli konje.

Konjske utrke, koje su mogli priređivati samo bogati prvaci, bile su vrhunac svih zabava. Među svakidašnje zabave možemo s Lukom Marjanovićem¹⁹⁹ ubrajati rvanje (hrvanje), bacanje kamena s ramena, odskakivanje,²⁰⁰ pješačku utрку i pucanje u nišan. Sve su ove igre obične u pjesmama, ali najviše se spominje i do danas je ostalo kao prva igra bacanje kamena s ramena, poznato iz srednjovjekovnih eposa. Čuo sam za nj na različnim mjestima, a u Novom Pazaru mi rekoše, da bi mi tu igru mogla pokazati tri učitelja. U narodnim pjesmama spominje se obično bacanje (i metanje²⁰¹) s ramena, koje nam Frano Ivaníšević u monografiji »Poljica« (pod Splitom) tumači ovako²⁰²: »Kad se podigne desna ruka, opruži povr' desnoga ramena, odupre se na palcu desne noge i svom snagom baci kamen.« No u Poljicima je obično i bacanje »ispod ruke«, kad se desna ruka sagne dolje (povije se), »omaške«,²⁰³ kad se lijevom i desnom rukom uhvati kamen, tijelo se sagne, zamahne se i baci. Neki bacaju kamen i preko glave (priko glave) i ispod sebe među nogama. Poznat je dakle čak na jednom mjestu čitav niz načina

¹⁹⁴ Iz turskoga koše, Miklosich, Etym. Wb. 134.

¹⁹⁵ RjA V, 385.

¹⁹⁶ Hrv. nar. pjesme III, str. L.

¹⁹⁷ RjA VIII, str. 320.

¹⁹⁸ RjA II, str. 883.—884.

¹⁹⁹ Hrv. nar. pjesme III, str. L.

²⁰⁰ Usporedi Karadžić, Srp. nar. pjesme III, 423: i skakahu skoka junačkoga.

²⁰¹ Usporedi Karadžić, Srp. nar. pjesme III, 423: metahu se kamena s ramena.

²⁰² Znžo X, str. 98.

²⁰³ »Omaške« navodi i Karadžić, Rječnik str. 367.

bacanja kamena, pa se odatle vidi, kako je razvijena narodna atletika. Na Korčuli nije poznato bacanje kamena s ramena, a igre s mačevima, kumpaniju i morešku, koje se ondje igraju, preuzeo je u svoju djelatnost »Sokol«.

Sokolarstvo, koje se u narodnim pjesmama često spominje, sačuvalo se dugo naročito u Bosni. U Maglaju je jedna begovska obitelj gajila sokolove sve do svjetskoga rata. Mnogo sam čuo pričati o sokolarima u obitelji Šahinagića pod planinom Romanijom. Sarajevski muzej ima krasnu figuru bega iz Foče u lovu sa sokolom.

Na epskom području sačuvala su se mnoge primitivne pojave epske duhovne, društvene i materijalne kulture. Treba dakako imati na umu, da u tom pogledu postoje velike razlike prema povijesnoj prošlosti pojedinih područja, naročito među onima, koja su bila dugo ili do godine 1912. pod turskim gospodstvom, i onima, koja su ostala pod vladom kršćanskih država. To se očituje i u čudi naroda. Tako je preda mnom na Cetinju brijački pomoćnik, koji se pred petnaest godina doselio iz Albanije, osuđivao Albance i Crnogorce, koji su, veli, divlji i krvožedni ljudi, za razliku od Dalmatinaca, koji su kao golubovi. No važno je, da su se i u neturskim dijelovima sačuvali patrijarhalni odnosi i da se epika sačuvala i kod jednih i kod drugih. To je uočljivo osobito u Dalmaciji, gdje je kolosalna razlika, kako kaže sama domaća inteligencija, između brdskih krajeva (Zagora) i između primorskih i otočnih krajeva, koji su stoljećima bili pod izravnim utjecajem talijanske kulture i imaju, a i imali su živahne veze s čitavim kulturnim svijetom. Upozorio sam već na to (pogl. III.), da je mletačka vlada ostavljala narod u prvobitnom stanju njegove kulture ili nekulture, da je tu tradiciju sačuvala austrijska vlada u 19. stoljeću i da su joj hrvatski i srpski narodnjaci ostali vjerni, tako da generacija, kojoj je godine 1931. bilo oko 60 godina, nije osnivala škole, da ne bi izgubila svoj utjecaj na narod. Među takve rodoljube ubrajao je banovinski načelnik prosvjete Stipčević čak i Mihovila Pavlinovića, preporoditelja i političkog vođu dalmatinskog Hrvata, koji je navodno bio i protiv osnivanja škole u svojoj župi Podgori južno od Makarske, ali mi je kulturni radnik don Frano Ivanišević objasnio, da su se četiri područja njegove župe prepirala oko toga, gdje treba da bude škola, tako da je Pavlinović iz nužde odlučio, da je bolje ne osnivati nikakve škole.²⁰⁴ Svakako je nepismenost djelovala na očuvanje narodnih epskih pjesama, ali vidjeli smo već osobito na primjeru Crne Gore, da je i ondje pismenost vrlo raširena i da čak i pjevači uče čitati samo zato, da bi mogli učiti pjesme iz

²⁰⁴ Kao zanimljiv primjer, gdje škole nije bilo, navodim trogirsku Zagoru, t. j. pozadinu grada Trogira s njegovom glasovitom katedralom. (Ta je pozadina imala 1000 stanovnika.)

knjiga. U Srbiji je već svaki pjevač išao u školu, pa se čak i u Staroj Srbiji, koja je do godine 1912. bila pod Turskom, pobrinula za školstvo srpska propaganda, tako da su na pr. u okolici Prizrena Srbi osnovali školu i bez znanja Turaka, koji su se pobunili, kad je došao učitelj. Za očuvanje narodne epike ima dakle značenje kulturna primitivnost uopće, na pr. u Dalmaciji iznenađuje nedovoljan broj putova na velikim otocima i neiskorišćavanje onih putova, koje je izgradila Austrija na kopnu osobito u doba okupacije Bosne i Hercegovine, jer nema sporednih putova, tako da još i danas možemo primijetiti i na cestama konje, mazge i magarce s »tovarima« kao u epskim pjesmama. U južnoj Dalmaciji čak sam imao priliku da fotografiram, kako se u primorske stanice donosi vino u mješinama, što podsjeća na Homerova vremena. Osim toga valja imati na umu, da su kulturne prilike na epskom području većinom mnogo jednoličnije, na pr. i u Srbiji ima periferija grada sasvim seoski karakter, čime se djelomično objašnjava i sačuvanost narodne pjesme u gradovima. Vrijedno je pažnje i to, da Hrvati i Srbi u Americi, kamo ih vrlo mnogo odlazi radi zarade, ništa ne nauče (u vrijeme mogega putovanja bilo ih je, vele, s Hvara jedna trećina u Americi), jer ondje žive u svojim skupinama i u skromnim prilikama. Na primjer, godine 1924. stanovao sam u Bijelom Polju u hotelu jednoga »Američana«, koji je imao za nekoliko soba u spratu samo jedan umivaonik u hodniku, a u pet sati poslije podne bio je još potpun nered u sobi, koju je za me već unaprijed naručio kotarski načelnik. U istom tom Bijelom Polju budile su me godine 1924. krave s paše, ali kave s mlijekom nisam mogao dobiti, a prije mene francuskom učenjaku G. Milletu, koji je studirao srpske srednjovjekovne crkvene građevine, dovezli su maslac u Bijelo Polje željeznicom i kolima iz Sarajeva. Stoga nije tako čudnovato, što se i do danas na srpskim jelovnicima pojavljuje »puter« umjesto »maslaca«.

Bilo je već češće govora o tome, kako su djelovale narodne pjesme na borbeni duh vojnika u balkanskim i u svjetskom ratu. Ovdje bih htio spomenuti samo to, kako su se pokazali Crnogorci s obzirom na svoju ratnu prošlost. O ovome se pričaju anegdote, da su na pr. Crnogorci zauzeli bugarski položaj, ali su se vratili na ručak, našto su Bugari opet osvojili položaj, što u očima Crnogoraca nije bilo pošteno; Bardanjol pred Skadrom zauzeli su Crnogorci navodno sedam puta u napadaju, ali noću su ga uvijek napustili. Svakako je istina, da Crnogorac nije htio napadati noću, jer ga tada nitko nije mogao vidjeti, kao i to, da za njega nisu postojali opkopi; izvrstan je vojnik bio samo onda, kad je bio promatran. Uopće tradicionalna crnogorska hrabrost nije bila dovoljna za zadatke moderne vojske, pa legendarna Crna Gora nije mogla ispuniti nade srpskih i

drugih jugoslavenskih romantika (vidi pogl. VIII.), premda je od vremena Petra Petrovića Njegoša bilo mnogo učinjeno za pretvaranje Crne Gore u modernu državu. Za naše svrhe napominjem, da je knez Danilo zabranio učešće sekundanata (djevera) i drugih lica pri dvobojima. Nabijanje na kolac i sušenje neprijateljskih glava na kulama uklonili su knezovi Petar II., Danilo i njegova prva žena Darinka, koja potječe iz Trsta, a zabranio je još knez Nikola.²⁰⁵ Glava skadarskoga paše Bušatlije, koga su Crnogorci pobijedili godine 1796., sačuvana je i njezina se maska nalazi danas u cetinjskom muzeju (vidi fotografije).

Valja spomenuti, da se »rasni Crnogorac« mogao raspoznati po tome, što je polizao konja (on ga poliče), kad mu je pao.

Hajduštvo, koje je u narodnim pjesmama toliko opjevano i koje je imalo i velikog udjela na njihovo stvaranje i ideologiju, izgubilo je u toku vremena svoj nimbus, a nije ga mogla trpjeti nijedna država s pravnim poretom. Čudnovato je, kako se dugo sačuvalo u Dalmaciji i u sjevernoj Hercegovini, gdje je još potkraj 19. stoljeća mogao postojati tako glasovit hajduk kao Andrija Šimić (vidi pogl. VIII.). S druge strane Jugoslaviji služi na čast, kako je brzo i temeljito afirmirala modernu državu među vječito nemirnim Albancima na Kosovu, čemu sam se naročito divio, kad sam radio u Đakovici, koja je pod Turskom bila svjetski poznato sijelo anarhije. Dobre osobine hajduka iskoristila je već Srbija, koja ih je primala u različne službe, i Austro-Ugarska, koja je uzimala hajduke u službu javne sigurnosti, pa je s njihovom pomoći uništavala ostatke nepomirljivih i neukrotljivih protivnika pravnoga života. Na pitanje, ima li još u Bosni gdjegod hajduka, mogao je žandar dobiti od žena ovaj odgovor: »Što ih bilo, ode u žandare!« Isti sistem se pokazao dobar i u Jugoslaviji. Psihološko obrazloženje daje češka poslovice, da od dobra zvjerokradice postaje najbolji lugar. Na slavenskom jugu djelovala je i želja za nošenjem oružja po starom običaju, tako da su u Bosni i bolje stuirani muslimani čeznuli za službom javne sigurnosti, u kojoj su mogli nositi pušku.

Ovdje nas više zanima **junački duh**, koji se sačuvao kod žena. Prije svega Crnogorke imaju zaista spartanske nazore. Majka je sretna, ako može sinovljevom smrću prinijeti žrtvu domovini. U boj ga šalje sretna i s blagoslovom i opominje ga, da čuva svoju čast (doslovno: obraz) više nego išta drugo: »Pazi o b r a z²⁰⁶ više svega, jer tko nema obraza, taj nema ništa.« Zatim se moli

²⁰⁵ P. Rovinski, Cernogorija II, str. 99., 107., 131.

²⁰⁶ Usporedi u muslimanskim narodnim pjesmama:

Glavu podaj, a obraza ne daj
(Hrv. nar. pjesme III, 124).

Glavu podaj, a ne daj obraza.
(Isto, 368).

Bogu, da joj čuva sina i da se on vrati svijetla obraza. Majka, sestra i žena vole, da im sin, brat ili muž pogine, nego da zaostane za svojim drugovima i dođe kući osramoćen.²⁰⁷ Stoga je razumljivo, da nijedna lijepa djevojka ne bi uzela mladića, koji nije junak. Kad je na crnogorskoj granici na Lever Tari zakasnio momak u boj i ispričavao se, da je čuvao ovce, proklela je majka njega i ovce, tako da je pobjegao u Lever Taru i primio muslimanstvo; majka ga nije htjela više nikada vidjeti, a ni on nije smio doći kući. Crna Gora ima i svoje Judite. U Pašinoj Vodi na Jezerima pod Durmitorom pokopan je paša, koji je ubio vojvodu Iliju Serdanovića i uzeo njegovu ženu, koja ga je onda ubila, kad je spavao. U Staroj Srbiji kod Prizrena ima selo Velika Hoča, gdje je majka zatajila svoga mrtvoga sina i nije ga htjela priznati svojim, da bi spasila Srbe.²⁰⁸ U Đakovici se prije moga dolaska zbilo ovaj značajan događaj: ubojica jednoga Albanca pao je ravno u naručaj njegove sestre, i vlasti su se radovale, što će jednom naći ubojicu; no kad su sestru preslušali, nije htjela ništa priznati, ali kad je ubojica htio pobjeći u Albaniju, došla je k sudu i rekla: »Sad ću vam ga predati, jer ne mogu sama osvetiti svoga brata.« Na južnom primorju Jadranskoga mora žene su nosile puške i u kolu; muž i žena su plesali posred kola i usto pucali. I u okolici samoga Dubrovnika sačuvao se ovaj duh. U Dubrovniku je živjela već dvadeset godina stara žena Kata Jakobušić iz Župe; kad je na smrt bolesna slušala s gramofonske ploče pjesmu o majci Jugovića, sjela je na krevet, lice joj je pri ozbiljnim momentima poprimilo izraz junačke narodne žene, a kad je slušala o držanju majke Jugovića prema Damjanu, viknula je: »Tako je to bilo u staro doba!« No jedna je dubrovačka građanka rekla: »Kučko, ja bih ga bila sakrila pod haljinu i ne bih ga gonila u boj.« Ovdje imamo pred sobom primjer tragične dileme, da li treba sačuvati tradiciju ili ići sa svjetskim napretkom.

O podređenom položaju žene bilo je već govora u poglavlju o pjevačicama.²⁰⁹ Ovdje bih još spomenuo, da su ljudi u Čilipima kod Dubrovnika bili protiv ženske škole još oko godine 1900. i da su uopće bili protiv mješovitih škola, koje su ipak u isto doba prokrčile sebi put i na selima. U jednom gradu istočne Crne Gore²¹⁰ meni je htjela žena kotarskog načelnika pred svojim mužem poljubiti ruku, kad sam joj bio predstavljen i kad sam

²⁰⁷ A. Jovičević, *Srp. etn. zbornik* XV, str. 682.

²⁰⁸ Ovaj je događaj opjevao Ivo Vojnović u svojoj drami »Lazarevo vaskrsenje«. *Uspor. Nar. enc.* II, str. 562.

²⁰⁹ Dodajem, da je jedan od posljednjih dubrovačkih aristokrata conte V. Gozze bio suglasan s time, da žene ne znaju čitati i pisati. U svojem je muzeju imao rešetke na prozoru, iza kojeg su do 17. stoljeća držane djevojke.

²¹⁰ Vrijedno je zabilježiti, da je godine 1930. ili 1931. doputovao na Cetinje predsjednik beogradske skupštine Kumanudi i oko 60 članova skupštine i prijatelja, koji su izazvali neraspoloženje, jer su povelj sa sobom svoje gospode.

se na rastanku opraštao, baš kao što se dogodilo Fortisu u drugoj polovini 18. stoljeća u makarskom primorju kod jednoga vojvode, čiji je on bio gost. U starijim narodnim pjesmama žene i viših dostojanstvenika ljube muža »u skut i ruku«. No kakve su razlike u združbi staroga svećenika Čosovića u Novopazarskom Sandžaku u okolici Plevanja,²¹¹ gdje su tri mlade snahe svim muškarcima moje pratnje, kotarskom načelniku i kapetanu žandarmerije, ali i nižim činovnicima i slugama, ljubile ruke! Budući da ja sam nikada ne ljubim gospodama ruke, dosljedno sam odbijao ovu počast, ali moj sin, koji je upravo položio maturu, pa nije znao za taj običaj, pustio je, da mu ruku ljube. Kad je to nakon nekoliko godina pričao u Beogradu u damskom društvu, htjela mu je jedna gospođica iskopati oči, jer širi o Srpkinjama ovakve neistine. Pravednost dakako traži i to, da spomenem, da su mi u Orahovcu u Staroj Srbiji htjeli konačno ljubiti ruke i pjevači.

Otmica, koja je često predmet epskih pjesama, sačuvala se, ne uzimajući u obzir jugoistok, još i u Romaniji planini pred Sarajevom, gdje dva pjevača nisu htjela priznati za svoju jednu pjesmu o takvu suvremenu događaju, zatim u trogirskoj Zagori,²¹² u gornjem dijelu Hvara, a već rijetko i u naprednijoj Grudi pred Bokom Kotorskom. U okolici Šibenika mladić »umakne«²¹³ djevojku, dovede je kući, legne s njom i javi to obitelji, našto slijedi pomirenje i svadba. Nešto naročito čuo sam u G. Poljicima. I ondje je uobičajeno »umaknuće«: momak polazi s pet, šest i do deset drugova, odvede djevojku kući, ljudi su obično zadovoljni, a zaručnica vrši tri sedmice pokajanje pred čitavim svijetom pred crkvom.²¹⁴ »Umaknuće« je sasvim obično, »otmica« znači otimanje udate žene.²¹⁵

U Čilipima pod Dubrovníkom tvrdio je jedan starac, da je bilo bolje, dok je vladao handžar i čibuk, jer »ie tada i Bog pomagao«. Vladu čibuka objašnjava ovaj slučaj: Smail-aga Čengić, junak Mažuranićeva epa, bio je u Drobniacima gost Jovana Vukovića, koji je pozvao pjevača Savu Vukovića, da mu pjeva uz gusle. Drugi Turci napunili pjevaču lulu barutom, stavili na nju malo duhana i dali mu čibuk (dugu tursku lulu), kad je završio pjesmu. Barut se zapalio, Sava ie bio sav zadimljen, ali ie udario Turčina čibukom po glavi, tako da se čibuk prelomio. Turci skočili, da ga ubiju, ali Smail-aga nije dopustio govoreći: »Ako

²¹¹ Vidi M. Murko, La poésie épique, str. 60.—61.

²¹² T. j. nad Trogirom.

²¹³ Usporedi rus. u myč'ka. Niederle, Život starých Slovanů I, 1, str. 72.

²¹⁴ Patrijarha'ni odnosi u župi objašnjavaju se i time, što se ondje sačuvalo i starosavensko glagoljaško bogoslužje. Pri čitanju odgovaraju zborovi jedni drugima u koru na strani, gdje se čitaju poslanice, i na strani, gdje se čita evanđelje. U srpsko-hrvatskoj propovijedi prijetio je župnik onomu, tko mu dođe u pandže.

²¹⁵ Frano Ivanišević u svojoj temeljitoj monografiji »Poljica« spominje (Znžo X, 253) samo tajnu otmicu s pristankom djevojke: »ugrabija« ili »umaka djevojku«.

tko dirne Savu, posjeći ću ga.« Nato mu je darovao čibuk i oku duhana. Slično su se branili i drugi pjevači i drugi ljudi.

Uobičajeno u pjesmama pisanje ra koljenima ne smije se tumačiti turskim utjecajima, nego je to ostatak sačuvanog prizemnog kulturnog horizonta, kako sam dokazao u raspravi o stolu kod Jugoslavena. Tako mi se na koljenima potpisao muslimanski načelnik grada Foče (vidi sliku br. 70-5), ali na koljenima je još pisao kao epski čovjek franjevac Grga Martić i učitelj građanske škole A. Tomanović u Sjenici, koji potječe iz Drobniaka u Crnoj Gori, za kojega mi je bilo rečeno da piše lakše na koljenima. Dokazi su za to sačuvani i na starosrpskim freskama i minijaturama.²¹⁶

Isto tako na posljednjim sam putovanjima čuo i o neravnjivim junacima, kojima nisu mogli nauditi ni sačma ni zrno, nego bi se zaustavili na njegovu pojasu (silah), što je dakako sasvim prirodno. Tako u Bijeljini puška nije mogla naškoditi Osmanu Grapčaniću, Bogdana Lasića, buntovnika protiv dubrovačke gospode (vidi pogl. VIII.), puška je mogla usmrtiti samo srebrnim dugmetima »dolame«.

Zanimljivije je praznovjerje o moći muslimanskog imena u kršćana. Lazar Sočica, brigadir na crnogorskoj Pivi, najbogatiji čovjek, imao je sina s turskim imenom Mujo (hipokoristik mjesto Muhamed). Kad su za redom umirala djeca, davalo se djetetu tursko ime, da ga ne nađe anđeo smrti. Mujo Sočica bio je poslije adutant kneza Nikole i zetski ban u Jugoslaviji. Tako su bila turska imena vrlo obična i u Bosni. I u mletačkoj Dalmaciji davala su se turska imena kršćanima, a i obratno kršćanska muslimanima, o čemu nalazimo dokaza i u Meštrovićevu tekstu Hasanagin'ce. Meštrović je to tumačio bogumilskim i drugim utjecajima, da ljudi tobože nisu bili čvrsti u svojoj vjeri, ali ovdje se svakako radi o riječima, koje služe kao tabu.²¹⁷ Meštrović mi je pripovijedao i to, da je prije svjetskog rata jedan njegov rođak skočio kao lud preko zida u Otavicama u sievernoj Dalmaciji, kad ga je htio jedan gospodin fotografirati. Meštrović ga je ukorio: »Ta ti si vojnik, zašto si se preplašio?« No on mu odgovori: »Da mi sinu uhvati (da mi sinu uvati), bio bih gotov.« Važno je i Meštrovićevo upozorenje, da seljaci skrivaju lirske pjesme zbog nepovjerenja, jer u njima ima mnogo simbolike. Kako Meštrovićevi ljudi uzimaju svoje pjesničke slike iz prirode, dokazuje fonografirana pjesma njegove sestre Toše i druge žene, gdje mladić pita lijepu djevojku, zašto je zakasnila:

Al' si suncu dvore mela,
Al' misecu kosu p'ela.²¹⁸

²¹⁶ Pono II, str. 67.—69.

²¹⁷ Vidi M. Murko, *Das Original*, str. 75.

²¹⁸ Dalji tekst vidi: M. Murko, *Das Original*, str. 40.

Od običaja vrijedi spomenuti, da se ne loži vatra, dok je mrtvac u kući, a hranu donose najbliži susjedi, makar bili i neprijatelji (potvrda iz okolice Dubrovnika).²¹⁹ I u samom aristokratskom Dubrovniku gasila se vatra, kad je umrla služavka, jer, kako veli Ivo Vojnović u »Maškaratama ispod kuplja«, »ona je bila naša«. I u ovim riječima se ogleda visoko socijalno osjećanje staroga Dubrovnika, u kojem djeluje uzorni uboški dom već od godine 1347.

Mnogo uspomena na junake epskih pjesama čuva se u narodnoj tradiciji na različnim mjestima. Usred Bukovičke Gore pokazuje se »Markov kamen«, velika hridina, koja je tobože bila njegova očinska kuća (ojčevina²²⁰). Kod Pirlitora²²¹ je navodno bila njegova majka, sestra vojvode Momčila. Kraj Višegrada se vide kopita konja Đerdeleza Alije i slično. Sâm sam imao priliku da četiri puta fotografiram grad proklete Jerine. Zanimljivo je, kako se ovakve tradicije mogu prenijeti na udaljena mjesta. Na Korčuli mi je pričao pjevač Jozo Lendić, rodом iz Imotskoga, da je iza Ferizovića, kasnije Uroševca, na Kosovu vidio devet kamenova i deseti veći, koji su predočivali Juga Bogdana i Jugoviće. No najpoučnije je ono, što priča Josef Holeček o cipeli Kraljevića Marka u Dubrovniku.²²² »Kad su godine 1875. za hercegovačkog ustanka dolazili u Dubrovnik hercegovački bjegunci, nije bilo među njima ni jednoga, koji se ne bi zaustavio pred velikom crvenom cipelom, koja je visjela nad radnjom postolarskog majstora u glavnoj ulici. Cipela je bila reklama, od lima i crveno oličena. Svi Hercegovci, starci, žene, djeca, čim bi opazili cipelu, složili bi se u mišljenju, da je to cipela Kraljevića Marka, zapanjili bi se i gotovo ostali zuriti u nju.«

Turska prošlost narodnih pjesama i danas je još živa u mnogim krajevima epskoga područja. U kršćanskim krajevima, koji su bili oslobođeni većinom već potkraj 17. stoljeća, sačuvalе su se različne uspomene na turska vremena, naročito u građevnim spomenicima.²²³ Od džamija, koje su pretvorene u kršćanske crkve, dajem fotografije iz Drniša i Klisa, a iz Drniša

²¹⁹ Za Bosnu potvrđuje ovaj običaj J. Trestik, *Slov. prěhled* I, 320.

²²⁰ Riječ nije potvrđena ni u Karadžićevu Rječniku ni u RJA.

²²¹ Pirlitor je udaljen sat i po do dva sata od Zabljaka pod Durmitorom na putu do Plevanja.

²²² Kraljević Marko. Preveo Josef Holeček. Na Smichově 1922., str. 6.

²²³ Ovakve uspomene čuvaju i pjevači, na pr. Kolaković Meho svršava jednu pjesmu ovako:

Ja sam čuo, a vidio nisam,
I sad kula Korčulović-Ibra,
Da se zove ku'a u Skradinu,
Da se nikad porušila nije.

(Hrv. nar. pjesme III, 350.)

i ostatke minareta. Najveća je, kažu, džamija pretvorena u crkvu u Hercegovom godine 1687. Od takvih spomenika sačuvalo se najviše bunara (bunar, česma) uz putove. U crkvi u Drnišu nalazi se slika, koja prikazuje protjerivanje Turaka iz Petrova Polja. Oslobođenje tvrđave Imotski od Turaka, koje se zbilo 1717., slavi pobožni narod 2. kolovoza. Kako je turska strahovlada ostala dugo u živu sjećanju naroda, dokazuje pripovijedanje kanonika Dulčića na Hvaru, koji nije bio pod turskim gospodstvom, ali je primio mnogo bjegunaca iz Turske, da se još njegov otac molio uveče, da ga Bog oslobodi od turske ruke.

Više nego riječi objašnjavaju kulturnu povijest i pojave, koje su s njom u vezi, bogate i gotovo isključivo vlastite fotografije, koje sam pokupio na putovanjima, zajedno s uvodnim tekstom, na koji ovdje upozoravam, da se ne bih ponavljao.

POSTANAK NARODNIH EPSKIH PJESAMA

Romantičkom mišljenju o narodu pjevaču (prema njem. das singende Volk) najbolji je izražaj dao sam Petar Petrović Njegoš:

Cujete li ko'o kako pjeva,
kâ je ona pjesna izvedena?
Iz glave je cijela naroda!

Slično je dubrovački pjesnik Medo Pucić posvetio svoje »Pjesme« (Karlovac 1862.) »najboljemu slovinskomu (t. j. jugoslavenskomu) pjesniku, Narodu«. No polagano je i kod Srba i kod Hrvata prokrčila sebi put spoznaja, da su i epske narodne pjesme djelo nadarenih pojedinaca, pjesnika, koji su dakako stvarali u duhu naroda ili, kako se danas točnije govori, narodnoga kolektiva, u kojem se smislu može tumačiti i spomenuta Njegoševa izreka.

Narodno ime za takva pjesnika ne postoji, a nije bilo ni potrebno, jer su stvaraoci epskih pjesama ostajali i većinom ostaju i do danas anonimni. No u novije doba čuje se već i u narodu književna riječ pjesnik (Nikšić, Trnovo u Bosni, G. Grbalj), a najnoviji crnogorski pjesnici epskih pjesama prisvajaju za se ime »narodni pjesnik«. Na Cetinju mi je pričao Lakić Pajović, da su u godinama 1876. i 1877. pjesme »ispjevali pjesnari,² knjižari (!, obično znači prodavača knjiga), književnici, od njih smo mi primili«. U Poljicima (Dalmacija) čuo sam³ i izraz pismar, no to na istom mjestu⁴ znači i pjesmaricu,⁵ a kod Vasojevića u Crnoj Gori poznat je pljesmar s epentetskim l umjesto pjesmar.⁶ Glagolu spjevati, koji je pored ispjevati vrlo običan, odgovara ime spjevalac, kako naziva pjevača i pjesnika Bojana Domnjaka, koji je pjevao Stj. Grčiću, učenj franjevac Mirko Čović.⁷

¹ Gorski vijenac, stih 291.—293.

² Iz prvotnoga pësny, pësan mjesto kasnijega pjesma.

³ Najveći je ondje »pismar« novijih pjesama o djevojkama Milan Smajić.

⁴ Znžo X, 181.

⁵ Ovo dvostruko značenje potvrđeno je i u Rj A IX, 879—880, 920.

⁶ Ppnp II, 248, 249.

⁷ Ppnp III, 249.

No vrlo je bogata narodna terminologija za stvaranje epskih pjesama. S objektom pjesmu⁸ ili bez njega upotrebljavaju se glagoli ispjevati, spjevati (Rogatica),⁹ spevati (Žiža, G. Milanovac, Trstenik, Rudnik, Mladenovac, Prokuplje), ispivati (makarsko primorje), spivati (makarsko primorje, G. Poljica), spljevati¹⁰ kod Vasojevića, izvesti, izvoditi,¹¹ sastaviti, sastavljati,¹² izmisliti, smišljati, stvoriti, stvarati, spjesniti (Sandžak), raditi pjesme, napraviti pjesmu, krojiti (Trstenik), skrojiti (Žiža, Rača), sklapati na svoj način (iz rata 1876.—1877., Nova Varoš), sklepati¹³ (Metković), sklopiti (Rogatica), skrpiti (Rudnik),¹⁴ složiti, izumiti (G. Poljica), izventati¹⁵ pjesmu (Konavle), skloniti pjesmu (Korčula)¹⁶, komponiti (iz talij. comporre, compânere, Korčula).¹⁷ Značenje ovih termina tako je jasno, da nisu potrebna etimološka ili semantička tumačenja. Moramo spomenuti samo to, da su neki izrazi više ili manje pejorativni: sklapati, sklepati, sklopiti, skrpiti. Osamljeni glagol knaditi, sknaditi, isknaditi pjesmu u značenju ispjevati i usavršiti pjesmu, koji sam čuo godine 1913. u Hercegovini,¹⁸ našao sam i u Kalinoviku u jugoistočnoj Bosni, koji je pripadao staroj Hercegovini: knaditi, t. j. pjevati na pr. o neuspjeloj ženidbi, sknaditi u značenju »iz svoje vlastite glave dodati, poljepšati, ispuštiti«; glagol nadoknaditi u značenju »dodati u pjesmi« poznat je u Poljicima u Dalmaciji.

Od narodnih epskih pjesnika izjavio je Dragić Stanišić Vasika (Glasinac, jugoistočna Bosna), da je sastavio pjesmu iz svoje glave, prema svojoj pameti, da to ima u mozgu, u glavi, da ima svoju

⁸ Da pjesma znači poglavito epsku pjesmu i u ustima žena, vidi pogl. VI.

⁹ U značenju »ein Lied dichten« Vuk Karadžić (Rječnik 725) navodi samo »spjevati; ispjevati znači kod njega »aussingen, absolvo cantum«. RJA (III, 928) navodi, da se oba lika upotrebljavaju u istom značenju i dobro objašnjava pravo značenje glagola ispjevati: »svršiti pjevanje (jer se pjevalo sve, što je trebalo ili što se htjelo pjevati). Prepozicija is- (= češ vy-) služi zaista za perfektiviranje g'ago'a (vidi Miklosch, Vergleichende Syntax der slav. Sprachen 210), ali prepozicija »-« upotrebljava se poglavito u značenju lat. de- (pravac odozgo prema dolje, na istom mjestu 246). Prema mojem iskustvu i bilješkama većinom se upotrebljava glagol ispjevati u značenju spjevati i kod srpsko-hrvatskih pjevača i kod naroda uopće.

¹⁰ Ppnp II, 248.

¹¹ Zanimljiv izričaj: nijesam izvodio, mogao bih izvesti čuo sam u Nikšiću od Nikole Polekšića iz Drobnjaka.

¹² U Muću u Dalmaciji čuo sam i ovo: ima sklonost na sastav pjesama.

¹³ Nema u Vuka.

¹⁴ »Moravku djevojku vojnici sami skrpili« (G. Milanovac).

¹⁵ RJA ne navodi; riječ potječe iz talij. inventare.

¹⁶ U ovom značenju nije za ilježno u Karadžićevu Rječniku.

¹⁷ Potvrđeno kod čakavskih književnika u značenju složiti, t. j. na pr. knjigu.

¹⁸ Vidi moj članak »Glagol knaditi«, Beličev zbornik, Beograd 1937., str. 225.—229.

prirodnu pamet i da mu je to dao sam Bog.¹⁹ I drugi pjesnici naglašuju, da rade »iz svoje glave« ili samo »iz glave«. Jedan pjeva »po sebi, prirodno«, ima naročit dar, drugi pjeva od prirode (od prirode imain, da pjevam). I publika govori o prirodnom naročitom dāru (od prirode ima osobiti talent), a obrazovani ljudi su svijesni, da je takvu pjevaču pjesniku potrebna i fantazija (mašta).²⁰ Formalna strana ovoga dara nije tako rijetka među narodom, koji još živi u epsko doba, u kojem se često nalaze ljudi, koji govore u stihovima ili bar u ritmičkoj prozi, koja lako prelazi u stih. K dokazima za to²¹ dodajem i ove značajne činjenice: Školski nadzornik Kirinčić, dok je služio u mjestu, gdje je pokopan Kačić i gdje danas već epska pjesma samo životari među ljudima, davao je školskoj djeci u Zaostrogu zadaće u pjesmi, a sva su ih djeca napisala u desetercu. U Zadru je napisao zadaću »Moja majka« u desetercima učenik šestoga razreda gimnazije E. Tomaseo, koji je bio talijanaš.²² I u dalmatinskim su gradovima poznate vrlo duhovite improvizacije i čitavi životopisi u stihovima. Ovakva pjesnička nadarenost vrlo je raširena osobito u Crnoj Gori, premda Josef Holeček pretjeruje, kada tvrdi,²³ da je u Crnoj Gori svaki čovjek pjesnik, počevši od djeteta pa do starca na umoru.²⁴ Ispravnije tvrdi Novica Šaulić, noviji skupljač narodnih pjesama,²⁵ da je po Hercegovini, Sandžaku i čitavoj sjevernoj Crnoj Gori i u novije doba nalazio ljude iz naroda, koje može svaki i najmanji značajan događaj inspirirati, da pišu ili govore bez prestanka stotine i tisuće stihova logički, ritmički i sa svim znakovima pravoga pjesništva. U Bosni su za austro-ugarske okupacije pisali zemaljskoj vladi i prizive i žalbe u stihovima.²⁶ To potvrđuje i Josef Holeček²⁷ na temelju slabo pismenih pisama o nezadovoljstvu zbog okupacije: »U svakom pismu bila su mjesta pjesnički osjećajna i pjesnički izražena metrikom srpskih narodnih pjesama. U pismima muslimana bilo je više elemenata narodne poezije, jer su oni bili manje pismeni, pa su pisali tako jednostavno i iskreno, kao da su vadili riječi ravno iz duše i stavljali ih tako na papir«. Tek u novije doba misle neki ljudi, da za pjesnika čovjek mora

¹⁹ Ja sam iz glave sastavio, iz svoje pameti, iz svoje glave, imao u mozgu, u glavi, prirodnu svoju pamet, Bog sam dao.

²⁰ U Kuršumliji su mi pričali o jednom ovčaru kao o najvećoj budali (ludaku), koji je sastavio pjesmu o ratu od godine 1915. sve do kraja rata, koja se pjevala i prepisivala.

²¹ Bericht II, 44.

²² Pričao mi direktor gimnazije Bruno Marčić u Kotoru.

²³ Za svobodu I, str. 39.

²⁴ Čak je i za Slavonce tvrdio u drugoj polovini 18. stoljeća M. A. Reljković, da su njegovi zemljaci (domorodci) svi od reda »pivači i od naravi pjesnici« (vidi pogl. X., str. 319.).

²⁵ Knjiž. sever IV, str. 317.

²⁶ Bericht II, 43.

²⁷ Srb. nar. epika I, str. V.

biti školovan (Gruža u Srbiji, Cavtat) i da i usavršiti pjesmu mogu samo školovani ljudi (Ljubovija).

Pjesnike epskih pjesama nalazimo najviše među samim pjevačima. U poglavlju o njima spominjem one, koje sam sâm vidio ili za koje sam čuo. Nije lako točno odrediti, tko je pravi pjesnik epskih pjesama. Sami pjevači često se ne hvale svojim autorstvom, a imaju i razloga da ostanu anonimni ili čak da zatajuju svoje pjesme, da ne bi doživjeli neugodnosti. Nekoliko puta me je publika upozorila, da pjevač pjeva svoju pjesmu. Teško možemo nazvati pjesnikom onoga pjevača, koji sam sastavlja svoj pretpjev ili svoj svršetak uz pjevanu pjesmu, koji umije improvizirati zdravicu gazdi ili gostu (na pr. meni i mojim sinovima) i koji zna sastaviti kakvu prigodnu pjesmu ili kakvu čestitku o rođendanu ili o drugim događajima. Ja sam sâm zbog takvih razloga podcjenjivao pjevača Tanasija Vučića, s kojim sam u Pragu dugo radio, i nazvao sam ga samo pjesničkim improvizatorom, dok n'sam tek iz njegovih nekrologa saznao, da je sâm ispjevao neke epske pjesme (vidi pogl. V.). Pjesnik nije još ni onaj, koji je ispjevao samo jednu pjesmu, što mi je na pr. priznao u Lužnicama kod Kragujevca bogati seljak Svetomir Maksimović, koji je ispjevao samo pjesmu o balkanskom ratu prema pričanju jednoga susjeda, ili skitalica, ali vrlo sposoban pjevač Joko Radonić u Budvi, koji je ispjevao samo jednu pjesmu o svjetskom ratu.

Zanimljiviji je broj pjesnika među pjevačima. Tako se u Trsteniku u Srbiji od osam pjevača prijavilo šest za sastavljanje pjesama: čuveni Svetislav Jaćimović, Vladimir Radić, Vitomir Jovanović, Dimitrije Poskić, Ognjen Savić i četrnaestgodišnji Milan Ivanović. Nedaleko od samog Beograda u seoskoj općini Topola (bez gradske), koja ima 3000 stanovnika, ima sedam, osam pjevača, sve mladih ljudi, koji svi sastavljaju pjesme sami. U Crnoj Gori u Nikšiću izjavili su Dušan Zeković i drugi pjevači: »Svi smo pjesnici i umijemo sami ispjevati pjesme«. Ova tvrdnja bila bi krajnost, koja se može i do neke mjere mora ograničiti. Suprotno sam čuo u Kuršumliji od Puniše Stožinića, koji je izjavio, da se na pedeset pjevača može naći samo jedan umjetnik-pjesnik, koji umije prikazati naša stradanja i ratove.

Sigurno je, da se na čitavom epskom teritoriju nalaze pjesnici svake vrste. Navodim kao primjere samo imena takvih pjevača na istoku u Srbiji i na zapadu u Dalmaciji. Odmah u Loznicí zabilježio sam Nikolu Đurđevića iz jadranskoga sreza i Peru Karavlahu, a u Ljuboviji Milorada Tomića. Trstenik, Topolu i Lužnice već sam spomenuo. U Mladenovcu se pohvalio svojim ratnim pjesmama Blagoje Arambašić, seljak željezničar, od kojega potječe i poznata pjesma »Propast Srbije 1915.«. U Kuršumliji su mi osim već spomenutog »ludaka« nabrojili kao pjesnike o pograničnim bojevima Aleksandra Milačića iz Merdara, Krstu Žuvića

iz Rače, Mašiku Vasojevića iz Vasiljeva, Lazara Nikića iz Gajtane, Ilju Markovića iz Rače i Miloša Veličkovića, rezervnog oficira i zemljoradnika. O topličkom ustanku protiv Bugara i Austrijanaca godine 1917. kupio je Božidar Pavlović čitavu knjižicu pjesama Mihajla Jakšića iz Dobroga Dola i drugih. Meni je poznat »Toplički ustanak u narodnim pesmama« Save Vukomanovića.²⁸ O guslarima improvizatorima na Zlatiboru (kod Užica) obavještuje Ljubiša R. Denić.²⁹ Jednoga od njih, Sretena Kuzelju, vidio sam u Prijepolju; ispjevao je pjesmu o zauzeću Bitolja, a imao je i pjesme o ratu godine 1918., koje je htio štampati.

Samo u onom dijelu Dalmacije, koji sam proputovao godine 1931.—1932., zabilježio sam kao pjesnike jednoga pjevača iz Imotskoga, koji je ispjevao pjesmu o Stj. Radiću, Jurelu Tomu u Sinju i Radića Ambroza u Poljicima. Iz Podgore mi je kao pjesnik o svjetskom ratu spomenut pjevač Pavlinović. U okolici Metkovića tvrdio je pjevač Ivan Taslak, da umije složiti pjesmu iz svoje glave, a i kontaminirati pjesme. U Malom Prologu nad Metkovićem odali su pjevači, koji su radili na cesti, da je među njima pjesnik Milan Božinović. Božo (Bojan) Domnjak u Zlopolju, čije je pjesme izdavao fra Stj. Grčić, sastavio je oko stotinu pjesama o svačemu, samo ne o ratu, a mnoge pjesme, koje je on pjevao, izmijenio je.³⁰ U Otavicama u Meštrovićevoj kući upoznao sam se s Ilijom Reljanovićem, koji je ispjevao bezbroj pjesama, a sam kipar Ivan Meštrović ostavio je dječake imitacije pjesama iz hrvatske povijesti, koji se čuvaju u Splitu, Zagrebu i Kninu (vidi pogl. V.). U Vinjercu kod Biograda umro je 13. IX. 1932. devedesetitrogodišnji šimun Magaš, koji je ispjevao poznatu pjesmu »Boj pod Visom«, u kojem je učestvovao godine 1866. na admiralskom brodu »Tegetthof«. U pjesmi je proslavio junaštvo dalmatinskih mornara i slavnoga admirala.³¹ Od otočana sastavljao je pjesme o svjetskom ratu pjevač Barhanović iz Bola na Braču. Od Hrvata katolika bili su pjesnici i pjevači Đuro Mantalica i Pero Šiša u Mihanićima, Bratićević Niko, priprost seljak, za kojega sam u Grudi čuo da umije lijepo »sastaviti« kao književnik o bilo čemu. Vrijedan je pažnje bio i Ante Dončić, sedamdesetogodišnji ribar u Mulu kod Kotora, koji je opjevao ustanak u Krivošiji godine 1869.³² I najzad »izdaju Lovćena« od kralja Nikole. O pravoslavnim pjevačima u Boki Kotorskoj bilježim samo to, da ih je prije bilo više,

²⁸ Sastavio Sava Vukomanović, učesnik Topličkog ustanka. Prepisao Dragutin V. Risančević, sekretar Centralnog odreda Kuršumlija. Kuršumlija, 1932.

²⁹ Glasnik etn. muz. Beograd XIII, 140—141.

³⁰ To potvrđuje fra Mirko Čović, Pnp III, 249.

³¹ Jadranska pošta 13. IX. 1932. O drugim pjesmama o boju pod Visom vidi pogl. X.

³² Pjesmu o krivošijskom ustanku ispjevao je i Mirko Lakićević iz Zvečave u Boki Kotorskoj.

jer mi je u G. Grblju bilo rečeno, da su u starije doba narodni guslari mogli ispjevati pjesmu i o najmanjem događaju.

Ali pjesme svih ovakvih pjesnika ne preuzimaju drugi pjevači. Zato neki pjevači sami upozoravaju na svoje uspjehe u narodu. Na pr. Andrija Mitrović u Drinjači (jugoistočna Bosna) izjavio je, da su njegove pjesme primljene u čitavom zborničkom kotaru. Dobrosav Fičović Molović u općini zvečanskoj na Kosovu izgubio je zapis pjesme o tome, kako su napredovali na solunskoj fronti, dao ga je vojsci, ljudi su ga čitali, učiti iz njega pjesme i pjevali je. U Nikšiću je Blažo Nikčević imao pisane, još neštampane pjesme, koje pjevači pjevaju. Ljubomir Šoškić iz sela Ulotina, kotar Andrijevice, ispjevao je, ali nije štampao pjesme, na pr. »Pogibiju jednoga bratstva u svim ratovima, od balkanskoga do svjetskog«, koju su od njega naučili seljaci i pjevaju je.³³ Dušan Joković u Foči nije imao zapisane pjesme, nego ih je nosio u glavi, pa su ih dakle drugi pjevači mogli od njega primiti, a i primili su ih samo po pjevanju. U Novopazarskom Sandžaku, gdje se dobro očuvalo prvobitno stanje narodne epike, ljudi vole pjesme o različnim novijim događajima, koje se slušaju nekoliko puta i šire se. Tako među pjevačima u Sjenici Rajko Petrović ima tri dobre, a od Dušana Jerinića primljeno je dvadeset pjesama, koje se pjevaju većinom u kafanama i idu daleko po čitavom Sandžaku.

Preduvjet za nove pjesme uvijek je nekakav događaj, ratni ili iz svagdanjega života. Pjesnici sami naglašuju, da pjevaju samo o onom, što su sami doživjeli ili vidjeli, ali drugi priznaju, da pjevaju, što su slušali (vidi dolje), drugi opet, da su dobili materijal od različitih lica, naročito u ratu od samih zapovjednika i visokih oficira, na pr. Sv. Jaćimović od Petra Živkovića, potonjeg ministra predsjednika, koji je u ratu od 1914. do 1918. bio komandant konjičkog puka i divizije kraljeve garde, i od drugih viših oficira. Niko Vučelić iz Vasojevića pričao mi u Gusinju, da su komandanti bilježili tok borbe i davali bilješke ljudima, koji su imali dar pjevanja, da ispjevaju (sastave) pjesmu. U novije doba u Crnoj Gori »narodni pjesnici« čak su obilazili različne komandante i tražili njihove dispozicije kakve bitke, da bi ih mogli proslaviti. Odatle se vidi, da o »junacima« ne mogu pjevati samo junaci, kako na pr. misli prof. Gesemann i zahtijeva i kritik A. G. Matoš,³⁴ ali poznati su i ovakvi slučajevi. Na pr. Dušan Joković iz Foče pjevao je o bojevima u Italiji, u prvom redu o bojevima od Soče do Piave, na temelju svoga iskustva, jer je u »šturmbataljonu« bio uvijek prvi. Najzanimljiviji je primjer junaka pjesnika crnogorski vojvoda Mirko Petrović (vidi pogl. X.), čiji je »Junački spomenik« istinski spomenik crnogorskim junacima, no ovaj junak, a ni drugi junaci nisu pjevali sami o sebi. Da li su uvijek

³³ Potvrdio je to Niko Vučelić iz Vasojevića u Gusinju.

³⁴ Savremenik 3. III. 1913.

tako postupale i hajdučke harambaše, to ne mogu odrediti; svakako su često sami pjevali i utjecali na hajdučke pjesme i njihovu ideologiju.³⁵ U novije vrijeme pjevao je komita Jerotije Đenadić iz Vrbovca o topličkom ustanku godine 1917. većinom o sebi. Za pitanje junaka-pjevača bit će vrlo zanimljiv dnevnik Jusufa Mehonjića, koji je u desetercima opisivao svoje borbe protiv Srbije, Crne Gore, Austro-Ugarske i napokon protiv Jugoslavije godine 1931. zajedno s Huseinom Boškovićem.

Buntovnički vođa Jusuf Mehonjić izgubio je godine 1923., kad je bio proganjan, u rijeci Limu svoju kožnu torbu, koja je prenesena u ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu.³⁶ U njoj je Mehonjić imao svoj mali arhiv, u kojem se našlo i pismo i fotografija Kemal-paše; pet knjižica, ali ne sasvim ispisanih, sadrži dnevnik s natpisom »Pljesmarica« (t. j. Pjesmarica s epentetskim l kao u Vasojevića u Crnoj Gori).³⁷ Ova pjesmarica je pisana srpskom ćirilicom s mnogo pravopisnih pogrešaka³⁸ i s čestim povezivanjem riječi; jezik je srpsko-hrvatski ljevakskoga govora s dija-lekatskim osobinama Sandžaka i s mnogo turskih riječi. Stihovi u desetercu pisani su neodijeljeno, ali njihovi se završeci mogu lako odrediti združenim srokovima (a a, b b). Kao primjer pjesničkog prikazivanja njegove djelatnosti i mišljenja navodim ovaj odlomak:

Evo Vakta (tur. vakat = vrijeme)³⁹ od Rata Balkana
Kako činiš hizmet (služba) za sultana
Porad Vjere i svoga Vatana (dom)
Rad Turskoga ljuta sibijana (mala djeca)
Rad Namuza (čast⁴⁰) Našega sultana
svesam Protiv Dinskoga (din = vjera) dušmana
u komitu iz patijo (ispatio) dušu
Ne ostaje Brda Ni Do'ine
Ni Ze'ene Gore Ni Planine
što Nijesam Krvljom ob'ijo (obojio)
i moljem Plačom Probudijo
Dr(a)gi care Tebe čekajući
Dabi Nanas. okrenuo G'avu

³⁵ U tom se sažem sa Sv. Matićem. Srp. knj. g'asnik XXXIII. Od najnovijih hajduka Tandarić i njegov muslimanski drug Vrabac nisu umjeli ispjevati pjesmu, a i drugi su je ispjevali o njima; voljeli su ih, jer su uzimali bogatašima i davali si masima. To je bilo i razlogom omiljenosti novijeg hercegovačko-dalmatinskog hajduka Simića.

³⁶ Opširnije sam o tom izvijestio u članku »Epischer Volksgesang im ehemaigen Sandžak Novi Pazar« u Prager Presse 25. I. 1925.

³⁷ Kao primjer navodim potpun natpis prve knjižice: Pljesmarica Jusufa Mehonjića što je Radijo Po Sandžaku u Protiv crne Gore i Austrije od Vakta Godine 1912 Pado 1918 G dine. Naslov pete knjižice naglašuje suradnju s Boškovićem ovako: Pjesmarica Jusufa Mehonjića i husejina Boškovića štasu Radili po sandžaku u protiv Srbiji 1921.

³⁸ Dijeli pogrešno i riječi, na pr. iz Bavljaio mjesto izbavljaio, iz patijo mjesto ispatio.

³⁹ Na više takvih riječi, kojih nema u rječnicima, tumači L. Marjanović, Hrv. nar. pjesme III, IV.

⁴⁰ Rj A (VII, 463) ima namus, što je identično s turskim oblikom.

Evo Vakta Devet godina dana
Komitujem u protiv dušmana
A sve čekam Nazar⁴¹ od su.tana
Pasam Boga jamin⁴² učinijo
Dckse šeću Postamboli (= Stamboli) Turci
i Drugari Pop'anini Vuci
Neću Vlaškoj Postupiti Ruci.

Prema ovom odlomku i prema drugima, koje sam čitao, Mehonjić nije bio velik, natprosječan narodni pjesnik, premda bi i njegov pjesnički jezik zasluživao veću pažnju. No osobito bi bila zanimljiva kritička ocjena istinitosti u prikazivanju njegovih djela i doživljaja. Ipak je na pr. čudnovato, da je mogao triput pobjeći iz zatvora, pa i iz austrijskoga. Zanimljivo bi bilo saznati i to, da li su ovog istinskog junaka opjevali i drugi pjesnici pjevači i u kolikom su se stepenu proširile pjesme o njemu. Malo je vjerojatno, da su zapise njegovih vlastitih pjesama upoznali drugi pjevači.

Kao i zapovjednici vojske, tako mogu i drugi ljudi utjecati na postanak narodnih pjesama. Tako je Branko Radićević, oficir iz Bjelovara u Hrvatskoj, prešao godine 1912. u Srbiju, a odatle je godine 1914. otputovao u Ameriku s guslarom, kojemu je sastavio pjesmu, da je pjeva u velikoj gostionici, gdje su se sastajali radnici, koje je htio predobiti kao dobrovoljce za jugoslavensku vojsku. Djed srpskoga književnika Iva Čipika, rodenoga u Trogiru, sastavljao je pjesme o svakoj prigodi, većinom u osmercima, a štampao je i knjižicu o njemačko-francuskom ratu godine 1870., koju je i prodavao. Izričito mi je bilo rečeno, da uz gusle nije pjevao.

U Prokuplju mi je stodvadesetgodišnji Radenko Stevanović pričao, da je pjesme o bojevima s Turcima »ispjevala vojska«. Kolektivno stvaranje je zaista dokazano. Već godine 1913. dobio sam u Hercegovini obavještenja, da su se odmah naveče poslije bojeva pjevale u Crnoj Gori nove pjesme, kod kojih su surađivali sami borci, dok ih nisu dotjerali (doćerali). Takve pjesme dolaze u ruke i svojim školovanim redaktorima, a zatim se štampaju.⁴³ Godine 1930. čuo sam u Andrijevići u Crnoj Gori, da naveče poslije završena boja pjesnik, koji ima za to poseban dar — takvih je ljudi bilo mnogo — sastavi pjesmu, koja se odmah pjeva, te je drugi sudionici u boju dopunjuju (drugi iz toga izvedu pjesmu), a zatim je školovani ljudi (naučenjaci) napišu. Tako je bilo slučajeva, da pjesmu sastave dvojica ili trojica, pa je onda daju u štampu. U Šavniku mi je pričao pjevač Petar Vuković, da je u njegovoj četi Marko Daković bilježio glavne događaje boja, da je imao osobit dar (talent) za sastavljanje pjesama, koje su ljudi

⁴¹ Ove riječi nema ni u jednom rječniku.

⁴² Jamin se također ne nalazi u rječnicima, no moglo bi to biti amin s protetskim j.

⁴³ Bericht II, 41—42.

popravljali, dopunjavali, kritizirali, što je loše, a što dobro, i tražili dopune. Takve tvrdnje o popravljanju i štampanju pjesme, koju je sastavio pjesnik, a možda i sam guslar, nisu bile osamljene. Tako je razumljiva primjedba sedamdesetgodišnjega Vase Vitkovića u Trnovu (jugoistočna Bosna), da bi mogao ispjevati pjesmu pomoću drugih.

Imena mnogih sastavljača pjesama o balkanskom i svjetskom ratu, koje su naročito omiljene i značajne, već su često poznata pjevačima i publici. Tako je o ratu s Bugarskom pjevao Petar Perunović, »Zvjerstva bugarska« se pripisuju Mićunu Pavićeviću, »Mučki napad Bugara na Srbe« (štampan u maloj knjižici) ispjevao je Radule Novićević iz Plava, »Početak rata Austrije sa Srbijom« Veličko Bukić, godine 1930. tvorničar u Skoplju, rodnom iz sela Zabrdre, općina Kraljska, kotar Andrijevića, »Boj na Glasincu« i »Boj na Vikri« (Osvojenje Višegrada) Crnogorac major Knežević (u knjižici »Rat za oslobođenje«), »Prospast Srbije 1915.« Blagoje Arambašić u Mladenovcu, »Boj na Igristima« opjevao je Drago Dragić (vidi pogl. V.). »Boj na Šapcu (Ceru) 1914.«, »Kajmakčalanu 1916.«, »Patnju Srba u ropstvu« ispjevao je neki Cveo iz Stupanaca, okrug Valjevo, »Boj na Mojkovcu 1915.«, gdje su Crnogorci štitili povlačenje Srba, Radovan Bećirević, koji je bio podoficir. O ovoj bitki ispjevao je pjesmu, štampanu u jednoj »pjesmarici« u Nikšiću, i jedan učitelj, koji je sudjelovao u boju. Radovan Bećirević Trebješki i Ljubomir (Ljubo) Zeković Uskočki, koji obojica potječu iz općine Uskoci, kotar Šavnik, i Milan Vujačić vrlo su poznati crnogorski »narodni pjesnici«. Osobito često se spominje Radovan Bećirević Trebješki sa zbirkom štampanih pjesama (Borba, ropstvo i oslobođenje), u kojoj se opijeva prijenos Njegoševih kostiju na Lovćen i ovom prilikom prvi posjet kralja Aleksandra Crnog Goru. Pjesma »Dolazak kralja Aleksandra na Crnu Goru« pripisuje se i Ljubomiru Zekoviću; jednu je ispjevao Arso Arsenijević u Andrijevići, a jednu Vuko Adžić, redov u vasojevičkoj brigadi, koji je od kralja Nikole dobio čin rezervnog oficira, tako da o ovom značajnom događaju imamo odmah četiri pjesme. Koje su mi od njih pjevali pjevači, ne mogu utvrditi, jer sam na svojim putovanjima mislio samo na jednu. Na to, da se pjevaju tri pjesme o smrti nadvojvode Franja Ferdinanda, upozoravaju sami pjevači, a jedan baš zato nije htio ni pjevati nikakvu pjesmu, jer nije znao, koja je istinita. Jednu je od njih ispjevao Bosanac Jovo Mitković, mesar (kasapin) iz Sokolca, koji nije bio pjevač uz gusle, ali velik ljubitelj gusala, od kojega ju je dobio u prijepisu moj informator,⁴⁴ no on ju je čitao štampanu u drugom obliku. I o bitki na Kajmakčalanu postoje pjesme različitih pjevača: jednu je ispjevao neki Cveo (vidi gore), drugu prosti samouk

⁴⁴ Pričao mi je o tom žandarmerijski narednik Todor Radović u Sastavcima kod Priboja, rodnom iz sela Kruševca, kotar Vlasenica u Bosni.

(čuo sam u Čajet'ni), a najvažniju štampanu Sv. Jaćimović iz Trstenika u Srbiji (Proboj solunskoga fronta). Ako dodamo k ovim slučajevima i različne pjesme o smrti Smail-age Čengića, vidjet ćemo, kako može biti nepravilno traženje jedne prapjesme (njem. *Urlied*) o nekom historijskom događaju.

U predašnjem odlomku i već prije u čitavu poglavlju o štampanim pjesmama bilo je pokazano, kako se noviji sastavljači pjesama brinu oko toga, da im se njihove tvorevine štampaju. Mnogima je već pošlo za rukom, da izdaju pjesme pod svojim imenom, što je u jednoj zbirci uradilo i devet vojnika. Drugi se predstavljaju samo sa svojim inicijalima, treći s pseudonimima, a četvrti ostaju sasvim anonimni. Ne ću ovdje dopunjati svoje podatke, jer potpunost nije moguća, a neke su moje informacije i netočne, na pr. spomenuti Vuko Adžić, koji živi u Lijevoj Rijeci na putu iz Andrijevice u Podgoricu, opjevao je i boj na Glasincu i Grahovu godine 1914. u knjižici, koja je izašla u Nišu ili Šapcu. Obradu Šurbatoviću iz Nikšića štampala je neke pjesme o svjetskom ratu («evropskom ratu») »Slobodna misao« u Nikšiću. Iz evropskog rata odštampao je pjesmu o pohodu Vilima i Franja Josipa na Srbiju Vuksan Nikolić, sin komandanta milicije u Andrijevici. Upozoravam, da je neki Bastač iz Crnojevića Rijeke izdao pjesme, koje su ispjevane prema Šobajićevoj načinu samo s malom razlikom.⁴⁵ Knjižicu »Rusko-japanski rat« izdao je V. Valozić u Beogradu bez imena i u narodu se ne zna, tko je ispjevao ovu veliku pjesmu; autor tobože nije potpisan iz političkih razloga, jer Rusi ne bi mogli biti zadovoljni s njegovim djelom, koje prikazuje dezorganizaciju ruske komande. Pjesma ne može potjecati od Šobajića, jer je drugoga tona. Misli se, da ju je ispjevao sam knez-kralj Nikola,⁴⁶ no to je malo vjerovatno.

Za prvoga svjetskoga rata pjevalo se i o austrijskim pobjedama; takva je knjižica bila na pr. štampana u Šibeniku i dosta se prodavala.

O pograničnim bojevima godine 1876. na jugu Srbije neke su pjesme odštampali i stražari, ali rezervni potpukovnik Vuklje Todorović u Kuršumliji nije cijenio ovakve pjesme; izjavio je, da »čovjek trabunja«, a i za pjesme o balkanskom ratu držao je da su isto tako neozbiljne. Pjesmama o pograničnim bojevima on je ispravno prigovarao, da pjevaju o međusobnim ubojstvima iz osvete i drugih nejunačkih pobuda.

Već godine 1913. odgovorio mi je jedan hajduk u Hercegovini na moje pitanje, zašto sam ne opjeva svoja diela, da to nije potrebno, jer su to sada preuzeli novinari⁴⁷ i školovani ljudi. Od

⁴⁵ Pričao mi je to serdar Srednović na Cetinju.

⁴⁶ Informacija pjevača Draga Vasovića.

⁴⁷ Napominjem, da je Wilhelm Scherer nazvao srednjovjekovne putujuće pjevače (*fahrende Sängers*) putujućim žurnalistima (*wandernde Journalisten*).

drugog sam pjevača doznao, da su poslije bitke na Vučijem dolu godine 1876. došla k njegovu stricu dva školovana čovjeka (naučenjaci), koji su od njega tražili novčanu nagradu, da i njega u pjesmama uvrste među junake.⁴⁸ U ovom pogledu mogu konstatirati nepoželjan napredak. Kad je u doba austro-ugarske okupacije Crne Gore poginuo hajduk Radovan Peković, došao je k njegovu bratu »narodni pjesnik« Ljubomir Zeković i tražio 1000 dinara za to, što će ispjevati pjesmu o bratovoj smrti. Ne znam, kako se stvar završila, no pjesma je bila štampana. Bilo bi i razumljivo, da se traži prilog za štampanje ovakve pjesme; no ozbiljnije je, što mi je pričao potpukovnik Žižić iz Bijele (Drobnjaci), da je takav pjesnik došao k njemu, da je tražio od njega kao komandanta jedne brigade dispoziciju, a i novac za štampu, jer ga moraju podupirati ljudi, koje će on u pjesmama uzveličati (oglasiti po pesmama), pa je potpukovniku obećao: »Tebe i tvoju brigadu izvest ću na najviše mjesto, koje je moguće u Crnoj Gori«. No Žižić nije čeznuo za ovakvom slavom, pa je molitelja istjerao. Ali shvatljivo je, da on ima o takvim pjesmama, u kojima ima mnogo »lažnoga i prelažnoga«, vrlo loše mišljenje, tako da bi bilo potrebno, da se one zabrane, jer samo stvaraju nezadovoljstvo i profaniraju junaštvo. U plemenu Čevo kupili su neki ljudi slavu junakâ, a od toga je u n'kšićkoj »Narodnoj misli« nastala čitava polemika. To su loši primjeri istinitosti (istine) u crnogorskim pjesmama, koja se uvijek traži, a oni objašnjavaju i to, zašto su plemenske pjesme pod kontrolom samoga plemena, u kojemu odmah nastaju druge pjesme, ako ljudi nisu zadovoljni s prvima, i pod sličnom kontrolom obližnjih plemena, tako da u starija vremena nije bilo moguće veliko zastranjivanje od istine, premda neka pristranost nije nikad bila sasvim isključena. No kako se marilo za istinu, dokazali su Turci u Nikšiću. Kad su sastavljali pjesmu o pogibiji Vuka Lopušine, nisu znali glavne elemente o tome, kako su Trebiešani kupili vojsku i gdje su bili. Stoga su poslali kalajdziju, Srbina iz Nikšića, koji je znao pisati, da ondje radeći potajno ispita sve pripreme. Ova špijunaža u korist narodne pjesme ipak je vrhunac u traženju istine.

Posljednji primjer pokazuje, da je i za ratnu pjesmu potrebno više vremena, da se završi. Za balkanskog i prvog svjetskog rata pojavljivali su se doduše pjesnici među ranjenim i drugim vojnicima odmah na povijalištima i u bolnicama i na dopustima, a Crnogorac P. Perunović pjevao je odmah nakon završene bitke, na pr. »Osvojenje Kumanova«, a i u Crnoj Gori i Hercegovini pjevale su se nove pjesme obično neposredno poslije završenog boja. Već je Josef Holeček, koji je ipak dugo živio na hercegovačko-crnogorskim bojištima, bio svjedok sastavljanja i izvođenja pjesme,

⁴⁸ Bericht II, 42—43.

koje je sadržaj bio uzet iz događaja, koji se zbio dan prije,⁴⁹ no za austrijske okupacije Crne Gore nitko nije među pobunjenicima (komitama) sastavljao pjesme, jer u šumi za to nije bilo vremena, a nisu se smjeli pjesmom ni odavati. U G. Milanovcu u Srbiji rekli su mi, da pjesme ne nastaju u ratno doba, nego poslije ratova, a u Splitu u Dalmaciji čuo sam, da su pjesme mogle nastati i na bojištima, ali dok krv teče, teško se pjeva; i oni, koji su se spasili, mogu svoje doživljaje prikazati tek kada se umire. Pjevač Barhanović iz Bola na Braču i Pavlinović iz Podgore sastavljali su pjesme za prvoga svjetskog rata (radili pisme iz glave), ali oficiri, poglavito kapetan, govorili su: »Mi smo u ratu, ne smijemo se hvaliti«.

Već je često bilo spomenuto, da je nuždan preduvjet za novu pjesmu nekakav događaj (događaj, događaj,⁵⁰ kad se desi nešto). Pjevači sami veoma naglašuju, da mogu pjevati o nečem, što se dogodilo, pri čemu su bili nazočni, što su vidjeli (»očevici«, Bar; »očividac«, Budva; tu sam bio i svojim očima gledao, Kladanj). I četrnaestgodišnji pikolo u hotelu u Podgorici odgovorio je na moje pitanje, da doduše nije sastavio nijedne pjesme, ali da bi je mogao sastaviti, kad bi imao slobodnog vremena i kad bi imao događaj. No ovo pravilo ima i svoje izuzetke. Pjevači sami priznaju, da su sadržaj čuli od drugih ljudi ili ga uzeli iz novina (na pr. o balkanskom ratu) i iz kakvih knjiga. Pjesmu iz knjiga mogao im je pročitati i netko drugi, a oni su napravili novu (pročitao jednu pjesmu i izvodi drugu). U Žiči u Srbiji rekli su mi za zemljoradnika Jakova Jankovića ovo: »Ispricajte mu događaj, a on će sastaviti pjesmu (sastaviti, skrojiti)«. Vrlo je važno bilo opažanje u G. Poljicima u Dalmaciji. Kad je Banić Marko pjevao pjesmu »Ivan Zadrani«, spomenuo je netko od prisutnih, da ju je sastavio Pere Pirnović prema pričanju starih ljudi. To znači, da i danas usporedno žive usmena tradicija u pjesmi i prozi i da one mogu jedna na drugu utjecati.

Petar Petrović Njegoš stvorio je čuveni stih:

Bez muke se pjesma ne ispoja.⁵¹

To vrijedi naročito o ratnim pjesmama i njihovim junacima, koji su često opijevali svoje doživljaje. To se na zanimljiv način potvrdilo za svjetskog rata u austro-ugarskoj vojsci. Na fronti na Soči jedan je Hrvat iz Dalmacije um'o različne ratne događaje pričati u desetercima. Profesor Lovrić htio je sačuvati ovakva nadarena čovjeka, pa ga je držao kod divizije, da ne pogine, ali tako je on

⁴⁹ Pisne hercegovske. Praha 1877. Predgovor.

⁵⁰ Prema RJA (III, 559, 565) u književnosti je običniji lik događaj, koji sam čuo i ja (Sjenica, Boka), ali pretežno se upotrebljava događaj, koji se lik nalazi i u Kačića.

⁵¹ Gorski vijenac, stih 603.

izgubio priliku da pjeva. Pod utiskom doživljaja pjevale su se pjesme i u zatvorima i u logorima za internirane, na pr. u Aradu u Mađarskoj. Kako može događaj svagdanjeg života djelovati na pjevače, pričao mi je Milorad Tomić u Ljuboviji (Srbija). Kad je grom ubio ženu, to je na njega snažno djelovalo, razljutio se, počeo trčati i ispjevao pjesmu. No da pjesme nastaju i u tišini i dokolici, rečeno mi je to u Goraždu tako, da se pjesme izmišljaju, kad je čovjek besposlen.

O stvaralačkom procesu novih pjesama pričao mi je sjajan improvizator učitelj Kilibarda, da je potrebno pjesmu zapisati i nekoliko puta uz gusle pjevati, da se zapamti, i da je lakše pamtiti tuđu pjesmu nego svoju. Pjevač-pjesnik Svetislav Jaćimović rekao je također, da ne može ponoviti svoju improvizaciju: »Ja ću skrojiti, ali ne će to biti isto, samo jezgra će biti ista«. I pri fonografiranju jedne narikače upozorio me njezin sin profesor, da se tekst ne će slagati s prijašnjim pjevanjem, jer pjevačica svaki put improvizira.

Da se nove pjesme pjevaju prema shemi starih pjesama, poznato je, ali među publikom čuo sam i ovu primjedu: »Tko sastavlja kao prije pet stotina ili prije trista godina, to nije pjevač«. Zanimljivo je, da su u Makedoniji buntovnici (četnici), poglavito učitelji, sastavili nove pjesme po uzoru starih u makedonskom dijalektu, u kojem se u Makedoniji pjevaju i stare pjesme o srpskim kraljevima i povijesti, na primjer: »Sobrale se tri srpske vojvode«.

O kompozicionoj shemi i herojskoepskoj stilizaciji, kako ju je prikazao prof. G. Gesemann,⁵² zabilježio sam na putovanjima samo nekoliko primjera, također i iz Dalmacije,⁵³ kako se ženidbe i učesnici na njima prikazuju prema feudalnim uzorima, i da se takve heroizacije upotrebljavaju i u humorističkom oponašanju na svadbi kakva siromašnog čiče, što je bilo poznato već Vuku Karadžiću. U Crnoj Gori heroiziraju se (prenose u herojsko) i u kolu svi važniji događaji, na pr. kako djevojka goni austrijske straže (pogoni patrolje) i boj između buntovnika (komite) i Austrijanaca.

Često sam već upozorio na to, da je svaki pjevač do neke granice improvizator, jer ni početke pjesama poslije nekoliko minuta ne ponavlja jednako, i da više ili manje mijenja, jer ne uči pjesme naizust kao kakav deklamator, nego slobodno operira svojim uzorkom i svojim pjesničkim materijalom. No

⁵² Studien zur südslavischen Volksepik, Erste Folge, Reichenberg 1926. (= Veröffentlichungen der Slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universität in Prag, I. Reihe, Heft 3), str. 65.—96. Usporedi moju recenziju ove rasprave: Euphorion, Bd. XXIX (1928.), 297—303.

⁵³ Radić Ambroz u G. Poljicima prikazao je na herojski način, kako se ženio Jozo Banić.

mnoge su promjene namjerne iz razliĉnih razloga. Glavno je, da Źele pjesmu popraviti i dotjerati prema svojem mišljenju i ukusu. Tako mi je Puniša StoŹinić u Kuršumliji izjavio, da sam dodaje, gradi, prerađuje dosta odlomaka i dodaje naše Źalosti (ja sam priloŹim, gradim, dosta odlomaka sam prenovio, dodavao naše Źalosti). Đuro Mantalica u M'hanićima pod Dubrovnikom priznao je, da je dosta dodao, ukrasio (dosta priloŹio, iskitio). I slušaĉi upozoravaju, da mnogi pjevaĉi »stvaraju, dodavaju, mijenjaju«. Drugi put sam ĉuo, da dopune narodnu pjesmu, ukrašuju (kite). I u jugoistoĉnoj Bosni u dijelu stare Hercegovine upotrebljava se poseban glagol *sknaditi* za dodavanja i ispuštanja u pjesmama i za njihovo dotjerivanje; ima samo malo pjevaĉa, koji ništa ne dodaju. Zato sam već davno rekao, da dobar pjevaĉ moŹe pjesmu popraviti, ali loš i pokvariti. Tako sam u Srbiji u krugovima inteligencije ĉuo mišljenje, da su neke pjesme u narodu bolje nego u Vuka KaradŹića, a u Źabljaku u Crnoj Gori jedan je uĉitelj rekao, da su narodne pjesme bolje nego u knjizi. No pjevaĉi mijenjaju i od nuŹde. Tako je Arandel Milovanĉević u Topoli (Srbija) nauĉio pjesme iz knjige, ali sve nije razumio, pa je zato dodao. Drugi je pjevaĉ mijenjao, jer je nešto zaboravio. Treći je opet nešto ĉuo i nešto ispjevao, pa je tako nastala pjesma (malo ĉuo, malo ispjevao, tako je ispala pjesma).

Upozoravam na jednoga pjevaĉa, ĉije bi se izmjene dale kontrolirati i studirati. Franjevac Stjepan Grĉić sretno je zamislio, da izda pjesme jednoga pjevaĉa, dalmatinskog lonĉara BoŹa Domnjaka u Zlopolju, koji je sa svojom robom putovao na sajmove daleko po Dalmaciji i susjednim zemljama. Grĉićeva alegoriĉna srednjovjekovna tumaĉenja moŹemo lako ostaviti po strani, ali velik je nedostatak, kao što svjedoĉi fra Mirko Ćović,⁵⁴ što Grĉić nije zabiljeŹio, da li je neke pjesme sastavio sam Domnjak ili ih je preinaĉivao ili od razliĉnih pjesama sastavio (kalupio) i t. d. Mnogo bi se od toga dalo utvrditi potankim studijem Domnjakovih pjesama, poglavito na temelju zbirke pjesama Matice Dalmatinske, bosanske Jukićeve i drugih zbirki pjesama, pri ĉemu bi ipak valjalo imati na umu i usmenu tradiciju Dalmacije, Like u Hrvatskoj i zapadne Bosne i Hercegovine, koje je Domnjak dobro poznao.

Bilo bi uopće umjesno zahvatiti i repertoar drugih boljih pjevaĉa, pa ga usporediti s drugim štampanim i neštampanim pjesmama ili bar studirati razliĉne varijante pojedinih pjesama s ovoga gledišta. Mogu se također očekivati određeni rezultati za karakteristiku nekih pjevaĉa ili krajeva, u kojima su pjesme nastale ili se najvećma pjevaju.

⁵⁴ Ppnp III, 249.

Općenito se može reći, da su pjesme, koje pjevači znaju iz usmene tradicije ili iz knjiga, građa za različne izmjene i sastavljanje novih pjesama, isto tako, kao što i umjetnički pjesnik može upotrebljavati svakakve izvore. Tako pjevači izmišljaju o poznatim junacima nove pjesme, mijenjaju imena junaka,⁵⁵ prenose na njih djela drugih junaka, lokalizuju junake u najudaljenije krajeve, na pr. Sibirjanin Janko iz Erdelja ženi se u Trogiru na jadranskoj obali, upotrebljavaju domaće i međunarodne motive u cjelini ili pojedinostima i ne smetaju im nikakvi anahronizmi ni netočnosti, koje tako nastaju. Navodim ovdje samo jedan, ali vrlo karakterističan slučaj. U pjesmi »Ženidba Popovića Stojana«⁵⁶ savjetuje majka svojem sinu, da na svadbu u Mletke, gdje

Latini su varalice stare,

pozove kao glavne svatove:

Kuma kumi od Budima kra'ja,
Starog svata Mandušića Vuka,
A vojvodu od Sibirja Janka,
A čauša⁵⁷ Relju Krilaticu,
Barjaktara Miloš-O'ilića,
A djevera⁵⁸ Kraljevića Marka.⁵⁹

Stojan Popović je to uradio i tako okupio glavna lica narodnih pjesama različitih doba i krajeva.

Za kontaminaciju različitih pjesama u jednu navedeni su mi bili u Sandžaku ovi izrazi: sadružiti, združiti, smlatiti, sastaviti, i kod Metkovića isto: sadružiti, smlatiti, sastaviti. Kao primjere naveo sam već dugu pjesmu iz Sandžaka o Muratu na Kosovu prema srpskim narodnim pjesmama (pogl. VIII.), i priču iz jugoistočne Bosne o kremenskim sužnjima. Čudnu sam kontaminaciju čuo i na periferiji narodne epike u Sedlarima u Resavi u Srbiji od pjevača Adama Stankovića. Mića je bio bolestan devet godina i četiri mjeseca,⁶⁰ žena mu se htjela ponovo udati, pa je nagovarala — Muju iz Kladuše, da ubije Miću⁶¹... Mića se oporavio i spalio ženu lučom i katranom⁶²

⁵⁵ Usporedi moje prve primjere u Berichtu II, 26.

⁵⁶ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, 505.

⁵⁷ Čauš je vođa nekećine vojnika, a na svadbi je starješina svatova, ako ih ima mnogo. Poslije je spao na zabavljača svadbene povorke. Rj A I, 915.

⁵⁸ Prati'ac zaručnice, obično brat mladoženje.

⁵⁹ Karadžić, Srp. nar. pjesme II, br. 86, str. 507.—508.

⁶⁰ Usporedi Bolani Dojčin, Karadžić, Srp. nar. pjesme II, str. 450.

⁶¹ Od pjesama, koje do'aze u obzir za uspoređivanje, najviše se nalazi visoko poetična pjesma »Ženidba kra'ja Vukašina« (Karadžić, Srp. nar. pjesme II, br. 24, str. 98. i d.), u kojoj ima mnogo e'lemenata iz priče Buovo d'Antona, koja je bi'a prevedena kod Hrvata i Srba, premda se sačuva'a samo u bjeloruskom prijevodu (Vidi: Murko, Geschichte der älteren südslawischen Litteraturen 183—184). Nepoznat je i dubrovački prijevod Reali di Francia. Srpsko-hrvatske narodne pjesme mogle su imati još i druge talijanske izvore ove francuske priče. M. Halanski (Južno-

kao u najstarijim pjesmama. Isti je pjevač slično iznakazio i pjesmu, kako je htjelo trideset kapetana, pa već i trideset i tri generala iz Udbine ukrasti Ajkunu, sestru lakrdijaša Budaline Tale. Pjevač Bariša Kosović iz Zaostroga u Dalmaciji, šezdesetdvogodišnji nepismeni seljak, koji je u mladosti bio mesar, pa je po Hercegovini kupovao stoku, sastavio je pjesmu o hajduku Mijatu Tomiću prema dvije poznate mu pjesme.⁶³

Sadržaj starih i novih pjesama, osobito ratnih iz balkanskog i prvog svjetskog rata, okarakterizirao sam na određenim mjestima.⁶⁴ Ovdje dodajem još nekoliko primjera. U Boki Kotorskoj je poznata pjesma o serdaru Čeloviću, koji je pozvao austrijskog pješadijskog kapetana na dvoboj. On je spomenut i u pjesmama Vuka Karadžića:

Zavadi se Čelović serdare
S neakvim s Visa kapetanom,
Ko je bolji junak od junaka.⁶⁵

Pjesme o grčko-turskom ratu objašnjavaju se time, što su pri njima učestvovali Turci iz Sandžaka i pograničnih krajeva, ali pjevali su ih i bivši Kolašinci u Crnoj Gori, koji su se i u tom natjecali s kršćanskim Kolašincima. Na fronti u Dobruđi za svjetskoga rata kapetan Dobrijević je poduzeo noćni pohod u tursku vojsku. O tom je odmah jedan Hercegovac ispjevao krasnu pjesmu, koju je naveče pjevao jedan guslar Hercegovac. Slušali su je pukovnik i svi oficiri, pa je pukovnik rekao: »Vid'te, braćo, što ćemo bolje slaviti, živ ostao i o njem pjesma pjeva«. Pjesma je štampana u pjesmarici o bojevima u Dobruđi i mnogo se pjevala. U njoj su točno opisana mjesta, gdje je bila kakva straža, gdje je bio tko zarobljen i slično. Bila je dakle dio pukovske historije u drugim vojskama. Iz dragačevskog kotara u Srbiji jedan je učesnik balkanskoga i svjetskoga rata opjevao sve svoje Dragračevce, osobito Cvijovića, potonjega generala. Iz manastira Rače kod Bajine Bašte u Srbiji hajdukovao je za rata s Austrijom godine 1915. do 1918. jedan kaluder; o njegovu bijegu i hajdukovanju pjevala se pjesma. Iz poratnih bojeva između Srba i Turaka u Jugoslaviji pjevao mi je u Starom Kolašinu Ljubomir Košanin pjesmu, koju je ispjevao Nestor Jeremić: u selu Jablonici pobili su Turci godine 1927. brata Nestorove žene i njegova jedinca sina. Nestor Brnjačanin, Nestor od Brnja, Nestor iz Brnjaka osvetio ih je sa dva

slavijanski skazanja o Krajevič Marku I. (str. 3.—27.), koji je i prvi na njih upozorio, mogao je to tvrditi s većom sigurnošću (str. 22.). Zanimljivo je, da se u jednoj muslimanskoj pjesmi, koju je izdao K. Hörmann, sestra Filipa Madžarina zaljubljuje u Halila, brata Mujina, pa izdaje svoga brata (str. 19.).

⁶² Usporedi natuknice luč i katran RJA VI. 186 i IV. 899.

⁶³ Stj. Banović je odštampao ovu pjesmu (Znžo XXI, 211—217).

⁶⁴ Usporedi naročito poglavlje o epskim pjesmama (VIII.) i o štampanim zbirkama (X.).

⁶⁵ Srp. nar. pjesme IV, str. 7.

pobratima: Miladinom Gusićem i Radulom Brnjačaninom. Ovdje imamo primjer mjesnoga junaka s imenima, koja podsjećaju na feudalne prilike.

Kad je balkanskim i prvim svjetskim ratom Turska bila daleko odgurnuta od granica Jugoslavije, srpsko-hrvatska narodna epika izgubila je svoj temelj, jer su bili isključeni i pogranični bojevi, koji su epskim pjesmama davali najviše sadržaja. Javni život mlade Jugoslavije nije davao pjevačima iz naroda mnogo pobuda za epske pjesme, pa su pjesnici s višim ambicijama htjeli da postanu poznati i u književnosti. Imamo nekoliko pjesama o epizodama iz života kralja Petra, opjevana je i svadba kralja Aleksandra, njegov dolazak u Crnu Goru i t. d.⁶⁶ Od političkih događaja pobudilo je pažnju ubojstvo vođe hrvatskih seljaka Stjepana Radića u beogradskoj skupštini, o kojem je pjevač Dimitrije Poskić u Trsteniku u Srbiji ispjevao pjesmu, koju je sam smatrao lijepom. Razumljivo je, da je o Stjepanu Radiću ispjevano mnogo pjesama među hrvatskim seljacima, osobito u Rakitnu u Hercegovini čitav ciklus, u kojem su ga slavili kao narodnog mučenika, sveća i najvećeg junaka.

U duhu tradicija narodne epike u novije se doba najviše pjeva o svadbama, naročito sa smetnjama, o prekidu svadbe, o otmicama djevojaka i žena i o ljubavnim aferama. Zaista je velik događaj, ako se svečana svadbena pratnja mora vratiti bez mlade, koja je utekla ili je odnesena ili odvedena. I danas se može preoteti djevojka, ona može ostaviti momka ili obratno, kao što to biva svagdje. Slično se pjeva i o manama žena, o njihovoj nevjeri ili bijegu, na pr. godine 1930. pjevao je u Gružu kod Dubrovnika u jednoj gostionici katolički pjevač Imer Pero iz sela Dračeva, kotara stolackog u Hercegovini, svoju pjesmu, kako mu je pred dvije i po godine pobjegla žena,

iz kuće mi pobježe lisica,

i da je stoga prodao dvije kuće i treću uništio (oborio), da ne bi mogla u njoj živjeti. Musliman, koji je bio prisutan, vrlo ga je zbog toga ukorio. Pjeva se i o tome, kako je žena napustila muža, pa je on molio vlasti, da mu je vrate.

Inače se može pjevati o svakom događaju, koji zanima selo, o kakvoj velikoj nesreći, svađi i kavzi, pa i o tučnjavi u gostionici i kafani, o gubitku konja ili vola i t. d. Što može postati predmet ovakvih pjesama, pokazuje ovaj slučaj: u Vardištu u jugoistočnoj Bosni jedan je beg htio prodati seljacima svoje imanje, pa je doveo konkurente, da povise cijenu; seljaci su ga zbog toga prematili, pa su o tom ispjevali pjesmu. Obični su sadržaji, naročito u novije doba, stranačke borbe, otpor protiv predsjednika općine,

⁶⁶ O njegovu manifestu (6. I. 1929.) odštampao je pjesmu Drinosavčić, t. j. od Drine i Save, novinar Dušan Mil. Sijački, kako mi je bilo rečeno.

političke agitacije i programi, kao što je već bilo spomenuto. Kao primjer navodim, da je u Dalmaciji u Makarskoj pri izborima netko u pjesmi predstavio sve ljude i da je u Srbiji bio opjevan i kongres zemljoradnika. Parodije narodnih pjesama i različne druge šaljive i satirične pjesme vrlo su omiljene naročito kod mladeži, ali često se odbacuju pri plemenitim zabavama; i jedan musliman u Rogatici izjasnio se samo za »ono, što je važno«. Zanimljivo je, da satirične pjesme mogu biti dosta stare. Tako mi je pričala Jela Dorotić na Hvaru, da je njezin djed, majčin otac, Pave Klarić »obrugao« djevojku, a Mate Tomić njega, pa je tako ta pjesma bila stara oko 120 godina.

Na stvaranje i sadržaj epskih pjesama utjecalo je, kao što smo češće naveli, javno mišljenje naroda ili narodnoga kolektiva, a u Crnoj Gori i stvarna cenzura. Često sam čuo aluzije o tom, koje nisam znao protumačiti, dok mi nije na Cetinju objasnio pjevač i policijski činovnik Petković, da su knez i zatim kralj Nikola i crnogorska vlada davali odobrenje za pjesme. Tako su bile odobrene (utvrđene) pjesme Šobajićeve »Kosovske osvete«, ali pjesme o balkanskom i svjetskom ratu još ne. Pjevati su se mogle pjesme tek onda, kad su bile priznate od državnog senata. Značajna je u ovom pogledu sudbina Šobajićeve »Kosovske osvete«, kojoj je drugi dio knez i kralj Nikola sasvim onemogućio (vidi pogl. X.) O pjesmi

Sastali se od Pive uskoci,
U Crkvici u pustu paninu,
Pa pos aše Kraljević Mušana,
U Tušinu Ceroviću banu

tvrdio je pjevač Milosav Radović, da ju je knez i kralj Nikola odobrio ili čak i sastavio, kad je godine 1875. posjetio njegova djeda u Pivi. Početak jednoga kola

Iz kućkih se začu usta

promijenio je Nikola⁶⁷ s pohvalnom namjerom u oblik: »Iz srpskih usta«. U balkanskom ratu godine 1912. jedan je učitelj opjevao uz gusle svoga komandanta, nasljednika prijestola Danila, što cenzura nije dopustila, jer je to »junaštvo kralja Nikole«. Jedan pravnik i novinar uvjeravao me, a to je poznato i iz drugih izvora, da je bilo zabranjeno sve, što nije režimu konveniralo, na pr. i pjesma velikoga vojvode »Pohara Kuća« (1856). I obične narodne pjesme morale su prije štampe proći kroz cenzuru, što je slabilo i volju za njihovo skupljanje. Cenzura je dakako utjecala i značila nešto samo za štampane narodne pjesme; mogu se zabraniti i pojedine pjesme, ali tko može u takvoj epskoj sredini,

⁶⁷ Zanimljivo je, da je knez i kralj Nikola sâm sastavio kola različnim crnogorskim plemenima, od kojih nekima nije bio naklonjen, na pr. lješaanskomu plemenu, koje je također godine 1918. prvo i ustalo protiv njega.

kao što je srpsko-hrvatska, zabraniti njihovo sastavljanje i pjevanje? Vrijedi to osobito za Arnaute na Kosovu, kod kojih postaje junakom narodne pjesme svaki onaj, koji je napravio kakvu glupost, kako je preda mnoom rekao jedan žandar.

O velikom problemu, zašto su neki junaci tako omiljeni i kako su nastajali čitavi ciklusi pjesama o njima, mogu ovdje dati samo kratku napomenu. Priloge i napomene o ovom pitanju dajem na različnim mjestima, a iznio sam i svoje mišljenje, da je Kraljević Marko, junak najvećega ciklusa, imao ne samo svoje pjevače, nego ih je našao i u svojoj okolini slično kao sasvim beznačajni Mustajbeg iz Like. Prvi je upozorio Halanski,⁶⁸ da su osnov pjesama o Kraljeviću Marku stare historijske pjesme i tradicije o njemu, koje su najprije stvorili kraljevski i dinastički (korolevskim i gosudarskim) pjevači Ohrida, Prilepa i drugih kulturnih i političkih središta Makedonije. U novije doba nalazi analogije između ruskih historijskih pjesama i srpsko-hrvatskih bugarštica Evg. Ljacki, istraživač »Spjeva o Igorovu pohodu«, koji tvrdi, da je bugarštica nastala u blizini plemića, koje proslavljuje,⁶⁹ i da su pjevači pripadali i među članove njihove družine. Ovi su pjevači hvalili svoje gospodare na gozbama, njihova je pjesma bila njihova služba. Kao trubaduri, historici i pjesnici slavili su ih i na dvorovima drugih vitezova. Samo tako možemo shvatiti, zašto su neki junaci postali tako popularni i zašto se njihova slava tako daleko raznijela i proširila. Pod utjecajem Halanskoga prikazao je na srpskoj strani poglavito Drag. Kostić⁷⁰ srednjovjekovne srpske i bosansko-hercegovačke feudalne prilike, pa on ističe »družinu«⁷¹ i »družbu« velike gospode.⁷² Termin družina prelazi poslije na uskočko-hajdučke vojvode, koji su uopće mnogo toga baštinili iz feudalnoga doba. Zato su »družine« i »družina«, kojima se često obraćaju pjevači u svojim pretpjevima,⁷³ vrlo staroga podrijetla. Dakako dosad nemamo vijesti o ličnim pjevačima uskočko-hajdučkih junaka na kršćanskoj strani i u krajiškim pjesmama na muslimanskoj strani, ali po analogijama starijeg i novijeg doba možemo i to pretpostavljati; no u cjelini moramo naglasiti, da je u doba procvata narodne epike u zapadnim primorskim i susjednim krajevima bilo i mnogo pjevača, koji su slavili junake svoje bliže i dalje okolice.

⁶⁸ Južno-slavjanskija skazanija o Kraljeviću Marku, III. str. 739.

⁶⁹ Priloci za književnost XVIII, 495—498.

⁷⁰ Pesma o vernom s'uzi, Glasnik Srp. kralj. akad. CLXVIII, 137—202.

⁷¹ Na istom mjestu, str. 169., 182.

⁷² Isto, str. 181.

⁷³ Na pr.:

»pisme od istine, što je za družine« (Korčula, Sinj),

»braćo i družina« (vidi pogl. VIII.),

»pjesmu od istine za gospode i dobre družine« (u uvodu »Kosovske osvete«).

Slično je i na muslimanskoj strani mogao nastati velik ciklus pjesama o malo poznatom i značajnom Mustajbegu iz Like, koji je postao protuteža Iva Senjanina i drugih uskočko-hajdučkih junaka. I velika omiljenost glavnoga muslimanskog junaka Đerđe-
leza Alije unatoč dvjema hipotezama turkologa Olesnickoga nije objašnjena, ali ne ćemo pogriješiti, ako u njemu potražimo protutežu Kraljeviću Marku, najomiljenijem junaku na kršćanskoj strani.

Prvi Srpski ustanak (1804—1813) našao je svoga pjevača u velikom pjesniku, slijepom Filipu Višnjiću, koji je živio u samoj vojsci. No važno je, da je hajduk Veljko vodio sa sobom pjevača guslara i da je vojvoda Čupić imao na svom dvoru dvorskoga pjesnika (vidi pogl. VIII.). Osobito je poučan primjer smrti Smail-age Čengića, koju su u isto vrijeme opjevali različni kršćanski i muslimanski pjevači. U bosansko-hercegovačkom ustanku imao je svoga pjevača Petar Mrkonjić, potomni kralj Petar, kao vođa pobunjenika u Bosni godine 1876.; slično je uvijek imao svoga guslara vojvoda Laza Soćica, a i vojvoda Bogdan Zimonjić, čiji se pjevač Jole Savić upravo hvalio, da je pjevao o njemu kao o drugom Obiliću.

Za balkanskog i svjetskog rata slavili su pjevači-pjesnici i svoje komandante i druge oficire, ali glavnu su pažnju već posvećivali većim ili manjim bitkama, u kojima dakako nastupaju i istaknuta lica. O stvaranju čitavih ciklusa o velikim događajima i licima ne može još biti govora. No pažnju zaslužuje ciklus pjesama o vodi hrvatskih seljaka Stjepanu Radiću, koji je nastao u Hercegovini, ali je ostao slabo poznat, jer su seljaci bar u početku skrivali ove pjesme i pred svojim franjevcima.

PROPADANJE NARODNIH EPSKIH PJESAMA

Kao sve narodno i staro, nestaju i narodne epske pjesme zbog različitih privrednih, socijalnih, civilizacionih i generacijskih razloga. No kod epskih pjesama, koje su budile i oživljavale narodni duh i održavale narodnu borbenost, najvažniji je razlog u tome, što su one izgubile svoj osnov konačnim oslobođenjem svih Srba i Hrvata od petstogodišnjeg turskog jarma. Poslije balkanskog rata Turska je bila daleko pomaknuta od njihovih granica, tako da su veći bojevi i, još više, manji pogranični bojevi, o kojima su narodne pjesme najviše pjevale, bili nemogući. Pjevači i njihovi slušači sami naglašuju, da su gusle izvršile sve, što se od njih tražilo, osobito da je bilo »osvećeno Kosovo«, kao što se govori i pjeva. Zato su gusle prije balkanskog rata bile narodni ideal i vrlo su bile cijenjene. I na Kosovu su mi izravno rekli, da su ondje mnogo pjevali, dok je bila Turska. Balkanskim ratovima i prvim svjetskim ratom epika je doduše također oživjela, ali pjevači i njihovi slušači općenito su tvrdili, da su gusle poslije rata nestale (Gruža, Srbija), da su nestale i u pravoslavnim kafanama u Višegradu u Bosni. U Starom Kolašinu postale su rijetke. U Bolu na otoku Braču iščezlo je pjevanje poslije rata, a u dalmatinskoj Zagori u Muću rečeno mi je, da je prije rata imala gusle svaka deseta kuća, ali poslije rata da su gusle nestale. Čak u velikoj osebujnoj pravoslavnoj općini Gornji Grbalj u Boki Kotorskoj pjevale su se junačke pjesme prije rata, a poslije rata ne. Zato ni'e ništa čudnovato, što su gusle nestale oko godine 1920. i iz katoličkog duhovnog seminara u Mostaru, gdje su do toga doba visjele nad krevetom svakoga gojenca. To je u vezi s općim promjenama poslije ratova, poslije kojih »se sve izvrnulo« (Savina), ali važni su i izravni razlozi. Ratovi su značili najviši napon svih moralnih i materijalnih snaga, poslije kojega je nastupila prirodna reakcija. Ljudima, koji su osjetili rat, nije više imponirao Kraljević Marko i njegova djela; drugi opet nisu više htjeli ni čuti o ratovima, kao što se izrazio jedan musliman u Goraždu. Govori se i o tom, da nije bilo junaka, što je razumljivo, jer je s pograničnim bojevima prestalo i ustaničko četovanje, a nijedna moderna država nije mogla trpjeti hajduke i njihovu po-

pularnost. Tako sam mogao godine 1930. mirno raditi i među Arnautima u Đakovici, koja je bila za turskoga gospodstva razglášeno gnijezdo balkanske anarhije.

Postepenim opadanjem Turske i njezinim udaljivanjem i stvaranjem jugoslavenske države izgubili su begovi i age u Bosni i Hercegovini i u ostalim krajevima s muslimanskim stanovništvom svoj vladajući i gospodarski položaj, pa je i to skrivilo snažno propadanje feudalne epike. U Tuzli u istočnoj Bosni čuo sam ovo: »Propali bezi, propali pjevci«. Nije više bilo bogatih muslimana, koji bi »držali konak« i zvali pjevače u svoje kuće, osobito u doba ramazana. Muslimanski feudaltci i ostali »Turci« prestali su se zanimati za narodnu epiku i zbog toga, što se sada smatraju za raju, pa zato nisu htjeli slušati o svojem poniženju.

Gospodarske prilike jako su se promijenile ne samo kod muslimanske gospode, nego i kod kršćana i uopće kod svega naroda. Narodna je epika najbolje cvala u doba patrijarhalnoga života i primitivne kulture, koja se dugo održala i kod Srba i kod Hrvata, koji su bili već dulje vremena oslobođeni od turskoga jarma. Dugo je bilo kod gospode i naroda poznato samo prirodno gospodarstvo, tako da su muslimanski feudaltci mogli i u dvadesetom stoljeću darivati pjevačima žito, odjeću, stoku, pa čak i konje. Bilo je mnogo vremena za epske pjesme kod aga i begova i kod svih ljudi na dugotrajnim svadbama, na različnim svečanostima, osobito na slavi i na drugim zabavama u privatnim kućama, u gostionicama i kafanama. Sve se to znatno promijenilo u novim gospodarskim prilikama kršćanskih država i osobito u krajevima, koji su bili oslobođeni tek balkanskim ratom. Tako sam mogao čuti čak i na Kosovu osamnaest godina nakon njegova oslobođenja: »Starija su vremena bila bolja nego današnja; danas više znamo, ali više patimo, prije je bilo više žita, vina, danas nemamo kruha, prije smo putovali na rad u Rumunjsku, Srbiju, Južnu i Sjevernu Ameriku, a danas toga nema.« Tegobe novoga života, osobito nakon oslobođenja, naglašavale su se svagdje, u prvom redu potreba, a i pomanjkanje rada, različne brige, siromaština i rdave godine, jednom riječju »kriza«, koju je poznavao i sedamdesetgodišnji pravoslavni pjevač u Trnovu (u jugoistočnoj Bosni). Godine 1913. izrazio se slikovito katolički pjevač u Hercegovini ovim riječima: »Palo slime na time«,¹ a godine 1930. izrekao je istu misao muslimanski pjevač u Sandžaku u Novom Pazaru: »Pala na glavu briga, za pjevanje nema dokonluka«, a drugi musliman je u Sjenici ovako objašnjavao: prije se nije radilo, sjedilo se kod age ili bega, danas ima rada i briga. Našao sam i pjevače, koji su znali mnogo pjesama, ali su ih zaboravili zbog velikih radova. Slično kao u sjevernoj Dalmaciji godine 1912.² čuo sam i u Gruži u Srbiji,

¹ Bericht II, 13.

² Bericht I, 51.

da »gladan i žedan ne pjeva«. Na mnogim mjestima bilo mi je rečeno, da ljudi ne pjevaju, nego rade. I u sjevernoj okolici Dubrovnika (Majkovi) misli se čak na kilogram kukuruza, a ne na pjesmu. U Dalmaciji se pripisuje gospodarskim prilikama i to, da se sada Kačić manje čita nego prije. Važno je, što sam čuo na Kosovu, da se ljudi žene vrlo mladi, pa zato imaju velike brige: prije su se ženili sa dvadeset i pet do trideset godina, a danas u dobi od 15—17 godina. U okolici Prištine u istom kraju Stojan Simić je znao »ženske pjesme«, jer nije radio do tridesete godine, no danas mora raditi i dječak (ondje »dete«) od dvanaest godina.

Za velike promjene patrijarhalnoga života navodim samo nekoliko primjera, koji su važni za pjevanje. Na čitavu teritoriju u svim su se krugovima žalili, što se dijele i propadaju zadruge, kojih na pr. u Čačku, Čajetini i u Rači i drugdje u Srbiji više nema; u Muću, velikoj općini u dalmatinskoj Zagori, koja ima 13.000 stanovnika, postoji samo jedna, isto i u starodavnom pravoslavnom Gornjem Grblju u Boki Kotorskoj. U takvim su zadrugama članovi imali različne funkcije, tako da se bar jedan od njih mogao posvetiti pjevanju, a najprirodnije slušače imao je među samim članovima zadruga. Slično se isticalo, da su nekada lako pjevali pastiri, kad su pasli ovce, na planinama u tišini i samoći. Ondje je nekada paslo trista ovaca, u Rudniku u Srbiji, 200—300 u Čajetini, 300 i na Kosovu, gdje je bilo u jednom selu 200 hektara pašišta (utrine), dok danas ima deset kuća samo deset ovaca, a u Muću u Dalmatinskoj Zagori, gdje ih je prije bilo 250.000, danas ih ima pet do šest. Nizinsko i planinsko stočarstvo nalazi se u opadanju. Stoka se više hrani kod kuće, i u Crnoj Gori pod Durmitorom, gdje su čak katuni s pastirskim kolibama pretvoreni u sela, tako da za Crnogorce više ne vrijedi u potpunosti, da imaju u planinama gusle, kako mi je bilo rečeno na Kosovu. Prirodno je, da radnici u tvornicama nemaju vremena za pjevanje. I kod kućnih radova kvare se uvjeti za pjevanje bržim tempom i većom cijenom vremena; ni u Srbiji nema seljak vremena, on »ide, trči, radi«. U Dalmaciji su prije žene pjevale uz mljevenje maslina ručnim mlinovima (žrnovima), ali moderne preše za masline imaju brži ritam, koji nije zgodan za pjevanje.³ Uzrok je propadanju pjevanja i iseljavanje u Sjevernu i Južnu Ameriku, poglavito iz Dalmacije, Crne Gore i Hercegovine.

U cjelini je svakako pravilno mišljenje, da se ondje, gdje se više radi, manje pjeva (gde je više rada, manje gusala; Župa kod Dubrovnika). U Kragujevcu sam u učiteljskim krugovima čuo, da Mika Avramović, otac zadrugarstva u Srbiji, u svojim studijama kategorički tvrdi, da su njegove zadruge propale ondje, gdje su se čitale junačke narodne pjesme. To navodno tvrdi i jedna anketa, koja je prije rata studirala narodni život. Htlo sam o tom

³ Ppnp IV, 277.

imati točnija obavještenja, pa sam molio za informacije prof. St. Stanojevića, koji se kao historik i sam mnogo bavio kulturnom stranom narodnih pjesama. No Avramović nije htio ili zbog lošeg pamćenja nije mogao to potvrditi.

Moderna kultura i srednjoevropska i zapadnoevropska civilizacija vrlo se brzo šire po gradovima i selima i u onim krajevima, koji su se oslobodili tek posljednjim balkanskim ratovima i svjetskim ratom. Svagdje se ljudi prilagođuju novom životu i novim idejama, pa govore i sami, da se ide s modom (po modi, za modom), da je nešto izišlo iz mode (kod muslimana također »izišlo iz vaktā«) ili da još nije u modi. Narodne pjesme i obično rodoljublje doduše slave stara vremena, ali narod ipak odbacuje mnogošta zastarjelo, na pr. ispočetka su se ljudi smijali i predsjedniku »Srpskoga kola« u Sarajevu, da hoće oživljavanjem narodnih pjesama, a osobito pomoću pjevačkih natjecanja, povratiti narod natrag za pet stotina godina (hoće da nas povрати pet stotina godina natrag). Sam narod misli, da je napredan, kad prima što novo. Moramo imati na umu, da je tu naročito važna razlika između glazbe narodnih pjesama i između moderne glazbe. Ima ljudi, koji govore: »Kad se u školama ne uči guslanje, čemu da idemo na pjevanje?« Može se već čuti: »Što mi ovaj gude prosto?« i traži se moderna glazba. Inteligenciju, a već i narod najviše smeta monotonija narodnog epskog pjevanja. Stoga su htjeli neki reformatori, poglavito učitelji, reformirati guslanje i pjevanje, prilagoditi ih modernoj glazbi, što je dakako moglo poći za rukom samo do određene granice, jer i sami reformatori nisu dirali u načelne razlike. U tom smislu više ni franjevci, koji se otuđuju od naroda, a koji su s njim zajedno živjeli stoljećima, ne pjevaju narodne pjesme, nego polažu mature i doktorate po zapadnoevropskom načinu, pišu rasprave o narodnim pjesmama i o narodnoj književnosti i kultiviraju modernu glazbu i glasovir. Kad sam na Braču ispitivao franjevačkog župnika, koji je bio rodom iz Sinja, o prilikama u patrijarhalnoj Zagori, on mi je postavljao pitanja o propasti zapada.

Uopće jako djeluje moderna obrazovanost, koju šire škole,⁴ književnost i novine, javni život, vojska, grad i poznavanje svijeta. Naročito je sudbonosan utjecaj gradova, iz kojih se šire nove pjesme, u prvom redu ljubavne, i gdje se već izruguju narodnim pjesmama jednako kao i narodnoj nošnji. Tako je razumljivo, da se i epske pjesme smatraju kao nešto nisko, priprosto i zastarjelo, da i ne spominjem, da se sve više pokolebava vjera u njihovu istinitost, tako da se pjevačima predbacuje, da lažu. U Bratunji u istočnoj Bosni govorili su mi muslimanski mladići, da narodne pjesme sad već pjevaju samo stari glupani u planinskim selima.

⁴ Na pr. u Kraljevu u Srbiji rekao mi je školski nadzornik, da 80% stanovnika zna čitati i pisati, a neki samo čitati.

I u Priboju u Sandžaku općinski se pandur čak stidio pjevati pastirski (to čobansko), tako da smo ga morali dugo nagovarati, da nas upozna sa svojim umijećem. Spomenuto je već, da su guslarsko umijeće zatajivali i općinski predsjednici i da su dva općinska tajnika u Srbiji i na Kosovu tražili, da ih ne fotografiramo zajedno s drugim pjevačima.

U Srbiji su svakako gradovi dugo održavali seoski karakter, ali urbanizacija i ovdje jako napreduje, pa se njezin utjecaj širi i na selo. U Mladenovcu se tužio bivši sjedobradi narodni poslanik Žujević, da selo više nije selo i da proživljava evoluciju prema gradu.

Brzim koracima širi se osobito utjecaj industrijalizacije. U Srbiji muševi još u nekim mjestima hvale svoje žene, da im sve pripremaju kod kuće, ali u cjelini to više nije tako, pa svagdje prodiru tvorničke tkanine, narod se zadužuje i živi iznad svojih mogućnosti, tako da već žene i u Srbiji, Dalmaciji i u Crnoj Gori nose svilene čarape i odjeću, premda nemaju ni za kruh. Osobit sam primjer zabilježio u Slanom iznad Dubrovnika, gdje se počela skupljati neka vrsta kadulje, čime se moglo na dan zaraditi 10 dinara; no posljedica toga bilo je kupovanje svilenih čarapa.

Propadanje narodnih pjesama uspoređuje se s propadanjem narodnih nošnja, navika i običaja,⁵ koji također postaju zastarjeli, nemoderni i prosti. To ima dakako dublje razloge. Iznenadio sam se, kako je narodna nošnja u Crnoj Gori rijetka, tako da se na pr. na sajmu u Cetinju vidi već vrlo malo narodnih nošnja, koje se ograničuju najvećma samo na kapicu, tako da Cetinje u ovom pogledu mnogo zaostaje za Zagrebom. No mora se uzeti u obzir, da je svečana crnogorska narodna nošnja, preopterećena zlatom i srebrom, vrlo skupa (stoji oko 15 tisuća dinara), tako da su pjevači, koji su je dobili od kralja Nikole, zaista bili kraljevski obdareni. Takva nošnja, koja je uostalom bila oktroirana i normalizirana, ne može stalno ni konkurirati s modernom odjećom. Tako su već pri otkrivanju Gundulićeva spomenika u Dubrovniku 26. lipnja 1893. učesnici iz Boke Kotorske (Bokelji) bili u narodnoj nošnji, a ostali u frakovima i cilindrima. Razumljivo je također i to, da narod kao i svagdje ne cijeni svoje domaće, koje smatra zastarjelim, nego mu se sviđa tuđe, što se u dubrovačkoj okolici naziva »furesto« (talij. forestiero). U Cavtatu mi je izravno spomenuto i »furesto pjevanje«. Romantična inteligencija, kao na pr. prof. Luka Zore, jadala se, da nije u cijeni ono, što podsjeća na opanke, a dubrovački slikar Marko Murat tužio se, da ne poznajemo svoju vlastitu vrijednost. Iz samoga naroda tužio mi se jedan krojač iz okolice Metkovića, da su stari još pjevali, ali danas da je nestalo sve narodno i da je došlo zlo (»nestalo mnogo narodno, a došlo

⁵ Na pr. svadbe s barjakom (»pod barjakom«) sasvim su prestale u okolici Dubrovnika poslije rata.

je zlo»). Sasvim objektivno i s velikim razumijevanjem za stvar izjasnio se o tom kipar I. Meštrović, kad sam s njim kao s pjevačem razgovarao godine 1931. u Zagrebu: Narodna epska pjesma propada gotovo s jednakom brzinom kao i narodna nošnja; tome je uzrok promjena života; prije je svatko imao u zadruzi svoju funkciju, sada je sve iscjepkano, ženidbama se dijeli imutak, propada stočarstvo, običaji i sve; prije žena nije radila na polju, samo je poznijela žito, donijela vodu, drva, radila kućne poslove (prela, tkala), a poslije rata mora raditi sve.

Veliko značenje imaju i razlike generacija. Svagdje sam čuo, da stari još vole gusle i epske pjesme, no mladi da žele druge instrumente i druge pjesme. Mladeži se prigovara, da se povodi za modom; da se stidi gusala (Sjenica u Sandžaku), da se ruga pastirskim (čobanskim, Priboj) i glupim pjesmama, da radije sluša nove stvari, a ne ono, što je priprosto i zastarjelo. Karakteristično je, da i u Sandžaku (Novi Pazar) na muslimanskim svadbama stari vole gusle, a mladi odlaze u drugu sobu, gdje plešu i pjevaju uz violinu novije pjesme. U jugoistočnoj Bosni (Trnovo) tradicije se drže još stari ljudi, a mladež pleše kolo i pjeva ljubavne pjesme. U Gračanici na Kosovu čak su mi rekli i to, da danas ima drugih pjesama i drugih plesova (igara), da je sve drugačije i da se danas razgovori starijih ne mogu ni razumjeti. Slično je i u Dalmaciji u Trnovu kod Slana i u drugim mjestima (na pr. G. Poljica), gdje mladež donosi nove pjesme iz vojne službe i iz tudine. Mladež čita iz knjigâ pjesme, koje joj se sviđaju.

No nasuprot tome ne smije se zaboraviti, da se u mladosti više pjeva nego u starosti, kada pjevanju smetaju različne brige.

Vrlo su različite zamjene za gusle i epske pjesme. Novo nije uvijek moderno evropsko, nego je često orijentalno, pod turskim utjecajem. U Bosni, Sandžaku i na Kosovu postaje omiljena šargija, saz i tambure sa tri, četiri i više žica. Uz takve instrumente pjevale se i pjevaju se lirsko-epske pjesme, poznate pod nazivom »ravne« (Bijeljina, Kladanj).⁶ No najviše se šire s istoka na zapad »sevdalínke« (usporedi fonograme), melankolične pjesme i često sa sudbonosnom čežnjom za ljubav (sevdah), omiljene kod svega pučanstva, tako da se u Priboju (Sandžak) dijele na seoske i gradske (varoške). Ovakve pjesme često pjevaju u Srbiji i dalje na zapadu vrlo omiljene pjevačice (usporedi Sofku i Koštanu Borisava Stankovića) kao solistkinje u ciganskim muzikama, koje također prodiru na zapad. Tako sam čuo žalbu pjevača u Trnovu u jugoistočnoj Bosni, da su im cigani i sviračice oduzeli zanat. Ciganska muzika iz Srbije (srbijski svirači) poznata je u istočnoj Bosni (na pr. u Tuzli) i u Spužu u Crnoj Gori. Na Cetinju su bile pjevačice na estradi hotela »Balkan«, a bile su poznate i

⁶ Vidi Bericht I, 35., Phonogramm — Bericht I, 6, 11, 14. Ja sam ih sâm na posljednjim putovanjima fonografirao: 1930. — 11, 1930. — 12.

drugdje u Crnoj Gori, na pr. u Kolašinu. U Metkoviću u Dalmaciji pjevali su sevdalinke u kavani jedan guslač i prvi bračista iz Mostara, a ova vrsta pjesama poznata je čak u okolici Kotora.

Cigansku glazbu i pjevanje sevdalinki imao sam prilike promatrati odmah na početku svojega putovanja godine 1930. u kavani i restauraciji grada Šapca, gdje se moderna civilizacija počela širiti osamdesetih godina prošloga stoljeća. Brojni gosti pjevali su ih zajedno sve do tri sata ujutru, a nazočni su bili general i sudski i upravni činovnici; da je pritom policija bez utjecaja, izričito mi je bilo rečeno.

Sa sjeverozapadnog područja najviše se širi lirska tamburica sa četiri žice i čitavi tamburaški zborovi. Tamburaši s tamburicom od četiri žice poznati su i u Ušću kod Studenice u Srbiji, kamo dolaze o blagdanima na proštenje, a svoje tamburaško društvo ima već i Sjenica u Novopazarskom Sandžaku. Kad smo u istom kraju u Novoj Varoši fonografirali epske pjevače u dvorani Sokolskoga doma, čekao je već na prostorije tamburaški zbor i odmah je počeo svirati. Slično se u pjevačkim društvima mnogo kultivira četvoroglasno pjevanje. Kad sam godine 1924. putovao po zapadnom Sandžaku, iznenadio me je u Plevljima pjevački zbor pod dirigiranjem mjesnoga popa. Na guslara, kojega sam ja htio čuti, društvo se vrlo malo obaziralo, i dobroga sam epskog pjevača čuo tek drugi dan u muslimanskom društvu.

Prirodni je nasljednik gusala violina (vijolina, čemane; ovaj turski izraz upotrebljavaju i kršćani), čemu su mnogo pridonijeli i cigani. Istočne srpske gajde (češ. *dudy*) poznate su i u Nikšiću u Crnoj Gori. Spominju se i domaće svirale. Svagdje se vrlo širi harmonika, pa i u Srbiji (u Gružu je došla za austrijske okupacije). Od ostalih instrumenata naveli su mi gitare, klarinete (klaneta u Srbiji i u Priboju u Sandžaku, krnata, i na muslimanskim svadbama u okolici Sarajeva) i bubnjeve (gočevi), Čajetina u Srbiji i još više sála u kotarima Arilje i Požega imaju svoju muziku, za koju sami kupuju instrumente, na koje obično sviraju bivši vojnici. Svagdje je vrlo omiljen gramofon (gramofon, Zvornik, gramavone, Kraljevo), za koji različna društva proizvode i ploče s epskim pjesmama, a s njih su već učili pjesme i neki pjevači. Uz gramofon su Crnogorci na Cetinju učili i plesati tango za ljetne vrućine u hotelu, u kojem sam radio s pjevačima. Svuda se širi radio, koji je godine 1930., na primjer u Brčkome u Bosni, imalo svako društvo, srpsko, hrvatsko i muslimansko, i kino (također i bioskop), kojemu je projekciono platno u Novom Pazaru visjelo u vrtu gostionice između dva stabla. Konkurent epskoga pjevanja postaje i nogomet (fudbal), za koji su godine 1932. postojala društva u Dubrovniku, Hercegovom, Kotoru, Cetinju i Mostaru. U Srbiji (G. Milanovac) čuo sam, da narodnu epiku potiskuje i kartanje.

Pismenost, koja je među narodom i u Srbiji, u Crnoj Gori, pa čak i na Kosovu raširenija nego se obično misli, pomogla je doduše do neke granice oživljavanju narodne epike, tako da su se pjevači učili čitati samo radi toga, da bi mogli preuzimati epske pjesme i iz štampanih izvora (vidi osobito primjere crnogorskih pjevača!), ali u cjelini nema sumnje, da knjige, časopisi i novine jako potiskuju naročito narodne epske pjesme. Čak su mi u Novom Pazaru sa žaljenjem pričali o tome, da književnost preteže (književnost je osvojila). Za Srbiju vrijedi, što su mi rekli u Kraljevu, da su seljaci prije rado čitali narodne pjesme, ali danas da čitaju gospodarske časopise, na pr. »Težak«, »Poljoprivredni glasnik«, »Seljačku školu«, a ima i seljaka, koji čitaju i reviju »Srpski književni glasnik« i bolju literaturu, koja je uvrštena i u školske knjižnice; pažnja se posvećuje i higijeni sela. Ima i šund-literature, na koju mi se tužio jedan pravoslavni profesor u Tuzli u Bosni, gdje poratni đaci moraju u prosvjetnom društvu čitati narodne pjesme, ali čitaju ih nerado i daju prednost »šund-romanima«, koji se štampaju latinicom u Sarajevu i Zagrebu.

Tako prodire moderna civilizacija najrazličnijim putovima po čitavom epskom području i dovodi do radikalnih promjena i u samoj Crnoj Gori. U Kotoru je jedna crnogorska služavka iz Njeguša odgovorila gospodici na pitanje, da li se kod njih na selu promijenilo sve kao i u gradu: »Jest, gospodo, samo kokot još pjeva, kako je prije pjevao, a sve se drugo promijenilo«. Katolički je pjevač u Kotoru Ante Dončić bar priznao, da na stari način pjevaju još guslar, kokot i magarac, a sve drugo je moderno (po starinsko još pjeva guslar, kokot i magarac, a drugo sve moderno), pri čemu se još fino ispričavao: »Da prostite, gospodine!« Zanimljivo je, da već i u Boki Kotorskoj posuđuju narodnu nošnju za svadbu, kao što je to u Lužici, a bilo je i u Češkoj. Prodiranje modernog individualizma u Boki Kotorskoj okarakterizirao je pravoslavni pjevač ovim riječima: »Sad ja i žena hoćemo sve«.

Ove radikalne promjene nisu dakako općenite i stare. Tako je i u naprednoj Mačvi u sjeverozapadnoj Srbiji počela prodirati moderna civilizacija osamdesetih godina prošloga stoljeća. Slično je tome bilo i u Dalmaciji osobito na razmeđu stoljeća; tako mi je na pr. godine 1932. na otoku Šipanu bilo rečeno, da je od prodiranja nove civilizacije proteklo trideset i pet godina. Na Korčuli, u Smokvici i u Čilipima pod Dubrovnikom naročito se značenje pripisivalo i školama, u prvom redu mješovitim.

Zanimljivo je, da je narodna epika najprije i najvećma nestala iz usta žena, za koje se obično misli, da su konzervativnije i da bolje čuvaju narječje, nošnju i običaje nego muškarci, koji odlaze u strani svijet. No to ima svoj razlog u tome, što su prave pjevačice bile ograničene samo na Dalmaciju, a i ovdje velikim dijelom samo na više krugove (vidi poglavlje o pjevačicama).

Pri opadanju epskih pjesama kod muškaraca mogu se razlikovati različni prelazni stepeni. U zapadnim krajevima prelazi se najprije od gusala na pjevanje bez instrumenta, drugdje, kao u Srbiji, gusle su se izgubile najprije u gradovima (gusle bježe iz grada, Užice), gdje se još čuvaju samo kao simbol. U Crnoj Gori sam čuo, da bi gusle mogao vrtjeti kojetko, ali pjevati ne bi mogao. No u stvari guslanje nije lako umijeće, i za nj treba mnogo nadarenosti i vježbanja. Svakako se misli i na ovo rijetko umijeće, kad se na različnim mjestima ističe, da narodne pjesme ne nestaju, ali da nema guslara (Rudnik, Nikšić, Čilipi). Slično se govori, da postoji interes za gusle, ali da nema pjevača (Užice). Time se naglašuje važnost samoga pjevanja, teksta i svladavanja umjetničke forme. Vrlo opasan konkurent za pamćenje sačuvanih pjesama jest njihovo štampanje, koje ljudima omogućuje, da se mogu, čitajući ih, zabaviti njima, kada i gdje žele, bez posrednika. Prigovor, da su pjesmarice (pismarice) pokvarile pjevanje, nije stoga neopravdan, ali još su shvatljivije tužbe, da nema dosta štampanih pjesmarica i da ih više ne donose u torbama pokućarci kao prije, kad ih je kupovalo svako dijete. Razumljivo je i to, da se i sami pjevači ne žele i dalje opterećivati slušanjem i pamćenjem pjesama. Tako sam u Srbiji (Markovać, vidi pogl. V.) našao čak i pjevača, koji mi je pjevao uz gusle iz knjige. U ovom smislu zanimljiva je i tužba, da mladež više ne zna molitve, jer danas ima molitvenike.⁷

Iz mušk'h usta epske pjesme nestaju polaganije, nego se obično misli. Tako su me godine 1931. uvjeravali u Sarajevu književni historici dr. Jovan Kršić i musliman Hamdija Kreševljaković: »Za deset godina ne će više biti pravih pjesama; vi ste ih u posljednji čas pokupili.« I ja sam se dosta pesimistički izrazio o propadanju narodne epike na kraju svojih predavanja na pariškoj Sorboni,⁸ ali na osnovu svojih putovanja godine 1930. i 1931. došao sam do uvjerenja, da će se narodna epika dulje vremena održati, nego što sam pretpostavljao.⁹ Čitavo moje djelo pokazuje, da narodna epika doduše izumire ili da je već izumrla u gradovima i njihovoj okolini, u industrijskim krajevima, koji su lako pristupačni modernoj civilizaciji, ali da još živi među seoskim svijetom poglavito u planinskim krajevima i postaje konačno i kod Srba i kod Hrvata samo pučka umjetnost, koja je ipak sačuvala svoju stvaralačku snagu, tako da njezine pjesme mogu i danas biti bolje nego u knjigama.

⁷ Slično mi je jedan slovenski student između onih, koji su pjevali kratke narodne pjesme, odgovorio na prigovor, što ne poznaje tekst: »Zašto da ga učim, kada je štampan«.

⁸ La poésie populaire épique, str. 31.

⁹ Revue des études slaves XIII, 50.

Kao pučka umjetnost uopće, tako je i srpsko-hrvatska narodna epika bila prvobitno precjenjivana, a poslije podcjenjivana, ali i ovdje je nastupilo doba nove pravedne ocjene. Kod Srba i Hrvata narodne su epske pjesme dobile značajno mjesto kao važan sastavni dio narodne književnosti. Razumije se, da se od golemog materijala izdanih pjesama kao i onih, koje još čekaju, da budu izdane, mora praviti izbor prema estetskim i etičkim principima, jer se ne mogu izlagati na divljenje okrutnosti i druge slabe strane Marka Kraljevića i drugih junaka. Zbog znanstvenih interesa ne smiju se dakako odbacivati ni nesavršene epske pjesme, u kojima se uvijek mogu naći elementi važni za različne nauke. Više nego dosad narodna epika mora postati i predmetom svestranoga domaćeg istraživanja i s formalne i sa stvarne strane. Tim će se povećavati njezin i nadalje poželjan utjecaj na književnost i svu umjetnost. Može se reći, da su narodne epske pjesme dosada bile razmjerno malo iskorištene u beletristici, a u dramatici njihov se utjecaj suviše ograničuje na baladičnu dramu, no i tu se ne iscrpljuje, premda je već Kopitar¹⁰ na temelju odlomaka kosovskih pjesama u prvom bečkom izdanju »Srpskih narodnih pjesama« Vuka Karadžića upozorio na to, da se u njima nalazi bogati rudnik (Fundgrube) podataka i karaktera za buduće srpske tragike. Isto tako napominjem, da je ostala i ostaje nepoznatom vrlo opširna i temeljita recenzija leipziškog izdanja »Srpskih narodnih pjesama« Vuka S. Karadžića,¹¹ u kojoj on daje stvarna tumačenja i oglede pjesama srpskih »homerida«.¹² U njoj on potiče njemačke pjesnike Rückerta, grofa Platena i W. Müllera, da pri svom povratku s istoka svrate pažnju i na Srbe, pa savjetuje tadašnjim kompozitorima, da i od njih uzimaju sadržaje za ozbiljne opere. Takvu je domaću operu stvorio tek Konjović u svojoj »Koštani«.¹³ Najviši vrhunac utjecaja na likovnu umjetnost dosegla je narodna epika u Kosovskom hramu kipara Ivana Meštrovića, no on nije bio dovoljno ocijenjen ni dovršen.

Srpsko-hrvatska narodna poezija pobudila je u doba romantizma oduševljenje Nijemaca i drugih naroda, a zatim je pala u nezasluženi zaborav. Tek u novije doba posvećuju joj opet pažnju

¹⁰ Kleinere Schriften str. 359.

¹¹ Über die Volkslieder der Serben und Neugriechen nach den Sammlungen Vuk's, Fauriel's und deren Übersetzer. Wiener Jahrbücher der Literatur XXX (1825), 159—277. Ovaj članak dokazuje, kakva je šteta nanesena nauci time, što nije bio izdan drugi svezak omanjih Kopitarovih spisa. Ovaj dug s'avističke nauke htjela je u posljednje vrijeme na moj poticaj namiriti Srpska kraljevska akademija nauka, a namirit će ga mlada Ljubljanska akademija znanosti i umjetnosti, za koju R. Nahtigal priprema novo izdanje Kopitarovih omanjih spisa.

¹² Idao ih je međutim R. Nahtigal u die'u Slovenske akademije; Jerneja Kopitarja Spisi II. del, 2. knjiga, Ljubljana 1945., 9—121, str. 127.—131.; vidi i da'je recenzije na istom mjestu.

¹³ Igrana je i u Pragu godine 1935. u Narodnom kazalištu. Isporedi referat J. Heidenreichove-Holečkove u »Čsl.-jihoslav. revue« V, 212—214.

Nijemci i Francuzi, ali nema sumnje, da naročito narodna epika Srba i Hrvata kao najživlja, najbogatija i najbolja u suvremenoj Evropi zaslužuje kod svih naroda veći znanstveni interes, jer njezin studij može biti koristan za uspoređivanje s narodnom i umjetničkom epikom starih Grka i romanskih i germanskih naroda. Različni zadaci domaćeg interesa za narodnu epiku i njezin znanstveni studij kod kuće i u inozemstvu često su bili spomenuti u ovom djelu.¹⁴

Naročito sam istakao, da za studij mora biti pristupačan sav štampani i rukopisni materijal. U prvom bi redu bila potrebna kritička bibliografija dosadašnjih književnih izdanja i u časopisima, kalendarima i različnim zbornicima. Potrebna bi bila i bibliografija svih prijevoda na različne jezike, naročito na njemački jezik, na koji su prevedene gotovo sve epske pjesme Vuka Karadžića, a mnoge i više puta. Rukopisni tekstovi Matice Hrvatske, Srpske akademije i drugi morali bi biti potanko katalogizirani, a nove zbirke narodnih pjesama valjalo bi spremiti u spomenute i druge arhive, jer nije moguće sve odštampati. Pjesme bi trebalo sakupljati u krajevima, koji su dosad slabo ispitan, na pr. u Novopazarskom Sandžaku i u Staroj Srbiji, i to osobito novije muslimanske pjesme o bojevima s Crnogorcima i Srbima. Potrebni bi bili i kritički pregledi svih dosadašnjih radova o različnim predmetima i pitanjima narodne epike, poglavito i umjetničkim. Nisu još raspravljena opisivanja junaka, djevojke, konja, oružja i odjeće, koja se često ponavljaju, i druga opća mjesta (*loci communes*). Vrlo nam je potreban popis junaka, mjesta i domaćih i međunarodnih motiva¹⁵ u epskim pjesmama. Zanimljiva je bila i geografija, raširenost i skupljanje narodnih epskih pjesama i popisa pjevača u štampanim zbirkama. Podrijetlo pjesama i imena pjevača i skupljača u starijim zbirkama, a osobito i u Vuka Karadžića, uopće nisu zabilježeni, no dali bi se utvrditi prema različnim podacima i Vukovoj korespondenciji, koliko je izdana,¹⁶ i prema korespondenciji drugih izdavača. Vrlo bi zahvalna tema bio odnos srpsko-hrvatske epike prema balkanskoj epici: bizantskoj, novogrčkoj, albanskoj, rumunjskoj, i uopće prema epici susjednih naroda. Za studij različitih pitanja donose već mnogo rasprava i materijala »Prilozi za proučavanje narodne poezije«, gdje se već spominju i okultni,¹⁷ eshatološki, mitski, simbolični i sanjarski motivi.

¹⁴ Usporedi i moje članke o nekim zadacima studija narodne epike (Ppnp I, 2—5) i o arhivu crnogorskih narodnih pjesama (Lovčenski odjek I, 5—8).

¹⁵ Dobar početak obradbe motiva lirskih i epskih narodnih pjesama daje Jaša M. Prodanović u svojoj Antologiji narodne poezije (Beograd 1938.), ćirilicom.

¹⁶ Vukova prepiska. Knj. I.—VII. Beograd, 1907.—1913.

¹⁷ Ppnp I, 62 i V, 86.

DODATAK

Nema sumnje o tome, da će narodna epika oživjeti i zbog drugoga svjetskog rata, to više, što su se u njoj borile manje skupine i pojedina lica, a njihova djela mogu biti u duhu starih pjesama bolje opjevana nego veliki bojevi. Bit će zanimljivo pratiti, kako će se u novim epskim pjesmama očitovati ideologija različitih skupina srpskih i hrvatskih zemalja, koje se bore protiv zajedničkog neprijatelja.

Dodano 28. lipnja 1944.

SADRŽAJ

	Strana
I. Uvod	9
II. Putovanje u godinama 1930.-1932.	19
Itinerarium	27
III. Područje	
Srbija	30
Novopazarski Sandžak	36
Stara Srbija	38
Istočna i jugoistočna Bosna	41
Hercegovina	43
Crna Gora	43
Dalmacija i Boka Kotorska	46
Inozemstvo	53
IV. O pojmu narodne epike	54
V. Pjevači	
Pregledni uvod	60
Srbija	71
Novopazarski Sandžak	93
Stara Srbija	101
Istočna i jugoistočna Bosna	108
Hercegovina	126
Crna Gora	127
Još neki pjevači iz Crne Gore	155
Dalmacija i Boka Kotorska	165
VI. Pjevačice	
Uvod	189
Srbija	193
Crna Gora	194
Dalmacija i Boka Kotorska	195
Dodatak o pjevačicama	202
Dodatak o narikačama	203
VII. Slijepi pjevači i pjevačice	206
VIII. Epske pjesme	218
Kolektivno pjevanje	259
Pjesme narikača: tužbalice	266
Odnos između epske pjesme i proze	271
Epske pjesme Albanaca i Turaka	272

IX. Rukopisne zbirke narodnih pjesama	275
X. Epske pjesme u štampanim zbirkama	283
XI. Instrumenti	
1. Gusle	322
2. Tambura s dvije žice i slični instrumenti	335
3. Drugi instrumenti	338
XII. Epsko pjevanje bez instrumenata	340
XIII. Mjesto, vrijeme i funkcija narodnog epskog pjevanja	343
XIV. Izvedba epskih pjesama i bilješke o formi	381
XV. Jezik	401
XVI. Geografija, historija i međunarodni motivi u narodnim epskim pjesmama i njihova starost	418
XVII. Kulturna historija u narodnim pjesmama	456
XVIII. Postanak narodnih epskih pjesama	496
XIX. Propadanje narodnih epskih pjesama	516

Tehnička redakcija i oprema

RADOSLAVA N. HORVATA

Korekturu izvršila prof. BRANKA HORVAT

Štampano u tiskari

Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije

Strojni slog

BLAGOSLAV PEŠEK, LEO SMREKAR i VJEKOSLAV ŠKABERNA

Prelom FRANJO MESAROŠ

Štampali

MARIO POTOČNJAK i BRANKO STAROVEŠKI

Uvezano u knjigovežnici

Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIČNICA

00000480389

398.8(497.44)

